

A 3.503
209

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՅՈՒՇԻԿԻ

ՀԱՅՐԵՆԵԱՅ ՀԱՅՈՅ՝

353

У Сыдарма са 32

20/III 28

~~2320.~~

2. (56.6)

90928

ՅՈՒՇԻԿԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՍՏՈՒՄԱՆ ԳՐԱԳՐԱՐԱՆ

ՀԱՅՐԵՆԵԱՅ ՀԱՅՈՅ

3503 [45]
A 2.09

ՂԵԻՈՆԴԷՄ ԱԼԻՇԱՆ

Վ. ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ

ՀԱՏՈՐ Բ.

Ի Ս. ՂԱԶԱՐ ՎԵՆԵՏԿՈՅ

1870

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՍՏՈՒՄԱՆ ԳՐԱԳՐԱՐԱՆ

ՅՈՒՇԻԿԻ

ՀԱՅՐԵՆԵԱՅ ՀԱՅՈՅ

ԺԸ

ԽՕՍՆԱԿՆ ԵԿԵՂԵՅԻՈՅ

ՅԱՆԱՊԱՏՍ ՀԱՅՈՅ

27 Յանուարի

Ա.

Պայծառ հողի, զօրաւոր միաք, եռանդուն սիրտ, անվեհեր կամք, քաջարան լեզու. — այսպիսի էր Խօսնակն Եկեղեցւոյ, Խօսնակն գերագոյն: Իր ամենէն սրտանց ըսածն, իր առաջին և վերջին մրմուռնն, իր երգոց երգն էր, « Փառք + եւ, » « Աստուած + յազագս ամենայնի քառք + եւ »: — Աստուրոց դաշտաց մէջ բացուեցաւ. Յունաց կայսերական մայրաքաղաքին մէջ, ի վերայ երկթերթի չորթանց Վոսիորոնի՛ ընդարձակեցաւ. ի հովիտս և յանապատս Հայոց ամփոփեցաւ, բիւրաբարբառն այն ՈՍԿԻ-ԲԵՐԱՆ: Եւ յեա այնքան անթիւանգամ կրկնելու զնոյն ձայն, զնոյն երգ, անգամ մ'այլ հնչեց սրաառուջ, և լռեց:...

Լուէց այն « հռչակաւոր բարբառն՝ որ ել շնչ
 » ամենայն աշխարհս: ... Քաջաձայն նոցապէս է
 » կեղեցւոյ՝ որ յորդորեաց զմանկունս նոր Սիո
 » նի յորհուլթիւն աստուածութեան. գործա
 » բան քնարն Հոգւոյն սրբոյ, որ ՚ի սաղմոսէն
 » իւրում հալածեաց զլեզւոնն դիւաց: Տասնա
 » զի միաւորեալք զգայարանք շնչոյ և մարմնոյ,
 » որ միացեալ միաւորեցաւ սիրով ՚ի յերգս երկ
 » նաւոր թագաւորին: Անթուլանալի լարասլին
 » գեալն միաձայնութեամբ՝ որ հարսնացոյց զե
 » կեղեցի ՚ի միաւորութիւն սուրբ փեսային: ...
 » Գործասէր և քաղցրագործ մեղուն, որ ՚ի
 » խորքօխէ աշխատութեան իւրոյ՝ քաղցրացոյց
 » զեկեղեցի սուրբ: ... Գերագոյնն և գերահրաշ
 » միաքն, որ զանհասանելի իմաստութիւնս հին
 » և նոր կտակարանաց՝ յինքն ամբարեաց: ...
 » Նմանակիցն և անուանակիցն պատուականու
 » թեանն ոսկւոյ, որ զամենեւեան հարստացոյց
 » ՚ի փարթամութիւնս անապահանգանձուցն: ...
 » Մեծն այն և ոսկէզարդ լեզու... (որ) ձգեաց
 » տարածեաց զբան վարդապետութեան իւրոյ
 » ընդ ամենայն երկիր՝ իբրև զմանանեխ՝ զառա
 » կեալն ՚ի Տեառնէ, և եղև հանդիստ և հովանի
 » ամենայն իմասանոց, վերացելոց թաուցելոցն
 » յերկրէ: Մի բարբառ շնորհաց Հոգւոյն սրբոյ՝
 » վարդապետութեան լեզուի նորա. » և այլն:

Այսպէս ՚ի գովեստ արեղերալուր Թօսնակին
 նուազէր իր թևոց տակ մեծցած և յետոյ իր բե
 մին վրայ թառած՝ սանահանն Պրոկլոս: Իբրև
 ձայն Աստուծոյ՝ ձայնն ժողովրդեան՝ մեծի և փո
 քու, հեռաւորի և մերձաւորի՝ նաև անոր կեն
 դանութեան ատեն սեփականեց իրեն զկոչումն
 Ռփիբէրան. արժանաւոր պատիւ. որ և 15 զա
 բերէ կրկնուելով, ոչ թուլցաւ, ոչ տկարացաւ.
 այլ և ինչպէս քան զնախորդս իւր գերազանց սե

պուէր նա՝ այսպէս և ՚ի յեանոց անհաւասարելի մնալով՝ այլ աւելի հաստատեցաւ, նուիրիցցաւ սրբազնացաւ :

Ո՛հ, երբ ճշմարտութեան գիմաց զուր ճարտասանք կանգնին դեմագէմ, ինչ են ասոր քով Կիկերոնն ճուռմարան և թոթով թութակն Ռիմոսթենէս, գոնէ իրենց մեզի համար անտարբեր խնդիրներովը : — Ճշմարիտ իմաստասէր մը, (որ միայն քրիստոնէայն կրնայ ըլլալ) չի կրնար անոնց քով գանել այն ստոյգ մտաց և սրտի ճարակը, զոր աւատ և անսպառ բղիւխ Բերանն ոսկի. ոչ միայն ճարտասանից վեհագոյն ճանչցուած, այլ և աշխարհաքարոզ գերագոյն քերզողին հեա նմանակցելով մը համարուած Հովհէ Բէմալան¹. զոր և ես, Հայկակ, սիրեցի կոչել քեզ՝ Թօնակ Եկեղեցոյ, ըստ ամենայն նշանակութեան բառիս : Բայց ոչ ես, և ոչ քաջ և արգար քերնաբանք այսպէս ըսելով ընդ հասարակաց, կ'ուզեմք նուաասացընել զարժես և զառաւելութիւնս Եկեղեցւոյ ուրիշ սրբազան և գերագոյն պերճախօսից և հանճարեղ բեմականաց, Գրիգորեանց և Բարսեղեանց, Ամբրոսեանց և Հերոնիմեանց. որք նրբութեամբ և խորութեամբ իմաստից, ծաղկեալ պերճախօսութեամբ, գրեթէ և բանաստեղծական նկարագրութեամբք, յալթական արամարանութեամբ և բարձր աստուածաւեսութեամբ, ոչ ինչ նուազ հիանալի և ասորժելի են, և բազում մասամբք առաւելեալ իսկ քան զմեր Թօնակս, նա և շատ ակզ

¹ Միթէ պակաս բնական, փախուկ և ազդու է քան զհոմերական խօսակցութիւն Հեկարեայ ընդ Հեկտորի, Ոսկիրերանին գրածն իր մօրը բերնէն, որ յորդորէր զինքը՝ չթողուլ չերթալ յանապատս ճգնաւորաց՝ քանի որ ինքն ողջ էր և կարօտ որդւոյն ինամոց և սիրոյն :

աննմանք: Ի վերայ այսր ամենայնի՞ն՝ գործեալ
 հասարակաց առջև՝ մերս միայն կու մնայ Սոփի-
 բան. քան զամենն աւելի պատուեալ և սիրելի,
 վկայեալ ՚ի հայրենակցացն, յօտարաց և ՚ի մերոց
 նախնեաց՝ « Աստուածաշարժ հայր, և ուսուցիչ
 » հանուրց¹ »: — « Աստուածակազմ լեզու, աղ-
 » բիւր եկեղեցւոյ և արեգակն բանին արեղերաց
 » վարդապետ Յովհաննէս »: « Անապական բանին
 » քարոզ Բերան – սոկի. յորմէ աղբիւր կենաց
 » հոսեալ արբուցանելով քառալտակ բղխմամբ
 » զընդհանուր արեղերս² »: Հազիւ քանի մը տա-
 » րի յետ անոր մահուանն, յաջորդն և նախանձորդ
 Ատախոս հայրապետ՝ զրէր առ մերս Սահակ
 Պարթև. « Աղբիւրն եկեղեցւոյ հայր մեր Ս.
 » Յովհաննէս, որ ոչ միայն արեղերական մայրա-
 » քաղաքիս (Կ.Պօլսի), այլ սովաւ և ամենայն
 » քրիստոնեայք և ընդ հանուր աշխարհ ՚ի նմա-
 » նէ վարդապետեալ ուսանի. ուսաի և Ոսկիբե-
 » րան կոչեցին զնա³ »: — Անհասանում կ'ըլլար
 եթէ ուզէի ամեն այսպիսի մեծագովուծիւնները
 յիշել:

Բ

Արդ ի՞նչ է կամ ուսկից մեր Խօսնակին գերա-
 զանցուծիւնն. ուսկից անոր սոկի լեզուին թա-
 փուածն. ի՞նչ է անոր կախարդիչ կամ աշխար-
 հակալ ճարտարխօսուծիւնն. ինչէ՞ն այն իրեն
 ընծայեալ և արժանացեալ եզականուծիւնն: —
 Ինձ կ'երևի, թէ նախ՝ իր բնական, հզօր, վար-

1 Կիրակոս, թարգմանիչ մեկնութեան Յովհաննու ա-
 լետարանին յՈսկիբերանէ:

2 Շարական:

3 Խորեն. Գ. ԾԷ:

պէտ՝ միանգամայն և անարուեստ ճարտասանութիւնն, ինչպէս կու պահանջեն բնութիւն և հակառորութիւն. զարմանալի զօրութիւն և անլուծանելի պարզութիւն միաձոյլ, որով գերազանցէ սաքան զամեն վերոյիշեալ սքանչելի պերճախօս Հարս և վարդապետ եկեղեցւոյ: Եւ եթէ ներեն ինծի քաջ քննաբանք՝ որք ըսին թէ Կիկերոնի զրուցածին վրայ բառ մը կարելի չէ աւելցնել, և ոչ Իսմոսթենէն բառ մը վերցնել, առանց աւրելու անոնց զարմանալի բանահիւսութիւնը. կարծեմ թէ իմ Թօսնակս այս երկուքին միջոց ճամբայ մը դաեր է, անանկ բանահիւսութիւն մը մաներ, որ արժանի է թէ Հերմիտի և թէ Քրիստոսի: Վասն որոյ և իրաւամբք ասոր վրայ քան ուրիշի՝ կու զմայլէր և կու հառաչէր Լիւանիոս՝ իր ժամանակին մեծագոյն հռետորն, բարեկամն և վարժապետ Բարսեղեանց և Քրիզոստոսեանց, և յետոյ՝ սոյն մեր Թօսնակին վարժապետ, և կ'ըսէր թէ իր աթոռին միայն արժանաւոր յաջորդ վարդապետ կու ճանչնար և փափագէր զԱնտիոքացին Յովհանն, (որ դեռ 18 տարուան էր երբ թողուց այդ հռետոր վարպետը), եթէ քրիստոնէայք յափշտակած չըլլային զնա: - Ի զնէր նախանձիս և ողբաս, հեթանոս սոփեսաէս. Յովհանն աչակերտգ՝ կը ծագրէ զքեզ քու Յուլիանու Ուրացողի կամ Անտիոքայ Դափնոյն վրայ գրած ու քերած ճառատանայգ վրայ, (իւր Ս. Բարսեղայ և Անտիոքայ շարժման վրայ գրած ճառից մէջ.) նա առանց հակառակութեան՝ քու աթոռէդ այլ քեզմէ այլ վեր բարձրացաւ և նրատաւ: Ահա կու լսես (և երանի՛ թէ լաւ լսէիր), որ ոչ միայն յԱնտիոք և յԱթէնս և ՚ի Բիւզանդիոն կու հռչակուի, այլ և յանկիւնս աշխարհի, առաւել քան զայլ արժանաւոր ճարտասանս, իսկ քան զքեզ՝ անհուն առաւել: Ափսոս, որ

բնութեան քեզի տուած մեծ աուրք Գործերէս
կարակեցութիւնդ — ամենէն կարևոր պէտքէն չբե-
րիր, և չկարցար խոնարհիլ և ըլլալ աշակերտ
քու աշակերտիդ, երբ նա յԱնախօքայ եկեղեցին
կու քարոզէր և ձայնն զԻնչանգիտն զուարճացը-
նէր, զաշխարհ զարմացընէր: « Ամենայն աուրք
» հստորականք, բնականութիւն, փափկութի
» և մեծութիւն, միաբանեալք յՈսկիբերան՝ ը-
» ըին զնա մեծագոյն ճարտասանից նախկին եկե-
» ղեցոյ, և սայծառագոյն թարգման այն նշա-
» նաւոր ժամանակին: Մէկէն կ'ափշին միտք 'ի
» տեսնելն այս մարդուս անբաւ երկասիրութիւն
» քը, և անոր հանձարոյն եռանդը և յաջողակու-
» թիւնը » (կամ դարձուածքը) • կ'ըսէ ժամանա-
կիս ամենէն երևելի քննադատն գեղեցիկ դարու-
թեանց՝ Վիլմէն:

Ոսկիբերանի երկրորդ առաւելութիւն՝ որ և
առաջնոյն կցորդ՝ կու սեպեմ, ոչ միայն լեզուով
տիրանալն 'ի վերայ ունկնդրաց, այլ ինքն իր լե-
զուին կատարեալ տիրանալ և սանձելը • որ նշան
է իր հարուստ և զօրաւոր մտաց, որով չիկարօ-
տիր շատոց պէս՝ պերճախօսութիւն կարծուած
բանից զարդեր և ձևեր փոխ առնուլ: Իսկ եթէ
իր լեզուն ալ զարդեր և ձևեր ունի՝ այնքան բնա-
կան և աներևոյթ են զարդքն, որ տարբեր լեզու
մը կ'երևի ուրիշ շատ Հարց լեզուին քով • ասոնց
ճառից մէջ շատ և շուտ կրնանք գտնել բառեր և
բաներ՝ առանց որոց ալ կրնար ըլլալ կ'ըսենք,
իսկ Ոսկիբերանին մէջ՝ կարծեմ խիստ դժար է
փնտռելն անդամ: Ուրեմն հզօր լեզուն, հզօր և
հարուստ մտքն միաբանեալ՝ իրեն անհամեմատ
առաւելութիւն կու տան • եթէ անոնց մէկուն
համար ըսուեցաւ Ոսկիբերան, մէկայլին համար
կ'ախորժէի ըսել Ադամանդ միտք, նա և սիրտ • —
հաստատութիւն և սայծառութիւն՝ սեփական

չնորհք են Ոսկիբերանի թէ խօսից թէ վարուց
 Իսկ մտաց հարստութիւն կ'իմանամ թէ շոյքու
 ժոյ արամատսոհու թեան և թէ ըստ գիտութեան
 և հանձարոյ, որով երրորդ առաւելութիւն մը
 կու ստանայ: Ասոր այլ վկայեն անբաւ գրած
 կամ խօսած ճառեր և գրքերն, որոց մնացեալ
 տպագիրքն անգամ բազմահատորք են քան զա-
 տից 'ի Հարց, և որոց համար մեր եկեղեցական
 գրոց մէկն (Յայտմաւուրքն) կ'ըսէ, թէ « Մինչ
 » տանէին զսուրբն՝ յաբսորս, եգ ձեռն 'ի վերայ
 » եկեղեցւոյն և ասաց. Ո'ղջ մնա, սուրբ եկեղե-
 » ցի... զի 'ի պարգևացն զոր առի 'ի Տեառնէ՝
 » յաւելի 'ի գանձս քո գիրս 800, ճառս 12,000.
 » արգ մի մոռանար զաշխատութիւնս իմ՝ » : Ոչ
 հատորոց թիւն, այլ գրուածոց իմաստն, աղ-
 նուութիւնն, պէսպէս օգուտն են ցանկալի և
 զարմանալի, որոց համար առաւ այն մեծամեծ
 կոչմունքը զոր վերը յիշեցինք, և զոր բովանդակե-
 լով շատք միաբան կ'ըսեն, Աւբի-բէ-նէ-նէ-ն-ի-
 զի Ս. գրոց մեծագոյն և գործածագոյն մասին
 վրայ մեկնութիւն և խրատ գրած է թափանցիկ
 մտօք, տաք սրտով և վարպետ գրչով, որք անգին
 գանձ սեպուին Յեկեղեցւոյ. և որոց մէկը միայն՝
 չէր ուզեր փոխել Բարիզի պէս քաղքի մը հետ՝
 միջին գարուց գերագոյն հանձարն և աստուա-
 ծարանն՝ Ս. Թովմաս Ագուինացի²: Միշտ անհա-

1 Խաչատուր Գանձասաց այլ կ'ըսէ.

« Պատմարանող ճառից հազարաց
 Երկոտասանից ևւ բիւրաւորաց » :

2 Գուցէ ոչ պակաս զգացմամբ և եռանդեամբ կու գրէ
 մեր եկեղեցւոյ զխտապետաց ամենէն ճոխափառն և թա-
 դաւորակերպն, Պետրոս Գետադարձ, Ոսկիբերանի առ
 Աննամանն կամ Անուեանն ճառից յիշատակարանին մէջ,
 զոր իրեն համար օրինակել տուեր էր. « Ուսուցանէ զմեզ

մեմատ պիտի մնայ մեր Խօսնական այն լեզուսան՝
որ աւելի հասկանալի է ժողովրդեան՝ յորդմնական
և բարոյական խօսքերով, քան տեսական և այլա-
բանական. ինչպէս են շատ ուրիշ հարց, որով և
ոչ դիւրիմաց և ոչ շատ օգտակար բաղմութեան
մարդկան: « Պարզ և յայտնի բանիւ զխորս աս-
» տուածային գրոց առ հասարակ ամենեկուն ճա-
» սէր, — կ'ըսէ Պրոկլ. — իբր ոչ էթէ ագիտանայր
» իմաստասիրել զԺուարաբաց բառիւք, այլ ցան
» կայր զամենայն հոգիս լսողացն օգտեցուցա-
» նել: . . . Քարոզեաց զժածուկ միտս գրոց 'ի լոյս

» մեծախորհուրդս այս և մետփեան Բերանս սկի' առա-
» լել քան թէ աման Հոգւոյն: . . . Ո՞ յայնքան 'ի վերջին
» իմաստասիրութիւնն եհաս. ո՞ այնպիսի շնորհի արժա-
» նաւոր եղև երբէք. ո՞ այնպէս զբերան մտացն երաց և
» ձգեաց զՀոգին. զի որ զամենայն գիտէ և քննէ զխորս
» Աստուծոյ՝ Հոգւով Աստուծոյ հասու լինիցի: Յայտասիկ
» մեզ քարոզն ճշմարտութեան, վարդապեան աիեզերաց,
» որ զբազում շքանակս հին և նոր կտակարանաց՝ ման-
» բամանարար ծասկեալ ջամբեցոյց իբրև զկամն տղա-
» յացելոց 'ի Քրիստոս: . . . Չայտասիկ ընծայեմ Աստուծոյ՝
» գոհութեան պատարագ, ընտանեզոյն ընծայ քան զոս-
» կի մարտիր և քան զքարինս պատուով պայծառագոյն,
» քան զզոհս օրինացն ընտրագոյն, քան զանգրանկացն
» պտուղս ընդունելի: . . . Չայս նուիրեմ՝ զըր մնայ ինձ, ըն-
» քեան թողի որով միանգամ ճոխանամ: Քանզի զայ-
» լովք զամենեքումք զանց արարի պատուիրանով և հո-
» գւով, և զբազմադասիւ զմարդարիան փոխանակ ամե-
» նեցուն՝ որոց ունէին երբեմն՝ փոխանակեցի, և եղէ մե-
» ծաշահ վաճառական. և զուարճանամ այսօրիւք առա-
» լել քան որովք բազմօք բերկրին: Եւ առնեմ զսա ամե-
» նայն կենաց իմոց հաղորդ և խորհրդակից բարի և խօ-
» սակից և առաջնորդ վերին ճանապարհին. զի զամենայն
» զվայելչականս անպատուեմ՝ 'ի ստորինս կալ մնալ Յայ-
» ինչ ասէնայն Ռաբիւնս — սիբիւն — Ռիւն զի'ի Աստուծոյ. ար-
» ձան կանգնեցի յիշատակ հոգւոյ »:

» և 'ի հրապարակս, զոր իբր յունկանէ և 'ի իսա-
 » ւարէ 'ի մաքուր միասն ընկալաւ »¹ :

Զորորդ պատճառ մ'այլ Ասկիբերանի մեծ
 համբաւոյն՝ իրմէ վերջը իրեն նմանող մը չունե-
 նալն է, և դրեթէ վերջին ըլլալն մեծամեծ Հարց
 եկեղեցւոյ. յորոց միայն Աիւրեղ մ'եղաւ առ
 Յոյնս (յԱղէքսանդրիա), և մեծն Սգոսաինոս առ
 Լասինս, որք հմտութեամբ և աստուածաբա-
 նութեամբ դերագաս են, այլ ոչ և լեզուի կամ
 գրչի գասական ճարտարութեամբ: - Իսկ հինգե-
 րորդ և մեծագոյն պատճառ (Թողլով քննել զայլս)
 մեծութեան Ասկիբերանի՝ իր մաքուր բարքն և
 զանազան հանձարն, որովք նշանագոյն է և 'ի
 դպրութեան Սրբոց և 'ի քաղաքականութեան:
 Զի կրնար իր վարքն ընթերցողն և գիտողն՝ չզմայ-
 լիլ մեծապէս, նկատելով անոր հողոյն անմարե-
 լի կրակը՝ սէրն առ Աստուած, իր կուսական մաք-
 րութիւնն, խոր խոնարհութիւնն և բարձր յարգն
 աստուածային իրաց. որով չէր համարձակեր ե-
 կեղեցւոյ պաշտօնեայ իսկ ըլլալ, այլ անասպառի
 մէջ տատրակաց հետ մնչել և իր ծիծեռնաձայն
 լեզուն ծածկել, և դրեթէ բռնի յանձն առաւ²
 37 տարուան (ըստ ոմանց 27 տարուան) սարկա-
 ւագ ըլլալ և իբր 40 ամեայ քահանայ, ու յե-
 տոյ նայնպէս ակամայ և խաբուելով բերուիլ ու
 պատրիարք ըլլալ Ա. Պօլսի:

1 Այս բանս ռամիկ օճով բացատրէ մեր մէկ վկայա-
 գիրքն. «Ամենեին բառակապիւ և քերականաւ ոչ գրեաց,
 » վասն ազէտ և խառնիճաղանճ ժողովրդեանն. այլ զա-
 » մնայն պարզ և յստակ խօսեցաւ վասն հասկանելոյ ա-
 » մնայն մարդկան »:

2 Ա'աւանդ են իր վարուց գրողք ոմանք, թէ այս բանիս
 հաւանեցաւ ակսիլք մը ակննելով, յորում Քրիստոս ձեռ-
 նագրէր զնա քահանայ, Տիրամայրն եմփոքոնը կու տար:

Ք

Հոն իր գրեթէ հնգամեայ կարճ հայրապետութեան միջոց (398-404) ըրած եկեղեցւոյ և ժողովրդեան օգտակար բարեկարգութիւնքն, եթէ և խիստ շատ են ըստ ժամանակին քիչութեան՝ աւելի այլ մեծ են ազնուութեամբ: Ասպշին միտք, թէ երբ ՚ի վերայ այնքան դրուածոց և քարոզութեանց՝ ժամանակ կու գանէր կարգաւորելու կանոնաւորելու իր կղերքը, իր հեռաւոր թեմերն այլ այցելութեամբ քննելու, պայծառացրնելու զեկեղեցի և զաստուածային պաշտամունս՝ ջերմեռանգն ազօթիւք, երգովք և ժամասացութեամբք. որոց շաան՝ ոչ միայն մինչև ցարգ հասարակ են առ Յոյնս, այլ և մեր եկեղեցւոյ մէջ. - Բնչպէս այն տիեզերական մայրաքաղաքին զեղծումեղծ բարուցը հեռ կրցաւ կռուիլ. - Բնչպէս անմատչելի թագաւորաց և թագուհեաց հեռ անլախ համարձակ վարեցաւ իբրև իր հօտին հասարակ ոչխարաց հեռ. - և Բնչպէս յեանագոյն աամիկը, գուհիկը, այրի կնիկը, և ըրածը ճանչցող խառնակեցիկն ու մեղաւորն անգամ կու կանգնէր, սիրէր, մեծարէր, իբրև զիշխան և զարքայ: - Համառօտ ըսեմ, Բնչպէս, նման իր շատ սիրած, իր զմայլած, իր բացատրած վարդապե-

Պետրոս առաքեալ՝ բանալիքը, Յովհաննէս՝ զաւետարանը. այս է Աիւլիկեցի շարական երգչին ըսածն.

« Երեւմամբ սուրբ հրեշտակաց ի Քրիստոսէ ձեռնադրեցար,

Զպատմութեանն փորանկեալ առ ի վերուստ՝ հոգւով գրեցար:

Ի վիմէն եկեղեցւոյ՝ գիականս երկնից հաւատացար. Սիրեցեալ յաշակերաէն՝ զաւետարանն առնկալեալ:

տին՝ Պօղոսի առաքելոյ, ընդ ամենայնի ամենայն լինելով, կրնար անոր պէս այլ ըսել՝ « Երկնայէ » ինձ եղերուք, որպէս և ես Քրիստոսի » : - Աչ որ, մանաւանդ անանկ դժուար առթից մէջ, ուր հարկ էր փառասէր, սչրոյ, նրբամիտ, ամենահնար Յոյն կայսրուհւոյ մը հետ (Նւրդրսեայ) մրցիլ՝ վասն իրաւանց Աստուծոյ և զրկելոց նորա, թոյլ թագաւորի մը (Արկագիոսի) քով խօսք քաջընել, Աղէքսանդրիոյ մեծ և զինքն իսկ ձեռնադրող հայրապետին (Թէոփիլոսի) հակառակիլ՝ արդարութեան և մարդասիրութեան վրայօք, - գիանոց և տգիտաց միջնորդ ըլլալ, գէմադէմ խառվեալները խաղաղընել, բարեկամները չվհատեցընել, թշնամիները չվատահացընել, ամենուն չափը զանազանել, զամենքն անզանազան սիրել, ըստ պաշտօնի տեղը կենալ կամ տեղի աալ, ոչ փառասիրութեամբ գահին փակչիլ, և ոչ նուաստութեամբ աթոռէն իջնել. - ոչ այն ամենեւին անարժան և անհիմն զրպարտութիւններէն նեղուիլ, և ոչ այն աշխարհահազակ գովեսաներէն և Ոսկիրերան կանչուելէն՝ լայնիլ. (ինչպէս ինքնին կ'ըսեր անգամ մը յամպիոնէն, « Երեկ զիս երեքտասան » ներորդ առաքեալ, և այսօր Յուդաս յառաջ ընթացաւ ».) - ոչ որ կ'ըսեմ, ասանկ և այլ աւելի բազմակնձիռն առթից և հակառակութեանց մէջ գտուեցաւ. և ոչ այլ այնքան իմաստութեամբ և արիութեամբ, միանգամայն սիրով և համբերութեամբ՝ վարուեցաւ անայլայլակ, անչիոթ, անտխուր և անտարակոյս : Գեղեցիկ ուրեմն գովութեամբ մեր գանձասացն կ'երգէ՝ ի պատիւ նորա .

« Անկոխ է բազմաց շաւիղ քոց վարուց .

Նուրբ և բարձրագոյն քան զելա աղաւնեոյ » :

Այսպիսի բարեկարգութիւններն յիշելով իրեն հողեկիր մերազգի գիտապետ մ'այլ, Ս. Ներսէս

Լամբրոնացի, կու կանչէ. « Ո՛վ երանելի և
 » քաղցր աստուածազգեացն հոգւոյ՝ պայտին
 » վայելէր մեզ քահանայապետ՝ չարչարակից,
 » դգածեալահարու թեամբ ժողովրդեանս: - » Աչ
 » որ լաւագոյն քան զնա կրցաւ, կ'ըսէ վերոյե-
 » շեալ փռանի քննաբանն¹, կասարել զպաշտօն
 » բանին՝ զոր աւեաարանն մատուց: Հին աշխարհ-
 » քին վրայ պատուաստած նոր ընկերութեան՝
 » գեղեցկագոյն հանձարն է Սա. Սա է գերա-
 » զոյն քրիստոնէացեալ Յոյնն »:

Դ

Բայց ո՞վ դժբաղդութիւն և զրկումն հասարա-
 կաց. ո՞վ ամօթ զրկողաց. այսպիսի անձն այլ ու-
 նեցաւ թշնամի և հակառակորդ: Անաչառապէս
 յանդիմանուած գշտոյն Եւգորսիա, իր ձեռնա-
 գրելոյն մեծութեան չքաշող հայրապետն Սղե-
 քսանգրիոյ (Թէոփիլոս), քանի մը կաշառահուրժ
 կամ նախանձարեկ եկեղեցականք, քանի մը կըշ-
 տամբեալ իշխանք, և տկարամիտ կամ անմիտ
 բարիատեացք՝ միարանելով, շուքի պէս ընկան
 Յովհաննու փայլուն կերպարանաց ներքև, այն-
 չափ աւելի անոր պայծառութիւնը՝ որչափ իրենց
 սեռութիւնը նշաւակելով. և որ աւելի ցաւալին է,
 ոչ միայն մարդու հետ կռուելով այլ և աստուա-
 ծամարտ ըլլալով: Ետեքու ծանր եկած էր լսելն՝
 ոչ միայն զՍակիբերան անունն և զհամբաւ իմաս-
 տութեան նորա, այլ և անոր անխարդախ, մա-
 քուր և սքանչելի վարքը, սրբբութիւնը, հրաշա-
 դործութիւնը. և թերևս այս ետքինիս նկատմամբ
 իր կուտակիցքն և սիրելիք չափազանց գտուեցան.
 այլ գոնէ այնպիսի անձի մը վրայ կըրնար չափա-

1 Վիլմն:

զանցութիւնն արդարանալ: Գուցէ գուցէ կարեւոր
պուտակ նախանձն այլ, եթէ կարելի էր յայտնի
Երևելու, չէր կրնար աւելի նախանձելի մէկ մը
զանեւ քան զՊսկիբերան. զոր բարետէրքն՝ ՚ի կեն-
գանութեանն գերադոյն հոչակեցին իր ժամանա-
կակցաց, յետ մահուն՝ բարձրացեալ ՚ի գասս
սրբոց և անմիջապէս Աստուածակառնանին ա-
թոռոյ քով, ըստ յայտնութեան կամ տեսլեան
մը, զոր տեսան, կ'ըսեն, արժանաւոր անձինք.
և այս աւանդութիւնս է՝ զոր մեր եկեղեցւոյ քաջ
երգիչն այլ ՚ի պատիւ նորա սրբացընէ, ըսելով.
« Որ յանձնառելին մերձեալ ՚ի լոյս՝ հուպ Երբոր-
» գութեանն, ո՛վ երանելի տէր վարդապետ »:

Սէր և մեծարանք իրենց աննման հովուին և
վարդապետին վրայ՝ եթէ քիչ շատ մեծարանել
տուաւ յունական դիւրաշարժ սրտերու, աւելի
շատ ապաշնորհ և անգութ գտուեցաւ հելլենա-
կան յաչաղանքն և ատելութիւնն, ՚ի նախատինս
այնպիսի օրանձացեալ աղգի և ժողովրդեան, որ
զՊսկիբերան և զԱստուածաբան իր մայրաքա-
ղաքի բարձր աթոռէն հեռացուց յօտարութիւն,
յաքսոր և մինչև ՚ի մահ: ... Զասոնք յիշելու ա-
տեն՝ կրնամք մոռնալ, Հայկակ, մեր նախատինքն
այլ, մեր հարց ըրածներն առ Սահակ և Ներսէս
և նմանիսն: ... Սակայն, քաւ լիցի, ես ոչ զՀայս
մեղադրեմ և ոչ զՅոյնս, ոչ զընդհանուր ազգն և
ոչ զժողովուրդն. այլ թէ շատ՝ իրենց պնդագլուխ
գլխաւորները, արքունեաց և աթոռոց հնարքնե-
րը և կուսակցութիւնները, և մեծամեծաց քով
աւելի մեծցած նախանձը և գիրցած կրքերը. ո-
րոց ըրած չարիքն շատ հեղ աամկին վրայ կ'ընկնի,
և բոլոր աղգին անուամբ յիշուի. « Հարք կերան
» զՊսկիբերան և որդւոց ատամուռնքն առան »: Բայց
արդարութիւնն գիտէ և կրնայ ընտրել զաջ ու-
ձախ. պատմութիւնն անգամ շատ հեղ վկայ է
ստուգութեան: ...

Առջի անգամ Ոսկիբերանի դէմ միտքանկարաց
հնարքն, վճիռն, հրամանն, պատուհասն և արք-
սորն, հայրատեր և հաւատարիմ ժողովրդեան
սիրոյն դէմ, և կարկտասառն երկնից արհաւիրաց
դէմ՝ խիտա քիչ գիմացաւ. արեգական պէս հա-
զիւ թէ ծածկուելով յաթոռէն, և ահա առաջի-
նէն պայծառ ծագեցաւ բարձրացաւ իր տեղը.
մեծ ու սղտի թշնամիք՝ շուքի և միգի նման հա-
լածեցան կորան. զժնդակ դշխոյն անգամ սարսա-
փելով ներու մն և անմեղադրութիւն խնդրեց,
թէ և այլ աւելի նախանձելով, երբ իր պալատան
ժովահայեաց պատշգամէն կու գիտէր և չէր տես-
ներ ծովուն երեսը. ոչ այնքան մեծազօր երեցեր
էր Քսերքսէս՝ նաւերով կամրջելով և յատակելով
այն խորանգունդ նեղուցը և ոչ մերս Արտաշէս
որ « յԵլեսպոնտոս և ՚ի Թրակէ՝ զտարերացն փո-
» խեաց զընութիւն . . . ընդ ծով հեռեակե-
լով¹ », որչափ մեծագործ և մեծասիրտ կ'երևեր
այն յունական ռամիկ ժողովուրդն, տկար նաւակ
ներով ծածկելով բովանդակ նաւահանգրասին
ծփած աւազանը՝ յընդառաջէն և ՚ի դարձընել
յաթոռն՝ իր Ոսկիբերանը²: Երջանիկ ժողովուրդ,
այլ երանի թէ միշտ կամ աւելի երկար ա-
տեն: —

Եւ ոչ կէս տարի քչեց մեր Խօսնակին հաստա-
տուիլն ՚ի բեմն իւր. ամօթապարտ թշնամիք կամ
յաջադկոտք՝ աւելի թանձրացած կրքերով միտտ
ծիտտ ամպերու պէս խտացան մօտեցան իրարու
կպան. դարձեալ ժողովեցան ՚ի Թրակիա՝ այլ ա-
ւելի ընդգիմակաց բազմութեամբ և զօրութեամբ,

1 Խորեն. Բ. ԺԲ:

2 Այս եղաւ յամին 403 յ'15 նոյեմբերի, անոր համար
Յոյնք այսօրս այլ կու տօնեն զՈսկիբերան, և ոչ վախճա-
նած օրն՝ սեպտեմբերի 14, որ Ա. Խաչի տօն է:

մինչև Եպիփանուս պէս պարզամիտ սուրբերէնացիներէն մինքն
 գամ խաբխրելով և իրենց կողմը ձգելով, որոնց
 մէջ՝ սիրա առած, յօնքերը կամարած, ոտքով ու
 գլխով թեթևն Եւդոքոսիա՝ իբր նոր « Հերովդիա »
 » դա՛ դարձեալ կաքաւէր, դարձեալ խնդրէր
 » զգլուխն Յովհաննու Մկրտչի », արգարե խնկ
 մկրտչի և կնքահօր իր թագաժառանգ որդւոյն
 Թէոդոսի Փոքու: ... Կրնար Յովհաննէս իր անխ-
 բաւ բանաւորաց դէմ իրաւացի բանութիւն բա-
 նեցնել, գոնէ իր սիրելի որդւոց՝ Ժողովրդեան
 գութն և աղաչանքը զէն ու վահան անուր: սա-
 կայն իր մեծ սրտին, և մանաւանդ աստուածա-
 շարժ հոգւոյն և հեղութեանն Յիսուսի՝ անար-
 ժան սեպեց զայն¹: ..

Ե

Իր վարուց (և ընդհանրական պատմութեան
 մէջ) մեծապէս սրտաշարժ զխառնածներէն մէկն
 է Ոսկիբերանի յետին հրաժարական ողջոյնն առ
 ուխտ եկեղեցւոյ իւրոյ. որ և սկիւմայ իմն հոս կու
 յիշեցնէ ինձի մեր դարուն մեծագոյն Քաջին մե-
 ծահաչափ հրաժեշտը². սյլ քանի այլակերտ,
 նուաստ և խիթալի: - Նա՛ բոլոր եւրոպական
 ազանց ճապաղեօք ձենձերեալ և դեռ արիւնա-
 կաթ գրոշր և գրոշակիրը կու համբուրէր՝ ցաւե-

1 Ն. Լամբրոնացի 'ի Պատարագամեկնիչն. « Յովհան
 » յԱնտիոքոյ ժառանգէ զկ. Պօլիս. ուստի՝ և ոչ տեսեալ
 » զնոյն իւր հայրենիս՝ էջ վասն օրինացն Աստուծոյ 'ի
 » յաքսօրս: Թէ իւր էր համարեալ զբազմապատիկ իշխա-
 » նութիւնն՝ ներէր արդեօք թագուհւոյն, որ անտի զնա
 » վրիպեցուցանէր: Բայց զայն անգոսնեալ զհետ վերին
 » պնակացն ընթանայր: Եւ ոչ յունելն՝ որպէս իւր հրա-
 » ժարէր, և ոչ 'ի չունելն՝ տարակուսէր »:

2 Ի Յոնդէնըպլոյ:

լով, որ այլ չպիտի կարենայ թողնել զայն Կայսերական արժւոյն թեօք՝ նորանոր մարդածախ դաշտերու մէջ, և իրեն անձնանուէր գնդերով աւելի բազմաթիւ մարդկութեան գնդերը՝ որք այրի, նաև դիակն դարձնելու. — իսկ մեր Խօսնակն Եկեղեցւոյ՝ որ աւետարանին փողով կու գորդէր զաիեղերս և ՚ի հոգևոր զննուորութիւն Քրիստոսի գումարէր զծեր և զտղայ, զերիտասարգ և զկուսան, հիմայ իր չորս դին տեսնելով մեծամեծ գաւառաց և քաղաքաց այցելու գնդապետներ, 40իւ չափ եպիսկոպոսներ, որք սղու պէս կու լային իր քով, և կ'աղաչէին չհեռանալ իրենցմէ, ինքն վսեմագոյն և աստուածային կամաւ տարագիր՝ մէկ մէկ գրրկելով այն սրբազան ժողովրդապետները, (որոց ձեռօք Աստուծոյ թագաւորութեան սահմանները կ'ընդարձակէր յերկրի,) հայրապետական սուրբ համբուրով և ոչ առանց արասուաց՝ կ'օժէր ճակատնին, կնքէր և զօրացնէր ՚ի վշտակցութիւն և ՚ի նահատակութիւն՝ վասն երկնաւոր յաղթանակին: Ամեն եպիսկոպոս՝ որ գրկէն կ'էլնէր, բան մը կու փրցնէր ՚ի սրբտէն... Զկրցաւ այն ադամանգ սիրան այլ մինչև ցվերջ դիմանալ, և ոչ զամենքն ողջագուրել. հայր էր սիրուն, զօրացաւ զայրացաւ գթալիր սիրան... Թողուց սուրբ գունդը, հեռացաւ սրահ մը ՚ի սարկաւազանոցը ծածկուէլու...

Եւ ահա հոս՝ այլ աւելի սրտաճմլիկ տեսարան մը և կահուղ խումբ մը պաշարեց զնա. երանելի սարկաւազուհին Ալիմպիազա՝ ընկերակցօք նմանեօք՝ հեծեծանօք վազէցին յոտքը պլլուէցան. Մարթայի պէս կ'աղերսէին, Մարիամու պէս կու լային, կուսանաց պէս մարմնրէին. ողկուզազարգ ուռոց պէս փակած իրենց երկնագիտակ որթոյն վրայ՝ չէին ուզեր բաժնուիլ... Կու-

սից և եպիսկոպոսաց արասուքն յիրար յատու-
նուեցան. եկեղեցւոյն մէջ բոլոր ժողովուրդն կու-
հառաչէր, սուրբ սեղաններն անգամ կու սար-
սէին. աստուածային առադասան ինքնին կ'ողբայր
իր այրիանալն ՚ի զգաստ փեսայէն. ըսեմ, [Թէ « և
» արասուեաց Յիսուս » : . . .

Յովհաննէս՝ լսելով տեսնելով զասոնք, ե[Թէ
կրնար գերազանցել քան զմարդ, այլ ոչ և զաս-
տուածամարդն. հատուց ինքն ալ բնութեան ան-
մեղ գ[Թոյ պարտքը. բայց և շուտով տիրանալով
ինքն իր վրան՝ քաշեց ազամանդիկ սիրտն յոսկի
բերանը. լսեցուց (Թէ և լացուց) զինքն յորդո-
րող, պաշտող ու պաշտպանող եպիսկոպոսները,
կղերը, սարկաւազուհիները ու բանին տեղեակ
եղողքը: Իր լեզուին ճարտարութիւնն և ոյժը՝
չատ անգամ փորձեր էին, բայց սրտին այսքան
պնդութեան և մեծութեան դեռ անփորձ էին.
ափշեցան, ափիբերան եղան, յաղթուեցան.
անգամ մ'այլ գաս առին իրենց աննման վարպե-
տէն, որ մատուիւ կու ցուցնէր զերկրիս բոլորը,
Թէ « Տեառն է երկիր լսիւ իւրով ». արգարն
ուր ալ որ ըլլայ, միշտ նոյն է, կամ միշտ պան-
դուխտ կամ ոչ երբէք. և բերնուիւ կրկնէր իր
պանծալի պարոյրը, « Փառք քեզ Աստուած, յա-
» զագս ամենայնի » : Եւ ըստ սրտին՝ անայլայլակ
և զուարթ դիմօք իջնելով յա[Թոռոյն, յայն ա-
[Թոռոյն՝ որ ոչ յառաջ և ոչ ետքը իրեն հաւա-
սար բազմական ունեցաւ, զատուեցաւ ՚ի սիրե-
լեացն: — Իսկ ՚ի [Թշնամեացն, — իր աստուածային
օրինակին նման՝ նկատելով զանոնք՝ որք գահավէժ
ընել կ'ուզէին զինքը, « և նա անցեալ ընդ մէջ
» նոցա՝ գնայր¹ » :

Ամառնամբարտին նախընթաց օրն էր, յամին 404. իբրև յանկարծական վտանգէ մը դրդած կ. Պօլսի Ժողովուրդը շտապելով քաղքին հարաւային ծովեզերքը կու գիղուէին իրարու վրայ, և դրեթէ 'ի ծով կ'ընկնէին. մանաւանդ թէ ոտքով ալիքները կարել թուչիլ կ'ուզէին, նաւակ չգտնելով: Ոմանք լուծեամբ կենային, ոմանք ձեռուր նին գէս 'ի ծով գէս յերկինս՝ գէս 'ի կուրծքերնին կու տարբերէին. ոմանք գթուածեան ձայներ՝ և Բանայիաներ կանչելով, ոմանք անէծքներ թափէին. ամենքն աչուրնին անկած գէս 'ի հարաւ Պրոպոնտոսի (Մարմառայի) ալեաց և Իեմոնիսեան կամ Պոնիկիպեան կղզեաց մէջ, գրեթէ մինչև ցկուրուծիւն՝ բիրերնին տանջէին: Ամենքն այլ ուզելով բռնել, արգելուլ, յետ դարձընել նաւ մը. նաւ մը՝ որ զխմացնէն երազ երազ կու սահէր կ'անցնէր, կու հեռանար. և եթէ բռնել չէ՝ գոնէ սրահ մ'այլ կ'ուզէին տեսնել: Իսկ նաւն փախտտական՝ երկայնաձև բազմածիակ՝ ցուկը ցըցած՝ ծովային նոր ցուցանքի մը պէս՝ ձօձալով ձապկրտելով ծփած ծեծուած ալեացվրայ՝ շուաշուա կու սողար, փախչէր թաքչէր, իբրև թէ այն գիղուած Ժողովուրդն՝ իրեն համար մթազին ու սպառնացայտ մըրիկ մ'ըլար. մինչև կղզիներուն միջէն անցնելով հեռացաւ, փոքրացաւ, կէտ մը դարձաւ, հազիւ տեսանելի սրագոյն ալաց. որք բանի մը վայրկենէ ետև՝ ծովուն հաւասարած երեօէն զատ՝ այլ բան չտեսնելով, յուսահատեալ դարձան, ողբերնին և անէծքնին երկարելով, և բարկութեամբ արբունական սպարանից վրայ նայելով:

Այն խուճապեալ նաւուն բարձրաւանդակին

վրայ հանդարտօրէն նըստած անձ մը՝ կու հայեր
անխուով, գոնէ ըստ արտաքին տեսլեանն, ընդ
ծով և ընդ ցամաք. կու հայեր այն ծովեզերքը
սլարսպած և սրտած ժողովրդեան վրայ, և ճանչ
նալով անոնց հայրասէր գուծն ու գորովը՝ չէր
կրնար անոնց ետևէն բարձրացած Պօլսոյ խրոխտ
աշտարակներն ու սպարանիքը՝ սուրբ բարկուծք
անգամ չգողացընել: Չէր թշնամաներ, չէր անխ
ծաներ ապերախտ մայրաքաղաքը, և ոչ աւերք
ու երեր կարդար անոր. այլ զարդարուծիւն և
զգատաստան թողլով միայն ամենագէտ դատաւո
րին, ինքն ողջունելով, օրհնելով և աղօթելով կու
հեռանար կու ծածկուէր՝ անհետ կ'ըլլար իր հինգ
տարի դայեկաբար դաստիարակած ժողովրդէն,
զոր մէկ մ'այլ սխիւ չտեսներ կենդանի աչօք.
այլ սրտով դեռ կու տեսներ, կու լսէր, կ'իմանար
որբոյ և այրեաց շնորհակալուծեան մրմունջը,
զղջացեալ մեղաւորաց ողբաձայն սպաշաւանիքը՝
որոց համար ինքն Պափոզ կամ Քարոզ ապաշխարո
ւելան և ողորձաւելան անուանեցաւ. կու զգար մեծի
և փոքուխանդատանիքը: Ինչուան որ անդադար
ու անդարձ նաւն անդուծ՝ խոտորելով ՚ի խորշն
կիանեան (Մուտանիա կամ Աէմէլէյիկ) Պրոպոն
տոսի ձկն անգամ կորուս. և քիչ առեկէն ասիա
կան եզերքը հասնելով Բիւծանիոյ ցամաքին վրայ
ձգեց զՍիփէերան:

Եւ ոչ կէս ազատ սանդրխտի ցուպն տրուե
ցաւ անոր, որ ըստ կամացն իրեն օտարուծեան
բնակարանն ընարէ. այլ սրահասպանաց մատնուե
ցաւ ըստ արքունի հրամանաց, որ տանին յաքսոր՝
յաշխարհ հեռի, յերկիր ցուրտ և քարուտ, ՚ի
քաղաք ամայի և անապատ, ՚ի ծայր սահմանաց
Յունաց և Հայոց: Հոն մնայ որչափ որ մնայ, մին
չև ցմահ:...

Է

Իսկ ի՞նչ էր այսոր յանցանքն, որ այգպէս դատապարտեալ ՚ի Ժողովոց Կազնոյն¹ և ՚ի կայսերական դատակնքոյն՝ արտասահման կ'ըլլայ ՚ի հեռաւոր և ՚ի դժուարաբնակ տեղ մը: — Իսկական յանցանքն՝ իր Ուիլբէրհան և ազամանդիկ անձն ըլլալն էր, ըստ որում առաջ տեսանք. իսկ ըստ չարախօսաց՝ ծաղրելի կամ ողբալի բաներ. — ծաղրն այլ ողբն այլ իրենց գլխուն. — որք առաջին յանցանք սեպած էին զայն՝ որ Ոսկիբերան ոչ ուրիշի քով կերակուր կ'ուտէր, և ոչ զուրիշը կու հրաւիրէր: Փեղեցիկ խրատ ոմանց պետաց, որ Թերևս միայն ասոր հակառակ կերպով կրնան ցուցնել իրենց առաջնորդութիւնը և ընդունակութիւնը: — Ոսկիբերանն որ ՚ի մանկութենէ յանապատս Ասորոց վարժեր էր Անտոնի և Պիմէնի կերակրոց (Ճգնաւորական չորակերութեան), այն աստիճան փափուկ և տկար ստամոքս ունէր՝ որ այլ ո՞ր և իցէ կերակուր չէր կրնար ընդունիլ, այլ հազիւ Թեթև բաներ. և յիրաւի Թէոփիլեան կամ Եղիշեան անարիւն ճագանց նմանեալ՝ աստուածային բանին քարոզութիւնն ըրեր էր իրեն սնունդ, և կ'ուզէր ընել իր հօտին այլ: Թշնամիք՝ փառասիրութիւն կու սեպէին զայս: — Նոյնպէս բամբասէին, Թէ խիստ յանգիմանութեամբ կ'անարգէ զիշխանս և զԹագազունս, կ'արհամարհէ զմեծատունս, և աղքատաց ու աամկաց տէր կու կենայ: Թէոփիլոս կ'ըսէր, Թէ իմ վաընտածներս ընդունէր է, բանագրեալներս՝ արձակէր է, իմ իրաւանցս խառնուէր է. —

¹ Քաղկեդոնի (Գատրքէոյ) մէկ Թաղն, ուր առջի անգամ Թէոփիլեանք ժողովեցան՝ կազնի կ'անուանէր:

աաբղուի Ախաբ կ'ըսէին թէ Արիգենէսի պաշտպան և հեակող է. — Սևերիանոսք և Սիսինիոսք կ'ըսէին՝ թէ նոր ճամբայ կու բանայ, մեզի չինմանիր. — Նովատիանոսք, թէ մեղաւորներն անխախտ սիրով կ'ընդունի, և այլն, և այլն: Որոյ թէ սաու-
թիւնն, թէ ծառւթիւնն և թէ պատասխաններն գիւրին և յայանի են:

Իայց ես ոչ Յովհաննու վարքը կ'ուզեմ պատմել քեզ, Հայկակ, ոչ զարգարն արգարացընել, և ոչ այն Ոսկիբերան Թօնակը՝ գովել ջանալ, որոյ գովութեան համար արգարև միայն իրեն նման լեզու կամ գրիչ արժանի է: Սակայն մեզի՝ ազգային սրբազան իրաւունք է այս գիշեր մեր հայրենեաց հանգիսից մէջ խառնել Կ.Պօլսի հայրասեակին յիշատակը, զոր այսօր (27 յունուարի) օտնեն ամենայն ազգք (ըստ Յայամաւորաց կարգի), որ է օր փոխադրութեան մարմնոյ նորա յաթոն: — Ազգային իրաւունք մը, վասն զի եթէ Ոսկիբերանի հայրենեօքն պարծին՝ Ասորիք, լեզուաւն և աթոռովն՝ Յոյնք, արդեամբք և օգախն՝ ամենայն ազգք, Հայք՝ անոր սքսորանաց վանատուրք և հիւրընկալք, անոր վերջին տարիներուն կենակիցք, անոր յեակն հանգստեան մարմնոյն սարսաւորք և պահապանք, աւելի զգայուն և սիրալի պարծանք ունին Հայք: Ասոնցմով և զեռ ուրիշ մասամբք այլ՝ մեր է Յովհան Ոսկիբերան առաւել քան թէ ուրիշ ազգաց, և յեա Յունաց՝ հայադիր օրացուցակին մէջ աւելի արժանաւոր և իրաւացի տեղի ունի: Անոր համար թողլով իր առաջին կենաց կերպ կերպ յիշատակները, կ'ուզեմ մէկ երկու գիշեր քեզի հեա, Հայկակ, նուիրել՝ Եկեղեցւոյ Թօնակիս վերջին և թաքուն կենացը՝ յանապաս Հայոց, ինչպէս ինքն իսկ շատ հեզ կ'անուանէր իր թղթոց մէջ, (ուսկից պիտի քաղեմ այս առանձին կենաց գիպուած

ները) զայն տեղն՝ օւր երեք վերջին և անդին
տարիները շնչեց անմահաճոտ Ոսկիբերանն:

Դեռ Ոսկիբերանի հակառակորդքն իրենց ան-
իրաւ ժողովոյ աթոռներէն չէին իջած, դեռ ա-
նոր դահուն վրայ նստելու՝ պնդերես անձ մը կու-
փնտրուէին, դեռ իր արգար պաշտպանքն և չա-
րաչար զրկեալ հօտն և հովիւք, որբք և այրիք,
աղքատք և ապաշխարողք՝ իրենց հովուապետն
և հայրապետը կու լային. կէսք՝ իրեն հաւատա-
րիմ մնացեալ եպիսկոպոսաց դիմելով, կէսք՝ մե-
ծասիրտ և մեծահաւատ Ս. Ուրմախա տիկնոջ
քով ողբալով, մինչդեռ Սրկադէոս երկու մտքի
և խղճի մէջ կու տատանէր. իսկ դժնիկ դշխոյն
Եւզոքսիա՝ դեռ տպարանից պատշգամէն կու դի-
տէր զուրրաս Պրոպոնտասի, որ չըլլայ թէ առջի
անգամուն պէս յետ դառնայ քսորատար նաւն,
չըլլայ թէ նորէն ժողովուրդն ովաննայով ընդ-
առաջ դիմէ՝ զժով՝ ի ցամաք փոխելով, չըլլայ թէ
անգամ մ՝ այլ իր գոռոզ գլխուն վրայ կայծակնա-
թափ բացուի Բերանն-Ոսկի. — և ահա ստոր
սուրբ աթոռէն, արքունի պալատան քովի եկե-
ղեցւոյն միջէն, և ատենակալաց ապարանքէն
դուրս պռութկացին թանձր ծուխ ու կարմիր բոց
մը, և իրր իրարու հետ կուռելով՝ սթգին և
ահաւոր յերկինք ՚ի վեր դիզուէին¹: Ոչ որ երկ-
բայեցաւ թէ այդ կրակդ՝ արդարոյն անիրաւ
դատապարտութեան վրէժն էր. սակայն ով էր
զայն բանկցրնողն. — խնդիրն և վէճն այս եղաւ:
Վրիժապարտք՝ շարունակելով իրենց լրբութիւ-
նը՝ ըսին, թէ այդ այլ թէ ոչ ձեռօք Յովհաննու,
գոնէ իր թեւադրութեամբն է. իր սարկաւազու-

1 Խորեն. Գ. ԾԲ. « Յայնմ ժամանակի . . . շարժմանց
» ահագնից և հրբնկեցութիւն եղեալ ՚ի Բիւզանդիոն, որ
» յաղագս մեծին Յովհաննու »:

հի Ուրմալիագայ և ուրիշ կուսակցաց գործունի է. անոր շունչն է այս գժուարաշէջ հրդեհը բարնկընողն. հալածուի խռովարարն, հեռացուի հրձիգն. հեռու, հեռու այս կողմէն: Այս զբարարաութեան վրայ այլ վրդովեցաւ վշտացաւ բողոքեց արդէն զարնուած սիրան, ինչպէս նաև յետոյ իր նամակաց մէջ այլ կու յայտնէ ¹:

Ը

Հազիւ թէ հասած 'ի Նիկիա, իր բնարար տարագրութենէն, ծովուն վրայ աստատակորէն սահելէն, և կրքերէն քիչ մը դազրած, հանգիստ կու փնտռէր՝ մարմնէն աւելի իր սրտին: Միայնացեալ կ'երթար քննելու իր սուր մտօք և վառ հոգւովն՝ այն յաւերժայիշատակ մեծ հանգիստանը, ուր ութսուն տարի առաջ՝ առաջին անգամ միարան ժողովեր էին յամենայն կողմանց քրիստոնէութեան՝ անոր գլխաւոր առաջնորդք, 318 հայրապետք. որոց շաան պէս պէս հալածանքներ, աքսոր, տանջանք և կտտանք քաշեր էին, և դեռ քաշեցին անկէ ետև այլ, յանուն և 'ի պաշտպանութիւն աստուածութեան Քրիստոսի և ճշմարտութեան աւետարանի նորա: Ոսկիբերան զինքն և աթոռն մոռցած՝ հիացմամբ կու պառաւէր այն վեհ, և (թէ կրնայի ըսել) հակահասակ հայրապետաց հանգիսին մէջ, փոխ առ փոխ խօսելով ընդ Ռիոսի, Ալեքսանդրոսի, Մակարայ, Անոնգիոսի, Արիստակիսի, Յակոբայ Մծքնացոյ, Աթանասի և այլոց հետ, ամենէն շնորհաւորութիւն և քաջակերութիւն ըսելով. և թէ՛ իր մեծամեծ վաստակոց և սիրոյն պատկն՝

1 Թուղթ Է:

այս խուլ և խաւար աշխարհիս մէջ՝ ցիտի ըլլար
իրենցմէ շաաին հանդիպածը. — զրպարտութիւն,
հալածանք, արսորանք, և... խոստովանողական
մահ։...

Ո՞րչափ քաղցր էր Ոսկերերանի՝ այսպիսի տես-
լեանց մէջ յերկարել, և յեա այն նախագաս
հայրապետաց՝ տեսնել նաև երկրորդ գումարն
այլ 150 [լց, որք գեա քիչ տարի առաջ (յամին
381) իր գահանխառ մայրաքաղաքին մէջ ('ի Ա.
Պօլիս) ժողովեցան, և որոց շաան աջօք խսկ տե-
սեր, և գեա ոմանք ողջ այլ էին։ Անշուշտ անոնց
մէջ կու փնտուէր և կու փարէր իր սիրելի և
գրուատեալ Անտիոքոյ հայրերը, զԲարեւաա և
և զՄէլիտոս, և իր գահուն նախորդները Մեարո-
փանէս, Աղէքսանդրոս, Գրիգոր Աստուածա-
բան. անշուշտ կ'ըսէր զմայլեալ միայն, Բարուք է
ինձ աստ լինել ընդ սոսա... Երբ յանկարծ մեծ
չնկոց, զզրգիւն մը փրթաւ. տեսլարանին գըս-
ներն գրեթէ խորասակեցան. սահապանք, գերե-
պանք, ջորեպանքներս թափեցան... «Շուա շուա,
» փութա՛, ելի՛ր, հեծի՛ր, արքունի հրաման է.
» պէտք է հեռացընենք քըշենք տանինք զքեզ
» յարսոր, յօտար, մինչև 'ի Աոսիսոս, մինչ 'ի
» Տաւրոս, մինչ յԱմանոս, մինչև 'ի ծայրս սահ-
» մանաց ինքնակալին» : — «Փառք քեզ Աստուած,
» յաղագս ամենայնի», ըսաւ. և զնոյն ձայն
կրկնէր, յեզ յեզէր քաղցրաձայն Թօսնակն Եկե-
ղեցւոյ, և տալով զինքն 'ի ձեռս և 'ի կամս վա-
րողացն և խնամօցն Աստուծոյ, կու քշուէր կ'եր-
թար յաշխարհ հեռի, յանձանօթ ձանապարհ :
Եօթանասուն օր շէն և անշէն տեղիք, լերինք և
անտառք, դէտք և քարաժայռք՝ զնոյն ձայն, զնոյն
էրգ՝ բիւր անգամ լսեցին, բիւր անգամ կրկնե-
ցին. «Փառք քեզ Աստուած, փառք քեզ, յա-
ղագս ամենայնի փառք քեզ» :

Երկու շորաթ կեցեր էր Ոսկիբերանն ի Տի-
 կիա, ուսկից ելաւ յուշիսի չորսին: Ինքեմանիոյ
 մայրաքաղաքէն մինչև ի Աեսարիա՝ ի մայրաքա-
 ղաքն Ա. Հայոց և Կասպաղաղովկիոյ, յարևմտից
 յարևելիս հարաւոյ՝ գրեթէ 300 մղան կ'ըլլայ. իբ-
 րև 25 օր մը քշեց այս ճամբան, որ ի սկզբան ա-
 բահեա ըլլալով՝ քիչ մը ամառնային տաքուն գէմ
 այլ կրնար հանգիստ տալ¹. մանաւանդ որ սր-
 հապանքն այլ հոս մարդասէր գտուեցան և շատ
 չէին չարչրկեր. գուցէ չէին այլ կրնար, ծանօթ
 քաղաքաց և գեղից միջէն և սահմաններէն անցնե-
 լով, ուր անդադար երթևեկ կար՝ արևելքէն գէտ
 ի Ա. Պօլիս կամ ասիէ հոն. և ուր որ հասնէին՝
 համբաւն աւելի առաջ հասած գանեկին: Շատ լաւ
 կու ճանաչէին այն կողմերն այլ զՈսկիբերանն, ու-
 րոյ և գերագոյն հովուապետութեան վիճակ էին,
 և իրեն արժանաւորասպէս կարեկցէին. ոչ տեղա-
 ցիք միայն այլ և հեռաւոր եկք. ինչպէս ինքնին
 Ա. հայրապետն վկայէ մէկ թղթին մէջ², առ
 Ոլոմպիոզա, և յանուանէ միայն զՀայոց յիշէ, թէ
 « յարևելքէ և ի Հայոց և ուրիշ կողմերէ՝ ճամ-
 » բու վրայ հանգիստողքն՝ զմեզ տեսնելով ազբե-
 » բարար արցունք կու թափեն, լալով ու հեծ-
 » կըլտանօք ետեծուս կու գան, մեզմէ չեն բաժ-
 » նուիր: Այս բանս անոր համար կ'ըսեմ՝ որ
 » գիտնաս թէ հոս այլ շատեր կան, որ նոյն ցա-
 » ւով վշտակից կ'ըլլան ինձի՝ ինչպէս գուք հոն » :
 » Ուրիշ թղթով մ'այլ. « Երբոր կու տեսնեմ որ
 » զանազան քաղաքներէ և բնակու թիւններէ
 » գուրս թափելով բազմութիւն արանց և կա-
 » նանց՝ կու լան կ'ողբան մեր վրայ, ձեր ցաւը կու
 » յիշեմ, թէ սրբան սաստիկ սխալ ըլլայ, երբ
 » հոս զմեզ առաջին անգամ տեսողքն իսկ այսչափ

1 Թուղթ Ժ:

2 Թուղթ Ը:

» հուս տրամին, և որչափ աղաչենք ու արարածանիք
 » որ չհոգան զմեզ՝ անոնք այլ աւելի խեղճ կը-
 » նեն հուս լան » և այլն: Ոսկիբերան այս խօսքե-
 րով կ'ուզէր իր ազնիւ սարկաւազուհին և հաւա-
 տարիմ՝ աշկերանները մխիթարել. բայց թերևս ա-
 ռանց ուզելուն՝ կ'իմացընէ մեզի, թէ ի՞նչ աստի-
 ճանի մեծ էր իր համբաւն, արժանիքն, և հրա-
 շալի ու գթաշարժ կերպն, որ այսպէս անցած
 տեղերը յոռք և ՚ի գութ հուս հանէր:

Հոս պէտք է յիշել, որ իր երկայն և կրկին
 ճանապարհորդութեանց մէջ՝ թէ և շատ հեղ այս-
 պէս ՚ի անսողաց կարեկցութիւն դատաւ, բայց ոչ
 միշտ և ՚ի պահապանացն. ոչ այլ դիւրութիւն
 ճանապարհի. այլ ամեն կերպ նեղութիւն և զբրկ-
 մունք և վախ, ցաւ և հիւանդութիւն, տաքէն և
 ցրտէն տապնաս: Մանաւանդ որ բնութեամբ այլ
 փափուկ և սկար կազմուածով էր: Իր մեծ և
 վառ հոգւոյն արտաքին պատեանն՝ շատ անհաւա-
 սար և փոքր էր. տարիքն այլ արդէն (ըստ ու-
 մանց) վաթսունը լըցած, մաղերն թափթրիած,
 ստամոքան աւելր. շատ դարմանոյ և խնամոց կա-
 րօտ: Արոց փոխան՝ այնպիսի չարակրութիւն մը
 պատրաստեցաւ իրեն, որոյ հազիւ թէ զօրաւոր
 մարդիկ կարենային համբերել: Եւ սակայն ինքն
 ուրախ զուարթ՝ իր երպն ՚ի բերան կ'երթար. և
 բաւական այլ դեռ ուժով և առողջ էր ՚ի սկըզ-
 բան: Իսկ իրեն մխիթար և օգնական ընկեր ունէր
 քանի մը եկեղեցական պաշտօնեայ, որք Կ.Պօլ-
 սէն հեան եկեր էին, չկարենալով զատուիլ իրմէ.
 և աւելի հուս մխիթարուէին անոր ընկեր և վշա-
 կից ըլլալուն, քան թերևս հուս մխիթարէին
 զնա: Իր մէկ մեծ մխիթարութիւնն այլ էր (որ-
 պէս և ամենայն աքսորելոց և վտարելոց, եթէ
 այս բաղդս ունենան) բարեկամաց հեա թղթա-
 կըցիլն. պանդխտութեան երեք տարուան մէջ

դրածներէն՝ մօտիկ 250ի չափ նամակ և ճառքներ
 ուղարկու հասած են, առ զանազան անձինս, հե-
 ուաւորս և մերձաւորս, սկսեալ յՈլուժպիտոցայ
 մինչև առ Ս. Քահանայապետն Իննովկենտիոս.
 այս նամակներէն շատն, մանաւանդ առաջինքն,
 Ոսկիբերանի ընտիր գործոց կարգը կու գրուին:
 Ոչ միայն սքստրանաց տեղէն, այլ և ճամբուն
 իջեաններէն կու գրէր, և երբեմն կ'ընգունէր այլ:
 Իբրև հասարակ մահականացու և ընկերակեաց
 անձ մը՝ այն մեծ սիրան այլ կու կարօտէր մտեր-
 մաց զրուցին, բարեկամական խօսքի և միտիթա-
 րութեան. անոր համար սակալ կ'աղաչէ թղթոցը
 մէջ՝ որ անպակաս գրեն իրեն, և մեծ պարգև կու
 սեսպէ անոնց նամակը. կու միտիթարէ և քաջա-
 լերէ բարեկամները, և գեղեցիկ ու հասար-
 աուն և երբեմն երկայն խրատներով զմեզ անգամ
 կու լուսաւորէ:

Ո՛հ. չիգիմանար սիրա, երբ այն ցաւագարն
 մարմնով անանկ գժնդակ տեղուանք և առններ
 կրածները նկարագրէ, թէ և ջանացած է յայտ
 մասին շատ ջըսել, որ իր սիրելիները չախրեցընէ.
 սակայն բաւականէն այլ աւելի են մեզի թէ ցա-
 ւերը ճանչնալու, և թէ անոնցմէ աւելի՝ սերն,
 որով իր ցաւերը մոռցած՝ կու ջանայ սիրտ տալ
 անոնց՝ առ որս կու գրէ: — Ասոնցմէ մէկն է Արա-
 բիոս մը, որ յանձնարարութեան թղթեր առւեր
 և գրէր էր՝ որ եթէ ՚ի Սերասախ երթայ՝ իր աու-
 նը հանդիպի և հանգչի տիրոջ պէս: Սուրբն շնոր-
 հակալ կ'ըլլայ, այլ և կ'իմացընէ՝ որ թշնամիքն
 չթողին որ երթայ հոն՝ ՚ի մայրաքաղաքն Բ Շայոց-
 վանն զի Սեղոքսիա ուղեց որ աւելի հեռու քշուի,
 ՚ի Կոսիւսոն. և կ'աղաչէ սուրբն որ եթէ հոս այլ
 ծանօթ ունի՝ գրէ անոնց այլ յանձնարարու-
 թեան թղթեր:

1 Թուղթ ձև:

ՄԱՐԿՆԵՅԻՄ
ՆՈՑԵՄԻՈՅԻՄ

Թ

Թղթակցաց մէջ առաջին և սիրելագոյն անձն, և արժանաւոր Ոսկիբերանի սուրբ սիրելութեն է՝ շաա հեղ յիշածս Ոլումպիագաւ, զոր և հարկ է քիչ մ'աւելի ծանօթացընել քեզ, Հայկակ: Մեր պատմութեան մէջ միաքդ կու գայ Բ Արշակ Թագաւորին ունեցած ասոր համանուն դըշխոյն, (և երանի՛ թէ բոլոր պատմութիւնն չգար ՚ի միաս, այլ և ելնէր ամեն յիշատակէ). կայսերական ցեղէ կին, և երբեմն ամուսնացած ընդ Կոստանդէայ կայսերազին, յետոյ մեր չուառ Թագաւորին. ասոր աղգական, և ոմանք ինչուան դուստր այլ կարծեցին այս կրսեր Ոլումպիագայն, (ծնած իբր յամի 368), ՚ի հօրէ Սնիսիոսէ, և 16 տարուան հարսնացած Ներրիաիոսի իշխանի. ուսկից յեա 20 ամուռ այրի մնալով, չուղեց անկէ ետև աշխարհի երես անսնել. Թէպէտ և կայսրն, մեծամեծ իշխանք, մանաւանդ Նշպիդիոս Սպանիացի իշխանն և խնամին կայսեր՝ շաա Զանային որ ասոր կին ըլլայ. և այս բանիս համար՝ առաքինակրօն և մանկամարդ այրւոյն ինչքը գրաւեցին (որ անբաւ շաա էին): Սակայն նա հաստատ մնաց իր առաքինի կամաց մէջ, բարեպաշտութեան գործերով մխիթարուելով ամենայն զրկմանց վրայ. մինչև յուսահատեցան բռնագատողքն՝ իր գեղեցկութիւնը և սիրաը յափշտակելու, զոր բոլորովին նուիրեր էր Աստուծոյ: Պատրիարքն Նեքտառիոս օրհնեց զնա Սարկաւագուհի. որով՝ երբ իր ստացուածոցն այլ ազատ մատակարարութիւնը դարձուցին իրեն, Էղաւ կրկնակի մայր աղբատաց և տառապելոց. ստակով այլ սրտով այլ խնամելով զանոնք, և զամեն կարօտ անձեր, և մանաւանդ եկեղեցական և եկեղեցի, ինչուան

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ
ՆԱԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՔԱՐԴԱՆ ՓԻԼԻԿ ԿԱՅՍՐ

հետևոր կողմեր: Իրաւ քիչ արկին այնչափ զար-
բրատութիւն ունեցած է, բայց աւելի քիչք զա-
նոնք այնպէս օգտակար ըրած են. վասն զի քի-
չէր այլ իր բնականէն աւելի մտաւոր ձիրքն ու-
նեցեր են. մեծ և տաք հաւատք, զգաստութիւն
և խոհեմութիւն. որով չէ թէ լոկ հասարակ ժո-
ղովրդեան, կամ իշխանաց և արքունեաց միայն,
այլ և խմաստուն և սուրբ եպիսկոպոսաց քով
մեծ յարգ մեծ պատիւ ունեցաւ:

Ս. Գրիգոր Նազիւնիացի, Ս. Գրիգոր Նիւսա-
ցի, Ամփիլոքոս, և այլք, իրեն ընծայած են ի-
րենց գեղեցիկ գրուածներէն ոմանք. Ս. Եպի-
փան, Մարութա, Թէոփիլոս, Սկահ, Սերերիա-
նոս, և այլն, իրմէ ողորմութիւն կամ օգնութիւն
գտած են: Բայց իր ամենէն մեծ պարծանքը կըր-
նանք սեպել մեր Ս. Ոսկիբերանին մտերմու-
թիւնն, յարգն, խնամքն և թղթակցութիւնն. և
թերևս ասոնցմէ աւելի այլ իր վշտակցութիւնն
անոր համար և անոր հետ: Վասն զի յեա աքսո-
րանաց Խօսնակին՝ հալածեցին այս իրեն զմայլած
ունկընդիրն այլ, և շատ նեղութիւն հասուցին,
որոց կու ջանար հետուէն իր անապատէն այլ
քաջալեր տալ Ոսկիբերան. իսկ յեա իր մահուն՝
շատ երկար չգիմանալով այս ողջախոհ սատրակա
այլ, կնքեց իր մաքուր կեանքը (յամի 410), և
գտնեցաւ ընդ սուրբս, յիշեալ ՚ի Յունաց և ՚ի
Լատինաց:

Ահա այս սրբուհւոյս՝ և իր եկեղեցւոյ սարկաւ
ւազուհւոյն է՝ որ Ոսկիբերան այս առաջին ճա-
նատարհորդութեան մէջ այլ զանազան թղթեր
գրած է. և որոց մէկուն մէջ, (կ'երևի թէ ար-
քունի գիւր ճամբէն գասնալով գէտ ՚ի հարաւ,
՚ի Աեսարիա երթալու տանն) կրած գժարու-
թիւնները կու յիշէ՝¹. « Տեսած լսած բանս չէր.

¹ Թուղթ ԺԱ:

» Ժայռեր և ջրի տակ ծածկուած քարեր, միրիկք
 » և փոթորիկք թնդալով կ'որոտան, գիշեր ան-
 » լուսնիայ, թանձր մեզ, գահավէժք և քարա-
 » ժեռք, և սակայն ասանկ ծովու մէջ նաւելով
 » նաւահանգիստը կեցողներէն պակաս հանգիստ
 » չեմք » : Կ'աւելցրնէ այլ թէ մարմնով առողջ
 » եմ, սրախ զուարթ, պահապան զինուորք այլ
 » ձեռքերնէն եկած խնամքը կ'ընեն. « ուստի զա-
 » սոնք գիանալով, դու այլ աիկին իմ բարեպաշա-
 » ուհի, յաղթէ այս միրկայ և ալեաց, և քու
 » առողջութեանդ վրայ ապահովէ զիս, կ'աղա-
 » չեմ » : Ուրիշ թղթոց մէջ¹ առ սա ինքն և առ
 » ուրիշ բարեպաշա աիկին մը (Թէոդորա)՝ մնա-
 » ցեալ ճամբուն մէջ քաշած հիւանդութիւնը և
 » չարչարանքը կու յիշէ. « Հալեցանք, մաշեցանք,
 » հազար կերպ մահուամբ մեռնելու մօտեցանք...
 » մէկ կողմէն անգազար տենդով կու տանջուէի.
 » մէկ այլ կողմէ գիշեր ցորեկ հարկ էր ճամբայ
 » ընել, ցորեկը՝ արևուն աօթէն, գիշերը՝ տքնու-
 » թինէն տանջանք, հարկաւոր եղած բաներ
 » չկան, զիս հողացողներն՝ աղքատ, բանտարդե-
 » լոցմէ պակաս չէր քաշածներս... ոչ հաց գը-
 » տուէր և ոչ աղէկ ջուր ճամբուն վրայ... վեր-
 » ջապէս հիւանդագին հասայ ՚ի Կեսարիա՝ իբրև
 » ալէկոծեալ նաւ մը, և հոն այլ մէկէն չհան-
 » գըստացայ, ինչուան որ ճարտար բժշկաց ինա-
 » մօք, բայց աւելի անոնց կարեկցութեամբը՝ քան
 » թէ գեղերով ըսընացայ : ... Փառք Սահաճոյ յա-
 » զագս՝ ամենայնի : Այս խօսքս ինծի ամեն հանգի-
 » սպած գիպուածոց մէջ չեմ կրնար զանց ընել.
 » և ոչ ոք զայս յինէն կրնայ յափշտակել : ... Շատ
 » բան կար ըսելու (առ Թէոդորա գրելով), բայց
 » չեմ ուզեր սիրտդ խռովել. թող լսենք, բայց

1 Թուղթ ԺԲ. ձի :

» միայն այս մէկս այլ ըսեմ. . . որ այնքան ճանաչեմք
 » հզօր բարեկամներ ունենալով այլ չկրցանք
 » արժանի ըլլալ այն շնորհաց՝ որ չարագործաց
 » անգամ կու շնորհուի. այսինքն, քիչ մը մօտիկ
 » և բարեխառն օգով տեղ մը բնակելու. այլ և
 » այսչափ չարջըրկած ու ցաւագար մարմին ունե-
 » նալով, և Իսաւրացւոց (աւազակաց) վախով
 » չորս դին պատած ըլլալով, այս պզտիկ ու չնչին
 » շնորհքէն այլ զրկուեցանք: Ասոր համար այլ
 » փառք Աստուծոյ. և ոչ երբեք գաղբինք յամե-
 » նայնի փառս տալ Աստուծոյ. Եղիցի անուն
 » Տեառն օրհնեալ յաւիտեան »: — Անցողաբար
 յիշեմ, որ այս Թղթիս մէջ կ'ըսէ Ռսկիբերան առ
 Թէոզորա, Թէ այս չորրորդ կամ հինգերորդ
 Թուղթն է որ կու գրէ առ նա. անկէջ աւելին այլ
 գրած է առ Ոլոմպիադա, և առ այլս. որովք յայտ-
 նի կ'երևի իր վառվառն միտքն, տաք սիրան և
 անգագար մասներն, որք այնքան հազարաւոր
 ճառեր արտագրեցին: Ոչ քարաժայռք ճանա-
 սարհին և ոչ անհարթութիւնք օդոց, ոչ իսկ
 հիւանդութիւնք կրնային յոգնեցընել, լռեցընել,
 գաղբեցընել այն անխոնջ Թօսնակը:

Ժ

Ճամբէն աւելի եռօրեայ ջերմին տաքէն տկա-
 րացած՝ հազիւ կրցաւ Ռսկիբերան զինքը ձգել 'ի
 Կեսարիա մայրաքաղաք¹. և անոր մէկ անձանօթ
 Թաղին մէջ յանկողին ընկած՝ բժիշկ և դարման
 փնտռել, զոր դիւրաւ չգտաւ 'ի սկզբան. բայց
 յետոյ ոչ միայն բժիշկք, այլ բոլոր քաղքին
 կղերն, միանձունք և միանձնուհիք, ամենայն բա-
 րեպաշտ անձինք՝ իբրև ուխտի դիմեցին իրեն, և

¹ Թուղթ ԺԴ:

մէկմէկէ յախշոտակել կ'ուզէին իրեն ճամայեղաւ պատիւը: Միայն, կ'ամաչեմ ըսել, միայն անոնց առաջնորդն և հովիւն՝ Փարեարիոս արքեպիսկոպոսն՝ ոչ երևեցաւ Յովհաննու և ոչ այլ կ'ուզէր աննել. կամ թէ չէր այլ կրնար, նախանձով և հակառակութեամբ կուրացեալ. ինչպէս իրմէ առաջ կարծուի որ Անկիւրիոյ արքեպիսկոպոսն այլ նոյն կրքով բանուած, ինչուան մահուան ըստաւնալեօք կու վանաէր զԱուրբն՝ իր թեմէն. բայց ինքն շուտով մեռաւ: Ասկիբերան առաջուց կու դուշակէր հոս այլ ըլլալիքը, թէ և ճամբան միամիտ անձինք իրեն աւետիս կու տային թէ Աեսարու արքեպիսկոպոսն կու սպասէ քեզի. իսկ ինքն մինչ քիչ մը հիւանդութենէն ըսնանալով կու մտածէր շուտով հեռանալու անկէ, յանկարծ քաղքին դռներն ու ճամբաներն դոցուեցան: Ի սաւրացիք անակնկալ յարձակմունք մ'ըրին Մաժակոյ (Աեսարիոյ) սահմանները. քաղքին զօրապեան զօրքերովը դուրս ելաւ անոնց դէմ, բնակչաց թողլով քաղաքը պաշտպանել: Երկրորդ առաւուս Ասկիբերան իր բնակած տունը պաշարուած անսաւ. բայց զարմանք, ոչ յիսաւրացոյ՝ այլ արքեպիսկոպոսէն գրգռեալ միանձանց գնդով, որք կու սպառնային տունը այրել՝ թէ ոչ շուտով ելնէ երթայ. և այնպէս գլուխնին տաքցեր էր՝ որ քաղաքապետին զինուորաց անգամ վախ կու ձգէին և կու ծեծէին, և ոչ իսկ քաղաքապետէն պատկառէին: Սա չկարենալով անոնց խօսք հասկըցնել, մարդ զրկեց առ Փարեարիոս որ թող տայ խեղճ հիւանդին հանգչիլ ինչուան որ քիչ մը վրայ դնէ և ճամբաները բացուին: Ճարչեղաւ համաղել. երրորդ օրը այլ աւելի սասակութեամբ կու սախակին, կու վանաէին սուրբ պատրիարքը. որ ջերմին և կէսօրուան տաքութեան ստեն՝ հազիւ կրնալով զինքը ստաղարակի մէջ

ձգել, հանել առաւ քաղքէն. մինչդեռ իմանալով
 թիւն քաղաքացեաց շուարած կու լային, և քանի
 մը քահանայք ամբշնալով և հառաչելով ետեէն
 կ'երթային. և այրած սրտով « Աւելի լաւ է, կ'ը-
 » սէին, որ Իսաւրացոց ձեռք ընկնիս, քան մերոնց
 » պէս մարդասանցից մէջ մնաս » : Ռուփինոս պաշ-
 տօնէին բարեպաշտ այրին Սելուկիս՝ աղաչեց, և
 տանել առաւ զՍուրբն իր գեղի առնը, որ չորս
 հինգ մղոն հեռի էր քաղքէն : Անարժան հօտապե-
 տին նախանձն՝ ասով այլ գոհ չեղաւ. այլ այն-
 քան սպառնացաւ վախցուց բարի տիկիներ, որ ա-
 կամաց և լալով ստիպեցաւ իր հիւրը հեռացընել.
 սակայն գեղեցիկ և ազնիւ խորագիտութիւն ձեռ-
 ցընել առաւ՝ թէ բարբարոսներուն վախէն է :

Կէս գիշեր էր. հանդարտ և կարօտած քուն մը
 կու քաշէր Ոսկիբերան, երբ յանկարծ իր ընկեր
 քահանայն (Նւէթիոս) խթելով արթնցուց,
 Բարբարոսք կու գան, փախչի՛նք, ըսելով : « Անըւ-
 » սընկայ, մառախլապառ, տխուր կէս գիշեր էր,
 » կ'ըսէ ինքն Ոսկիբերան, որ զմեզ մեծ տարա-
 » կուսի մէջ կու ձգէր. ոչ խօրհուրդ տուող կար
 » և ոչ ձեռք տուող. ամենքն զմեզ թողեր էին.
 » զօրհուրած, և գրեթէ մահուան սպասելով
 » հիւանդագին անձամբ ելայ և ջահերը վառել
 » տուի. բայց երեցս մարել առաւ, որ չըլլայ
 » թէ լոյսը տեսնելով բարբարոսք վրանիս յար-
 » ձըկին : Ուրեմն ջահերը մարած ընկանք ճամ-
 » բայ, որ սասաիկ քարոտ և խորտուբորտ էր.
 » անանկ որ սպառարակս կրող ջորին զարնուե-
 » լով ընկաւ, գետպակն այլ զիս այլ անանկ գը-
 » ըեց, որ կարծէի թէ այլ պիտի չէլնեմ. հազիւ
 » սոք ելայ, և սկսայ կամաց քայլել՝ օգնութեամբ
 » Նւէթիոսի, որ ինքն այլ ձիւն ընկած՝ թեւս կու
 » բռնէր. և այսպէս ուրիշի ձեռքով առաջնորդած
 » կամ քաշքըշած՝ այն գժուարին տեղւոյն վտան-

» դաւոր լերանց մէջ կէս գիշերուան ցողին կու
 » խարխափէի: Մասձէ թէ ինչ կու կրէի. ցաւէ
 » բէս, ջերմին տազնապէն, և եղածը չգիտնալով
 » կարծելով թէ հիմայ հիմայ այն ահաւոր բար-
 » բարոսաց ձեռքը պիտի ընկնինք: Կարծեմ թէ
 » միայն այս առնն քաշած տառապանքս՝ բաւա-
 » կան էին շատ մը մեղքերս քաւելու և ինծի վարձք
 » պատրաստելու»: Յետոյ խմացաւ և կ'խմացնէ
 Ոսկիբերան, որ այս ամեն բանի պատճառ նա-
 խանձն է եղեր, այն՝ որ զինքն հալածեց ՚ի Կ. Պօլ-
 սոյ, և հիմայ այլ ՚ի Կեսարիոյ. անոր համար ցա-
 վագին և այրած սրաիւ կ'աւելցընէ խօսք մը, զոր
 ես այլ գողալով կ'արտաբերեմ. թէ ոչ յիսուբա-
 ցւոց « և ոչ յայլմէ ումեքէ այնպէս երկնչիմ ես՝
 » որպէս յեպիսկոպոսաց, բաց ՚ի սահաւուց ո-
 » մանց»: Այսքան ծանրակշիռ են դորձք անոնց՝
 զորս երկինք և երկիր կու ճանչնան այցելու, հո-
 վիւ և հայր ժողովըրդեան: ...

Այս տառապագին և դժնդակ ուղևորութիւնս՝
 պատճառաւ իր հիւանդութեանն, անգաղար ջեր-
 մին, արշաւանաց բարբարոսաց (որ սովորական
 ճամբաները բռնած էին), շատ ծանր և երկար ե-
 ղաւ. գրեթէ ամիս մը և աւելի. իսկ Պօլսէ ելնե-
 լէն ՚ի վեր 70 օր, մինչև հասաւ Ոսկիբերան իր
 սքսորանաց սահմանեալ տեղը, ՚ի Կոկիւսոն. ո-
 ղոյ անուանէն անգամ կու ստկար և կու փափա-
 գէր ուրիշ տեղ մը քշուիլ. բայց ասոր համար այլ
 գոհացաւ ըսաւ՝ Փառք քեզ Աստուած յաղագս
 ամենայնի:

ԺԱ

Ասկիւսոն՝ ուր իրեք տարւոյ մօտ պանդրխտեցաւ Սսկիրեւրան, և ուսկից զրեց հարիւրաւոր նամակներ, իրեն համար էր աճալագոյն, անապատագոյն շայր համբերէն աշխարհի՝¹ Ասան որոյ պատշաճ է մեզի այլ ծանօթանալ այս տեղւոյս. թէ և ՚ի սկզբանէ անտի մինչև հիմայ այլ իխաա քիչ ծանօթ մնալովն աշխարհագրաց և ուղևորաց, անգամ մ'այլ կ'արգարացընէ իր ամենէն մեծ տարարենակ պանդրխտին վկայութիւնը:

Հին Գամբրաց կամ Ասազագոյվկիոյ, Աիւլիկիոյ, Աոմագենիոյ (կամ Եփրատացոյ) և Գ և Բ Հայոց միջաստահման՝ փոքր աշխարհ մը կար հին ատեն, Ասփայտանի՝ ըսուած, զոր ոմանք Ասազագոյվկիոյ մասն անուանէին, այլք (ինչպէս Պաղտմէոս) Փոքր Հայոց. միջին դարու մեջ՝ մերքս Զահան աշխարհ կամ Երկիր կ'անուանեն այս տեղս, յանուն Զահան կամ Ճիհան (որ և Պիւսամիս) գետոյ, որ կու բլխէ ՚ի զանազան կողմանց լեւրանցն: Աերինքն են՝ յարեմաից և հիւսիսոյ՝ Անտիտաւրոս, ՚ի հարաւոյ՝ Ամանոս, իսկ յարեւելից՝ այն լեռներն՝ որ Եփրատոյ ջրերը կու գատեն ՚ի Զահանայ, զսա ՚ի Միջերկրական ծով իջեցընելով, զնա՝ յարեւելս զրկելով մինչև ՚ի Մոցն Պարսից: Այս զանազան լեռներէն շրջապատեալ երկիրն՝ ՚ի հարկէ կու ձևացընէ լեռնագալա կամ մեծ լեռնահատիկ մը, ինչպէս կ'անուանէ այլ զսա հին աշխարհագիրն Սարաբոն. և է շատ ընդարձակ. հիմայ Ալապանի կամ Էլպոսլանի (որ և Ապլաստան) գաւառն, և Փալանկա-օվա գաւառն. որոց

1 Թուղթ 2Է. ձԹ. և այլն: Εν Κουκουσῶ καθήμενοι τῷ πατρὶ τῆς καθ' ἡμᾶς οἰκουμένης ἐρημότητῳ χωρίῳ.

հարաւակողմը Ալլադուտան՝ կամ մեր Չահանն քաղաքէն վար՝ կու միանան երեք գլխաւոր գետակք՝ Ժողովելով լեւնահատլան ջրերը, և միանալով կու ձեացրնեն զգեան մեծ Չահան, որ անկից կ'իջնէ 'ի Մարաշ, և կու մտնէ 'ի Կիւլիկիա, երթալով յԱնարզաբա և Մսիս, թափիլ 'ի Մոջն Հայոց (հիմայ՝ Իսթէնաէրուէնի ծոց)։ Այս երեք գետահաց արեւմտագոյն և հարաւագոյնն է Կոկիսանի գեան (Կէօբսուէն-սու), որոյ եզերքն է շինած մեր հետաքննելի տեղին, ընդ մէջ Հաճնայ և Թօզանօղլուի լեռանց՝ յարեմաից, Չահանայ՝ յարեւելից, և Ուրնեայ կամ Չէյթուէնի՝ որ կայ 'ի հարաւոյ։ Յանուանէ գետակին և ուրիշ նշանաց կու հաւաստի՝ որ ասոր բնիկ հովիտն կամ վիճակն է Կոյոց քառան յիշեալ 'ի մերոց սլաւաճաց միջին դարու, որոյ գլխաւոր շէնքն կամ քաղաքն՝ անշուշտ համանունապէս Կոկոց քաղաք կամ Կոյո կոչէր ըստ սովորութեան Հայոց (որպէս Կարս՝ Կարուց քաղաք), զոր Յոյնք և Լատինք փոխեցին 'ի Գոգոս-սոս, յեայ և Հայք 'ի Կոյիսան, յորմէ ցարդ և այլազգիք Կէօփիւն կամ Կէօփուս կոչեն։ — Կոկիսան՝ զոր Յոյնք միշտ քաղաք Հայոց կոչեն, և 'ի գիրս մեր կոչուած է նաև քաղաք Հայոց Ռեթայ, հիմայ երեսէ ընկած աւան մը կ'երևի 2-300 տաճ կաբնակ անով, որոց հեա չեն յիշուիր մերազգիք, այլ անոր մօտերը երեք գիւղից մէջ։ Տեղւոյն գիրքն ինքնին կու կրկնէ Ոսկիբերանի ըսածները, ամառը բաւական տաք սիաի ըլլայ, լայնութեան 38 աստիճանին տակ ըլլալով, իսկ ձմեռը՝ անհասրին ցօւրտ, թէ բնական յատակին բարձրութեամբ և թէ բարձր ու ձիւնապատ լեռանց մերձաւորութեամբ, որք չէ թէ միայն երկայն շարք մը կու ձեացրնեն արեւմտից կողմէն, այլ և ոմանք

ցրուած կանգնին զաշտին մէջ. և անով անցնելով լի վայրենի և դժնդակ կերպարանք մը կը տեսնուի և ճամբայ ընելու դժուարութիւն: Ուստի ոչ այնքան բնակութեան և առևտրի յարմար՝ որքան ամրութեան և պահպանութեան տեղ մը կրնար ըլլալ: Այնպէս այլ ըրեր էին սրասես շահագետ Հաովմայեցիք, բերդով ամրացընելով և պահապան գունդ մը գնելով հոն: Այսպիսի ամրութեամբ, դժարութեամբ, և հեռաւորութեամբ, (ի սահմանածայր Յունաց, Հայոց և Ասորաց), աքսորանաց այլ յարմար տեղ սեպուեցաւ. ինչպէս և 70 տարի յետ Ոսկիբերանի՝ Չենոն Իսաւրացի կայսրն իր հակառակորդ Բասիլիսկոսը արնով տեղով հոս աշտարակի մը մէջ փակեց, սովամահ ըրաւ:

Քիչ շատ լսեր և գիտեր Ոսկիբերան իր արգելանաց անմխիթար դիրքը. սակայն երբ յետ ամսօրեայ տառապանացն որ ՚ի Կեսարիոյ սկսեալ՝ հասաւ հոս, և գոնէ հալածողներէն ազատած՝ ընկաւ իր առանձնութեան անակը և յանկողին, և սկսաւ շունչ առնուլ ողջանալ, ու Իսաւրացաց այլ ետ քաշուելովն՝ վախն այլ փարատեցաւ, առջի կարծածին չափ տխուր և ահարկու չերեցաւ Կոկիսոն. « Ինչո՞ւ համար կու արամիս, կ'ըսէ առ Ոլումպիագա, այս տեղոյս ամայութեան վրայ... Թէպէտ և ոչ հրապարակ ունի այս քաղաքս, ոչ վաճառանոց, բայց ինձի ինչ փոյթ են ասոնք. ինձի հարկաւոր եղածն առատապէս կու գանեմ, (հիւրընկալաց ճարտարելովը): Նոյնպէս ուրիշ գրի մէջ այլ կ'ըսէ, թէ երբ ՚ի Կոկիսոն հասայ՝ սկսայ անամուլ երկինք տեսնել, մաքուր օդ ծծել. հիւանդութիւնս փարատեցաւ. և ամեն կողմէ սկսան հարկաւոր եղածքն տեղալ բարերարաց յօժար կամբով:

Այս բարերարաց մէկ գլխաւորն էր Հայա-

ստանի այս մասին նախարարն կամ կողմնակալն Սուպարոս անուամբ¹, որ հայրաբար կու խնամեր իր իշխանութեան տակ եղածները. Ոսկիբերան գովութեամբ և շնորհակալութեամբ կու յիշէ զնա. և անոր մէկ որդին՝ որ հօն էր՝ ուսմանց ետէ՛ կղած, կու յանձնէ իր բարեկամ Կիւրակոս Եպիսկոպոսին խնամոց: — Մէկ բարերար և խնամածուն այլ էր տեղւոյն Եպիսկոպոսն, որ յայլոց կոչուի Աղեւքոս (Եղբայր), որ նախ Արաբացոց Եպիսկոպոս էր, կ'ըսեն. և սրտակաւ լով յարժանապատիւ պատրիարքէն՝ ուղեց անոր թողուլ իր աթոռը, զոր 'ի հարկէ յանձն չառաւ Սուրբն, Արուշեալ սահմանէն անդին չանցնինք², ըսելով. այլ ըստ պառչածին՝ վարդապետութեան պաշտօնը կամ արուեստը կատարէր:

ԺԲ

Ասոնցմէ և ամենէն աւելի մտերիմ և ձեռնաուկաւ Գիտարոս³, զոր Տէրն իմ կոչէ Ոսկիբերան, որ շատ հեղ Եպիսկոպոսաց կու տայ այս տիրական անուանը. և մենք ուրիշ վաւերական աւանդութենէ այլ զիտենք որ նա մեր ազգէն էր՝ Եպիսկոպոս և վարդապետ Հայոց այն կողմերուն, և ինչպէս Ոսկիբերանի և Շնորհալոյ յիշատակքն տան գուշակել՝ ազնուազգի, այլ և Պահլաւունեաց տոհմէն? Յեղէն աւելի մեծահոգի և անքսիրտ ըլլալով՝ երբ լսեց թէ Խօսնակն եկեղեցւոյ իր սահմանաց մէջ պիտի պանդխտի, ուրախութեամբ և մեծարանօք մարդ խաւրեց մինչև 'ի Կեսարիա, (մինչդեռ հօն էր Սուրբն) և հրաւիրեց իր տունը. Սուրբն այլ մեծարեց զնա և յանձն առաւ

1 Թուղթ ԿԳ:

3 Թուղթ ԺԳ. ԺԴ:

2 Թուղթ ճԻԵ:

խնդիրքը, թողլով ուրիշներուն հրաւերքը, եւ երբեկաւ 'ի Կոկիւտոն'՝¹ պատրաստ գտաւ Միտակոյն ընայ ատենը՝ ամենայն կարևորօք, ըստ կարելոյն. զոր բաւական չտեսնելով տանուակերն՝ բոլոր իսկ ատենը թողուց Ոսկիբերանի պիտոյից և հանգրտեան, ինքն իր գեղի ատենը քաշուելով, և ասնը վերահացուին պատուիրելով՝ որ ամեն կարելի դիւրութեան հնարք ընէ, հանգչեցընէ իր արժանապատիւ հիւրը: Ասոր նախանձելով ուրիշ շատեր այլ՝ մէկմէկէ աւելի կու ջանային ծառայութիւն մ' ընել Ոսկիբերանի:

Անոնց մէջ գովութեամբ կու յիշէ սարկաւագուհի մ' այլ՝ Սարինիանա (Չաւենա ?)² անուամբ, որ տարիքն առած և շատ այլ ակար ու հիւանդոտ էր. սակայն նոյն իսկ Ոսկիբերանի հոն հասած օրը՝ եկաւ իրեն այցելութիւն, թէ և հազու կրնար քայլէլ. բայց երիտասարդի պէս աշխոյժ և զուարթ կու խօսէր, և կ'ըսէր Ս. հայրապետին. Եթէ զքեզ Սկիւթացուոց աշխարհն այլ քշելու ըլլային, ինչպէս որ կ'ըսէին, ինչուան հոն այլ կու գայի քեզի: — Աղնիւ պառաւ, ո՞րքան տարբեր յԵւգոբոսիայ սրտէն: — Գուցէ մերազգի էր և այն Բարեպաշտ և աշխարհապետ Նրահատան, ինչպէս կ'ըսէ Ոսկիբերան (Աֆրաազ կոչելով) որ Գիտակենէս անուամբ մեծի մը կողմանէ ընծաներ բերեր էր առ Սուրբն, և երբ սա չէր ուզէր զամենն այլ ընդունիլ, Նրահատ յանձն չէր առնուր հեռանալ անկէ, և ոչ իսկ սրբոյն նամակը տանիլ, ինչուան որ բոլոր բերածները չընդունի. « այնպէս ինծի հետ » կապուեցաւ », կ'ըսէ Ոսկիբերան. և կ'աղաչէ զԳիտակենէս որ այն պարգևները զբիւրին 'ի Փիւնիկէ 'ի պէտս նոր հաւատացելոց: Անկէ ետև նամակացը մէջ և բերնով այլ կու պատուիրէր

1 Թուղթ ԺԴ:

2 Թուղթ ԺԴ:

Սուրբն, որ այլ իրեն ընծայ չխաւրեն. վասն զի
 ինչուան կանայք իրենց զարգերն անգամ կու խաւ-
 րեն: Առաձներն այլ աղքատաց կու տար, կամ
 գերիները ազատելու յիսաւրացոց: Իսկ ինքն իր
 գերութեան ատեն աւելի շաաբօրեկամ ունեցաւ
 քան յազատութեանն:

Արդ ասանց և նմանեաց խնամօք և սիրով և օգոց
 լաւութեամբ շուտով վրայ գնելով սրանգուխա
 Խօսնական մեր, կըրցաւ դուրս այլ ելնել, և բնու-
 թեան աստուածատուր և աննախանձ գեղեցկու-
 թիւնը և կենսատու շունչը վայելէ: Դեռ սեպ-
 տեմբեր ամիս էր, տաքերն մեղմացած զուարճալի
 աշնան եղանակն կու տիրէր բարձրագոյն աշխարհաց
 վրայ, հովտաց և լեռանց, ծմակաց և ծործորոց
 մէջ. ուսկից դեռ քաղցրաշարժ կրկրջանօք կ'իջ-
 նէին արծաթափայլ առուակք, կու հնչէին առա-
 պարասէր թռչունք, և ծաղկէին զանազան դու-
 նով վայրենի ծաղիկքն, իբրև անխառն և անմեղ
 խաղաղութեան մը մէջ. « Միայնութիւն, խաղա-
 » զութիւն, անգորրութիւն բազում և մարմնոց
 » կազգուրումն », զգաց, կանչեց, գրեց Ասկի-
 բերան¹: Տեսաւ և յիշեց անշուշտ իր երկնաւոր
 վարդապետին ցուցած և ըսածը, զոր և ինքն իսկ
 երբեմն մեկնաբանած էր², « զառաւելութիւնն...
 » գեղեցկութեանն, զոր առեալ է շուշանացն
 » վայրենեաց... Եթէ Սողոմոն պարտեցաւ 'ի գե-
 » ղեցկութեանէ նոցա, յամենայն... 'ի փառս իւր,
 » յայտ առնէ թէ յամենայն իսկ 'ի թագաւորու-
 » թեան իւրում այնպիսի ինչ ոչ զգեցաւ. և ոչ
 » Եթէ 'ի միոց ծաղկէն պարտեցաւ և միւսումն
 » նմանել կարաց, այլ յամենեցունց միանգամայն

1 Թուղթ ԺԳ. ἡσυχία, γαλήνη, ἀπραγμοσύνη πολλή, σο-
 ματος ευρωστία.

2 Մեկնութիւն Մարտիէի. ծառ ին:

» յաղթեցաւ, վասն որոյ և սակ խակ, եթէ Ու
 » իրբև զմի ՚ի նոցանէն: . . . Չի՛նչնուազայոյն քան
 » զայն կայցէ, զի որ այսօրն իցէ և վաղիւ չիցէ,
 » և յայնմ ևս զայնպիսի սոյժառութիւն ցուցա-
 » նիցէ: Չի որ խոտոյն՝ որ չէ ինչ ՚ի սէտս և ճա-
 » րակ հրոյ, զայնպիսի գեղեցկութիւն շնորհեաց,
 » զիտորդ ոչ քեզ՝ որ ՚ի սէտս հաստատեցար, ապ-
 » ցէ զամենայն սէտս. . . ո՞րչափ ևս առաւել զքեզ՝
 » որ քան զամենայն ինչ սրատուականագոյն էս,
 » ամենայն պիտոյիք պատուիցէ »: Այն որ այս-
 պիսի խորհրդածութեամբք կու խրատէր երբևմն
 իր ժողովուրդը, ո՞րչափ աւելի խորհրդածէր հի-
 մայ տեսնելով այս վայրենի ծագիլները՝ իրենց
 պարզ և գերսողմանեան գեղեցկութեամբն՝ այն
 բացավայր առանձնութեանց մէջ, որոց ինքն խակ
 էր ամենէն աւելի միայնացեալ անձն, միանգա-
 մայն և ամենէն աւելի զանոնք լեցընողն՝ իր սս-
 տուածափառ ներկայութեամբը:

ԺԳ

Այսպէս զգործս և զխորհուրդս Աստուծոյ
 տեսնելով և նկատելով հիացմամբ յանպատուակ
 գէմս բնութեան, Ասկիբերան գրեթէ չէր խմանար
 և զանակին յառաջ շարժիլն և աշնայնոյն լռիկ հե-
 աանալն. — մինչև գրեւ առ ոմն¹, թէ ոչ միայն
 « ազատեցաւ Հայաստան յԻսաւրացւոց », (այլ
 » և) տեղւոյս ձմեռն մինչև հիմայ ամենազուարճ՝
 » գարնան նմանի »: Եւ ուրիշի մ'այլ գրելով կու-
 նմանեցնէր Անտիոքայ՝ իր բնիկ հայրենեաց կլի-
 մային, որոյ արգարև թէպէտ նոյն միջօրէին տակն
 է Աոկիսոն, այլ գրեթէ 120 մղոն անկէ աւելի
 հիւսիսագոյն, աւելի բարձրագիր և շատ աւելի

1 Թուղթ ԵԳ:

Հեռու 'ի ծովէ. որով Անտիոքայ ցանկայի ձմեռ
 առան շատ կարօտ կրնար քաշել ինչպէս որ
 քիչ ստենէն ինքն այլ զգաց: Մէկ երկու պա-
 խըրցի հովեր Անտիաաւրոսէն փշելով այլափո-
 խեցին բնութեան կերպարանքը. հասաւ, նրա-
 տաւ թագաւորեց դժնդակ ձմեռն՝ լերանց և դաշ-
 տաց վրայ. չորս դին ընդարձակ լայնայտակ
 բաժ գուբ մը նմանեցաւ. միայն երկինք իր գոյ-
 նովը կ'երևէր վերէն, այն այլ երբ ձեան տարափէ
 և բըքէ ազատ ըլլար: Ոչ այնքան տեսն և ցուրտն,
 որքան անոնց երկարութիւնն և սաստկութիւնն,
 ստէպ ստէպ կրկնուիլ և բարդուիլ տեղատա-
 րափոյն, սառանց թանձրանալն, ամեն երթևե-
 կի գաղբիլն, դիւրութեան և առողջութեան կա-
 րևորաց պակասիլն, շատ, և խիտ շատ իմացուց
 Ոսկիբերանի՝ իր աքսորանաց և աքսորողաց գառ-
 նութիւնը: Ամենայն ինամբ և զգուշութիւն բա-
 ւական չեղան զինքը ծանր հիւանդութենէ և նե-
 ղութենէ ազատելու. գրեթէ երկու ամիս միօրի-
 նակ յանկողին ընկած մնաց. « Չմեռն, կ'ըսէ մէկ
 » թղթին մէջ, սովորականէն ծանր ծագեցաւ, և
 » ինծի աւելի ծանրագոյն ստամոքացաւի ձմեռ
 » մը բերաւ. գրեթէ ոչ դիւրագոյն և լուսագոյն
 » քան զմեռեալս, այլ թերևս աւելի գէշ անցու-
 » ցի այս երկու ամիսները: Լոյսն անգամ կարօ-
 » տութեամբ կու գանէի... ցորեկ, արշալոյս,
 » միջօրէ, ամենն այլ ինծի գիշերուան հաւասար
 » էր. բոլոր օրն այլ անկողնի մէջ գամուած կու
 » կենայի: Թեպէտ և շատ տեսակ հնարք գանէի՝
 » բայց այն դժնդակ ցըրտէն եղած փնասին ճար
 » չէր ըլլար. թէպէտ և կրակ կու վառէի և մեծ
 » ծուխ կ'ըլլար, և խցկանս մէջ փակուած կե-
 » նայի, հարիւր զգեստ այլ հագնէի, և գոնէս
 » գուրս չէնէի, դարձեալ չարաչար կու տան-
 » ջուէի: Անկէց սրախ վերաբերութիւն կ'ըլլար,

- » գլխիս ցաւ, կերակրոյ անխորժութիւնն հարնոյս 210
 » կարուք. բոլոր գիշերուան երկար անդգշնոյս 210
 » արնութեամբ կ'անցընէի » . և այլն :

Այս ձմեռուան փորձն առած՝ խնացաւ Ոսկի-
 բերան որ իր ճանչցածը չէ եղեր, և մէկ խօսքով
 անոր սաստիութիւնը խնացընելու համար՝ գրեթէ
 բաւական կու սեպէ Հայկական Յիւն ըսելը¹. այն
 ձմեռը՝ զոր 'ի ՄԵԾ Հայս՝ Քրիստոսէ 400 տարի
 առաջ փորձեց Մեղուն ատախկեան, Քրիստոսէ
 400 տարի վերջն այլ հոս փորձեց Թօննակն եկե-
 ղեցւոյ. և թերևս իր խրճիթին մէջ աւելի գառն
 գտաւ հայրապեան, քան զօրապեան իր ընծային
 ճամբուն մէջ : Անոր համար կու խոստովանի նա՝
 մէկու մը գրելով², թէ « Մարմինս և ոչ մէկ բանէ
 » այնպէս կու չարչարուի ինչպէս 'ի ցրտոյ. և
 » չկայ բան մը որ այնպէս օգտակար ըլլայ ինձի՝
 » ինչպէս ամառն և տաքութեան զուարճու-
 » թիւնն » : Ուստի և երբ առաջին անգամ քիչ
 մը տաք հով փրչեց և գարնան նշան մը աեսաւ՝
 ամեն բան փոխուած և նորէն կենդանացեալ կար-
 ծեց³. թէ և յայսմ մասին՝ մեր հայրենեաց և Տաւ-
 րոյ-Կիլիկիոյ կլիմայն՝ շատ մարդասէր և քաղա-
 քավար չէ, մանաւանդ ամփոքձից, ինչպէս էր և
 Ոսկիբերան. որ և դարձեալ անուշիկ գանգաախ⁴,
 թէ « Նորէն օդոց փոփոխութիւնն խռովեց զմեզ.
 » և դեռ հոս ձմեռն կը աւիրէ. (ըսել է որ ուրիշ
 » տեղ գարունն բաւական առաջ գացած էր).
 » սակայն յուսանք թէ երբ ամառն ըստ մը հաս-
 » տատուի՝ հիւանդութեանս մնացորդն այլ անց-
 նի » : Եւ այս բանիս համար, ինչպէս կ'ըսէ, շատ
 զգուշութիւն կ'ընէր :

Այսպէս ցրտով ցաւով անցուց երանելի հայ-

1 Թուղթ 2 :

2 Թուղթ 2 :

3 Թուղթ ձի :

4 Թուղթ ձի :

րատեան, և Կ. Պօլսոյ սպասարեալ *ἀγαλλύματος* մէջ վարժող փափուկ և տկար անձնն՝ այն անաւ ջին ձմեռը. որուն՝ ժամանակաւ կամ հարկաւ՝ վարժեցաւ. անանկ որ երկրորդ տարին կու գրէր¹. « Գրեթէ սովորութեամբ վարժեցայ Հայկական » ձմրան այլ. թէպէտև ցրտէն շատ կու նեղիմ, » ինչպէս որ բնական է ասանկ տկար մարմին ու » նողին. սակայն կրնամ գէժ գնել, սաստիկ ցրը » տութեան ատեն անէն դուրս չէլնելով, և հա » ղիւ թէ գանէս դուրս ոտք կու գնեմ » :

Թեղծ Խօսնակ, այսպէս ինամեցին զքեզ կայ սեբբ և իշխանք, որք իբր գողնալով և բանի բերելու էին զքեզ՝ ի ջերաշունչ Անտիոքայ՝ բարձրացընելու ի բեմ տիեզերակալ մայրաքաղաքին. և ուր քչեցին ու մօռցան զքեզ: — Բայց արդ ուրախ լեր, հանդարտէ, բայց դուռդ և ել ի դուրս. ել յաստուածանորոգ զքօսարան բնութեան. « Ձը » մեռն էանց և ծաղիկք երևեցան ». Եթէ խիտ է ձմեռն Աօկիւսոնի, և քիչ մ՛երկար, բայց մեկ եղանակ մ՛է, և յետագայքն աւելի քաղցր կ՛ըլլան: — Ինքնին փորձեց և վկայեց զայս². « Մնա » ցեալ տարւոյ մասերն այնպէս զուարճալի և » անոյշ կու դան ինծի, կ՛ըսէ, որ գիւրաւ կրնամ » բոլորովին առողջանալ այն ձմեռուան բերած » հիւանդութենէն » : — Աւրեմն ահա քեզի ջեր մահոտ և անուշահոտ օրեր, ըսնացիր, ուժով ցիր. անբան բնութիւնն՝ ծլեցաւ ծաղկեցաւ զարգարեցաւ չորս կողմէ: Հնապա, իմ անխօսջ մշակ Քրիստոսի այգւոյն, զոր հերկէիր և ցանէիր և քրտամքդ ոռոգէիր, իմ աղբիւրդ եկեղեցւոյ, ել, եկ, մշակէ, ոռոգէ, ծաղկեցու փայլեցու այս ամայի անապատ անծանօթ կողմանցս բանաւոր բնութիւնն այլ. որ արդէն աւետարեր

1 Թուղթ ձիւն:

2 Թուղթ ձիւն:

ուրք կոխելուդ՝ գրգեցաւ, առաւ շրթանցդ ցողը
 և սրտիդ բոցը: Քու և քու նախորդացդ մեք Սա-
 հակայ Պարթևի և իր նախորդացը, երկուքիդ այլ
 իշխանութեանց այս միջասահման կողմս, այս
 կորուսեալ Կոկաց գաւառս՝ նորէն կանգնէ՛ ի
 կեանս: Ոչ հեռու յայս կողմերէս՝ անցաւ երբեմն
 առաջին պերճախօսն հին աշխարհի, Կիկերոն, և
 հազիւ հստարտութեան համբաւն հնչեցաւ. իսկ
 քու հեղիկ շնչովդ՝ Քրիստոս պիտի թաղաւորէ
 հոս: — Խօսէ մնչէ մեզի, ի՞նչ Ոսկիբերան, այս
 լռանիստ հայկական անապատացս մէջ...: Ահա
 « Զայն տատրակի լսելի եղև յերկրի մերում »:

ԺԴ

Ոսկիբերան երբեք չմոռցաւ իր բարբառը, նաև
 ինչուան ի յետին շունչ կենացն. միշտ և ամեն
 տեղ անխախտ՝ ամենուն՝ իբրև անլռելի և անգա-
 դար պատգամախօս Աստուծոյ՝ քարոզեց սովոր-
 ցուց զբանն կենաց: Հիւանդութեան և ցրտի ա-
 տեններ այլ կամ ուրիշներու մտիթարական թըղ-
 թեր կու գրէր, որով ինքն այլ մտիթարուէր,
 կամ ուրիշ հոգևոր խրատական և մեկնողական
 գրուածներ. ոչ միայն առանձնականաց համար
 կամ ասպագայից յիշատակ, այլ և այն կողմերուն
 Ժողովրդոց և քահանայից համար, և նաև հե-
 ուաւորաց, Ասորւոց և մանաւանդ Փիւնիկեցւոց
 կողմանց, ուր քիչ ատենուան մէջ շատ ծաղկե-
 ցընէլ առաւ զքրիստոնէութիւն, և շատ եկեղե-
 ցիներ կանգնէլ: Իր ցած ու անծանօթ խրճիթէն և
 աթոռակէն այլ՝ առանց պատրիարքական հեղի-
 նակութիւն բանեցընելու, աւելի կու գործէր և
 կու շահէր, քան զայլ իշխանաւոր հայրապետս
 Ժամանակին: Արդէն երբ ի Կեսարիոյ սահման-
 ներէն անցեր մտեր էր այս լեռնային կողմերս,

աեղացի հարք, կրօնաւորք և կուսանք ընդ առաջ
 ելան խնդութեամբ, միանգամայն շեշտով յոյ
 արամութեամբ՝ իրենցմէ հեռանալուն և յաքսոր
 դատապարտուելուն համար, և « Աւելի կ'ըն-
 » արեմք, կ'ըսէին, արևուն ճառագայթներէն զբը-
 » կուիլ՝ քան թէ Յովհաննու բերնէն » : Ինքնին
 Ոսկիբերան բունագատուած է զայս խոստովանե-
 լու իր մէկ մտերմին¹ : — Արդ այնքան հեռաւոր-
 ներն անգամ հոգացողն՝ կրնա՞ր իր մօտիկները
 զանց ընել :

Այս մօտաւորքս անշուշտ նախ Կոկք էին և
 Կատայունիք, այս եաքիններուս համար մեծ աչ-
 խարհագիրն Սարաբոն կ'ըսէ թէ Հիւ կ'անուանե-
 ին 'ի մէջ Կապպադովկացւոց, թէ և լեզունին
 տարբեր չէր. ես այլ չեմ գիտեր թէ արդեօք հին
 Սորուոց՝ թէ Գոմերեան Գամբաց սերունդք էին,
 և ոչ իսկ զԿոկս՝ թէ արդեօք ասոնց ազգակից
 էին՝ թէ մանաւանդ մեր Արամ՝ նահապետին ա-
 տենէն այս կողմերուս հայացեալ ցեղերուն : Ըստ
 ոմանց Հայ էին, ըստ այլոց՝ առանց անուան ազգի՝
 կէս բարբարոս և հեթանոս ժողովուրդ մը, բաց 'ի
 հաւատացեալ Հայոց և Յունաց : Այս եաքիններու
 կերպով մը վաղուց ծանօթ պիտի ըլլային Ոսկի-
 բերանի. վասն զի գրեթէ իր մկրտութեան տարին
 էր՝ երբ նահատակեցաւ հոս Ս. Սաեփանոս Ուլ-
 նեցի և իր մայրն, Կանչի բերդին քով, մօտ 'ի Կո-
 կիսոն, ուսկից էր հայրենեօք այս վկայուհին՝ Մա-
 րիամ Հայկազն : Յայսմաւուրք մը Ուլնեցւոյն եր-
 կու ծնողացն համար այլ կ'ըսէ թէ « էին ազգաւ
 Հայ » : Արդ ասոր այրն՝ Ազգար՝ էր հայրենակից
 Ոսկիբերանի՝ յԱնախոքոյ, ուսկից արիանոսաց
 հալածանաց առեն փախաւ հոս, ուր ապահով
 էին քրիստոնեայք, և ամուսնացաւ ընդ Մարե-

1 Թուղթ ճիւն :

մայ : Ստեփանոսի նախատակեալ ընկերքն՝ թէ ոչ
ամենն այլ Հայ, գոնէ շատն մերազգի էին, որոց
մէջ յիշուի Բագրատունի մ'այլ, և ուրիշ մը
Սմբատ անուամբ : Անկարելի կ'երևի որ այս իր
օրերուն, (40 տարի առաջ) և գրեթէ հայրենա-
կցացը վկայարանաց՝ յայց ելած չըլլայ Ոսկիբե-
րան : Մեզի հիմայ քիչ զարմանք չէ մտածելն՝ թէ
ասկէ 1460 տարի առաջ Ոսկիբերան յուխա գա-
ցած ըլլայ 'ի Զէյթուն¹ :

Թողլով այս հաւատացեալները՝ դառնանք առ
անհաւատան . Ոսկիբերանի վարուց ընդարձակօ-
րէն գրողն² այսպէս կ'ըսէ . « Քանզի հեթանոսք էին
» բնակիչք տեղւոյն այնորիկ . ուստի ոմանք պաշ-
» տէին զկուռս անմուռնչս, և այլք զխայաս վար-
» սաւորս անտառախիտ ծառոցն, և կէսք տրե-
» դականն երկիր պագանէին : Իսկ երանելին Յով-
» հաննէս իբրև եհաս անդ՝ առնէր նշանս և սքան-
» չելիս շնորհօք Աստուծոյ . և ամենեքեան իբրև
» լռէին թէ ծառայ Աստուծոյ բարձրելոյ է՝ գային
» առ նա » : Եւ յետ պատմելոյ զբժշկութիւն մէկ
» արևապաշտ ութամեայ անդամալուծի մը, « Ի-
» բրև տեսին ազգն այն զյանկարծահաս եղեալ
» սքանչելիսն՝ հաւատային ամենեքեան միաբան
» յԱստուած յարարիչն երկնի և երկրի . և մկր-
» տեցան 'ի նմանէ անթիւ բազմութիւնք 'ի Հայր
» և յՈրդի և 'ի Հոգին սուրբ . և ձեռնադրեաց նո-
» ցա եօթն եպիսկոպոս, և բազում երիցունս և
» սարկաւագունս, առ 'ի բաւական լինել հո-
» վուել զանթիւ բազմութիւն ժողովրդեանն, և
» սպասաւորել եկեղեցեացն՝ որ շինեցանն : . . Եւ
» ապա մտեալ անդ այր մի 'ի նոցանէ ըստ շնոր-
» հացն Աստուծոյ՝ որ գիտէր զհելլենացի ճարաս-

1 Որ է հինն Ուշի կամ մօտիկ անոր :

2 Գեորգ Երուսաղէմացի :

» սանութիւն իմաստութեան դպրութեան, և
 » պատրաստեաց զնա թարգմանել ՚ի լեզուս նոց-
 » ցա զՆոր Գրքանս, զի ՚ի միտ առջեկն զպատուի-
 » րանս հրամանացն աստուածաշունչ տառիցն .
 » և զՍաղոսարանն ևս ետ թարգմանել, զի առջեկն
 » ՚ի բերան զհոգելից երգսն Դաւթի՝ երգել միշտ
 » յեկեղեցիսն . և տալս փոքր ՚ի շատէ և զայլ ևս
 » Հին Գրքանսն : Որ և ՚ի սակաւ աւուրս առա-
 » շել ևս ծաղկեաց և ստղարերեցաւ հաւատք
 » փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ՚ի պատուի-
 » րանաց անտի . և միշտ զնային և յառաջագէմք
 » լինեին ՚ի բարիսն . և փառաւորէր Աստուած ՚ի
 » բարի գործս նոցա : . . . Թէպէտ և վշտացաւ թա-
 » դաւորական քաղաքն ընդ արտասահմանութի
 » ճշմարիտ հովուին իւրեանց, սակայն ուրախա-
 » ցաւ Ժողովուրդ Թէժ ընդ գիււտ ճշմարիտ լու-
 » սոյն » :

ԺԵ

Այս պատմչիս խօսքերէն և Թէոդորեաեայ մէկ
 խօսքէն, կու հաւանին և կու հեռեցնեն շատ եւ-
 րոպացի Սուրբ գրոց հմուտ բանասէրք ԺԶ և ԺԷ
 դարուց, որ Յովհաննէս Ոսկիբերան առաջին հե-
 ղինակ ըլլայ հայերէն թարգմանութեան աստուա-
 ծաշունչ գրոց, մանաւանդ նոր կտակարանաց և
 սաղմոսաց . և գրեթէ հասարակաց էր այս կար-
 ծիքս՝ քանի որ մեր ազգային Ս. Թարգմանչաց
 պատմութիւնն անձանօթ էր Եւրոպացոց, ա-
 նանկ որ ոչ միայն Ս. գրոց թարգմանութեան,
 այլ և հայերէն այբուբենի գալիչ՝ Ոսկիբերան կու
 սեպուէր յոմանց : Մինչև այսօր այլ Հասկմայ
 Վատիկանու գերահռչակ գրատան գահըճին մէջ,
 ուր ամենայն ազգաց գիր հնարողաց պատկերքն
 կան, իբրև հայերէնի գրագիււտ կանգնած է Ոսկի-

բերան, հայ այբուբենն գոթացի ձևով մը վրան
գրած: Ուրիշ կողմանէ մեր պատմչաց մէջ այլ
կայ յիշատակ հին թարգմանութեան մը Սաղմո-
սաց, « գոր հանապաղ 'ի բերան ունին », կըսէ
Թովմա Արծրունի, ուրիշ կողացի կամ Խութե-
ցի լեռնաբնակաց համար: — Եթէ կոկացիք Հայք
էին՝ ըստ շատ հաւանութե՛, գրեթէ տարակոյս չի
մնար Ոսկիբերանի ջանքով հայերէն թարգմանու-
թեան մը Ս. գրոց՝ ըստ մասին. վասն զի և նոյն
բրիտանոսասէր Սուրբն էր՝ որ Գթաց և Սկիւթաց
մէջ այլ կու ջանար տարածել զաւետարանն, և
ինքնին թարգմանաւ կու քարոզէր անոնց 'ի Կ.
Պօլիս:

Վրասիրաց թողով հետաքննել այս բանասի-
րական խնդիրը, չեմ կրնար հոս չյիշեցընել քե-
զի, Հայկակ, այս Ս. Ոսկիբերանի և մեր Ս. Մես-
րովպայ ըրած կամ ընծայուած գործոց զարմա-
նալի կամ նախախնամական զուգակցութիւնը:
Ծանօթ է քեզի թէ ինչ ջանք ըրած է մեր դպրու-
թեանց վարդապետն՝ հայերէն գիր հնարելու և
սուրբ գրքերը թարգմանելու. գիտես այլ որ այդ
հայերէն գրերը՝ աստուածային իմն շնորհօք գաաւ
կամ հնարեց յամին 406, մինչ նոյն և նախընթաց
տարին՝ Ոսկիբերան զՎոսկիւսոն լուսաւորէր: Եր-
կու մեծաբոց լուսաւորք, թերևս անծանօթք ի-
րարու, որոց մէկն Հայաստանեայց աշխարհին ա-
մենէն արեւմտեան հարաւային ծայրերը (Տաւրո-
կիւլիկիա) լուսաւորէր, մնացեալ հեթանոսու-
թեան հեաքը ջնջելով. միւսն (Մեսրովպ) այն աշ-
խարհին ամենէն արեւելեան հիւսիսային ծայրերը՝
նոյն բանը կ'ընէր ('ի Սիւնիս, յԱղուանս և 'ի
կովկասեան Մազզութս). և երկուքն այլ գրեթէ
մէկ ժամանակի մէջ, մինչդեռ սուրբն Սահակ կայր
և ծագէր 'ի միջնաշխարհին: — Այն ինչ զարմա-
նալի գերեւելեարեան լուսացայտք էին երկու բաց-

արձակ սահմանաց Հայոց, ՚ի գրանց ^{Վերակիրոյ} մինչև ՚ի գունն Հոնաց, (իր 600 մղոն իրարմէ հեռու) որ մեր հայրենեաց վրայ ցուացընէին երկնից մեծագոյն շնորհքը: Ո՛րքան առտառածնն և մեծագործ եղած է Նախասնամուծիւնն ՚ի վերայ մեր Հայ ազգիս և աշխարհիս: Ո՛րքան օգտակար եղած է ընդհանուր Եկեղեցւոյ՝ իր քաջաձայն Թօսնակն՝ իր արտասահմանութեան ատեն այլ քան մասնաւոր յունական եկեղեցւոյ մեծ վիճակի մը: Եւ որքան երախտապարտք եմք մեք Հայք՝ Աստուծոյ և իր հոգնակաւոր քարոզին՝ այս այցելուութեւն համար: Ո՛րքան այլ երախտագէտ պէտք է ըլլան Յոյնք և համօրէն հաւատացեալք՝ մեզի, և մեր հօրց հիւրընկալութեանն, սիրոյն, պատւոյ և մեծարանաց առ Ոսկիրերանն:

Եւ նոյն ինքն մեծահոգին այն՝ արդեօք չէր և չէ իսկ ճանաչող և յարգող այսպիսի ազնիւ զգացմանց՝ զոր գտաւ ՚ի Հայս: Վկայեն իր ժամանակակից պատմիչքն (Պալլատիոս և Սողոմէն)¹, հոս այլ զմերայինս միայն յանուանէ յիշելով, թէ « Յոյժ սիրելի էր Նս Հայոց՝ յորոց միջի բնակէրն, և այլոց ևս մերձաւորաց »: Այլ արդեօք սիրուէր առաւել թէ սիրէր: ... Իր նամակաց մեջ շատ հեղ գովութեամբ և գորովանօք կու յիշէ ՚ի տեղացեաց գտած մարդասիրութիւնը. որոց ինքն այլ փոխարինեց հոգւով և սրտով և ոսկի բերնովն, այլ և մարմնաւոր հօր պէս պաշտպանելով, - գերեթափ ընելով ՚ի գերջացաւառ ողորմութեամբ առ անանկս, և սովուատեն (որ նոյն տարիները պատահեցաւ այն կողմերը) շատերը կերակրելով իր ընդունած պարգևներով և ստակներովը: Ճշմարիտ հայր և լուսատու եղաւ այս տեղացի մերազգեաց, որպէս և

1 Գերք Ը. Ի. 1:

տարաց, լրացուցանելով զարդիւնս և զգիտութիւնս իրմէ զար մ'աւաջ մեր Հայոց Մեծայնաց Լուսաւորչին Գրիգորի:

Գիտէր Ոսկիբերան որ Հայոց ազգն արեւելքի մէջ առանձին եկեղեցի և գրչուխ մ'ունէր, առանձին լեզուաւ և սովորութեամբ և քաղաքական վարչութեամբ. այլ մերձաւոր և յարակից Յունաց՝ գրակցութեամբն ու գաշնակցութեամբք, անոնց նախագահական աթոռին երբեմն հպատակութեամբ՝ ի ձեռնագրութեանն, և նոյն խկ դեռ անոնց (յոյն) լեզուով եկեղեցական սուրբ պաշտամունքը կատարելով. — գիտէր որ այն ատեն արեւելեան ազգաց ամենէն մեծ և կարգաւորեալ եկեղեցեաց մէկն էր Հայոցն. գիտէր որ հարիւրաւոր եպիսկոպոսներ ունէին, և եպիսկոպոսապետ՝ զմեծն Սահակ Պարթև՝ զթոռնորդի թառան Ս. Լուսաւորչին, զոր թերևս անձամբ այլ ճանչցեր էր. — գիտէր որ լեզուի և ծիսի իրաւամբք՝ ամենայն Հայք անոր վիճակ և հօտ էին. բայց այն ատեն քաղաքական օրէնք զՓոքր Հայս զատեր և Վ. Պօլսի կայսերաց իշխանութեան տակ ձգեր էին, թողլով զՄեծ Հայս իրենց բնիկ թագաւորին, որ էր բարեացասպարան Վառաճապուհ: — Գիտէր որ Պարսից արքայից արքային նախանձու և վախին համար՝ մեծ զգուշութիւն պէտք էր Հայոց, (նաև թագաւորին և հայրապետին)՝ ի հաղորդելոյ կամ մտերմութիւն ցուցնելու Յունաց հետ. անով առ ժամանակ մը Փոքր Հայք՝ նաև ըստ եկեղեցական վարչութեան (յիբաւի կամ յանիրաւի) Յունաց պատրիարքութեան տակ ընկած էին, (Կեսարիոյ նախագահին վիճակեալ.) — գիտէր և Ս. Սահակ քաջ քաղաքավարութիւն, միանգամայն և ճանաչէր զանձինս և զժամանակն. և իրեն մեծ ուրախութիւն և պատիւ սեպէր Ոսկիբերանի պէս հովուապետի

մը հեռաւոր կամ մերձաւոր ինամոց տակ մնալն իր սեպհական հօտին մէկ մասին. զոր յետ մահուան նորա՝ (անոր յաջորդաց ոգին ճանչնալով) պահանջեց ՚ի Թէոզոս կայսերէ՝ և յԱտափկոսէ պատրիարքէ, և ստացաւ. սկսաւ հովուել անձամբ այցելութեամբ և քարոզութեամբ իր հոգեկիր աջակցին՝ Ս. Մեսրոպայ: Իսկ այս ատեն վասն վերոյիշեալ քաղաքական զգուշութեանց, և կամ իրարու վրայ ունեցած վստահութեան, Ոսկիբերանի և Սահակայ մէջ մասնաւոր Թղթակցութիւն մը չի գտուիր, և ոչ այլ ուրիշ Հայ եպիսկոպոսաց՝ յայանապէս. Թէ և շատ հաւանական է որ Ոսկիբերանի քանի մը Թղթերն գրուած ըլլան առ մերազգի եպիսկոպոսունս և երիցունս Փոքր Հայոց, որոց անուանքն կամ յունահան են, կամ յունարէն Թարգմանեալ. (ինչպէս Ելպիզիոս՝ Յուսիկ, Աղեւիոս՝ Եղբայր, Իորգիոս՝ Տօնիկ, և այլն), և կամ աւելի Հայոց քան Յունաց մէջ գործածականք են, ինչպէս Մալքոս, Մովսէս, և այլն. յորոց ոմանք այլ անշուշտ Ասորիք են: Սպա Թէ ոչ՝ անհաւատալի կ'ըլլայ Թէ աքսորանաց տեղէն ինչուան Փիւնիկիոյ և Արաբիոյ, Պարսից և Գլթաց եկեղեցեաց համար հոգացողն՝ իր ամենէն մերձաւոր և ընդարձակ եկեղեցւոյն տեսչաց հետ վերաբերութի չունենայ. մինչքեռ անոնց բնական վիճակին մէկ մասին մէջ՝ գրեթէ անձամբ հովուութիւն, հայրութիւն և վարդապետութիւն ընելով, կու բովանդակէր Լուսաւորչի գաւազանին շրջաբոլորը:

ԺԶ

Աւելի անահնկալ կերպով մ'այլ մեծարեց և հաշակեց Ոսկիբերան զԼուսաւորիչն Հայոց, այն լեզուով՝ որով երբեմն իր առաջին եկեղեցւոյն

Ս. հովիւները ներբողեր էր, զԻգնատիոս, զԲաբելաս և զՄելիտոս. միանգամայն մեծարգու և երախտագէտ ըլլալով՝ թէ մեծին Գրիգորի և թէ անոր պայազատ և իր ասանջական Գէոսկորին, վասն զի ասոր խնդրանօք գրեց և խօսեցաւ « Ներբողեան, ասացեալ յաղագս վարուց և նահատակութեան Գրիգորի՝ Հայոց Մեծաց հայրապետի՝ ի Կոկիտոն Հայոց, մինչ յաքսորանս էր (Ոսկիբերան), ՚ի խնդրոյ Հայազին որումն է պիսկոպոսի և վարդապետի համազգաց նորին՝ Գիոսկորոս անուն կոչեցելոյ, և այլ ևս յոգնախումբ բազմութեան, որք ժողովեալ էին յաւուր յիշատակի մեծահոգի տօնի նորին սուրբ Լուսաւորչին արևելեան աշխարհին » : Ս, յսպիսի է վերնագիր ճառին, որոյ յիշատակարանն այլ արժան է գիտնալ. « Ի թուականիս ԾՂ (1141) թարգմանեցաւ ճառս ՚ի յունականէն ՚ի մերս, ՚ի ձեռն Սբրահամու Ղրամատիկոսի, ՚ի հին և յեղծ օրինակաց. իսկ յարմարեցաւ ըստ բանից դպրութեան և բառից՝ յիմոյ նուաստութենէ՝ Ներսիսի (Կլայեցւոյ), հրամանաւ տեառն իմոյ և հարազատի՝ Գրիգորիսի Հայոց կաթողիկոսի » : Ս, որդ այս ճառս որոյ սկիզբն է, « Հրաշալի է մեզ տօնս այսօր, և պայծառագոյն քան զսոփրականն՝ շարագրութիւնս », զոր Ծնորհալին և այն յոյն վարպետ գրագէտն գտան Ոսկիբերանէն 740 տարի ետև՝ հին և եղծ օրինակաց մէջ, և անտարակոյս ճանչցան, հիմայ չի գտուիր հեղինակին մնացեալ յունարէն գործոց մէջ : Ասոնց հրատարակող մեծարգիւն և քննադատ արքայն Մոնֆոքոն՝ անցեալ դարու մէջ՝ տարակուսած կարծուի ասոր վաւերականութեը վրայ, թերևս և այլք անոր պէս : Բայց անշուշտ այնպէս չէին ըներ՝ եթէ նախ ճառին վերնագիրն և յիշատակագիրը քննէին, և յիշէին Ոսկիբերա-

նի ըրածները 'ի Կօկիւտոն, և իր հօն հիւրընկալուն՝ Գիտարու. որոյ համար Մօնֆորոն այլ անհաւան չիտեալեր Ոսկիբերանին ճառախօսութիւնը, այլ զճառը՝ երկբայելի և անարժան անոր գրչին. և իրաւունք ունի: Վասն զի իր կարգացած և հրատարակած ճառը (զոր 'ի լատին թարգմաներ է հայագէտ երէցն Վիլլեֆուա), ոչ է այս մեր ըսած Հրաշալի ճառս, այլ ուրիշ մը՝ Աստուածաբարդից աբանց սկզբնաւորութեամբ, որ թէ և ձեռագրաց օմանց մէջ Նորին Յովնան Ուիլեմբանի անուամբ գրուած է, բայց ոչ սճն և ոչ ուրիշ վկայութիւն մը կու ճշմարտէ զայն: Ըստ գիտաց՝ գաղղիացի բանասէր արքայք անհարազատ ճառին գլուխը գրած գաւեր են հարազատին վերնագիրը, և շփօթեր են. որոյ տեղ եթէ այս ճառս գրտած ըլլային՝ անշուշտ բնաւ չէին տարակուսիր Ոսկիբերանի ըլլալուն. որոյ լեզուին և սրտին և գիտուածոց յարմար՝ շատ խօսք կան մէջը: Յառաջարանութեանը մէջ կու յուսայ Լուսաւորչին մեծախոհութենէն՝ որ ընդունի « ըզ » գուզնտքեայ ընծայաբերութիւնս 'ի գիտարու » նոյ և բազմադիմի վշտօ գաւարեալ անին » . յետոյ թուելով անոր անթիւ արդիւնքն և արժանաւորութիւնը՝ կերպ կերպ գովէ. Աբրահամ նահապետին և նոր օրինաց սրբոց հետ համեմատելով, կ'անցնի 'ի վերապին համբերութիւնը. և անկից կու սկսի սրտամէլ Հախիսիմեանց և Տըրգատայ գէպը, Գրիգորի հանուելն 'ի վերապէն և բժըշկելն զպատուհասեալն յԱստուծոյ, և քարոզել զճշմարտութիւն Քրիստոսի. ըստ ակորժելոյ հայկական լեւեաց յերկարելով այս բաներս:

Բայց երբ կու համնի Հայոց խնդիրքին առ Գրիգոր՝ իրենց քահանայատեա ըլլալու համար, և ասոր նախ խոնարհութեամբ հրաժարելուն, ապա հարկաւ յանձնաւորութեանը, Ոսկիբերան

իր անձին և ժամանակին գէպքերէն գրողս՝ չե-
 կրնար չկանչել. « Զայնպիսին գովեմք իսկ հոս »
 » վիւ, զայնպիսին վերակացու, զնորայն ուջու-
 » նեմ գակարուծիւն, զնորայն ընդունիմ գչեղ-
 » գուծիւն. զի ոչ նա զչեա պատուոյն, այլ զչեա
 » նորա պատիւն ընթանայր. ոչ խնդրէր զփառ-
 » սըն, այլ խնդրեալ լինէր ՚ի փառացն. այնպիսին
 » վայելէ քահանայապետ՝ ըստ Պօղոսի, սուրբ,
 » անմեղ, անարատ, զատեալ ՚ի մեղաւորաց և
 » բարձրացեալ քան զերկինս: Զի որ այնպիսի ոչ
 » լինիցի՝ ոչ հովիւ ուրեմն կոչի, այլ գող և աւա-
 » զակ և գայլ ասպականիչ օձտելով զհօան Քրիս-
 » տոսի. ըստ որում և առ մէկ իսկ երեւոյն հակառա-
 » իող՝ ճշմարտութեանս... Վասն որոյ՝ էթէ հա-
 » ճոյ թուեսցի, պարտ և արժան է նախ և ա-
 » ռաջին անցանել առ այնպիսիսն բանիւ, և ապա
 » զերանելի հօրս մերոյ աւարտել զներբողական
 » ճառս: Հովուապետի է ատեանս, քահանայա-
 » պետի՝ տօնախմբութիւնս. պարտ է զատանել
 » զգայլսն ՚ի հովուաց. և առ նորա փառացն պա-
 » տիւ՝ սահաւ ինչ և զմերս յիշատակել զձեռս...
 » Քանզի տեղի տալն երանելի հօրս մերոյ՝ ՚ի խորս
 » բանից արկանէ զմեզ ». և այլն: Այս ըսելով
 » կու սկսի ՚ի բանից Քրիստոսի, և առաքելոցն Պօ-
 » ղոսի, Պետրոսի և Յովհաննու՝ ցուցնել, թէ ինչ
 » պէս պէտք է ըլլալ ճշմարիտ հովիւ, եպիսկոպոս.
 » և ինչ կ'ընեն անարժան հովիւք, աշխարհասէրք
 » և արժաթասէրք. և դարձեալ թէ ինչպէս պէտք
 » է որ առաքինիք համբերեն իրենց դեմ հալածանաց
 » և վշտաց, օրինակաւ իրենցմէ առաջ հալածելոց,
 » և այլն: Այսպիսի սրտառուչ և խրատական խօս-
 » քեր գրեթէ ճառին քառորդէն աւելին կու բըռ-
 » նեն. և աւելի հովուաց քան հօանին վերաբերելով՝
 » կրնանք կարծել թէ այս մասս խօսած չէ հանգի-
 » սին մէջ, այլ գրած կամ յետոյ յաւելած: Անկէ

Լաւ գարձեալ կու յիշէ Լուսաւորչին աշխատանքը և 'ի լերինս առանձնանայր. « Թագուցանել » զանձնն 'ի մարդկայինս տեսութենէ. զի մաքրաւ » պէս անգանօր և աննիւթաբար՝ աննիւթակա » նին հանդիպեսցի տեսութեանն Աստուծոյ » . Եւ հոս կ'աւարտէ Լուսաւորչի սրտամութիւնը, ամենեւին չյիշելով անօր երջանիկ փոխման աւանդութիւնը և մարմնոյն գիւտը. - վասն զի դեռ երկուքն այլ չէին յայանուած, որպէս յետոյ. և այս այլ կրնայ վկայ ըլլալ ճառիս հնութեանը: Յետոյ գարձեալ ներքողելով զՍուրբն, չիմոնար անօր բնիկ հօան այլ գովելու. « Մինչև ցայժմ » իսկ՝ օր ըստ օրէ 'ի լաւագոյնսն յառաջանան » ընարեալ նորայն ժողովուրդ և վիճակ » : Պան » ծալի՛ գովութիւն. արդիւնք գործակցութեան ջանից որդւոց Ս. Լուսաւորչի, և դեռ գործող Ս. Սահակայ:

Յետ ամենայնի Ոսկեբերան իր վիճակին յարմար և սրտառուչ կերպով կնքէ խօսքը, գարձը նելով առ Ս. Լուսաւորչին մեր. « Աղաչեմ, կ'ը » սէ, ոչ ևս մեկուսանալ հոգևորական այցելու » թեամբ առ 'ի մէնջ, այլ յիշել զմեզ անմա » ռաց... զի և մէք զսրտահոգիս սակաւագոյն » վշտացս՝ համբերութեամբ կատարեսցուք... » և քոյին վշտամբեր նեղութեանցս յիշատակաւ՝ » 'ի մերուս մրխիթարեալ սփոփեսցուք:... Զի » և ես նուազեալ 'ի զօրութենէ անգամոց, փխր » ֆուշ ճարճուշ և վշտազին անձկութեամբ, մա » նաւանգ բռնադաբեալ սիրու 'ի քո համազգեսց, 'ի » քոս վիճակիս, նշանակ սիրոյ հատուցի քեզ ըն » ծոյ ջերմագոյն սրաիւ: Զի ահաւազիկ նուի » բեալ եմ և ես յայամհեաէ լքանել զկեանս » զայս տաղակալի, և լինել ընդ Քրիստոսի. թե » բևս անգանօր հանդիպեսցուք միմեանց զուար » ճալի և գեղեցկագոյն հանդիպմամբ, ընակցե-

ԳԼԻՆԻՆ ԵՆԼԵՌԻՑԻ. ՀԻՅՐԵՆԻՑ ԵՐԿՂ. ԵՐԿՆԻՐԵՐԸՆԻ.

» լով 'ի միասին մշտնջենաւորապէս . և արժանաւոր
 » ւոր լինել երանաւէտ խոսամանցն . որոց լինել
 » ամենեցուն մեզ հասանել 'ի Քրիստոս Յիսուս
 » 'ի սէր մեր » , և այլն : — Ոսկիբերանի ամենէն
 սրտաշարժ խօսքերէն մէկն է այս վերջաբանս , և
 թերևս ամենէն աւելին . խոստովանութիւն մը՝
 զոր կու ջանար ըւելու իր թղթոց մէջ , և զոր հոս
 համարձակի՝ առաջի Աստուծոյ և իր բազմաշար-
 ջար նահատակին , ու անոր արեան քրտանց գին
 աննախանձ և անկասկած ժողովրդեան մը : Կ'երևի
 այլ որ իր կէս հիւանդութեան ատեն խօսած է ,
 և թերևս վերջին տարին : Անշուշտ իր յեալին ոս-
 կեղինիկ և զգայուն գրուածոց մէկն է սա . մի 'ի
 վերջին ձայնից կամ երգոց Խօսնակին եկեղեցւոյ՝
 հնչեցեալ յանապատս Հայոց , 'ի սէր նոցին իսկ
 Հայոց և 'ի սրտիւ Լուսաւորչի նոցին : . . Քարան-
 ձաւք Կոկաց , արգեօք կու կրկնէք դեռ այդ հր-
 աւի ձայնը , որ զերկուքն այլ յանմահութիւն
 կու խառնէ , զձայնեալն՝ Քրիզոր , և զձայնողն՝
 Յովհաննէս , զԼուսաւորիչ և զՈսկիբերան : . . .

ԺԷ

Եթէ աւելորդ պարծանք չէ , կու համարձա-
 կիմ ըսել , թէ Ոսկիբերան կանուխ և շատ հին
 պարագ մ'ունէր Լուսաւորչայ ժողովրդեան և
 վիճակին . իր բնատուր հանձարով և Անարակաթ-
 ու Լիբանիոս սոփեսախից ջանքով ոսկէզօծեալ
 շրթունքը՝ եկեղեցւոյ Խօսնակ ըլլալու վարժեցը-
 նողն՝ Պօլեքաոսի հայրենակից և բնիկ ազգաւ Հայ
 մ'էր , նուիրեալ և մեծահաւատ անձ մը , — Ս .
 Մելիքի հայրապետն . որ տեսնելով զՅովհաննէս
 (18 ամեայ սրտանի) լցեալ հռետորական շնոր-
 հօք և գիտութեամբ զարդարեալ , բայց սարա-
 կուսեալ երկնից և երկրի որոշիչ ճամբուն վրայ ,

Ճարտար սիրով իրեն քաշեց. երեք տարի վը պահելով՝ բացաւ, ցըցուց, սովորեցաւ իրեն՝ Քրիստոսի բարձր և վսեմ իմաստասիրութիւնը, անոր Հօր յաւիտենական գաղանկը, և Հոգւոյն՝ հրեղէն լեզուն. և երբ անոնց լիութի ընդունակ տեսաւ՝ մկրտեց զՅովհաննէս (21 տարուան), և իր Անտիոքայ մեծ և նախաքրիստոնէայ եկեղեցւոյն՝ Գրականագոյն ձեռնագրեց: Այսպէս, մինչ Ասորին հայր՝ Յոյնն մայր՝ և արտաքին գաստիրակ եղան, Հայ մը եղաւ վերածնող և դայեակ հոգւոյն և սրտին Ոսկիբերանի, զորս ինքնին յետոյ կրթեց և զարգարեց աստուածային շնորհօք, Անտիոքայ լերանց ճգնաւորաց խորշերուն և իր քարայրին առանձնութեանը մէջ:

Հոս անցողաբար յիշենք, որ այն ատեն երբ յետ վեց կամ եօթն ամաց դարձաւ Յովհաննէս՝ ի լերանց՝ այլափոխեալ կերպով մը, մարմնովն՝ նուազեալ, ցամաքեալ, ճգնեալ և ճնշեալ, իսկ հոգւովն և մտք լուսափայլեալ և հմտացեալ գիտութեամբ աստուածայնոց, զորս և արգէն գրուածովք այլ յայտնել սկսեր էր, Ս. Մելիտոս գրքկաբաց ընդունեցաւ իր հոգեսուն սանը, և նորէն եկեղեցւոյն պաշտօնեայ ընկելով լսեցուց անոր ընթերցուածները. իսկ երբ ինքն հանգեաւ ՚ի աէր յամի 381, իր յաջորդն Փլաբիանոս՝ սարկաւապ և քահանայ ձեռնագրեց¹, և իրեն օգնական ըրաւ, նաև տեղակալ և քարոզիչ, թէ իր բացակայութեան ատենն և թէ մօտ ըլլալուն. ինչուան

¹ Ըստ ոմանց Ս. Մելիտոս ձեռնագրած է զՅովհաննէս՝ սարկաւապ. իսկ քահանայութիւնն եղած է ըստ ոմանց յամի 385, ըստ այլոց 386 կամ 387, և ըստ ոմանց աւելի այլ առաջ: Եւ ըստ այսմ սովորաբար 65 տարի ապրած կը հաշուեն զՍուրբն. իսկ այլք 50 տարի, կամ 52 տարի և 8 ամիս. և այս այլ հաւանական է:

որ յեա 12 (կամ աւելի տարւոյ) արամութեամբ
 և խնդութեամբ ստիպուեցաւ բաժնուելու ան
 կէ, թողլով որ երթայ իրեն պատուակից և աթո-
 սակից և աւելի այլ բարձրագահ ըլլայ (ի Կ.Պո-
 լիս) : Աւ երբ ասկից քչեցին զՍուրբն՝ դեռ ողջ էր
 Փլաբիանոս և ցաւօք լսեց զայն. և ինչպէս կու-
 վայէր իր առաքինութեանն և մեծութենն՝ մերժեց
 թէ հոսիլէանց հրատարկէր, և դրեց այլ Կ.Պոլիսի
 ժողովրդեան՝ որ հաւատարիմ մնան իրենց ար-
 ժանաւոր հովուին. անոր համար Ոսկիբերան այլ
 կ'ազաչէր և կուսնդէր՝ որ առանց Հռովմայ քա-
 հանայապետին և Անտիոքայ ու Երուսաղեմի
 պատրիարքաց՝ իրեն վրայ դատաստան չընեն :
 Չայնը չլսեցին, կամ ջանային չսել. աքսորեալ
 հայրապետն մօտեցաւ տեղեաւ իր հայրենեաց և
 զինքը քահանայ ձեռնադրող ծերունի հօրը ա-
 թոռոյն. ինչ ցաւ և ինչ մխիթարութիւն երկու-
 քին այլ : Բայց աւելի եղաւ ցաւն Յովհաննու-
 վան զի հազիւ տեղաւորուած իր պանդխտու-
 թեան մէջ, և դեռ չսկսած թղթակցիլ իր նահա-
 պետանման հօրը հեա, լսեց անոր վախճանը : Այլ
 աւելի դառնակսկիծ եղաւ ցաւն՝ երբ այն աւթիւ
 Անտիոքայ եկեղեցւոյն մէջ այլ չփոթ ընկաւ. և
 անարժան քահանայ մը (Պորփիւր) հայրապե-
 տական աթոռը գրաւեց. ողջամիտք տխրած՝ յեա
 քաշուեցան. շատերն բողոքովին հեռացան յԱն-
 տիոքայ. շատեր՝ քահանայք և ժողովուրդք՝ իբրև
 ուխտի և մխիթարութեան՝ սկսան զիմել առ Յով-
 հաննէս՝ ի Կոկիւսոն, ցանկալով անոր քարոզու-
 թեան հին օրերը յեա դարձրնելու. և եթէ կա-
 բելի ըլլար՝ նորէն զինքն իր հայրենիքը բերելու՝
 իրենք զիրենք նոր յաշխարհ եկած պիտի սեպէին :
 Զարհուրեցան թշնամիքն, կ'ըսէ Ոսկիբերանի հա-
 ւատարիմ և կենակից կենսազիրն, ¹ « Տեսանելով

1 Պալագիոս :

» զի Անտիոքայ եկեղեցին 'ի Հայս փոխարեւել
 » լինի. և անառատ դարձեալ որպէս թէ Մն
 » անոք ընթանայ՝ հռչակ զուարթարար իմաստա-
 » սիրութեանն Յովհաննու » : Կամ ինչպէս ուրիշ
 մը կ'ըսէ¹. « Գրեթէ ամենայն կողմանքն այնու-
 » քիկ Հայաստանեայց, և անտի մինչև ց Անտիոք
 » և 'ի Կ.Պօլիս հռչակ հարկանէին զիմաստու-
 » թիւն նորա. և 'ի բերան առեալ զնորա վար-
 » դապետութիւնն՝ գովելի և փառաւոր յամե-
 » նեցունց բերանոյ լինէր նա » : Նաա թղթեր ու-
 նի գրած յաքսորէն առ Անտիոքացիս, մանա-
 ւանդ առ քահանայս, յորդորելով միշտ 'ի համ-
 բերութիւն և 'ի խաղաղութիւն, զգուշաւոր խը-
 րատներով. զնայն կ'ընէ և ուրիշ թղթոց մէջ առ
 զանազանս. միշտ ջանալով հակառակողաց առիթ-
 չտալ, նախանձնին չգրգռել, սակայ այլ կու պա-
 տուիրէ մտերմացն՝ որ չհռչակեն իր քաշած նե-
 ղութիւնները, թէ և օտարք խօսելու այլ ըլլան :

Սակայն այս բանս անկարելի եղաւ, և էր. ոչ
 իր վիշտերն և փառքն պակսեցան և ոչ այլ թշնա-
 մեաց նախանձն, իր եռամեայ պանդխտութեան
 մէջ. զոր մեծաւ մասամբ անցուց հեռաւոր աշ-
 խարհաց մէջ այլ քրիստոնէութեան ծաւալմուն-
 քը հնարելով, թղթեր գրելով, ինչպէս շատ հեղ-
 ըսի, և առանձին հոգևոր և խրատական գրքեր և
 ճառեր, որոց համար բաւական թուղթ կամ տախ-
 տակ չէր գտներ. և այս էր իրեն ամենէն մեծ
 կարօտութիւնը : Սրաին և բերնին համեմատ ձեռքն
 այլ թիր և անխոնջ էր, և չէր կրնար անոնց բա-
 ւական ճարակ և դաշտ գանել :

1 Գեորգ Երուսաղեմացի :

ԺԸ

Իր հոն և վերջի գրուածոց մէջ՝ յայտնի և նշա-
նաւորներէն, իր աննման ձայնին և գրչին վերջին
ճսինչներէն, ու քրիստոնէական իմաստասիրու-
թեան գերագոյն արտագրութիւններէն մէկն է
ճառ մը, թէ Ոչ ոք չտեսի՝ եկէ ոչ յանջնէն. այսինքն
թէ ոչ ոք կրնայ ուրիշ ստոյգ վնաս մը հասցը-
նել, թէ որ անիկայ առաքինորէն համբերէ. ստոյգ
վնասն՝ միայն մեղք և անհամբերութիւնն է: Եր-
կրորդ մ'այլ է գիրք մը առ ժողովուրդն Կ.Պօլ-
սի, անոնց՝ որ գայթակղեր էին արգարոց հալա-
ծանաց և անիրաւաց յաջողութեան վրայ. - եր-
կայն և ընդարձակ խօսքերով և օրինակներով կու-
բացատրէ առջի ճառին մէջ ըսածներէն զառ՝ Աս-
տուծոյ նախախնամութեան զարմանալի և ան-
քննելի ճամբաները, վշտաց և հալածանաց օգուա-
ները, և նոյն իսկ գայթակղութեանց՝ որոց թոյլ
տայ Աստուած. և թէ զորչափ մեծ պիտի ըլլան
վարձք հալածելոց և վշտացելոց, և ինչ վերջ
կ'ունենան հալածիչք և անիրաւք: Այս երկու,
ինչպէս ուրիշ գրուածոց մէջ այլ, կու փայլէ հա-
ւասար ճարտարութիւն խօսից և մեծութիւն
հոգւոյ Ոսկիբերանի, և իր անհամեմատ տիրու-
թիւնն սրտին վրայ:

Գրեթէ կենաց յեալին տարին, լի տառապանօք
և զրկմամբք, տեսնելով իր աթուր ապօրէն բռնա-
բարոզաց որս եղած, գրեթէ իր վախճանը քիչ
հեռի տեսնելով, և դեռ անխռով կու գրէ, կու
ջանայ ուրիշներուն սիրտը հանդարտել, մխիթա-
րել, շինել, առանց ամենեին իր քաջածները յի-
շելու արամութեամբ կամ գառնութեամբ. ա-
ռանց վրէժխնդրութեան, առանց գանդատի և
անհամբերութեան կամ շիտթութեան մը. վասն

զի յամենայնի կու ճանչնայ զկամս Աստուծոյ՝ և կ'ըսէ « Փառք քեզ Աստուած, յաղագս ամենայն » նի » : Թերևս այս կոկոց անապատաց մէջ բուսած Ոսկիրերանեան ծաղկունքն՝ իր հոգևոր և բանաւոր երկանց և կենաց գերագոյն պատկներն են. և իր անժանդ ոսկւոյն մէջ՝ ամենափայլ ազամանդներն :

Այսպիսի գրուածք՝ մխիթարականք թէ գրողին, թէ ան որս գրէր, թէ մեզի իսկ, անշուշտ աւելի շատ այլ կ'ըլլային, եթէ Ոսկիրերանի երկու արտաքին սպառնացող վտանգքն քիչ մը պահաս ըլլային. — ձմեռնն և Իսաւրացիք : Առջի տարին մէկն միայն կար, իսկ երկրորդ տարին ձմրան հետհասան իջան իրենց լեռներէն մեկնակազէն աւազակք այլ որոց բնիկ տեղն էր Կիւլիկիոյ և Լիկայոնիոյ (Ղոնիոյ կամ Գարամանի) միջոց լեռնոտ երկիրն, ուր կովկասեան Լէկզեաց (կամ Չէրքէզաց) պէս ամբացած Իսաւրացիք՝ իրենց երկրին եզերքը եղած դաշտագաւառներուն վրայ կու վազէին և կ'աւարէին : Հնուց ՚ի վեր անուանի ըլլալով այս գործով Հռովմայեցւոց անգամ ահարկու և զգուշալի եղան. և թէպէտ ասոնք անգամ մը (Քրիստոսէ 78 տարի առաջ) նուաճեցին զանոնք (՚ի ձեռն Սերվիլիոսի), բայց նորէն սկսան ասպատակել Հռովմայ և Կ.Պօլսի կայսերաց ասեն, մինչև գրեթէ ցկէս 2 դարու. իսկ Գ և Գ դարուց և այս Եխ սկիզբը՝ շատ աւելի զօրացեր կամ կատարէին, լեռնային Կիւլիկեցւոց հետ այլ միաբանած և իբր մէկ ժողովուրդ ըլլալով : Այս լեռնոտ և վայրենի երկիրներն էր որ թի գարուն մէջ նուաճեցին Թորոսք և Լեոնք մեր Ռուբինեանք, և քրիստոնեայ թագաւորութեան մը կալուած ըրին. իսկ իրենցմէ 800 տարի առաջ՝ մեր պատմութեան ատենները՝ կայսերք անգամ գողային Իսաւրացւոց անու-

նէն, և շատ զօրաց բանակներ կորուսին անոնց
դէմ:

Մեր աքսորելոյն պանդխտութեան ատեն՝ յետ
արշաւանացն ՚ի սահմանս Աեսարիոյ, տարիէն ա-
ւելի հանդարտած կ'երևին, երբ յանկարծ ՚ի
սկիզբն 406 տարւոյ՝ ձմեռուան ցրտէն գրգռած
գայլերու պէս յարձակեցան նաև Աոկիսանի սահ-
մաններն այլ: Այս անգամ այն բերդաշէններէն
մէկն էր՝ զոր Հռովմայեցիք կանգնած էին ՚ի պաշա-
պանութիւն, բայց շատ ամուրններէն մէկն չէր-
անոր համար պէտք եղաւ որ մեր հայրապետն
այլ թողու իր աաքուկ սենեակը, թափառական
պաղտի սառամանեաց ատեն, երբեմն շէնքերու
և երբեմն անշէն տեղեաց, անտառաց և քարայ-
րից մէջ, թէ բնութեան դժուարութեամբք և
թէ հիւանդութեամբք այլ նեղուելով. ինչուան որ
կրցաւ իր ընկերաց և պահապանաց հետ զինքը
ձգել յԱրարիսոն կամ Սրափսուս: Ասիկայ Աո-
կիստնէն 40 միոնի չափ դէպ յարևելք՝ հիմա-
կուան Յարփուղ քաղաքին մօտ՝ աւելի ամուր
բերդաւան մ'էր. որուն գրտի շէնքն այլ բաւա-
կան ապահով չսեպելով՝ բուն միջնաբերդին մէջ
քաշուեցան փախստականք, խառն ՚ի խուռն բազ-
մութեամբ, որ շատ անտանելի ըրաւ բնակու-
թիւնը, և բանտէն այլ գէշ, կ'ըսէ մեր տառապեալ
Խօսնակն. մէկ կողմէն Խաւրացւոց վախն, որ
կրակով և սրով ինչուան դռներուն կու հաս-
նէին, մէկ այլ կողմէն տեղւոյն նեղուածքն և սո-
վու վախն. ասոնց վրայ այլ՝ ձմեռնային ցուրան
և հիւանդութիւնն: Ի վերայ այսր ամենայնի դեռ
անհամուժ Սոկրբերանն՝ ժամանակ և հնարք
կու գտնէր թղթակցելու մտերմաց հետ և հոգա-
լու Փիւնիկիոյ մէջ ծագած խռովութեանց և հա-
լածանաց վրայ: Ասկէ գրած մէկ թղթին մէջ,
« Ամեն բան, կ'ըսէ, հիմայ գէշ է ՚ի Հայաստան,

» և ամենէն աւելի օգոց խառնակութիւնն և փո-
 » թորիկք. ուր որ դառնայ մարդ կուտանէ
 » հեղեղներ, մեռելոց դիակոյտ, գեանայատակ
 » եղած աներ, կործանած քաղաքներ. իսկ մենք
 » թէպէտ և վտանգէն աղատած կ'երևինք, բայց
 » գրեթէ 'ի բանտի եմք այս բերդիս մէջ. և սրա-
 » ճառաւ ամենօրեայ վախու, սպանմանց լուրե-
 » բով, Իսաւրացւոց յանկարծ. մեր վրայ հասնե-
 » լուն կասկածանօք, և մտրմնոյ տկարութեամբ՝
 » որոց հեռ գեռ կու կառլիմ, ամենեկին չեմք կըր-
 » նար ապահով և հանգիստ ըլլալ: Բայց այս ա-
 » մենայն ալիտից մէջ ինծի մեծ մխիթարութիւն
 » է քու առողջութեանդ լուրն ընդունելս »: —
 Ոսկիբերանի վախն ստոյգ է. և յիրաւի կ'ըսեր,
 թէ այս բերդիս մէջ իբրև ծուղակի մէջ բռնուած
 եմք. և ահա մէկ գիշեր մը բողբոլին անակնկալ
 և անկարծ առեն՝ 300 մեկնակազէն Իսաւրացիք
 մտան յԱրաբիսոն, բերդը սաշարեցին, մեծ սար-
 սափ ձգեցին. բայց գեռ երկրորդ օրն չուսցած՝
 նոյնպէս անկարծելի կերպով ցրուեցան անհե-
 տացան աւազակք. և անկէ ետև քաղաքացեաց
 և Յովհաննու վախն այլ փարատեցաւ: Մնաց հի-
 ւանդութիւնն և ցուրտն, զոր միայն նոր դարունն
 կամաց կամաց փարատեց:

ԺԹ

Կ'երևի թէ բաւական ժամանակ մնաց Ոսկի-
 բերան յԱրաբիսոն, որ Կոկիսոնէն աւելի ամայի
 և անչէն էր: Իր ձախ բարեկամներն կամաւ հոս
 ուշացուցին զինքը՝ որ աւելի նեղուի. մինչգեռ
 ստոյգ բարեկամներն կու մորմոքէին վրան: Իսկ
 ինքն իրեն սովորութիւնը գրելէ չէր դադրեր. և յո-
 մանց կարծուի որ հոս գրած ըլլայ այն երկու նա-
 խայիշեալ զրբերն 'ի մխիթարութիւն վշտացելոց

և դայթակղեւոց: Նոյն իսկ տեղն այլ իրենուրիշ
 սփոփանաց առիթ կ'ընծայէր. — բարեսէր հիւրըն-
 կալներ, որոց առաջին սեպելու է այն ամայու-
 թեանց մէջ կորած քաղքին եպիսկոպոսն՝ Ուրբի-
 սոս, (էթէ ուրիշ կերպ կարգալու չէ այս անունս),
 անշուշտ առաջուց իսկ ծանօթացած էր ասոր
 հետ և թղթի մը մէջ¹ առ Ռուփինոս երէց Փիւ-
 նիկիոյ՝ որ իրմէ սրբոց նշխարք կու խնդրէր, խոս-
 տանայ զրկել, բերել տալով այս Արաբիսոնի
 Ուրբիոս եպիսկոպոսէն, որ ունէր շատ մատուց
 սրբոց: Հաւանօրէն այս բանս հանգիստեցաւ յԱ-
 րաբիսոնէ նորէն ՚ի Կոկիւսոն դարձած ատենը.
 ուր մէկ սաստիկ և վերջին ձմեռ մ'այլ անցուց,
 որ երթալով կու նուազեցնէր իր ուժը և կեանքը:
 Հասաւ վերջին դարունն այլ նորէն կենդանա-
 նալ կարծեց և զուարթացաւ Ոսկիբերան. բայց,
 « էթէ ամեն մարդ, կ'ըսէ², կու զուարձանայ
 » գալստեամբ գարնան, որ զերկիր ծաղկօք և
 » մարգօք կու զարգարէ, ես անոր համար կ'ու-
 » րախանամ՝ որ ինձի ոյժ կու տայ՝ նորէն իմ
 » մտերմացս հետ խօսակցելու թղթով... Ո՛չ այն-
 » չափ նաւաւարք և թիաւարք, խնդալով այս ե-
 » ղանակիս գալուն՝ կ'ելնեն ծովեր պտտուելու,
 » որչափ ես խնտումով կ'առնում ՚ի ձեռքս՝ ե-
 » ղէգս, թուղթս և թանաքը, ձեղի գրելու հա-
 » մար »: Երանի՛ երբ այս գրութեան նիւթերն
 ունենար. վասն զի « ձմեռուան ատեն երբ չորս
 » դին սառած էր, կ'ըսէ, և չտեսնուած թան-
 » ձրութիւն ձեան ամեն ճամբայ խցեր գոցեր էր,
 » և ոչ երթալ ոչ գալ կ'ըլլար. իբրև բանափ մէջ
 » յայս անակս փակուած, թուղթ չունենալով
 » իբրև շղթայակապ լեզուաւ մշանջենաւոր գա-
 » տապարտուած էի »: Իսկ այն վերջին ձմեռուան

1 Թուղթ ձիջ:

2 Թուղթ ձիլ:

համար՝ զոր 'ի Կոկիւսոն կրեց, 'ի սկիզբն 407
 տարւոյն, այսպէս կու գրէ առ հաւատարիմն Ա
 լումպիտագա: « Զմեռնս արգարեւ Հայաստանի ձմեռն
 » էր. այսչափ ըսելը բաւական է. բայց ինձի շատ
 » չգտաւ. վասն զի գիտնալով ըլլալիքն՝ առաջը
 » կ'առնում. միշտ կրակ վառելով, շատ զգեստ
 » հագնելով, աղէկ գոցուելով, և խցիկէս դուրս
 » չէլնելով. որ թէպէտ շատ ձանձրալի բան է ին
 » ծի, բայց սովազայ օգտին համար կու համբե
 » բեմ: Քանի որ տան մէջ եմ՝ շատ չեմ նեղիր
 » ցըրտէն. բայց եթէ քիչ մը դուրս ելնենք կամ
 » բաց օդի կենանք՝ շատ կու նեղինք: Աւստի քե
 » նէ այլ կ'աղաչեմ և կու խնդրեմ իբրև մեծ
 » շնորհք մը՝ որ քու առողջութեանդ այլ հոգ
 » տանիս... և ճարտար բժշկաց խորհրդով վա
 » բուխս:.. Ինչպէս ես այլ անցեալները քիչ մը
 » օդին ցրտութենէն ստամոքի նեղութիւն քաշե
 » լով, բաց ուրիշ գեղերէ՝ մեր ազնիւ և պատուա
 » կան Սիւնկլիտիա ակիմոջ խաւրած գեղն այլ
 » առնըլով՝ գրէթէ իրեք օրուան մէջ նորէն առող
 » ջացայ.. ուստի և կու խնդրեմ որ այն գեղէն
 » նորէն ինձի ճարել տաս, որ թէ ստամոքաց
 » գրգռութեան գէմ կ'օգտէ, թէ կրծոց բորբո
 » քումը հանդարտեցնելու, և թէ հարբութիւն
 » կ'իջեցրնէ. և չափաւորապէս տաքցնելով թէ
 » ոյժ կու տայ թէ ակորժակ կու բանայ. ինչպէս
 » քանի մ'օր առաջ ես փորձեցի այս ամենն այլ:
 » Ճար ըրէ որ Թեոփիլոս կոմսն նորէն խաւրէ ին
 » ծի այս գեղէն: — Բայց չըլլայ թէ խոզվիս հոս
 » տեղ քաշած ձմեռուանս համար, վասն զի ան
 » ցեալ տարուրնէ շատ աւելի աղէկ եմ » :

Այս իրաւ կամ յուսադիր աւետիսը տալէն ե
 տեւ, երկայն խրատներով կու յորդորէ զԱլիմպիա՝
 որ ինքզինքը չթողու արամութեան հոգոց մէջ,
 հասկա գեղով, համբերութեամբ և սուրբ մտա.

ծուծեամբք քաջալերուի . և ասոնց զիւրու թեան
 համար կու խաւրէ իրեն՝ նախ յիշած միտքացրու
 կան գրուածքը . Ու ոչ շատի յայլէ՝ էլէն ու յանձնէն .
 զոր և պատուիրէ շատ անգամ կարգալ և ինչուան
 ՚ի բերան այլ սովորիլ : Եւ դարձեալ իր վրայ դա-
 րով աւելի մտիթարելու համար այն սրտահոգ
 տղաւնին՝ ցանկալի յոյսեր կու տայ , (որով թե-
 րևս նախախնամու թիւնն զինքն իսկ խաբէր և կ'ա-
 նուշընէր պանդխտութիւնը) . « Իսկ եթէ ինձմէ
 » զատուած ըլլալուդ համար է տխրութիւնդ ,
 » ասոր այլ ուրախալի վերջը կրնաս յուսալ . և
 » զայս ոչ եթէ զքեզ փոփելու համար կ'ըսեմ ,
 » այլ ինձի յայանի կ'երևի այս բանս . վասն զի
 » եթէ այսպէս ըլլալու չըլլար , եթէ չեմ սխալիր ,
 » ինչուան հիմայ քաջած նեղութիւններէս՝ շա-
 » տոնց մեռած կ'ըլլայի . թողով ՚ի Ա . Պօլիս կրած-
 » ներս , ինչեր որ քաղքէն ելնելէս ետև այն եր-
 » կայն և ձանձրալի ճամբորդութեան մէջ կրեցի ,
 » որոց շատն բաւական էին զիս մեռցընելու , ինչ
 » որ հոս գալէս վերջը քաշեցի , ինչ որ Ասիստոնէն
 » ելնելէս ետև և Արաբիստն եղած առենս , յայտ-
 » նի են քեզի : Արդ այս ամեն վտանգէն տղատե-
 » ցայ . և հիմայ թէ առողջ եմ և թէ շատ հան-
 » դիստ . անանկ որ Հայերն անգամ կ'ափշին թէ
 » ՚ինչպէս ասանկ տկար և զաղփաղփուն մարմնով
 » կրնամ այսպիսի ցրտու դիմանալ և ոգի առ-
 » նուլ , երբ իրենք իսկ՝ որ ձմեռուան վարժած
 » են , այս տարուանս ձմեռը կարգէ դուրս է կ'ը-
 » սեն . իսկ ես ինչուան այսօր անվնաս և անարատ
 » մնացի . աւազակաց ձեռքէն ազատեցայ , որ շատ
 » անգամ վրանիս յարձակեցան . շատ կարևոր
 » բաներէ զուրկ ըլլալով , ինչուան բազմիքէ այլ .
 » որոնց առջի բերան շատ պէտք կու զգայի . իսկ
 » հիմայ անանկ եղայ՝ որ ոչ պէտք կ'իմանամ , և
 » ոչ այլ պակաս առողջ եմ՝ քան եթէ անոնք ու .

» նեցած ըլլայի: Ոչ օգոց սաստիճութիւնն, ոչ աւել
 » ղեաց ամայութիւնն, ոչ գնելի բաներու քիչու
 » թիւնն, ոչ կարեւոր դարմանոց պահասութիւնն,
 » ոչ բժշկաց ագիտութիւնն, ոչ բաղանեաց չգը-
 » աուիլն, ոչ խսկ անակիս մէջ իբրև ՚ի բանաի
 » արգելեալ մնալս, չկարենալով քիչ մը քալել՝ որ
 » ինծի միշտ հարկաւոր էր. ոչ անգագար կրակի
 » և ծխոյ մէջ նստիլս, ոչ աւազակաց վախն, ոչ
 » պահապանաց զգուշանալն վրաս, և ոչ մէկ այս
 » պիտի նեղութիւն՝ չկրցան զիս ճնշել և ընկճել.
 » այլ և աւելի աւուրջ և հանգիստ եմ քան թէ
 » առաջ, թէպէտ և խնամք և հոգ տանելով: Արդ
 » այս բաներս գիտնալով՝ դու այլ մէկգի թող հո-
 » գերդ և արամութիւնդ » :

Ի

Աստուծոյ ողորմութեան, արդարութեան ի-
 րաւանց, հաւատարմաց սիրոյն և ջանից, և Հսով-
 մայ քահանայապետին և կայսեր (Ոնորիոսի) յու-
 սագրութեան վրայ վստահացեալ՝ կրնար Ոսկի-
 բերան այսպէս գրել, մանաւանդ առ Ոլիմպիա-
 դա: Նոյն խսկ երկինք և վերինք Ոսկիբերանի վըշ-
 տակից և կողմնակից յայնուեցան շատ և շատ
 կերպով. ուղղոց պաշտպանութիւն և երկայն-
 մտութիւն և վկայական պատկներ տալով, խսկ
 թիւրեւոց շատին՝ շուտ և չարաչար վախճան. ո-
 րոց ժամանակակից և անկողմնասէր պատմիչք
 այլ վկայեն: Արդարոյն դէմ միաբանեալ եպիս-
 կոպոսաց շատերն այսպիսի վերջ ունեցան. և նախ
 քան զայլս՝ Կիւրինոս, Քաղկեդոնի եպիսկոպոսն,
 որ իր թեմին մէջ ժողվեր էր իր օրինաւոր առաջ-
 նորդին հակառակորդները: Նոյն ժողովին մէջ միա-
 մտութեամբ գառելով և Ս. Մարութա մարաի-
 րոսասէր հայրապետն՝ գիպուածով այս Կիւրի-

նոսի ոտքը կոխեց. անկէ ցաւ և վերք պատճառեց
ցաւ, որ մարմնոյն վրայ այլ ճարակելով
տենէ մեռուց զնա:

Բայց ամենէն գլխաւոր շարեաց գրգռիչն՝ Եւ-
զոքսիա, գրեթէ ամենէն այլ առաջ, իր հասակին
և փառաց ամենէն փայլման ատեն՝ մեռաւ (տղա-
բերքի ցաւով), հազիւ երեք և կէս ամիս Ոսկի-
բերանի արտասահմանութենէն ետև, (6 հոկա-
404), մինչ դեռ սա նոր հասած էր ՚ի Կոկիւսոն:
Թշուաւ գշխոյ, տգեղացեալ մայր սրբասէր Գե-
ղանուոյն (Բուլբերիայ). թէ կամաւ չնուստա-
ցընէիր քու սիրտդ՝ միթէ չէր կրնար բարձրանալ
քու օրիորդիդ նման: Եթէ Ոսկիբերան զքեզ՝
լրբութեանդ և ազահութեանդ համար՝ Յեղա-
բեւի և Հերովզիադայ նմանցուց, միթէ երբեմն
այլ մեծապէս չգովէց, երբոր գրեթէ իրեն հետ
Թափորակից՝ փոխադրէիր զնշխարս սրբոցն: Գու-
թ շնամի եղար այն մեծ անձին, նա ոչ երբէք քեզի-
որ և հիմայ լսելով տարաժամ մահդ՝ ոչ միայն ոչ
խնդաց, այլ և ողբաց անշուշտ, որպէս Գաւթի
զԱբեսաղոմ: Աւաղ, ափսոս քեզ. շա՛ս և քան
զչափդ ՚ի վեր բարձրացուցիր շարժեցիր Թագա-
փայլ գլուխդ: Հասաւ, ո՛հ, և ի՛նչ շուտով, հա-
սաւ քու սև օրդ այլ, ծածկելու ամեն փառքդ,
ամեն վայելքդ, ամեն յոյսդ. զքեզ ինքն բոլորո-
վին ծածկելու յաշխարհէս:.. Թո՛ղ, գիր հիմայ
այդ մարմարեայ գլուխդ ցուրտ բարձին վրայ, և
իջիր, մաիր, Թագիր, Թաղուէ, գազրէ մութ
գերեզմանին մէջ:.. Խնայէ, ո՛վ ասեղ արգարու-
թիւն. — բայց սա Թող չիտար անոր հանգչելու
գերեզմանին մէջ այլ: — Ոչ Ոսկիբերանն է հոս,
այլ Բարձրեալն Աստուած՝ բարկութեամբ կու-
նայի իր սրբութեանց զիմաց դրուած դշխոյին մե-
ռեալ մարմնոյն վրայ:.. Երեսուն և չորս տարի
Եւզոքսիայ գերեզմանն շարժելով կու գողայ կու

գլորի, ինչուան որ յեա այնքան երկար տարինե-
րու՝ իր հալածեալ Սրբոյն փառաւորեալ մար-
մինն գայ՝ իր դիմաց կանգնի ու գաղթեցնէ զան-
հանգարան զայն՝ ՚ի կեանս և ՚ի մահուն: Այն ա-
տեն պիտի գազրի եկեղեցւոյն հերձուածն այլ,
որոյ մէկ մասն Յովնանիան կոչուէր՝ Ոսկիբերա-
նի հուսատարիմ մնալուն համար: Ծատ կուցա-
ւէր Սուրբն այլ այս երկառաակութեան և ան-
պարտ մարդկան հալածանաց և շարշարանաց
վրայ. զոր կու վախէր թէ աւելի զայրացընէ՝ է-
թէ կամօք հրաժարի իր աթուէն, իբր հաստա-
տելով Թէոփիլեանց անկանոն ժողովը: Ասոր հա-
մար դեռ Կ.Պօլսէն չեղած՝ բողոքոյ գիր գրեր էր
առ Պապն Իննովկենաիոս, որպէս և վերջն այլ,
բայց օգուտ մը չեղաւ:

Իսկ հիմայ յեա եռամեայ արտորանաց և տա-
ռապանացն սրառառուչ գիր մ'այլ գրելով կ'ըսէ
առ նոյն գլուխն եկեղեցւոյ. « Թէպէտ և մարմնով
» որոշեալ տեղ մը միայն կու բնակինք, բայց սի-
» րոյ թէն բոլոր աշխարհս կու պատէ. թէ և ան-
» բաւ ճամբով հեռու եմք իրարմէ, բայց ես քու
» Սրբութենէդ զատուած չեմ, այլ միշտ ներկայ
» կու գտուիմ. սիրոյ աջք տեսնելով քու արիու-
» թիւնդ, անկեղծ գութդ, անփոփոխ հաստա-
» տութիւնդ, և այն մեծ, անպակաս և շարունակ
» մխիթարութիւնդ՝ որով կու սփոփես զիս:..
» Ասոր համար մեծապէս շնորհակալ եմ, և փա-
» փառէի սակալ գրել ձեզի, որ ինձի այլ մեծ
» մխիթարութիւն էր. սակայն տեղոյս ամայու-
» թիւնն չիթողուր ինձի զայս. ոչ միայն հեռա-
»ւոր՝ այլ և մօտաւոր կողմերէ անպամ հոս գա-
»լը դժար է, թէ տեղոյս սահմաններէ դուրս
» առանձնութեանը համար, և թէ ճամբաներն
» աւազակներէ բռնուած ըլլալուն. անոր համար
» կարեկցութեան արժանի սեպէ զիս և մի կար-

» Տեր անհոգութիւն »: Ազա կու խոստովանի որ Ս. Պատին հայրենի խնամքն բաւական էր ամեն բան կարգի դնելու, եթէ հակառակօրէն նորանոր չարիք չհնարէին, որոց ըրածները պատմելու չէ թէ նամակ՝ այլ և ոչ գիրք մը կու բաւէր:

Եւ գարձեալ կրկին և կրկին կ'ազաչէ՝ որ զանց չընէ հսկողութիւնը. վասն զի եղած չարիքն բոլոր և կէղեցւոյ միտս կու սպառնան: « Իսկ ես՝ ա-
 » հա երեք տարի կ'ըլլայ աքսորանացս, որ սովու,
 » սրածութեան, պատերազմի, անգաղար պա-
 » շարմանց, խելքէ դուրս միայնութեան, ամենօ-
 » րեայ մահուան և Իսաւրացի սրերու մէջ ըլլա-
 » լով, շատ ու շատ կու մխիթարուիմ՝ ձեր հաս-
 » տատուն և յարասե գթովը, և անկեղծ սիրովք
 » կու զուարճանամ: Ատոնք են իմ պարխալքս,
 » իմ պաշտպանութիւնս. այդ է իմ անաչկեղծ
 » նաւահանգիստս, և անբաւ բարեաց գանձս, և
 » մեծ ուրախութեանց և զուարճութեանց ա-
 » սիթս: Այսպէս այս անապատագոյն տեղւոյս
 » մէջ այլ իմ վշտացս մեծ մխիթարութիւն կու
 » գանեմ »: —

Այսպիսի թղթոյ և գրողի՝ Խննովկենտիոս չէր կրնար ճարտասանական պատասխան մը տալ, այլ կրնար և կրցաւ իրեն վայելուչ հայրաբար լեզուաւ խօսիլ. « Թէպէտ և պէտք է որ անմեղն՝
 » ամենայն բարիք և ողորմութի յԱստուծոյ յու-
 » սայ, սակայն մենք այլ այս թուղթս կու գրեմք
 » (Վիւրակոս սարկաւազի ձեռագր), յորդորելով
 » ՚ի համբերել. որ չըլլայ թէ անիրաւութիւնն
 » աւելի զօրանայ՝ ընկճելով, քան թէ բարի խիղ-
 » ճըն՝ յուսալով: Գիտեմ որ ինձմէ սովընելու կա-
 » բող չես գու՝ այդքան ծողովբոց վարդապետ և հայր,
 » թէ առաքինիք անգամ միշտ կու փորձուին, որ
 » յայտնի ըլլայ իրենց հաստատութիւնն և չտկա-

- » բանալն վտանգաց մէջ, և երևնայ խղճի մտոց
 » զօրութիւնն ընդդէմ ամենայն անիրօւ չարեաց :
 » որոց կատարելապէս չյաղթողն՝ կրնայ երկբա-
 » յելի ըլլալ : Ամեն բանի պէտք է համբերէ՝ ով
 » որ նախ Աստուծոյ և ապա իր խիղճմտանաց վրայ
 » վստահ է : Արդարն կրնայ ամենայն վշտաց տակ
 » ընկնիլ, բայց յաղթուիլ՝ ոչ . վասն զի միտքն ամ-
 » բացած է վարդապետութեամբ Ս . գրոց, զոր
 » ժողովրդեան կու քարոզեմք . որք և վկայեն՝ թէ
 » գրեթէ ամենայն սուրբք զանազան կերպով և
 » միշտ չարչարուեցան, և իբրև կրակով փորձուե-
 » լով՝ այնպէս իրենց համբերութեան պսակն ընդ-
 » ունեցան : Արդ հոգւոյդ գիտակցութիւնն միև
 » թարէ քու սիրտդ, եղբայր իմ ամենասիրելի,
 » որ միայն մխիթարութիւն է առաքինութեան՝
 » տառապանաց մէջ : Քրիստոսի Տեան մերոյ ա-
 » չաց առջև՝ զտեալ խիղճմտանքն՝ պիտի ձգէ խա-
 » բխսը՝ ի նաւահանգիսան խաղաղութեան » :

Ի՞նչ պարզ ու վսեմ, ի՞նչ սրտաուռ և երկ-
 նախան խօսուածք երկուց քահանայապետաց .
 ո՞վ չիտեսներ աստուածային ձեռքն՝ իր եկեղե-
 ցւոյն գլխոյն ձեռաց մէջ, և իր երկնային վճիռն՝
 դուշակեալ անոր գրչովը, քան զոր բարձրագոյն
 անձ մը չէր կրնար ըլլալ երկրիս վրայ՝ Յովհաննու
 առջև : Միշտ մտքուր գիտակցութիւնն Յովհան-
 նու՝ այլ աւելի զտեալ այսքան տառապանօք,
 ուրեմն ուրիշ բանի չէր մնար՝ բայց և թէ ձգելու
 իր մեծ խարխսը՝ ի խորս յաւիտենական խաղա-
 ղութեան :

Արդ ինչո՞ւ չես փութար յետին փոթորիկ կրից
 նախանձու և ատելութեան, քչելու այս ակէկոծ
 և միշտ ծովայաղթ նաւը՝ իր յետին ծոցը . մինչև
 ցերբ կու ասրութեբես զնա՝ ի Կոկիւսոնէ յԱրա-
 բիսոն, յամայութենէ յամայութիւն . . . փչէ, մէկ
 մ՝ այլ փչէ քու յետին դառնութեան շունչդ, և

անիրաւութիւնն իր գործը կատարէ երկրիս վերայ, արդարութիւնն այլ յերկնից հանգիւանայ:

ԻԱ

Նկաւ հասաւ, շէններ և անապատներ անցնելով այն գծոխաշունչ փոթորիկն. ներքինեաց և խաբէրայից խաղալիկ եղած՝ թոյլ և դառնացեալ Արկադեայ հրամանն, խլանալով իր եղբօր (Ռնորիոսի) և Պապին խրատուց: Որովհետև այնչափ եպիսկոպոսք և իշխանք յետ ամենայն ջանից չէին կրնար մեր Խօսնակին ոսկի բերանը լռեցնել, չէին կրնար արգելուլ մեծաւ մասամբ զՅունաստան, զՀայաստան, զԱսորիս, ըզՓիւնիկէ, զՊարսս և զԻոթս, և զԽաւրիս՝ իրեն դառնալէն զթով և խնամով, և զբոլոր աշխարհ՝ զնա՛ւ պատուելէն, վճռեցին անգութքն որ անոր անապատագոյն կարծած տեղէն՝ այլ և շատ աւելի հեռու և խոր ամայի անապատ տեղ մը տարուի. որովհետև Կոկացիք շատ կակուղ գտուեցան և Հայք մարդասիրագոյն քան զՅոյնս, թող քշուի Յովհաննէս մինչև յանկիւնս Պոնտոսի, Լազիստանու բարբարոս բնակչաց մէջ, յանձանօթ տեղին Պիտիւոնս, (կամ Պիդիհոն ըստ նախնեաց) որ է հիմիու Բիցունտա՛ ՚ի ստորոտս Կովկաս լեռանց Ափիսաղաց ծովեզերքը, ուր հազիւ նաւ կու մօտենար, և ցամաքէն այլ հազիւ թէ մարդ կ'երթար. այնքան անսովոր և վախնալու տեղ էր: . . . Ո՛հ, ինչուան ո՛ւր այլ կու հասնի եղեր նախանձն կոյր և կամակոր. և ի՛նչպէս գծոխանման խիստ է եղեր այդ կիրքդ՝ նաև այսպիսի անչար և արժանաւոր անձի դէմ: . . . Ի՛նչ ողորմելի արարած և ի՛նչ սաստիկ գազան է մարդս մարդու հետ: — Աստուած իմ, ազատէ՛ զմեզ այսպիսի կրքերէ: . . .

Արգելահան հիւանդին վերջին ձմեռն այլ անցեր էր. ցանկալի և ուշացած գարունն այլ եկեր էր. ծաղկունք հեա իրարու բացուէին գոցուէին. և այլ պիտի չբացուէին Ոսկիբերանի աչաց առջև: Ո՛հ, այլ պիտի չկոխէր նա հեղաքայլ գարշապարօքը Չահանայ հովտաց նկարազարդ մարգագեալինները. այլ պիտի չդարձնէր դէմքը աւաւտանց Եփրատայ վազած կողմը, կենսաբեր զուարթարար արեգակ մ'ողջունէլու. և ոչ անմրուր տրամութեամբ մը՝ անոր յեաին ճառագայթից մնայր բարով ըսելու դառնար՝ դէպ ՚ի զարհուրելի Իսաւրացւոց քարամուր լեռները: — Այլ պիտի չտարածուէր 40 տարի շարժվարժենի ձեռքն մագաղաթաց վրայ, երկնից ազգողագոյն պատէրքները՝ երկրիս ազնուագոյն լեզուաւ գծագրելու. — այլ պիտի չերթային թռչելով իր խմաստուն և մխիթարալից նամակներն ընդ ծով և ընդ ցամաք, այնքան կարօտ և արտմեալ սրտեր սփոփելու, և եկեղեցիներ հաստատելու: — Ոսկիբերանն այլ պիտի դագրէր. աշխարհ խլանար, եկեղեցի ամայի մնար, չսելով դքաղցր ձայն՝ իւր աննման Թօսնա կին:...

Իր աթուր թողէն և աքսորանաց սկզբէն ՚ի վեր՝ իրեք տարին լրացեր էր. յուսնիս ամսոյ կէսն էր. արեգակն ճառագայթք շիտակ աեղային Փ. Ասիոյ լեռնադաշտաց և տափարակաց վրայ, որ ամառնային եղանակին այնքան տաք կ'ըլլան իրենց աշխարհագրական լայնութեան գրից համեմատ, որքան ձմեռը ցուրտ են՝ երկրակազմական գրից բարձրութեանն համար: Յովհաննու նոր աքսորանաց աեղն Աոկիւտոնէն վեց աստիճան դէպ ՚ի վեր հիւսիս էր, և չորս աստիճան մ'այլ դէպ յարեւելք. որով կ'իմացուի թէ հոն այլ սաստիկ ձմեռն պիտի ըլլայ, և անտանելի մեր փափուկ և տկար պանդխտին համար: Հիմայ այլ ինչ գժըն-

դակ պիտի ըլլայ այս 600 մղոնի չափ երկայն ճամբան, ասանկ տաք եղանակին, և անանկ անկոխ անվար քարուտ լեւնուտ տեղուանք, և միշտ դէպ յայն կողմն երթալով ուսկից կ'իջնեն այն երկիրներու գետերն, Ջահան, Ալիւս (Քզըլ-ըրմաք) և Իսիս (Նշիլ-ըրմաք)։ ըսել է որ միշտ դէպ 'ի դար վեր պիտի ելնէր աքսորեալն։ Եթէ այսքան դժարութիւնք կասկածել կու տան անոր ողջ հասնելուն այն դժար և հեռաւոր արգելանին, ինչ ըսելու է, Հայկակ, եթէ քշուելուն կերպն այլ յիշենք։ —

Հալածողքն գաղտուկ պատուիրած էին սուրբը տանողներուն, որ ամենէն անշէն և անկոխ տեղերէն անցնեն, ամենեւին չմնային, հանգիստ չտան իրենց ձեռքը մտանուածին. և մէկ խօսքով (զոր լաւ իմացուցին անոնց) նային որ 'ի Պիտիւոնտ չհասած՝ ճամբուն վրայ անոր բանը լմնցընեն. և եթէ այսպէս ընելու ըլլան՝ մեծ վարձք կ'ընգունին և զինուորութեան մէջ առաջ կ'երթան։ Այսան զի այս գահիձ՝ քան վարիչ ըսուածքն՝ արեւ տրիւնէ անցած երկու ահարկու վայրագ զինուոր էին. ո՞վ գիտէ թէ ինչ բարբարոս ազգէ կամ կրօնքէ, (եթէ կրօնք այլ ունէին այնքան անգութ անկրօն հալածչաց պաշտօնեայ եղողքն)։ Բաւական ըլլայ ըսելն՝ որ իրենց պաշտօնը յանձնըւածին համեմատ կատարեցին, մանաւանդ մէկն. անանկ որ այն երկայն ճամբուն հազիւ քաւորդ կամ երրորդ մասն ըրած՝ քշողք և քշել աւուողք իրենց վախճանին հասան։... Աոհիւստնէ 'ի Ամանա, ուր որ միայն կրցաւ հասնիլ Սուրբն, շիտակ գծով այլ 150 մղոն մը կ'ըլլայ, իսկ իրեն քշուած ծուռ մուռ ճամբաներով որ մեզ անծանօթ է, թերևս կրկին երկնցած ըլլայ, այս յայտնի է որ երեք ամսոյ չափ քշեց։...

Երեք ամիս անգագար մարտիրոսութիւն մը,

երկու աւազակ դահճաց ձեռք՝ այն ճամբուն վրայ... Ո՛վ կրնար գիմանալ. — միայն Ոսկիրերան: — Իր վերջին ըսած խօսքէն յայտնի է՝ որ առաջին ըսածն այլ էր, այն՝ զոր սակաւ կ'ըսէր և ըսելէն դադրիլ չէմ կրնար կ'ըսէր. Փառք քեզ Աստուած, յաղագս ամենայնի: — Քանի՞ սրտապատառ էր լսելն զայն վերջին անգամ՝ Ասկաց քարերուն և ջրերուն մէջ, որք երբեմն աշխարհիս ամայագոյն տեղն՝ չիմայ գրախտ մը գարձեր էին մեր Թօսնակին. — ո՛վ լսեց այն Ոսկիրերնին վերջին մնաս բարովը՝ առ երեքամեայ նժդեհու թեան տեղը. առ այն ծխոտ մխոտ խցիկը տանն Գէոսկորի, որ Անտիոքայ և Բիւզանդիոնի պատրիարքական բեմից փոխանակ եղեր էր: — Թերևս երանելի Պապին ըսածին պէս՝ բաց յԱստուծոյ և ըսողին գիտակցութէն՝ ոչ ոք լսեց: — Վասն զի կ'երևի թէ անկարծ և անակնկալ (գուցէ և գիշեր) տանն՝ խաւարասէր բուրձակաց նման՝ վրայ հասան չարամագիլ վայրենի որսորդք, և խլեցին մեր անդէն անմեղ եկեղեցւոյ Թօսնակ վարուժանը, չթողլով բան մը հեան առնուլ, բաց անկէ զոր չէին կրնար արգելուլ. — իր ազամանգ սիրտը¹:

Ո՛վ Տէր, ինչէր կրեց քու հրաշակերադ, այն մեծ սիրտն՝ իր երկրաւոր կենաց այս յեաին երեք ամսուն մէջ. ինչէր ազգեցին անոր իր մարմնոյն կրած չարչարանքն, անճոռնի չարչարողաց կերպարանքն, խօսքերն, գործերն. — անձանօթ և անմարդի տեղեաց դժարութիւնն, լռութիւնն, սոսկումն, և ծայր ճոթ չերևիլն. — զուրկ, հեռի և մենիկ մնալն ամեն սրտակցէ, ամեն բարեկամէ, ամեն միխթարչէ. — ոչ խօսիլ և ոչ գրել կրնալն

¹ Թէպէտ Գետրգ պատմիչն համարի թէ հետը կային երկու քահանայք և սարկաւազ մը, որք քանի մը հարկաւոր բաներ այլ հետերնին առած էին:

առ Ուրմարիադա և առ այլ թղթակիցան, քան հաւատարմաց ջանքէն՝ և խոսամունքէն միայն ամենէն մեծին՝ սրբազան Պապին վերջին խօսքին ստուգուիլն, թէ «Փորձուած զտուած» խիղճմանքն՝ պիտի ձգէ իր խարխախը՝ ի նաւա-»
 » հանդիսան խաղաղութեան»։ խօսք մը՝ որ միայն լռին արձագանդ մը կ'ըլլար իրեն անդադար և յա-
 դադս ամենայնի՝ Աստուծոյ փառք տալուն։ —
 Ո՛վ երջանիկ հայկական ճանապարհ, — թէպէտ և դժնդակ, այո՛, և մահառիթ մեր Սրբոյն. —
 այլ դու քեզի երջանիկ՝ որ անոր յեօնն քայլից կնիքն առիր. ո՛ւր էր թէ յայտնուէիր. գտնէի տես-
 նէի այն ուխտագնալի հետքը, և թէ սողալով այլ հարկ ըլլար՝
 անցնէի Ոսկիբերան Քօսնակիս յեօնն անցքէն։ —
 Հարաւէն ի հիւսիս բոլոր Փոքր Հայոց երկայնքն էր այս եռամսեայ ճամբան, գրեթէ ճիշդ երկու Հայոց բացածիգ սահմանաց միջոցն, ի Կոնիւսոնէ ցՎոմանա։ —

Մարդկութեան մեծագոյն ամօթոյ գործոց մէկը ծածկելու համար, կամ Աստուծոյ ընարեւոյն՝ միայն իրեն համար քաշածը մենէ գաղտուկ պահելու համար, այս յեօնն ժամանակին լուրերն չհասան յերկիր, միայն երկինք գիտեն. իսկ մեզի այսչափ յայտնեցաւ, որ շատ անխնայաբար և նեղութեամբ քշեցին զտուրքն այն ճամբէն, ամենէն չնայելով օգոց և գեանին անհարթութեան, և սքսորելոյն տկարութեանը։ Օր հասարակի տապախառն տաքի առնն քաշկըռակելով կու տանէին Սուրբը՝ հեռակա և ցաւազին օտքով. գլխէն այլ ծածկոցը խլած՝ անմազ գագաթը, որ Եզիսէին նման կունտ էր, կ'ըսէ հաւատարիմ պաշտման¹ կու թողուին չարաչար սոչորելու. արդէն ինքն ենթակայ էր գլխի տաքութեան և ցաւոց.

¹ Պալլագիոս։

խակ հոս հիմայ ինչ կ'ըլլար: Երբեմն այլ պահանջ
 նաբաց երկնքէն անձրեւի ատեն՝ ճամբայ ընկել կու
 տային. ջուրն կանըկէն և դողէն վար կ'իջներ կ'ո
 ղողէր բոլոր մարմինը:... Եւ ասոնք կրողն ո՞վ
 էր. - Ոսկիբերան. այն մէկիկ Թօսնանէն եկեղե
 ցւոյ. և ինչ ատեն կրէր. այն քրիստոնէութեան
 սրայծառ և խաղաղ ատենը, կայսերութեան փա
 ռաց և ճոխութեան մէջ:... Այսքան կիրք և այս
 քան քաղցր համբերութիւն՝ գուցէ քարերն ան
 դամ ճաթեցընէին. քարասիրտ գահճաց մէկն այլ
 նման Քրիստոսի քովի աւաղակաց մէկուն՝ յիշեց
 որ ինքն այլ իր քչածն այլ մարդ էն, շարժեցա
 վերջապէս ՚ի դուժ. մինչդեռ ընկերն ձախակող
 մեան այլ աւելի խստանալով խոժոռէր ապառաժ
 նար, սպառնար, հայհոյէր, թէ որ մէկն իրեն
 աղաչէր որ քիչ մը դժով վարուի, հարկ կ'ըլլար
 որ միւսն շատ հեղ չհեռի սրաին ազգմանցը,
 վախնալով հալածողաց շարութենէն և ընկերին
 մասնութենէն. բայց երբ նա քիչ մը հեռացած
 ըլլար, ձեռքէն եկած օգնութիւնը կ'ընէր Սրբոյն:

ԻԲ

Այսպէս չափեցին այն ծանր և երկայն երեք
 ամիսները. կտրեցին անցան բոլոր Ջահանայ և
 Սիհունի և Ալիւսայ բարձրատափերը, հասան
 Իռիսայ հարաւային օժանդակին (Թօղանդը-սու
 կամ Թօղադ-սու). անցան զայն այլ, և եկան ՚ի Ա
 ճանա կի՛ Աճանիս, քաղաքաւանը, որ գրեթէ միջա
 սահմանէ Փոքր Հայոց և Պոլեմոնական Պոնտոսի,
 Դասեմոնեան գաշաին մէջ (Բաղ-օվասը), Եւզոկիա
 (Թօղադ) քաղաքէն 7-8 մղոն հեռու գէտ յարեւ
 լեան հիւսիս, և դեռ ծանօթ կի-ձեռէ՛ անուամբն.
 որ հին ատեն անուանի ուխտատեղի էր Անահայ

կամ Լուսնի գից՝ (Մ = կամ Մ = հի անուանիլ) և մեծ տօնավաճառ Հայոց, ուր քրմտաբանները թէ թագաւորական իշխանութիւն ունէր, և հազարաւոր քուրմեր ու քրմաւհներ: Քրիստոնէութիւնն ջնջեց զանոնք և զաեղին նուիրեց Աստուծոյ ճշմարտի: Մեր Լուսաւորչի ատեն Կոմանա առանձին եպիսկոպոս մ' ունէր Բասիլիսկոս անուամբ՝ որ բնիկ Անտիոքացի էր. այն ատեն Հռովմայեցւոց իշխանութեան տակ էր Կոմանա. և մինչ Հայաստան Տրդատայ ձեռքին տակ կու վայլէր՝ ի նորընկալ քրիստոնէութեան, հոս Մաքսիմիանոսի հալածանօք կու նեղուէր. որ և պատճառ եղաւ եպիսկոպոսին նահատակութեանն ՚ի Նիկիոմիդիա (312), ուսկից բերին մարմինն և ասքաղաքաւանէն քանի մը մղոն հեռու թաղեցին, վրան այլ եկեղեցի մը կանգնեցին, ու եղաւ անուանի վկայարան մը²:

Արդ հոս իր հայրենակցին հանդստեան քով հանդէսցաւ Սսկիբերան սեպտեմբերի 13ին գիշերը. և երբ Յակոբ նահապեալին պէս՝ իր յոգնած և ցաւած գլուխը դրաւ այն սուրբ քարին, տեսաւ փափազելի տեսիլքն այլ. հանդերձեալ երաւ նութեան լուսեղէն սանդուղն, ուսկից աւետաւոր գալով Ս. Բասիլիսկոս՝ ըսաւ. « Զօրացիր եղ » բայր իմ Յովհաննէս, վաղիւ ՚ի միասին լինիցիմք » առաջի Քրիստոսի »: Նոյն Սուրբ վկայն, կաւանդեն, թէ երեցաւ իր նշխարաց պահապան քահանային այլ, և պատուիրեց իր հանդստարանին քով տեղ պատրաստել Յովհաննու:

1 Ուրիշ Կոմանա մ' այլ կար ՚ի Կապպադովկիա, նոյն պէս անուանի այս կոոց պաշտամանց համար:

2 Ըստ ոմանց այս Ս. Բասիլիսկոսս էր զինաւորն, ազգական Ս. Թէոդորոսի, Ամասիացի, և հոս ՚ի Կոմանա նահատակեցաւ յամին 507:

Մագեցաւ վաղուեան օրն, օրն մեծ և զարմար
 Ոսկիրերանի: Մարմնոյն տկարութենէն և յայտ
 նուած տեսիլքէն գիտնալով՝ որ այլ ամեն բան ի-
 րեն համար լմննալու վրայ է, փափագեցաւ գո-
 նէ կենաց վերջին օրը հանգստեամբ պատրաս-
 տուիլ՝ որ կենաց առաջին և անվերջանալի օրուան.
 խնդրեց պահապաններէն՝ որ ուշանան հօն ին-
 չուան ժամը հինգ: — Ո՛վ խեղճ խնդիրք, և ան-
 խիղճ փոխարէն: — Չէ. չբրին իրեն այս շնորհքս
 այլ, զոր գթութիւնն չիզանար յանցաւոր մահա-
 պարտաց անգամ. և բռնաւորք շատ հեղ ասանկ
 բանի գէմ չեն կենար: Բայց Ոսկիրերան մը՝ ասոր
 այլ արժանի չեղաւ: Յիշեց իր գերագոյն տէրն
 ու վարդապետը՝ երկու աւազակաց մէջ չոր փայ-
 տի վրայ դամուած, ծարուած, մեռած: Դար-
 ձեալ փառք տուաւ Սասունոյ, և ելաւ. թող
 տուաւ որ քաջքըչն վատուժ և երեժարկող մար-
 մինը, զոր իրենցմէ աւելի իրեն կու քաշէր հոյն
 յեախն հանգստեան: Կիսափետ կիսախեղդ հաւ-
 կի մը պէս առին հրեցին քչեցին, ինչուան 30 ա-
 պարեզ (3-4 մլոն) առապար երկրի վրայ. վեր-
 ջապէս հասկըցան որ եթէ քիչ մ'այլ առաջ քչեն՝
 ձեռուրնին մաշած կմախք մը պիտի մնայ, որոյ
 մէջ արգէն միայն սիրտն ու միտքն և քիչ մ'այլ
 շրթուէքն՝ ողջ կ'երևէին: Իրենց անարժան վար-
 ձուց վախճանն հասած էր. ուրեմն գոհութեամբ
 փութացան նորէն յետ դառնալու¹. նորէն այն
 երկայն ասպարեզներէն քաշելով քշելով բերին
 հոգեվար Թօսնակը. անկէ ետև անօգուտ բեռան
 մը պէս՝ ձգեցին իր փափագած հանգստարանին
 քով:

Հասաւ առաւօտանց ժամագրեալ ատենն. այն
 վերջին ժամուռն մէջ այլ այնպէս մեծ և վսեմ է.

¹ Ըստ ոմանց ճամբան մտլորելով նորէն յետ դարձան

րեցաւ Ոսկիբերան, ինչպէս չէր երբէք ^{երևած} իր Կ.Պօլսի բարձր բեմէն կայծակնաբար բարբառելուն ասեն: Ոչ մահացու և ոչ անմահ, այլ թէ կրնամբս շտապած ակերպ իմն երեցաւ. երկրաւոր աստուած մը՝ որ երկնաւոր Աստուծոյ կ'աւանդէ իր հոգին: Մանկելով 'ի վկայարան սրբոյն Բասիլիսկոսի՝ սրահ մը բոլոր ցրուեալ ոյժը ժողովեց, իբրև արեգակն իր երեկոյեան ճառագայթները. որոց վրայ բարձրագոյն ճառագայթ մ'այլ աւելի կու փայլէր. — մերձեցեալ անմահութիւնն: — Ո՛չ որպէս մտաւ յաշխարհ, այնպէս ելաւ յաշխարհէ. այլ գիտութեամբ, յօժարութեամբ և վեհ հանգարտութեամբ, միանգամայն և մեծ պատրաստութեամբ: Մահուան օրն է քանականը անբաններէ զատողն և ոչ ծննդեան օրն: — Մէկ կողմէն կորուսած՝ մէկ այլ կողմէն առած ուժովը՝ կանգնեցաւ, և հոն վերջին սպասաւորութիւն մ'ընելու եկողներէն՝ ուզեց նոր և մաքուր լաթեր. իր եռամսեայ և եռամեայ պանդխտութեան քճքճեալ և աղտեղեալ զգեստիկը հանեց, առաւ փափագողաց. և ինքն գլխէն ինչուան օտից աման՝ մաքուր ձերմակ հագաւ. իբրև հարսնութեան գացող կոյս մը՝ իր պարկեշտ և խաչազգեաց մարմինը զարդարել ուզելով. անոնց վերայ առաւ քահանայութեան սուրբ զգեստներն և նշաններն այլ. և ջահավառեալ աշտանակի մը պէս կանգնեցաւ առաջի Աստուծոյ. մատոյց սուրբ խորհուրդը, հաղորդեցաւ ընդ Կենարարին, ընդ որում բոլորովին խառնուելու վրայ էր: Վերուց մէկ մ'այլ իր աներկրաբարչ բազուկները, գարձուց 'ի վեր սրբահայեաց աչքերը, կեցաւ յաղօթս, 'ի զմայլումն, 'ի փոխումն...:

Արդեօք Ահարոն 'ի գլուխ Հովր լերին, կամ Մովսէս 'ի գլուխ Աբարիմայ՝ ասկէ վսեմ էին իրենց վերջին վայրկենին: — Ոսկիբերան ըսաւ իր

երկրաւոր կենաց վերջին խօսքն առ Աստուած. ապա կաթընեցաւ, հանդեցաւ, ողջունեց չորս կողմն եղողները, և ամենուն լսելի ու զուարթ ձայնով՝ յեափն անգամ և յեափն բան ըսաւ, Փառք քեզ Աստուած, յաղագս ամենայնի, վրան աւելցընելով՝ Առն. սրոյ յեափն վանդը հազիւ լմընցուց, կամ դեռ ևս կու հնչէ յաւիտենական երանութեանց մէջ:...

ԻԳ

Աստուածային շիանալի տեսչութեան և երկայնամտութեան քաջանշան մեկ հանդէսն այլ այսպէս հոս կատարեցաւ, այսպիսի մեծ և արգարեւ Մեծ անձի մը կենօք և վախճանաւ. զոր Տէրն իր ամենէն սիրելեաց պէս՝ թողեր էր յառերևոյթ կամս վարչաց կամ բռնաւորաց երկրի: Եւ երբ ասոնց կարծած փափագն ՚ի գլուխ ելաւ, և նախանձն հասաւ մինչև ՚ի վրէժ մահուն, երկինք՝ որ և յերկրի պատուէն զսուրբս իւրեանց, անձանօթ կերպով մը գրգուժ ձգեցին նոյն օր նոյն ժամուն՝ հեռաւոր և զանազան ժողովրդոց բարեւեր անձանց, որք գրեթէ առանց իմանալու իրարու շարժելուն պատճառը՝ եկան գտուեցան ՚ի Կամանա. բազմութիւն բարեպաշտից, մանաւանդ միանձանց և կուսանաց՝ ՚ի Հայոց, ՚ի Պանասոսէ, յԱսորուոց և ՚ի Կիւլիկիոյ. և միաբան պաշտամամբք, աղօթիւք, երգօք և արտասուօք, և ամենայն կարգօք եկեղեցւոյ, մեծաւ սգով և սիրով իջուցին հանգուցին շարչարակիր և սրբազնեալ մարմինն ՚ի տասպան¹, Ս. Բասիլիսկոսի նշխարաց

1 « Որ եւ մատուցմամբ սրբոյ խորհրդոյն՝
Աւանդեցեր ՚ի Տէր զՏոգից հմտական :
Իսկ վկայարանքն Բասիլիսկեաց
Ինքնին բանայր զտասպանն իւրական
Եւ ընդունէր զգանձն աստուածական » :

— Գանձն ՚ի Խաչատրոյ :

քով. քաշելով վրան ծանր և մեղի սրտակառուց
կափարիչը, որ ծածկեց յաչաց երկրի՝ (կամ 30) տարի տարփաշի տեսարանաց մե-
կը:...

Ո՛հ, ինչպէս կրնամ ես հեռանալ այս կափար-
չէս, Հայկակ, առանց հրաւերք մը աալու՝ նախ
այն նախանձոտաց՝ որ յայսքան վիշտ, մահ և յո-
տար գերեզման դատապարտեցին այս վեհագոյն
մարդը:—Յկէք ուրեմն, ո՞վ ժողովք ժանախց...
(բայց չէ՛. իմ հեղ և անյիշաչար վարդապետիս
գերեզմանին քով ինչպէս զձեզ անուանեմ).—ե-
կէք ըսեմ, ո՞վ մուրրեալք, Թէոփիլեանք և Սեդոք-
սեանք, տեսէք ըրածնիդ: Ատելուծիւն և նա-
խանձ ինչուան այս առեն այսքան մեծ որս մ'ը-
րած էին արդեօք. — արդեօք տեղ մը այսքան մեծ
արժանիք և արդիւնք՝ այնքան շնչին պատճառօք՝
այսպիսի ցաւալի և անարժան փոխարէն մ'ընդու-
նէր էր: Ո՞վ այսպիսի Ոսկիբերան մը չարու-
ծեամբ լուեցուց. ո՞վ ասանկ ազամանդ սիրտ մը,
ասանկ անգիւա գանձ մը՝ ջանաց կորսնցնել:...
Յիրաւի այնքան մեծ է ձեր յանցանքն, ամօթն և
խայտառակուծիւնն՝ առաջի ամենայն ազգաց և
գարուց, որչափ փուճ եղաւ ջանքերնիդ: Ոսկին
այն՝ մշտափայլ կայ մնայ մթնցընելով ձեր ժան-
գը. ազամանդն այն՝ որուն հետ զարնուեցաք՝
մանրելով ցրուելով զձեզ՝ կու մնայ անմաշ:...

Բայց դուք, կի՛րք չարածնունդք, որ բոյն գնե-
լով ՚ի սիրտ մարդկան՝ կու ծնանիք ամեն ժամա-
նակ, դու գեղնած նախանձ, և դու ժանեւոր
զրպարաուծիւն, դուք մինչև ցերբ կու հալածէք
զանոնք, որոց սրտին մէջ չկայ ձեր տեղն: — Սթէ
քիչ անգամ այդպիսի մեծ անձ կու գայ յաշխարհ,
կամ մէկ միայն Ոսկիբերան, սակայն քանի՛ քա-
նի՛ բարեսիրտք և բարեմիտք՝ ձեր զինուց և ժա-
նեաց զո՛հ կ'ըլլան. — քանի՛ բերանք՝ դոնէ ար-

Ծաթիք և անուշիկք՝ ձեր շրջելովն՝ համբացան. — քանի՞ մարգարտանման մաքուր սիրտք՝ ձեր ցուէն փշրեցան. — քանի՞ գրիչք՝ որք երկրիս վրայ կրնա յին անջինջ գիծ մը թողու, ձեր բռնութենէն դադրեցան կամ կոտրեցան. — որքան ճշմարտութիւնք ձեր ստութենէն փախստական եղան և լռեցին խապառ. — որքան սլայծառ նշոյլք՝ ձեր խաւարին մէջ թաղուած մնացին. — և որքան անմահ մնալու մարդկանց՝ դուք շուտով գերեզման փորեցիք, կամ թէ և ողջ ողջ կորստեան կապարիչը վրանին կսթնցուցիք:

Իսկ դուք, ըվ ազնիւք, որոց երկինք շնորհեցին չափով մը՝ Յովհաննու նմանութիւնը, — ճշմարտութիւն, հանձար, գորով և հալածանք. — դուք՝ կշռեցէք ձեր չափը ձեր կիրքը, և ձեզմէ առջիններուն կրածը. և եթէ իմ ազգակիցս և արենակիցս այլ էք, յիշեցէք ձեր նախնի՝ Ներսէսները, Մովսէսները, Սահակները, Եղիշէն, Թոսրովիկն ու Ղազարը. և եթէ բաւական չեն ձեր այրած սրբախն՝ ասոնց կիսաքանդ անայցելու գերեզմաններն, եկէք հոս՝ ի տարագիր տապան մեծի Թօսնակին Եկեղեցւոյ: Հոս, կամ չգիտմանալով այս կափարջին վրայ դուք այլ փշրեցէք, և կամ համբերութեամբ գիտմանալով, («Փառք քեզ Աստուած յաղագս ամենայնի») կանչեցէք, ու լռեցէք: . . .

ԻԴ

- « Իսկ քեզի, ըվ երանելիդ Յովհաննէս, ինչ »
 » խօսքերով կրնամ անթառամ պսակ մը հիւսել,
 » կամ հիւսածս գնել, յանդրգնելով գովել զքեզ՝
 » յեա ելնելուդ յասպարիզէ այս կենացս. վասն
 » զի անցար ազատեցար դու մրրկաց վտանգնե-
 » բէն: Արդեօք այն մովսխական ծաղկանց պը-
 » սակն հիւսեմ՝ որով պսակեց նա օրհնելուն ա-

-)) անն զժրագործն Յովսէփ և զաստուածաբանաց
)) քահանայն Ղևի. վասն զի երկուքն այլ կու
)) աննեմ 'ի քեզ: Յօրհնութեան Տեառն երկիր
)) քո. 'ի ժամանակաց երկնից և 'ի ցօղոյ, և յան
)) զընդոց աղբերաց 'ի ներքուստ. 'ի ժամանակի
)) արդեանց արեգական փոփոխմանց, և 'ի գու
)) մօրելոյ առ միմեանս ամսոց. 'ի գազաթանց
)) լերանց խնկզբան և 'ի գլխոց բլրոց մշանջենա
)) ւորաց... եկեացեն 'ի վերայ գլխոյ (Յովհան
)) նու) և 'ի վերայ գազաթան փառաւորելոյն 'ի
)) մէջ եղբարց: Անդրանիկ ցլու գեղ նորա, և եղ
)) ջիւրք միեղջերոյ եղջիւրք նորա. խեթկեսցէ նո
)) քօք զազգս միանգամայն՝ մինչև 'ի ծագս երկ
)) րի: — Տուք (Յովհաննու) զյայտնութիւն նո
)) րա, և զճշմարտութիւն նորա՝ առնն անարա
)) տի, զոր փորձեցին փորձանօք և բամբասեցին
)) զնա 'ի վերայ ջրոցն հակառակութեան. որ ա
)) սեր ցհայր իւր և ցմայր իւր՝ թէ ոչ տեսի ըզ
)) քեզ. և զեղբարս իւր ոչ ծանեաւ, և զոր
)) զիս իւր ոչ գիտաց: Զգուշացաւ բանից քոց
)) և զուխտ քո պահեաց: Պատմեսցեն զիրաւունս
)) քո Յակովբայ, և զօրէնս քո Իսրայելի. գիցեն
)) խունիս 'ի բարկութեան քում հանապաղ 'ի վե
)) րայ սեղանոյ քո: Օրհնեա, Տէր, զգորութիւն
)) նորա, և ընկալ զգործ ձեռաց նորա. խորտա
)) կեա՛ զմէջս 'ի վերայ յարուցելոյ թշնամեաց նո
)) րա. և առելիքն նորա մի կանգնեսցին»: Իսկ ես
)) աւելցնեմ զայս այլ, թէ «Որք սիրենն զնա, Տէր
)) Յիսուս, մի ամաչեսցեն. զի քո է կարողութիւն
)) յաւիտեանս. ամէն՝ »:

Հապա մենք, Հայկակ, լռենք հոս, թէ դառ
 նանք արատասուագին աչք մը տանք քեզի այլ, ս՛վ

1 Այս խօսքերս են Պալլագիոսի 'ի վերջ պատմութեան
 վարուցն Ոսկիբերանի:

տպերան քան ապերախտ քաղաք Կոստանդնուս
նու. որ քարկոծէիր և հալածէիր զառաքեալն
առ քեզ 'ի Տեառնէ, զԱստուածաբանս և զՈսկի-
բերանս. որ ոչ կամեցար, կամ թէ ոչ կամեցան՝
ժողովել զմանկունս քո՝ որպէս ձագս հաւուց ընդ
թևովք այսպիսի հարց. ահա թողեալ լինցի եկե-
ղեցի քո աւերակ տխրորակ, մինչև ասիցես վասն
հովուին քո Յովհաննու՝ օրհնեալ եկեալն յանուն
Տեառն:...

Անհնար է նկարագրել Ոսկիբերանի մահուան
ազգեցուլթիւնն այն մեծ քաղքին և բոլոր թե-
մին, բոլոր եկեղեցւոյ մէջ. — հաւատարմաց սրբ-
տաբեկուլթիւնը, Ոլիմպիագեանց սուգը, երկու-
բաժանեալ կողմանց այլ ամիշուլթիւնը. բարեսի-
րաց արտասուախառն յերկինս նայիլը, ձախա-
կողմեանց սևերես ակնկորուլթիւնը. ոմանց հան-
գարա և այլոց ալէկոծեալ խիղճը, և մանուանդ
ասոնց մէջ ամենէն աւելի պատասխանատու կամ
պարտական եղող՝ Արկադիոս կայսեր տագնապը.
որ և սրտահար ըրածին և տեսածին վրայ, թէ-
պէտ ջանաց քիչ մը դարման ընել, բայց յետ
քանի մ'ամսոց դեռ միջակ հասակին մէջ իջաւ 'ի
դերեզման. կենդանուլթեան ատեն տեսնելով՝ հա-
լածեալ սրբոյն հակառակողաց շատին տարաժամ
և դժնգակ մահերը, ինչպէս ոմանցն առաջ յիշե-
ցինք. և ոմանք այլ անոնցմէ աւելի չարաչար ցա-
ւերով, խեղալթափուլթեամբ, բերաննին խեղա-
լթիւրելով, շրթունքնին օրդնոտելով, ջրգողու-
լթեամբ, համբուլթեամբ, և այլ պէսպէս ցաւալի
կերպով մեռան: Մնացեալներէն շատն ամբեցան,
ձայներնին քաշեցին, ոմանք 'ի կեանս և ոմանք
մեռնելու ատեն զղջացին. ինչպէս ամենուն պա-
րազուլին թէոփիլոս պատրիարքն, որ չկրցաւ,
կ'ըսեն, վերջին շունչը տալ՝ ինչուան որ յերկնից
քաւիչ և օգնական չկանչեց իր վրէժխնդրուլթե

սուրբ զոհը: Չասանք ատենելով խորագրան Ատաթիոս՝ Արշակայ պէս ապօրէն յաջորդ աթոռոյն Կ.Պօլսի, (որ և ամաչելով խոստովանիմ՝ որ ազգաւ Հայ կ'ըսուի 'ի Սերասախոյ քաղաքէ) ¹, աւելի ճարպիկ քան գիտուն, վերջապէս շեղուն նաև սիրան այլ փոխեց. հրամանց որ իր վարդապետին անունն այլ խառնեն յեկեղեցիս՝ Ս. Հայրապետաց հետ, և ինքն այլ իբրև սուրբ և Ոսկիբերան հռչակէր զնա, և գրէր իսկ առ մերս Ս. Սահակ, որպէս ատասնք 'ի սկզբան: Ասով սկսան Յովհաննիսեանք և հակառակողք՝ իրարու մօտե՛նալ. բայց դեռ կատարեալ միութիւն չեղաւ, որովհետև յետ Ատաթիոսի ուրիշ բանաբարողք և ոչ արժանավայելք՝ յաջորդեցին. մինչև յետ երեսուն՝ ամաց նստաւ երանելին Պրոկլ (434), աշակերտ և ունկնդիր մեծի հայրապետին. բայց դեռ դեռ չլերցաւ Կ.Պօլսի եկեղեցւոյ սև քօղն, և ոչ արհաւիրք քաղաքին յերեսաց Աստուծոյ. և դեռ կու գողար կու գղրդէր գերեզմանն Եւգրսեայ:...

- « Երեսուն և մէկ տարի յետ վախճանի Սրբոյն՝
-) յանարգ աքսորանս Պոնտոսի, կ'ըսէ իտալացի
 -) վարդապետ մը ², եպիսկոպոսն Պրոկլոս Կ.Պօլս
 -) սի մէջ ներբող մը խօսելով 'ի պատիւ սրբոյն,
 -) անանկ կենդանի կերպով նկարագրեց անոր ար
 -) գիւնքը, անանկ արժանաւորապէս բարձրա
 -) ցուց անոր առաքինութիւնները, որ բոլոր ժո
 -) զովուրդն չգիմանալով սկսաւ կանչել որ բերեն
 -) իրենց հայրապետը: Այն ատեն Պրոկլ՝ գրգը
 -) սեալ ժողովրդեան երեսփոխան ըլլալով, դար
 -) ձաւ առ կայսրն Թէոֆոս (Փոքր) որ հօն ներ
 -) կայ էր, և յորգորեց որ կատարէ այս օրինա

¹ Ըստ Գեորգայ Երուսաղեմացւոյ:

² Հ. Պ. Սէնիերի:

-)) ւոր փափաքը , և ձեռք ձգէ այն անգլին գանձը :
)) Կայսրն՝ որ արգէն մեծապէս փափազէր այս
)) բանիս , այս ձայներէս աւելի բորբոքեալ , մէկէն
)) հրաման տուաւ որ նուիրակք պատրաստուին՝
)) և երթան բերեն ՚ի Կոմանայէ ՚ի Կ.Պօլիս՝ փա-
)) փազելի մարմինը : Մերահուռէն պատուաւոր
)) անձինք ընտրուեցան ՚ի նուիրակութիւն , զի-
)) նուորք ՚ի պաշտօնութիւն , պաշտականք յըն-
)) կերակցութիւն , ճարտարագէտք ՚ի գործավա-
)) բութիւն , և կառք ՚ի յուղարկաւորութիւն :
)) Բայց երբ հասան ՚ի Կոմանիս , և ուզեցին
)) այն պատուական աւանդը վերցընել իր տեղէն ,
)) անշարժ և անկամ գտան զանիկայ : Ի զուր հա-
)) զար ձեռք զարկին , հազար նիգ գրին քարը շար-
)) ժելու , անկարելի եղաւ . ամբնալով սրտա-
)) կաուր գրեցին առ ինքնակալն՝ թէ Յովհաննէս
)) չուզեր դառնալ գալ : Թեոդոս այս լսելով սոս-
)) կաց , ափշեցաւ , խռովեցաւ . վերջը ուշաբերե-
)) լով և գերագոյն մտածութեամբ մը թուղթ գրիչ
)) ուղեց , և ՚ի ծուկն ընկած՝ իր ձեռք երկայն
)) աղերսագիր մը գրեց առ սուրբն՝ որպէս թէ
)) կենդանի ըլլար , յորգորելով և աղաչելով որ
)) հաւանի դառնալու իր աթորը : Ստորագրեց ա-
)) նունը , ծաղեց , կնքեց թուղթը և յանձնեց
)) քաջնթաց սուրհանգակի մը :
)) Կրնայ գուշակուիլ թէ ինչ զարմանք եկաւ
)) ծերակուտին՝ երբ արքունի հրովարտակն առ-
)) նըլով՝ տեսան վրան այս անկարծելի հասցէն ,
)) Առ հոգեւոր հայրն հոգեւոր և փիւղեբաց վարդապետն
)) Յովհաննէս Ոսկեբերան : Ետեւ մը գացին ՚ի գերեզ-
)) մանն , և մինչդեռ ոմանք ջերմեռանդութեամբ
)) չորս գին կենային , ոմանք անուշահոտ բուր-
)) վաններով , ուրիշներն այլ պայծառափայլ ջա-
)) հերով , ծերունեաց գլխաւորն առաջ անցաւ , և
)) պատկառանք պագնելով նամակը , Այս գիրս ,

- » ըսաւ, հու խաւրէ հայրութեանդ՝ քու ծառայողսն
 » ապդ և իմ տէրս Թէոդոս: Եւ իբրև թէ հրա
 » ման առնելով՝ կարգաց անոր. յետոյ այնպէս
 » բաց թուղթը՝ կուրծքին վրայ դնելով՝ ընկաւ ՚ի
 » ծունկ, և սկսաւ ուրիշներու հետ աղաչել, որ
 » իր մեծահոգի բարեսիրութեամբն յանձն առ-
 » նու աղաչողաց խոնարհութիւնը: Կարծես թէ
 » սրբոյն դէմքն այլ պարզելով՝ սիրտ առին ա-
 » նոնց, որք երբ նորէն ձեռք զարկին հանելու՝
 » անանկ դիւրաշարժ գասն, որ մէկէն ուրախու-
 » թեամբ պատրաստուէցան ճամբայ ելնելու:
 » Երկայն կ'ըլլար պատմելն թէ ինչ չքեղ զար-
 » դուք, ինչ ջերմեռանդութեամբ և ինչ խուսն
 » բազմութեամբ ժողովրդեան՝ մեծայարգի քա-
 » հանայից ուսոց վրայ դրած՝ բերին մինչև ՚ի
 » Քաղկեդոն: Հոն հասեր կուսպասեր ինքնա-
 » կալն ամբողջ ատրմաւ մեծ ու պղտիկ և պայ-
 » ծառ զարդարած նաւերու. և իր պարագլուխ
 » փառազարդ նաւովն առաջ անցնելով, ՚ի ծունր
 » իջած ընդունեցաւ հոն սրբազան աւանդը. և
 » ՚ի հնչել ուրախաձայն փողոց և քնարաց, թըմբ-
 » կաց և տաղաց՝ նշան տուաւ որ մէկէն դէպ ՚ի
 » Կ.Պօլիս զարձրենն նաւերը: Թողունք հիմայ
 » որ ինքնին ծովն պատմէ, թէ տեսեր էր երբէք
 » ասոր նման գեղեցիկ յաղթանակ: Ամեն կողմի
 » ծովեզերքն մինչև հեռաւոր սահմաններ՝ փայլ
 » փայլ ցոլային ջահերով և լապտերներով. եր-
 » կինք հանգարտ ծիծաղէր, ալիք խաղաղ ծածա-
 » նէին. և հազիւ հեղիկ զեփուաներ անուշիկ մը
 » ջրերուն զարնելով թևերնին՝ կարծես թէ կ'ու-
 » ղէին նուագաց հնչման հետ ներգաշնակել ա-
 » լեաց մրմունջը: Ամեն նաւ ոսկիով կու շողո-
 » ղէր, ամեն առագաստ ծաղկով պսակած էր, և
 » ամեն ցառեկք նաւուց՝ բոցով նշանաւորեալ:
 » Առջևէն հասարակ նաւերն կ'երթային, յետոյ

- » ազնուականացն, և ամենուն ետևէն՝ ծովայոյէ:
 » տականն, որ և ամենէն աւելի աչքի կու զար-
 » ներ թէ՛ ահէզ մեծութեամբն, թէ սլայծառու-
 » թեամբ լուսաւորութեանն, և թէ սլճհասպա-
 » ճոյճ զարգարանօքն:
 » Գրեթէ նաւահանգստին մօտեցեր էին, երբ
 » յանկարծ մէկ վայրկենի մէջ երկինք մրրկելով
 » և ծով խռովելով՝ անանկ ահաւոր փոթորիկ մը
 » փրթաւ, որ առադասաները սլաառւտելով,
 » կայմերը կտարտելով՝ ցիրուցան ըրաւ նաւա-
 » տորմիդը: Ո՛հ, ինչպէս յանկարծակի գոհաբա-
 » նահան սաղմոսներն՝ փոխուեցան ՚ի հառաջանս
 » զարհուրանաց: Մէկն կու վախէր թէ հիմոյ
 » պիտի խզուի, մէկայլն ընկերին կենաց վրայ
 » կու դողար, և աւելի շատերն կու վախէին կոր-
 » սընցընելու այն սրբազան աւանդը. որպէս թէ
 » ծովն՝ որ և զայրացած զգուած դուրս կու
 » ժայթքէ ուրիշ դիակները, այս մարմնոյս սո-
 » վեալ և կարօտ ըլլայ: Բայց ամեն վախ և կաս-
 » կած փարատեցաւ՝ երբօր տեսան որ ինքնին
 » սուրբն այս մրրիկը հաներ էր. որպէս զի այս
 » փոխադրութեան ասեւը գայ բարեւելու այն
 » նշանաւոր Սյրւոյ այգին¹, որոյ համար այնչափ
 » տառտպանք քաշեց: Հազիւ թէ ծովօպետա-
 » կան նաւն հասաւ այն կողմի ծովեզերքին, մէ-
 » կէն օդն հանգարտեցաւ, հովերն լուեցին, ալիքն
 » խաղաղացան, և բոլոր նաւախումբն մէկտեղե-
 » լով՝ ուրախութեամբ հասան ՚ի կոյսերական
 » քաղաքն:
 » Հոս այլ նոր հանգէսք, նոր զարմանք սկսան.

¹ Եւզոբսիա անիրաւութեամբ յափշտակեր էր այս
 այգին այրի կնիկ մը. անոր համար Ոսկիբերան յանդի-
 մանեց զթագուհին. և նա յիացաւ ու հալածել տուա-
 զսուրբը:

ՅԿԾՅԳԻՆ (Ծ) ՅՍԿԳԻ

- » ձիաւորք, զինաւորք, քահանայք, ամենքն թա-
 » փեցան ավանց վրայ, և մեծ թափօր մը կազմե-
 » ցին մինչև յեկեղեցին Առաքելոյ. որոց ետեւն
 » իբրև յազթանակաւ՝ կայսերական կառաց վրայ
 » կու գար սուրբ մարմինն: Իսկ ինչպիսի՞նչ ետևողք
 » կարձէք այսպիսի շքեղ յուզարկաւորութե. —
 » Համբար, որոց լեզուն կու բացուի. խուլք՝ որ
 » ձայն կու լսեն. կաղք, որ ՚ի վազ կ'եղնեն. կոյրք՝
 » որ լոյս տեսնեն. հիւանդք՝ որ կ'առողջանան. և
 » ասոնց հետ մեկտեղ անանկ հեղեղ մը ժողովըր-
 » դեան՝ որ հաղիւ կու սղմի Կ.Պօլսի մէջ: Ոչ որ
 » այն օր հեաաբբբբութիւն ունեցաւ նայելու՝ ոչ
 » յազթանակի կամարաց վրայ, որ ամեն փողոցի
 » մէջ կանգնած էին, ոչ պանծալի արձանադրու-
 » թեանց վրայ՝ որ ամեն պտաի վրայ կախուած
 » էին, և ոչ ամեն պատուհանէ անձրևի նման թա-
 » փուած ծաղկանց վրայ: Ամենքն իրար հրելով՝
 » կու ջանային մանեւ ՚ի սուրբ տաճարը. ուր
 » հանգչեցընելով պատուելի աւանդը, պատրիար-
 » քն բացաւ սնաուկը՝ որ ցուցընէ ժողովրդեան
 » զՍուրբն:

- » Անկարելի եղաւ հոս գորովալից ժողովրդեան
 » բերանը բռնել՝ զայն տեսնելնուն. ամենքն միա-
 » սիրտ միաբերան աղաղակեցին, «Յաթող հրամ-
 » մէ, սուրբ Հայրապետ, նստէ քու աթող»:
 » Պաշտօնեայքն պատկառանօք աւին տարին հոն
 » տեղաւորելու. և ահա սուրբն ՚ի տես ամենե-
 » ցուն մեռած շրթունքը բանալով, և յստակ,
 » պայծառ ու վսեմական ձայնով մը՝ արասա-
 » նեց, Խաչաղաւիտան առնելուն: Որոտմունք աղա-
 » զակի հնչեցին այս ձայնին, կրկնապատկեցան
 » լացք և արասունք. կայսրն թէոգոս ՚ի ծունկ
 » ընկած՝ յոսս իր սրբազան (կիքա) հօրը՝ չէր
 » գաղբեր արցունքով թրջելէն, և ստէպ ստէպ
 » պագնելէն, մինչև գրեթէ հարկ եղաւ բռնի վեր-

» ցընել զայն առջևէն, և դնել հոյակապ շիրմի
 » մը մէջ 'ի ներքոյ խորանին »:

Այս երկայն ծնրադրութեան առէն աղաչեց և
 խնդրեց Թէոդոս իր մօր՝ Եւզոբսիայ՝ անգիտութեան
 և անիրաւութեան թողութիւն. և « յոր-
 » ժամ խոնարհեցոյց որդին նորա զգլուխն 'ի վե-
 » բայ լանջաց սրբոյն 'ի սաղատանս, ընդ կատա-
 » բունն աղօթիցն և դազարեաց շարժումն (գե-
 » ղեզմանին Եւզոբսիայ), և ամենեքեան փառա-
 » լորեցին զԱստուած¹ »: Անկէջ աւելի մեծ դա-
 զարումն և խաղաղութիւն եղաւ ընդգիմակիր
 սրաից. վասն զի « միաբանեցան ամենայն եպիս-
 » կոպոսունք և ժողովուրդք՝ որք հերձան 'ի մի-
 » մեանց վասն անիրաւ անկման և աքսորանաց
 » Ոսկիբերանին² »:

Այս մեծահանգէս և մեծայիշատակ գործն ե-
 զաւ յամին 438 'ի 27 աւուր յանուարի. անոր
 համար փոխանակ մահուն օրուան (14 սեպտ.)
 այս օրս հաստատեցաւ տօն յիշատակի Թօնիա-
 կին եկեղեցւոյ, յորում իր սուրբ մարմինն դար-
 ձաւ և հանգեաւ իր հայրապետական եկեղեցւոյն
 մէջ. և ամենայն ազգք քրիստոնէից այս օրս նշա-
 նեցին իրենց Յայսմաւուրաց մէջ՝ հաստատուն և
 մեծագոյն օր յիշատակի և փառաց Ոսկիբերանի:

ԻԵ

Այն երջանիկ և բուն օրն դարձման մարմնոյն
 յաթոռն, Կ.Պօլսի համաշխարհական հանգիսին
 և մեծ եկեղեցւոյն մէջ՝ ընդ բազմաթիւ մերազ-
 գեաց, որք անառակոյս կային հոն, հաւանօրէն
 գտուած են և ոմանք 'ի Թարգմանեաց մերոց, որք
 ուամուկնին կամ գործերնին աւարտած՝ դառ-

1 Գէորգ:

2 Յայսմաւուրք:

նալու վրայ էին առ Ս. Սահակ և Մեսրոպայ. Թեթեւս իրենցմէ ոմանք ասով աւելի վառեցան այն տիեզերական և իրենց դրացի և հիւր վարդապետին գրուածները՝ որչափ որ գանէին կամ կարենային՝ Թարգմանելու հայերէն, ինչպէս ուրիշ Ս. Հարց այլ: Այնչափ հաւանելի կերևի ինծի այս բանս, որչափ որ Ոսկիբերանի գործոց հայերէն Թարգմանուածիւնքն պերապոյն են քան զայլ շատ Թարգմանուածիւնս. և գրեթէ անկարելի էր ասանկ ըլլալն՝ առանց մասնաւոր կամ կարգէ գուրս ներշնչուածիւն մ'ունենալու. և այս եղած է՝ կամ վերոյդրեալ հանդէսը տեսնելով, կամ լսելով յականատեսից սրբոյն ըրածները և կրածները ՚ի նոյն իսկ իրենց աշխարհին մէջ (ի Փոքր Հայս), և կամ անոնցմէ ոմանց (գոնէ երիցագունից և իրենց վարդապետաց՝ Սահակայ և Մեսրոպայ), անձամբ այլ տեսած ըլլալովն զնա կամ խօսած կամ թղթակից եղած:

Կ'արժէր շատ բան գրուցել, այս ոսկիբերանեան գրոց ոսկիական հայ Թարգմանուածեան վերայ, բայց այս չափս բաւական ըլլայ ըսելն՝ Թէ գրոցն արժանի է Թարգմանուածիւնն. եկեղեցւոյ Խօսնակին արժանաւոր լեզու մը տուեր է հայկազնն՝ իր սեփականին մէջ. Թերևս եթէ Հայ ըլլար՝ քան զայս լաւ չկարենար հայկաբանել Յովհաննէս. Թերևս և ոչ իսկ իր բնիկ յունաբանուածեամբն՝ առաւելու քան զհայ Թարգմանուածին. և Թերևս Թերևս տեղ տեղ հայ Թարգմանն պերազանցէ քան զյոյն բնագիրն. և յանդրոյնիմ ըսելու՝ Թէ Խօսնակն եկեղեցւոյ երբեմն աւելի վեհագոյն և պերճախօս Ոսկիբերան է այս հայկաբանուածեամբ՝ քան ուրիշ որ և է լեզուով, նաև իւր բնիկ հեղինականաւ: — Անշուշտ մեծ պարծանք է այս այն տղգին՝ որ օտար ըլլալով կրցեր է Ոսկիբերանին շնորհքն աւելի մեծցրնել, և փայ-

լուսն օսկին կրցեր է բարակ բանուածքներով աչ-
ւելի ազնուացընել:

Ասով այս այլ յայտ է՝ թէ որչափ մեր հայերէն գրականութիւնն փառք և վայելք ստացեր է. զոր և առատապէս կրնան վայելել բանասէրք և հոգեսէրք՝ Ոսկիբերանի հայերէն տպագրութեամբ հրատարակեալ գրովք¹. որոցմէ դուրս գաուին ուրիշ գրուածքն այլ. և որոց մէջ մեղի համար ամենէն նշանաւոր և յիշատակաց արժանին է Մէլիսեան Եսայէայ մարգարէի, ընտիր թարգմանութեամբ: Այնչափ պատուական է այս գործս, որչափ որ հիմայ յոյն բնագիրն ամբողջ չի գաուիր, այլ մինչև յութեորդ գլուխն. և կ'երևի թէ մինչև հոս նախ գրեր էր Սուրբն և գաղղեցուցեր, յետոյ (գուցէ յաքսորանան) մնացեալն այլաւարտեր է: Մեր թարգմանիչն՝ առաջին մասը գտեր է նոյն ինքն Ս. հեղինակին համբուրելի մատամբքն գրեալ, ինչպէս և ծանուցուած է մէկ հնագիր օրինակի մէջ՝ որ իմ ձեռքս այլ հասեր է. « Մինչև » ցայս վայր գաաւ իւրով ձեռովք գրեալ երանել » լւոյն Յովհաննու յուսարէն »: Անշուշտ անգամ մ'այլ պարտական պիտի ըլլան հայկական դպրութեանց՝ որոնք որ բազմ ունենան կամ այս հայերէն թարգմանութիւնը կամ ասկից այլ ուրիշ լեզու թարգմանածը կարգալ:

Ասոր հետ կրնամք յիշել նորէն զներբող Լուսաւորչին, որ և նոյնպէս միայն հայերէն կայ և գեռ թարգմանած չէ յայլ լեզու: Եւ թէպէտ շատ

1 Որք են 6 հատոր մեկնութեան նորա Մատթ. աւետարանին և թղթոց Պօղոսի, և շատ ճառք: Դարձեալ 2 հատ. ճառք և Յաղագս քահանայութեան Գիրք նորա, նոր թարգմանութիւն. ամենքն այլ տպագրեալք Ի Ս. Ղազար 1818, 1826, 1861: — Մեկնութիւն Յովհ. աւետ. տպագրեալ Ի Կ. Պօլիս:

ուրիշ գործեր այլ ունի Ոսկիբերան, նրա կամ թարգմանած չեն 'ի մեր լեզու, կամ մեր ձեռքը չեն հասած, այլ եղածին և հասածին վրայ այլ մեծապէս երախտապարտ եմք՝ թէ թարգմանչացն, (յորոց՝ անուամբ միայն թէ Գրչու ոմն յիշի), և թէ հրաշալի հեղինակին՝ որ այնքան պէս պէս կերպով պատուեր է զՀայութիւն, սիրեր է մեր ազգը, զարգարեր մեր գպրութիւնը, և լուսաւորեր Հայաստանեայց եկեղեցին՝ յեա իւր յունականին. և երկուքին այլ հաւատար պարգևեր է անմահ և անմուաց յիշատակ՝ զառաջին գիրք քրիստոնէութեան՝ յեա առաջին (Սուրբ) գրոց, զՊատարագամարտին, որով աստուածային գերահրաշխորհուրդն կատարի 'ի մեզ: Այս, մեր Ս. Հարց նախնեաց վաստակն այլ կայ այն սրբազան մատենին մէջ, բայց ազօթից մեծազոյն մասն Ոսկիբերանի աստուածեանցն սրահն բղխած է: Արնամբ ըսել թէ հզօրագոյն շաղկապ Հայ և Յոյն եկեղեցւոյ և գպրութեանց՝ եղած է Ոսկիբերան:

Ոսկիբերանի սիրոյն, պատուոյն և բարեաց երախտապարտ Հայկազին՝ գուցէ կրնայ և ինքն մեծանձնն այն երախտապարտ ըսուիլ՝ այս (մեր) ազգէն գտած ընդունելութեամբը, սիրովն, պատուով և իր երկասիրութեանց հաւատարիմ և արթուն պահպանութեամբ: Եւ ոչ միայն իր գրոց, այլ և իրեն վրայ խօսուած գրքերով, զորս թարգմաներ են Հայք¹, և որոց վրայ իրենք այլ աւելցուցեր են քանի մը գովասանական երգեր և յիշա-

¹ Ինչպէս ընդարձակ վարք նորա գրեալ 'ի Գեորգայ Երուսաղեմացւոյ և թարգմանեալ 'ի Գր. Վկայասիրէ, յամի 1102. լու բանագատութիւն չունի այս պատմիչս, և ոչ սակաւ սխալ: — Սոկրատայ պատմութեանն քաղուած վարք: — Պրոկիւ ներբողեանն յՈսկիբերան. և այլն:

ասկներ¹ : — Իսկ իր սրբութեան և երկնորդ
անմահութեան յիշատակին այլ ջերմեանդն մեջ
ծարողք ըլլալին՝ յայաներ են և յայանեն, ոչ
միայն անոր աթոռական քաղքին (Վ. Պօլսի) մէջ
իրեն նուիրած եկեղեցեօք, այլ և օտար կողմեր,
և մանաւանդ այն տեղուանք՝ ուր իր վերջին
կեանքն անցուց, ՚ի սահմանս աշխարհին մերոյ-
թէպէտ, ափսոս, որ ինչպէս առաջ յիշեցի, այս
կողմերս հիմայ քիչ ծանօթ ըլլալով իրենց յիշա-
տակարաններն այլ կու ծածկուին² :

ԻԶ

Բայց չիկրնար և պէտք չէ բոլորովին անծանօթ
և ծածուկ մնալ մեզմէ՝ գոնէ Ոսկիրեքրանի կենաց
յեախն յիշատակարանն, միանգամայն և յեախն ա-
ւանդն, զոր թողուց ՚ի ձեռս Հայոց. — իր մահուան
և անմահութեան միջնորդ գէրեղճանն : — Երբոր
Թէոդոս կայսեր խնդրանօք մարմինն փոխադրե-
ցաւ ՚ի մայրաքաղաք, բնակիչք Աոմանայ դժուա-
րէին և հակառակէին թողուլ իրենց հիւրը և ե-
րագահաս օգնականը. և միայն թագաւորական
զօրաց վախէն՝ ետ կեցան, շատանալով սրբոյն
պատանքը իրենց մէջ բաժնելու, և անոր գերեզ-
մանը իբրև աւանդապահք՝ պատուելու : Հաւանա-

¹ Ծանօթ երեք տուն ընտիր շարականն, « Որ յան-
սկիզբն ՚ի Հօրէ » : — Գր. Անաւարդեցոյ այբբենական շա-
րականն՝ որ իր շինածներուն մէջ ընտիրներէն մէկն է : —
Գանձ մի ՚ի Գեորգայ. և ուրիշ գանձք և տաղք : — Վարք
համառօտք :

² Այս կողմերս՝ Հաճնայ արեւմտակողմը՝ Սիհունի ե-
զերքը, Ծառաշ աւանին մէջ, ուխտատեղի մը կայ Ոսկի-
րեքանի, հիմայ ՚ի ձեռս Զունաց :

կան է որ այն ատենն այլ այս քաղաքին բնակչաց մէկ մասն Հայ էր, և ժԱ գարու մէջ աւելի այլ հայացաւ՝ երբ Պապիկ Կարուց (Թագաւորն՝ փոխանակ իր երկրին՝ այս կողմերս առաւ իրեն ժառանգութիւն: Հին և նոր գաղթականք մեր աղգայինք՝ պատուեցին այս տեղւոյս ամենէն սրբազան յիշատակարանը՝ հազար տարի. և երբ ստիպուեցան հեռանալ ՚ի Կոմանայէ՝ քաղաքին կործանման պատճառաւ, (զորոյ որպէսը չեմ յիշեր), Ոսկիբերանի մարմնոյն տաճարացեալ տապանակն այլ՝ առաջինի հաւատարմութեամբ՝¹ հեռեցին տարին: Ոսկիբերանի առաջին հանգրստարանն, որ և Ս. Բասիլիսկոսի, կէս ժամու չափ հեռու է յաւերակաց Կոմանայ քաղաքի, և մինչև հիմայ ցուցուի տեղն քարակոյտ: Իսկ նոր հանդստարանն՝ ՚ի գեօղն Պիժեռի, երկու ժամու հեռու ՚ի Կոմանայէ. հոս է վանքն Ս. Նշան, որ հիմայ կոչուի Ս. Ուիլհելմ. և գրեթէ նորէն շինեցաւ մեր ատեն (1842), ու աւանդատանը մէջ ամփոփեցաւ սրբոյն անուամբ մատուռն. յորում կայ և իր գորշագոյն կճեայ գերեզմանն քանդակազարդ կափարջաւն, ընդ հովանեաւ Ս. Նշան խորանին. ուր գան և Յոյնք յուխա՝ բարի նախանձով, տեսնել իրենց հայրա-

¹ Այս դիպուածս անշուշտ ժէ գարու առաջին կիսուն հանդիպած է, վասն զի դեռ ՚ի Կոմանա յիշուի յամի 1596, ՚ի Ստեփանոսէ Եւգոկիացւոյ, որ կ'ըսէ.

« Մայրաքաղաքս այս Թօխաթի՝
Որ Կոմանու խիտ է մօտի,
Յորում տապանն է Յովհաննու.
Ոսկիբերան վարդապետի »:

Իսկ յամին 1638 արդէն յիշատակուի տապանն ՚ի Ս. Նշան վանս:

սեան իբրև իր վերջին օթևանին մէջ ^{ՅԵՐՈՍՏՆԱՅԻՆ} ~~ՆԻՇԱՆԻԿԱՅԻՆ~~ լեալ 'ի Հայոց ¹ :

Երանի՛ մերոնց՝ թէ կարենան միշտ այն սաւառ նաձայն հովանի մէջ՝ (զոր երկուստեք պատելով Իսիս և Գայլ գետք՝ մեծ կարկաջանօք վազեն գնան յարեմուտս՝ ընդ լէրինս և առասպարս՝ միանալ մէկմէկու, դառնալ 'ի հիւսիս և թափիլ 'ի Պոնտոս), պահել և պատուել այն նախանձելի հանգստարանը, ուր միայն հանգչեցաւ լեզուաւ և մարմնով՝ աստուածաշարժ Խաչնափն Եփէզեցոյ : Երանի՛ մերոնց, թէ մեր նախնեաց սէս կարենան սիրողք և սիրելիք ըլլալ Ոսկիբերանի : Եւ դարձեալ Էրանի՛, եթէ կարենան միշտ զգալ և ըսել իրենց մէկ հին տաղասացին հետ ,

« Մեծոք Ոսկիբերան , + ու սիրուէր՝ ոչ յաբեման Դիւլիբոց աշէն+ » ² :

¹ Փափագելի է որ վանապահք տեղւոյն մեզի աւելի ծանօթութիւն տան , և թէ կարելի է՝ զպատկերն իսկ գերեզմանի Ոսկիբերանին . զոր թէ և ոչ սակաւ Եւրոպացի ճամբորդք յիշեն՝ այլ ոչ ըստ մեր բաւականին :

² Տես 'ի Բազմավէպ 1864 , երես 544 :

ԺԹ

ԱԶԳԱՅԻՆ

ՎԻՊԱՍԱՆ ՈՒԹԻՒՆ

Ա

Երբոր մարդիկ սիռեցան երկրիս վրայ՝ ամեն
դի անտառներ, մացառներ, լճեր, առուներ, գե-
տեր, բլուրներ, և անոնցմէ ալ դժուարին՝ դա-
ղաններ և սողուններ, գրեթէ իրենցմէ առաջ եր-
կրիս տիրած՝ արգելք կ'ըլլային իրենց քաղաքա-
վարութեանը. պէտք էր որ մարդ յաղթէ անոնց,
խլէ, հալածէ, ջնջէ անհարկաւոր և վատնագաւոր
երեցածները: Բայց այս բանս ընելու համար ո՞ր-
չափ աշխատութիւն, ո՞րչափ ջանք, ո՞րչափ կտրը-
ճութիւն պէտք էր: Ոմանք աս դժուարութիւն-
ները տեսնելով՝ թուլութեամբ և վատութեամբ
եւ քաշուեցան, անասնոց պէս բնութեան բացած
խորշերու մէջ բնակելով, խիստ քիչ բան քովեր-
նէն յարմարցնելով. և անանկ անքաղաքավար
սպրեցան շատ դարեր: Ոմանք ալ ասոնց ներ-
հակ՝ ամենայն դժուարութիւն յանձն առած՝
բնութիւնը քաղաքական կենաց հնազանդեցու-
ցին, երկիրս՝ մարդկան դիւրին և վայելուչ բնա-
կարան ընել ջանացին: Բայց այս աշխատանքէն
վեր՝ դժուարին և ցաւալի աշխատանք մ'ալ բա-

ցուեցաւ իրենց . չէ թէ միայն անշունչ բնութեան
կամ անասնոց հետ կաուելու ստիպուեցան , հա-
պա նաև իրենց նմանեացը հետ , որ անասնի նման
կամ անհոգութեամբ կամ կատաղութեամբ՝ ըն-
տանի մարդկան կը վնասէին . երբեմն իրենք զի-
րենք պաշտպանելու հոգն , երբեմն փառասիրու-
թիւն կամ տիրասիրութիւնն հնարեց զէնքեր և
պատերազմներ . անոնք որ քաջութեամբ յաղթե-
ցին բնութեան , գազանաց , և իրենց թշնամի ը-
սած նմանեացը , ըսուեցան քաջ , արի , այր , հըս-
կայ , դև , գիւցաղն և սատուածք . որոնցմէ սովո-
րական եղածն է մեր մէջ՝ Բիւցաղն ըսելը : Այս
գիւցաղունքսնախ իրենք սկսան՝ ինչպէս որ հպար-
տութիւն կամ անձնասիրութիւնն կ'ազգէր՝ ի-
րենք զիրենք գովել , և ըրած մեծագործութիւն-
նին մեծաբանութեամբ զրուցել . վերջը իրենց
զարմացողները սկսան զիրենք գովել . այս գովեսա-
ներէն աղէկ զրուցածները եղան ազգային երգէր ,
որ վերջը մէկմէկու կայցընելով թէ որ նոյն քաջին
և նմանեացը վրայ երգած էին , կամ բանաստեղ-
ծութեան արուեստը զարգանալով երկայն երգեր
շինելով ձևացան Ախաասանի-ի-նի , ինչպէս է Հո-
մերոսինը , Ախրդիլիոսին , և այլն : Այս երգերուն
արևմտեայք յունական բառով կ'ըսեն Էֆոֆո , և
մեր մէջ Բիւցաղներգութիւն ըսուեր է , գիւցա-
ղանց վրայ երգելուն համար , անոր համար Բիւց-
աղնական երգ կամ Տաղ ալ կ'ըսուի . կ'ըսուի
նաև Ախաասանութիւն՝ աւելի հարազատ թարգ-
մանութիւն յունական ձայնին , և գրեթէ հոմա-
նուն , որով մեր հին հարբն ալ իրենց երգչաց՝
Ախաասան կ'ըսեն եղեր :

Ամեն ազգ ալ որ հին քաջ մը կամ Բիւցաղն
ունեցեր է , իր Ախաասանն ալ պիտի ունեցած
ըլլայ . եակի եկող քաջերուն ալ և անոնց ազգա-
կըցացն ալ սիրատուողը Ախաասանից երգերն էին ,

և են միշտ: Պատմութիւնն ամեն ազգաց վերայ տեղեկութիւն չի տար մեզի. բայց կը յնչն որ Յոյնք վիպասաններ ունէին Բարսիլոն, որոնք իրենց անմահ Հոմերոսին ալ հայրն են. — արևելքի հին թագաւորներն իրենց արքունեաց մէջ ունէին իրենց Գուսանները, կամ հանդիսի ատեն բերել կու տային, որ նախ քաջութեան երգիչք էին, վերջը մեղկացան, և արանց տեղ կա նայք ալ մտան: — Եւրոպայի հիւսիսական ազգերն ունէին իրենց Սարսիլոն վիպասանները, որ իրենց քաջերուն երգովը ցուրտ և մառախլապատ Սկանաինաւեան¹ աշխարհքները կը մխիթարէին. — արևմտահողմանք ալ, հին Բրիտանիացիք և Գաղղիացիք, ունէին իրենց մեծահամբաւ Բարսիլոն կամ Պարսիլոն վիպասանները, որ պատերազմի բանակներու մէջ ալ կը մանէին, և քաջերուն երգերովը նոր քաջեր կը պատրաստէին. ասոնք այնչափ անուանի եղան, որ շատ հեղ Եւրոպացիք բանաստեղծ ըսելու տեղ Բարսիլոն կ'ըսեն, ինչպէս որ մենք ալ իրենց պէս յունական բառէն առած Պուէա կ'ըսեմք: — Ինչուան Ամերիկայի Բերու ծաղկած աշխարհքն ալ ունէր իր Սարսիլոն երգիչները:

Հապա հինն Հայաստան չունէր իր Վիպասանները, իր Բարսիլոնը: — Թէ որ աս աշխարհքն է ամենայն աշխարհի մայր և դայեակ, թէպէտ չէմք կրնար ըսել թէ ամեն բանի ալ ինքն է օրինակ տուողը, բայց չէմք սխալիւր ըսելու՝ որ առաջին երգերը Հայոց լեռներուն արձագանդներովը ձևացան: Թէպէտ և վիպասանութիւն մը մեզի հասած չէ՝ ի նախնեաց, ոչ ամբողջ և ոչ մասամբ, սակայն Խորենացւոյն պատմութենէն և բանի մը ուրիշներէ կ'իմացուի որ Հայոց մէջ ալ շատ հուռց

¹ Շուէա, Նորվեգիա, Տանիմարգա, Իսլանտա:

մտած էին և շատ վիպասանութիւններ կային և թէ Հայք շատ սիրող էին այս վիպասանութիւնները լսելու և երգելու . թէպէտ և նոյն Խորենացին տեղ մը կը մեղադրէ մեր հին թագաւորները՝ թէ բանաւոր երգարանաց անհոգ էին, թերևս դրով չթողուն համար կ'ըսէ . վասն զի նաև իր պատմութիւններէն կ'երևի որ վիպասանական բանից սկիզբն Հայաստանի մէջ Հայկայ օրերուն պէս և աւելի հին է . վասն զի ինչպէս կը յիշէ ¹, Աթէնքի իմաստնոց ժողովքին մէջ Ոլտմպիոզոր փիլիսոփայն կը պատմէր ընկերացը, թէ հին դիրք մը կայ եղեր առջի ատենները Նոյի և իր որդւոցը պատմութեան, և այս պատմութիւններուն դիպուածները, կ'ըսէ, հին Արամազնեայք ալ, այսինքն Հայերն, իրենց բամբիւռն ըսուած նուագարանով և պարով կ'երգէին: Յայանի է որ այն բաներն երգի վրայ առնուած էին հնուց, որ աւմիկ ժողովուրդն ալ աւանդութեամբ սովորած կ'երգէր առանց գիր ճանչնալու . և յիշատակեալ երգոց մէջ ամենէն հինն ա է ջրհեղեղէն ետև:

Բ

Թէ որ այնպէս կանուխ լսեր էին Հայաստանի բլուրներն վիպասանութեանց ձայն, անկարելի էր որ Հայկայ արիական գործքերը տեսնելով լուս կենային . առաջին ազգային վիպասանութիւն մը իրեն վրայ երգուած է այն ատենուան անպաճոյճ պարզութեամբ . և այս բանիս ալ կը վկայէ Խորենացին ², թէ Մարիբասայ պատմութեան նման՝ Հայաստանի անգիր զբրոյցներուն մէջ ալ կ'ըսուէր Հայկայ Բաբելոնէն դառնալը, առաջին լինութիւնները, և այլն:

¹ Գիրք Ա. 2:

² Գիրք Ա. Ժ. Բ. Ը:

Որով կ'իմացուի ալ թէ ամեն դիպուածներէն ինչպէս
կը յիշատակուէին վիպասանութեանց մէջ, ևս
առաւել գլխաւոր դիպուածն՝ որ է Բելայ սպա-
նումը:

Այս օրինակէս չեմք խաբուիր թէ որ ըսինք
թէ ամեն քաջ կամ գիւցազն՝նոր վիպասանու-
թեան մը պատճառ կ'ըլլար, կարճ՝ կամ երկայն:
Այսպէս Հայկէն ետև Արամն է Հայոց մեծ գիւց-
ազն. ասոր մեծամեծ գործքերը կ'աժէր որ հին
գրքերու մէջ գտնուէր, կ'ըսէ Խորենացին. բայց
թէպէտ և այն հին ատենները գրող չէղաւ, սա-
կայն վիպասաններ գտնուեցան, որոնց երգա-
ծէն՝ կ'ըսէ Մարիբաս՝¹ վերջը ամենայն ազգաց
պատմութիւն գրողներն ժողովեցին. անկէց առին
Քաղզէացիք կամ Բաբելոնացիք ալ, և գրեցին
Թագաւորական գիւաններուն մէջ, Աղէքսանդր
յունարէն թարգմանել տուաւ, Մարիբաս ալ
ասորերէն. անկէ ալ Խորենացին իր պատմու-
թիւնը հիւսեց: Այսպէս Հայ վիպասանից երգա-
ծը հինգ վեց տեսակ գաղափարէ և լեզուէ անցնե-
լով, դարձաւ իր բնիկ լեզուին և աշխարհին մէջ,
և միայն հոն մնաց: Որչափ երախտագէտ պէտք
է ըլլանք այն վիպասանից, որ աւանդեցին աշխար-
հիս՝ անանկ երևելի մարգու մը յիշատակ:

Արամէն ետև իր գեղեցիկ որդին կու գայ Ա-
րայ, որուն դիպուածը թէ որ իր հօրը պէս փա-
ռաւոր ալ չէ, սակայն աւելի սրտաշարժ է և ե-
ղական. Հայոց վիպասաններն անանկ սիրելի, ա-
ռաքինի և ողբալի նահապետի մը յիշատակը լռու-
թեամբ չէին կրնար թողուլ. և յիրաւի կը յիշէ
Խորենացին² որ Արամայ դիպուածներուն պէս՝
նման Մարիբասայ պատմութեան՝ ասոր հանգի-
ւած բաներն ալ Հայոց զրոյցներուն մէջ կար-

¹ Խօր. Գեղք Ա. ԺԴ:

² Գեղք Ա. ԺԸ:

Թէպէս Շամիրամայ գործոցը համարէ զորոցս ծըն, բայց յայանի է որ ևս առաւել Արային համար երգեր ալ կային. այն գեղեցիկ Արային՝ որուն սիրոյն համար՝ մեռնելէն վերջը բոլոր աշխարհքն ոտք ելաւ, և Շամիրամ հազիւ կրցաւ հանդարտեցընել հաւատացընելով թէ աստուածները ողջացուցին և իրենց քովը առին զԱրա: Թովմա Արծրունին ալ Խորենացիէն դուրս ուրիշ առասպելներ ալ կը յիշէ Շամիրամայ և Արայի վրայ. թերևս հին երգոց աւանդութիւնն ըլլայ:

Հայկայ և Արամայ ընկեր է հայկազնեանն Տիգրան. ասոր ըրած մեծ դիւցազնական գործքն էր Մարաց տէրութիւնը վերջընելն, որ այն ատեն Ասիոյ ամենէն մեծ և ամենիշխան տէրութիւնն էր. ասոր վրայ շատ բաներ գրուեցան և երգուեցան. ինչպէս իրեն բնաւորութեանն համար ալ այն հին բամբուլաճար վիպասաններէն վկայութիւն կը բերէ Խորենացին¹, որոնց երգածը ամբողջ հազար տարիէն վերջը, այնչափ գժուարին դարերէ ալ անցնելով դեռ Խորենացւոյն ատենն ալ Փոլթնեաց աշխարհին կողմերը կը լսուէր: Այն հին վիպասանութեանց մնացորդներէն առած կ'երևայ Խորենացին Տիգրանայ ընծայած գողարիկ անունները: Նոյն մնացորդները նոր վիպասանութեան մը պատճառ եղան շատ դարեր ետև, որ վերջը պիտի յիշեմք:

Տիգրանայ յաջորդաց մէջ շատ անուանի եղաւ Վահագն, որ Յունաց Հերակլէսին նման գործքեր ըրած է կ'ըսէին, անոր համար ալ աստուածներու կարգ անցուցին մերոնք, և Հերակլի տեղ Վահագն կ'ըսէին, ինչպէս մեր սուրբ Թարգմանիչք ալ այս սովորութիւնս սրահեցին: Ասոր վերայ երգածներէն ոմանք ինչուան Խորենացւոյն

¹ Գիրք Ա. Ա:

ականջին ալ հասան Գողթնեաց երկիրը, ինչպէս
 կը պատմէ ինքն¹, որ հին երգոց հետ հին բամբուկ
 բուսնց ձայներ ալ լսեց, և պատառիկ մ'ալ մեզի
 հասուց այն երգերէն. որ որչափ ալ փոխուած
 կարծուի երկայն ժամանակին միջոցով այնչափ
 չէ, վասն զի երգով ինչած է, որ շարունակու-
 թեամբ կը պահուի և շատ չի փոխուիր. աւելի
 փոփոխութիւն ձեռագրաց պատճառաւը պիտի
 ըլլայ. բայց անոնց մէջ ալ քիչ տարբերութիւն
 գտնելով, կրնանք հաւատալ թէ ասիկէ իբրև 2300
 տարի առաջ Հայոց վիպատան մը երգեր է այս
 կամ ասոր շատ նման.

- « Երկներ երկին և երկիր. երկներ և ծիրանի ծով.
 » Երկն 'ի ծովուն ունէր զկարմրիկ եղեգնիկն.
 » Ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր,
 » Ընդ եղեգան փող բոց ելանէր.
 » Եւ 'ի բոցոյն վազէր խարտեաշ պատանեկիկ.
 » Նա հուր հեր ունէր.
 » Նա բոց ունէր մուրուս,
 » Եւ աչիունքն էին արեգակունիք »:

Ասիկայ մեր գրականութեան ամենէն հին յիշա-
 տակարանն կրնայ սեպուիլ:

Վահագնէն ետև մինչև Արշակունեաց ատեն
 չեմք կարծեր որ վիպատանութիւն մը շինուած
 ըլլայ. վասն զի Հայաստան Պարսից իշխանու-
 թեան տակ ընկաւ, վերջն ալ Մակեդոնացոց
 և Սելևկիացոց, թէպէտ երբեմն ազատութիւն
 ալ գտաւ և առանձին թագաւորներ ալ ունէր.
 Բայց առջի փառքն ու շնորհքն չգտաւ ինչուան
 Վաղարշակայ օրը: Ասոր հետ նորէն զօրացան
 Հայոց բամբուկներն. ինչուան Բ Արտաշեսի օրը,

¹ Գիրք Ա. ԻԴ:

Խորենացին զանազան պատմական գիտություններու վկայութիւն կը բերէ Հայոց երգերէ և զրոյցներէ. բայց կ'երեւի թէ շատն առանձին կարճերգեր և առասպել զրոյցներ էին. ասանկ է Հադամակերտ քաղաքին մէջ պատմուած առասպել բան մը Արծրունեաց վրայ ¹. Տորքայ սոսկալի ուժին վրայ ². Սանատրկոյ սննդեանը վրայ ³. Երուանդայ ծննդեանը և աչքին ահեղ նայուածքին վրայ ⁴, և այլն:

Իսկ Արտաշիսի օրերը, որ երկայն խաղաղութեամբ ամենայն բարեկարգութիւն ծաղկեցուց, գիտութիւններն ու բանասիրական գալլութիւնն ալ ծաղկեցան, ևս առաւել բանաստեղծութիւնըն. իրեն ատեն շինուեցաւ մեծ և արուեստաւոր երկայն վիպասանութիւն մը, զոր Խորենացին ալ յատուկ վիպասանութիւն կ'անուանէ, և շինողներն ալ Վիպասան. որոնց մէկն էր անշուշտ նայն իսկ Թագաւորին որդին Վրոյր, « խմաստուն և բանաստեղծ », որ հօրը արքունեացը վերակացու էր. թերևս Համամ Արծրունեաց իշխանն ալ ձեռք ունէր, վասն զի բանասէր մարդ էր և արքունեաց գիւանապետն էր: Այս վիպասանութեանս մէջ կ'երգէին բոլոր Արտաշիսի գործքերը, Երուանդայ հեա ըրած պատերազմը, հօրը աթոռը նստիլը, Ալանաց հեա ըրած խնամութիւնը և Սաթեն օրիորդը կին առնուլը. ասոր հարսնախօսութեանը համար կ'ըսէ Խորենացին ⁵. « Զայս տեղի առասպելաբանելով վիպասանքն՝ յերգէլն իւրեանց ասեն. »

« Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս 'ի Սեաւըն գեղեցիկ, »

1 Գեղք Բ. Է:

2 Գեղք Բ. Ը:

3 Գեղք Բ. 12.

4 Գեղք Բ. 15, 16. և այլն:

5 Գեղք Բ. Ծ:

- ») Եւ հանեալ զոսկիօղ շիկափոկ պարանն՝
- ») Եւ անցեալ որպէս զարծուի սրաթև ընդ գեանն՝
- ») Եւ ձգեալ զոսկիօղ շիկափոկ պարանն՝
- ») Ընկէց 'ի մէջք օրիորդին Ալանայ ,
- ») Եւ շատ ցաւեցոյց զմէջք փափուկ օրիորդին ,
- ») Արագ հասուցանելով 'ի բանակն իւր » :

Այսպէս ասոնց հարսանեկան երգերէն ալ այս տողս կը բերէ .

- « Տեղ ոսկի տեղայր 'ի փեսայու թեանն Արտաշիսի ,
- ») Տեղայր մարգարիտ 'ի հարսնու թեանն Սաթինկան » :

Նոյն վիպասանութիւնն կը պատմէր Արտաշիսի որդւոյն գործքերն ալ . Արտաւազդայ նախանձը՝ Արգամայ Մարաց նախարարին վրայ , ուր Մարաց յեղին սկիզբն ալ կը պատմուէր . և Առաջին Տիգրանայ յաղթութիւնն Աթգահայ վրայ , և ուրիշ գիպուածներ՝ այլաբանութեամբ . Արգամայ ըրած կոչունքը Արտաշիսի և բոլոր թագաւորական տանը . ուր կ'ըսէր վիպասանութիւնն .

- « Տենչայ Սաթինիկ տիկին տենչանս՝ զարտախոյր ¹ խաւարտ և զտից հաւարծի 'ի բարձիցն Արգաւանայ » .

Հոն Արգամայ սպանութիւնն , և տանը այրիւն ² , և այլն , և այլն : Բայց աւելի կու պատմէր Սմբատայ Բիւրատեան քաջութիւնները , Այրաքաջ անուանելով զնա ³ . Գոմեախանոս կայսեր հետ

¹ Ուրիշ օր . զարտախոյր հաստաբ խաւարտ ... խաւարծի :
² Խոր . Գիւրք Ա . Լ : Բ . ԽԹ , ԵԱ :
³ Գիւրք Բ . ԵԲ :

Հայոց պատերազմը¹ և Սմբատայ ձեռքով յայդ թե ըն: Արտաշիսի հիւանդութեան և մահուան գիպուածներն ալ կ'երգէր վիպասանութիւնն. և կ'երևի թէ այն վիպասանութենէն առնուած է Մագիսարոսի յիշածն, թէ Արտաշէս Պարթև մեռած ատեն՝ յիշելով կենաց և տարւոյն դարունը, երբ առաւօտուն լոյսը ցօլին հետ խառնած բարակ միգի պէս գեղերու և քաղքըներու վրայ կը տարածէր, ըսած ըլլայ.

« Ո՞ տայր ինձ զճուխ ծխանի և զառաւօտն նաւասարդի,

) Չվազելն եղանց և զվազելն եղջերուաց.

) Մէք փող հարուաք և թմբկի հարկանէաք² »:

Մահուանն ատեն ալ զԱրտաւազդ անիծանելն ալ նոյն վիպասանութենէն կ'երևի. իբր թէ երբ Արտաւազդ տեսնելով որ շատերն Արտաշիսի սիրոյն իրենք զիրենք կը սպաննեն գերեզմանին վրայ, բողբոբած ըլլայ.

« Մինչ դու գնացեր և զերկիրս ամենայն ընդ քեզ տարար.

) Ես աւերակացս ո՞րպէս թագաւորեմ »:

Արտաշէս ալ պատասխանած ըլլայ.

« Դու յորս հեծցիս յազատ 'ի վեր 'ի Մասիս,

) Չքեզ կալցին քաջք, տարցին յազատ 'ի վեր 'ի Մասիս.

) Անդ կայցես և զլոյս մի տեսցես³ »:

Արտաշիսէն վերջը՝ Արտաւազդայ վրայ պատմած առատակնէն ալ այս վիպասանութեանս մասն

1 Գիւրք Բ. ԾԴ:

2 Կարելի է թէ Ա. Արտաշիսի զրուցածն ալ ըլլայ այս:

3 Խոր. Գիւրք Բ. ԿԱ:

եղան. որուն համար կ'ըսուէր հոն, [Թէ ծննդէս յայն
նը ատեն

« Վիշապազունք գողացան զմանուկն Արտաւազդ,
և դև փոխանակ եղին » :

Այս վիպասանութենէս կարծուի Վարդգէսի վրայ
երգուածն ալ, որ Ա Տիգրանայ քեռայրն էր,
Արախմէզ քաղաքին շինուածքին համար ¹.

« Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկ 'ի Տու-
հաց գաւառէն

» Ըզբասաղ գետով,

» Եկեալ նստեալ զՆրէշ բլրով ², զԱրախմէզ
քաղաքաւ,

» Ըզբասաղ գետով,

» Կուել կոփել զգունն Երուանդայ արքայի » :

Արդ ինչպէս կ'երևնայ այս հատուածներէն,
Արտաշիսի ատեն շինուած վիպասանութիւնն՝ ի-
րեն որդւոց ատեն ալ շարունակելով՝ Ծիրառուսի
Պարսից բանաստեղծին շինածին պէս [Թագաւո-
րական գործոց վիպասանութիւն մ'եղաւ. բայց
յունական արուեստով մէջը հիւսուած էին հին
գիպուածներ ալ: Այս բանիս ապացոյց մ'ալ կու-
տան մեզի հին և կորուսեալ ընդարձակ Հայոց
պատմութեան մը մնացորդ կցկտուրքն, զոր Ստե-
փանոս Ռօշքեան իր բառագրոց մէջ ցրուած է.
ուր ամենէն աւելի Սմբատայ վրայ վկայութիւն-
ներ կան, պատմութեան գիպուածոց մանր պա-
րագայիւք, և յայանի կ'ընեն, ինչպէս Խորենացոյն
պատմածներէն ալ կ'երևի, որ Սմբատն էր գիւ-
ցաղնագոյն Հայոց վիպասանութեանը մէջ. և այն
վիպասանութենէն հաներ էր պատմութեան հա-
ւաքողն, և մեր պատմութեան ամեն մասերէն եր-

1 Խօր. Գիւրք Բ. ԿԵ: 2 Կամ ԲԵՐԴՄԱ:

կայն Բ Արտաշիսի և իրեն որդւոյն Տիրանոյ ժա-
մանակները ստորագրեր էր. վասն զի այս Տիրանոյ
նայ վրայ ալ շատ յիշատակութիւն կայ, և վայե-
լուչ ալ էր. վասն զի Արտաշիսէ վերջը՝ Արտա-
ւազգ և ոչ երկու տարի թագաւորեց, վերջը Տի-
րան նստաւ. որուն ասեն քաջն Սմբատ Բիւրա-
տեան՝ թէպէտ և ծեր, բայց Հայ սպարապետի
մը պէս ծեր՝ դեռ կարող էր պատերազմ մանեւ
և ելնել: Ուրիշ կորուսեալ պատմիչ մ'ալ կը
յիշէ Սմբատայ պատերազմները Հռոմայեցւոց
և ուրիշ ազգաց հետ. կը յիշուին իր մեծահան-
դէս հարսանիքն, մեծավայել ճոխութիւնն, երեք-
ականեայ մատանին, մականակիր երթալն, սաս-
տիկ կառք քշելն, դեսպանութիւնն, նախարա-
րաց պարգևներ տալն, և այլն: Վրաց պատմու-
թեան մէջ ալ կը յիշուին Սմբատայ գործքերն՝
այն աշխարհին մէջ: Ասով շատ անհաւանելի չէ՝
թէ Բուզանդայ յիշած Հայոց « Երգն առասպե-
լեաց վիպասանութեանն » ալ՝ այս վիպասանու-
թիւնս ըլլայ:

Գ

Թողուով յիշելու մանր մունր և սամկական չէր
և առինչ ըսուած երգերը, միայն քանի մ'ուրիշ
վիպասանական քիչ ճանչցուած երգերն յիշենք.
որոնցմէ մէկը Արտաշիսի, մէկն ալ Գարեհի մա-
հուան վրայ եղերերգական երգեր են եղեր, ինչ-
պէս կը յիշեն հին քերականի մեկնիչք, առանց
խմայընելու թէ ո՞ր Արտաշիսի և ո՞ր Գարեհին
վրայ գրուած էին. միայն այս յայտնի կ'երևի որ
Ժ և ԺԱ դարերու մէջ ալ դեռ Հայաստան կը
գանուէին այս երգերս, և թերևս դեռ գտուին,
գուցէ վերոյիշեալ Մագիստրոսէն բերածնիս ալ
Արտաշիսի դամբանականէն ըլլայ:

Ասոնցմէ դուրս կը յիշեն նոյն քերականք մէկ վիպասանութիւն մ'ալ, « Պատերազմն Հայրայն Մարայ » ըսուած, զոր Իսախիթ անունով մէկը շինած է, ոմանք Իսախիթ Անյաղթը կ'ըսեն, Ա Տիգրանայ վրայ. կ'երևի թէ անոր վրայ շինած հին Հայկազանց վիպասանութեան կտորները գտեր, և անկէ շարժեալ՝ նոր տաղաչափութեամբ գրեր է իր վիպասանութիւնը. ինքը գտեր է, ինչպէս յայանի կ'իմացընեն, Տիգրանուհոյ մահուանը վրայ հին ատեն երգուած դամբանական երգը, և այն երգն ալ իրեն ոճովը խառներ է վիպասանութեանը մէջ. ուր կը յիշէ թէ Փողարն, այս ինքն հին դամբանական երգիչն անանկ վարպետութեամբ կ'երգէր ողբը, որ Տիգրանայ սրտէն անցածը՝ դուրս կը բացատրէր. յիշուած հատուածն այս է.

- « Եւ արդ ներդործող 'ի միտս երևիւր առ խորհուրդս Փողարին,
)) Մեծողոյ Տիգրանայ գեղանին Տիգրանուհի,
)) Իւր ներդործեալ զՎողարաղն, նա և ողջամիտ աշխարհածուհի ¹ »:

Իսախիթ վիպասանութենէն կարծուի հետևեալ տողս ալ.

- « Փոխատեղեցին 'ի Պարս՝ զՄարային թագաւորութիւնն »:

Թէ որ ոչ յատուկ վիպասանութիւն, գոնէ բարոյական վիպասանական քերթուած պիտի ըլլան Համամ վարդապետին յիշածներն ալ. « Որպէս »
)) Կայէնին և Սեթայն կամ Ղամբայն, և Երիտաւր
)) սարգին հարեւոյ ընդ արդարն և ընդ սուան »:

¹ Ուրիշ օր. Իւր ներմէտալ... կողարաղ... ողջամիտ սարասանութիւնն:

Հին Յունական Վիպասանութեան յիշատակութիւն մ'ալ կը գտնեմք յետին դարու գրքերու մէջ, « Առասպելք Արամազդայ և Հերմեայ » ըսուած . որ կ'երևի թէ յունարենէ թարգմանած հին քերգուած է, գուցէ թէ և Հոմերոսին մէկ մասն ըլլայ . բայց յայտնի է որ երկայն գրուած էր . զի յիշողն՝ Պղնձէ քաղաքին հաւասար կը յիշէ : — Իսկ այս Պղնձէ քաղաքս բարոյական վիպասանութիւն մ'է պարսկերենէ թարգմանած : — Նոյնն Պղնձէ քաղաքին հետ կը յիշէ և Շէրիշի վիպասանութիւնը . որ նոյնպէս կ'երևի պարսկերենէ թարգմանած . զաս չեմ տեսած , բայց Պղնձէ քաղաքին օրինակը շատ տեղ կը գտուի . սակայն երկուքն ալ դիւցազնական վիպասանութիւններէ գուրս և վերջին ատենի բաներ են :

Ասոնցմէ աւելի ռամկական վիպասանութեան մը պէս բան մը պիտի ըլլայ Միսիթար Ապարանցւոյն ըսածն ալ Հայոց համար , թէ « Հեռեին » զանազան շարականաց և բարբանջաց , այսինքն » որ կոչի Կուզ և Կատու » :

Գ

Վերը յիշած Հայկական վիպասանութեանց պէս պէտք է որ ուրիշ շատ վիպասանութիւններ ալ երգուած ըլլան հին Հայաստանի մէջ . բայց սէր են հիմայ այնչափ երգերն . քնչ պատճառով բոլորն ալ կորան : — Մէկ պատճառն աս է որ գրով չէին գրուած շատն , կամ քիչ օրինակ կար . հապա երգով ազգէ ազգ կ'անցընէին . անոր համար երգն խափանուած ատեն՝ բոլորն ալ խափանեցաւ : Իսկ երկրորդ պատճառ թուի աս երգերուն ալ , մնացած հեթանոսական գրուածներուն ալ խափանիլն՝ Լուսաւորչի և Տրդատայ հրամանաւ , ազգին ի քրիստոնէութիւն դարձած ատեն .

որ չըլլայ թէ նորէն հին կրօնքի և հին թոյլ սովորութեանց դառնան. գիտնալով որ կրօնքի և սովորութեանց մէջ Հայք շատ կամապաշտ են, երգալ շատ կու սիրեն: Իրաւ այս արգելքս մեր գրականութեան մեծ փնաս բերաւ, բայց առանց անոր՝ յամառ և անկիրթ ժողովրդեան կանոն դնել չէր ըլլար. ինչպէս յայանի կ'երևի անկէ ալ, որ երբ թուրքային հաւատքէ՝ մեկէն իրենց հին աւանդութիւնները կու փնտռէին. ինչպէս որ ըրին մեծին Ներսէսէ առաջ Տիրանայ տան. « Դեզե- »
 « բեալ մաշէին... ՚ի հնութիւն հեթանոսութեան »
 « սովորութեանց... և զիւրեանց երգս առասպե- »
 « լաց զվիպասանութեանն սիրեցեալք՝ ՚ի փոյթ »
 « կրթութեանցն, և նմին հաւատացեալք և ՚ինոյն »
 « հանապազորդեալք » 1:

Ասանկ ալ յաջորդ դարուն մէջ երբոր Վասակ կը ջանար քրիստոնէութիւնը վերջընել Հայաստանէն՝ դարձեալ մնացած հին երգերը դուրս հանել սկսաւ. « Քաղցրացուցանէր ոմանց ըզ- »
 « կարգս երաժշտութեան և զՆրգս հեթանոսա- »
 « կանս 2 »: Թերևս այսպիսի հակառակասէր հոգւոյ ջանքն աւելի պատճառ եղաւ որ այն մնացորդներէն ալ գտածնին ջնջեն Վարդանանք և Ղևոնդեանք: Իսկ Հայաստան՝ Պարսից վասնզէն անցնելէն ետև, ալ կրօնքին մէջ հաստատուեցաւ, վախ չկար վիպասանութիւններէն. բայց կու կարժեմ որ ամբողջ գրած վիպասանութիւն մ'ալ չկար. վասն զի Պարսիկներն ալ ջանացին Հայաստանի մէջ գտած գրքերնին ջնջել. սակայն որովհետև զեռ տեղ տեղ կը լսուէին անոնցմէ երգեր, մանաւանդ Գողթնեաց կողմը, ինչպէս Խորենացիէն բերած վկայութիւննիս կու վկայեն, կրնար Թարգմանչաց մեկն ժողովէլ հնուցմէ մնացածը

1 Բուզ. ԺԳ:

2 Եղեւ. Գ:

և իրմէ վերջիններուն ալ աւանդել: Այս բանաբարած են թէ չէ՛ չեմք գիտեր. բայց այս յայտնի է՝ որ կամ առանձին հաւաքմունքով, կամ պատմութեանց մէջ բերելով վերը յիշած վիպասանութիւններէն ոմանք, կամ մէկ մասն՝ ինչուան Մագիսարոսին առեն կամ գոնէ Համամայ առեն կային:

Անոնցմէ վերջը ինչ եղան. — քանի գնաց անակ գրուածներն աւելի ծածկուեցան. վասն զի առաջ ալ առասպել բաներու կարգ գրուած թողուած էին. Շիրակացւոյն պէս, Համամայ պէս, Թոմայ Արծրունւոյն պէս, Մագիսարոսի պէս մարդիկ պէտք էին՝ որ ամեն խորշ և անկիւն փնտուեն, և հին յիշատակներ դուրս հանեն. դժբաղդարար քանի գնաց՝ կարգալ գրելն միայն եկեղեցականաց համար կարծուեցաւ. աւելի դժբաղդութեամբ՝ ասոնցմէ շատն ալ սաղմոս և աւետարան, մաշտոց ու շարական միայն կը ճանչնային. իսկ աւելի ուսումնասէրք սուրբ Հարց գործքերը կ'օրինակէին, քիչ անգամ պատմական բաներ. մէկալ կողմէն ալ Հոռոմոց հետ վիճարանեղն և գրելէն առեն չէր աւելնար աղգային աւանդութիւններ և վիպասանութիւններ փնտուելու: Թերևս բաղդով մը ինչուան այսօրուան օրս ալ անանկ գրուածքներէ կտոր մը՝ հին վանքի մը անկիւն, կամ գերեզմանի մը մէջ կեցեր է. բայց ո՞վ պիտի գտնէ զանոնք:...

Ե

Ազգերնուս յառաջագիտութիւնը ծաղկեցընելու մեծ հնարքներէն մէկն ալ է աղգային վիպասանութիւն մը հանել և աղգին սիրար կանգնել, քաջարկերէլ ազնուական մտածմանց և գործոց. ամեն աղգի սկիզբն ալ, ինչպէս նախ յիշեցինք, ասանկ

երգերով քաղաքականութեան եկեր է. ուր
ազգային վիպասանութիւն մ'ունի՝ անկիցայ ազ-
գային պարծանք մ'ալ, ազգային մխիթարանք
մ'ալ ունի. ուր որ չունի, կրնամք ըսել թէ սրտի
կողմանէ պակասութիւն մ'ունի:

Այս հնարքս իրեք կերպ վիպասանութեամբք
կ'ըլլայ. մէկ մը Հոմերոսի և Վիրգիլի սէս մէկ
ազգային երևելի գիւցազն անձ մը և մէկ զիպուած
մը վիպասանելով. զոր օրինակ Հայկ, և Հայոց
սկզբնաւորութիւնը Բելայ յաղթելով. կամ Ա.
բամ և Հայոց տէրութիւնը նորէն զօրացնելը.
կամ Տիգրան և Մարաց ու Բաբելացոց վրայ
յաղթութիւնը. կամ Վաղարշակ և Արշակու-
նեաց թագաւորութեան կանգնումը. կամ Ա. Ար-
տաշեսի և Բ. Տիգրանայ աշխարհակալութիւննե-
րը, Տրդատայ Սասանեանց ձեռքէն զՀայաստան
ազատելը. այսպէս ալ Ադուարդ, Վարդան, Վա-
հան, Աշոտ, Լևոն, և այլն: Բայց այս կերպս շատ
վսեմական պիտի ըլլայ և արժանի գիւցազնական
անուան, որ ամեն բանաստեղծութենէ ալ վեր է,
մեր Ժողովրդեան համար հիմայ շատ բարձր է.
Ընչպէս արդեամբք ալ կու տեսնենք մեր նոր քեր-
զողահօր Բագրատունւոյն Հայկ մեծ վիպասա-
նութեամբ, որ ազգերնուս մէկ մեծ կարօտու-
թիւնը լրցուց պանծալի կերպով:

Նրկրորդ կերպն աւելի պարզ կ'ըլլայ. որ է
պատմական կարգով վիպասանութիւն, իբրև վար-
դապետական քերգուած. որուն մէջ կարգաւ կը
պատմուի Հայոց պատմութեան գլխաւոր մաս
մը, կամ երևելի թագաւորաց վարքն. ինչպէս
ըրած է Ֆիրտուսի Պարսից համար Թագաւորաց
գրքովը. վիպասանն ճարտարութեամբ ասոր մէջ
ալ զարդեր և զանազան ատենի զիպուածներ
կրնայ հիւսել: Այս կերպս աւելի օգտակար
կ'երևի ինձի: Մեր նախնեացմէ ալ ոմանք թէ

որբազանն և թէ ազգային պատմութիւնն ան Կերպով գրեցին, թէպէտև քիչ բանատեղծարարն ազատութիւններով. այսպէս է նախ Մագիստրոսի Մէծ էն գործը Արտ-ժող սկսած հազար տուն ոտանաւոր վիպասանութիւնն սուրբ Գրոց պատմութեան. Ենորհալւոյն վիպասանութիւնն Հայոց պատմութեան և Յիսուս Որդի անուանեալ հոգևոր եղբերբոցութիւնն, Ուրբէն Երէնիոյ առման վրայ, ինչպէս և Գրիգորի Տղայոյ Ուրբէն Երէնիոյ առման վրայ: Ահա հրամ վարդապետին Արևիկեցւոց պատմութիւն, Առաքել վարդապետին Արամգիրքն, և մեր հայրապետաց պատմութիւներն, Յովատափայ վարքն, Սիմէոն Ապարանեցւոյն վիպասանութիւն Մամիկոնեցի և Պահլաւունեաց ցեղերուն վրայ՝ Ենորհալւոյն ոճովը: Այս ետքի հեղինակս կ'իմացրնէ որ իր վիպասանութիւնն առած է Ղազարայ Փարպեցւոյն շինածէն նոյն բանին վրայ, և անոր շինածն ալ վիպասանութիւն կ'անուանէ. բայց գուցէ արձակ գրուածք ըլլայ իր մէկալ ծանօթ պատմութեանը պէս:

Երրորդ կերպն է կարճ ազգային երգեր երեւելի մարդկանց և դիպուածոց վրայ, շատ տեսակ և եղանակի վրայ առած: Հին Հայք այս կերպս ալ շատ կու սիրէին, և թերևս Խորենացւոյն յիշածներէն ոմանք այս ցեղէս են: Այսպէս ալ Տըրդատայ վրայ կարճ ըսուածն.¹,

« Իբրև զսէզն Տրդատ, որ սիգալովն աւերեաց զԹուսքս գետոց,

» Եւ ցամաքեցոյց իսկ 'ի սիգալ իւրում զյորձանս ծովուց »:

Այսպիսի երգեր զոր հին Հայք եղանակով և նուագարաններով կ'երգէին, մեր հիմակուան ռամկաց

1 Ագաթանգեղոս:

Խաչ րսուածներուն կը նմանէին, զոր իրենք Յարութեամբ Ներ կ'անուանէին. և թէ քաջութեան, թէ ողբական, թէ արհամարհելու դիպուած հանգիստեր, վրան երգ մը յարմարցուցած կ'երգէին. ինչպէս ամեն ազգաց մէջ ալ կը գտուի ինչուան հիմայ: Մագիսարոս իր ատենին համար ալ կ'ըսէ թէ հիմայ Հայոց մէջ աւելի կայ քան ուրիշ մօտիկ ազգերու, որ ոտանաւորի վրայ ալ առած կ'երգեն « արուեստաւորեալ 'ի գովս և 'ի սարս » սաւս »: Թէպէտև այս երգերէն շատը սովորական կերպով զրուցուած էր, և երթալով ալ աւելի սովորացաւ: Յետին դարերու քերականի մեկնիչ մը այս բանս յիշելով և բացատրելով թէ ինչ է հին հագներգութիւնը՝ զոր Մագիսարոս յիշեց, բացատրելու ատեն ինքն ալ սովորական բանաստեղծութեամբ վառուած՝ կարծես ըսածին օրինակն ալ մեկտեղ կու տայ. զոր զուարճութեան համար յիշենք. « Չոր և այժմ զահուախանի ¹ » մանչերն առնուն 'ի ձեռս իւրեանց երկու փայտ, » զոր չարփալայ ասեն, և բախելով ընդ միմեանս » իբր

-) Մափս հարկանելով
-) Եւ կաքաւեն յոլով,
-) Եւ մանս առնեն սար գալով,
-) Եւ ճօճեն ճեմելով,
-) Եւ տաֆս ² հարկանեն ծընծայքով,
-) Եւ խաղս խաղան թատերով,
-) Չանգաման շարժեն խնձերով,
-) Աւաչս յօրինեն ճոխ երգով »:

Այս երրորդ կերպով բայց ծանր ոճով նոր ատենս ալ գրուածքներ շատ կան, նաև երկրորդ կերպին մօտ կարճ վիպասանութիւններ. բայց

¹ Գահի-ի-ի-ի:

² Թմբուկ. թէ՛:

անոր երկայն և ծանր կերպովն ալ մէջ քրտնաբեր-
 աւջին անգամ վիպասանու թիւններ ընծայեց Պա-
 նեցի կամ Վանանդեցի Տէր Յովհաննէան Միր-
 զայեան, Ուիլ Դար և Արիւսիան կոչած վիպասա-
 նու թեամբք. որոնց ետքինը կրնար առաջին կարգն
 ալ անցնիլ, թէ որ հեղինակն ինչպէս ինքն ալ կը
 խոստովանի՝ Ագաթանդեղոսին պատմական ոճը
 բռնած և գրեթէ զնոյնը ոսանաւորի դարձու-
 ցած չըլլար, տեղ տեղ համառօտելով և տեղ տեղ
 բանաստեղծութեամբք զարգարելով: Առաջինն՝
 որ հին քերդողաց մէջ առակ եղած՝ սոկեղէն դա-
 բուն Հայաստանին մէջ ըլլալը կը ցուցնէ Հայ-
 կէն ինչուան Արամ, նոյնպէս երկրորդ կերպի վի-
 պասանութիւն է՝:

2

Այս ցեղ գրուածոց և քերդուածոց մէջ կրը-
 նամբ սեպել կերպով մը մեր մատենագրաց քնար-
 երգականքն ազգային յիշատակաց կամ անձանց
 վրայ, որոց մեծ մասն եկեղեցւոյ նահատակաց
 վրայ են, և կ'ըսուին Շարականք, և Քանձք և
 Տաղք. ամենն այլ գրոց ծանր լեզուով և ոճով,
 իսկ բուն քաղաքական տեսութեամբ և ոգւով
 պրուած երգք ազգայինք խիստ ցանցառ են մեր

1 Հեղինակն որ ինձի ճեանին կը հետեի այս կարծեացս
 և հնութեան նկարագրութեան մէջ, անոր զուշակու-
 թիւնն ալ կատարել ուզած է գործքով. Հայաստանի
 Հնախօսութեան Ա հատորին մէջ, երես 282 կ'ըսէ ինձի-
 ճեան. « Յայտ հարիւրեմեան ժամանակի է Ուիլ Դարն,
 » այնչափ հռչակեալ և գովեալ առ նախնի բանաստեղծս-
 » որ և յառուր միում նաև 'ի մերոց բանաստեղծից նկա-
 » բարեացի երգովք, իբրև զընիկ բնակչաց մերոյ աշխար-
 » հին »:

մտակնագրութեան մէջ. այլ անոր տեղ ուսմիտ
կան լեզուով գրուածք աւելի և բաւական շատ
կու գտուին, սկսեալ գրեթէ յ'ժԲ դարէ մինչև
հիմայ: Ասոնց լեզուին շարագրութիւն ըստ դարուց
և տեղեաց մեծապէս կու զանազանի իրարմէ, ու
րով և այլևայլ դաւառական լեզուօք գրուած
կրրնան ըսուիլ. բայց այս զանազանութիւնս աւելի
ժՁ դարէն վերջը կ'երևի. ինչուան այն ատեն
գրուածքն գեռ Հայ լեզուին միութեան կերպ
մ'ունին, միայն սարսիկ կամ թուրք բաւերով
խառնուած են. իսկ անկէ ետև՝ ոչ միայն այլ աւելի
խառնուրդ կ'առնուն բառից, այլ և դարձուածոց
կամ սճոյ բանից, և քերականական կազմուածքնին
շատ կու տարբերի: Կրրնամք ընդհանուր երկուքի
վերածել այս ուսմիական կամ դաւառական բարբառները,
արեւելեան և արեւմտեան Հայերէնի. առաջինը կու բանեցընեն
Վրաց, և Պարսկահայք, այսինքն Վրաց սահմանները,
յԵրևան, 'ի Չուղայ՝ և անկէց 'ի Պարսս և 'ի
Հնդիկս անցնող Հայք. իսկ երկրորդը՝ բուն Մեծ
Հայաստանէն դուրս ելող Հայք, որ 'ի Փոքր Հայս,
'ի Կիւլիկիայ և 'ի դաղթականս Փոքր Ասիոյ և Ռուսի
լի. կրրնամք այլ միջին ըսել Վանայ և Մշոյ կողմերուն
լեզուին, որ ըստ քերականին աւելի արեւմտեաց
մօտ են, բայց աւելի այլ մօքուր և յստակ. ասոնց և
արեւմտեաց այլ միջադաս կրրնան ըսուիլ բուն Մեծ
Հայոց արեւմտեան աշխարհաց բնիկքն, ինչպէս են Կարնեցիք,
Երզնկացիք և Խարբերգցիք:

Արեւելեան ըսած Հայ ուսմիական երգիչք կամ
վիպասանք՝ նոր ատեններս աւելի յայանուեցան
կամ հռչակուեցան, և ոմանց երգերն այլ հաւաքուելով
ապագրեցան 'ի բանասիրաց Ռուսահայոց. այս
վիպասանք անցեալ կամ ներկայ դարուս մէջ
ծաղկած են, և աւելի համբաւաւորքն են

Սարգս (կամ Սայաթնով) և Ալեքսեյ Արամ († 1844).
 գովուածեամբ կու յիշուին և Ալեքսեյ Արամի Բնիկ
 Եղևթ՝ որք կոյր էին աչօք. բուն Զուգայեցոց մէջ
 կու յիշուին Էփազ, Արզումի, Բազէր-Եղևթ, Ղար
 Սարգիս Շրէշանցի, Արիբօղևթ, Վանձան, Խաւ Զու
 հաննէս, Պէփրոս Զոսէնցի, և այլն:

Իսկ Արեմտեան կոչածներս աւելի բազմածիւ
 են, և ասոնց գրուածքն ձեռագիր երգարանաց
 մէջ կու գտուին. որոց մէջ կան շատ երգեր այլ
 առանց անուան հեղինակի: Հոս՝ առանց տեղւոյ
 շատ խարուածեան՝ յիշեմ Ժամանակի կարգաւ
 այս սամկական լեզուով երգ գրողներէն ինծի
 ծանօթները, ոչ միայն երգը և երգոյն նիւթը դի
 տելով՝ այլ և սամկ կամ գաւառական լեզուն.
 և այս տեսութեամբ ամենէն հին և առաջին կըր
 նամբ սեպեղ թի գարուն մէջ մեր անմահ Երզնկայի
 կաթուղիկոսը, որ զանազան ոճով գրուածոց մէջ
 թողուց նաև սամկական կամ այն ատենի աշխար
 հարար ոճով Հաննէսիներ. ասոնցմէ հին այնպիսի
 բարբառով գրուած ոտանաւոր չեմ ճանչնար:
 Այս լեզուին և գրուածքին հետևած Հաննէսիներ
 գրած է և Տիգրանուր վարդապետ մը թի գարուն
 մէջ. որուն գարակից սամկօրէն երգագիրք են ա
 նուանի Կելամեշի Խալափուր, Կոստանդին Երզնկա
 յի, և անոնց մօտ Մինաս Բերշանցի. իսկ քիչ մ'այլ
 հին թի գարուն վերջերը և թիին սկիզբը մեր վեր
 ջին ընտիր մատենագիրն, Զուհաննէս Երզնկացի, որ
 ունի գրեթէ աշխարհիկ բարբառով գրած խրա
 տական երգեր ալ: Բայց մեր սամկախօս կամ
 սամկախառն վիպասանից և գուսանաց ամենէն
 ծաղկած ատենն թե և թշ գարուց միջոց կ'երևի
 առջինին մէջ և սկիզբները ծաղկեցան երկու Ա
 րամուր, Սիւնեաց արքեպիսկոպոսն՝ քուերորդին
 Գրիգորի Տաթևացոյ, և Բաշէշի կամ Պոսէշի,
 որոց գրուածքն երբեմն իրարու հետ կու շիտ.

Թին. ասոնց գրուածքն աւելի հոգևոր և խրատա-
կան են. Միգրիւ Նաղաշ Ամդայ արքեպիսկոպոսն՝
որ աւելի հանձարեղ և զգայուն է. այլ ամենէն
աւելի բանաստեղծ և տաքսիրտ Յովնանն է՝ Թլու-
բանցի, որ ասեն մը սիրոյ և գովասանաց երգեր
էրգած է, ասեն մ'այլ Սոյ Սոյ Սոյ Սոյ Սոյ Սոյ Սոյ Սոյ
զամ. - բարակ զգացման և ուղիղ մտաց տէր,
նաև ճարտար տաղաչափ պէսպէս վանկերով՝ նոր-
անուն քերդոյ մը կայ՝ Գրիկ, որգի Թագվոչի եղ-
բորորգի Գոգոնոյի, որուն ժամանակն որոշակի
յայտ չէ, բայց այս (ՃԵ) գարէս ետք այլ չէ.
գրուածքն բարոյական խրատք են, սակայն սրբ-
ատվ սիւսած: Ասոնց ժամանակակից կ'երևին Ա-
ֆր Նասն Նաղաշ, Արևան (Գրիգոր) և Յովնատ
Սեբաստացի: Քիչ մ'ետև ժՁ գարուն սկիզբները
Գրիգոր Արևանացի, որ Թլուրանեցւոյն զոյգը
կըրնայ ըսուել, Թէ անոր պէս կաթուղիկոս ըլլա-
լովն, և Թէ նման վառվառն երևակայութեամբն:
Այս ժՁ գարուն մէջ ծաղկած են և երգիչք կամ
տաղասացք՝ Միգրիւ Տարունցի, Թագեոս Սեբաս-
տացի, Մինաս Եդիսիացի, Մարտիրոս Ղազարապետցի
(Պարահիսարցի), Ենաս, Յակոբ Վարդապետ,
Ներսէս Բեռլու¹, Քուշտ Հասնանցի, հաւանորէն
և Սպանդիտ, Սասուն, Ալաբա, Սարգստի Բեռ-
դապետ, Զատարիս Ագոստացի, Խաչիկ Կաթարցի, Ղազար
Կոյր, Մելգոն, Մուրաթ Խիլար՝ որուն կ'ընծայուի
«Մարտին կու գայր ծաղկըներով» երգն², Յովնա-
նան Նաղաշ, Ներսէս, Շամս, Քերուզի, Քոնան կամ
Քոնանայ Խաչիցի: Յեազայ (ՃԵ) գարուն մէջ՝ Ա-
ստ Սեբաստացի, Արիստակէս (Խարբերոցի?), Խա-
չատուր Բաղիշեցի կամ Զուղայեցի, Սոսիտ, Սպե-

¹ Այսինքն Պլուզեւ, մեծ ընչացք ունենալուն համար.
իր հայրենեաց անուամբ այլ Միգրիւ կոչուի:

² Որ յամենց կարծուած է Մկրտիչ Նաղաշին:

Ժանու Թժևաթոյի, Երեմի- Չելեդի Քեամբիւրձեան, Սպեժանու Շաքաթոյի, Սորգի- Էրեյ, և այլն: Այս գարուս մէջ ծաղկած կ'երևին երկու Էրզիուում- ցիք այլ, Տաքուր գինեղգուն, և Գաթի- Սալաթոբոյի ծաղկեղգուն: ԺԼ գարուն մէջ գրոց լեզուն աւելի մշակուելով՝ սամկաբան երգիչք այլ նուազեցան. կրրնան գեւ յիշուիլ Գալուսա Կայծակն կաթու- ղիկոս, որ թէ գուա թէ խառն գրած է, նաև թուրքարէնով, Սհան շշու, Ա-էթի՛ անուանի պատրիարքն Կ.Պօլսի, և այլն. որոց հեա թերևս քանի մ'այլ կրրնայի շարեւ, բայց անշուշտ ա- լելի շատ են անոնք՝ զոր չեմ յիշած և չեմ ճանչ- ցած. և անշուշտ առանց անուանին գիանալու ա- նոնց երգերը կարդացեր եմ տաղարանաց մէջ. գուցէ շատոնք այլ կամաւ ծածկած են անուանին սիրոյ և գովասանութեան երգերու մէջ, որ շատ հեղ ըստ տաքութեան և սաստկութեաննիւթոյն՝ տուած է անոնց ճարտարագոյն բացատրութիւն և բանահիւսութիւն այլ: — Սէր և սուգ. սրաից ամենէն զօրաւոր աղգեցութիւնք, ամենէն շար- Ժող մագնիսն և ելեկարութիւնն են, միանգա- մայն և ամենէն ճարտար ձեւ և ձայն տուողք ա- նոր. ահաւասիկ սրտաթափ ձայնիկ մը մեր գու- սանաց մէկուն, որով լռենք այն երեկոյեան զը- րոյցս աղգային վիպասանից վրայօք.

Ժամ Ժամ զիմ զարիպութիւնս

Ես յիշեմ ու նստիմ ու լամ.

Ճապղէլ եմ ջըրիա նըման,

Ես օտար երկիր կու գընամ.

Ատուած գիտէ ան ճամբան

Ուր երթամ կամ ուր աի մընամ:

Ո՛վ կապէ խաչն իմ սրտիս,

Կամ հողվարք՝¹ որ ևս գուրունամ
 Յորեկն ևմ նեախա նըման,
 Ուր նեաեն՝ ևս ի հոն կենամ.
 Քիչերն՝ աղեղան նըման,
 Ես լարթափ² ի վար կու գընամ: ...

1 Հողով ծածկած գերեզման:

2 Թոյլած կախուած լարով աղեղն:

U. Bernasconi Inc.

Ի՞նչ փարեւի թեւացութեամբ ... քայլէին քննէին իրենց
 հայրենի երկրին ուրօտքը, որոշելով զէջնն և զանշէնն, և
 իրենց տիրական նշանները ու սահմանախաչերը կանգնելով:

Ի

ՎԱՀԱՆ ԳՈՂԹՆԱՑԻ

18 Մարտ, 738.

Ա.

Վահան, գեղեցիկ և բնիկ հայկական անուն՝ որ ազգային պատմագիտաց կու յիշեցընէ իրենց ոչ սակաւ ընտիր դիւցանման և սրբազանեալ նախնիները, հոս իրեն կցորդ հայրենական կոչմամբն Գողթնացի՝ կու յափշտակէ զսիրտ աւայն Վահան, որ եթէ ոչ քաղաքական և պատերազմական հանդիսութիւն հռչակուեցաւ իբրև զմեծ Մամիկոնեանն (՚ի Ե գարու), սակայն քան զնա և քան զայլ համանունս վերագատի յազգային հողիս, այնպիսի զգացմամբք՝ որք աւելի զօրաւոր և սրբազան են քան զարիութիւն և զխորագիտութիւն: — Սուգ, սէր և սրբութիւն: — Իսկ եթէ ասոնց հետ հայրենասիրութիւն ալ պահանջուի, ոչ պակաս քան ՚ի Մամիկոնեանն երևի և ՚ի Գողթնացիս. թէպէտ և ՚ի սա նոր օրինակ կերպով մը. գուցէ աւելի սաստիկ, ստուգիւ աւելի սրաւուր:

Հայկազին հրեղէն հանձարն՝ (որ թողած է բաւական պայծառ նշաններ՝ իր հնութեան հաւասարապատիւ կանգնելու և ցուցընելու իբր

սիրան այլ), մուսացութեանց մտերոց տակ երկու վառվառն կայծակներ պահերէն յիշատակ Քողթնացւոյս Վահանայ. որովք թէ սա թէ մեր ազգին գրականութիւնն և թէ ազնուական զգացմունք՝ անգամ մ'այլ անմահութեան հաւաստիք կ'առնուն. քանի որ 'ի մատենաստանս մերոց մնայ Վահանայ Վարդապետ-իւն, և 'ի գասս եկեղեցւոյ մերոյ՝ Քողթնացւոյն Շարահանն: Ըստ ինքեան գեղեցիկ՝ մանաւանդ թէ սրբաբաշխ և սրաառուչ պատմութիւնն կամ գիպուածըն, այն երկու կայծակնաճաճանչ գրուածովք նոր շնորհք և նոր վայելութիւն մ'այլ առեր և զարգարուեր են: Անոնցմով՝ եկեղեցի, հայրենիք և սրային գորովանք՝ սքանչելապէս խառնուած, իբրև ոսկւոյ, արծաթի և ծիրանւոյ սեփական հիւսուածք մ'այլ կուցուցընեն մեր հայրենի յիշատակաց մէջ: Այն գեղեցիկութենան կարելի էր բան մը պակաս գաննել, եթէ, - փոք ազնիւ հայրենեաց կամ հայրենակցաց մերոց, - ով Հայկակ, հայկական սիրան՝ հանձարէն այլ վեր թուշլով ճարտարած չըլար այնպիսի գեղեցիկ հիւսուածի մէջ այլ՝ նրբագոյն մանուշակ մը մաննել, և անով Քողթնացւոյն յիշատակը փափկագոյն իմն բարձրացընել քան զՄամիկոնեանն, քան զՎասնարական, քան զԳնունին, քան զամեն այլ Վահան:

Այս մանրակախ մանուշագոյն մանուածս՝ է հին սանդուղի մը. աւանդութիւն մը՝ որ իրեն երաշխաւոր ունի վերոյիշեալ արտիւնը, այն հայկական հանձարոյ մէկիկ չքնաղ կայծակը. հազար հարիւր տարի քշած անգիր յիշատակ մը, բերնէ բերան, սրտէ 'ի սիրտ անցած. սիրատարփ, նըրբազգած և նրբասեռ անձի մը, Հայաստան մը յիշատակ. զոր պատմութիւնն սքողէ, աւանդութիւնն կողէ քոյր Վահանայ, և շարականն այն վը-

կայէ՝ թէ իր հեղինակն արգարև կամ քոյր կամ քոյրանման հրայն զարմանուհի մ'էր նայ. — միով բանիւ, աներկբայ հայկածղի մուզայ մ'էր. որուն սրտին, մտայ և մտտանց թափուած երգը՝ յափշտակեր է մեր սուրբ եկեղեցին, և իր սլատուականագոյն բանաւոր գանձուց մէջ շարելով՝ անմահափայլ պահէ թէ զփառս իր և մեր Վահանայ, և թէ անոր հայրենեաց Քողթան:

Բ

Քողթան... թէ և քիչ մը խորթացեալ անուն, և ոչ պայծառափիւռ իբրև ուրիշ հին հայկազնեան անուններ, և հաւանօրէն (մեր հին ազգին մտաւոր) Մարաց գաղթականէն մտած կամ այլայլած, սակայն յիշատակօքն և բնութեամբն իսկ հաճոյ՝ ամեն սիրուն և ուրախ սրտի, նաև տխուրի: Քոնէ 2500 տարիէ վեր լսուած և յիշուած անուն 'ի պատմութեան, և մինչև հիմայ նոյնպէս կոչուած 'ի մերազգի բնկայ, և յօտարաց՝ Քիւլի. — հիմայ՝ ծանօթ իբրև գեղաւան մը. մեր մտանադրաց մէջ՝ իբրև գաւառ մը, և մերիններէն հնագոյն օտար աշխարհագրաց՝ իբրև առանձին նահանգ կամ աշխարհ մը. այսինքն՝ անկախ նախարար կամ նահապետ ունող, ինչպէս Սիւնիք, և ուրիշ տասնեւհինգ աշխարհքն Հայոց Մեծաց: — Քողթան. զոր բնահայ գետոյն Երասխայ արմուկն՝ իր ընթացից հարաւագոյն մասամբը պատելով կու գգուէ, գիրացընէ և գինովընէ. — Քողթան. կերպով մը հակառակորդ Նիրահայ. որ ունի լիութեամբ զայ հաստատիչ սրտի. և առաւել զՔիլի՝ որ « ուրախ առնէ զսիրտ մարդոյ »: Ասոր այգեաց անոյշ աղգեցութեամբն՝ բընակիչքն այլ եղան երգահանք, բանաստեղծք, աւանգապահք քաջութեան զիւցաղանց, հայ-

կական ջանկալի հին յիշատակաց, և ճարտար գործածողք ազգային գլխաւոր երաժշտական գործւոյն, որ է Բաժնի փառապանծ: Մինչև հիմայ, թէ և Գողթնացւոց կամ Ագուլեցոց (Գողթն գաւառին մէկ աւանն է Ագուլի, որ թուի ըսել Այգուլիք, այգիներով լիք) լեզուին թէ և թանձր ու խորթ, անշուշտ հին Մարաց լեզուէն խառնուած, սակայն բառերն և բացատրութիւնք նշանաւոր են բանաստեղծութեամբ: — Գողթն. իրեն գինաւէտ ափուհքը կ'ոլորէ յեզր Երասխայ, մօտ անոր կարկաջահոս քարավազից. բնութեան զարմանակերտ, ահեղագեղ, միանգամայն և դաւարազուարճ ու բարեբեր ձորահովտաց մէջ: Ասկէ լաւ տեղ կրնա՞ր ընծայուիլ մեր ազգային Անակրէոնից, և անոր հեռուողաց աշխոյժը և ախորժակը վառելու: — Երասխայ հանապազահոս վիժանաց ձիւնափայլ փրփուրքն՝ այգեաց ընծայած ծիրանեփայլ պղպըջակին հետ խառնած, կ'արծարծէր մեր հայրենի բամբիւրը, և հազարամեայ յիշատակներ երեկուան դիպուածի մը պէս կու հնչէին 'ի Գողթն. և Քրիստոսէ հինգ դար վերջը՝ իր Տարօնոյ Մեղրայ-գետը թողած՝ կու լսէր մեր Խորենացի պատմահայրն՝ հեռաւոր Գողթան և անոր սահմանակից Մեղրայ աւանին գետակաց եզերք՝ Քրիստոսէ հինգ վեց դար առաջ փայլած և փառաւորած ազգային մեծագոյն գիւցազին ծագումը, Վահագնի այլարանեալ ծնունդը, զոր

« Երկներ երկին, երկներ երկիր,
Երկներ եւ ծիրանի ծովն » : . .

Երնէկ մեր սրտամահօրն, որ այնքան ողբալի լռութեանց մէջ՝ գոնէ այսպիսի երգոյ մը համար կըրցաւ ըսել, թէ « զայս երգելով ոմանց բամբուսմբ » լուսք մերովք խի ահանջօք » և դարձեալ ա-

սոր նմաններն այլ կու յիշէ, թէ անկէ հինէն թէ այլ շատ մօտ (Քրիստոսի Բ դարուն հանդիպումը) զիպուածոց վրայօք. որոց վրայ աւելցան ժամանակաւ նորանոր քաջաց գովասանք, իբրև ազգային պանծալի վիպասանութիւն մը հիւսելով: Ասոր պատմութիւնն երբեմն միաշար և երբեմն ընդհատ, հաւանօրէն երկարեցաւ ինչուան մեր մեծ պատմըչին օրերը և այլ վար, (թէ և անկէ ետև շատ ցաւեր և ձիւներ անցան մեր ծեր հայրենեաց գլխէն), դեռ երբեմն բարբառէր բամբիւն Գողթան, կու հնչեցըներ հատակաուր հագագներ, և ընդ գովասանութեան քաջազանց՝ գուցէ խառնէր քանի մ'այլ խոր հառաչանք: Գեռ Հայկազուն և Աժգահակեան խնամեցեալ պայաղատաց սերունդքն իշխանաբար ձօխային ձեմէին Երասխայ դարափանց և ձորոց մէջ. և դեռ ուներ Գողթն՝ մինչև 'ի սկիզբն ը դարու՝ իր առաքինի հնազարմն իշխեցողը՝ Թագաւ, զոր սուրբ կ'անուանէ ժամանակին պատմիչն. և որոյ սրբագոյն և ծանօթագոյն շառաւիղ մը ծագեցաւ 'ի սկիզբն ը դարու (յամի 702) մեր դրուատելին Վահան:

Գ

Ո՛վ պանծաձայն բամբիւն Գողթան. արդեօք նաւասարդի սաղարթներով պսակուած, և գինաւէտ այգեացդ լայնատերև բարունակներով պլլըւած՝ երևցար այս անգամ այլ, երգեցիր մեր հին Վահագնին նմանցընելով այս քու նոր (և թերևս յետին) Վահանիդ ծնունդը. — ո՞ր գոյն երկինք, ո՞ր գոյն՝ երկիր, կամ ո՞ր ծով ծիրանի երկնեց զսա. ի՞նչ կարմրիկ եզեզն էր որ բարձրացուց զսա 'ի ծովէն. կամ ի՞նչ ծուխ, ի՞նչ բոց էր՝ որ կ'ելներ անկեց: . . . Ո՛հ, մանաւանդ թէ այն ի՞նչ ծծըմբա-

խառն մուխ էր՝ ուսկից « Վաղէր խորաբեռն պատանեկէն » մեր :

Հայկակ, ես այս ծխէն մղձկած՝ կու կորսընցընեմ՝ Քողթան բամբիւր . կու ըսեմ ուրիշ բոմբիւն , ուրիշ վիպասանութիւն մը՝ որ յանկարծ մահուան թմբկի պէս կ'որոտայ, նոր և այլակերպ ծիրանի ծովու մը ծխոյ ու բոցոյ մէջ . « Ահա մերկացաւ սուրն » վաղակաւոր՝ ի պատենիցն . զոր ատեսանող ահամբն » յառաջագոյն սպառնացեալ սղբայր մարգարէն :
 » Սուր ծարաւի արեամբ՝ զարթեալ ՚ի մեզ ազգն
 » Իսմայելի . ընդ չորեքսեան կողմանս երկրի գոչեալ
 » առիւծարար , կամ իրրև չորեքին հողմովք բա .
 » խելով զծով , զաշխարհիս մեծութիւնս : Արար
 » դէպք թէ և առ Իսրայէլ լինէր մարգարէու .
 » թիւնն , զայն և առ մերս առնու ձայնն . մանա .
 » ւանդ՝ Երուսաղէմ մինչև ՚ի հիմն քակեալ լինէր .
 » և մեր՝ բոլոր աշխարհս քակեալ աւերեցաւ :
 » Զվայելութիւն երկրիս օտարազգիք կալան . ա .
 » զատութիւն և տէրութիւն և իշխանութիւն
 » նախարարացն՝ անարգութեամբ յերկիր կործա .
 » նեցաւ : Անդ մանկունք սղայք զբարի հարեալք .
 » և մերքս առ հասարակ ծնողք և մանկունք՝ ՚ի
 » գերութիւն . որ և զմարցն առեալ սղբայր Ե .
 » ընմիա , այն և մեզ իսկ դիպեցան ՚ի դէպ ելա .
 » նել : Վասն զի մրրիկ տասախառնի տխրա .
 » բեր շնչեալ օդովն հարաւոյ , բարձ զառազասան
 » փափկութեան . բարձեալ զպատուականութի
 » և զսրբութիւն լուսազարգափայլ ծածկու .
 » թեանն , որ փոխանակ գրախափն շնորհեցաւ
 » մեզ՝ ՚ի կենաց փայտէ խաչին Քրիստոսի . և յայտ .
 » նեցաւ թխութիւն թանձրութեան կտաւոյն .
 » խաւարամած թանձրութիւն անհնարին սևու .
 » թեանս . գոյն , որ ունելոց էր զամենայն աշ .
 » խարհս Հայաստան երկրիս » :

Այսպէս կու սկսի Արծկէացին , Երաշխաւորի

վանահայրն Արտաւազդ, իր « Ողբն շան արեւոյն »
)) որ անցին ՚ի վերայ աշխարհիս Հայոց . . . և Վկայութեանս
)) ՚ի մահն Ս. Վահանայ)) : Նախերգանք կսկիծալի՝ ըստ
 դիպուածոց պատմութեան, պանծալի՝ ըստ մա-
 տենադրութեան. որ մէկէն ՚ի մէկ ընթերցողին
 առջև կու ծաւալէ՝ Գամասկացի թրերուն թօ-
 թափած կայծերովը ձևացած ծիրանի ծովը : Ծով
 արեան, ծով մեր հարազատ արեան, ուսկից կ'ար-
 ձակի կորացեալ կարմրիկ եղէգն այլ, և անոր
 մարմնած բոցոյն միջէն վաղէ մեր խարտեաշ պա-
 տանեկիկն Վահան : — Նաւթով ու ձիւթով օ-
 ծեալ են այն եղէգներն, բռնկած ու բորբոքած,
 որ Գողթան մօտ Նախճաւան և Խրամ (կամ
 Հրամ) աւանաց մեծ եկեղեցեաց քահուած տա-
 նիքներուն մէջ կ'եռան ծծմբաձոյլ օձերու պէս,
 և վար կու թափին հրածորան անձրևի նման : Ե-
 կեղեցեաց դռներն դրսէն չէ թէ միայն գոցուած,
 այլ և աղիւսով հիւսուած, պատերուն հաւատար
 պնդած փակուած են, որ չկարենայ մարդ դուրս
 ելնել. և եթէ անտկնկալ կերպով մէկն ծակէ մը
 կարենայ սողալ սահիլ, պատերուն տակը սպա-
 ուաղէն արաբացի գունդեր սուսերամերկ կու
 պառտին կու վաղվըղեն քաղցած գայլոց նման.
 հրոյն մէկ ժամուան մէջ ընելէբը՝ սրոյն վայրկե-
 նովը ընցընելու. մէկ հարուածով մը սպաննելու :
 Անկարելի է թէ դուրս ելնելն, թէ դուրսը վայր-
 կեան մը ապրիլն : — Իսկ ներսը . . . : Սակայն մեզի
 այլ հարկ է, ծանր հարկ մը, գոնէ մօտենալ այդ
 հնոցիդ, և յիշել անոր պատճառը և նիւթը :

Վլաթսուն տարի էր որ Հագարացիք մտեր և տիրեր էին 'ի Հայաստան. իրաւ, երբեմն բարեբարոյ և արդարախոհ ամիրապետաց և ոստիկանաց և մերաղգի իշխանաց խոհեմութեամբն՝ հանդիսաւ և խաղաղութիւն կու գտնէր աշխարհն, բայց շատ անգամ այլ՝ կամ մերայոց անղզուշութեամբ և կամ հարկահանաց բռնաբարութեամբ՝ նեղութիւն և վտանգ պահաս չէր. մանաւանդ ետքը՝ երբ Ասորպատական աշխարհին կուսակալն աստատմբելով ամիրապետէն՝ Հայք այլ սկսան գլուխ քաշել, և օգնութեամբ Յունաց՝ Գրենայ մէջ պաշարելով զԱրաբացիս՝ բիւբաւոր մարդ ջարդեցին, մինչդեռ ընդդէմ Հինայ կամ Խաղրաց գացեր էր իրենց ոստիկանն՝ Մահմէտ Բ, հզօր և ասաւոր. որ և շուտով Աբգղլա, Ալի Մահմէտ, Օքբա, Գասրմ, և ուրիշ զօրավարօք և կողմնակալօք թափեցաւ 'ի Հայս (յամի 698-702), և շատ վրէժ ու չարիք հասուց Հայոց. որոց մէջ ցաւով նշանաւորք են Սևանայ բերդին երեքամեայ պաշարումն 'ի ծովուն Գեղամայ, և բոլոր մէջը գառուկաց կոտորումն. մէկ մ'այլ Բագրևանդայ Ս. Գրիգորի մեծ և հարուստ վանաց անիրաւ կողոպտումն և միաբանից կոտորածն. ըստ սմանց և ծերունի շնորհազարդ Սահակ կաթուղիկոսին և շատ իշխանաց կապանօք քշուիլն մինչև 'ի Գամասկոս, և մնացելոցն 'ի հայրենիս՝ անտանելի տառապանքն և տարակոյսն: Մանաւանդ երբ ոստիկանն Մահմէտ՝ իր հարուածքն ընելէն ետև զարձաւ յԱսորիս, և իր տեղը թողուց մէկայլ կողմնակալները, որ աւելի ցած և անօրէն մարդիկ էին. և հնարք կու մտածէին բոլոր Հայոց մեծամեծները ջնջելու աշխարհքէն, որպէս զի

Համարձակ ծծեն անոր պարարտութիւնը քատաց արտուէրը :

Սմբատ Բագրատունի՝ նախարարաց զօրագլուխն, իր ցեղակից իշխանները և ուրիշ ցեղերէ այլ գլխաւորներ գաղտուկ ժողովեց ՚ի խորհուրդ, թէ ի՞նչ ընեն այսպիսի վտանգաւոր ատեն : — Ուրիշ ճար չգտան, բայց եթէ իրենք զիրենք ապրեցընել, փախչելով յարևմուտս, Յունաց կայսեր երկիրը : Գնացին խորհուրդ հարցուցին նաև անուանի սրբակրօն ճգնաւորի մը, որ Վանայ ծովուն արևելեան կողմերը կու բնակէր. նա այլ լալով ողբալով ուրիշ խրատ չկրցաւ տալ, բայց միայն որ զգոյշ կենան, յանդգնութեամբ բանի ձեռք չզարնեն. և վրանին աղօթելով արձակեց : Դարձան ասոնք իրենց հաւատարիմները ժողովելու՝ որ հեռանան հայրենի սահմաններէն. և զգուշութեամբ երթալով ելան դէպ ՚ի Մասիս լեւը և բանակեցան յանուանի աւանն Ակոսի. և ահա լեցին որ այլազգիք իմացեր են իրենց միտքը, ու Նախճաւանի կողմնակալն 8000 և աւելի հօգւով ետևնուն ընկած՝ « ոչ մեկնեցան ՚ի հետոյ նոցա. » քանզի... կամէին կենդանւոյն կլանել զնոսա» : Մերոնք փութացան փրթան լեռնէն վար, անցան Երասխ դետը, և Վարդանապէտ ըսուած աւանի մը մէջ բանակեցան, որ կարծեմ Խորվիրապի մօտերն էր. այլազգիք այլ նորէն ետևնուն ընկան : Հայք մեկ կողմանէ բանակին ամրացընելով և զիշերապահներ գնելով, միւս կողմանէ պատգամ զրկեցին առ Արաբացիս և իմացուցին որ իրենց մտածութիւնն ուրիշ բան չէր, բայց միայն զլուխնին ապրեցընել փախստեամբ և օտարութեամբ, իրենց անզն ու ստացուածքը՝ թողլով անոնց ձեռքը. ուրեմն թող տան՝ որ մնաս բարով ըսեն, հեռանան իրենց հայրենիքէն : — Եւ ոչ այս ցաւալի հրաժարական ուջոյնը տալու ներեցին բըւ-

նաւորքն, այլ յարձակեցան Հայոց վրայ, որք և ոչ 2000 հոգի էին. սակայն աղօթքով և վերջին ջանքով ու քաջութեամբ միաբանեալ՝ դէմ ելան իրենցմէ չորս և հինգ հեղ բաղմամբիւ բանակին այլադպեաց: Ասոնք կէս մը գիշերուան ցրակն փաօցած, (վասն զի ձմեռն էր և ձեան վրայ անցուցեր էին գիշերը), կէս մը ցուրտ հովէն ծեծուած, և այլ աւելի՝ յուսահատեալ քաջաց հարուածներէն, բոլորովին շփոթեցան, քշուեցան, ջարդուեցան. փախչողներն այլ թափեցան Երասխայ վրայ՝ անդին անցնելու. գեան որ սառեր էր՝ անոնց փախտական օտից դողմանէն պատուաւելով ներքէն առաւ, կլլեց, ծածկեց: Եւ այն ահարկու սպառազէն բիւրաչափ բանակէն՝ հազիւ 300 հոգիք կրցան փախչիլ. զորոնք դարձեալ պիտի ջարդէին Հայք, եթէ չապրեցրնէր մեր նախարարաց մէկուն արկինն՝ Նուշան. որ և քրիստոնէաբար գրթով անոնց վերքերն այլ պատելով, զգեստ և գրաստ տալով՝ դարձուց խաւրեց առ ամիրապետն Արաբացւոց՝ Արդլմէլիք. և ընդունեցաւ անկէջ շատ ընծայ և պատիւ ՚ի փոխարէն մարդասիրութեանն: Յաղթական դունդն Հայոց՝ թշնամեաց աւարներն առին, համարձակ իրենց ճամբան դնացին, մտան յամուր աեղիս մեր Տայոց աշխարհին, որ այն առնն Յունաց իշխանութեան տակ էր, և կայսրէն այլ պատիւ գտան: — Այս է Վարդանանէրքի խիւն, անուանի մեր պատմութեան մէջ այս ժամանակիս, և ամօթալի յԱրաբացւոց պատմութեան, որոյ անունն և տարին անգամ չէին ուզեր յիշել. անանկ որ 200 տարի վերջ այլ մեր հաւատարիմ պատմաբան մէկն՝ վկայէ, թէ « Յարդ ևս » բան առ Հաղարացիսն, ըստ իւրեանց պիտաւորոյդ բառին պատմի, թէ Վարդանանէրք առիտն ՚ի իշխանի մէջ»:

1 Յովհաննէս կաթողիկոս:

Այս կռուէն սիրա առած ուրիշ Հայ իշխանք
այլ 'ի Վանանդ և 'ի Վասպուրական՝ զիրենք նե-
ղացնող այլազգեաց գունդերը ջարդեցին: Բայց
եթէ ասով՝ իրենց վասնդը քիչ մը հեռացուցին,
աւելի այլ ծանրացուցին: Վասն զի ամիրապեան
Աբղղմէլէք իր կուսակալաց փախստական զօրքե-
րը տեսնելով և ըսելով եզածը, պատուէր ըրաւ
Մահմէտ ոստիկանին, որ երթայ խափու պատժէ
զՀայս: Մահմէտ առաջննէն աւելի պատրաստու-
թեամբ և սրամտութեամբ ելաւ գալու, զՀայս-
ստան սրով և հրով մաշելու: Հիմայ մերոնց՝ ոչ
միայն անոր դէմ կենալու ճար չկար, այլ գրեթէ
և ոչ փախչելու: Մէկ հատիկ և յետին հնարք
գտաւ Հայաստան՝ իր սրբակաց և ալէզարդ հայ-
րապետը (Սահակ) փութացրնել ընդ առաջ ա-
հաւորալուր զօրավարին. որ եթէ հնար է, իր
վարուց, հասակին և աշխիճանին շնորհօք՝ անոր
զէնքերը և ձեռքը կապէ: Սրբակենցաղ հայրա-
պեան՝ որ արդէն վշտահար տառապեալ կեանքը
կնքելու մօտ էր, յանձն առաւ այս դժար պատ-
գամաւորութիւնը, իրիւ յետին և ծանր հայրա-
կան պարտք: Ելաւ (ըստ ոմանց՝ 'ի Գամասկոսէ՝
ուր գերեալ էր, և ըստ այլոց որ հաւանագոյն է)
իր բնիկ երկրէն և աթոռէն, վերջին ողջոյնները և
օրհնութիւնները տալով, թէ հասարակաց որ-
դուցը, և թէ ամենուն մօր Ս. Եկեղեցւոյ, որոյ
փեսայացեր, և զոր վսեմ, փափուկ և հօգեօանդն
երգերով գովեր գգուէր էր. զոր և մինչև հիմայ
հնչելով Հայաստանեայց եկեղեցին, կրնայ նա-
խանձելի ըլլալ ուրիշ աղգաց: Այս հաւանիմ, թէ
բաց յայլոց նոյն իր մէկ շինած և երգածն՝ իրեն
համար երգեցին իր կզերիկօսքն՝ զինքը յուղար-
կելու առեն. «Այսօր քահանայապետ ճմարիա՝
» աստուածային օրինօքն պատուեալ, կանգնէ
» զքառանկիւն սեղան խաչին, արժանապէս պա-

» տարագեալ բաշխէ զմարմին և զարիւնն Տեառն,
 » մաքրապէս մերձեցարուք փրկեալք նոր ժողո-
 » վուրդք. և հայցեցէք 'ի Քրիստոսէ, զի շնոր-
 » հեացէ զսա մեզ ընդ երկայն աւուրս »: — Այս
 յեաին հայցուածքս ոչ շնորհեց Քրիստոս. մա-
 նաւանդ թէ արդէն շնորհեր էր՝ քսանեկօթն տա-
 րի երկարելով անոր կաթողիկոսութիւնը: Իսկ
 հիմայ երբ սիրոյն թուերով ծերութիւնը աւելի
 թեթեւցնելով քան զարարացի հեծելազօրուն ըն-
 թացքը, դեռ Մահմէտ մեր սահմանաց չհասած՝
 ինքն մտաւ յԱսորիս, և հասաւ մինչև 'ի Խառան
 քաղաք. այլ չկրցաւ յառաջ շարժիլ. յօգնու-
 թիւն, ծերութիւն և սրացաւութիւն՝ վերջին հի-
 ւանդութիւնը բերին. թուերը թուրացուց, սա-
 քերը կապեց մահն. մահ՝ որ միայն չկրցաւ սիր-
 ար պաղէցընել, ինչուան անոր յեաին շարժը:
 Մեր քահանայապետն այլ նման իր երգած քա-
 հանայապետին յաւիտենից, իր կեանքը տալով
 պիտի ապրեցընէր իր ժողովուրդը: Մահն հոս
 շուտ երեցաւ, բայց ուշ հասաւ. վասն զի մեռ-
 նողն ցրուեց անոր անյաղթելի կարծեցեալ հնար-
 քը. ճարտասան լեզուին և եռանդուն սրտին
 թարգման թողուց ձեռացը մէջ կնքած թուղթ
 մը՝ առ ոստիկանն Մահմէտ, թլատուիրելով որ
 իմացընէն անոր իր փափագը:

Գնացին աղաչաւորքն առ ոստիկանն, որ և շու-
 տով հասաւ 'ի Խառան. բերին տուին իրեն թուղ-
 թը՝ յորում գրեր էր հայրապետն սքանչելի ի-
 մաստութեամբ և ծանրութեամբ մը, խնդրելով
 որ ինայէ Հայոց, ներէ անոնց ըրածին, չգուչի
 անոնց հաւատքին. այլ ինչպէս առաջին ամիրա-
 պետք թողեր էին՝ ինքն այլ թողու. միայն հար-
 կը աւնու և պահէ զաշխարհքը: Եւ եթէ այս-
 պէս ընես, գրեր, Աստուած քու կամքդ կատա-
 րէ և կու յաջողիս. ապա թէ չես լսեր ինծի՝ ոչ

Իմ օրհնութիւնս և ոչ Աստուծոյ կու գայ վրայդ, այլ միաբոլոր գրածիդ հակառակն կու պատահի, և ամեն կողմէն վրայդ չարիք կու թափին: — Չարմացաւ, զարհուրեցաւ ասէլ զօրավարն. և լսելով որ գեռ թաղած չեն սրբոյն մարմինը¹, եկաւ անձամբ. և տեսնելով այն հանգարտեալ հանգուցեալ կերպարանաց վրայ աստուածախօս պատգամ մը, խոնարհեցաւ պատկառանօք, երկու իրէք անգամ «Էլամ-ալէ» ըսաւ. որուն՝ կ'ըսեն ոմանք, թէ մեռեալ մարմինն այլ (ինչպէս Խօսնակն եկեղեցւոյ իր գահուն վրայ հանգչած ատենը), պատասխան տուաւ խաղաղութեան ողջունի: Մահձեա հայրապետին աջը բռնելով և վկայ կոչելով զԱստուած, իրբև կենդանի մարդարէի հետ խօսեցաւ և ըսաւ. Քու թղթէդ ճանչցայ քու խմաստութիւնդ, ով մարդ Աստուծոյ գու իմ սուրս կապեցիր, և քու ժողովուրդդ ապրեցուցիր. եթէ ուղածէդ բան մը չկատարեմ՝ ըսած անէծքներդ գան վրաս. ապա թէ կատարեմ՝ ինչպէս որ խօսք կու տամ, օրհնութիւնդ վրաս ըլլայ:

Պատմութեանց մէջ քանի մը անգամ ասոր նման դիպուածք կու յիշուին. հոգևոր հօր մը իր հօտը կամ քաղաքը բռնաւորի մը հարուածներէ ազատել, միայն խրատով և Աստուծոյ հատուցմանց յիշատակաւ. մէկն այլ այս է. և աւելի այլ զարմանալին, որ այս նոր «Մահակ սուրբ հօտապետս» մեր՝ մահուընէն ետև այլ իր հովուութիւնը և փրկութիւնը ըրաւ: Գաղանացեալ գետոյ պէս վազող զօրավարն՝ դադրեցուց զօրքերը. Հայոց գաղկահար պատգամաւորները՝ անկարծելի կենաց յուսով նորօգեց. ոչ միայն բանիւ այլ

¹ Ոմանք կ'ըսեն թէ ինքն իսկ Մահձեա պատուիրեր էր որ չթաղեն ինչուան որ գայ:

և գրով ազատութեան հրովարտակ հնքեղով-ե-
 սալով, որ առաջին Ալի ամիրապետին անուստե-
 եան գլխաւոր ազատագիրն եղաւ Հայոց, և կո-
 չեցաւ Երեւոյ կամ Գոր Ժանդ: Այս հրովար-
 տակը՝ սուրբ խաչվառից և գրօշուց հետ սար-
 զած՝ տարին հայրապետին մարմնոյն հետ՝ իրեն
 հաւատարիմքն, և Հայաստան նոր հողի առած՝
 իր մահու չափ սիրով և սիրելի հայրապետը հան-
 դոց յանմահութիւն: . . .

Մտաւ ինքնին Մահմէտ ոստիկանն այլ ՚ի Հայա-
 ստան՝ բազմութեամբ արաբիկ զօրաց հեծելոց և
 հեռակաց, սակայն հանդուցեալ հայրապետին
 հեղութենէն՝ իբրև սանձուած ծով մը՝ լուց հան-
 դարեցաւ, ամենին վնաս մը չհասուց Հայոց,
 և իբրև թէ իր առաջին զրկմանց և սպանութեան-
 ցը փոխարէն հատուցմունք մ՝ այլ ըրաւ. ամիրա-
 պետին խօսք հասկըցուց, ինչուան որ մեռաւ նա
 (Աբդուլլահ յամի 705) և յաջորդեց որդին Վլիթ
 կամ Վալիա Ա: Սա նոր Փարաւոնի պէս չուղե-
 լով ճանչնալ իր հօրը և ոստիկանին Հայոց հետ
 ըրած դաշնիբը, մանաւանդ թէ դեռ Վարդանա-
 կերախ և Վանանդայ կոտորուածքն աչքին առջև
 ունենալով, ուղեց անոնց վրէժը պահանջել ՚ի Բա-
 գրատունւոյն Սմբատայ և իրեն հետ միաբանած
 ու չմիաբանած նախարարներէն այլ: Հաղիւ թէ
 սպանալեաց համբաւն հասաւ ՚ի Հայաստան, -
 որուն ուրիշ բան չէր մնար՝ բայց հաւատարմու-
 թեամբ պահել Մահմէտի մէջուրը, և անոր մե-
 ծարտութեանը ապաւինիլ, - երբ Սմբատ, սեզն
 այն Սմբատ, իր հաւատարմաց և Յունաց վրայ
 վստահացած, և քինախնդրութեամբ վառուած,
 մեծ և բազմազանգ անխոհեմութեամբ՝ ուղեց
 իբրև յանպարտատից Մահմէտի վրայ հասնիլ.
 և ազաջանօք կայսերէն ընդունելով մեծ գունդ մը
 յունական զօրաց, շուտով մտաւ ՚ի բաժինն Հա-

յոց Արարացւոց, եկաւ 'ի Վանանդ գաւառ, որտեղ
 նակեցաւ 'ի Դրաշպետ գիւղ: Չուշացաւ Վանանդ
 մէտ այլ անոր գէմ ելնել, և անոր ըրածոնն՝ ինք-
 զինքն ազատած սեպել իր երգմունքէն: Անոր
 կարծածէն աւելի այլ շուտ պատրաստութեամբ
 և շատ զօրքով՝ գրգռեալ պատերազմը յանձն ա-
 ուաւ, մղեց լինցուց, մեծ և ուղբալի կորստեամբ
 Յունաց և Հայոց. որոցմէ ինչուան 50,000 մարդ,
 կ'ըսուի, թէ ընկան պատերազմին մէջ. մնացեալ
 քիչերն այլ կորակոր դարձան. որոց հետ նաև
 Սմբատ, որ և ինչուան Եգերաց (Աճարայ) Փո-
 թի քաղաքը գնաց ամրացաւ: — Վալիս լսելով
 որ Հայք եղեր են առաջնորդ Յունաց՝ 'ի պատե-
 ռազմին, նորէն խսաիւ պատուէր զրկեց Մահմե-
 տի՝ չինայելու անոնց: Մահմեա՝ թէ իր ամիրա-
 պետին հրամանը և թէ մեր հայրապետին խնդիրը
 կերպով մը միաբանել մտածեց. ինքն կենալով
 տեղը, ('ի Դուին), և հրամայելով Նախճաւանի
 կողմնակալին՝ որ ամիրապետին պատուէրը կա-
 տարէ:

Ե

Նախճաւանի հրամանատարն՝ Գասիմ, զոր մեր
 պատմիչք կաս՝ կամ կալ՝ կոչեն, կ'երևի թէ այն
 զօրավարաց մէկն էր՝ որ երեք տարի առաջ զար-
 նուեցան 'ի Հայոց, որոց վրայ մեծ ատելութիւն
 ունէր. և հիմայ յարմար առիթ գտաւ ոստիկա-
 նին հրամանը: Ասոնք են ըստ վիպասանին մերոյ՝
 աշխարհաւեր կրակը ձգողքն 'ի Հայս. « Հուր 'ի
 » մեզ վառեցին, սառանայի 'ի նոսա փչելով ըզ-
 » բարկութիւնն. և սսա բան տալով, անօրէն
 » խորհուրդ առեալ 'ի մեզ... զի զգօրս և զգօրա-
 » գլուխս, զպետս և զիշխանս, զազատատոհմս և
 » զնախարարազուհս, բնաջիւնջ կորստեամբ բառ-

)) նալով սպառսպուս մահուամբ վճարեալ
)) ցէ . և յաղթեցէ քաջաց և յաղթող նահապետ
)) կացն Հայոց , և ջնջել 'ի միջոյ 'ի բաց բանալ ,
)) և ունել զաշխարհս առանց կասկածանաց » :
 Միով բանիւ Տեառն մերոյ , « Հարից զհովիւն , և
)) ցրուեացին ոչխարքն հօտին » , զարնենք , ջնջենք ,
 ըսին Հագարացիք , Հայոց ամեն իշխաններն և ազ-
 նուականները , և անկասկած տիրենք աշխարհին :

Սուս և խարդախ խօսքերով հրաւեր խաւրե-
 րեցին ամենայն մեծամեծաց և զօրագլխաց Հայոց ,
 ինչպէս թէ Սմբատայ ըրածը՝ Յունաց գործ սե-
 պէին , և կ'ուզէին նորէն Հայոց հաւատարմու-
 թեան երգմունք անուել , գաշինք դնել և վարձք
 տալ . նոյնպէս անոնց հեծելոց թռչակն այլ՝ որ
 տարուէ տարի ամիրապետին կողմանէ կու տը-
 րուէր անոնց (100,000 գահեկան կամ դրամ) :
 Հայոց մեծամեծաց շատերն հաւատալով կամ
 հնազանդելով հրաւիրին՝ իրենց գլխաւոր զօրա-
 կանօք , թիկնապահօք և ընկերօք եկան ժողովե-
 ցան Վասմայ իշխանութեան կողմերը . ուր և ա-
 մենուն՝ իրենց աստիճանին համեմատ ոչ միայն
 ընծայ և թռչակ արուեցաւ , հապա նաև անոնց
 տարեկան հարկի պարտքն այլ շնորհեցաւ : Միայն
 թէ ինչպէս սովորութիւն էր մեծի քով գացողին՝
 զէնքերը վերցընել , ասոնց այլ զէնքերը թողու-
 առին , ինչուան որ գործը ըմբնայ . միանգամայն
 և վախնալ մը կու կեղծէին Արաբացիք 'ի Հայոց .
 և իբրև աւելի զգուշութեան համար՝ ուզեցին որ
 Հայք հաւատարմութեան երգումն այլ ընեն , և
 հանգիստապէս այլ ընեն , որ երկու կողմին այլ ա-
 պահովութիւն և երաշխաւորութիւն ըլլայ : Ա-
 սոր համար էր որ մտուցին զանոնք , 800 հօգի
 Նախճուանի և 400 հօգի Հրամի մեծ եկեղեցիներ-
 րը , և դռները գոցեցին , ըսելով , թէ « Մի ոք ելցէ
 » յայս մեծ խորհրոյ՝ արտաքս » :

Եւ մինչ շոյք ներսը արթըննալով՝ գլխերը
 կու փնտաւին, ասոնք գուրսը զէնքերնին հազնե-
 լով՝ խորհուրդ ըրին, որ անոնց իշխանաց և զօրա-
 վարաց գլխաւորները գուրս հանեն. և ուզածնին
 տեղեկանալէն ետև՝ սրով և կախաղանով սպան-
 նեն, իսկ ներսը թողածները՝ կրակով այրեն. և
 այնպէս ըրին: Մինչդեռ ոմանց պատուական դը-
 խոց համար՝ գուրսը մահուան փայտեր կանգ-
 նէին, և ծարաւի սուրն արեամբ կու լրափէր հա-
 զարամեայ պայազատութեամբ ազնուացեալ ա-
 թիւններ, մէկայլոց համար վերէն կրակ թափե-
 լով՝ « զտուն աղօթիցն գերեզման յօրինէին. և
 » գեհեան հրոյն՝ ունէր զբարեւոնական բոցոյն
 » նմանութիւն, վերամբարձեալ հրոյն և ծխոյն.
 » և զնոյն երգեցին զօրհուածի (երկոց մանկանցն,
 » և ապա զհրեշտակացն երգս ընդ հովուան) մին-
 » չև՝ ի նուազել ոգւոյն յանլուծանելի բանդին: ...
 » Աւաղ զնոցա այրումն ՚ի միասին հրով. որ լսելիք
 » բերէին զուր հառաջանացն. հայր առ որդի և որ-
 » դի առ հայր. եղբայր առ եղբայր, և մերձաւոր
 » առ մերձաւոր. բայց ոչ կակղացուցանէր զսիրտ
 » անօրէն բռնաւորացն: — Անդ ապա հօր՝ որդեծը-
 » նաց գութ աղինն այրէր. և ՚ի վերուստ ՚ի ձեզուա-
 » նէն անկանէր կրակն, և մանկանցն ՚ի հանդերձան
 » վառէր հուրն. հարքն ՚ի բաց կտրէին, զի առ
 » նոցա ողորմամահութիւնն՝ զլուրեանցն ոչ յի-
 » շէին. և ՚ի զոյգ այրէին առ հասարակ ամենե-
 » քեան » . վասն զի « բազմալտանգաւոր հրոյն
 » այնորիկ ՚ի նիւթական մարդկան ձեռաց բար-
 » ձրացեալ, հրդեհակէզ եղեալ առաստաղակեալ
 » փայտակերան՝ այրեցեալ լինէր. հրկիզի մուրն՝
 » ՚ի վերուստ հոսեալ հանդերձ միախառն հրովն՝
 » հեղձամղձուկ դառն պատուհասիւ զվախձան
 » մահու ածելով ՚ի վերայ նոցա ամենեցուն, ծած-
 » կեաց զբազմուին զայն անօրնական ՚ի վերուստ:

-)) Եւ նոցա անգագար գոհաբանութիւնն՝ ընդ սպա-
)) սեալ ոգւոցն գագարեաց : — Այսպէս պահոց-
)) սարակ սպառեցան բազմութիւն նախարարացն
)) Հայոց 'ի գաւաճանողացն անողորմից : Բայց ոչ
)) է Երեմիա մերձ, որ զաղէաս անցիցն՝ ողբօք
)) պատմեցէ լսողացն : — Արտասուօք բազմաց՝
)) մի հոգար, Երեմիա, որ զաչս աղբիւրս խնդրէիր.
)) 'ի մեր աշխարհս իսկ ծովացաւ արտասուաց աղ-
)) բիւրք)) : ...

Այսպիսի դառնագառն արտասուաց ծով մը
 հագիւ կարող էր մարեչու այն զարհուրելի հրկի-
 ղութիւնը, յորում շատ հին Հայկազանց պայա-
 զատութիւնք մօտիր գարձան, շատ նախարարու-
 թիւնք և սեպհականութիւնք ճղակտոր եղան, և
 շատ ծուխք մարեցան : — Սպանելոց և այրելոց
 մնացեալ ընտանիքն գերեցան. ժամանակ մը Նախ
 ճաւանի մէջ պահեցին, յետոյ տարին 'ի Բուին
 առ Մահմէտ, և ամառը բանտի մէջ պահելով՝
 աշնան ատեն և յաջորդ տարին՝ քշեցին 'ի Բա-
 մասկոս առ ամիրապեան, հանդերձ Աղուանից
 իշխանօք, և շատ աւարով և կողոպտով, որոց մէկ
 մեծ մասն այլ իրենք յափշտակեր պահեր էին.
 Ինչպէս նաև գերիներէն մէկ քանին այլ իսկ քը-
 շուածներէն (« զմեռելոցն 'ի ճանապարհի՝ ոչ գի-
)) տեմ եթէ ընկալաւ զնոսա գերեզման, և եթէ
)) որպէս ընկեցեալ եղեն 'ի տեղիս : (« Այսպէս
)) անժառանգ առնէին զաշխարհս 'ինախարարաց.
)) յայնմ ժամանակի թափուր եղեալ աշխարհս
)) Հայոց, մատնէին իբրև զոչխարս 'ի մէջ գայլոց.
)) և թշնամեացն ամենօրինակ չարեաց յարձա-
)) կեալ 'ի վերայ՝ յանհուն աղէաս վաանգի սա-
)) հէին զընակիչս աշխարհիս. որոց տաղակացեալ
)) յանհանգիստ նեղութեանցն՝ զհառաչանս և զա-
)) զողակ հեծութեանն բարձրացուցանէին յեր-
)) կինս))¹ : — Այս դառնայիշատակ գիպուածն
 1 Ղևոնդ :

եղաւ յամին 705 և 706, զատկի օրերէն սկսեալ և այնքան սաստիկ էր սրոյ և հրոյ վրէժն՝ որ Հաղթացին անգամ կշտացաւ, և Վարդանակերտի ու Վանանդայ հարուածները աւելի մոռնալու համար՝ այս տարիս անուանեց Աճ Կրտէհի կամ Կրտի քարի:

Ահաւասիկ, Հայկակ, այսպիսի հրածաւալ ծիրանի ծովու մը խռուացեալ եղեգէն դուրս վազեց՝ յեաին սոյազաւան Գողթան, պատանեկիկին Վահան. որոյ հայրն Խոսրով իր պատուակցաց հետ սրոյ և հրոյ մէջ վկայելով, վերջին և վեհագոյն ժառանգութիւն թողուց այս երեսայ որդեկին՝ իր նահատակութեան և սրբութեան անունը. զոր և սա սքանչելապէս ժառանգեց, աննոց և փայլեցուց: Վահան հազիւ չորս տարուան էր Կրակին տարին. երբ գուցէ ուրիշ աւելի տարեօր տղոց հետ՝ իր քիչ մը մեծ եղբարքն այլ՝ միամտաբար խայտացող գառանց նման խոսրովեցան Խրամի տաճարին մէջ, երկու իրեք հեղօղիկ օղիկ գալով իրենց անձրեկած դաստիարակաց և ազգականաց առջև, և միայն ափ մը ձերմակ աճիւն թողուցին այնքան խարտեալ և մատղաշ կերպարաններէն. — և այն զուարթածաղիկ հասակներն՝ փոխանակ ձերունափայլ ծնողաց ծոցը պսակելու՝ ուրախութեան ժամերու և սենեակներու մէջ, որպէս զուշանն և զխոտն վայրի՝ վայրենագոյն ձեռքով խլուած՝ յետ առօրէական փայլման մը՝ արկան ՚ի հնոց, և ոչ են, և ոչ ևս երևին. — և բիւրախօս բամբիռն Գողթան համրացեալ լուէ, և չիզրուցեր չողբար այն թառամեալ գալարութեանց և կայտառութեանց վրայ. վան զի նոյն հարուածն՝ որ զանոնք խամրեց ու խարկեց, զինքն այլ ջարդեց ու ջախջախեց. — և Գողթն զինաւէտ՝ քացխած թթուեցաւ իր մանրիկ պայազատաց գեռաբողբոջ քաղցրաբարբառ շըր-

Թանց համար, որոց կաթկըթած կաթին, զինւոյն և արեան միջէն անցան գնացին նորեկ հոգիներն. « Եւ հոգիք սուրբ մանկանցն, որպէս » զերամս աղանեաց թուուցեալ 'ի յերկինս և » դասեալ ընդ զուարթունս երկնից¹ » : ...

Զ

Վահանայ ուրիշ բազմ, ուրիշ հանգէս պահուած էր. հասակին մատաղաշուծիւնն, ծննդեան ազնուութիւնն և իր օսկէհատիկ կերպարանաց շնորհքն՝ ապրեցուցին զինքը 'ի հրոյ և 'ի սրոյ. և ուրիշ գերեաց հեա հասուցին մինչև 'ի դուռն Վլթայ ամիրապետի. որ իբրև պատուական որսիկ մ'ըրած՝ սատուիրեց որ իր արքունեաց մէջ մեծցրնեն զնա մահաճեալ օրինօք. և անուանը վերջի գիրը միայն փոխեց տաճկացուց, կոչեց ՎահաՊ : Թերևս հազիւ Պ մը վաստըկելու արժանի էր Վլթ : ...

Իրամասկոսի տիեզերաստատ արքունեաց մէջ և իսլամի կենդրոնը մեծցաւ զարգացաւ Վահան. հոն առաւ իր վայելուչ հասակին չափը, հոն ծաղկեցաւ պատանեկութեամբ իբրև Վ տարի. և թէ կերպարանաց վայելութեամբն, թէ մտաց յաջողակութեամբն ամենուն զարմանալի և սիրելի եղաւ : Թէ և օտար և թանձր գէն մը իր ծննդեան և մանկութեան սուրբ կրօնքը պատեր ծածկեր էր ամպի պէս, սակայն քրիստոսածին աւազանին շնորհքն, իր հօր ծննդեան արիւնէն աւելի՝ նահատակութեան սուրբ արիւնն, և ընտրեալ հոգւոյ մը յաղթական եռանդն, այն թանձր ամպերը պատուելով դուրս ցողացրնէին ազնուափայլ նշոյլ մը, որ ոչ միայն օտարաց՝ այլ և նոյն

1 Երազան :

խակ ինքեան Վահանայ անբացատրելի զմայրնուհի
 և զարմանիք մ'էր: Ինու ծնօտքն չժողկած մօ-
 րուեղ հուռայից և կարգացողաց կրօնքը և գի-
 տութիւնը կրնար վարդապետել. խակ իրեն գրե-
 թէ վարդապետ չէր գտուեր, և ոչ հանձարեղ
 խելքին հաւասարող. անանկ որ իր հասակէն վեր
 պաշտօններու բարձրացաւ. եղաւ արքունի գի-
 ւանագպիր. որ մեծ հմտութիւն պահանջէ արա-
 բերէն լեզուի և գրելու. և այլ աւելի պատուոյ և
 իշխանութեանց պիտի հասնէր յերկրի, եթէ գե-
 րագոյն ևս փառք չպատրաստէին նմա երկինք, ո-
 րուն անգէտ և անկարծիք՝ հաւատարմութեամբ
 հու ծառայէր նա, և օրէ օր սիրելի կ'ըլլար ամի-
 րապետացն՝ Վալիտայ (705-715) և անոր եղբոր
 Սուլիմանայ (715-717), և հօրեղբորորդւոյն՝ Ս-
 մարայ (717-720):

Այս ետքինս՝ որ զՎահան գտաւ ծաղկած պա-
 անութե մէջ, մեծ յոյս և խնամք ցուցրնէր վրան.
 մանաւանդ որ ինքն այլ բնութեամբ բարեբարոյ և
 բանասէր էր, և հու ջանար ՚ի խաղաղութեան և ՚ի
 հանգստեան պահել իր հպատակները. մինչև իր
 քով գտուած օտարազգի գերեաց և պատանդից
 այլ արձակում տուաւ՝ դառնալու իրենց հայրենի
 երկիրը: Ասոնց մէջ գլխաւորք էին Արակին տարին
 գերուած Հայոց ազատորգիքն. որք և խնդութի
 դարձան իրենց տանց և ընտանեաց մնացորդաց
 մէջ: — Արդէն նոյն ինքն չարեացապարան Վա-
 լիտ իր վրէժը ՚ի Հայոց առնելէն և պատանդները
 քովը պահելէն ետև, լսելով մեր աշխարհին մէջ
 մնացեալ տառապելոց լացն ու բողոքն ՚ի բռնու-
 թեանց օստիկանին Մահմէտի, յետ կանչէր էր
 զսա յԱսորիս, ուր չարաչար մահուամբ կորաւ.
 « Իժնգակ ախտ մահու զնա ըմբռնեալ՝ զեօթն ա-
 » միս հոգեհանս կացեալ՝ հազիւ ուրեմն սատա-
 » կէր. և երիցս թափեալ վերընկէց լինէր. զի

» երկիր ոչ ընդունէր զնորա գարշելի մարմինս .
 » ապա կալեալ շուն մի շամփրեցին . . . և այն .
 » սէս ծածկեաց երկիր զջարն զայն »¹ : Անոր
 տեղ զսկեց զԱբղլազիզ, որ թէ և խուլ էր ա-
 կանջօք, բայց բարեսէր, զուարթաբարոյ և ա-
 ռասպելախօս ծերուկ մը : Սա մէկէն հրաման հա-
 նեց որ ամեն փախուցեալ և հեռացեալ Հայք
 անվախ դառնան, իրենց տունը տեղը ժառան-
 գեն . և ձեռք այլ զարկաւ անոնց մայրաքաղաք
 Իուինը նորոգել . Վասն զի, կ'ըսէր, երբ այս քա-
 ղաքս մենք Արաբացիք առինք (յամին 640 կամ
 647), ես այլ բանակին մէջ էի՝ 12 տարուան
 տղայ մը, մէջքս կարմիր շորերով պատած . եր-
 բոր մեր զինուորքն քաղքին սարսաղին տակ կ'աշ-
 խատէին և չէին կրնար ճամբայ գանել, ես խո-
 ղովակ մը տեսայ, մէջը մտայ և սողալով գացի,
 ինքզինքս սարսաղին վրայ գտայ . սկսայ պոռալ
 կանչել մեր զինուորներուն . ասկէ շփոթութիւն
 և վախ մ'ընկաւ սահապանաց վրայ Արաբա-
 ցիք շուտ մը վրայ հասան, տիրեցին քաղքին ու
 աւերըշարկեցին . և որովհետեւ ես եղայ անոր ա-
 ւերման պատճառ, պէտք է որ հիմայ այլ ես
 ըլլամ նորոգողն » : — Այս խելօք խիկարին ոս-
 տիկանութեան ատեն, դարձան 'ի Հայս' անկէ
 կամաւ գաղթող փախչողքն . ինչուան այն Սմբատ
 Բագրատունին այլ, որ անխոհեմութեամբ իր
 հայրենեաց և Յունաց հարուածոց պատճառ էր
 եղեր, և հիմայ այլ նոր անխոհեմութեամբ և ապ-
 երախտութեամբ՝ կողոպտելով Փոթի քաղաքը
 (ուր ամրացեր էր շնորհօք կայսեր), դարձաւ 'ի
 Հայս, հեռը ձգելով Յունաց պապասներուն և
 եպիսկոպոսաց նզովքը, անոնց եկեղեցիներն այլ
 կողոպտելուն համար : . . .

1 Մ. կաղանկատուացի, Գ. թ 2 :

Է

Սկսաւ նորէն աշխարհն շինութիւն առնուլ, և այն մեծ հրդեհին մոխիրները քիչ մը մաքրիլ, թէպէտ և կային շատ խանձած գետինք, ուսկից նոր տունի մը շէր բուսներ, նոր շէնք մը շէր կանգներ. խանկրած աւերակներ՝ դեռ կ'ողբային և ողբալ տային իրենց հին տէրերը, և տարակուսանօք փնտռել նոր սպայազամներ: ... Այսպիսի էր և դուստն Գողթան. ուր քակտած քարուկիրն և արմատախիլ այգիք իրարու խառնուած գիզուած մնացեր էին. տասն, տասնևհինգ տարի էր, ոչ թէ հայրապանծ բամբիւն, այլ և ոչ բարբառ մ'ուրախութեան հնչէր այն կողմերը՝ որք գրեթէ խնդութեան և երգոց բնավայրք էին. այլ միայն ողբասէր և ահարկու բուխձակաց վայերն ու կանչէր՝ կիսաւեր բուրդէ բուրդ սրտէ պատ զարնուէլով երթային և դառնային... լուութենէն աւելի ախուր էր այն ձայնն. գիշերուան մթութենէն ցաւադին էր հանդարտաքայլ լուսնին ծածկելը գերեզմանացեալ փլատակաց վրայ: ...

Սակայն հոն ամենէն տխրաշարժ միանգամայն և սիրաշարժ երևոյթն էր՝ աւանդութեան ցուցածն: Իբրև գիցակերպ ոգի մը, ուրհի մը այն մեռելափայ միայնութեանց, կէս սև կէս ճերմակ, թէ ոչ յաւերժահարսն՝ գոնէ գիշերահարսն հեզաճեմ. որ լուսնին ծառէ ծառ անցուցած շուքերուն հետ սահելով կու գայ լսիկ մնջիկ իր ցորեկուան հովանոց՝ գիշերուան մենանոցը, սաղարթապատ սարբինայից տակ, անշուշտ յՆրասիս վազող առուակի մը քով. որուն համաձայն համալանի կարկաջանքն՝ իր համանման մտածմանց և անդամանց սիրելի արձագանգք են. — ինքն արամութեան և լուսնին գոյներն աւած՝ փափուկ

ծնօտը կու հանգչեցրնէ արծաթափայլ ծղեւացը վրայ. և գրեթէ անշարժ անշունչ կ'ս. նայի կիսաւ բաց աչօք, որոց ոչ սևութիւնը, ոչ արասունքը և ոչ դիտած կէտը կրնայ նշմարուիլ. — աւելի մեւաճիւղիկ Մելլալումենի մարմարեայ անգրի մը կարծուէր՝ յանկարծ հանդիպողի մը, քան կենդանի կոյս մը, եռանդուն օրիորդ մը, ազնուազուն պայազաա մը, ... դասրիկ մը Խոսրովու, Գոյն Վահանայ Գողթնացւոյ: ...

Այն աղնիւ, գերազնիւ աննման քերց մէկն է սա, որոյ վրայ դեռ պատմութիւնն գրով չէ խօսած, այլ բերանացի աւանդութեամբ հասուցած. այն մեծասիրա հայկազն օրիորդաց մէկն, որոց համար եթէ հայրենիքս կանգուն ըլլար՝ կրնար առանձին տաճար մ'այլ կանգնել. այն որբացեալ քոյրերէն մէկն, որ ամեն օր տարաժամ վախճանեալ ծնողաց գերեզմանները արցունքով լուալէն ետև, աչուրնին սրբելու կու կանչեն հեռացեալ վարեցեալ եղբայր մը. եղբայր մը, որ քան իրենց ակնկալու տասն փեսայ՝ աւելի քաղցր և ցանկալի կ'երևի: Բազդ և զիպուած, գրեթէ անունով այլ նման ըրեր էին զսա՝ մեր Հայոց օրիորդաց նախ սևաճեմ և սպա սրբաճեմ պարագլխին, Ս. Խոսրովի գրխտոյ, որ մեծին Խոսրովու դուստր էր, ինչպէս սա Գողթան իշխանին Խոսրովու: Ուրեմն իրաւապէս, (մանաւանդ քանի որ պատմութիւնն լռէ) սա այլ Խոսրովի գրխտոյ կրնայ կոչուիլ (որ է ըսել դուստր Խոսրովի): — Երբ Անակ Պարթև և Արտաշիր Սասանեան սպաննեցին անոր հայրը և ընտանիքը թըրէ անցուցին, զինքն ազատեց իր դայեակն Օտա նախարար. անոր մէկ փոքրիկ եղբայրն այլ (որ յետոյ եղաւ Մէծ Տրտր) ուրիշ իշխան մ'առաւ փախուց մինչև յարբունիս Հոովմայ ինքնակալաց. — իսկ ասոր եղբայրիկը՝ նոյն իսկ գերողք աշխարհին և հօրը սպանողքն տարին՝ այս

ատենուան ինքնակալաց արքունիքը, 'ի Պամասկոս. — քոյրն Տրդատայ՝ Խոսրովիդուխտ՝ մենացեալ նստէր 'ի բարձր աշտարակի ամրոցին Պամասայ, կու նայէր եփրատագնաց Քայլ գետոյն ալեաց վրայ, և 15-20 տարի կու հառաչէր, թէ էրբ պիտի գայ իմ Տրդատ եղբայրս, կանգնելու իմ սիրտս, մեր հօրը թագը և Հայոց աշխարհը. — քոյրն Վահանայ նորս Խոսրովիդուխտ, իր կիսաւեր հայրենեաց մենանոցին մէջ նստած, իբրև 15 տարի հալէր և հառաչէր, թէ էրբ պիտի գայ իմ Վահան եղբայրս՝ կանգնելու իմ սիրտս, մեր հօր յիշատակը և Պողթան աւերակները: — Իր սիրալիր, և ցաւալից ցնորմանց մէջ անշուշտ շատ հեղուղեր էր ինչուան Երասխայ արևելասէր ընթացքն այլ փոխել՝ Նփրատայ և Տիգրիսի նսան դէպ 'ի հարաւ, և իր հօր պաշտօնին խանձած տախտակաց մէկը լաստելով՝ նստիլ վրան, սահիլ իջնել մինչև 'ի գուռն Պամասկոսի, և դարձնել բերել զՎահան մինչև յայգիս Պողթան: — Չկարցաւ Խոսրովիդուխտ գետոյն ընթացքը փոխել, այլ իր արտասոււաց անփոփոխ գետը հասուց մինչև առ եղբայրը:...

Վահան հաստակով և սրտով զարգացեալ արգէն լսեր իմացեր էր իր ծագումը, և շատոնց սկսեր էր սրտին մէջ երկու կրօնից, երկու հայրենեաց, երկու սիրոյ կռիւներն. և արգէն յաղթող կ'երևէր կողմն բնիկ հայրենեաց, Հայաստանի, Խոսրովիդուխտայ և քրիստոնէութեան, 'ի վերայ մահմետական կրօնից և ամիրապետաց տուած և տալու բարեաց, իշխանութեանց և արևելեայ փափուկ հարսանից և հարձից: Իմացեր էր իր ինչ կորիւն ըլլալն, և անկէ ետև խալիֆայից ոսկեպատ պալատն՝ իրեն գառազիղ մը կ'երևէր. ընդարձակ կրօնքի մը հայթայթած ամեն փափկուածիւնքն՝ կ'ոչնչանային իր հայրենի գաւառին, սուրբ եկե-

ղեցւոյ և քրոջ մը ցանկալի յիշատակաց և վայելելից առջև: Փափագ, կարօտ, և անկէ վեր կրօնայկան մտածութիւն մը, խիղճ մը՝ սկսան տանջել այն սիրտը, որ եռանդնագոյն աստիճանին մէջ միայն հեշտութիւն փնտռել խրատուեր էր: Այսպէս սկսաւ օտարն Վահասպ՝ ինքնիրեն փոխուիլ ՚ի բնիկն Վահան:...

Տեսնելով որ մէկիկ մէկիկ իր գերութեան ընկերակիցքն կու գառնան ՚ի հայրենիս և ինքն գրեթէ մինակ կու մնայ, այլ չգիմանալով զնաց առ Օմար, և շատ ճարտարաբանութեամբ յայանեց փափագը, որ զինքն այլ դարձնէ իր ծննդեան երկիրը. վասն զի կ'ըսէ վկայասանն, էր նա «խօսիք» քաջ կորովի, և ծանուցանէր զիւր դժուարամտութիւնն», այսինքն սրտին նեղութիւնը: Բայց ամիրապետին աւելի ծանր երեցաւ թողուլ արձակել զնա, քան թէ բոլոր մէկայլ գերիները. վասն զի իր ազգակցաց մէջն անգամ Վահանայ պէս ճարտար, խելացի և վայելուչ պաշտօնեայ մը չունէր. սկսաւ տարակոյս հանել և չհաւատալ ձևացրնել, վկայ փնտռել Վահանայ ըսածներուն. - որուն փութացան հոն գտուող Հայք երաշխաւոր ըլլալ. Օմար՝ Հայոց վկայութիւնը չուզեց ընդունիլ: Վահան գտաւ մահմետական բարեկամ իշխաններ ու պաշտօնեաներ այլ՝ որ զնոյն վկայութիւնը տուին. Օմար անոնց այլ չուզեց հաւատալ: Պէտք եղաւ մաքդ զբրկել մինչև ՚ի Միջագետք, «առ քննող գրոցն», Վահանայ որպիսութիւնը ստուգելու համար. հոն 15 Տաճիկ գտուեցան որ լաւ գիտէին Արակին դիպուածը և Վահանայ ո՛վ և ինչ ըլլալը, միանգամայն և ասոր բարեկամ էին. ուստի իր ուղածին նման վկայութիւն տուին:

Օմար այլ չկարենալով ոչ յայանի ստուգութիւնը մերժել, և ոչ իր գերեզարձի հրամանը,

սկսաւ անուշութեամբ ողորբել իր Վահագրը և յիշեցընել անոր տրուած սրտախւրը և պայծառութիւնը, որոց վրայ այլ աւելին այլ պիտի տար: Վահան շնորհակալ ըլլալով յիշեցուց ամիրապետին թէ ինքն այլ իր հայրենեաց մէջ ունեցեր է մեծ ժառանգութիւն, հին և մեծազգի ցեղ մը, որ թէ հայրենական շատ ստացուածք ունեին և թէ Պարսից տէրութեան ծառայելով աւելի շատցուցեր էին. և « յոյժով գանձիւք մեծացան քան զբազում ազատս՝ որ յերկրին իմում էին » . և զգալով իր առաքինի նախնեաց քաջութիւնը՝ պարծենալով քաջապէս և գեղեցկապէս կ'ըսէր, թէ քիչ չեն իր նախնեաց և հարց նիւալի և աղէղան շատապէս: Եւ երբ Օմար կէս հաւան կէս հակառակ՝ կուխտատվանէր թէ անոր այդ ամեն հայրենի տեղուանքն հիմոյ անապատ աւերակ դարձեր են, Վահան կանչեց սքանչելի և խոր զգացմամբ, ոսկի գրով գրոջմելու բան մը. Աւրեմն « աշխիւնցե՛ս, որ »
 « փնտնե՛մ զորչափոսիսն աւերածոյ երկրին իմոյ հայրենեաց »: Այս այրած սրտի գոջման ինչպէս կրնար հակառակիլ Օմար. բայց միայն պահանջեց որ եթէ երթայ և տեսնէ այն աւերակները՝ չմնայ անոնց մէջ, այլ դառնայ իրեն: Վահան խօսք տուաւ որ կ'երթամ, և « ձեր հրամանաւ դործակալ աւրարեալ (իմ երկիրներուս՝ դարձեալ) առ քեզ » հասանեմ »: — Ստիպուեցաւ Օմար հրովարտակ տալ Վահանայ ձեռքը, որ երթայ իր հրամանաւը հայրենի ստացուածքը ժառանգէ, և Գողթան տէր ճանաչուի:

Ը

Ոչ տաճիկ ուղտ և ոչ արաբիկ նժոյգ սրընթաց, այլ կարծեմ թէ փայլակն էր որ զՎահան տանէր թոցընէր Ասորուոց և Միջագետաց անապատներուն և դաշտերուն ընդարձակութենէն, և մեր Վասսպուրական աշխարհէն կու հասցընէր Երասխ գետոյն եզերքը. որոյ պայծառ և կարկաջուն ջրերուն մէջ ճխալով անցաւ Հին Զուղայի կամ Որդուպատայ մօտի հուններէն, և փայլակն ընթաց անդրուվարը ուղղեց անխտոր յարևելք՝ ՚ի գաւառն Գողթան. փոխանակ անոր գինաւէտ այգեաց՝ տեսնելու նախ զԸնդարձակութեան աւերածոյ երկրին հայրենեաց: Սակայն ուրիշ կրակով վառուած միտքն՝ կու բռնէր զաչքը. աւերակներն շէն կ'երևէին իրեն, շէն բնութիւնն՝ աւերակ կ'երևէր իրեն. լաւ ևս ըսել, ապառ և անապառ իրարմէ չէին որոշուեր: Երբ իմացաւ որ իր հայրենի սահմաններուն մէջ մտեր՝ անոր ամայացեալ ապարանից կու մօտենայ, հեռուէն՝ ամեն շարժուն և կենդանի արարած, ամեն մարդկային կերպարանքը՝ կամ իր ծնած տնէն ընդ առաջ եկող մը կարծէր, կամ զնոյն ինքն իր քոյրը: —

Ո՞վ գիտէ ըւր հանդիպեցաւ ասոր, ուր դտան և տեսան զիրար 15 տարիէ վեր զատուած քոյրն և եղբայրն, որք և հազիւ տեսեր էին զիրար ՚ի տղայութեան հասակին, և հիմայ յանկարծ մէկմէկու գիրկ գտուեցան զիւցազնացեալ կերպարանօք և հասակաւ: — Իրդեօք իր մթապառ մեծանոցին մէջն էր Թոսրովիգուխա՝ տասրակա նման մնչելուն ատեն, թէ սուրհանգակ փայեկաց ձեռքով իմանալով եղբօրը գալը՝ փութացաւ ինչուան յեզրն Երասխայ, և տեսնելով գեղահարշահեալ մը՝ որ ջրերը ճեղքելով կու դիմէ յարև-

եւեան ամուսնաբեր, ինքն այլ անհամբեր՝ ձիւնու
 փայլ կարապի մը պէս նեաուեցաւ փրփրոց մէջ
 ուր գետոյն զովու թենէն աւելի հաճութեամբ
 ճաշակեցին անման քեռ և եղբօր սիրոյ քաղցրու-
 թիւնը: . . . Ի՛նչ զմայլմունք էր Խոսրովի գխտոյ՝
 տեսնել իր 18 ամեայ կարիճ եղբայրը, իր մեկ-
 հատիկ ցանկալին, հոս՝ արդարև վահագնակերպ
 ծիրանի ծովէն խարտեաշ մաղերով պատենեկի
 մը պէս ելնել և հսկայակերպ ցատքել հայրենի
 հողուն վրայ: — Ի՛նչ զմայլմունք էր Վահանայ
 այլ՝ տեսնել իր մեկհատիկը, մեծասիրա քոյրը,
 հայկազեղ օրիորդը, յորում կու նշմարէր իր
 մայրն այլ, իր ամեն հարազատներն այլ: . . . Ի՛նչ
 տաք տաք սրտով աչքով ու բերնով առին և աը-
 ւին իրարու. և ի՛նչ փարեւի թեւակցութեամբ եր-
 բեմն նստեալ ՚ի պատեռունս, երբեմն ձիով և
 ոտքով՝ քայլէին քննէին իրենց հայրենի երկրին
 ոլորտքը, մեկ մեկ տեսնելով և որոշելով զէնն ու
 զանչէն. և իրենց տիրական նշանները ու սահմա-
 նախաչերը կանգնելով և նորոգելով:

Քաւառէ գաւառ հաշակեցաւ լուրն, թէ գար-
 ձեր եկեր է Խոսրովու պայազաան, Քողթնեաց իշ-
 խան կարգուեր է ցանկալին Վահան: — Ամեն կող-
 մէ եկան շնորհաւորք, խնդակիցք, մեծարողք. ժո-
 զովեցան բոլոր Սիւնեաց իշխանք և մեծամեծք,
 իրենց մեկ գլխաւոր իշխանակցին պայազաաը պա-
 տուելաւ և բազմեցրնելու զնա ՚ի գահն հայրենի.
 ուրախութեան և կենդանութեան ձայներ հնչե-
 ցին ամեն գեղ ամեն տեղ. սգոյ նշաններն վերցը-
 ւեցան. եկեղեցի և տաճար երգով և օրհնութեամբ
 լցուան. մինչև ՚ի գարպասս կուսանաց և օրիոր-
 դաց հնչեց համբաւն. և ոչ սակաւք սրտերնին
 յոյս մը զրին Խոսրովու պայազաաին վրայ. բո-
 լոր երկիր կու թնդար կու պարէր վասն Վահա-
 նայ: . . . Իսկ ինքն Վահան: . . .

Ա՛րչափ զարմանալի և աննման է մարդս՝ երբոր երկրիս ամենայն հանդիսից և հրաւիրանաց մեջ այլ՝ երկնից հանդէսն և հրաւէրը դիտէ: Ամենքն երկրաւոր բարեկենդանութիւն կու մտածէին կ'առաջարկէին, կու խնդային. միայն Վահան՝ որոյ համար էր այդ ամեն եղած և ըլլալիք, Վահան միայն լուրջ և հանգարտ կու մտածէր. երկու ծանր բան միտքն ու սիրտը կու ճնշէր. մէկ մ'որ ամբարասպետին խօսք տուեր էր իր գործերը հոս կարգաւորելու և դառնալու առ նա. մէկ մ'այլ որ ինքն՝ Թէ և ակամայ և առանց դիտութեան՝ ուրացող սեպուեր էր սուրբ հաւատոց, և Թոյլ ու Թանձր կրօնից մէջ մեծցեր էր: Կուզէր երկուքին այլ հաւատարիմ ըլլալ, Թէ երկրաւոր իշխանին, և Թէ ևս առաւել երկնաւորին. անոր՝ քոյն երթալով, իսկ Ասոր՝ քովէն երբէք չատուելով, քրիստոնէութեան կրօնից պարտուք և սիրով: Իսկ իր քոյրն և մերձաւորք և բարեկամք, բոլոր Գողթն, և գաւառք և իշխանք Սիւնեաց՝ կու յորդորէին զնա Թողուլ կամ այլափոխել իր ծանր մտածութիւները, և հասարակաց խնդութեան մասնակից ըլլալ, մանաւանդ Թէ պարագլուխ և առաջնորդ: Չանացին ցուցին որ կենաց օրինաւոր պարտուց յանձնառութիւնն՝ արգելք մը չէր իր քրիստոնէաբար ապրելուն, և ամիրապետն այլ հաճելու հնարք կրնային ճարել. մեծամեծքն միաբան յորդորէին որ իր հին և պանծալի տանը ճրագը չմարէ, որուն յետին կայծ ինքն էր մնացեր, և սուրբ ամուսնութեամբ իր հօր նման՝ Աստուծով պարգևէ իր երկրին պայծառ պայազդաններ: — Քրեթէ պարտաւորեցին, ամաչեցուցին պարկեշտ պատանին. ձայն տուաւ

Սիւնեաց նահապետն (Բարդէն?), որ այն ժամ խարհին երկոտասան գաւառապետաց (որոց մէկն էր Վահան) նախադուխ էր և թագաւորակերպ պատիւ ունէր: Մնացին իր մեծափառ ապարանքէն ընտրեցին վերուցին զազնիւն յազնուաց. և ինչպէս արծրթէ սկաւառակի վրայ դրուած շառափայլ նուռ մը, բերին մատուցին Վահանայ՝ զնազելի Սիսակուհին¹, որուն միայն՝ հաճութեամբ աեղ կու տար և Խոսրովիզուխա՝ իր եղբոր սրտին մէջ. և սա պատկառանք հաւանեցաւ: Զուգեցին ոսկին արծաթոյն հետ. զպերճափայլ պայազատն Քողթան ընդ բիւրեղափայլ օրիորդին Սիւնեաց. հնչեցին երգք հարսանեաց, գոփեցին թմբուկք տօնականք, բողբոջան պարք ուրախութեան. պարպեցան շատ կարասք գինաւէս Քողթան այգեաց. և ասխրութեամբ ջախջախեալ բամբիւն՝ անգամ մ'այլ արծարծեցաւ ի նորագութեան հայրենեաց:

Ա՛յլ, սրբան վսեմ և գեղեցիկ էր Վահան «յաւուր փեսայութեան իւրում», յաջմէ իւր քրոջ և ի ձախմէ հարսին իւրոյ, որոց մէկն ծիրանեաւ միւսն բեհեզով էին զարգարուած. երկուքն այլ աննամանք, երկուքն այլ սրտին զանազան կերպով մէկմէկէ սիրելէք: Ա՛րքան տարբեր՝ հեզանազ, սրբիկ, կենդանի և երկնախառն էր այս հայկուհեաց շնորհքն և սէրն՝ քան զտաճկուհի դատերացն Քամասկոսի յապարանս ամիրապետաց: — Քրիստոսի սուրբ և անապակ կրօնից ազատ պաշտաման հետ, հիմայ տրուեցաւ Վահանայ վայելել սցտից հզօրագոյն կիրքը՝ ի սրբութիւն փոխարկեալ եկեղեցւոյ խորհրդոյն: — Կարիճ և առաքինի պայազատ իշխանորդւոյ մը՝ չկար թեր-

¹ Օրիորդին անունն յայտնի չէ. այսպէս անուանեցինք մեք, որ Սիւնեաց օրիորդ մը կու նշանակէ:

ևս քան զայս վայելուչ փափագելի և յաջող վայելք մը. զոր և անփորձ և երկաթի քաղցման պատուղ մաղթելով իր ամեն բարեկամքն, բոլոր Գողթան և Սիւնիք, իրենց տեղը քաշուեցան, թող լով զնորաստակ իշխանն Գողթան իր վայելից, փառաց և նոր կենաց ընդարձակ ասպարիզի մը մէջ:

Ո՛րչափ փայլուն և վառվռուն կրնար ըլլալ այս ասպարէզս՝ երբ մանկուծիւն, կարծուծիւն, հարստուծիւն, պատիւ, սէր՝ մէկմէկ կենաց վտակներու պէս յորդէին յորդօրէին առոյգ սրտի մը մէջ. — փոխանակ իր ծննդեան ցաւալի դէպքերուն, այն աշխարհաւեր կրակին և ծնողասպան սրոյն, ի՛նչ մխիթարուծիւններ և զբօսանքներ չէր կրնար ձարել Վահան. աշխարհակալ ամիրապետի մը սէր և օգնուծիւն՝ զինքն իր հայրենեաց և իշխանաց մէջ՝ որչափ գերազանց և նախանձելի կրնար ընել: Այսպիսի բարեբաղդ պատանի պայազատի մ'առջև՝ աշխարհք, այն խառուտիկ խաբուսիկ աշխարհս՝ ի՛նչ նոր և պայծառ գոյներ չէր առնուր. և իբրև հանդարտ լճի մը վրայ նետուած քարէ մը (այնպիսի սրտի մը մղմամբ ՚ի ծով փափկուծեան), ի՛նչ հեազհեաէ մէկմէկէ ընդարձակ բոլորակ ծիրեր կու ծաւալէին ցանձանօթ ոլորտս կենաց հօրիզոնին: — Այո, այո. կարելի էին այս և այսպիսիք. և ոչ անկարելի վիպասանի մը կամ մտածողի մը՝ այն իրարմէ մըղուած ջրոց հեշտալի ծիրերուն ետևէն երթալով՝ ցանկալի կենաց պարագաներ ստեղծել, և Գողթան իշխանին կենաց բոլոր ընթացքը գորնանային ծաղկանց պսակով հիւսել: ...

Սակայն Վահան, նրբամիտ և վեհասիրտն Վահան՝ ընտրեց գերագոյն ևս ծաղկրներ, հիւսեց անթառամ պսակ. փորձեց ընդարձակագոյն ասպարէզ մը, բացաւ ճանապարհ մը՝ անձանօթ իր

հասակակցաց և մտերիմ սրտակցացն: Այն թերթի
չունք և անդեղք Յովբայ տեսան այս շաւիղը, և
ուչ այս ճամբան ճանեցաւ սրահեշտ աչքն Սողո-
մոնի. որ երբեմն կու խոստովանէր թէ իրեն մեծ
մտացն այլ անխմանալի կու մնար երիտասարդին
սիրար. երբեմն վատահանալով՝ խրատ կու տար
անոր, թէ «Աւրախ լէր, երիտասարդ, ՚ի մանկու-
» թեան քում, և զուարճացուցէ զքեզ սիրտ
» քո՝ յաւուրս մանկութեան քո»: Միայն աս-
տուածային արժուին կու հասնի այն շաւղին. և
Մէծն քան զՍողոմոն (Քրիստոս) կրնար բանալ այն
ճամբան, յոր նետուեցաւ մտաւ և Վահան. և
ահա բարձր էր քան զերկիրս իր ասպարէզն և
ընթացքն: Աշխարհիս յոյսն և հիւսածն՝ հոս կու
կարճատի կու կարատի. պատմութիւնն և կեան-
քըն՝ հասարակաց կարծած կերպարանքը կու
փոխէ. երկնային արիութեան, իմաստութեան և
սիրոյ հանդէսք կու բացուին: Կոր և հզօրագոյն
կրակով մը՝ դարձեալ կու խամբի կու լուէ բամ-
բիւն Քողթան, որ դեռ Վահանայ ըրածին նման
գործ մը չէր երգած: ... Թոյլ երթայ նա Որդուա-
տոյ և Ազուլէաց հինաւուրց լայնասաղարթ սո-
սեաց մէջ ծածկուած կախուի կենայ, լուռ մուռ
դիակ ու սովրի. ապա թէ փորձէ երգ մը, երգ
նոր ՚ի տէր Վահան՝ Քողթանեացն իշխեցող. զոր
և մենք յետոյ լսենք: ...

Ժ

Հազիւ թէ Քողթան իշխանութիւնն առեր և
դեռ չէր տեղաւորուած Վահան, երբ հասաւ լուր
տարաժամ մահուան ամիրապետին Սմարայ (720),
որ մեր պատանի պայազատին մտերմաց անակն-
կալ առիթ մը սեպուեցաւ ազատելու զնա իր
խոսամուճեքէն, այսինքն յետս գառնալուն ՚ի Քա-

մասկոս: Սակայն նա աւելի բանիրուն ըլլալով՝ այլ մեծագոյն դժարութիւն կու տեսնէր. գիտէր որ իր խոսամուկքն անձանօթ չէր խալիֆային պաշտօնէից, և օր մը խնդիր պիտի ըլլար, զինքը փնտռէին. միշտ կասկածանաց մէջ՝ կու լրտեսէր հաւատարմաց ձեռօք՝ թէ իր վրայ ինչ զրոյց կ'ըլլայ 'ի դուռն Գամասկոսի, և Եզրատայ քով՝ որ յաջորդէց Օմարայ՝ հինգ տարի: — Կասկածանք իր վրայ, հոգ՝ սրտին հետ կապուած անձին և ընտանեաց վրայ, աւելի մեծ հոգ՝ իր հաւատոց հաստատութեան վրայ. — կամ հալածական և փախըստական կեանք մը, կամ աազնատ և տանջանք, և կամ ինքնակամ անձնատուր ըլլալ անոնց՝ որոց քովէն ելաւ եկաւ, բայց ոչ ինչպէս եկաւ՝ անանկ դառնալով, այլ իբրև նահատակ Քրիստոսի: Պատրաստութիւն այսպիսի նուիրման և վկայութեան վասն Քրիստոսի՝ արեամբ և կենօք. — զիջ և ողբք իր առաջին տղայական կենաց վարուց վրայ. և վերջապէս բոլորանուէր զոհուիլ մարտիրոսութեամբ: Այս եղաւ Վահանայ երկրորդ մասն կենաց. որ առաջնոյն չափ 18 տարի տևեց:

Իր օրինաւոր կասկածն շուտով ստուգեցաւ. լսեց որ իմացուեր է 'ի դուռն ամիրապետաց իր դարձն 'ի քրիստոնէութիւն, և լուսաւոր հաւատով վարուիլն ու խնամենալն Սիւնեաց նախարարին: Եթէ անկէ ետև մնար իր տեղը, կամ չլսելով կանչուելուն, կամ իբրև սպստամբ՝ աշխարհին ամուր տեղուանքը ապաստանելով, ոչ միայն իրեն՝ այլ և իր ընտանեաց և Գողթան, և Սիւնեաց, թերևս և բոլոր Հայոց նոր վտանգներ և նոր կրակներ կրնար պատճառել. — իսկ եթէ ինքն իր կամօք երթար ամիրապետին, կ'երևար թէ ոչ միայն մէկ մ'այլ իր երկիրը չպիտի տեսնէր, այլ և ոչ իր ամուսինը, իր ճշմարիտ սիրելիքը, իր վե-

բաժնող սուրբ եկեղեցին, և գուցէ նոյն իսկ ինչ
 դաւար արևը: Թերևս այս ետքինս կ'ընտրէր Վա-
 ճան, եթէ կենաց լծակցութեան, ընտանեկան և
 խնամեկան սպարաքեր չունենար, եթէ իր հար-
 սին և հարսնանման քոսը սերն՝ իր սրտին կարմիր
 օղեր անցուցած չըլլային: Ապա մէկ հատիկ խո-
 ճեմութեան ճամբայ, ընդ մէջ երկնից և երկրի,
 և երկուքին իրաւանց այլ հաւանելի, կու մնայր՝
 անանկ տեղ մը քաշուիլ, ուր թէ զինքն և իր կե-
 նաց կցորդքն ապրեցընէ, և թէ իր աշխարհին վը-
 ասնդ և բռնութիւն չհասցընէ՝ զինքը փնտռողնե-
 րուն ձեռօք: — Այս ապահով տեղն էր Յունաց
 կայսերութիւնը. մէկ հատիկ հզօր տէրութիւն՝
 որ կրնար զխմամարտիլ ընդ Հագարացոց, և ուր
 միշտ կ'ապաւինէին նեղեալ իշխանքն Հայոց, իբրև
 ինքնակամ և գաղտուկ երթալով, որպէս զի մնա-
 ցեալ ազգականաց և իշխանակցաց մնաս չհասնի՝
 անոնց վրայ տիրապետողներէն: — Ահա զայս
 մտածեց Վաճան, և ձեռք զարկաւ:

Ինչ որ ժառանգած տէրութեանը և աշխար-
 հին՝ ծածուկ բարով մնաս ըսելով, և յաւիտե-
 նական բարով մնաս մը, առաւ կ'ինն ու ընտա-
 նիքը, և բաւական ստակ. իր դրան մարդիկներէն
 այլ միայն քսան հեծեալ, առանց անոնց խմայը-
 նելու ընելիքը. ու գնաց նախ ՚ի գաւառն Վայոց-
 ձոր իր աներոջ քով, իբրև տեսութեան համար.
 և մինչ իր հայրագիրն իբրև երկրորդ անգամ հար-
 սանեկան հանդէսներ կ'ընէր ՚ի սպառիւ փեսային
 և տիկին գատերը, նա միշտ իր յետին մտաք բա-
 րովը կ'ըսէր ՚ի սրտէն, իրմէն աւելի ցաւելով ի-
 բրններուն վրայ՝ երբոր լսէին իր տարագնացու-
 թիւնը. և չէր գիտեր թէ ինչպէս յայանէ կամ
 ինչպէս ծածկէ: — Վերջապէս բաւական ժամա-
 նակ կենալէն ետև աներոջը քով, որուն միայն
 գաղտուկ խմացուցեր էր միտքը, սպարաստեցաւ

նորէն ճամբու, և լրջութեամբ կու գիտէր իր միա միա ըծակցին սիրալիր ազապատանքն առ ծնողս իւր, գուցէ վստահութեամբ մայրական յուսոյ մը, և քիչ ատենէն նորէն տեսնուելու: Բայց ինչ զարմանք և ապշութիւն եկաւ ասոր՝ երբ փոխանակ դէպ ՚ի հարաւ ՚ի Գողթն գառնալու, Վահան նշան տուաւ ուղղելու դէպ յարեմուտս և ՚ի հիւսիս, յանձանօթ կողմն և ճանապարհ: — Ես ի շուարելով, վերջը շողոմելով շողոքելով Բալիկայ պէս՝ աղաչեց թախանձեց կիկնն, ստիպեց զՎահան՝ որ յայնէ ուր երթալը. և իմանալուն պէս այլ՝ անհամբերութեամբ իմացուց իր իշխանագուն եղբարցը, որոնք մեկմեկ վիճակի տէր էին. և դժարելով իրենց քրոջ անդարձ պանդխտութեանը վրայ, ձայն վերուցին, ողորկեցին բողորկեցին, լացին լացուցին, հաղարումէկ արդեւք հանեցին Վահանայ. անկարելի է կ'ըսէին երթալը, և թէ քեզի թէ մեզի վտանգ. եթէ մնաս հոս՝ մենք քեզի, դու մեզի պաշտպան կ'ըլլաս. իսկ այսպէս երթալովդ՝ « Իու մեզ՝ ոչ կենդանի լինիս և ոչ մեռեալ » . և շատ, բայց փուճ կերպեր կու ցուցրնէին չերթալու և մնալու: Եւ երբ Վահան ահոնց ամեն տկար պատճառները մեկ խօսքով կրարեց, անոնք աւելի պարտաւորելու կամ պատկառեցրնելու համար կ'ըսէին. եթէ ասանկ է՝ մենք այլ հեռոք կ'երթանք մեր անով տեղով. « Ընդ » քեզ գամք ՚ի կեալ և ՚ի մեռանել յօտար երկիրն. քեզ ողբակցեալ՝ անկցուք անցամաքելի արտասուօք »: — Աղուօր զրուցուածք, այլ ատենէ դուրս:

Տեսաւ Վահան որ ամենէն մեծ վտանգը՝ անոնք կու պատրաստեն իրեն. աղէկ իմացաւ որ սիրելիքն են իրեն գլխաւոր արդեւքն. յայտնի երեցաւ որ աստուածային շնորհքն և իմաստութիւնն էր զինքը շարժողն, իսկ զանոնք՝ անխոհեմ և կանա-

ցի մտածութիւն և սէր: — Քանի՛ կարիճ իննչո՞ւն
 առն և առաքինի մարդիկ այսպիսի առթից մէջ
 զո՛հ եղած են՝ իրենց և իրենց սիրելւոյն օգուտը
 չճանցող թոյլ սրտով, քան թէ ամուր գլխով
 մտացող մերձաւոր և մտերիմ մարդկանց: — մէկն
 այլ Վահան եղաւ, գրեթէ աչօք բացօք տեսնե-
 լով հեռաւոր ըլլալիքը, և ակամայ լսելով ու թող-
 լով զինքն անոնց կարճ տեսութեանը: Ասիկայ
 մեծ և շատ մեծ ողբերգական կնճիւղ և պատա-
 հար մ'էր իր կենացը, թատերարանից ճարա-
 րութեան շատ յարմար առիթ և տեսարան. զոր
 և իր հին վիպասանն կ'ակնարկէ խոր տեսութիւն
 համառօտիւ. « Փորձութիւն հպեր յայրն 'ի փոր-
 » ձողէն, և քննութիւն կամացն՝ երևեւապէս
 » յայտնելով զառն փառաւորութիւնն, որպէս
 » զի որոշեսցի սէրն զոր ունէր յինքեան, առ Աս-
 » տուած՝ եթէ աշխարհի սէր, և որ 'ի նմա յար-
 » մարին ցանկութիւնք »:

ԺԱ

Շուտով հասաւ այս տեսարանը այլակերպող
 տեսարանն այլ. մինչդեռ իր աներձագքն իրենց
 քոյրը և փեսանին ապրեցընեւ կամ վայելել կար-
 ծելով՝ ատեն կորսընցընէին, ամիրապետին կող-
 մէն Վահանը փնտռողք կու գային. հիմայ ոչ կըր-
 նային զնա պահել, և ոչ այլ անոր առաջուան ու-
 զածին պէս փախցընել. հարկ եղաւ որ թողուն
 զնա իր գլխուն: Իսկ նա միշտ գոհ Աստուծոյ կա-
 մաց, շնորհակալ այլ եղաւ որ անոնց կարճ մտա-
 ծութիւնն կերպով մ'իրեն աւելի ազատութիւն
 տուաւ՝ ինքզինքը միայն հոգալու: Հանդերձեալ
 և յաւիտենական յուսոյ մը համբոյրը կնքեց 'ի
 ծոց կարճատեւ կենակցին. յանձնեց զնա իր եղ-
 բարցը, թողլով անոր՝ հեան առած ստակին և

գանձուց մեծ մասն և ծառայները . և ինքն թե մը
 թոշակով և քանի մը հեծելօք ցայտէլով Արև
 նեայ ձորերէն և լեռներէն , շուտ շուտ հեռացաւ
 անցաւ գնաց 'ի Վրաստան . որ ամբութեամբ և
 հեռաւորութեամբն՝ աւելի անխորձ և անլտանդ
 մնացեր էր յԱրաբացւոց . Վահանայ ծանօթ իշ-
 խաններ այլ կային հոն , որոց օգնութեամբ կրնար
 գարձեալ իր առջի գիտաւորութիւնը կատարել ,
 այսինքն երթալ յաշխարհ Յունաց . թէ և հիմայ
 ոչ այնպէս օգտակար էր իրեն և ոչ իրեններուն .
 և անշուշտ ասոր համար այլ Վրաց իշխանքն չօգ-
 նեցին իրեն , որ տարւոյ մը չափ կեցաւ անոնց
 քով , մանաւանդ թէ ինքն իր քով և Ստուծոյ
 քով : Վասն զի երբ մինակ դտաւ զինքն՝ իր նախ
 առաջին մտածութեանը և յօժարութեանը թո-
 զուց բողորովին . այսինքն զաշխարհ ոտից տակ
 գնել և միայն հանդերձեալ կեանքը մտածել , ա-
 պաշխարողի և ճգնաւորի պէս անցընելով իր օրե-
 րը : Այս բանիս մասնաւոր կերպով մ'այլ պար-
 տական սեպէր զինքը Վահան , նախնի քրիստո-
 նէից երկիւղած բարեպաշտութեամբ . որք դրե-
 թէ հարկ համարէին ուրացութենէ գարձողաց՝
 կամ մարտիրոսութեամբ կամ մշտնջենաւոր ա-
 պաշխարութեամբ կնքել կեանքերնին . թէ և Վա-
 հան կամաւ և գիտութեամբ ուրացեալ չէր , սա-
 կայն գործով այս երկու պայմանն այլ կատարեց .
 'ի վերայ հին մկրտութեան աւազանին՝ աւելցը-
 նելով զերկրորդ և զերրորդ մկրտութիւնս՝ աբ-
 րահամայ և աբէան :

Գառնալով 'ի Վրաց և մեր Գուգարաց աշխար-
 հէն՝ ճամբան կու բերէր յԱրագածոտն գաւառ
 Արարատայ . ուր շատոնց 'ի վեր կու պայծառա-
 նային մեծամեծ վանորայք՝ լեռնաձորոց և անա-
 պատաձև տեղեաց մէջ , ինչպէս Յովհաննաւանք
 կամ Սիւղի վանք , Սաղմոսավանք , Լազրելվանք ,

Ուշոյ վանք, և այլն: Մաղկածուծ մեղուի կամ կրտաքաղ թռչնոյ պէս Վահան այս խնայման չիւր սրբազան օթեանաց մէջ կու թառէր զազրէր երկայն օրեր և ամիսներ, հոգևոր միխթարութիւն և քաջաչերութիւն քաղէլով: կու փափագէր եղած անզը մնալ, եթէ մէկ կողմէն անզացեաց վտանգի պատճառ ըլլալու վախ չըլլար, մէկայլ կողմէն այլ իր ուղեկից հեծեալքն և սպասաւորքն չձանձրանային. որք չկարնալով անանկ զարմանալի երիտասարդ տիրոջ մը երկար թափառանաց համբերել, քիչ քիչ թօթափեցան հեռացան, իրենց անզը գնացին. մնաց Վահան միայն մէկ ընկերով:

Այն կողմերուն իշխանքն և ազնուականք խորհուրդ ըրին՝ որ ծածուկ և ապահով ճամբաներով փախցընեն զնա Յունաց երկիրը. բայց Վրաց իշխանաց պէս վախցան՝ որ անոր պատճառաւ իրենց գլխուն փորձանք չգայ: Վերջապէս ինչ ընելիքը հարցուցին այն ատենի Հայոց գլխաւոր իշխանին և կաթուղիկոսին. սա կ'երևի թէ Բաւթթեր, Յովհաննու Իմաստասիրին յաջորդ նստած (յամի 729), որ ոչ անոր և ոչ Սահակոյ համարձակութիւնն ունէր առ ամիրայս և ամիրապետս. և վախնալով խորհուրդ տուաւ անոնց՝ որ մէկը պաշտպանելով շատերը չլինասեն. այլ թողուն զՎահան նախախնամութեան կամ իր բաղդին: — Մեր վիպասանն համարձակապէս սատանայի հնարքով և վախով գրդած խրատ մը կու սեպէ զայս, որ կու ջանար ամեն օգնական և ձեռնտու հեռացընել անկէ. որպէս թէ անոնց հեռանալովն՝ ինքն պիտի տիրանար Վահանայ: Ինչուան անոր վերջին և մէկ հատիկ հաւատարիմ մնացողը կամ թիկնապահն այլ որտաց զատեց անկէ. և անոր ձեռքով՝ նաև Վահանայ կենաց և պատւոյն կարևոր գործիքն այլ, քն և սօրը, զոր ոչ դք կարիճ

իրմէ կու հեռացրնէ . իսկ այդ աստիճանի մարդը՝ ուղեց զանոնք՝ ի Վահանայ՝ իբրև գործակալութիւն վարձք՝ որ չմտանէ զնա իր փնտռողներուն ձեռքը : Ա՛հ , ագահ , անարգ , այլ և անմիտ անսիրտ մարդ . մի՞թէ այդ ըրածդ և ըսածդ այլ յայանի և ակններև մտանութիւն չէ՞ անոր՝ զոր չմտանել խոստանաս . կամ թէ արժան չէ՞ր որ այն սուրն՝ քու կէս դատարկ գլուխդ թոցրնելով՝ ազատէր զքեզ թէ մտանութեան և թէ վատութեան վրտանդէն : — Մեծասիրտն Վահան չպատժեց չմեծեց զնա . բայց խորամանկութեանը վրայ ծիծաղելով՝ ինքն իր կամօք թողուց անոր երկվարն այլ սուրն այլ . իսկ ստակ և թռչակ , արգէն սպառած էր . ուրիշ բան չէր մնար վրան , բայց միայն իր ազնուութեան նշան հնացեալ զգեստքն , և իր իսկութեանը վիայն՝ տոհմին և անձին սեփական կնիքը , շաւրական ճապանին . զայս միայն պահեց վրան , որ ճանչցուի թէ ինքն է Վահան . իսկ ըզգեստները փոխելով և թողլով հագաւ աղքատակերպ . թէթեցաւ , միայնացաւ ամեն աշխարհային փառքէ և մեծութենէ , զարգէ և մարդէ :

« Գնացեալ երթայր , զբահս արկեալ զիւրն՝ զհաւատս » , կ'ըսէ վիտրասանն վայելատէս . — հաւատոց հաստատութիւնը հազնելով սպառազինութեան պէս՝ իբրև երկնաւոր նահատակ կ'երթար անվախ բոլոր դժոխքէ , ծանօթ և անծանօթ ճամբով , վանքէ վանք , անաստառ անապատ . և անոնց նախաշինող հօր նման (Ս . Սնտանի) , « մե »
 » նամարտեալ ընդդէմ չարին բազմահար վիշա
 » պին , ժուժկալեալ համբերեաց ազգի ազգի
 » վշտաց քարավէժ կոչկոճման Յանասպատի
 » բնակելով աղօթանուէր թևօքն հալածեաց ըզ
 » բազմութիւն լեզէոյն զօրացն . և զինուորեցաւ
 » քեզ . Քրիստոս » : Այս անյաղթելի զինուորութե և դիւահալած թևոց վրայ՝ զարմացաւ Հայոց

կաթուղիկոսն այլ, երբ Վահան վանքերը յոտը տեղու առնն՝ եկաւ նաև 'ի Վաղարշապատ՝ 'ի մայր եկեղեցեացն՝ յԷջմիածին, անկեց օրհնութիւն տանու և նորէն խորհուրդ հարցընելու: Նոր խորհուրդ չունէր հայրապետն, բայց յորդորել որ երթայ յանապատս, անձանօթ վանաց մէջ քաջուելով, ուզածին չափ ճգնի և աղօթէ:

ՅԷջմիածնայ գէպ յարևմուտք, 'ի Շիրակ գաւառ, Արագած լեռին ստորոտից և Ախուրեան գետոյն միջոց, այն առնն այլ ինչպէս և ետքը՝ կային անապատ միայնութեան տեղիք, որոց ճամբաներն այլ վարուն չէր. այս անձանօթ տեղուանքը մտաւ Վահան անոք անօգնական, առանց պաշարի և պաշտպանութեան. ոտքին կոխած երկրէն աւելի՝ գլխուն վրայ ոլորտացեալ երկնից ճամբան մտածելով, թափառական գնաց դարձաւ, մոլորեցաւ երկայն ժամեր, թերևս օրեր այլ, մինչև ամառայ և դժուարակոխ տեղիքն և չարաչար յօգնութիւնն՝ զինքը վերէն վար իջուցին. ջանաց շտակ կամ գիւրին ճամբայ մը գտնել, բայց աչուրներն հազիւ կրնային տեսնել, և ոտքերն շարժիլ: Նայեցաւ չորս դին, և յիրաւի անապատի մը կենդրոն, կամ ընդարձակ ծովու մը մէջ միայնացեալ երևցաւ ինքն իրեն. կանգ առաւ. չորս դին կու շարժէր շուրջ կու դար. վայրկենէ վայրկեան ոյժն և շունչը կարելով կու մտածէր իրաւ թէ երա՞զ է եղածն. ինքն է արդարև Վահան՝ տէրն Գողթնեաց, թէ Վահապ՝ դպրապետ խալիֆայից... կամ թէ արդեօք այն անձանօթ անմարդաձայն տեղը պիտի լմննայ իր պանդխտութիւնը, իր բոլոր ընթացքը... չըլլայ թէ մահուան մշուշն ըլլայ որ աչքերը կու պատէ, անդամները կու կապէ, միտքը կու շփոթէ:.. Ո՞ր եմ, ինչ կ'ըլլամ... Աստուած իմ..:

Մէկ մ'այլ բացաւ աչքը, յիշեց տեղը, բայց

բնութիւնն կերպարանափոխ երևեցաւ. անշուշտ արեգակն իր կամարէն բաւական չափով խոնարհեր էր. ետին դարձաւ, և ահա շարժուն ջրքի պէս բան մը կ'երևար. գոյիւն մը կու լսուէր. հեծեալ մը տեսաւ... հասաւ հեծեալն, հասարակ գրաստու վրայ նստած. իրարու նայեցան. Վահան խնայաւ որ հանդիպոյն անշնաս մարդուկ մ'է. իսկ սա տեսաւ յօգնած քաղցած մարմնրկած ճամբորդ մը, և գլխով անոր կերպարանքին և ազաջանացը՝ վերուց գրաւ անասնոյն վրայ, և անոր խնդրածին համեմատ դարձուց գրաստը գէպ 'ի հոգևոր պանդոկ մը, վանք մը, ուր և հասուց: Բայց սա ոչ Սամարացւոյն պէս ինքն իր կամօք տանելով և երկու գրամիկ այլ վրայ տալով, այլ վարձք ուղեւով յանկածէն Վահանայ՝ անոր մէկ հասիկ և յետին մնացեալ ստացուածը. զոր նա իւր ձեռօք հանեց տուաւ անոր, իր վաւերական հասանին, որ քան զձին և զտուրն և քան զամեն ինչ՝ սեփական է իր տիրոջը: Ասով Վահան իր տերութեան յետին կասյն այլ կարեց. Գողթնեաց հին և մեծ պայազատութիւնն այլ՝ երկրիս ամենէն փոքր շիւղի մը պէս թողուց, գոհացաւ:

Երբակայ անուանի վանորէից մէկուն մէջ խաղաղեցաւ Վահան, ինչպէս արեկոծեալ նաւն 'ի հանգստարանի. առենն այլ զսահական օրեր ըլլալով իր սիրած պարապմունքը լիովին գտաւ. և այնքան քաղցրացաւ, որ հոս այլ ինչպէս ուրիշ վանաց մէջ՝ գոհութեամբ կ'ըսէր. « Այս է հանգիստ իմ. յաւիտեան բնակեցայց 'ի սմա »: Զարմանայլին կրօնաւորք և ճգնաւորք՝ տեսնելով ազնուական երիտասարդ մը, որ իրեն բազմամեայ կրթութիւնը քիչ տարիներու մէջ առեր և գերազանցեր է. ոչ դք կու հաւասարէր անոր ճգնութեանցը և տքնութեանցը, և մանաւանդ առատահոս զղջական արտասուացը, որուն շատոնք ոչ

աղբիւրը գիտէին և ոչ հնարքը. հին սրբոց ճշգրտեցնելով նաւորաց մէջ այլ շատ մեծ և երկնապարզ և ճանաչուէր շնորհիւ արքայազնաց, զոր և իրաւամբք հարաւորութիւն կ'անուանէին, որ այրած սրտի մը ծովէն ելնելով կու զովացնէ զմիտս և զհոգի, փոխուելով 'ի սաստկագոյն զմայլմունք սիրոյ. սէր՝ որ առանց ցաւի չի կրնար երկրիս վրայ իր մեծագոյն զուարճութիւնը կամ հանդիսար դանել: — Վահան վեց ամիս կեցաւ այն վանքը, միշտ այս վիճակիս մէջ. « աւազան զարտասուս արարեալ, » և միտքն աստուածախօս լինէին անշարժելի շրթ. « Թամբք, վերին իմաստութեամբն արբեալ լինէնելով »: « և զարմացուցանէր զամենեւեան »: Այս պարզ երկնքէ մը թափուած մշտահոս աղի անձրեաց հետ հազիւ երբեմն կու լսուէին կարճ որոտման պէս խորին ողբոց ձայնք. կամ փայլակնանման կարուկ հառաչանք մը. թերևս անփորձ տեսողք և լսողք կարծէին զնա մեծ անզգամութեան մը վրայ զղջացող. բայց աւելի հոգետեսք և հմուտք՝ կ'իմանային որ աւելի անշար սրտի և աստուածային սիրով վառեալ հոգւոյ մը հանդէս է այս. անմեղի և անպարտի ապաշխարանք մը: Ասոր վրայ էր որ խոր և բարակ զգացմամբ զարմացեալ և սքանչացեալ իր սիրահար սուրբ մուզայն՝ յետոյ պիտի երգէր. « Զարմանալի է »
 « ինձ քան զերգս երաժշտականաց ձայնս՝ ողբոց »
 « քոց հնչմունք՝ ո՞վ երանելի տէր Վահան, ընտրեալ յԱստուծոյ »:

Բայց նոյն սրտառու ձայնն որ այսպէս մեր մէկ զարմանուհւոյ մը սիրտը պնդեց կանգնեց, հոս անոր համասեռի մը սիրտը՝ սոսկմամբ և վախով լըցուց. այն Շիրակայ կողմերուն Իշխանաբէկին, վախնալով ուրիշ իշխանաց նման, սրտուէր խառնեց 'ի վանքը՝ Վահանայ համար, թէ « Երթիցէ » 'ի բաց, գուցէ մեզ և ձեզ պատուհաս հասցէ

» յարքունուստ՝ վասն նորա » : — Աստուծոյ խօս-
 վելու ելաւ Վահան այս անապատէս այլ, բնելով
 առ Աստուած. « Ես 'ի քեզ եմ յուսացեալ. և
 » յ'ստուերովայր տեղիս մահու՝ աներկիւղ արա-
 » բեր զիս. և զցուպ և զգաւազան խաչի քո սուրբ՝
 » մի՛ հեռի առներ յինէն » : Եւ այս խաչանիչ ցու-
 պըն առնելով իր սրտին և ռախց նեցուկ՝ կ'երթար
 իբրև զնահապեան Իսահակ նոր ջրհոր մ'այլ փո-
 բելու անապատին մէջ. ոչ ջրհոր երգման կամ
 զրկման, այլ աստուածաշնորհ արտասուաց :

Այսպիսի աղբեր մը համար ուզեց Վահան
 աւելի խոր և անծանօթ անապատ մը, որպէս զի
 ամենքն այլ անկասկած մնան. մէկու մը վախ
 չհասնի իր պառճառաւ. և ընտրեց « անապատ
 » անյայտաւոր և սակաւամարդ տեղիս ». ուր
 հազիւ բուն անապատակեաց ճգնաւորք գտուէին
 առանձին խորշեր քաշուած, որոց երբեմն այցե-
 լուծեան կ'երթար, մսիթարուելու հոգևոր խօս-
 քերով և գրքերով : Աստուածաշունչն, և գտած
 սուրբ հարց գրուածներն՝ իրեն զբօսանքն էին
 աղօթքէ դուրս մնացեալ ժամերուն, որ շատ քիչ
 և կարճ էին. վասն զի հազիւ թէ աչք գոցեր 'ի
 քուն, շատ այլ չկարօտելով ասոր՝ անսուազու-
 թեամբը կամ գրեթէ բան չուտելոյն : Այսպիսի
 սակաւապիտուութեան համեմատ էր հագուստն
 այլ. մէկ զգեստ մը կամ պարեգօտ մը միայն. ոչ
 շապիկ, ոչ կօշիկ. մէկ այլ վերարկու՝ ձմեռուն
 ծածկոց. վասն զի տարի մը կեցաւ այս անապա-
 տիս մէջ աշունէ աշուն, « անթուլանալի սրտիւ
 » աշխատութեամբ. իբրև յոյժ ծարաւկոտ եղ-
 » ջերուաց աղբերաց՝ փափագեալ նա Աստուծոյ
 » սիրոյն : . . Եւ այնուհետև զոյսն իւր 'ի մարդ-
 » կանէ 'ի բաց մերժեալ, արտաքոյ մարմնոյ իբրև
 » ընդ իմանալիսն լինելով՝ զհակառակօրգաւն 'ի
 բաց թողցեալ՝ սատանայիւ » : Ամբողջ շրջան

մ'արևու այս յետին միայնութեան մէջ թաղուելով
 լով, ընկղմելով յաստուածային մտածութիւնս՝
 բոլորովին թեթեցաւ սիրան. գրեթէ նուազեալ
 մարմինն՝ հազիւ կրնար վարագուրել եռանդուն
 հոգի մը, որ անկէ դուրս վազել, թռչիլ վերա-
 նալ կ'ուզէր, և շուտ կ'ուզէր: Չորս տարի էր որ
 այսպէս մարմնով անհանգիստ և վշտակիր՝ հոգ-
 ւոյն հանգիստը կու փնտրուէր. պէտք էր որ փու-
 թայ հոն՝ ուր կու յուսար կատարեալ հանգչիլ:

ԺԲ

Լսեր էր որ իր ծանօթ Օմար ամիրապետին՝
 յաջորդելով Ազիս Բ չորս հինգ տարի միայն, թէ-
 պէտ և ատեցող քրիստոնէից, բայց նախ խողից
 դէմ կուուելով շատ ատեն չէր ունեցած զմար-
 դիկ ջարդելու. իսկ անոր յաջորդն Նէշամ զոր
 Նէշմ և Շամ կոչեն մեր պատմիչք (725-743), ար-
 դէն հրաման տուեր էր խստանալ քրիստոնէից
 վրայ, և փնտրուել զՎահան. և եթէ ինչուան այն
 ատեն (15 տարի մը՝ Իամասկոսէն դալէն՝ ի վեր)
 չգտան զինքը, սակայն որ մը կրնային գտնել, և
 թերևս իրեն մօտ եղած անպարտ անձանց այլ
 մնաս հասցընել. և եթէ դեռ անոնց աչքն կա-
 պուելու այլ ըլլար, սակայն իր աչքն շատոնց բա-
 ցուեր սրացեր էին երկնից տեսութեամբ. անկէ
 ետև ապրիլն՝ ձանձրալի էր իրեն. փափաղելի՛
 մարտիրոսական մահն: Հաստատեց ՚ի միտքն՝ որ
 ինքնին երթայ յայանէ զինքը Հագարացոց. և
 թէպէտ ոմանք խմանալով՝ կու ջանային յեա կե-
 ցընել, բայց ոմանք այլ դէմ չէին կենար, այլ և
 քաջալերէին հաստատ կենալու իր մտացը վրայ:

Կերևի թէ ամիրապետին տեղ նախ ուզեց ա-
 նոր Հայաստանի մէջ տեղակալը փորձել, որ հոն
 կու նստէր ՚ի Բուին մայրաքաղաքի. գնաց անոր,

անվախ համարձակութեամբ ըսաւ. **Ես եմ Վա-
հան:** Այն ատենի Հայոց ոստիկանն էր Մրուան,
(որ յետոյ եղև վերջին ամիրապետ Իւսմիտեան
տոհմին), Արզրազիզի պէս խոհական և բարե-
խառն մարդ մը, որ նորէն Հայոց խաղաղութիւն
աուեր և իրենց միջէն վերակացու դրեր էր զԱ-
շոտ պատրիկ Բագրատունի. չուզեց արդար մար-
դու մը անպարտ արեան մտնել, այլ անշուշտ
լուելեայն հեռացուց իրմէ զՎահան: Իսկ սա այն
ատեն սահմանեց որ երթայ ինչուան 'ի Բամաս-
կոս, և ուր որ տարագիր կենաց դժբաղդ գի-
պուածն սկսեր էր՝ հոն ըմբնցնէ փառօք: Անկէ
ետև միայն ճամբու յարմար առթի կու սպասէր,
և անոր վախճանին յաջողութեան օգնական կ'ու-
ղէր արժանաւոր անձանց աղօթքը և օրհնութիւ-
նը. և այս պատճառաւ ելաւ վերջին անգամ մ'այ-
ցելութեան իր սիրելի վանքերուն և ուխտերուն:

Իր գառաւած Այրարատ գաւառին սահմանա-
կից է Գեղաքունի գաւառն Սիւնեաց, Սեւանայ
ծովուն հարաւակողմը, ուր այն ատեն ուրիշնե-
րէն աւելի կու հռչակուէր Մաքէնեաց վանքն՝ իր
ասրազգեստ ձգնաւորներովն, և ևս առաւել եր-
կու Սողոմոններով, որոց մէկն առաջնորդն էր,
երկրորդն սրբակաց վարդապետ մը, զոր Հաբանոյ
հայր կոչէին՝ աւելի պատուոյ համար. և որ մեր
գպրութեան և եկեղեցւոյ յիշատակ թողուց շատ
պատուական գիրք մը, Տնականը, շարագրելով
զվարս սրբոց վկայից, որոց քիչ ատենէն գասա-
կից պիտի ըլլար և Վահան: Հայրական գթով և
գորովով ընդունեց սա զպանդուխտն. և 'ի մեծ
տօնի Խաչին՝ ամենայն հոգևոր մխիթարութեամբ
լցուց և լիացուց. և երբ անկէ երթալու եղաւ՝¹

¹ Սրբոյս վկայարանութեանց մէջ ոմանք առաջ 'ի Յով-
հաննավանս, յետոյ 'ի Մաքենիս գնաց, կ'ըսեն, ոմանք
այլ ընդ հակառակն:

իրեն ճամբու զգեստէ և թռչակէ զսա՝ մեխիճա
բահան բան մ'այլ գրեց տուաւ, որ երբեմն եր-
բեմն կարգալով աւելի քաջալերուի:

Այս Մաքենեաց վանքին քովէն գետակ մը
կ'անցնի և կու թափի 'ի ծովն Սևանայ, աղբիւրն
այլ քանի մը ժամ հեռու է 'ի հարաւակողմն՝ այն
լերանց մէջը, որ անջրպետ են Գեղամայ երկրին
և Վայոց ձորոյ. — ուրեմն կէս օր մը դար վեր ել-
նելով և կէս օր մ'այլ դար վար իջնելով՝ Վահան
կրնար հասնիլ այն Սիւնեաց գլխաւոր գաւառին
կենդրոնը, ուր քանի մը տարի առաջ թողեր էր
իր սրտին վրայ տիրացող անձ մը, իր կինը: —
Յանդգնեցաւ արգեօք փորձիչն՝ այն մաշած և
մաշկահապած՝ բայց դեռ 30ամեայ սիրտը գրգէլ,
որ վազելով Վայոց լեռներէն, մէկ անգամ մ'այլ
յաւիտենականութեան համար՝ կրկնէ յետին մը-
նաս բարովը՝ անօր, որու հետ եկեղեցին անգամ
լծեր էր իր երկրաւոր կեանքը: — Գուցէ նայե-
ցաւ Վահան մէկ մը այն լերանց վրայ, գուցէ և
լուռ հառաչանք մը իր մէջ հնչեց. սակայն աչքը
և ճամբան դարձուց յարեմուտք. և աւելի փախ-
չելով՝ քան քալելով՝ դարձեալ վանքէ վանք ան-
ցաւ: Բաց յայտոց՝ կենալով քիչ մ'այլ 'ի վանքն
Թեղչնի, որ Երևանու մօտերն է, և Մաքենեաց
պէս նշանաւոր էր իր վանականաց վարքով և կար-
գով: Անկէ այլ անցաւ գնաց իր առաջին և սիրելի
օթեանը, 'ի Յովհաննավանս Արագածոտան, ո-
րոյ հայրն Յովհան՝ մեծ սիրով և կարօտով նորէն
ընդունեցաւ իր աշակերտացեալ և զարմանալի
մտերիմը. և լսելով անօր առաջագրութիւնը՝ յոր-
դորեց հաստատութեամբ կատարելու. ինչուան
կու փափագէր ինքնին անձամբ անօր ընկերակցե-
լու այլ, եթէ իր առաջնորդութեան պաշտօնն
արգելք չըլլար. բայց իր տեղ անօր ընկեր գրաւ-
երիտասարդ և զգաստ եղբայրներէն մէկը, որ

չորս տարի Վահանայ ուղեկից ըլլալով, անոր ամեն պատահարաց տեղեակ և տեսող եղաւ, և կու պատմէր բաց յայլոց, որ իրէք անգամ երկնաւոր այցելութիւն կամ տեսիլք եղաւ սրբոյն. ինքն և ուրիշներն՝ միայն լոյսը տեսան, բայց Պօղոս առաքելոյ ուղեկցաց պէս՝ ձայները չստեցին կամ չհասկացան. սակայն կարծէին որ Քրիստոս կ'երևէր և կ'ըսէր իր ընտրելոյն, «Մի դանգա-»
 « ղեր, զի ես ընդ քեզ եմ, և անյաղթելի առնեմ » զքո բանդ »: Նոյն խիչ Յոհաննավանուց մէջ այսպիսի այցելութիւն մ'ունեցաւ Վահան. և ելնելուն ատեն՝ հայրն Յոհան այլ Սողոմոնի պէս առաւ իրեն պէտք եղած զգեստ, թոշակ և ձի: Նոյն ընդունելութիւնը գտաւ Վահան նաև ուրիշ վանորէից մէջ, մանաւանդ յիշատակելոց ամենէն ետքինին մէջ, որ է Նշուհար (հիմա Սահմալուհար) ըսուած վանքն յԱրծկէ, Վանայ ծովուն արևմտեան հիւսիսային ծայրը, Սիման (Մասեաց) շէնքն ստորտար. որոյ հայրն կամ առաջնորդն էր Արտաւազդ, բարեսէր հիւրասէր անձ մը, որոյ համար և Աբրահամ կոչուէր: Սահմանալով թէ Վահան է եկողն, բոլոր եղբայրներով զխմացն ելաւ ընդունեցաւ, և իրէք որ պահեց պատուեց սիրովեց զնա. լսեց մանրամասնաբար անոր գիպուածները և գիտաւորութիւնը. ինքն այլ քաջալերեց, և թոշակը նորոգելով, առաջնորդ եղբայր մ'այլ առաւ, որ ինչուան ուր որ ուղէ՝ հեռը տանի. արձրկեց զնա մեծ սիրով, և մեծ այլ յուսով՝ քիչ ատենէն Քրիստոսի եկեղեցւոյն փառաւոր յաղթող վկայ մը ճանչնալու և ճանչցրնելու զնա. ինչպէս որ ըրաւ այլ:

ԺԳ

Անկէ ետե Վահան գարձուց ձին գէպ 'ի հարաւ, աղայութեան ատեն գերութեան գացած ճամբէն՝ երթալու իր վախճանին: Նոյն օրերը՝ Մրուան սասիկանն՝ Աշոտոյ պատրկի օգնութիւն թաղրաց յալթելով 'ի Բարբանտ՝ շատ աւարով գարձեր էր յԱղուանս, և անկէ աւարին և հեծելազօրաց մէկ մասը կու գարձընէր առ ամիրապեան: Ասոնց հետ խառնուեցաւ Վահան. ճամբան քիչ քիչ իմացուց անոնց իր ինչ մտքի վրայ ըլլալը. համարձակ կու խօսէր իր կրօնից վրայ և կու վիճէր անոնց հետ. որք ոչ այնչափ իր քրիստոնէական գիտութեանը վրայ կու զարմանային, որչափ իրենց մահմէտական դէնն և զրոյցները տեղն 'ի տեղը գիտնալուն վրայ, և չէին կրնար դէմ դնել: Այսպէս կտրեցին այն երկայն և անապատ ճամբան: — Ինչ տարբեր մտածութիւնք ելեր էր Վահան այն ճամբէն՝ տեսնելու իր երկրին ընդարձակ աւերակները, և անոնց մէջ մէկ հատիկ բուսած կենդանի ծաղիկը, — իր քոյրը. զոր հիմայ ուրիշ ծաղկան մը հետ թողլով խապա՝ կու գտնար ամենազարմանալի և դերահրաշ սիրելոյ մը հետ արեամբ միաւորելու:...

Հասան յԱւահայ, Հայոց և բովանդակ քրիստոնէայ Միջագետաց նշանաւոր քաղաքը, նախահաւատ թագաւորին Արգարու մայրաքաղաքը. որ յայտնի է քեզ, Հայկակ, թէ ինչպէս անոր օրերէն մինչև այս պատմութեանս ժամանակ և դեռ անկէ ետե այլ քրիստոնէից անուանի ուխտատեղեաց մէկն էր, 'ի պատճառս հաչակեալ Բասարաթիւն, փրկչական պատկերին: Ահա գար-

1 Ղեւոնդ Պատմիչ:

ձեռք Վահանայ սիրելի իջեվան և հագեալ արտա-
րան մը. ուր ոչ միայն կեցաւ յերկրագործութիւն
այն հրաշանկար սպասկերին, այլ կ'երևի թէ և
երկայն առեն կեցաւ. և ոչ պարզապէս աղօթիւք,
այլ և նոր տեսլեամբ կամ յայանութեամբ մը¹
քաջալերեցաւ իր առաջագրու թեանը վրայ, միան-
գամայն անոր յաջողելուն: Նոր եռանդեամբ ճամ-
բու ընկաւ, ուղղակի 'ի հարաւ իջնելով:

Ուստայէն քանի մ'օթեան վար ճամբան կու-
բերէ 'ի Խառան քաղաք անուանի. ուր, ինչպէս
'ի սկզբանն յիշեցի՝ վախճանեցաւ երանելի կա-
թողիկոսն Սահակ. որոյ յիշատակն անշուշտ
դեռ կենդանի գտաւ Վահան: Բայց անկէ աւելի
փնտրուեց ուրիշ իրեն մերձագոյն խոստովանողի և
վկայի մը հանգստարանը. իրմէ փափուկ մէկի մը,
որոյ յիշատակն այլ արժան էր գանել և հաշա-
կել անդեկօրէն. և էր նա Երան, դուստր մեծ և
խոհեմ իշխանին Վահանայ Վամսարահանի, քոյր
Ներսիսի սպարկի, որ Սմբատայ հետ միաբանե-
լուն համար՝ կրակին տարին ուրիշ քանի մը իշ-
խանաց հետ գերի բերուեցաւ, քոյրն այլ հե-
տը. որ և հոս բանտին և բանտողաց բանութե-
նէն նեղուելով և հաւատքին վրայ հաստատուն
կենալով՝ վկայօրէն վախճանեցաւ (706-7). և իր
միւս եղբայրն Քազիկ՝ որ նորաչէն եկեղեցւոյ մը
նաւահատիք կ'ընէր ('ի Վարդանակերտ), երա-
նելի բրոջը յիշատակն այլ մէկտեղ կատարեց:
Հոս Վահան իր գերեկից Երանական շիրմին վրայ
այլ լալով՝ ելաւ հասաւ 'ի Ռակիկա կամ 'ի Վա-
լինիկոն քաղաք, ուսկից կ'անցնի Եփրատ գե-
տը. և անով դուրս ելաւ 'ի Միջագետաց և մը-
տաւ 'ի բուն սահմանս Արաբացւոց և հին Աս-
րւոց. և լսելով որ ամիրապետն Հեշամ չէ 'ի Բա-

¹ Յայտնաւորք:

մասկոս, այլ հոն մօտ Եփրատայ՝ ՚ի Ռուծալի զաք, իր ճամբորդութեան վախճանին հասաւ, թէ և ոչ շուտով նաև իր փափագանացը:

Աներկիւղ և եռանդուն քրիստոնեայ, միանգամայն և փափագող մարտիրոսութեան, զոր և յայտնութեամբ այլ ստուգեր էր, ՚ի վերայ այսր ամենայնի մեծահաւատ և խոհեմ. շուղեց կերպով մը զԱստուած փորձել, կերպով մ՛այլ անհաւատարիմ երևիլ անոնց՝ որ յեա Աստուծոյ իրաւունք ունէին իր սրտին վրայ. այնպիսի առաքինութիւն և սրտապընդութիւն մը ցրցուց՝ որոյ նման թերևս շատ դժար է գտնելն: Տասը տարի պատրաստուած և աչք առած էր վկայական մահը, անոր համար զաշխարհ ոտքի տակ գրած, և այնքան հարիւրաւոր մղոններով երկայն ճամբաներ կտրելով՝ հասեր էր հանգիսին տեղը. ոչ կու վախեր, ոչ այլ կու յանդրգնէր. ոչ ետք կենար յասպարիզէն՝ որ ՚ի պսակէն այլ ետք չմնայ, և ոչ այլ ինքնայարձակ կու նետուէր: Թէ և գլխաւոր փափագն էր մարտիրոսութեամբ ելնել այս յաշխարհէս, զոր արգէն ուրացեր էր ճգնողական կենօք. բայց եթէ ամիրապետն հաւանելու ըլլար (որ չէր յուսալի) թողուլ զինքն ազատ իր քրիստոնէութեան մէջ, ինչպէս Սմար թողուց ուրիշ գերեւանները, պիտի աւնուր յանձն սպրելու ազատօրէն սուրբ հաւատովն՝ ինչպէս ուրիշ իշխանազունք հայրենեացը, և ոչ որ և է կերպով զըրգուէլ զայլագէնս, և բռնի յափշտակել զպսակը: Այս է զարմանալի առաքինութիւն և հաւատարմութիւն Փողթնեաց իշխանին և Սիւնեաց փեսային. այս է Վահանայ կատարեալ խմաստութիւնն՝ երկնաւոր և երկրաւոր. զոր և ոչ ամենլաւ անձինք կրցան և կրնան միացընել, այլ որոց պարգևէն աստուածային գերագոյն շնորհքն: Արժան և հարկաւոր է ճանաչելն զայս ՚ի Վահան, իր մեծ արժէքն լաւ այլ ճանաչելու համար:

Աւելի քիչ ժամանակի մէջ Այրարատայ շէն-
ներէն մինչև Ասորեստանի անապատը և ի Ռու-
ծափի հասաւ Վահան, քան այս քաղքիս դռնէն
մինչև անոր արքունեաց դուռը: Քաղքէն դուրս
տեղ մը իջեանեցաւ, իբրև թէ իր վերջին հանգի-
սին պատրաստուելու՝ զգաստութեամբ և հան-
դարտութեամբ, չուղեց անկէ ետև քովը պահել
իր ճամբու հաւատարիմ ընկերները, այն երիտա-
սարդ եղբայրները՝ զոր հարքն Յովհաննավանից
և Երաշխաւորին՝ իրեն ուղեկից և օգնական տը-
ւեր էին. « Ահաւաղիկ հոս իմ ճամբաս վերջա-
ցաւ, ըսաւ. տակէ ետև ուրիշ անկոխ և անթո-
շակ ճամբայ մ' ունիմ ընելու, զոր և մինակ պի-
տի կատարեմ. դուք դարձիք ձեր առաջնոր-
դաց քով, և յանձնեցէք սուրբ միաբանից՝ որ
աղօթեն երբեմն իրենց եղբայրացեալ Վահա-
նայ համար. շուտով գնացէք, որ աղօթքնին
հասնի ինձի յօգնութիւն»): Զանոնք արտառն-
քով և համբուրով ճամբայ գրաւ, վերջին ան-
գամ ետևնուն նայելով դէպ ՚ի հիւսիս, դէպ ՚ի
հայրենիս, դէպ ՚ի Հայս. ուսկից շարժուն ճամ-
բու և ճամբորդի պէս կու տեսնէր միայն Եփրա-
տայ իջուածքը, և երբ ասոր արևանց մօտ անհե-
տացան արամեալ վանականքն, Վահան այլ դար-
ձաւ իր առանձնարանը, և սկսաւ իր մեծ գործը:

Քննեց իմացաւ թէ ո՞վ կայ յարքունիս ՚ի Ռու-
ծափի իր հին ճանչուսր մեծերէն, և ծածուկ ի-
մաց տալով կանչեց: Երբ անկարծ լուրը լսելով
էկան, աւելի անկարծելի քան մը տեսան. իրենց
Վահապը վեհակերպ վահանացեալ, թէ և իրենց
աւելի օտար երեցաւ նա, քան բարեկամացն՝
Յօր: Վարժեցին թէ կամ խելագարեր է, կամ
բռնութեամբ այս խելո՞՞ կերպարանքն առեր է.
և և թէ իր խօսքը իր կերպերը ճիշէ՞ն՝ չէն կըր-
նար հաւտալ թէ այն արքայակերպ պճնապայ-

Ժառ պատանին՝ այս գծծակերպ նիհառացեալ
մարդն է. և դեռ զարմանալով կու հարցընէին.
«Ձի այգալէս էս»: — Վահան շակէ շիտակ իմա-
ցուց անոնց թէ Քրիստոսի հաւատոց և սիրոյն
համար յանձն առեր է այս աղքատութիւնը և
չարակրութիւնը: — Անոնք կամ չկրնալով կամ
չուզելով հասկընալ, առաւել փաստ ու պատ-
ճառ մը կու սեպէին զայն նորէն մահաձեւական
կրօնքին գառնալու, որ թէ այս աշխարհիս թէ
այն աշխարհին մէջ կու խոստանար ընդունողացը՝
հեշտութիւն և փափկութիւն: Այն ատեն սուրբն
քիչ մ'աւելի սաստիկ լսեցուց ճմարտութեան
քարոզութիւնը, և անոնց զաղփաղփուն փաստե-
րը փլուց: Անոնք կէս ապշած կէս ամբչցած, և
ումանք իրենց կրօնքին վրայ գայթակղած, ինչպէս
կ'ըսէ պատմիչն, մէկգի գացին, ոչ պաշտպանե-
լով և ոչ այլ դասապարտելով զնա:

Վահան սպասեց, և երբ տեսաւ որ անոնք կէս
բարեկամութեամբ կէս անհոգութեամբ թողու-
ցին զինքը և չիմացուցին ամիրապետին, գնաց իր
Ժերունի տաճկութեան վարպետին, որ և մեծ
Գպրապետ էր տէրութեան. և իմացուց թէ ինչ-
պէս անոր սովբեցուցած կրօնքը թողլով՝ իր ծնըն-
դեան կրօնքը նորէն ընդուներ է, և կ'ուզէ որ ամիրապետն
այլ գիտնայ զայս: Գպրապետն որ-
չափ այլ զարմացաւ և ցաւեցաւ, դեռ սիրելով
իր աննման աշկերտը՝ սկսաւ յանդիմանել և վախ-
ցընել ամիրապետին կողմանէ, որ փոխանակ ա-
ռաջին շնորհացը՝ կրնար չարաչար մահուամբ
սպաննել զնա: Բայց տեսնելով որ Վահանայ հա-
ճելի և փափագելի են այս սպառնալիքս, սկսու-
անուշութեամբ աղաչել որ իր աղայութեան ա-
տենին պէս նորէն իրեն ընկեր և օգնական բլայ,
և իր վայելուչ հագուստներովը զարդարուի: Եւ
այնքան ծանրութեամբ ու նազելով աղաչեց և եր-

գուրնցուց զՎահան իր մտերմութեանը վերջը որ բռնադատեց զուրբը առնելու իրմէ 30 գահէ կան: Առաւ նա ստակը՝ խոստմանը համար, բայց նոյն առողին առջև բաժնեց աղքատաց. և ինքն իր առանձնութեան աեղը քաշուելով՝ բոլոր ձմեռը մէկ ճգնաւորական թեթև զգեստով և գրեթէ անկերակուր անցուց:

Նոր գարուն մ'այլ հասաւ. Վահան աւելի քան զբնութեան կեանքը՝ գերագոյն կենաց բաղձալով՝ երրորդ փորձ մ'այլ փորձեց՝ իմաց աւլու ամիրապետին. և այս անգամ գնաց առ մեծ պաշտօնեայն ելիւմաի դանձուց և հարկաց տէրութիւն, և նոյն աղաչանքն ըրաւ: Արարացւոց արքունիքն այն ատեն բաւական կրթութեան հասեր և արժանաւոր անձինք ունէր, որք առանց կրօնամոլութեան կրնային լսել և տեսնել ուրիշ կրօնի հետևողներ, և գթոյ ու բարեկամութեան օրէնքները հաւատարմութեամբ պահէին: Այսպիսի էր այս պաշտօնեայս այլ. խոժոռեցաւ Վահանայ ըսածին վրայ, և աւելի կ'ուզէր չլսած ըլլալ. մասնել զնա՝ վատութիւն կուսեպէր, լսել իրեն խիղճ մը կարծէր. և իբր թէ Վահանէն աւելի ինքն իր գլխուն վրայ վախնալով՝ սախպեց որ երթայ հեռանայ իրմէ, լսէ այդպիսի խօսքը, զոր գրեթէ ոչ ոք կու համարձակի ամիրապետին ըսելու. « զի մահաբեր է բանդ այդ. ինձ խառվու » թիւն, և քեզ՝ մահ. սուր՝ ի քո մարմինդ, մի » գուցէ և յայլոց զարթուցանիցես ». այսինքն, այդ խօսքդ մահաբեր սուր մ'է, որ ոչ միայն քու գլուխդ կու տանի, այլ կարելի է քու պատճառաւ գ' ուրիշներուն այլ:

Վիպատանն՝ այս զարմանալի ընդգիմութիւնը կամ չմտաննէն զՎահան՝ ուրիշ կերպով չիկրնար բացատրել, բայց սատանայի խորամանկութեան տալով, որ ՚ի խորհուրդ կու կանչէ իր դեւերը, և

իրենց շահաւոր կու գանենն հեռացրնելու զմահի
Վահանայ, և ջանալու մոլորութեամբք և հեշ-
տութեամբք տկարացրնել զնա: Բայց ինչպէս որ
ճշմարտութեան ատեցողն և հայրն ստութեանց
միշտ կոյր և կաղ է, այս փորձերով այլ աւելի
խայտառակեցաւ. վասն զի Վահան թէ և փափա-
գող՝ այլ ոչ այնքան մահուան փափագող էր, որ
քան ատեցող հեշտութեան և անքրիստոնեայ
կրօնից. ուրեմն հակառակորդն հողոց ինքն ի-
րեն գէմ կու ջանար և կու զսկուէր: Իսկ Վահան՝
օրինակաւ իմն իր Տիրոջ պէս իրէք անգամ յաղ-
թելով փորձութեան չարին, որ ՚ի ձեռն դպրա-
պետին և արքունի խորհրդականաց՝ կ'առաջար-
կէր անոր զփափկութիւն կենաց, զհարստութի
և զաշխարհական փառք ու պատիւ, չորրորդ փոր-
ձով մ'այլ խայտառակեց զնա՝ վերջապէս իր փա-
փագած մահը յափշտակելով, թէ և զայս այլ ոչ
անաշխատ:

Պաշտօնէից սիրտը շատ կ'իրթ և կակուղ գրա-
նելով Վահան, պէտք ունեցաւ խիստ և անգութ
սրտի մը. բոլորովին հակառակն ընելով բնական
բերմանց. և իրեն մէկ հատիկ յարմար պաշտօ-
նեայ սեպեց զայն՝ յորմէ ամենայն զգայուն սիրտ
ստակայ և զզուի, երկաթէ և քարէ զանգեալ սրբ-
տի տէր կարծելով զնա. — պաշտօնեայ մը՝ որ լոյս
առնն չերևիր, այլ գիշերահաւու պէս կու պա-
հուրտի, և այն վայրկենին կ'երևի՝ երբ ուրիշի մը
վերջին վայրկեան պիտի բերէ. կարծես թէ ամեն
իր գուրս գալուն՝ ցրտագին սարսուռ մը կու զար-
նէ զինքը ճանչցողներուն, և գոնէ մէկ մը սառու-
ցեալ գունատեալ անշնչացեալ կու մնայ, կամ
կապուտակ մահուն մանեակը վիզը սլլըրած,
կամ մարմնոյն և գլխոյն կարևոր կամուրջը կտա-
րած... Իսկ է գժնիկ Պահիճն:

ԺԳ

Իսկ Վահանայ փնտռած և ընարածն ոչ թէ պարզ դահիճ, այլ և Բահճապէտ էր, իրեն յարմար Քաբէ անուամբ, որ ՚ի վարձ պնդասրտութեն և շատ անգամ պժգալի պաշտօնը վարելուն՝ հիմայ Հիմացուց (Հէմսի) իշխան գրուեր էր: Յետ երկար աղօթքով ինք զինքը Աստուծոյ յանձնելու, Վահան իր հաւաաքը, կամքը և փափազը, միով բանիւ իր խնդիրը՝ աղերսապրի պէս գրելով վայելչապէս արարացի ճարտարգրութեամբ, զոր ՚ի տղայուց լաւ վարժեր գիտէր, գնաց այս փշտա պաշտօնէին. և առջիններուն պէս իմացուց միաքը, ու տուաւ խնդրագիրն այլ՝ որ ցուցնէ ամիրապետին: — Քարչ՝ դժնդակ շարժուածքով մը աչքերը խոլուեց, պերեւշտքն սլորեց. կարծես թէ քաղցած գայլու կամ բզրքառղ յովազի պէս՝ արեան հոտ մ'առաւ, լեզուն հին սպանութեան համերը զգաց, և լափլփելով շրթանց մէջ, լաւ լաւ՝ ըսաւ. խնդրագիրը ծոցը դրաւ, փաթթոցը պնդեց, ակնարկեց Վահանայ որ հետը ճամբայ ընկնի: Աւահա հեզ ու անմուռնչ գառին պէս քշելով կու տանէր առ մեծ խալիֆայն. իր ձախ ու ժանտ դէմքը տեսողք և ճանչցողք՝ սոսկալով ետ քաշուէին, բայց Վահանայ ազնիւ և ողորմ կերպարանքն՝ ստուրնին կու կապէր:...

Տեսնուեցան Քարչ և Հէչամ. դահճապետն և ամիրապետն. սա առաւ՝ կարդաց Վահանայ խընդիրը, և նախ գրոյն վայելութեանը և գրուածքին ու խօսից ճարտարութեանը վրայ զմայելցաւ, և աւելի գառին քան գայլուն կողմը դարձաւ սիրան. հրամեց որ առջևը բերեն զՎահան, որ այնքան երկայն ատեն և տարիով կու սպասեր այս կոչման: Ահաւոր բանաւորին սիրան չգիմա-

ցաւ այն անշուք զգեստուց և մաշեալ կերպարանայ մէջ տեսնել իր արքունեաց հին գիւանադը պիրը: Ինչո՞ւ, ըսաւ, այդպէս խեղճացեր ես, Վահագ. «ուրեմն երկիրն Հայոց իջցց զքեզ յայդ»: — Այլ իմ հայրենիքս, պատասխանեց Վահան, այլ իմ հարցս հաւատքն ճանչցուց ինձի իմ գերագոյն Տէրս, որ իր անբաւ մեծութենէն իջաւ այս խեղճութեան. որուն ես այլ իմ չափովս նրմանել ուզեցի: — Տեսա՞ր, կանչեց ամիրապետն, Հայաստանի սառնասպառ սարերուն սատանաներն զքեզ խենդեցուցեր են: — Մանաւանդ թէ, ըսաւ Վահան՝ անվախ զուարթութեամբ մը, արդայութեանս առնն վրաս եկածներն այլ՝ հոն թօթուեցի, մարբուեցայ պայծառացայ:...

Անշուշտ Քարջի փուշերն անկուէցան այս խօսքերուս, և կ'ուզէր մէկէն լափել Վահանայ արիւնը, եթէ քան զինքն երկայնամիտ և կակղափրա չըլար Հէշամ, որ և նեղանալով և հայհոյելով, բայց գեռ ողորմելով, Լուէ ըսաւ, ո՞վ մոլորեալ և բարիատեաց, այդ խենդ խօսքերէդ, որ ձեր սատանաներն միտքդ մտուցեր են, և զարձիւր քու առջի փառացդ և կրօնից: Հրաման արւաւ, և մէկէն բերին Վահանայ՝ գունադոյն մետաքսեայ բանուած հագուստներ, և գիմացը թափեցին օսկւոյ և արծաթի զարդուց գանձեր. «Ասոնց վրայ, աւելցուց ամիրապետն, պատրաստ են քեզի համար ընաիր ձիան և ուղտեր, ամեն տեսակ ըռզակ, ծառայք ու աղախնայք, և քեզի արժանաւոր իշխանութիւն մ'այլ, եթէ կ'ուզես հոս իմ քովս, և թէ ուզես հոն՝ քու հայրենի գաւառիդ մէջ. «Յւ իշխանութիւն քեզ՝ թէպէտ «աստ, թէպէտ՝ ի Քողթան, զքո անկաւոր իշխանութիւնն»): միայն թէ մեր պատգամաւորին պատուէրքը կատարէ, և վայելէ իր խոստացեալ բարիքը՝ թէ հոս թէ ի դրախտին: — Այսպիսի

խօսքով և գործով մը ամիրապետան դպեթէ մէկէն ընդնուց իր ըսելիք և ընելիքը: Հարկէր որ Վահան այլ իր վերջին խօսքն ըսէ. և ըսաւ համարձակ՝ իբրև հասարակ մարդու մը. ըսաւ, թէ « Այդ գանձերդ և խոստմունքդ լաւ խօկ վկայ կ'ըլլան քու խորագիտութեանդ, որով շատերը խաբեր են. բայց Աստուծով՝ ես ոչ պարզեններէդ և ոչ պատիժներէդ պիտի խաբուիմ. Եթէ իրաւ ինծի բարիք ընել կ'ուզես, թող զիս ազատ՝ գիտցածս և ուզածս ընելու, և ընծայներդ ուրիշի պահէ. կ'ուզես առ և իմ հայրենի Քողթման իշխանութիւնս այլ, զոր թէ ոչ դու՝ ստուգիւ մահն քիչ ատենէն ինծմէ պիտի առնու. ինչպէս քեզմէ այլ քու իշխանութիւնդ... ապա թէ ասոր չես հաւանիր, կատարէ վրաս սպառնալիքդ. ես պատրաստ եմ »:

Այլ խօսել չէր ըլլար. հրամայ ամիրապետան որ տանին զՎահան՝ ի բանտ և ոտքը շղթայի անցընեն: Երբոր տարին՝ նա ուրախութեամբ փոխանակ մէկին՝ աղաչեց որ երկու ոտքն այլ գնեն ի կոճեղս. ասանկ այլ ուրիշ առիթներու մէջ՝ որչափ որ գիւրութիւն կրնար ըլլար ի բանտին, կամ բանտապետն կ'ուզէր շնորհել, նա կու մերժէր, և աւելի չարչարուիլը կ'ընարէր. որոյ վրայ զարմանալով կ'ափշիւն պահասանքն: Եւ երբ վերջին օրը Վահան շնորհակալ ըլլալով՝ կ'ըսէր բանտապետին, թէ ասկէ ետև պիտի ազատիս իմ վրաս աշխատութենէդ, նա գրեթէ ամըջնալով և տրամելով պատասխանեց, թէ ինչ բանի վրայ կրնաս շնորհակալ ըլլալ՝ որ և ոչ մէկ շնորհք կամ գիւրութիւն մը յանձն առիր ինծմէ: Իսկ առաքինի վկայն՝ անոր գլխաւորութիւնն այլ մեծ բարեբարութիւն սեպելով՝ գործեալ կ'ըսէր թէ ասոր համար վարձքդ կ'առնուս յԱստուծոյ, որովհետև անկարելի է որ ես հատուցանեմ:

Ութ օր մնաց 'ի բանար. այն միջոցին Հեղատեան արագընթաց ձիերով մարդ զրկեց 'ի Միջագետա առ Սրուան ոստիկանն Հայոց, Վահանայ վրայ տեղեկու թիւն առնլու թէ ինչ բրած է 'ի Հայաստան. մէկայլ կողմանէ այլ ամեն օր գիտուն կուռաներ և գենպեաներ կու խաւրէր 'ի բանան, որ վիճեն և համոզեն և նորէն զՎահան բնեն Վահապ. իսկ անոնք չրթունքնին խածնելով յետ կու գառնային, և կու խոստովանէին՝ որ նա մեր գիտցածը մեզմէ աւելի գիտէ. իսկ իր քովէն բ. սածը՝ խօսք չէ, սուր է, գէմ կենալ չըլլար. » Զէ » ումէք լսել բան, բայց սուր՝ որ զբանից մեր. » կանայ զխօսս » : Ամիրապետն չէր գիտեր նեղանայ թէ զարմանայ. և կ'ապսպրէր որ չըլլայ թէ ուրիշի այլ խմացընեն իրենց խաղքութիւնը : — Դարձան շուտով գեսպաններն և Սրուանայ ստատասխանը բերին, որ ստուգեր էր հաւատարիմ անձերէ, թէ Վահան իրաւ մեծատոհմ իշխան մ'էր 'ի Հայս, միանգամայն խելացի և զգաստ մարդ մը. ոչ հիւանդ և ոչ խելագար, այլ իր հայրենիքէն ելեր եկեր էր, որ ամիրապետէն հաւանութիւն առնու կամ համարձակ իր հաւատքը պաշտելու և կամ անոր վրայ մեռնելու :

Այս բանս այլ աւելի հաստատեց Հէշմայ փորձը, և աւելի փափագեցաւ ապրեցընելու այնպիսի անձ մը՝ զոր Օմար հազիւ կրցեր էր քովէն հեռացընել. և նորէն կանչելով զՎահան և աւելի կակըզցած սեպելով, հարցուց թէ միտքը փոխեց : Իսկ նա պատասխանեց, թէ ճշմարտութիւն մէկ է, իր խօսքն այլ մէկ է : Եւ յետ երկար և կրկին կրկին փորձելու և ջանալու համոզել զնա ամեն կերպ զիջողութեամբ, տեսնելով որ Վահանայ ամեն մէկ պատասխանն իրեն յանդիմանութիւն և իրեններուն ամօթ կու բերէ, (որք և կու գծուարէին լսելու, և նշաններով կ'խմացընէին որ այլ

պէտք չէ ներել իրենց կրօնից նախատանոց) Զէ-
չամ այլ երեսին գոյնը և խօսքերը փոխեց, մաս-
նեց զՎահան արիւնհղակ դահճապետին ձեռքը :
— Բայց ինչուան ետքն այլ չկարցաւ բողոքովն
մտրել գուժը այնպիսի ընտիր և անպարտ դա-
տապարտելոյ մը վրայէն... Ծածուկ բան մ'այլ
ըսաւ սպանչին ականջէն : . .

ԺԵ

Ոչ այնչափ մեծ ուրախութեամբ ելեր էր Վա-
հան Սմարայ առջևէն դիմելու 'ի Քողթին և 'ի հայ-
րենիսն, որչափ Հէշմայ աստնէն ելաւ դիմելու 'ի
բուն հայրենիս հողւոյն և յանկորուստ իշխանու-
թիւն : Որչափ այլ ամիրապետին բռնած կերպն
կրնար գեռ մահուրնէ ազատելու յոյս մը տալ,
ինքն իրր ապահով մարտիրոսութեանը վրայ՝ ուժ-
օրեայ բանտարդելութեանը մէջ վերջին պատ-
րաստութիւններն այլ տեսեր էր. որուն ջերմ-
եռանդութիւնը լսելով Ռուծափայ Յահօրիկ ե-
րէցն՝ եկեր էր 'ի բանտը՝ բարեսիրութեամբ մխի-
թարելու զնա, և յորգօրելու եկեղեցւոյ սուրբ
խորհուրդներն ընդունելու, որոց շատ փափագէր
սուրբն այլ սակայն տարակուսելով երկցուն հա-
ւատոց դաւանութեանը վրայ ամենազգաստ վը-
կայն ըսեր էր. « Իմ արեամբս մկրտեցայց, վեր-
» ջին բաժակաւս ելից յաշխարհէս » : Բանտին
վերջի օրն այլ մեծախորհուրդ օրհնեալ օրն էր,
այսինքն Մաղկազարդի օրն. յորում ինքն այլ սի-
րով և փառաբանութեամբ յուղարկէր զտէրն յԱ-
բուսաղէմ, « ընդ տղայսն օրհնաբանելով » և ընդ
ձերսն « բարեբանելով զանմահ թագաւորն » ,
լուսածաղիկ ձիթենեօք սիրոյ և պսակափայլ ար-
մաւենեօք հաւատոց. և փափագէր որ Տէրն այլ
զինքը մտցընէ իր երկնաւոր արքունիքը : Եւ ահա

իրբև շուտ մը խնդրանացը հասնելով՝ կ'երթար
 դուարթութեամբ իր ցաւոց ճամբան. կ'էլնէր իր
 Փրկչին նման՝ (Ռուծափ) քաղքէն դուրս, փո-
 խանակ իր գինաւէտ Գողթան՝ դանելու դարիւ-
 նակաթ Գողգոթայն. և երթալուն ատեն՝ Առ-
 քեզ, Տէր, համբարձի զաչս իմ, սաղմօսը և անոր
 նմանները՝ բարձրաձայն կ'ըսէր, մինչդեռ դահիճքն
 քովէն կ'երթային խաչահանուաց և աւազակաց
 պէս, և Ռուծափայ մէջ գտուած քրիստոնէից
 բաղմութիւնն՝ ետեւէն և հետուէն. միայն լալեր-
 նուն և վայերնուն ձայնն կու հասնէր խառնուէր
 սրբոյն աղօթից հետ: Նա աւելի ուրախութեամբ
 և համարձակ սկսաւ գոհանալ և օրհնել զԱս-
 տուած՝ երբոր հասաւ վկայութեան տեղը, երբոր
 վերջին երկրաւոր քայլն այլ առաւ. և արդէն
 մարմինն իբր իր յեափն հանգիստը գաննելով՝ դագ-
 րեցաւ առաջ երթալէն:

Իսկ դահճապետն որ անդադար մըմնալով մէկ
 մը կու սպառնար, մէկ մը կու յորդորէր զնա յու-
 րացութիւն, ըստ պատուիրանին Հեշմայ, հոս
 այլ աւելի ահարկու կերպով, միանգամայն և յու-
 սակառուր սուրը երեցընելով՝ ըսաւ. Որովհետեւ
 մաիկ չըրիր յորդորանացս, ես այլ ամիրապետին
 հրամանը պիտի կատարեմ: — Աւրեմն ինչուան
 հիմայ անոր հրամանին դէմ կ'ընէիր, պատասխա-
 նեց սուրբն. իսկ ես իմ երկնաւոր թագաւորիս
 պատուիրանաց վրայ անփոփոխ և հաստատ եմ:
 — Սակայն հոս դահճապետն այլ իր խալիֆային
 հրամանը կու կատարէր, գուցէ չուզելով այլ,
 բայց վախնալով անկէ. որուն ծածուկ պատուի-
 րածն այլ հոս կատարեց... ծայրէ՛ի ծայր սուրը
 փայլեցընելով և դարձընելով իջուց քսեց սահե-
 ցուց ծոծրակին վրայ, և նորէն փայլատակի պէս
 Վահանայ աչաց առջև բերաւ... և ահա ծա-
 րուած երկաթոյն շրթուէքն կարմրցեր էին իր

քանի մը կաթիլ արեամբն, և ուրիշ կաթիլներ այլ վզին վրայ մանեակ մը կու ձևացընէին... Գողթան գինին այնքան չէր անուշ եկած իր շրթանցն՝ ինչպէս այս ինքնաբուխ օշարակն, զոր իբրև նախընծայ նուէր մարտիրոսութեան կրքաւ ինքնին մատուցանել Աստուծոյ, և իր օրով առաջ ըսածը կատարել. « վերջին բաժակաւս ե. » լից յաշխարհէս » : ... Ո՛վ սիրալի, այլ և սոսկալի բաժակ : —

Իստիպապեան դարձեալ մէկ մը ամիրապետին պատուէրէն վախնալով, մէկ մ'այլ արեան ցայամուկէն գրգռուելով, Տեսա՛ր, կանչեց. ուրեմն ի՞նչ կ'ուզես : — Վահան այլ կարուկ կերպով ըսաւ. Վատարէ կամքդ. և լռեց : Եւ թէպէտ քանի մը բան այլ զրուցեց դահիճն, ինքք պատասխան չտուաւ. ինչուան որ նա մէկ անգամ մ'այլ կրկնեց, թէ ահա վերջին վայրկեան մ'այլ քեզի, ո՛վ տառապեալ, ընարէ՛ զկեանք կամ զմահ : — « Ընարեցի, կանչեց Վահան, ըզ » մահ՝ վասն Քրիստոսի, քան զկեանս անցաւոր » : — Ուրեմն երկնցուր վիզդ, պոռաց յուսահատեալ դահիճեան. և դարձեալ փայլատական երազութեամբ իր և սրոյն սրաշոնը կատարելով, մէկէն դիւահարի պէս ցատքեց ելաւ գնաց : ...

Աւագ երկուշաբաթի օրը՝ միջօրէէն քանի մը ժամ ետև (ժամն իննին, յորում և Յիսուս զՏոգին աւանդեց) մարտի 18ին յամին 738, և իր ծագկեալ առոյգ կենաց 36 տարւոյն մէջ՝ կատարուէր էր մեր Հայաստանեայց և ընդհանուր սուրբ եկեղեցւոյ մեծայաղթ և մեծափառ վկայից մէկուն հանդէսն. սքանչելի և պանծալի մարտիրոսութիւն Վահանայ Գողթնեայ իշխանի : ...

Սոսկում և սարսուռ գեռ պատէր զմտաւորս, որք էին ամիրապետին արքունիքէն եկած պատուաւոր մարդիկ. տեսան և վկայեցին որ Վահա-

նայ արիւնն չէր տարածուեր չորս դի, այլ ամբողջ
 փուշով մեկտեղ կու ժողովէր. և բոլոր մարմինն
 լուսոյ մէջ ընկղմած կ'երևէր. Աստուած, Աս-
 տուած՝ կանչելով իրենց լեզուով, և զարմացքով
 յետ դարձան պատմելու ամիրապետին, որ չկր-
 ցաւ չախրիլ. և ոչ ոք ուրիշ կիրք մ'ունեցաւ,
 բայց 'ի մեծահաւատ քրիստոնէից՝ 'ի պարծանս
 եկեղեցւոյ: Բոլոր գիշերը մարմինն հոն մնաց-
 շունք և գազանք հեռուէն պահապանի պէս կե-
 նային և զիրար վանակին. քրիստոնեայք փափա-
 գանօք և վախով արթուն սպասէին. երկրորդ օրն
 բոլոր քաղաքն և արքունիք իբրև իրենց սիրելի
 անդրանիկը կորուսած տագնապէին. կամ կլի-
 մայն փոխուած անտվոր ցրտութիւն մը հասած
 կարծուեր, կամ ամենքն այլ իրարու յանցաւոր
 և խղճահար կ'երևէին: Ինչուան որ ելաւ արքու-
 նի ներքինապետն և մունեալի կանչել տուաւ
 քաղքին մէջ՝ որ քրիստոնեայք առնուն թաղէն
 նահատակը. և երբ անոնք տարակուսէին թէ խա-
 բեութիւն չըլլայ՝ նորէն վստահացուց, թէ վե-
 բուցէք անվախ և ինչ կ'ուզէք՝ ըրէք: ... Մէկէն
 հոն թափեցան բոլոր քրիստոնեայք, և իրարմէ
 խլելով յափշտակեցին աւին բաժնեցին սրբոյն
 բոլոր արիւնը և տակի հողը, զգեստները, և ինչ
 որ անոր դպեր էր: Իսկ մարմնոյն ոչ ոք կու հա-
 մարձակէր դաչելու. գիտէին որ անոր տէր էլլող
 պիտի ըլլայ. իսկ հիմայ հոն Հայ չկար, այլ միայն
 Ասորի նեստորական կամ Յակոբիկ, և Յոյն. ա-
 պա խորհուրդ ըրին, հաւանեցան, վերուցին տա-
 րին թաղեցին Օտարաց դերեզմանատեղը, և շուտ
 մը քարեր տաշելով կանգնեցին վրան քառակու-
 սի կապարիչ մը. և իրարմէ զատուելով, բայց
 միշտ կասկածելով, գնացին տեղերնին:

Այլ չէր կրնցրնեմ խօսքս. Թէոփիլէ անուամբ
 Յոյն մը կար ամիրապետաց ծառայութեան մէջ,

և անոնցմէ Էպու Ստեփան կոչուէր: Նորմա միւր
գով եկաւ հանեց մօրմինը՝ տապանին մէջ զգրած,
տարաւ իր տունը. բայց նոյն գիշերը եպիսկոպոսի
մը յայանուեցաւ եղածն. և թէպէտ առջի բե-
րան ձայն հանեցին թէ վաճառականք գողցեր և
Պաալպէքի ճամբով ՚ի սուրբ երկիրը տարեր են,
բայց սրբոյն մօրմնոյն եղած տեղը, ինչպէս նաև
նահատակութեան տեղն այլ՝ օրէ օր հրաշքներ և
բժշկութիւններ ըլլալով՝ իմացուեցաւ եղածն. և
ստիպուեցան յայանապէս մատուռ մը շինել վը-
կայութեան տեղը. և գեռ չմընցած՝ ձեռք զար-
կին մեծ և փառաւոր եկեղեցի մ'այլ շինելու.
բայց մօրմինը մատրան մէջ հանգուցին, և կու-
պատուէին համարձակ և հաւասար Ս. Սարգսի
(ընկերին Բաբոսի), որոյ արգէն հին վկայարան
և ուխտատեղի մը կար հոն, և անոր պատճառաւ
Սէրգիս-գուխ այլ կ'ըսուէր Ռուծափ:

ԺԶ

Ս. Վահանայ նահատակութենէն եօթն տարի
ետև՝ եկաւ իր վերջին հիւրընկալ մտերիմ և վա-
նահայրն, Արտաւազդ, քանի մը միաբանով. ըն-
կաւ, լացաւ համբուրեց իր յուսադրեալ սրբոյն
գերեզմանը. բոլոր լսող և տեսող վկայները փնաը-
ռեց, հարցուց անոր նահատակութեանը վրայ-
ևս առաւել տեղեկացաւ Թէոփիլէէն, որ և յու-
նարէն գրեց տուաւ իր գիտցածը. զոր ՚ի դար-
ձին՝ հայրն Արտաւազդ Ուսայի եպիսկոպոսին
ձեռքով հայերէն թարգմանել տուաւ: Յետոյ
գառնալով իր տեղը՝ յաջորդ տարին (746) ձեռք
զարկաւ և գեղեցիկ և երկար ոճով գրեց Վահա-
նայ վկայարանութիւնը, այրած սրտով մը ողբի
պէս սկսանելով, և կրակի տարւոյն գէպքը կրա-
կէ տառերով շարելով. գեռ անկէ առջի զիպուած.

ներն այլ կարգաւ 'ի մէջ բերելով, որ ետեւի նկատման
 ծին պատճառն և սկիզբն աղէկ իմացուի. և թող
 զուց մեր պատմութեան և դպրութեան սրա-
 ռուչ և վայելուչ աւանդ մը, զոր 'ի յիշատակ
 Վահանայ թողուած կայծակներէն մէկն անուա-
 նեցի քեզ, Հայկակ, 'ի սկզբան խօսիցս. և որ 'ինչ
 պէս հաւանական է, դեռ շատ համառօտած հա-
 սած է մեր ձեռքը. և թէպէտ հին ճառընտրաց
 մէջ այլ երկու տեսակ¹ գտած եմք, մէկն քան
 զմէկայլն կիսով չափ մ'երկայն, մանրամասն և
 ստուգագոյն. բայց ինձ թուի թէ սկզբնազիրն ա-
 ւելի երկարապատում էր: Ճառընտիրք միայն
 Վահանայ վկայաբանութիւնը կ'ուզեն աւանդել
 մեզի, իրենց համար աւելորդ են առջի պատմած-
 ներն, այն՝ որոյ համար կ'ըսէ վիպասանն իր վեր-
 ջաբանին մէջ. « Սկսայ պատմագրել՝ սկիզբն առ-
 » նելով ուստի արժանն էր. 'ի նոյն յարելով ըզ-
 » վկայութիւն սրբոյն Վահանայ վկային ». և թէ
 մեզի հասած վկայաբանութեան սկիզբն այլ
 կան կրակին պատմութիւնն և ողբքն, բայց հա-
 մառօտեալ. և երկու օրինակաց խօսքերն երբեմն
 իրարմէ տարբեր և մէկմէկու լրացուցիչ կ'երևին,
 միանգամայն աւելի մեծ լրութիւն մը գուշակել
 տան: Ի վերայ այսր ամենայնի՝ անգամ մ'այլ
 կրկնեմ քեզ, Հայկակ, որ այս Ողբք և Վկայաբ-
 նութիւնն՝ որոյ ընտիր ընտիր զրուցուածքը ջանա-
 ցի խառնել իմ խօսիցս մէջ, մեր մատենագրու-
 թեան և հայրենի յիշատակաց ցանկալի և սրան-
 ծալի հատ մ'է. և թերևս Խորենացւոյ և Եղիշէի
 պատմութեանց վերջաբաններէն ետև ինչուան
 ցԱրտաւազգ՝ ոչ ոք այնպիսի սրտառուչ գրուած
 մը թողեր և հասուցեր էր մեզի. գուցէ և ոչ ոք

¹ Երկուքն այլ հրատարակուած է 'ի ՃԳ հատոր Սո-
 փերաց, տպագրեալ յամի 1854 'ի Ս. Ղազար:

անկէ ետև այլ: — Աւելորդ է ինձի հոս քննել
կամ յերկարել այս գրուածոյս յարդը, որ թե-
րևս ոչ մէկ ուրիշէ մը կրնայ նուազիլ կամ հակա-
ռակիլ կամ բազդատիլ, բայց 'ի մէկ կարծիի փոք-
րիկ գրուածէ մը 'ի նոյն ինքն 'ի Ս. Վահան, որ
և խօսքիս սկզբան ակնարկած անոր երկու կայ-
ծակնափայլ յիշատակաց մէկայլն է. հինգ տուն
չարահանն Վահանայ Գողենացոյն. ցանկալի մնացուած
նախնեաց, ծնունդ չքնազ մտաց և սրաի. չքնա-
զագոյն ևս եղած աւանդութեամբն, որով սէտք
է ես այլ այս երկարեալ հայրենաբանութիւնս
աւարտեմ:

ԺԷ

Անկարելի է ինչպէս քեզի և ինձի՝ այսպէս ա-
մեն ազգայնոյ և զգայնոյ, Վահանայ վերջին տասն
տարուան պանդրխտութիւնը և սրտակաւոր մա-
հը գիտելէն ետև, չգառնալ մէկ մ'այլ 'ի Գողթն
և 'ի Սիւնիս, տեսնելու թէ ի՞նչ կ'ընեն ի՞նչ կ'ը-
լան Խոսրովիդուխա և Սիսակուհի բամբիշն Գող-
թան, քոյրն և ամուսինն Վահանայ: — Պառ-
մութիւնն՝ կամ անկարող անոնց խոր և խառն
սուգը բացատրելու, կամ անխոյժ՝ գլխաւոր հան-
գիսէն վերջը մասնաւոր տեսարան մը բանալու՝
կու լուէ բոլորովին, կարգացողին թողլով գուշա-
կել՝ իր սրաին թելագրութեամբ: Եւ ասա մեր
նախածանօթ աւանդութիւնն չի թողուր այսքան
ողբերգելի և աննման վկայի մը (Վահանայ Գողթ-
նացոյն) յիշատակը՝ սովորական լուութեան մէջ
թաղել. և գիմացնիս կու ցոլացընէ այդ վերջի յի-
շած կայծակս (չարականը), որ ոչ Աբրահա-
մեանն Արտաւազդայ, ոչ Յովհանու և ոչ հա-
րանց հօր Սողոմոնի գրչէն ճայթած է, այլ ինք-
նայայտ է որ տարբեր սրաի և տարբեր սեւի ար-

տադրութիւն մ'է, որուն ոչ նմանն ունիմք և ոչ նմանցընողը. Հայ Պինդար մը չէ ասոր երգիչն, այլ Հայկուհի Սապիոյ մը, որ և կրնայ այս հէլլենուհւոյս հետ մրցիլ, և սրբազան զգացմամբն յաղթել անոր հասարակ զգացմանցը. արդէն իսկ յաղթանակած է անոր և նմանեացը՝ երբ ըսեր է. « Արտաքնոցն զգաստքն՝ ստեղծիչ բանք սնու-
 » տեացն 'ի պատրուծիւն. իսկ արդ՝ արդ՝ արդ՝ աս-
 » առածարեալ և ոգեշահ. ով երանելի Տէր Վա-
 » հան »: Այս ոճով հինգ կարճ՝ տուն բանի մէջ՝ սրբասէր սրաի և հոգւոյ սասակագոյն կիրքը հաւասար կու բացատրէ, առանց մէկը մէկայլին արգելք ընելու:

Հոս արգարև Գողթան դաղանի և նուազեալ բամբիւն՝ իբրև իր զմայլեցուցիչ դինւոյն երկար թմբրութիւնը թօթափելով՝ կու մրցի և կու խառնուի Սիուիւի ասառածերգակ քնարին հետ, և ասով՝ իր հնացեալ և մահալըլուկ ձայնը անմահ կու թողու յառագասաի հայ եկեղեցւոյ: Աւինչպէս 'ի հնումն Կարմիր ծովուն հրաշալի անցքը հրաշափառապէս նկարագրող երգը, թէ և 'ի Մովսիսէ արաագրեալ, բայց իր քոյրն՝ թմբուկուհին Մարիամ էր՝ որ կուսանաց և կանանց պարագլուխ եղած՝ կրկնելով և կրկնեղելով անլըսելի ըրաւ, և հասուց ինչուան մեր սուրբ տաճարաց, « Օրհնեսցուք զՏէր, զի փառք է փառ-
 » աւորեալ. զերիվարս և զհեծեալս ընկեց 'ի
 » ծով ». այսպէս և հոս Հայկուհի մը և քոյր մը, աւելի սրտահար քան թմբկահար և բամբուհար, Գողթնացւոյն մեծ և արժանալուր դիպուածը յաւերժայիշատակ ըրաւ. առաւելեալ քան զՄարիամն այն, վասն զի մերս ինքնին էր երգոյն հեղինակ: — Այս պարառաջս մերազնեայ կուսանաց և կանանց, անհամեմատ երգիչս Հայկուհի, որոյ 1100 և աւելի ամաց հնութիւնն՝

կ'աւելցընէ իր վրայ յաւերժահարսնեայ չնորհք մ'այլ, եթէ չաւտաւ Վարմիր և կ'ծու ծովու մը պատառուածք, և անոր մշտաթաց ճամբէն՝ ցամաք և հեակակ անցք 600,000 մարդկան և այլ աւելի բազմութեան կանանց և մանկանց, և ոչ անոնց ետեէն սպառազէն գնդից և դերանդազէն կառայ խառն՝ ի խուռն հրոսակ մը, որ յանկարծ՝ նորէն իր բիւրեղէն պարիսպները փլցընելով փրկափրացեալ ծովու ալեաց մէջ ծփեցան և ծածկեցան, և սրատա սրատա նորէն կարկրտած հաւասարած ջրոց երեսը ցրուեցան. — եթէ այսպիսի ծովու անցք մը չաւտաւ կ'ըսեմ՝ մեր Հայկուհի դերագոյն գուսանն, սակայն տեսաւ ի աղայութեանն՝ Նախճաւանի և Հրամի հրեղէն և օգային ալիքն և համաշխարհական սգոյ արտասուաց ծովը, և անոնց միջէն մէկ մը ճողոպրած, իրեն Սէրայի՛նը, Վահան Գողթնեաց իշխեցողը, մէկ մը զնոյն իր հայրենի տիրական դահուռն վրայ բարձրացեալ փառօք, մէկ մ'այլ ի խորս անապատից և մենաստանաց ճգնաւորեալ ապաշխարութեան ողբովք, և յետոյ ինքնակամ նահատակութեամբ թաթաւեալ արեանը մէջ. — արիւն մը, որոյ համատարր վտակն էր զինքն իսկ (զերգիչն այլ) կենդանացնողն. — հարազատ արիւն մը՝ մէկ աղբերէ յերկուս բաժանեալ, յեղբայրն՝ ի վկայն Վահան, և ի քոյրն՝ ի վկայերգակն Խորհրդիչիչիչիչ: Սա ինքն է աւանգութեամբ վկայեալ և սրբազանեալ երգուհիս մեր. զոր թէ և նա (աւանգութիւնն) լռէր՝ հարկ էր մեզի կարծել՝ կամ Վահանայ անտարակոյս սիրողը, այսինքն, իրեն հարսնացեալ Սիւնեաց օրիորդը, և կամ անոնց երկուքին ժամանակակից և վկայուած մեծանուն Հայ երգուհի մ'այլ, որ քեզ այլ, Հայկակ, անձանութ չէ, Սահակաբաբան այն՝ քոյր Սանփանոսի Սիւնեցոյ: (որոյ եղբրական վախճանն, ինչպէս որ քեզ պատ.

մեր եմ¹, եղաւ Վահանայ ճգնութեանց ստորինքուն մէջ:)

Արդ այս Վահանայ սիրային նրբազգած մեղամաղձիկ մեղրամաղձիկ երգութիւն էր՝ որ անոր ամեն գիպուածներէն և գործերէն աւելի՛ հու զմայլէր հու զգար անոր բռնած զարմանալի ճգնող և սպաշխարող վարուցը վրայ: Ինքն որ թուի թէ ՚ի բնուտա և յարուեստէ վարժած՝ սիրէր զերգս և զերաժիշտս, անոնց ամեն նուագներէն աւելի զարմանալի և խորազգու հու գանէր Վահանայ ողբերն ու հառաչանքը. « Զարմանալի է ինձ քան » զերգս երաժշտականաց ձայնս՝ ողբոց քոց հընչ մունք »: Եւ անոր համար աւելի զարմանալի էր՝ որ երբ ուրիշ ողբական երգ կամ նուագ լսէր՝ իրեն այլ ողբերգութեան յորդոր հու գար. իսկ երբ Վահանայ ողբերը լսէր՝ սրտէն անգին մինչև ՚ի հոգին կ'անցնէին. անահնկալ կիրք մը կ'աղչէին, նորօրինակ ուրախութիւն մը, որ զինքը հու շարժէր երգախառն հրճուանօք երգելու. « Առաւել » յորդորէ այս զհոգւոյս մասունս, յօրինել քեզ » երգս ոչ զըջականս, այլ հոգևորս և ուրախարարս, յորդորականս և ներբողեանս »: — Շատ գովելի և գեղեցիկ յատկութիւններ տեսեր էր Վահանայ վրայ, շատ ձիրք, շատ վայելութիւն, մեծողիութիւն և արիութիւն, բայց անոր ըրած ճգնութիւնքն իր ծաղկեալ հասակին մէջ, և ամենևին ազատ, կրնամ ըսել թէ և անպարտ ճրգնութիւնք՝ որ զճգնաւորս կ'ապշեցընէին, բոլոր մարդուս բնութեան անգամ զարմանք և զարհուրանք բերէին. իսկ անանկ սրայազատ և բազդայաջող մարդու մը՝ նա և բնութենէ վեր կ'երևէին. « Զարհուրեցուցանէ քո ճգնութիւնդ զմարմնոյս » բնութիւնն. իսկ գու՝ առաւել դատար »: — Զա-

1 Տես Ա հատոր, 270:

սոնք (Վահանայ ձիւքերը և գործերը) տեսնելով,
 եթէ առջի բերան հու զարհուրէր երբուհին, ա-
 սպա հիանայր, զմայլէր, և «իբէր» բայց սիրէր սո-
 վորահան սիրոյ վեր սիրով մը. կրնար ինքն այլ իր
 հին հայրենի գուսանաց նման փորձ մը փորձել.
 քիչ մը ձնշէլով իր գինաւէտ Գողթան ըմբերա-
 նեալ բամբիւր՝ վառվառն երևակայութեամբ և
 այլաբանութեամբ վիպասանել իր վէհազն սիրե-
 լին: Սակայն հոս բոլոր արտաքին բանաստեղծից
 արուեստք և հնարք՝ սնտախ և սուտ, անօգուտ և
 անսխիտան կ'երեւէին նկատմամբ Վահանայ առա-
 քինի գործոց և իր (երգչին) զգացմանցը. «Ար-
 » տաքնոցն զգաստքն՝ ստեղծիչ բանք անտակացն՝
 » 'ի պատրուծիւն», և այլն: — Անոնց գովասա-
 նած մեծագոյն գործերն շատ հեղ ինչ են, բայց
 եթէ զիւցազն ըստած յանգուզն և ուժով (և
 երբեմն մովի) մարդու մը ըմբշամարտութիւն.
 կամ յափշտակութիւն կնոջ մը կամ քաղաքի մը.
 կամ մեծաբանակ պատերազմի մը յաղթութիւն,
 որ դաշտին մէջ անբաւ արիւն թափել հու տայ,
 ընտանեաց մէջ՝ աւելի շատ արտասուէք այրիացե-
 լոց և որբացելոց. իսկ դու մեր սրբազան զիւ-
 ցազն, դու ոչ այնպէս. այլ «Որպէս զքաջ նա-
 » հատակ պատրաստեալ 'ի պատերազմ, կատա-
 » ռեցեր զընթացս քորիաբար, յազգացն Հարա-
 » ւայնոյ. դասաւորեալ ընդ անմարմնականսն, ով
 » երանելի տէր Վահան, Գողթնեացն իշխեցող»:

Սրգոյն այս ետքի տունն, որ զհոգի վէհազինն
 դասաւորէ ընդ անմարմնականս, լռելու ատենը՝
 հու յայանէ անոր դասն այլ 'ի մէջ մարմնեղի-
 նացս: Առաջին տանց վերջը՝ միշտ կրկնելով «Չ
 երանելի քէր Վահանը, մէկ մէկ մահդիր կ'ընծայէ,
 կարգաւ բարձրացրնելով կամ զատելով անոր
 աստիճանը. նախ՝ Ընդհանր, յԱրար-ժոյ, իբրև կո-
 չուած 'ի նշանաւոր կեանս և 'ի գործ. ասպա՝ Մ».

այ Բրիստոսի, եռանգուն հաւատարմութեանն համար 'ի հաւատան Բրիստոսի. յետոյ՝ Սեբաստիոսի, մասնաւոր ջանքով և բոլորովին նըւիրմանն համար 'ի խաչակցութիւն Փրկչին. ետքը՝ Լեւոնի, յաւատարմ, խմացընելով անոր բարձր ցեղը՝ նաև 'ի մէջ ազնուաց երկրի, որոյ փասքն և փափկութիւնն արհամարհեց վասն սիրոյն Բրիստոսի. իսկ հուսկ յետոյ անոր սեփական պայազատութիւն այլ նշանակելով, Գողթնէացն իշխեցաւ: Իսկ այդ հայրենի գաւառին և տոհմին անուան ծայրը անսովոր ոճով և գրեթէ ներշնչմամբ մ'աւելցընելով Ն տառ մը, կարծես թէ մէկ կողմէն իր գեղեցիկ հայկական (Վահան) անունէն կողոպտածին և աաճկացեալ Վահապին վրէժը կու խնդրէ, մէկ այլ կողմէն այլ գրեթէ անբացատրելի վսեմութիւն մը՝ ոյժ մը աւելցընելով՝ արթընցընել կու տայ 'ի հայրենասէր սիրաս՝ զբոլոր հինաւուրց յիշատակս գինաւէտ, երգաւէտ և քաջաւէտ Գողթան: —

Եւ այսպէս, եթէ Հօր Արտաւազդայ մը գրած Վահապին բաւական էր մեզի սիրելի և պաշտելի ընելու զՎահան Գողթնացի, իր Շարժանն անհամեմատ առաւելութեամբ մ'այլ սիրալի և պարծելի կ'ընէ թէ զերգեալն և թէ զերգիչն: . . .

Այսպիսի մէկ մը և ասոր նման մ'ունենալով՝ կրնաս և դու, ո՛վ մթացեալ Հայաստան, հայրենիք իմ, կրնաս և դու չամաչել և ջնախանձիլ ո՛ր և է ազգի գիմաց. կրնաս յայտմ՝ մասին և գերափառ Յունաստանի մը հետ մրցիլ. և կրնաս թողուլ՝ որ անոր համբաւեալ տասներորդ մուզայն¹ իր ծղերոյն ծղերքը խածնելով՝ երթայ գահավիժի Վահագեան գարեբէն վար, երբ յերևան ելնեն 'ի սարակս Սիւնեաց՝ մեր յիսուսոգի մուզայքն՝ Սահա-

¹ Այսպէս կ'անուանէր Պղատոն զՍապփոյ :

Իտալիայ և Թուրքիոյ մէջ: — Ասորի հրաշակներու
 շարահանովը՝ կրնաս դու այլ փառաւորացիքս քու
 հնապանձ երգերուդ վրայ դադրիլ և լռել, ո՞վ
 պանծալի բամբուլն Գողթան: Ասիկայ բաւա-
 կան է՝ քեզի անլռելի արձագանդ մ'ըլլալու, մե-
 զի՝ մշտնջենաւոր մխիթարանք մը, և երկրաւոր
 անմահութիւն մը՝ անմահից դասակցեալ ՎԱՀԱ-
 ՆԱՅ ԳՈՂԹՆԱՅԻՈՅՆ:

ԻՍ.

ԱՍՏԻԿԵԱՆ ՄԵՂՈՒ

Ի ԶԻՒՆԵՂԷՆ ԼԵՐԻՆՍ ՀԱՅՈՑ

Երևան, Գեկտ. 401 ամ. Ն. Ք.

Ա.

Մէզն իբրև թաց վարագուրաւ մը կու ծածկէ աչքերնէս աշնան վերջին տեսարաններն այլ և ղեամն՝ թափթըփած տերևոց վրայ՝ ձմեռուանս առամանեաց կանխիկ մանրանկար մը կու ցուցընէ. գիւղերն դարձեալ յանապատ կու փոխուին. ըզբօսասէրք կու դառնան 'ի քաղաք՝ 'ի պատուարեալ բնակարանս: Արդէն անասուն կենդանիք այլ իրենց ճարը տեսած են. որն չուերով ընդ օդ և ընդ ջուր 'ի հեռաւոր և տաքուկ բոյներ, որն ամուր ապահով ծակ մը, փոս մը, խուռոջ մը փնտրուելով և ներս քաշուելով: Մաղկատարփ մեղուն այլ իր փեթակը փակեր մեղրով մոմով, ներանձնացեր իր վեցանկիւն սենեկաց մէջ, կու ըզմայլի և կու թմրի իր հնարած անուշակ փիլիսոփայութեամբը, որ աւելի իրական է (գոնէ իրեն և ոմանց համար) քան Սոկրատայ քանի մ'աշակերտացը, որք առաջին իմաստասէրք կամ բանաւոր մեղուք անուանեցան, թէ զանազան գիտե-

լեօք շարագրած գրոցն համար, և թէ քանիցս խօսու ու հեշտալուր ոճով ու բառով գրեւնուն: Իրենց գեղեցկաբան կամ գեղեցկագիւտ աշակերտներն այլ ճարտարեցին ըսել իրենց ամենէն վայելչաբան և սիրելի փիլիսոփային համար (Պղատունի), թէ 'ի տղայութեան կունակին վրայ բերանարաց սլաակած տանն՝ մեղուաց սլար մը մտաւ շրթանցը մէջ ու խորխոս շինեց, 'ի նշան իր ճարտարասան քաղցրախօսիկ լեզուին: Անոր մէկ մեծ աշակերտակիցն և հայրենակիցն այլ՝ իր կակուղ գրչին և սլաճուճազարդ բանիցն համար՝ Արթիկէան Քղանուանեցին. որ և ոչ միայն մեղուի փափուկ տրփերուն մեղրն ունէր, այլ և ըստ անշուոյն անոր սուր խայթոցն այլ, - զէնք, - և գրեթէ հարիւրամեան կենաց մէկ մասն 'ի բանակա և 'ի մրցանս անցուց, մէկայլն 'ի գրուածս և 'ի խօսուածս բանասիրականս. այն զարմանալի մորթիւ Մեղուն, (Կրիւլլոսի որդի) Քաննոֆն. զոր այս օրերուս հայացուցակն հրաւիրէ տեսնել մեր հայրենեաց ստոնամած լերանց վրայ: Արդարև սխի զարմանայիր, Հայկակ, եթէ լսէիր թէ Աթէնքի հիւմեդեան մեղուն՝ այս անյարմար և տարածամ եղանակիս՝ եկեր Կորդուաց խորթ ուխտին ժայռից և սառից վրայ կու բղղայ. այլ թերևս ոչ սրկաս զարմանալի ըլլայ՝ անոր մեղր ճաշակող փափկաբարոյ փիլիսոփայ մ'այլ տեսնել այն անկոխ քարակոհակաց մէջ՝ այսպիսի տան մը:

Շատ անկարծ և կամ անբնական տեղափոխութեանց և հեռագնացութեանց՝ գլխաւոր (թէ և դժնդակ) պատճառաց մէկն՝ եղած է մարդկան իրարու հակառակութիւնն, պատերազմք. որք ինչպէս շատ հեղ անբաւ չարեաց՝ երբեմն այլ բարեաց ինչ առթիք եղած են. այսպիսի պատճառաւ մը Քսենոֆոնն այլ ընկաւ Հայոց ժայռուս

ու սառնու ա լերանց վրայ, յառաջ քան զայլ բնակ
մաթիւ մեծամեծ զօրավորս, որք գրեթէ ամեն
գար՝ ամեն տասն-ամ անցան ու դարձան մեր աշ-
խարհին լեռներէն ու հովիտներէն. ձիւներն ան-
գամ հալէցընելով իրենց նմանեաց արեամբը: Սա-
կայն Քսենոփոն՝ ոչ իբրև Աննիբաղն յԱլպէայս՝
կ'ելնէր կ'իջնէր ընդ բազմաժայռ Կորճայս, որև-
րիմ թշնամուց հետ կուուելու և երկիրը աւրելու,
և ոչ Լուհուլէայ և Պոմպէի նման՝ Տիգրանայ և
Մհերդատայ դէմ՝ կ'երթար վրէժխնդրութեամբ,
այլ ահամայ՝ կարիճ՝ բայց զժբաղդ բանակի մը
մէջ գառած, բազմազօր և նենդաւոր թշնամիէն
հալածուելով՝ անփորձ և անկոխ ճամբէ կու ջա-
նար՝ ի հայրենիս դառնալ և դարձընել տասն հա-
զարի չափ Յոյներ. և ասոր համար այս գործս
ըսուեցաւ Նահանջ Բիւրան Յունաց, և անմահ յի-
շատակ բռնեց պատմութեան մէջ. նոյն իսկ Քսե-
նոփոնի ճարտար առաջնորդութեամբն և ճարտա-
բագոյն գրչութեամբ գիպուածոց, որ և իր գը-
րուածոց գլխաւորներէն մէկն է: Այնչափ աւելի
պատուական եղած է այս պատմութիւնս՝ որչափ
որ կորսուած են ուրիշներուն գրուածքը նոյն
գործոյ վրայօք. որոցմէ էր իր ընկերակից և զօ-
րաց վարիչներէն մէկն՝ Սոփենեա Սախմիալացի.
յորմէ կ'երևի թէ՛ Բիտղոր Սիկիլիացի առած է
այս պատմութեանս մէջ այն գիպուածները կամ
մանր տարբերութիւնները՝ որք չեն յիշուիր ի
Քսենոփոնէ:

Իսկ մեզի գալով, Հայկակ, մեր ազգին և աշ-
խարհին, Քսենոփոնի այս գրուածը ինչպէս նաև
Կիւրածաշու ըսուածն, յեա Յունաց՝ ամենէն աւելի
մեզի Հայոցս պիտուական և սիրելի է. ոչ միայն
զի մեր աշխարհին վրայ այլ կու խօսի պատմութեանցը
մէջ, այլ զի յեա Յունաց՝ Քսենոփոնի
յիշած այնքան ազգաց և ժողովրդոց մէջ՝ գրեթէ

միայն Հայք են՝ որք կարենան աւելի խորհրդա-
ծել և քննել անոր ըսածները: Այս գիտմամբ ես
այլ այսօր քեզի հետ ոչ Քսենոփոնի վարքը գործ-
քերը և գրքերը կ'ուզեմ քննել, և ոչ այն Բի-
րուն նահանջը չափել ծայրէ ծայր, այլ միայն
մեր աշխարհէն անցնելուն դիպուածը և ճամբան:
Բայց որովհետև առանց երկու ծայրի՝ մէջ չըլլար,
հարկ կ'ըլլայ գոնէ համառօտիւ յիշել և իրաց
պատճառը, սկիզբն և վերջն այլ:

Բ

Պատերազմն 'ի բնէ պժգալի՝ այլ աւելի է երբ
ընտանեկան կամ քաղաքական ըլլայ. այսպիսի էր
նախապատճառ մեր այս դիպուածին այլ. երկու
Պարսիկ արքայորդի եղբարց մէջ ծագած հակա-
ռակութեամբ: Յայտ է քեզի, որ արքայազն եղ-
բարց հակառակութիւնն այլ շատ հեղ ժառան-
գութեան իրաւանց կամ խնդրոց համար կ'ըլլայ:
Արտաշէս Բ, պայազատ Պարսից Աքեմենեայց,
իրև անդրանիկ որդի Դարեհի Նոթոսի՝ յաջոր-
գեց անոր յամի 404 նախ քան զթուական Փըրկ-
չին, իր հօր թագաւորութենէն առաջ ծնած ըլ-
լալով. իսկ անոր թագաւորութեան ատեն ծնաւ
Արտաշէս Արտաշէս ուրիշ գշխոյէ մը: Յայտնի է կանանց
նախանձն այլ՝ ուր բազմակնութիւն կայ, և ջանքն՝
իրենց զուակները վեր քշելու. մանաւանդ երբ
Պարսաստիսի պէս գոռոզ գշխոյէ մը ծիրանածին
ընծայուէր Արտաշէսի պէս կարիճ կորիւն մը, գրե-
թէ անտարակոյս էր ծագելի կռիւն: Սակայն
Արտաշէս՝ Ուշէշ էր և կ'անուանէր (Մնէմոն 'ի Յու-
նաց), միանգամայն և նախատես և մեծողի. ոչ
զեղբայրն ուղեց զրկել և ոչ ինք զինքը. այլ ի-
բրև իրեն երեսփոխան դրաւ զանիկայ և վերատե-
սուչ ամենայն նախարարաց իր ինքնակալութեա-

նը արևմտահողման, և աթոռն այլ գնել
 'ի Սարգիկէ մայրաքաղաք Լիւզիոյ, քիչ հեռու
 և յարևելից Զմիւռնիոյ. այսպէս մինչև 'ի ծայր
 արևմտից հեռացընելով զնա՝ ամսօրեայ ճամբա-
 ներով իր արևելեան գահէն (իրբև 20 աստիճան
 աշխարհագրական երկարութեան իրարմէ հե-
 ուռ):

Ալիւրոս իր եռանդուն բնաւորութեամբն և
 Յունաց մերձաւորութեամբ և ընտանութեամբ՝
 անանկ լաւ կարգաւորեց իր իշխանութիւնն և
 արքունիքը, որ նոյն իսկ Յունաց նախանձեղի և
 պատուելի կ'ըլլար, եթէ չտիագանցութեամբ և
 կողմնասիրութեամբ չէ ասոնց պատմածն. բայց
 իր ամեն ցուցած և յուսացուցած գործերը սե-
 ցուց, փճացուց իր կենաց հեա՝ անսանձ փառա-
 սիրութիւնն, որով կ'ուզէր միահեծան ինքնակալ
 ըլլալ, նաև զեղբայրը զրկելով: Քաղաուկ պատ-
 րաստութիւն տեսաւ, զօրք ժողովեց ցամաքի և
 ծովու. օգնութիւն ուզեց 'ի Յունաց այլ, որոց
 վրայ մեծ համարմունք և վստահութիւն ունէր:
 Յոյնք, և մանաւանդ Սպարտացիք՝ իրեն երախ-
 տապարտ էին, իրենց անկէ առած օգնութեանն
 համար. և առանց տնարնալու խաւրեցին անոր
 Ալէարքոս լակեղեմոնացին, սղախի բայց ընտիր
 գնդով մը. որուն հետ միացան ուրիշ Յունաց
 մանր տէրութիւններէն այլ շատ զօրք՝ իւրաքան-
 չիւր զօրավարօք, բոլորն իրբև 16000 հոգի: Ընդ-
 հանուր զօրապետնին եղաւ նոյն Սպարտացին.
 իսկ առանձին ազգաց մէջ՝ Բէովտացւոց զօրավարն
 էր Արոքսեն թերացին, որուն մտերիմ բարեկամն
 էր մեր ատախիկեցի խմաստասէր մեղուն՝ Քսենո-
 փոն, որ այս առեն 50 կամ 55 ամեայ մ'էր: Ար-
 գէն երիտասարդութեան առեն պատերազմի մէջ
 մտած ելած, հիմայ հասակին և ուսմանց ազգե-
 ցութեամբ՝ աւելի խաղաղութիւն և մեղք սիրէր

քան կախ և արխն. անոր համար՝ ոչ իբրև մարտիկ և նիզակակից, այլ իբրև սրտակից ընկերացաւ Պրոքսենի. միանգամայն և իբրև բանասէր՝ նոր երկիր, նոր ազգ և գէպք տեսնելու քննելու. մանաւանդ որ՝ ի սկզբան ոչ ինքն և ոչ այլ զօրավարք գիտէին ուր և ինչ բանի համար երթալնին. վասն զի Կիւրոս խաբելով կ'ըսէր, թէ իրմէ ազըստամբած Ստորոց գէմ կ'երթայ: Սասնկով ժողվէց զամենքն ի Տարսոն մայրաքաղաք Կիւլիկիոյ, ի սկիզբն յունիսի (401 տարւոյն), մտաւ յԱսորիս, տարաւ բանակը մինչև յԵփրատ, անցուց անդին (ի սկիզբն օգոստոսի), և պաշարաբեր նաւերը յետ դարձուց: Ապա քիչ քիչ իր մեծերէն սկսեալ ինչուան վարիններուն խնայուց միտքը. զոր ոմանք յօժարու թեամբ ոմանք գժարու թք յանձն առին, յուսալով իր խոստմանց և բաղգին այլ:

Աւշանալ չէր ըլլար. սակայն Միջագետաց չէն և անչէն ընդարձակութիւնը կարելու համար այլ մինչ ի սահմանս Բաբելոնի՝ ամիս մը պէտք եղաւ: Այն միջոցին Արտաշէս այլ իմանալով եղածը՝ պատրաստեցաւ արևելեան զօրօք մեծ բազմութեամբ՝ եղբօրը գէմ ելնելու: Սա աւելի շուտով հասաւ Եփրատայ և Տիգրիսի ամենէն իրարու մօտ եղած տեղերը, որ հին Բաբելոնի մօտերն է. և հոն Կանախա անուանեալ աւանի մը մօտ, որոյ դիրքն շատ յայանի չէ, (յեթն սեպտեմբերի) եղաւ հին պատմութեան մէջ անուանի և բաղգասահման պատերազմաց մէկն, որ մեր այս երեկոյեան զրոյցներէն դուրս կու մնայ: Այլ այսչափ ըսելի է, որ երկու կողմէն այլ կրքով և կարրձութեամբ կուռեցան. իրաւունքն յաղթող եղաւ. Կիւրոս ոչ միայն անձամբ հասարակ զինուորի պէս կու կուռէր, այլ և եղբօրը հետ զարնուեցաւ ու վիրաւորեց զնա. բայց մեռնողն ինքն է.

զաւ, ըստ ոմանց 'ի նոյն ինքն Սրտաշխակ զարնուած: Կենացն հեա վերջացաւ պատերազմն, և ջրուեցաւ արեմտեան բանակն:

Գ

Կիւրոսի ասիական գունդերն նուաճուեցան օրինաւոր իշխանութեան. իսկ Յոյնք՝ որոցմէ քիչ մարդ ինկեր էր պատերազմին մէջ, անկէ շատ աւելի դժար փորձանքի բռնուեցան: Սրտաշէս իրենց պատգամ խաւրեց որ զէնքերնին թողուն, ու իրմէ ուրիշ փոխարէն առնելով ազատ մնան կամ երթան. Յոյնք պատասխանեցին, թէ քանի որ զէնք ունիմք՝ անոնք մեզի բանի կու գան, առանց զէնքի մենք այլ կրնանք բանի չգալ. չեմք ուզեր մեր ստոյգ օգուտը՝ Սրտաշխակ անստոյգ վարձուց հեա փոխել. և եթէ կ'ուզէ Սրտաշէս փորձել զէնքերնուս արուեստը՝ պատրաստ եմք: Հարկ եղաւ որ առանց կռուի զիջանի թագաւորն՝ թողու զանոնք երթալ իրենց երկիրը, միայն թէ անցած տեղերնուն վընաս չընեն: — Այս այլ չէր անվայել Սրտաշխակ ուշեղութեանը. բայց դժբաղդաբար շատ հեղ շատ ուշիմ թագաւորք և անթագ իշխանական գլուխք՝ ուշաթափ կ'ըլլան իրենց պաշտօնէից անարժան թելագորութեամբք. այսպէս այլ եղաւ Սրտաշխակ: Հաւանեցաւ իր սիրելի Տիսափեռն մեծ նախարարին խրատուն, գաւելու զՅոյնս. զոր և գործով կատարեց անխիղճ խրատաուն, հրաւիրելով զգլխաւոր զօրապետս Յունաց իրեն վրանը, իբրև 'ի խորհրդակցութիւն և դաշնակցութիւն. և զամենքն այլ (տասնումէկ հոգի) սպաննել աուաւ, Կլէարքոսէն սկսեալ մինչև 'ի Պրոքսեն բարեկամս Քանոփոնի: Երկրորդական զօրավարքն գոյժը լսելով փութացան հեռանալու, և իրենց առաջ

նորդ ընտրեցին Քիրիսոփ Սպարտացին, իսկ վերջապահ բանակին՝ զմերս Քսենոփոն, որ հայրենակցաց սիրովն և մտերմին մահուան ցաւովն դրդուած՝ յանձն առաւ այս ծանր և վտանգաւոր պաշտօնը, և մեծ հնարագիտութեամբ և քաջասրբաութեամբ կատարելով յաջողութեամբ այլ պսակեց, և թողուց յեանոց զարմանալի պատերազմական արուեստի օրինակ մը, որ կրնայ նախօրինակ ըսուիլ յաղթուած բանակի մը եւ քաջուելուն, որով այս դարուս սկիզբն այլ այնքան անուանի եղաւ Մօրոյ զօրավարն Փռանկաց, մեծին Նարոէոնի հետ բազգատուածն:

Նորընտիր զօրավարքն խորհուրդ ըրին բոլոր պլխաւորներով ինչ ճամբով յետ դառնալնուս վրայ. որովհետեւ երկու մեծ և զիւրին ճամբայ կար, որով արդէն եկած այլ էին. բայց թէ անշէն կողմեր ունէր այն ճամբան՝ (ուր դժար էր պաշար դանելն) և թէ Պարսից արքունի գունդերէն բռնուած պիտի ըլլար. ինչպէս որ արդէն այլ Տիւսափեոնէս մեծ գնդով մը, և Միհրդատ անուամբ զօրապետ մ'այլ 5000 ընտիր զօրօք ետանուս ընկած կու հալածէին: Նոր, անփորձ և դժուարին ճամբայ մը հարկ սեպեցին բանալ Յոյնք, բայց իրենց նպատակին հասցնելու աւելի յարմար. և այս էր Տիգրիսի եզերքներէն մինչև ի Ճորոխի եզերքը, կամ Կորդուաց լեռներէն մինչև ի Սաղախ՝ ճեղքել մեր Հայաստան աշխարհին լեռնակոհակ բարձրաւանդակը, յարեւելեան հարաւոյ յարեմուտս հիւսիսոյ, ձեան և սառամանեաց եղանակի առնն, և էլնել Տրասպիղոնի և ուրիշ յունական գաղթականաց կողմերը:

Այս յանգուզն և բռնագատեալ խորհրդով շտապեցին Յոյնք Բաբելոնի և Ասորեստանի կողմերէն դէպ ի Միջագետաց վերնակողմը. Տիգրիս գետոյն եզերքը բռնելով անցան անոր օժանդակ-

ները (Կապրոս և Մեծ Չաւ գետ՝ որ Հայոց Ալլբակ գաւառին լեռներէն կ'իջնէ), և երկու մեծամեծ քաղաքներն՝ Լարիսս և Մեդիա. զոր հնագէտք ճանչնան՝ Ռիսէն¹ Ս. Գրոց և Նիմֆոս հիմակուան, մէկայլն Նինուէ կամ Մասուլ, որ և հին ստեն այս անուեր կրէր, Մուծղ կամ Մուլ կոչմամբ: Ասոնցմէ վեր Չախուի և Գղիբայի (Ճէղիբէ-խին-Էօմէր) գաւառները մասն, որք այն ստեններ և քիչ մ'առաջ՝ Հայոց և Ասորեստանեայց միջասահմանք սեպուէին. և հիմայ հոս հասնելուն, մինչ Տիսափեան ետենէն կու հալածէր՝ դիմացնէն կամ քովերնէն երեցաւ արևելեան Հայաստանի կուսակալ ըսուած Ռոնդ մը, որ ըստ մեզ Հրանդ կամ Երանդ պիտի ըլլայ, թէ ոչ Արոնդ², որ ըստ կարգի Հայկազանց Խորենացոյն՝ այն Ժամանակուան Հայ Թագաւորն կու հանդիպի: Յոյնք երբեմն զարնուելով երբեմն փախչելով՝ միշտ գեան 'ի վեր ելնելով՝ հասան Ճէղիբէի այն կողմերը, ուր գրեթէ գեան խորունկ դարափներով կու մօտենար լերանց և ճամբան կտրէր. հարկ էր կամ գեաը անցնիլ և Միջագետաց գաշտերը մանել, կամ լեան 'ի վեր դիմել. և ահա այս և հոս էր Յունաց ըրած ընտրութիւնը, որոց հրակէր կամ հրապոյր մ'այլ էին բարեբեր Հայաստանի համբարքն. ինչպէս ինքն Քսենոփոն այլ վկայէ:

Նոյեմբեր ամսոյն կէսն էր երբ սկսան Յոյնք ելնել Կորդուաց լեռները, որ հոն 'ի սկզբան՝ գետոյն երեսէն հազիւ իբրև 1500 ոտք բարձր են, այլ երթալով կու բարձրանան՝ ինչուան 10000 և աւելի այլ: Ոչ անմիջապէս ելած տեղերնին յայտնի է, ոչ ճիշդ բռնած ճամբու գծերնին, և

1 Դասն, ըստ այլ թարգմանութեան:

2 Եթէ արդարև Արմոդ է անունն և ոչ Արմոդ:

ոչ ինչպիսիք կողմերնին, և ոչ այլ ուրիշ քայլով և իջնականա՞ծ տեղիքն. այլ շատ կամ քիչ հաւանութեամբ, ըստ քննութեան գիտնոց՝ որք աշխատեր են այս ճամբորդութիւնը հետաքննելու, և դեռ իբր անտարակոյս ցուցած չեն, որովհետեւ հին և նոր անունները միաբանել շատ դժար է. դարձեալ բաւական անուն նշանակած չեն հին ուղևորքն, և ոչ այլ ամեն անգամ՝ գացած կամ դադարած օրերնուն թիւը. թող ուրիշ պատճառներն այլ, զոր աւելորդ սեպեմ հոս մեջ բերել, կամ մանր հետաքննել. առ այժմ հաւանագոյնը յիշելով թողումանոց՝ որ մասնաւոր փոյթ մ'ունենան այս խնդրոյս:— Իսկ այս առջի լեռնակառուրեօթնօրեայ ճամբանին՝ հաւանօրէն Ճէզիրէի և Սղերտայ (կամ Սիէրտայ) միջոց Զընըզ և Զընտըզ ըսուած բերդաւանաց կողմերէն սկսելով՝ դէպ 'ի Մոկաց երկիրը ձգուած է, յետոյ անկէջ այլ դէպ 'ի Բազիչու ճամբան. և բոլոր երկամսեայ Հայաստանի մէջ ըրած ճամբաներնուն զըժուարագոյն մասերէն մէկն է. թէ լեռնոտ երկրին բնութեան պատճառաւ, թէ լեռնաբնակաց բարուցը:

Դ

Ի սկզբնէ կամ հազարամեայ դարերէ վեր՝ քիչ փոփոխութի ունեցող ազգերէն մէկն այլ Քորթն է. որոյ և անունն դրէթէ անփոփոխ ասկէ 2300 տարի առաջ այլ յիշուի 'ի Յունաց՝ Քորթն կամ Կորթնեան, ինչպէս մեր նախնիք այլ անուանեն Կորթնեան կամ Կորթնացի, ևս և Կորձայ. որք և ինչուան հիմայ բանասիրաց մեծ քննութե նիւթ են, մանաւանդ այս կտրի տարիներս. այսինքն թէ իրենց և թէ լեզուներնուն ինչ ազգէ ծագած կամ որու նման ըլլալն: Հիմակուան լեզուներ.

նուն նայելով՝ աւելի Պարսից մօտ են. բնակած տեղերնուն նայելով՝ հին Քաղզէացւոց և Սարաց սեպհական են: Իսկ այս Յունաց և Հայոց և ուրիշ հիներու յիշած Կորդուքն՝ Հայոց և Քաղզէացւոց կամ Ասորեստանեայց միջասահման ազգ և ժողովուրդ մ'են, երբեմն մէկուն երբեմն մէկայլին նուաճուած, շատ հեղ այլ ինքնազուխ և ահարկու մերձաւորաց: Այսպէս էին նաև Քսենոփոնի ատեն. որ և յիշէ, թէ քիչ առաջ Պարսից թագաւորն ուղեւով նուաճել զանոնք՝ 120000 զօրաց բանակ մը խաւրեց, որք գրեթէ բոլոր ջարդուեցան, կէս մը՝ ի լերանց կէս մ'այլ՝ ի բնակըջացն Կորդուաց. մինչև սախաւեցան Պարսք զաշնագրութեամբ զիջանիլ:

Այսպիսեաց միջէն ճամբայ ընելու համար՝ կրնաս երևակայել թէ ինչ զգուշութիւն և քաջասրտութիւն պէտք էր Յունաց. որք զիշերանց մօտեցան լերանց, և առտուն կանուխ կամօց և լռիկ սկսան ելնել, որ չիմանան լեռնցիք. և այն պէս այլ եղաւ: Ասան զի արդէն ձմեռն կու տիրէր լերանց. արածահանք ի գոմ փակուած էին, դուրսը թափառող չկար. ամենքն քաշուած էին իրենց գեղերը, որ չինուած են լերանց գոգոց ու խոռոչից մէջ, և կէս մը ծածկուած քարերու մէջ և գէանի տակ. բնականապէս այլ իրարմէ հեռու և ոչ բազմաշէն: Ի՛նչ զարմանք ընկաւ տեղացւոց վրայ՝ երբ յանկարծ իրիկուան գէմ տներնուն զլուխը տեսան հազարաւոր զինեալ երիտասարդներ, որ ոչ Պարսից նմանէին և ոչ Հայոց: Առաջին զրդումն՝ մէկէն տեղերնին թողուլ և փախչիլ տուաւ. Յունաց ուղածն այլ այս էր. անաչխասներս մտան, ինչ ուտելիք որ դասն առին. բայց ուրիշ բանի չգպան՝ որ չգրգուտին բարբարոսքն. մանաւանդ թէ ընտանութեամբ այլ կու կանչէին զանոնք, և կ'իմացընէին որ միայն կերակուր և ճամբայ կ'ուղեն:

Կորդուացիք ոչ եկան և ոչ դէմ հեղանքին չուան որ Յունաց բանական սկսաւ լեռներէն վար դէպ 'ի ուրիշ գեղեր իջնել. գիշերն այլ վրայ կուհասնէր. այն ատեն փախըստեայքն դարձան և սկսան Յունաց վերջապահից վրայ կարկըտալ քար ու փքին. և ոչ քիչ հոգի սպանեցին ու վիրաւորեցին: Այս երկուքն էին իրենց գլխաւոր և ահաւոր զէնքերն. — քար ու նեա. — առաջինը ոչ այնչափ հեռուէն պարսաաիկով կու նեաէին, որքան 'ի մօտանց մեծամեծ կտորներ և ժայռեր լերանց վրայէն գլորակելով կու ջախջախէին հանգիստաւ. երկրորդը՝ կու ձգէին երեք կանգնեան մեծամեծ աղեղներով, որոց լարը քաշած ատեննին ձախ ոտուրնին առաջ կ'երկընցընէին, և երկու կանգուն երկայննեաերը կու թըռցընէին անանկ ուժով որ գրեթէ միշտ վահանն այլ զրահներն այլ կ'անցնէր, և գոնէ առանց վերքի չէր թողուր գալածը: Յունաց համար այնչափ մեծ կու գար այս նեար՝ որ նիզակի տեղ 'ի դործ կ'ածէին. իսկ Կորդուաց նիզակներն ինչուան ԱՅ կանգուն (յունական) երկայն էին: Արնաս չափել զանոնք հիմկու Քրդաց նիզակներով, թէ որ ոչ անոնք զքեզ չափեն: Յոյնք առաջին անգամ ասոնց փորձն առած, ու նորէն դեղերու մեջ ապաստանած՝ շատ վախով և զգուշութեամբ անցուցին այն գիշերը. վասն զի Կորդուացիք լերանց չորս կողմը կրակ վառած կու հսկէին, ահաւոր գեղեցկութիւն մը տալով արդէն բնութեամբ խոժուապեղ տեղեացն: Նոյն զգուշութեամբ և կասկածով ելան և ձամբանին շարունակեցին Յոյնք երկրորդ օրը, բռնած գերինին և անասուննին ալ ազատ թողով որ իրենց արդէնք չըլլան և պաշարնին այլ շուտով չսպառեն. և այնպէս երբեմն կըռուելով երբեմն անխռով անցուցին այն օրը:

Երրորդ օրն բնութիւն և բնակիչք միարան հա-

կառակեցան Յունաց. բքախաւն փոթորիկ մը փրթաւ վերէն, զոր աւելի դժնդակ ըրին Պոր-
 դուաց պարսերն ու նեաերն. Յոյնք կ'ուզէին տեղ
 մը քաշուիլ պատասպարիլ. բայց եթէ գտնէին այլ
 պաշարնին հատած սիտի կորսուէին. հարկ էր որ
 բքոց և փքնաց մէջ յառաջէն անծանօթ ճամբուն.
 որուն երկու կողմերն այլ բռնեցին տեղացիք երբ
 նեղ կրճերու հասան, և անհնարին տազնապ հա-
 սուցին Յունաց: Հոս Քսենոփոն իր ամեն հնարքն
 և համբերութիւնը հատուց, քաջալերելով և յոր-
 դորելով իրենները՝ որ անխառլ և յուշիկ առաջ
 երթան, և շատ անգամ կանգ առնեն կամ ետ քա-
 շուին թշնամիները ցրուելու, և չարտորան այն
 անտոյգ և վտանգաւոր տեղուանքը: Այս սի-
 տանի խրատը անանկ տազնապի ատեն դժար էր
 ամենուն հասկըցընել. և նոյն ինքն առաջնորդն
 Քիրիսոփ՝ ձանձրանալով ասանկ կամկար շարժե-
 լէն՝ երազեց ընթացքը իրեն յառաջագնաց գնդո-
 վը. անանկ որ վերջապահ գունդն ստիպուեցաւ
 գրեթէ փախչելու կերպով փութալու անոր ե-
 տէն: Այս խուճապման ատեն քաջ սպարտացին
 Կլէոնիմ՝ նետահարեալ ՚ի կողն, վահանն այլ
 կաշիէ զրահներն այլ ծակուելով՝ ընկաւ անկանդ-
 նելի: Անկէց ոչ հեռու՝ չոր ժայռերու վրայ փը-
 աուեցաւ Բասիաս Արկադացին, փոխանակ իրեն
 դրախտանման Տեմպեան հովիտներուն. թերևս
 զանոնք և իր ցանկալի ջերմիկ տնակը և ընտանիքը
 կ'երազէր՝ երբ սուր փքին մը գլխին մէկ կողմէն
 մէկայն անցնելով և ելնելով միտք ու շունչն այլ
 մէկէն թաուց... հասուց այլ հայրենի հողուց: —
 Աւաղելի ստուգութիւնն այս է՝ որ երկու երիտա-
 սարդաց մարմինքն այլ հայրենեաց հողէն հեռու՝
 մնացին ուր որ ընկան. և երկուքին հաւասար ե-
 ղաւ օտար և խորտ գետինն, թէ խստավար սպար-
 տացւոյն և թէ փափկավար Արկադացւոյն: —

Բայց Քսենոփոն շատ մեղադրեց Քիրիստոսայ տորալը. իսկ նա պատճառ բերաւ ճամբուն նեղուածքը, ուր պէտք էր շուտով հասնիլ՝ քանի որ Թշնամիք բռնած չէին կիրճերը:

Այն օրը Քսենոփոն քանի մը հողի բռներ էր լեռնաբնակներէն և երկուքը պահեր էր. մէկուն հարցուցին Թէ յարմար ճամբայ մը գիտէ անցնելու. պատասխան չտուաւ, որչափ այլ չարչարեցին, մինչև սպանեցին միւսոյն դիմաց. նա այլ զարհուրած՝ խմացուց որ խեղճ ընկերն այն կողմերը կարգած աղջիկ մ'ունէր, անոր համար չէր ուզեր զրուցել ճամբան. իսկ ինքն ապահովուց որ կայ լերանց մէջ աղէկ ճամբայ մը, բայց հոն հասնելու համար՝ հարկ է մօտիկ լերան մը գլուխ ելնել շուտով քանի որ Թշնամիներն չէին հասած, ասպ Թէ ոչ անկարելի կ'ըլլար անցքն: Երկու հաղար կարիճք՝ Արիստէոս Քիոսացւոյ առաջնորդութեամբ՝ յանձն առին նոյն իրիկուն ելնելու բռնելու լերան գլուխը, և փող զարնելով խմացընելու մեկալոնց՝ որ երկրորդ օրը հոն դան: Քսենոփոն այլ իր վերջապահ գնդովը ուրիշ ճամբայ մը բռնեց՝ որ Թշնամիները խաբէ և չտեսնեն առջինները: Երբ հասաւ ձորեզրը՝ որոյ զխմացի կողմն էր լեռնանցքն, Կորդուացիք սկսան վերէն մեծամեծ սայլի բեռան չափ քարեր գլորարկել, որոնք կտարաուելով Ժայռից վրայ՝ չէին Թուլուր Յունաց առաջ անցնիլ. պէտք եղաւ որ յետ քաշուին և գիշերը հոն անցընեն, մինչ Կորդուացիք մինչև առաւօտ այլ անգագար քարերը գլորելու հետ էին: Այն միջոցին յառաջագէմ գունդն անկասկած հասաւ Թշնամեաց պահնակներուն վրայ, զոմանս սպանեց, զոմանս փախուց, և բռնեց անոնց տեղը, ու գիշերը հոն կեցաւ, կարծելով Թէ լերան գլուխը հասեր է. բայց դեռ բարձրագոյն բլուր մ'այլ կայր ելնելու: Առաւօտուն՝

մէզն օգնական անըլլով Յոյնք յառաջ խաղացին
 թշնամեաց կողմը, և միգին փարատած անեն
 վրանին հասնելով, փողեւով կանչելով ու զէնքե-
 րով հալածեցին: Փողոց հնչումը լսելով Քիրի-
 սոփ յառաջապահ գնդովն ելաւ երթալու նոյն
 ճամբէն. իսկ Քսենոփոն վերջապահ գունդն երկու
 բաժնեց, մէկուն յանձնելով պաշարները և կա-
 բասիքը՝ քովնստի ճամբէ մը գալու: Ասոնք հա-
 սան բլրի մը, ուսկից հալածեցին թշնամիները. և
 տեսան ուրիշ բարձրագոյն բլուր մ'այլ զոր թըշ-
 նամիք բռներ էին. Քսենոփոն առջինին վրայ սա-
 հապաններ թողուց երկու սպայից ձեռաց տակ,
 որ պաշարաբեր գունդը պաշտպանեն, և ինքն կէս
 գնդովն յարձակեցաւ երկրորդ բլուրն այլ բռ-
 նեց. բայց անոր վերև ուրիշ և աւելի գծուարա-
 կոխ մ'այլ բարձրացած էր, և էր այն բլուրն՝ ուր
 որ գիշերադնաց Յոյնք Կորգուաց սահակները
 սպաներ և վռնտեր էին: Քսենոփոն երազոտան
 կարիճներով այս երրորդ բլրին այլ աիրեց. վասն
 զի բարբարոսք առանց իսկ նեակելու և պարսելու՝
 յետ քաշուեցան: Այս յաջողութիւնս ձախողու-
 թեան մը նշան էր. և յիրաւի հազիւ երրորդ բլը-
 րին վրայէն Քսենոփոն իրեններուն սպառուէր կու-
 տար կամաց շարժելու, Արգիացի մը շնչահաուր
 վազելով հասաւ և գուժեց, որ առջի բլրին վրայ
 թողած երկու սպայքն (Կեփիսողոր և Սմիլի-
 կրատ)՝ մասամբ սահասպան գնդին պաշարուած
 սպանուեցան ՚ի թշնամեաց. որք և փութալով
 հասան Քսենոփոնի կեցած տեղւոյն դիմաց ուրիշ
 բլրոյ մը վրայ դիզուեցան:

Հոս Ատաիկեցի մեղուն իմացաւ որ խայթոցի
 տեղ մեղոր բանեցընելու է. մարդ զրկեց հաշու-
 թեամբ խօսելու անոնց հետ, և զինադուլընելու.
 և ինզրեց որ մեռածներն այլ թողուն վերջընե-
 լու: Կորգուացիք այլ սահանջեցին որ Յոյնք ի-

րենց գեղերը չայրեն: Այն միջոցին մեկտղաբանին
այլ եկաւ հոն ժողուեցաւ, և միտքան մեկան
չարժիլ. թշնամիք անխուով թողուցին զանոնք.
բայց երբ տեսան որ բլուրներէն վար կ'իջնեն, նո-
րէն քարերու ձեռք զարկին և Յունաց ետեէն
հասուցին: Այս տագնապին ատեն Քսենոփոնի
վահանակիրն փախաւ քովէն, և մեր մեղուն ջախ-
ջախելու վրայ էր՝ երբ Եւրիլոք Լուսիացին հա-
սաւ, վահանաւը սրաշտպաննեց ասլրեցուց. ինչ
պէս երբեմն իր մեծ մարտակիցն Սոկրատէս ՚ի
Քելիոնի պատերազմին ազատեր էր զնա: Վերջա-
պէս հասան բլրոց ստորոտը, ուր միացան ամեն
գնդերն այլ. և ըստ իրենց խոստման արձրկեցին
կապած առաջնորդնին, անոր տեղ իրենց մեռե-
լոց մարմինները աւնըլով, և իրենց սովորութեամբ
թաղեցին: Այն գիշեր կեցան գեղերու մէջ, ուր
առատ համբար և կերակուր այլ վայլեցին. մա-
նաւանդ պատուական գինի, որ մեծամեծ գեանա-
թաղ բուած կարասներու մէջ լցուած էր:

Երկրորդ օրը նորէն իրենց կարգը աւնըլով,
Քիրիսոփ առաջապահ, Քսենոփոն վերջապահ,
չատ հեղ Կորդուաց հետ զարնուելով, լեռներէն
ելնելով իջնելով, վերջապէս հասան անոնց ստորո-
տը, վերջին գեղերուն. որոնցմէ վար գիմացնին
քիչ հեռու երկայն արծաթ գօաւոյ պէս տարա-
ծուած տեսնուեցաւ Տիգրիսի օժանդակ գետ մը,
զոր Կէրէի կոչէ հեղինակն, և որոյ միւս կողմը
կ'երևէին սահմանք և լեռնադաշտակք Հայաստա-
նի, որք և այն ժամուն՝ թերևս քան մեզի՝ աւելի
ջանկալի էին Յունաց:

Ե

Այս աշխարհաբաժին գետա զոր գրեթէ ամենայն հետազննողք կու ճանչնան հիմկու Պօփանը, է արևելեան առաջք մը Տիգրիս գետոյ, զոր և Նափա կոչեն Հայք ՚ի կողմանս Մոկաց, և նոյն երևի զոր Խորենացին յիշէ ՚ի պատմութեան պատկերի Տիրամօրն, դոնէ նոյն Անձևացեաց հարաւակողման քարալէրանց բղխած աղբիւրներէն գետացեալ իսկ անունն՝ եթէ հայկական է՝ կըրնայ կարծուիլ Կարգի կամ Կարգեաց գետ, զի այսպէս կոչուէր Կորճայից մէկ գաւառն. եթէ պարսկական է իբր Կէնդ-բաս՝ նշանակէ ժանդար կամ գետ. և զարձեալ յիշել ապա Խորենացւոյն ըսածն, թէ « Զար ջուրքն հասեալ ՚ի լէրանց Կանգասացոյ, որ է Ագուաաբար », երթան ՚ի Տիգրիս: Արդ այս գետոյն գիմաց գիշեր մը զազրելով առաւօտուն մօտեցան Յոյիք՝ անցքը փորձելու և շատ դժար գտան. վասն զի սաստիկ սրընթաց և մեծ կարկաջանօք թափելով կ'երթար գետն խառնուելու ընդ (արևմտեանն) Տիգրիս, անկէ քանի մը մղոն հեռու: Զրէն և խորէն աւելի այլ վախնալու երեցան Յունաց՝ Կորդուացիք, որ լեաներէն իջնալով կու գային ետևնուն վերջի նետերնին և պարսերնին այլ պարպելու. իսկ գիմացնէն՝ գետոյն այն կողմը բռնած էին նախայիշեալ Հրանտայ կամ Որոնգի, և մէկ Արտն՝ անուն իշխանի մ'այլ (հաւանօրէն Արտն՝ Մոկաց նախարարի) հեծեալքն. և անոնց ետեւէն այլ բարձրականգակաց վրայ՝ հետևակ զօրք, ճամբուն նեղուց անցքը պահելով: Իրեք կողմանէ վտանգ կար, և դոնէ մէկէն կամ երկուքէն փախչելու ճար չկար: Հոս Քսենոփոն իր հնարագիտութեամբն՝ զբարթերես մէջ մտաւ, սկսաւ յաջող երազներ

պատմել, զոհերն այլ յաջող ելան կ'ըսէք, անոնք
 այլ լուր բերին որ գետոյն գիմացի կողմը, անջ
 կունք և ծերեր լաթ կու գնէին քարածերպե-
 րու մէջ. բսել էր որ հոն գեան ծանծաղ և անցա-
 նելի էր: Իէպ յայն կողմը գիմեցին, իրարու սիրտ
 տալով հասան գետոյն եզերքը, նորէն զոհ մ'ը-
 րին ջրին վրայ, և յաջող գտան: Քիրիսով սօթ-
 թուեցաւ ցառքեց ներս իր առաջակարգ գնդովը.
 Քսենոփոնն այլ վերջապահովը, բայց քիչ մը ու-
 րիշ զիրք բանելով. իրր թէ կ'ուզեն թշնամիները
 մէջ փակել երկո՝ գիաց, և ամենքն միաձայն սկը-
 սան կանչել իրենց ազգային պէսաւ ըսուած երգը,
 զոր մեծ վտանգաց կամ հանդիսաց մէջ կ'երգէին.
 որ և յիրաւի թէ զարմանք թէ շփոթուած իւն ձգեց
 մեր Կործայից և Մոկաց, և նախ հեծեալքն ապա
 հեռեակքն յեա քաշուեցան: Բայց լեռնցիք մեկ.
 այլ կողմէն մօտեցան Քսենոփոնի վերջապահաց,
 իրենք այլ իրենց կարգ լեզուովն երգելով. սակայն
 քանի մը հոգի միայն կրցան վիրաւորել, մինչ մնա-
 ցեալքն անցան գետը, և սկսան շուտ շուտ առաջ
 երթալ, ինչուան Վճ մզոն աեղ, որ անմարդի էր.
 (պատճառաւ Կորդուացոց ստէպ արշաւանաց)
 ինչուան որ հասան իշխանանիտա մեծ աւան մը,
 որոյ տանց շատին վրայ աշտարակներ կային: Հը-
 նագէտք կարծեն թէ այս աեղս հիմիու Սղերօ
 քաղաքաւանն ըլլայ. շատ հուանական է գոնե
 անոր մօտ ըլլալն, և Յունաց բռնած ճամբան կ'ե-
 րեի թէ անկէց 'ի Բաղէշ տանողն է, լերանց նե-
 ղուցներու մէջ, որ կէս 'ի բնէ կէս արուեստով
 բացուած են, ինչուան Ռահվայի քաջամանօթ
 հովիտը. որոյ ճամբուն վրայ ինչուան հիմայ կա-
 բուանք կ'ապաւինին բազմաթիւ ամբաշէն խա-
 ներու մէջ. թէ և ստոնց շէնքն շատ հին շերեան,
 սակայն ճամբան հին առեւնէ բացուած և վարուն
 էր. և այս է մեր նախնեաց յիշած պահակն և

Իրանի Ասորեականեաց, որոյ գլուխն կամ մէջն Վարդանանայ ծովուն հարաւային արեւմտեան գին Գաւառի շրջանի հարաւային կողմէր, Աղձնեաց և Տուրուբերան նահանգաց ու Մոկաց միջոց. Յունաց բռնած ճամբան այլ զայս կարծեմ:

9

Առջի հանգիստած գեղաւանէն 30 մղան այլ վեր ելնելով երկու օրուան ճամբով Տիրիս գետոյն մէկ աղբերակին հասան, որ ինծի կ'երևի նոյն խի Բաղիշու գեան, և ասկէց բռնեցին Մշոյ ճամբան Ռահվայի ձորէն. և հասան Տարօնոյ գեղեցիկ և գիւղաշատ գաշառ, որոյ Մեղրագեան կամ Մեղուայ գեան կարծուի Քսենոփոնի Տէլէֆոս կոչածն: Այս կողմն այն ատեն Արեւմտեան Հայաստան կ'ըսուէր. և կողմնակալն էր Տիրիբաղ, Պարսից Թագաւորին շատ սիրելի, որ միայն համարձակութիւն ունէր անոր ձի հեծնելու ատեն՝ ձեռքը բռնելու: Ասիկայ հեծելազօրօք Յունաց զիմաց ելաւ, բայց խաղաղութեան պայման զըրաւ որ աւանց գեղերուն մնասելու՝ անցնին իրեն սահմաններէն, և ուղածնուն չափ պաշար առնուն: Բայց ապահովութեան համար ինքն այլ հեծելովքն քիչ հեռուէն Յունաց ետեւէն կ'երթար, ինչուան որ անոնք ուրիշ գաւառ մը հասան (որ Թուի Հաշեանք), ուր արքունի կամ իշխանանխա ապարանք և շատ գեղեր կային: Բնակչաց բարեկամական կերպն, իրենց անօթութիւնն և ձիւնախառն ցուրան՝ համարձակեցուցին զՅոյնս խումբ խումբ բաժնուելու գեղերուն մէջ, և առատապէս վայելելու համեղ կերակուր, արմախք, չամիչ և հոտաւէտ զինի մը. կու մնար անոյշ քուն մ'այլ քաշել, բայց իրենց պահնակներն զրոյց բերին՝ թէ զօրաց շարժմունք և խարոյկ (կրակ) կու

տեսնեն. մէկէն զէնքերնին առին գոյգոյ մըզեցին
 և բանակեցան բաց օգոյ տակ, որ ձիւնով թուցքը
 տով ծեծեց ծածկեց զանոնք. և թերևս բոլոր
 սառեին այլ, եթէ Քսենոփոն օրինակ չտար փայտ
 ժողկելու կրակ վառելու. և եղով (թէ սուսամի,
 թէ սեանի) և ճարպով օծուելու: Բարեբաղդա-
 բար՝ թշնամեաց վտանդն մերձաւոր չըլլալով՝ նո-
 բէն քաշուեցան գեղերը, դուրսը բաներ և
 դիչերապահ թողլով: Ասոնք Պարսիկ կամ Հայ
 աղեղնաւոր մը բռնեցին բերին զօրավարաց, և ի-
 մացան անկէ՝ որ Տիրիբազ իրենց անցնելու լերան
 ճամբան բռնեք է. - ինչ լեռնանցք էր այս, յայտ-
 նի չէ. որովհետև ինչուան հիմայ այլ այս կողմերս
 լաւ ծանօթ չեն աշխարհագրաց և ճամբորդաց.
 բայց կ'երևի Աինձ՝ ըսուած վիճակին կողմերը:
 Յոյնք ամենէն ապահով փորձը սեպեցին շուա և
 շիտակ նոյն լերան վրայ վաղելը, յանկարծակի
 բերելով զՏիրիբազ, և յաջողեցան այլ գիմացնին
 ելածը զարկին փախուցին, 30 ձի բռնեցին, Տիրի-
 բազայ վրանն այլ ձեռուրնին ընկաւ, անոր ար-
 ծախթոսիկ անկողնովը և կարասեօք:

Երկրորդ օրն այլ ձիւնի տակ քալելով և դար-
 վեր ելնելով հասան այն բարձրաւանդակը՝ ուր
 Տիրիբազ բանակեր էր ապլի օրը. անկէ այլ իրեք
 օթեվան ըրին անչէն և ձիւնատաա լեռնագաշտաց
 վրայ, ինչուան որ հասան յԱրածանի գետ (յա-
 րևեւեան Նփրատ), զոր և անցան ծանծաղ տեղէ
 մը, ուր ջուրն ինչուան գօտինին կու հասնէր:
 Զարմանք է որ սառած այլ չէր, վասն զի գեկանմ.
 բերի կէան էր. ապա կ'երևի թէ Արածանուոյ սաս-
 տիկ և նեղուցէ վազած անդերուն մօտ էր անցքեր-
 նին ճապաղջրոյ մօտերը, և ոչ շատ հեռու Պին-
 կէօլ լեռնեբէն: Ասկից այլ դարովեր սկսան ելնել
 Հայոց բարձրագոյն տափարակները, և երեք չորս
 օր շատ դժարու թեամբ 50 մղոնի չափ կրցան էր-

Թալ ձեան և սառամանեաց մէջ: Բայց վերջինս
 և գիշերը (որ կ'երևի թէ Խնուայ 5000 ոտք և
 աւելի բարձր լեռնագաղտին վրայ էին) շատ նե-
 ղեցան և վտանգեցան. հին ձեան վրայ՝ սաստիկ
 ցուրտ հիւսիսային հովով սկսաւ առատ տեղալ
 նոր ձիւն, որ գրեթէ մարդաչափ բարձրացաւ
 գեանին երեսէն, ամեն ճամբու հետք ծածկեց
 ջնջեց: Խեղճ Հելլենացիք յուսահատեալ՝ ձիւնա-
 ծեծ բքախեղդ կ'ըլլային, չկրնալով ոչ առաջ և ոչ
 ետև երթալ. ոմանք ոտքի վրայ, ոմանք՝ ի գետին
 փռուած՝ բոլորովին ձերմըկցեր, և սառելու փառ-
 նալու վտանգի մէջ էին. փուճ տեղ զոհեր կ'ը-
 նէին հողմոց հիւսիսասայոց, որ չհասկըցան Հել-
 լենաց լացն ու լեզուն: Մոսկուայէն դարձող նա-
 բոլէոնեան բանակին սոսկալի և օրտակաուր տե-
 սարանքն՝ 2200 տարի առաջ հանդիպեցան և նը-
 կարեցան հոս Հարքայ բարձրաւանգակին վրայ,
 ուր որ նախահայրն մեր Հայկ իր աիրական տու-
 նը հաստատեր էր, և ՚ի Բելայ կու. նախատուեր,
 թէ « Բնակեցար ՚ի մէջ ցրտութեան սառամա-
 նեաց »: Սակայն այն ցրտերուն վարժելով մեր
 Հայկն և իր նման Հայկազունքն՝ կրցան օտարաց
 դէմ կենալ և Բաբելոնի ու Նինուէի ջերաբնակ-
 ներէն աւելի սերունդ թողուլ մինչև ՚ի մեզ:

Անվարժ Յոյք մահուան և կենաց միջակուսին՝
 ամեն կարելի հնարք ըրին, ոմանք շարժելով, ո-
 մանք քիչ մը դասած փայտերնին վառելով, և ո-
 մանք այլ բոլորովին անշարժ մնալով. զորս ոչ
 տաքցընէլ կրցաւ և ոչ վեր կանգնէլ առաւօտուն
 պայծառ բայց վատոյժ արևն: Գրաստուց մեծ
 մասն սառեր ճաթեր սև ժայներու պէս ցցուեր էին
 ձիւնագաղտին մէջ. կարիճ զինուորներէն 30 հոգի
 և հասարակ կամ ծառայական մարդկանցմէ աւե-
 լի շատնք մնաւ սառեր էին. շատերն այլ կիսա-
 մեռ և կիսաշարժ կու ջանային պակասած կեան-

քերնին վաստրկելու. ոմանց աչքն կարցեր էր պաղ հովէն բքէն և ձիւնէն, ոմանց ստրելուն ձն. թրաած, ոմանց այլ կէս մարմինն փառացած: Վերջապէս առաւօնն՝ ոչ միայն լուսատու այլ և յուսատու է. սկսաւ շարժիլ մեռելակերպ բանակն, մանաւանդ թէ գերեզմանակերպ, թմրած ու ճերմակցած. բայց շատերն հազիւ քանի մը քայլափոխ ըրած՝ գլորէին ՚ի գետին, նոր հիւանդութեամբ մը բռնուած, զոր պարտի կոչէին, անօթութեան և տկարութեան հեռեանք. որոյ գեղն էր կերակուր և տաքնալ. բայց հազիւ թէ նոյն իրիկուներ կրցան դանեւ այս գեղը, այն այլ ոչ ամենքն:

Քիրիստոսի յառաջագէմն իր գնդովն հասաւ գեղ մը, որոյ սրտին քով աղբիւրէ մը ջուր կ'առնուէին աղջկուներ. զասոնք խաբելով ըսին որ Պարսից թագաւորին կողմէն կու գան առ նախարարն՝ և մօտն գեղը հանգչելու: Իսկ մեր խղճալի Մեղուն՝ այն օրն այլ շատ չարճարուեցաւ իր վերջագնդովը, և շատերը թողուց ձեան վրայ, որ կամ ցրտէն և հիւանդութենէ մեռան, և կամ թշնամիներէ զարնուած, որք և խեղճերուն ողջ մնացած գրասաներն այլ յափշտակէին. ինչուան որ տառապեալ քրն հեռուէն տեսնելով սև գետին մը՝ ձիւնը հալած կարծեցին և հոն վաղեցին. և գտան շոգելից ջերմուկ մը, որ ՚ի հարկէ քովի ձիւնը կը հալեցընէր և հոն յերևան կու հանէր: Հաւանօրէն այս ջերմուկս պիտի ըլլայ Բասենոյ դաշտին հարաւա. կողման լերանց վրայ, ուր իջան Յոյնք, (որպէս թուի Դեղթափ և Զէքմէ? լերանց միջոց լեռնանց քրն): Տաքը տեսնելուն պէս ցրտահար և անօթի գունդն փռուեցաւ ջրին եզերքը. Բասենոյն՝ որ լաւ գիտէր անոր մնասը՝ ամենայն հնարքով յորդորէց, վախցուց, սպառնացաւ, բայց չկրցաւ հեռացրնել շատերը, որք՝ Սպաննելու այլ ըլլաս

ասկէ չենք շարժիր, ըսին, նստան: Եւ ասանք նախնի հարց չարածձիկ լաճերն և Պարօթիկ սկսան անոնց վրայ նեաեր թափել փոխան ձեան: Այն ատեն կարիճներն յուսահատաբար ելան վազեցին ասոնց վրայ, իսկ տկարքն միայն զենքերնին վահաններուն զարնելով վախցրնել հու ջանային: Այս փորձս Քսենոփոնի խրատներէն ազդու եղաւ. սկսան շարժիլ ու առաջ երթալ. և քիչ մ'որ հեռացան՝ իրենցմէ առաջ հասնող գնդի մը հանդիպեցան, որ հոն փառեր վերահուններնուն տակ ծածկուեր էին. զասոնք այլ քաջալերելով և խիստ տկարները ուրիշներուն թևով քշելով կամ կրելով՝ գէտ ՚ի գեղերը ուղղեց. նոյն միջոցին Քիրխոփէն այլ մարդ եկաւ, առաջնորդեց, և հասան մտան իրենք այլ չէնքի տակ, այլ և այլ գեղերու մէջ:

Է

Քսենոփոնի վիճակուած գեղին վրայ վազեցին Յունաց կարիճք՝ Պոլիկրատ Աթենացւոյ մ'առաջ նորդու թեամբ, և բանեցին գեղին գլխաւորը (որ հիմայ մէլիք կամ ուէս կ'ըսուի), և անոր նոր հարս աղջիկը, որուն փեսայն որսի գացեր էր. քանի մ'այլ ազէկ ձի բանեցին, զոր Հայք հարկի տալու տեղ հու բուծանէին: Քսենոփոն գեղապետին սիրտ տալով վախը փարատեց. նա ալ պատուիրեց որ սիրով ընդունին այս անձանօթ հիւրերը. և ութ օր բարեկենդան մը ընել տուին՝ հողածածուկ և աաբուկ աներուն մէջ, ուր անասունք կենդանի վառարան մ'էին թոնիրներէն զառ: Հոն առաա և կերպ կերպ մանկէն կերակրոյ հետ գտան ընդեղեններ այլ, և պատուական գարեջուր ու գինի՝ գեանաթաղ կարտաներու մէջ. ուր ուզողք կ'երթար եզէզ մը հու խոթէր և ծռած վեր հու

քաշէր խմեր: Այս Յունաց բարեկէնի գանձին պատճառով ճուրճիւնն այլ էին մեր Հայ մանչերն. որոց նորա-տեսակ հագուստն, մնչնակատակ ձևերն՝ նշանա-ցի խօսելով, ծառայելու ատեն հաստ ու բարակ շարժմունքն՝ շատ ծիծաղի պատճառ եղաւ Եւրի-պիզէայ և Արիստոփանի Թատերաց առաջին ակա-նատես եղող Հելլենաց:

Շարաթ մը հանգչելէն ետև Քսենոփոն շատ շնորհակալութեամբ՝ ծեր ձի մը ընծայ ըրաւ գիւ-ղապետին՝ որ արեգական զոհէ. — գեռ արևապաշտ էր այն ատենուան մեր պատն՝ Բասենցի կամ Թէքմանցի ուէան. — ուրիշ ընծաներ ալ տուաւ. բայց ինքն այլ առաւ երկու լաւ մտրուկ, իր ըս-պայիցն այլ մէկ մէկ հաս տուաւ: Ասոնք այն ա-նուանի հայկական ձիոց քուսակներն էին՝ որ Պարսից Թագաւորին ընծայ կ'երթային տարուէ տարի, իրրև 20000, կամ աւելի. պզտիկ քան զՊարսից ձիանն՝ այլ աշխոյժ և քալուկ: Հայ գե-ղապետն սովրեցուց Յունաց՝ որ ձիոց ոտքերուն տակ քսակ մը կապելու է՝ որ կարենան ձեան վրայ քալել. եթէ այս բանս մեր նրբամիտ Աթե-նացիք առաջուց գիտնային՝ Թերևս այնչափ կո-րուստ չէին ըներ լերանց վրայ: Փոխարէն այս բա-րի խրատուն՝ անդուժ սպարտացի զօրավարն Քի-րիսոփ՝ երեք որ ճամբայ ընելէն ետև յանիրաւի կասկածելով որ գիւղապետն (զոր իրենց առաջ նորդ աւեր էին) կամաւ անչէն տեղերէ կու տա-նի՝ յանդիմանեց ու ծեծել տուաւ. որոյ համար Քսենոփոն գժտեցաւ Քիրիսոփի հետ. մանաւանդ որ գեղապետն այլ գիշերանց փախաւ տեղը դար-ձաւ. բայց իր մէկ որդին որ Յունաց քով էր՝ մը-նաց հոն, և վերջը յօժարութեամբ գնաց անոնց հետ ՚ի Յունաստան: (ՂԱմփիսպօլիս, իրեն տիրոջ Եպիսթենեայ տուն, և միշտ հաւատարիմ մնաց ՚ի հարկէ ալէկ յունարէն այլ սովրեւով:)

Բասենոյ ընդարձակ գաշտերուն մէջ եօթն օր
 թափառեցան Յոյնք, ինչուան որ հասան Երօմօս
 գետը, զոր Քսենոփոն Փասիս կոչէ յանուն Բասե-
 նոյ. հոս այլ չորս օր գաղթեցան գիւղօրէից մէջ-
 ապա ելան և անցնելով գետը՝ մտան Հաւնուհեաց
 և Վանանդայ սահմանները, ընդ մէջ Տայոց և ա-
 րևմտեան Գուգարաց: Այս երկու նահանգաց
 առջինը Յոյնք ստոյգ Տայ+ (Տաօք) կ'անուանեն.
 Իսկ երկրորդին տեղ Խալիսպ+ կամ Խալիս+ կ'ըսեն.
 որով յայտնի կ'ըլլայ այն ատեն Խաղաեաց ազգին
 մեծութիւնը և ընդարձակ սահմանները. բայց
 մեր աշխարհագրութեան նայելով ատոնց հոս ը-
 սած Խալիւսքն՝ Արտահանի (Գուգարաց), Կո-
 ղայ (Տայոց), որ հիմայ այլ կէօլէ կ'ըսուի, և Կար-
 նոյ կողմերն իմանալու է: Այս կողմերս կարիճ
 լեռնաբնակք կային, որ իրենց անցքերը բռնելով
 հակառակեցան Յունաց. բայց անոնք վերջապէս
 զիչերանց զոհ ընելով առտուն իջան լեռներէն
 (որ թուին Քիրէճլի կամ Փարկապազար ըսուած-
 քնն հիմայ), մտան Տայոց մացառոտ և ժայռոտ
 երկիրը. ուր շատ զժարաւ կրնային առաջ եր-
 թալ. մանաւանդ որ թշնամիք այլ անդադար լեռ-
 ներէն քար ու նեռ կու թափէին վրանին, որոնց
 հետ անօթութիւնն այլ կու տանջէր զՅոյնս. մին-
 չև որ հասան գեղերու և կրցան պաշար ձարել:
 Անկից գէպ յարեմուտք երթալով (հաւանօրէն
 մեր Տայոց աշխարհին Պարտիզացփոր, Բերգաց-
 փոր և ուրիշ փորակաւոր և ձորակաւոր դաւառաց
 միջէն), չորս օրէն հասան ընդարձակ ամուր տեղ
 մը, որ բնակութեան շէնք չունէր, և կ'երևի թէ
 կամ Ռահվայի կարաւանատանց սէս տեղ մ'էր,
 ուր կային բազմութիւն արանց և կանանց հան-
 դերձ անասնօք, և կամ մեծ վաճառատեղի մը:
 Յոյնք յարձակեցան այս ամրափակ տեղւոյն վրայ,
 բայց վրանին անանկ քարէ կարկուտ մը իջաւ ՚ի

պաշարեալ Հայոց, որ յեա քաջուկցանք, յՔսէնոփոն նորէն սիրա տուաւ քիչ մ'այլ զխնայլու և շուտով գիմելու, վասն զի կարճ անցք մ'եր վրտանդաւոր տեղն, և անկէ անդին եղևնեաց անտառ մը կար՝ որ քարերուն գէմ պիտի կենար. քարերն այլ անհասնում չեն: Այնպէս այլ եղաւ, Յոյնք վերջին յարձակմունք մ'ըրին, ՚ի հարկէ ոչ անվնաս, բայց հասան մտան ներս:

Հոս սարսափելի և քիչ հանդիպած ակասարան մը բացուեցաւ երկու կողմին այլ. Տայք՝ անձրկած և յուսահատած՝ բայց չուզէլով վատութեամբ օտարաց ձեռքն ընկնիլ՝ կրցողք փախուցին. անկար կանայք կրցողներէն աւելի կրցան. կատաղեաց սէս այլակերպած, մազերնին ցրուրտած, աչուրնին խողոռած, փոխանակ քարի՝ սկսան մանր զաւկրնին օգուն մէջ պարսելով քարածոր վհերու մէջ նետել, անոնց ետէն զիրենք այլ գահավիժելով անդարձ անդնդոց մէջ. բնական յանդգնութիւն արք այլ նոյնպէս ըրին. անանկ որ Յոյն մը՝ անոնց գըլխաւորներէն մէկը բռնել ուզելով՝ անոր հետ մէկտեղ վհերուն մէջ փրթաւ ջախջախեցաւ: Հայիւքանի մը հողի կրցան բռնել Յոյնք. բայց շատ անասուն գտան և առին, էշ, ոչխար և կով. որ իրենց պիտանի եղան հետեւեալ օրերուն, երբ Խալիբայ կամ Խաղտեաց երկիրը մտան, որ Թուրք արեւմտեան Տայք, կամ Թավուսկեարի (բուն Տայոց) և Թորթումայ կողմերը. գուցէ քիչ մ'այլ աւելի գէպ հիւսիս մնորեցան. վասն զի իբրև 50 փարսախ (150 մղան) ճամբայ ըրած կ'ըսուին այն երկիրը, որոյ բնակիչք քան զՀայս և զՏայս աւելի յանդուգն և բուռն էին, աղէկ այլ սպառազնուած. Սպարապետոց նման այլ կարճ Թրերունէին, որք քանի մը Յունաց գըլուխներ իրենց ամբը ձգեցին. իսկ միասայր նիզակնին՝ Կորգուաց նման 15 կանգնեաց էին: Անվախ կու գային պա.

րելով երգելով թնամեաց դէմ գրգռելու համար իրենց ամուր գեղերուն մէջ պահոււրած կարծ կ'ենեկին. իսկ եթէ հալածուէին 'ի Յունաց՝ աւելի ամուր տեղուանք կ'երթային, ուր որ իրենց պաշարներն այլ ապահովեր էին:

Յոյնք շատ զգուշութեամբ և ոչ անվասնոգ ասոնց սահմաններէն խուսելով հասան 'ի դեռ մը իբր 400 ռաբ լայն զոր Քսենոփոն Արքայ, Ինգոր՝ Արքայ կոչէ. և որուն (առջինին) անուան նմանութենէն՝ չեն խզներ քանի մը երևելի աշխարհագիրք¹, հիմկու այլազգեաց Արքայացեալ համարել, որ է մեր նախնեաց Արքայան, և կ'անցնի 'ի դաշակէն Շիրակայ՝ Մնիխ քովէն: (Այսչափ զՅոյնս դէպ յարևելս խոտորեցնողք գուցէ կրնային ինչուան Սիւնեաց երկիրն այլ տանիլ, ուր բուն հայկական Արքայ դեռ մը կայ 'ի Վայոց-ձոր:) Ոմանք այլ Արքայարոս գեալ կարծեցին, բայց այն այլ Պոնտական լեռներէն անդին և ծովուն մօտ է հաւանորէն կամ Թորթոմայ գեան կամ նոյն իսկ անոր ջրերը ժողովոյ մեծ և ծանօթ ճորտ գեան էր Արքայսոսն կամ Արքային այն, որոյ առողած վերջին Տայոց գաւառն է Արքայ-ձոր, հիմկու Կիսկիմայ և Խոտուջոյ կողմերը, թէ և Յունաց տեսածին չափ լայն չեն այս գետերս:

Ը

Այս գետս անցնելով մտան Յոյնք 'ի դաշտս Սիւնեաց կամ Սիւնիէանց կամ Սիւսփիւնաց, որն այլ ըլլայ անունն՝ տեղն յայտնի չէ. այլ հասարակաց հաւանութիւն է թէ ըլլայ Կարնոյ դաշտն, որ հին ասեն չի յիշուիր մեր պատմութեան մէջ:

¹ Ինչպէս Ժոպեր, Ինգուըրտհ (Ainsworth), և այլն:

և հաւանօրէն ուրիշ անուն մ'ունէր: Իրեք օր այս դաշախ մէջ քալելով հասան մեծ և բազմամարդ քաղաք մը՝ Քիւնիաս կամ Քունասիա ըսուած: զոր ոմանք նոյն խիկ Էրզիւում քաղաքը կարծեն, այսինքն անոր տեղ եղած հին քաղաքը (որ ըսա մեզ չկայր այլ): ոմանք այլ կարնոյ հարաւային արեւմտեան ծայրը եղած Ճիւն գիւղը: ոմանք այլ այս անուան մերձաւորութենէն կախարդուած՝ կարծեն զՊիտիւսանէ, և պատճառ՝ անոր արծաթահանքով ծանօթ ըլլալը կու գնեն: Այս դիտաւոր տեղն այլ գեւ վէճի տակ է: բայց կարնոյ, Սպերոյ և Բարերգու միջոց ըլլալն շատ հաւանական է:

Գումնիասայ (Թերես Գումուց) իշխանն՝ Յունաց մարդ խաւրեց և խոստացաւ զիրենք անվնաս հասցընելու իր Թշնամեաց երկիրը, խնդրելով որ անոնք այլ այն Թշնամի երկիրը այրեն ու աւրեն: առաջնորդ մ'այլ տուաւ, որ խոստացաւ հինգ օրէն ցուցընել Յունաց իրենց ցանկալի ծովը: Երկու կողմէն այլ խոսամունքնին կատարեցին: Յոյնք անցած տեղերնին այրելով աւրելով, որոյ համար իրենց ետեւէն ընկած բնակիչներն այլ կուհալածէին, և անոնց ուսենիէ հիւսած վահանները՝ իբրև յաղթանակ առին, զոր և իրենց առաջնորդն ուրախութեամբ կու կտարաւ: վերջապէս հասուց զանոնք մէկ սրբաղան լեռ մը, ինչպէս կ'ըսեն Յոյնք, և կանուանեն թիւր, կամ Քիւնիան ըսա Քիոզորի: զոր հիմայ հնախոյզք կարծեն Աբ լեռը, ընդ մէջ կարնոյ և Բարերգու, ուսկից ճամբայ այլ կայ 8000 և աւելի ոտք բարձրէն: սակայն եթէ Գումնիաս քաղաքն կարնոյ դաշախն արեւմտակողմն էր՝ ինչուան ի կօր հնգօրեայ ճամբան խիստ շատ է: ասկէց այլ զծով տեսնել իբր 60 մղոն հեռուէն ամեն աչքի համար չէր: Յոյնք՝ գոհութիւն առատապէս վարձատրեցին առաջնորդնին

Թէ ստակով և թէ զլեւստով. բայց նա աւելի փափագով ուզէց և առաւ անոնցմէ շատ մատանիներ ու դարձաւ :

Այնքան մեծ և անպատմելի եղաւ Յուճաց ուրախութիւնն ՚ի տեսնելն հեռուէն իրենց սեփական որորան համատարած ազի ջրերուն փայլուն մակերևոյթը, և այնքան մեծաձայն ծնչ ծնչ կանչին, որ մօտ եղած գրաստաներն իրաւէին և շփոթէին. վերջապահ գունդն և հեռուն գանուոյք, կարծեցին թէ թշնամիք չորս կողմն բռներ են, և զէնքի վազեցին: Բայց երբ իրենց դէմ ոչ հակառակող այլ աւետաբեր տեսան, և կէս հաւտալով կէս անհաւատ լեռն ՚ի վեր վազեցին՝ և իրենք այլ տեսան զձով, ամենքն իրարու սլլուեցան, զօրավար և զինուոր. և շատերն ուրախութեան արցունք թափեցին երկար ատեն:...

Այսպէս ելան մեր հայրենի սահմաններէն: Պէտք է, երթա՞ք բարով ըսենք, անոնց, Հայկակ, մերազգի առաջնորդին հետ ցուցնելով մօտաւոր գեղը և Մակրոնաց ազգին երկիրը և ճամբան. ու որոր հասան Յոյնք երէք օր թփոտ մացառոտ բլուրներէ իջնելով. անկէ այլ իրեք օրէն մտան ՚ի սահմանս Կողբեաց. անկէց այլ երկու իրեք օրէն հասան ՚ի Տրապիզոն, իրենց ազգակից գաղթականաց մէջ, և տարիէ մը վեր հեռացած և փափագած ծովուն եզերքը. և մտան հոն յետ ամիս մը հանդէսելու և բարեկենդան ընելու ՚ի մեծի քաղաքին Պոնտոսի, ու նաւելով ՚ի Սինոպ և ուրիշ ծովեզերեայ քաղաքներ, ապա քիչ մ'այլ ցամաքէն երթալով, իրր վերջի միաբան իջևանն ըրին ՚ի Խրիւստուօլիս, այսինքն յԻւսկիւտար Բիւզանդիոնի, օգոստոսի սկիզբը, և անկից ցրուեցան իրարմէ, Կիւրոսի հետ ճամբայ ելնելնէն տարի ու կէս ետև:

Կորգուաց լեռները և Հայոց հարաւային սահմանները կոխած առեւննին, ինչպէս ըսի, նոյեմբերի կէսերն էր, իսկ Խաղաեաց լեռը ելած և ծովը աեսած առեւննին, ՚ի հիւսիսային սահմանածայր Հայոց, փեարուարի սկիզբն էր. ուրեմն երկու ամիս ու կէս ամենէն ցրտագոյն եղանակին (Քրիստոսէ առաջ 401-400 տարին) այս հռչակաւոր Բիւրն Յունաց, գերահռչակ զօրավարի և պատմիչի առաջնորդութեամբ՝ կատարեց այս յաւերժայիշատակ նահանջը, անոր դժարութեան մեծագոյն մասը գանելով մեր աշխարհին մէջ. ուր և գոնէ հազար մը կամ հազարներ այն ծաղկահատակ Հելլենաց՝ ծածկեցան հիւսիսային ստանանեաց և հայկական հողոյ մէջ: Քսենոփոն որոշ թիւ չըսէր. սովորաբար 10000 կ'ըսուին նահանջողք, այլ ըստ ոմանց 13000էն աւելի էին Կործայից սահմաններուն մօտ. Քսենոփոն՝ Տրապիզոնէն անդին ՚ի Աերասոնա (Քիրէսուն) գեո 8600 հոգի կու յիշէ. իսկ Իխոզոր Սիկիլիացի ինչուան յԻւսկիւտար՝ տասն հազարէն միայն 3800 մնացած կ'ըսէ: Մեր աշխարհին բարձր կլիմային և օտարաց անպորձ ցրտոյն համեմատ, միանգամայն Պարսից թշնամութեամբն հալածուելով, եղած կորուսան՝ գեո կրնայ քիչ ըսուիլ. և պէտք է ապրողք շնորհակալ ըլլան նախ իրենց փիլիսոփայ վերջապահ զօրապետին, և ապա նոյն իսկ մեր հայրենակցաց, որք աւելի մարդասէր և հիւրընկալ եղան անոնց՝ քան իրենց սահմանակիցքն. Կործայք, Տայք, Խաղաիք, և այլն. և եթէ Պարսից թագաւորի կողմնակալքն չըլային ՚ի Հայս աւելի հանգիստ և գիւրին կ'ըլար Յունաց Բիւրուն նահանջն: Չմեռուան համար այլ ըսելու է

որ որչափ սաստիկ էր՝ դեռ սաստկագոյն աչքի ներուճ մէկն չէր եւր, այլ և մեղմագոյն. շատ աղջկանց աղբիւրներէ ջուր հանելն (որ ուրիշ կողմանէ կու յիշեցնէ մեզ նահապետական Ռեբեկաները և Ռաբէլները), կամ նաև միջակ գետոց (չսառած) միջէն անցնելին՝ այս բանը կու ճշմարտեն. անկէց զառ կու հաւաստէ նոյն պատմութիւնն թէ այն ատեն այսչափ մերկ չէր մեր երկրին երեսը, այլ աւելի ծառոտ և անտառոտ, որով ցրտին գէմ գնելու երկու ճար այլ կար, մէկ մը հովը արգելով կանաչասև կամ ձերմակապատ վարագուրով և պատուարաւ մայրեաց, մէկ մ'այլ անոնց ճղերով կրակ ընծայելով. յետագայ դարուց պատմութիւնքն այլ զայս ցուցնեն:

Ճանապարհորդաց մեծ միսթարութիւն մ'այլ էր բարեկամութեամբ ընդունող գեղերու և գեղացեաց քով գտած առատ պաշարներն, թէ մեղէն (որոյ մէջ յիշուի խոզենին այլ), թէ ընդեղէն և չոր պտուղ, ու մանաւանդ զօրաւոր գինի մը, զառ ՚ի դարեջրէն: Ասոնք յայտնի նշան են թէ այն ատեն շատ աւելի բարեկէցիկ էին մեր գիւղացիք՝ քան հիմայ և ուրիշ ատեններ, երբ այնքան փոփոխութեանց և հարստահարութեանց տակ չէին ընկած. այլ կամ իրենց բնիկ Հայկազն թագաւորաց կամ արևելից մեծ արևելքակալին կանոնաւոր իշխանութեան տակն էին. միայն երբեմն դրացի ազգաց ասպատակութենէն կու նեղուէին. սակայն անոնց գէմ կենալու ոյժն այլ ունէին. հին Հայ երկրագործաց եղբարքն՝ էին Հայ զինաւորք: Հայոց թագաւորն այն ատեն հարկատու էր Պարսից, որք երկու մեծ կուսակալութիւն բաժնած էին զաշխարհը, յարևելեան և յարևմտեան. սակայն այս արգելչէր որ Հայկազն թոռն Տիգրանայ՝ իր նախնեաց օրինօք չկառավարէր իր սեփական ազգը:

Հայաստանէ անցնող Յոյնք այլ բողոքողիք ան-
 ծանօթ չէին մերոնց, որք և սահմանակիցք կըր-
 նային ըսուել՝ Փոքր Ասիոյ մէջ, ուր հազարով ա-
 րիներ առաջ մեր Արամ նահապեան երկու ազ-
 գերը մօտեցուց իրարու, և թերևս այս առաջին
 անգամն չէր մերձաւորութեան. իսկ յետ անոր՝
 շատ անգամ այլ զիրար ճանչցեր էին, սկսեալ ՚ի
 կիսասուտ ուղևորութենէ Արգոնաւորգաց, մին-
 չև յարշաւանս Գարեհի և Քսերքսեսի ՚ի Յու-
 նաստան, որոց բանակաց մէջ կային հայկական
 գունդք: Բայց ատնցմէ առաջ և քիչ ետք յԱր-
 գոնաւորգաց, իբր 800 տարի նախ քան զՔսենո-
 փոն և իր բիւրը, Բիւր մը Հայոց այլ կարիճ հե-
 ծելոց քան հեռակաց՝ գնացին, թէ ոչ ՚ի բուն
 կղզիականն Յունաստան, այլ ընդդէմ Յունաց-
 մինչև յարևմտեան ծագս Փոքուն Ասիոյ, յԱր-
 մաւրայ մինչև ՚ի Տրոյա, 18 աշխարհագրական
 աստիճանի երկայնութեամբ հեռի միջոց հորիզո-
 նական ուղղութեամբ (գրեթէ նոյն լայնութեան
 աստիճանին տակ էին Պախամու և Չարմայրի մայ-
 րաքաղաքքն). երբ այս ետքինս Ասորեստանեաց
 Տևտամոս ինքնակալին կամօք՝ գնաց յօգնութիւն
 որդէկոտոր ծեր թագաւորին Գարգանեանց, և
 ՚ի վրէժ սարանմանն Եկատրի յօխերիմ գիւցազնէն,
 թէ և ինքն այլ քաջութեամբ վիրաւորեալ ըն-
 կաւ հոն. «այլ յԱքիլէաց կամիմ, և մի յայլ ու-
 մէքէ ՚ի քաջացն»: Բայց ուր մնաց մեր այն ժա-
 մու Քսենոփոնն՝ որ այս հայկական Բիւրուն
 անցքն ու դիպուածը ճառագրէր:.. Արդեօք չէմք
 ունեցեր, թէ ոչ Հոմերոս մը, գոնէ Իլիաիս մը
 և Գարեհ մը արովական պատերազմաց պատմող:
 Հիմայ ձեռուրնիս բան չկայ, և ոչ իսկ համբաւ
 այնքան հին ժամանակաց. – մինչդեռ Քսենոփոնն՝
 մեր աշխարհին ծանօթութիւնները կու բանեցը-
 նէ ոչ միայն այս Նահանջիս գրոց մէջ, այլ նաև
 Կիւրամարզին:

Ժ

Սահայն չեմ ուզէր անմխիթար լուել, Հայկակ-
 էթէ Քսենոփոնէն 800 տարի առաջ չունեցանք
 իրեն նմանը, իրմէ 800 տարի վերջը ունեցանք մէկ
 մը. այն ոսկեգիր և մեղքաբան մէկն՝ զոր ժամա-
 նակիս հայ գրականութիւնը նորոգող հարբ և
 զայն յարգողք՝ անուանեցին Հայ Քսենոփոն. Վար-
 դանանց պատերազմին Պատմիչն: Ո՛վ կարծէր
 թէ Քրիստոսէ չորս դար առաջ Ատախկեցի մե-
 ղուին անցած Մոկաց լերանց սահմաններուն
 վրայ՝ պիտի դար Քրիստոսէ չորս հինգ դար ետև՝
 իր քաղցրաթել կենաց հիւսուածը ամփոփելու՝
 Արարաբէան մեղուն ԵՂԻՇԷ. որ և ինքնին այս Քսե-
 նոփոնի անցած բարձր կոհակները՝ Զինեղէն լերին
 Հայոց անուանողն է: Ո՛վ կարծէր թէ մեր մեղուն
 այլ երբեմն Ատախկեցոյն նման՝ զինակիր էր
 Վարդանայ՝ մեծի և սիրելոյ քան զԿիւրոս և
 զՊրոքսեն: Ո՛վ կարծէր թէ Եղիշէ այլ փոխա-
 նակ Քսենոփոնի՝ անոր հայրենիքը պիտի երթար՝
 պարզ բանաւոր մեղքաբանութեան համար, և
 անոր Սոկրատ վարժապետին և բարեկամին տեղ
 պիտի ունենար Սահակ և Մեսրոպ մը՝ ի Հայս,
 Կիւրեղ մը յԱղէքսանգրիա. - անոր լայնաձակաս
 ու լայնակունակ աշակերտակցին (Պղատոնի) տեղ՝
 Եզնակ մը, Գաւիթ մը և Մովսէս (Խորենացի)
 ուսումնակից, որք Աթենայ հանձարը փոխադրե-
 ցին ի Հայս: Մենք պէտք է հաւասար շնորհակալ
 ըլլանք մեր ազգակից Հայ հանձարեղ հարց այլ,
 հէլենացի վարժապետաց այլ. և եթէ աւելի
 պանծանօք քան Յոյնք զՔսենոփոն՝ պատուեմք
 զմերս արարատեան մեղու, դու այլ ո՛վ Ատախկե-

ջիգ (Քսենոփոն) անշնորհք մ'ըլլար էթէ անուռ
նեմք զքեզ՝ ՅՈՅՆ ԵՂԻՇԷ :

Արդ այս բաւ է մեզի այլ-քեզի այլ. դարձիւր
դու փութով քու հայրենիքդ՝ սաշտպանելու հին
վարպետդ բարեկամդ և մարտակիցդ, Սոկրատը :
Ահա զձերունին կու քաշեն 'ի բանս. ահա մօլե-
խընդին մահաբեր բաժակը ձեռքն է. — Եթէ չկըր-
ցար ազատել զնա յԱնիտոսեանց, որպէս ոչ
մերքս զՍահակ 'ի Սուրմակեանց, կամ հին հա-
ւատարիմքն՝ զՆերսէս և զՏրդատ, դրէ գոնէ ա-
նոր Պաշտօնաւորն, որպէս Խորենացին զՈղբն,
և Եղիշէ իր սրտամութեան և միանձանց ճառին
մէջ՝ սրտառուչ յիշատակները : — Եւ եթէ դու
այլ հալածուիս և աքսորուիս՝ քու նրբամիտ՝ այլ
փոփոխամիտ քաղաքացիներէդ, ասով այլ Եղիշէի
և ընկերակցացն հալածանաց և կամաւոր աքսո-
րանաց կամ միայնութեան նման սեպուիս : — Աս
դու այլ Կորնթոսի օտարութեան և առանձնու-
թեանդ մէջ՝ մեղրածոր գրիչդ, և Կիւրամարզի
վիպասանութեանդ մէջ խառնէ 'ի Հայաստան և
'ի Հայոց լսածներդ, իրենց դար մ'առաջ վախ-
ճանաժ սիրելի Տիգրանին վրայօք. հիւսէ անոր
պարկեշտ ու խանդակաթ կողակցին նազաբանու-
թիւնը, հանդերձ քու Պանթայիգ կեղծ ողբեր-
գակ սրտամութեամբ. որոյ փոխանակ աւելի վտե-
մական փափկութեամբ մենք կարգանք մերազգի
մեղուին դրուադը՝ զփափկասուն Տէֆայոց Հայոց
աշխարհին և զկանանց կապելոց նախարարացն : —
Ի հարկէ չես մտնար Տիգրանէն առաջ՝ անոր պէս
Հայոց սիրելի եղած՝ իրենց գեղեցիկ և ողջախոհ
նահապետին՝ Արայի՝ մահը և առասպելախառն
յարութիւնը՝ սրտամելու քու քաղաքական վար-
չութեան կարծեացդ ընդգիմաբան, այլ և քեզմէ
մեծ ու ճարտարաբան գրչին և իմաստասիրի՝
Պղատոնին. որ անհաւան չէ՛ թէ քեզմէ լսած՝ և

այլափոխած պատմէ իր Հասարակագիտութեան
 գրոց մէջ էր Հայկազին¹ գարձն'ի մեռելոց և տե-
 սիլքը: — Իսկ երբ Յիսուսը մտնուեալն կամ հեծելու-
 վրայ գրես, անշուշտ չես մտնար հայկական ե-
 ռանգուն երկարները և քու սիրով առած մշա-
 բուհներդ, և այն խնամքն՝ որով Հայք գարմա-
 նէին զանոնք: Արոյ վրայ այլ գրած ատենդ, և
 մանաւանդ նապաստակին ճարտար նկարագրու-
 թեան ատեն՝ անշուշտ գեռ կու յիշես Հարքացի
 կամ Հաւնունի (կամ այլ Հայ գաւառի մը) գե-
 ղապեաին փեսայն, որոյ իննորեայ նոր հարսը
 գերած կամ պատանդ բռնած ատենդ, նա անգէտ
 եղածին՝ նապաստակ որսալու ելեր էր 'ի սառնա-
 պատ սարս ձիւնեղէն լեռանցն Հայոց: — Այս-
 պէս քու զանազան գրոցդ մէջ յայտնի կամ ծա-
 ծուկ խառնես մեր Հայաստան աշխարհի յիշա-
 տակները՝ քու բանական մեղրդ գործելու. ինչ-
 պէս մերս Նղիշէ այլ իր ազգին վրայ գրած ատեն՝
 քու հայրենեացդ իմաստից ծաղկներովն պիտի
 հիւսէ իր քաղցրաբանութիւնը:

Արդեօք այս երկուքէն ո՞րն աւելի անուշամ-
 է և պիտի ըլլայ մինչև խսպան՝ համազգային ճա-
 շակաց, Ատաիկեցին՝ իր Հեւլենաց, թէ Այրարա-
 տեանն՝ մեզ Հայոց:

¹ Ազգաւ Հայ և Տննդեամբ Պամփիլեւացի կ'ըսէ Պղա-
 տան. տես 'ի Բազմավէպ ԺԳ. էջ 541:

ՆԷՍԻՒՄ ԵՒ ՊՈԼԻՒՅՏՈՍ

22 Ապրիլի, 260.

Ա.

Ապրիլ ամսոյ 22. գարնանային եղանակի գեղեցիկ օր. գեղեցիկ և զբօսանք մտաց ու մարմնոյ ի գեղեցկութեան վայրի, այսինքն ի բնութեան. ի մէջ նորաբողբոջ և բարգաւաճ ծաղկանց և տընկոց, պայծառ ջրոց հեղասահ կամ կարկաջուն գնացից քով, դալարածայր ծառոց անուշահոտ ստոց հովանեաց տակ, հաշտ և անկասկած երկնակամարին ներքև: Այսպիսի առեն այսպիսի առի՞՞քս թողցր է թողուլ երբեմն ընտանի հոգեր և առանձին մտածուններ (բարձրերն անգամ), և առանց նուաստանալու ի մարդկութենէ՞ խոնարհիլ բնութեան ուրիշ անմեղ օրգւոց հետ, մարդասէր կենդանեաց հետ խառնուիլ, խաղալ ընդ գառին և ընդ ուլու, անոնց և մեզ համար հաւասար տիրուած մարմանդից վրայ. յիշել և կարգալ հին մարդկան հովուական երանախառն ըսուած կեանքը, գոնէ ըստ նկարագրութեան քերթողաց: ... Բայց ո՞ւր են մեր հովուերգակքն. ո՞ւր Հայ թէոկրիտք և Մառոնք, որ հռչակէին հայրենի եզեմարուղի գետոց հովիաները՝ ոչ պակաս, այլ և աւելի գեղեցիկ և երջանիկ եղած քան զԱր-

կազիա:— Արկադիա՛. Յոյն և Լատին քերականաց
երազեալ Նդեմն, ուր ընդ ամենայն գեղեցկոց-
թեանց բնութեան՝ ընդ հովտաց, ջրոց և բուսոց՝
խառնէր և երգոց ներդաշնակութիւնն այլ, իբրև
իր բնիկ երկրէն բղխելով. ուր հովուաց հեղինակն
և սաշտպանն՝ սոսիկն Պան՝ հնարեց Սրինդը, և
չրջակայ գեղեցիկ տեղեաց և անոնց միջն գեղեց-
կաց անուաներն՝ քաղցրալուր հաչակեցան: Երբ
կաթնասուն շրթունք ՚ի շար եղևդանցն փափա-
ցին, տեղւոյն բրտաբարոյ բնակչաց վրայ անանկ
երանդերանդ քող իջաւ, որ բուն մարդավայել և
երանագոյն երկիր՝ այն տեղն կարծուեցաւ. վայ-
րենի ու անկիրթ սեպուեցան սիրտ և ականջ՝ որ
չհաւանին ատոնց կեղծեացն անգամ, կամ չախոր-
ժին սյսուէս դարնանահոս օրեր՝ սարսապիլ ա-
նոնց հաչակողաց հաչակեալ գրուածոց հեա. և
նոյն ինքն հաչակող բանասակեղծքն՝ թէ և օտարք
և հեախք աշխարհաւ, այլ դրեթէ կու հարկաւո-
րէին իրենց գովանի հովիւները և երգողները Աւ-
իոդոջի՛ ընել. և թէ և ոչ սակաա քան զԱրկա-
դիոյ՝ այլ գուցէ և աւելի գեղեցիկ Իտալիոյ մա-
սին վրայ, Մինչիոյ գետոյն հովտաց մեջ կ'երգեր
և երգէլ կու տայր Մաունն (Վիրգիլիոս) իր Թիր-
սիսը և Կորիդոնը, բայց դեռ Արկադացի կ'ա-
նուանէ զանոնք:

Արկաքանչիւր իսկ ծաղկաախք, երկաքանչիւր
Արկադացիք

Եւ յերգել հանգիտազօրք, եւ յանգրագար-
ձըն դիմագրաւք¹:

Զըլլան մեղի այլ անախորժ, ո՞վ Հայկակ, ոչ ա-
նուն, ոչ բնութիւն և ոչ երգիչք Արկադիոյ. մա-

1 Ambo florentes aetatibus, Arcades ambo,
Et cantare pares et respondere parati.

նաւանդ օտարաց մէջ՝ մեզի այնչափ քաղցր ըլլալն որչափ անոր շինական և բնական վայրացը մէջ հու լսենք ոչ սակաւ մեր հայրենի տեղեաց նմանաձայն անուներ, ինչպէս Փուլակ, Պեարոսակ, Պարոյր, Երիզան (Արածանի) գետ, Մելաս գետ, և այլն:

Այս յետին գետոյս՝ երիմանդեանն Մելասոյ անունն՝ օրուանս յիշատակաց հետ խառնուելով, յափշտակէ զմեզ յԱրկազիոյ՝ անոր հովուաց և երգոց հետ, և փոխադրէ մեր Գ Հայոց մելիաինեան Մելասոյ գետահովիտը. մեր Մելան՝ որ ՚ի շրջակայ լեռանց Կապուղադովիտոյ և Կամադեհայ կ'իջնէ, հու ձևանայ և կ'երթայ թափիլ յեգեմականն Եփրատ. և սա՛ մեծ գնդնչմամբ քարալեռներ կարելով հոս հու զառէ մեկմէկէ զՄեծ և զՓոքր Հայս, այս ետքինիս նահանգ թողլով զՄելիաինէ. զայն՝ զոր յառաջ քան զ'4000 տարի՝ քաջ բազուկն Արամայ իբրև կամրջաւ իր բնիկ աշխարհին հետ միացուց և հայացուց: Հոս, այս մելիաինեան Մելասոյ հայրենի հովտաց և առուաց եզերքը՝ հու հրաւիրեմ զքեզ այսօր, Հայկակ: Ե՛կ, այս գեղեցիկ ժամերուս և հովերուս՝ հանդիմք ընդ հովանեաւ հացեաց և հաճարեաց, ընդ Բարնիտեայ և Մելիբեայ, լսել և յիշել երջանիկ ժամանակաց, և երջանկադոյն անձանց մրցանք մը՝ մեծադոյն սիրով քան երգով:...

Ո՛վ, քանի՛ վէճ ու վսեմ է քու հոսանքդ՝ ո՛վ Եփրատէս, որ մարդկութեան նախածնողին հետ և անկէ այլ առաջ յիշուած՝ կ'իջնես իբրև ընդ աստիճանս բազմադարեան ժամանակի՝ երթալ յանդունդ յաւիտենականութիւն. - քանի՛ քաղցր կրկնալով հու խառնուի քու ծոցիդ այս մեղրածորան Մելասս այլ. որ թէ և անծանօթ և անայցելու է մնացեր ՚ի վայրենասէր մուսայից, այլ ինծի հաճոյագոյն և սրբագոյն է քան զամենայն վասակս

և հովիտս, հովիւս և երգիչս Արկադորդ: Չորնի միթէ և մերն Մելաս իր երգով սիրով մնացողները, իր եռանդուն և զուգահասակ պատանիքը, իր աննման ջուխտակը, որք և

Երկոքեան իսկ ծաղկատիք եւ երկոքեան Մե-
լիտացիք:

Հաւասարք յերգ, յերգ սուրբ սիրոյ, եւ ՚ի
մրցանս կազմասպարասք:

Արդ բարով երթան, ավ Մելիբէէ¹, քու ստեղծած և քու հստակած Արկադացիքդ, և թիրսիսն և Ալեքսն, իրենց ամենայն երգերով և երգոց առիթներովն. և գան մեզի, ու միշտ մնան՝ ճշմարիտ շնորհաց ծնուդք՝ հոգևով երկուորեակ-
քրն՝ Մելիտացիք մեր անիւրք ՊՕԼԻՔՏՈՍ և ՆԵԱՐՔՈՍ: Աստիք ոչ հովիւք արուեստիւ և եղեգով երգաշարժք, այլ հոգևով հետևողք այն մեծի հովուին՝ որ հովուէ միշտ ՚ի վայրի դաշարւոջ և անուցանէ առ ջուրս հանգստեան. մարմնով զբաշաւորք և զինաշարժք՝ կայտառ կարիճք. երկուքն այլ զինուորեալք հողմէական բանակին ժ. Բ. գնդին մէջ. այն զնդին, որ երբեմն (յամի 174) ընդ Մ. Աւրեզիոսի կայսեր երթալով ՚ի պատերազմ՝ ընդգէմ բարբարոսաց, յերկիր անջուր և անապատ, ՚ի տարակուսել և ՚ի վտանգել բանակին և պարսպ տեղ կանչել անմուռնջ և անականջ չատուածներու, ընծայեց իրմէ գունդ մը քաջաց քրիստոնէից, որք սրտերնին և աչուրնին յերկինք վերցնելով առ Աստուած աղաղակեցին, և մէկէն թնդալով որոտացին անամպ անմրուր երկինք, կայծակներ թափեցան, անձրեաց հեղեղք

1 Չայս անուն կ'առնու Վիրգիլիոս իր Է հովուերգութեան մէջ, յորում երգով վիճել կու տայ թիրսիս և Կորիգոն հովուաց, և ետքինս յաղթող կու սեպէ:

իջան, և մարմնած բանական խմեց կենդանացաւ
անկէ ետե բարեացապարտ զօրագունդն այն՝ ան-
մահացաւ Շանթաթիֆ Լեֆէն¹ կոչմամբն յերկրի,
իսկ յերկինս՝ վկայութեամբ սուրբ հաւատոցն:
Այս զխաղաղութեամբ գար մ'ետե՝ սոյն անուամբ
գունդս պահապան նստէր եփրատահան կողմանց՝
ի Մելիախնէ քաղաք, զոր կայսերքն Հռովմայ ամ-
բացընել տուեր և զօրանիստ սահմանակալ քա-
ղաք պատրաստեր էին: Եւ ահա հոս այս գնդիս
մեջ զինուորեալ և յառաջացեալ էին մեր հոգե-
զոյգ խեղեփքն², Պօլիքսոս և Նէարքոս, բնիկ իսկ
տեղացիք:

Բ

Մելիախնէ վաղուց հայացեալ՝ յառաջագէմ
այլ եղած էր՝ ի հայութեան, ազնիւ և մեծ նախա-
բարութիւն մ'ընծայելով ազգերնուս և տէրու-
թեան, որ կու յիշուի նաև ՚ի Փահնամակին Խոս-
րովու (հօր Ս. Տրդատայ), որոյ թագաւորու-
թեան ժամանակ ծաղկէին մեր նահատակքն, և
որոյ եղերական մահուան տարին (260) կատա-
րեցաւ մերոնց երանական հանգէսն այլ: Այս
նախարարութեան պայազտան էր թերևս Պօլիք-
սոս, զոր ամենքն վկայեն ազնուատոհմ ըլլալ,
(Seigneur Arménien ըստ Փոսնէյլի). ապա թէ
ոչ՝ անհաւատալի կ'ըլլայ որ Փելիքս՝ հռոմէական
կայսերաց կուսակալն՝ զիջանէր անոր կնուութեան
տալու իր գուտարը՝ Պաւլինէ կամ Բաւլինա. ուրեմն
թէ քաղաքական և թէ զինուորական պատուով

1 Legio Fulminata կամ Fulminatrix ըստ Լատինաց: Ըստ
մանց այս անուամբ լեգէոն յիշուի Տիտոսի կայսերու-
թեան տակնէն, ՚ի վերջ Բ գարու:

2 Չուխտակք, եփել:

առաջին ազնիւ երիտասարդն էր Ալեքիանիայ մերս Պօլիքատս: Այս անունն՝ եթէ հրօմէք անկէջոյն չէ՝ հռոմացեալ՝ հարսին անուան մերձեցրնելով, կրնամք յունացեալ կարծել, ինչպէս Ս. Եւստաստիոսեանց և ուրիշ հայազգի սրբոց անանց անուանքն այլ բայց անհաւան այլ չէ որ նոյն իսկ ազնուական Հայք ինամուլթեամբ Յունաց և անոնց դպրութեամբ վարելով այն ատեն՝ յունական անուններ այլ կու գնէին իրենց որդւոց ինչպէս էր և Սալհունեաց սուրբ երիտասարդ Աթենոսոր, և մայրն այլ Աղուիթա¹: Արդ ինչպէս այլ ըլլայ՝ մեր Մելիտեան երիտասարդին անունն՝ որ յունարէն Բօլիէֆօս (Πολιευκτος) գրի և Բողմաղցի կամ Բողմանուէր թարգմանի, ՚ի Լատինաց կերպ կերպ կոչի (Polieuctus, Polioetus, Polictus) և մանաւանդ ՚ի Հայոց, Պօլիէֆօս, Պօլիէֆօս, Պօլիէֆօս, Պօլիէֆօս, Պօլիէֆօս, Պօլիէֆօս, որոցմէ առաջինն հաւատարմագոյն է յունական ձայնին, վերջինն մեզի աւելի ընտանի և գիւրալուր: —

Չինուորութեան մէջ ինչուան սր աստիճան բարձրացեր էր Պօլիքատս, չէ նշանուած. բայց միայն զի աստիճանաւոր էր, և գլխիդ ունէր. և անտարակոյս է՝ որ իր հասակն, քաջութիւնն, արիւնն, փեսայութիւնն Փելիքսի՝ իրեն ցուցնելին և մօտեցրնելին շատ բարձրագոյն աստիճաններ և ընդարձակ սահման երկրաւոր փառաց և սպասուոյ. որոց արժանաւոր էր՝ այն ձիրքերէն աւելի՝ բարուց լուութեամբն: Չի էր ներբուս և արտաբուս կայտառ և աշխոյժ, եռանդուն և զուարթ խառնուածքով, լայն և բաց սրտով և ձեռքով. միայն սրտերազմի բանակաց մէջ ահաւոր և շանթահար. իսկ անկէ դուրս՝ նաև արիա-

¹ Տես հատ. Ա. 216:

կան սպառազինութիւնն՝ իր հասակին և երեքուստեան նոր փայլք մը տալով՝ կ'երեւցնէր զինքն զղծակն և սիրահար: Կարծես թէ գեղեցիկ լաւութիւններն վառ ՚ի վառ դրօշներու պէս հռոմէական և հայրենի նիզակաց վրայ պլլելով՝ պիտի կարենար ամեն դժուարութիւն մերժել, ամեն յաջողութեան դուռ բանալ, և ըլլալ երկրիս երջանիկ վայելող և տէր մը: Քուցէ երբեմն ինքն այլ այսպիսի իղձերով և կենակցին սիրովն՝ կու լուրար ծանուցեալ և անծանօթ երանութեանց և յուսոց մէջ. բայց իր գեղեցիկ և մեծ սրտին համար՝ անոր ստեղծողն գերերկրեայ բարիք մը պատրաստեր էր:

Իսկ Նէարքոս¹, որոյ սեփական յիշատակն է այս օր (22 ապրիլի), հասակաւ, պատուով և սրտիւ մերձաւոր զուգակից Պօլիքսոսի, ունէր արտաքին փոքր զանազանութեանց մէջ՝ ներքին մեծ տարբերութիւն մ'այլ: Զինուորութեամբ զնդակից և աստիճանաւ այլ յառաջացեալ՝ անոր նման, ցեղիւն այլ ազնուական և մեծատուն. և հաւանօրէն ՚ի նոյն Ք Հայոց սահմանէն, բայց ոչ ՚ի բուն Մեղիաինեայ, այլ ՚ի Կանան², կամ ըստ յունացեալ կոչման՝ Կանանէփոն քաղաքէ, այսինքն Կանանացւոց քաղաքէն. որոյ գիրքն մինչև հիմայ անծանօթ է մնացեր, բայց միշտ կարծուած է մերձաւոր Մեղիաինէի: Սակայն ոչ այնքան տեղեաւ, հասակաւ և բաղգիւ՝ որքան սրտով մերձաւորք և համազոյգք էին « Նէարքոս... և Պօլիքսոս երանելի սուրբ վկայքն՝ Էղէարտ կոչելին »:

1 Նէարքոս կամ Նէարխոն ըստ ոմանց կրնայ թարգմանուիլ Նարարէփ կամ Նոր էլէան:

2 Կանան անուամբ գեղ մը յիշուի Կիւլիկիոյ մայրաքաղաք Տարսոնի քով, յառաջ քան զժամանակ այս պատմութեանս:

)) ոչ եթէ ազգահանութեամբ, այլ ըստ արտի
)) յօժարութեանն և սրբոյ՝ հանգիստէին. և զըն-
)) ասնի «էր» «էր» զոր ունէին՝ կոչեցան բարեկանս
)) և ընէրս. ըստ Աստուծոյ խորհրդեան գտան
)) խորհրդակիցք երկոքեան »¹: Այն «էր» «էր»
 այնքան մերձաւորեր, միացուցեր, ձուլեր էր զա-
 նոնք, որ ոչ երկիր և ոչ երկինք կրցան իրարմէ
 զառելու:

Սուրբ, մեծ և աստուածային էր ուրեմն Նէար-
 քոսի և Պօլիքսոսի սէրն. որոց քով կ'աղօտա-
 նան, մթանան, չքանան սիրելութիւնք դիւցա-
 զանցն Աբիլլեայ և Պաարոկլեայ, զօրավարացն՝
 Աղէքսանդրի և Հեփեստիոնի, Պիւթագորեայցն՝
 Պիւթիասայ և Դամոնի, և Դիոսկուրեայց՝ Կաս-
 տովրի և Պոլիեքտեայ, և այլոց նմանեաց, եթէ
 քննուին անոնց կիրքն, գործքն և կատարածն:
 Թերևս երկրիս վրայ գրուած կամ կրուած ճշմա-
 րիտ և հզօր բարեկամութեան սիրոյ չկան գերա-
 գոյն օրինակք՝ քան զմեր Մելիտացի նահատակս,
 որոց համար ամենաստոյգ է վկայեալն, թէ « Էին
 յերկոսին մարմինան՝ մի ոգի և մի կեանք »: այն,
 ամենաստոյգ, զի ինքն խկ կրողաց մէկն է և զը-
 րողն զայս, նազելին Նէարքոս: — Ի բարեբաղդու-
 թիւն հասարակաց և ՚ի պարծանս Հայաստա-
 նեայց՝ այն ինքն սուրբս այս բաներս և իր սրտա-
 կըցին նահատակութիւր գրով աւանդեր է, որպէս
 շատք ՚ի սրբագրաց վկայեն, այլ չեն աեսեր զը-
 րուածը. զոր կարծեմ ամբողջագոյն քան զնոսա՝
 ունիմք մենք մեր ազգային դպրութեւ աւանդեալ
 գանձուց մէջ: Այս գրուածս, թէ և մէջն ուրիշ
 ձեռք այլ մտած և 1600 տարուան հնութիւնն
 քիչ մ'այլայլած ըլլայ, դեռ ոչ միայն իբրև հնա-
 գոյն գրուած քան զՀարց Յունաց և Հայոց սրտ.

1 Այսպէս կ'ըսէ հին վկայաբանութիւնն:

տուևսիրելի է, այլ և պաշտելի՝ իբրև կենդանի
Թարգման սրտին Նէարբոսի :

Սիրա Նէարբոսի, հեզուկ և նազուկ. որոյ սրբ-
բազան սպիտակութեան վրայ կու յանդգնիմ՝ նըշ-
մարել լուսաթափանց արամուլութեան շուք մ'այլ-
բայց այնքան բարակ և թեթև շուք՝ որ կրնայ
վկայութիւն մ'ըլլալ առաջին դարուց կուսամա-
նուկ քրիստոնէի մը սրտի. այնպէս անոյշ մեղա-
մաղձ կամ մեղրամաղձ մը՝ ինչպէս կրնար վայելել
երկրաւոր սրբոյ մը : — Նէարբոս քրիստոնէայ էր
և արժանի Քրիստոսի անուան և սիրոյն. մեծա-
տուն, ծաղկահասակ և զինաւոր. բայց սյս ձիր-
քերս փոխանակ զինքն յերկիր ձգելու՝ աւելի
վսեմութեամբ մը յերկինք վերցընել տային : Ա՛հ,
որքան տարբեր էին Նէարբոսեանքն՝ իրենց հա-
սակակից երիտասարդներէն ոմանց, որք կ'ուզէն
աւելի ստուգել իրենց հասակին քան հաւատքին
բնութիւնը. անվայելք՝ մէկուն բնատուր բարեաց,
մէկայլին երկնաւոր փառաց. — արգարև մեծա-
միաք անխմաստք, որք չեն կրնար հասկընալ թէ
բնութեան ուժոյն և շնորհաց վրայ՝ այնպիսի ոյժ
և շնորհք կ'աւելցընեն կրօնք, զոր ուրիշ հնար-
քով մ'անկարելի է գտնել : Այժ մարմնոյ, շնորհք
հասակի և սրբութիւն սրտի, մտաց բացութիւն,
և հոգւոյ հաւատք, ի՛նչ գեղեցիկ, ի՛նչ վսեմ, ի՛նչ
ցանկալի խառնուրդ : — Այսպիսի էր մեր հաւա-
տոց նախահարցն, առաջին դարուց ծաղկահասակ
քրիստոնէից. այնպիսի սպիտակ սրտեր կային ա-
նոնց երազարիւն եռանդնոս ծոցերը, որ երբեմն
'ի հարկի և հալածանաց ժամանակի՝ քահանայք
աստուածային պատարագը մատուցանելու հա-
մար՝ յարմարագոյն և պատրաստագոյն խորան
չէին գտներ քան զանոնց պարկեշտ լանջը, և այն
տիրատաշ ջերմիկ և կենդանի սեղանոց վրայ կու
գնէին և կատարէին անմահութեան խորհուրդը :

Ո՞ր կրօնք կըրցեր է այսպիսի բան մը մտածել, այսպիսի երիտասարդներ ընծայել. յորոց մի էր և մեր նախանձելին Նէարքոս: Թերևս Մեղասայ կամ Կանանայ լեանապարիսպ հովիտքն՝ իր երկրաւոր հորիզոնը քիչ մ'ամփոփած էին, և շատ աշխարհային ծանօթութիւններ չունէր. սակայն հալածանաց ժամանակն, երկու կրօնից (քրիստոնէութեան և հեթանոսութեան) անհաշտ կրօնիւն, աշխարհակալ Հռովմէացւոց հետ զինակցութիւնն այլ՝ ՚ի հարկէ բաւական տեղեկութիւններ տուած էին իրեն. և ոչ տգիտութեամբ՝ այլ ընտրութեամբ՝ կու սիրէր ամփոփ մնալ. իր սրտին ու մտաց ընդարձակութիւնը և բարձրութիւնը կ'աւնուր անյագ ընթերցմամբ դրքի մը, որոց անունն և խօսքն Սուփարան է, դործն՝ սրբութիւն, վայելքն՝ անմահութիւն:

Այսպիսի գրքով և ձիրքով Նէարքոս առաւելութիւն մը կու ստանար Պօլիքատոսի քով, որ արտաքին ձրիւքն առաւելեալ կ'երևէր քան զՆէարքոս: Սա պայծառ և հանգարա արշալուսոյ և տունջեան մը նմանէր. նա լուսնկայ գիշերոց մը, որ ամենայն փայլմամբն այլ՝ չիկրնար հաւասարիլ ցորեկուան. սակայն կ'իմացընէ՝ որ իրմէ այլ ուրիշ բան չիկրնար ծագիլ՝ բայց պայծառ տիւ մը: Տես, Հայկակ, ՚ինչ փափկութեամբ և պարկեշտութեամբ կ'ըսէ զայս՝ ինքնին պատմիչն և պատմեալն մեր. «Սը Նէարքոս քրիստոնեայ էր. իսկ»
 «երանելին Պաւղիոքատոս՝ հեթանոս բարուք զինքն»
 «անուանէր, լի՛ զանուն միայն. այլ ՚ի ճշմարիտ հաւատոց ոչ փոխեալ լինէր. և զբազումս յերկմիտ»
 «քրիստոնէիցն՝ յաղագս ճշմարիտ հաւատոցն՝ ՚ի»
 «բաց որոշել փութայր»: Ըսել է որ Պօլիքատոս արդէն համոզմամբ քրիստոնեայ էր և քրիստոնէից ջատագով. բայց դեռ անկրնունք, դեռ հեթանոսի փեսայ և կենակից, դեռ աշխարհային կա.

պերով կապուած, վասնզներով պաշարուած փորձանաց և հրապուրանաց մէջ. գեո բողբոսի սիրտը չէր տուած երկրնքի, այլ տուած էր Նէարքոսի. և Նէարքոսի տալն՝ առհաւատեայ էր տալու Քրիստոսի:

Բայց երբ պիտի ծագէր այն երջանիկ օրն. արգեօք այսօր վաղն ըսելով մէկ մ'այլ իր յուսացեալ վաղը պիտի չունեննար. — կամ Ժամանակն երկրննալով Պօլեքստոսի պատուոյ և վառաց մէջ յառաջագիմութիւնն և զբաղանքն՝ արգելք պիտի չըլլային երկնաւոր որդեգրութեանը. — և նոյն իսկ բարեկամին ուշանալն՝ իրեն (Նէարքոսի) այլ արգելք չէր իր երկրորդ մկրտութեանն (արեամբ): Այսպիսի մտածութիւնք էին Նէարքոսի պայծառ պատկերին վրայ այն բարակ շուքը բերողքն, որով աւելի այլ կ'աճէր իրենց սէրն. թէ և զբսէն կու ջանար ամենեկին նշան չտալ սրտին ծածուկ տագնապին. զոր և շատ անգամ կու փարատէր Պօլեքստոսի զուարթութիւնն և ասորթելով լսելն բարեկամին աւետարանութեանը: Թերևս և ոչ այնքան աշխարհի և զինուորութեան հոգն, որքան նախնի քրիստոնէից ոմանց սովորութիւնն՝ կ'ուշացընէր զսա ՚ի մկրտութեանէ, սպասելով երեսնամեայ աարիքին կամ կենաց հանդարտագոյն և վերջին հասակին: Նէարքոսի կասկածն աւելի իր բարեկամին աներոջ կողմանէն էր, որ հաւատարիմ իր տերանց (կայսերաց), կռամու մարդ մ'էր. անոր կոյր նախանձն և հաւատքն կրնար Պօլեքստոսի գայթակղութիւնը ըլլալ, աւելի քան զսէր հարսինն՝ Պաւլինեայ. և Փելեքս կրնար յուսալ որ թոռներն մէկ մէկ նոր գամ կամ կապ ըլլային փեսային սիրաը՝ իր և իր գատեր, իր ազգին, տութեան և կրօնից հետ անբակ պահելու:

Սակայն Նէարքոսի և Քրիստոսի սէրն աւելի տեղ գտան այն սրտին մէջ. և աւելի քան զՊաւլինէ՝

սիրէր Պօլեքսոս զՆէարքոս, և սիրուէր և երկուքն այլ կրնային իրարու ըսել (Բաւթոյ պէս վասն Յովնաթանու). « Փեղեցկացար ինձ յոյժ. » զօրմանալի եղև սէր քո ինձ՝ քան զսէր կանանց ». անոնց պէս ասոնց ոգին այլ կատուած էր բարեկամին ոգւոյն հետ. և իւրաքանչիւր Կրեոյ զընկերն ըստ անձին խորոմ. և կարծեմ՝ մեր Մեղեան սիրելեաց արգիւնքն և կատարածն՝ առաւել սիրալի և սրաառուչ եղաւ քան զայլոց:

Գ

Ո՞ր սրտի գլխաւոր լուցիկին չէ սէր. բայց կան սրտեր՝ որ միայն սիրելու և սիրուելու համար եղած կարծուին. սիրտք՝ որ սիրով կու անանին և սիրով կու հալին. սիրով ապրելու և սիրով մեռնելու համար եղած են: Սէր, կ'ըսեմ, Հայկակ, և չեմ հասկընար ոչ թանձր զգայական և ոչ թատերական կրքերը. այլ սուրբ և նուրբ սէր, որ պիտի էր Նէարքոսին. — սէր մը՝ որ իր ամանէն (սրտէն) աւելի և զօրաւոր ըլլալով շուտով զայն պիտի սպառէր և վերանար ՚ի բնագաւառն սիրոյ, յերկինս. և եթէ դեռ կ'ասուրէր Նէարքոս՝ բարեկամին սիրով և սիրոյն համար էր այն: Քանի՞ տարի քչեց այն հզօր և մաքուր բարեկամութիւնն. քանի՞ տարի այն մէկ կեանքն և ոգին՝ երկու մարմնոց մէջ բնակեցաւ. և ի՞նչ ըրին, ո՞ւր գնացին եկան սիրելիքն. — աւելորդ և սղտի բաներ են ասոնք՝ անոնց բարեկամութեան աննման մեծութեանը քով: Պօլեքսոսի շատ հեղ յանձնեց աներն զինուորական գործեր. զոր նա խոհեմութեամբ և արութեամբ ՚ի գլուխ հանեց. հաւանօրէն գործակից և մերձակից ունելով իր Նէարքոսը: Իսկ սա՞ որ կնոջ և ուրիշ կենակցի հօգէ ազատ էր. միայն զԱստուած և զՊօլեքսոս մտածէր: Իրենց

կենաց դեղեցկագոյն մասն (ուսկից զաս մասն
այլ չուկեցան), այսպէս սիրով և խաղաղութիւն
անցաւ. գրսէն այլ խաղաղութիւն էր ՚ի կողմանէ
տիեզերակալ կայսերաց Հռովմայ. ինչուան որ ՚ի
կէս Ք դարուն՝ Վեկոս կայսր հալածանքի հրաման
հանեց ընդդէմ քրիստոնէից. ինքն չուտով կո-
րու, բայց հրամանն քիչ շատ կու պահուէր իր
պէս կարճ ժամանակեայ իշխող յաջորդաց ատեն,
մինչև յետ քանի մը տարւոյ Վաղերիանոս կայսր
նորէն սասակացուց հրամանը. պատուիրելով գա-
տաւորաց՝ որ ամեն ծանօթ քրիստոնէայ որ չա-
նու յանձն կուոց զոհելու՝ անոնց զոհ ըլլայ:—
Այս հալածանաց ատեն կատարուեցաւ մեր Մե-
լիտեան սիրելեաց նահատակութիւնն. զոր պատ-
միչք անորոշաբար դնեն այդ երկու կայսերաց ա-
տեն, և քննարանք տարակուսին տարւոյն վրայ.
Իսկ ինձ կ'երևի թէ Վեկոսի ատեն սկսաւ Նէար-
քոս աւետարանել Պօլիքատոսի՝ զհաւատս Յիսու-
սի, մինչև Վաղերիոսի և մեր Խոսրով թագաւո-
րին հալածանքն ելաւ. և անոնց երկուքին սպա-
նուած տարին (260, ՚ի Պարսից թշնամութենէ)
նահատակուած կ'ըսեմ՝ զմեր Քրիստոսի նահա-
տակքն ¹:

¹ Յոյնք և Հայք յ'ինն յանուարի տօնեն զՍ. Պօլիք-
ատոս, և յիշատակագիրն հաւատարիմ՝ ինքն իսկ Նէար-
քոս՝ ասէ զօրն այն յառաջ քան զչորս ընդիքտինին ա-
բաց ամսոյ, կամ յառաջ քան զչորս աւուրս արաց ամ-
սոյ, որպէս թարգմաներ են նախնիք մեր, զարաց ամիս
զուգեղով ընդ յանուարի, որ յիշուի ՚ի յոյն բնագրին. և
անոր իդոսից չորսէն առաջն՝ է իր իններորդ օրն: Դար-
ձեալ Նէարքոս վկայէ թէ « ի գալտեանն և ՚ի Յայանու-
» թեանն (Քրիստոսի) յետ չորից աւուրց երանելին Պօ-
» լիքատոս վկայեաց ». և դարձեալ թէ « թագղեցաւ սուրբն
» յաւուր չորեքշաբթոյ ». որ ցուցանէ թէ այն ատեն
այլ հոն տօնէին զգալուստ (ճնունդ և յայանութիւն)

Հալածանք. ինչ անիրաւ և անասնելի փորձանք բնութեան և սրտի. Ճշմարտին հաւատալ, Ճշմարտար խօսիլ. անցանց անմեղ բլլալ, մանաւանդ թէ ուրիշներու բարիք այլ ընել. և ասոնց համար՝ իբրև ամենաչար դատաւարտիլ, ասն ջուրի, սալանուիլ... Յիրաւի բնութենէ վեր արիութիւն և համբերութիւն պէտք էր հալածուելու, և ամենազօրաւոր երկնային յոյս մը. այս երկուքն այլ աւանդեց Փրկիչն մարդկան, Ճշմարտ երանութեանց ամենէն վերջը դասելով. « Երանի՛ որ հալածեալ իցեն վասն արդարութեան, զի նոցա է արքայութիւն երկնից »: Ո՛հ. սրբան խոր և քաղցր էր այս վճիռս հոգեւոր աղիւնջաց, որ մէկէն հալածանաց սայրասուր փուշերը կապուղ վարդից թերթից պէս սփռեց ՚ի ներքև ուտից, ոչ միայն երկաթիօշիկ զօրականաց, այլ և փափկամորթ կուսանաց անգամ. որք իբրև ընդ ծաղիկս վազելով՝ անցան ընդ հուր և ընդ սուր. և իբրև բաղանեաց ջրով լուացան իրենց ջերմաջերմ արեամբն, ուրախութեամբ և խնդութեամբ կրելով ամեն հարուած, ցաւ ու մահ. վասն զի անոնցմէ զօրաւոր է Ճշմարտութեան հաւատքն և սէրն: Այսու մտօք գեղեցիկ զարմանօք խորհրդ դածութիւն մը կ'ընէ ինքն մերն՝ Նէարքոս. « Տես, կ'ըսէ, զսքանչելի մատակարարութիւնն Աստուծոյ ». յառաջ քան զգալն Քրիստոսի՛ ՚ի վերկութիւն

Տեանն ՚ի 6 յանուարի, և տօնին չորրորդ օրն է ինն յանուարի. և զի այն տարին այս օրս չորեքշաբթի էր, միայն այն հալածանաց ատեն մէկ տարի մը կայ որ Յայանութիւնն կերակի կու հանգիսի, և չորրորդ օրն՝ ինն յանուարի ՚ի չորեքշաբթի, և է այն Քրիստոսի 260 տարին, յորում Պօլիքսոս նահատակեցաւ, հաւանօրէն և իր զուգակիցն Նէարքոս, և յորում սպանան Վաղերիանոս և մերն խօսրով՝ հալածիչք եկեղեցւոյ:

մեր, ամենքն իբրև միգով պատած պաշարուած, այլ աւելի դէպ 'ի մթուծեան խորը կ'երթային իսկ Փրկչին գալէն ետև՝ ամենքն իբրև թէ գահա-վէժ տեղէ մը վեր ցատքեցին իրենց մուրթուծե-նէն. « որպէս 'ի վախէ իմեքէ՝ 'ի դբոյ կռապաշ » առ թենէ՝ 'ի վեր յարուցեալք »:

Այսպիսի կրքեր արթնցան վերոյիշեալ հալա-ծանաց ասեն 'ի Մելիսինէ, ուր կ'երևի թէ մինչև այն ատեն ոչ սաստիկ հալածանք եղած էր, ոչ քրիստոնեայ իր հաւատոց համար նահատա-կեալ. վասն զի նոյն իսկ մեր Մելիսեան պայա-զասն՝ առաջին վկայ Քրիստոսի կոչուի այս կող-մերս, գոնէ այս հալածանաց ասեն. որ առա-ջիններէն աւելի ընդհանուր հրատարակեցաւ և սաստկացաւ. և այս մայրաքաղաքիս մէջ այլ կայ-սերական հրովարտակն կախեցաւ 'ի հրապարակս, կամ յերկրագոլծիւն կռոց կամ 'ի մահ կոչե-լով զամեն նշանաւոր մարդ, և մանաւանդ զզմնա-կիրս. որոց՝ կամ 'ի պատիւս յառաջելու հրաւերք կար, կամ գլուխնին կորուսանելու սպառնալիք. և թէ կ'ուզես Նէարքոսի նմանաբանութեամբն ըսել, կամ նորէն 'ի խորս միգին և մթան իջնել ընկնիլ, կամ 'ի վախէ և 'ի դբոյ անախ՝ վեր ցա-տքել ելնել թռչիլ:...

Իսկ արդ ինչու դու ինքնին՝ որ այսպէս խոր-հրդածէիր, ինչու դու այլ թեւերուդ չտուիր, չիթռար սրտիդ նետած տեղը, - յերկինս. ինչու չելար բոլորովին այս միգախառն կեանքէս և չը-խառնեցար 'ի լոյսն անդիշեր. ինչու կու անտնաս կու տարակուսիս. և մանաւանդ ինչու այդչափ կու արամիս, կ'այլայլիս, և երեսացդ հրեշտակա-յին պարզութիւնն՝ հիւանդի և ցաւագարի կերպ կ'առնու: Ինչու այդ պայծառ աչքերդ իբրև ա-րևու լուսէն այլ խորշելով՝ իրենց կապիճներուն խորը կու քաշուին՝ մշուշ ու մրուր առած, և եր-

կրնցած ծնօախցդ վրայ գեաւորոյս մօրուսցդ փրն շիկքն կու խառնին . և քու խօսքերովդ խակ ըսեմ, ինչո՞ւ ո՞վ Նէարքոս « ի նեղանրտութիւն եկեալ » : Հանապաղ յողոց հանելով լաս դառնապէս » : Տրամութիւն՝ քու քաղցր հողոցդ անծանօթ էր . արասուիք՝ քու մաքուր գիմացդ վրայ ճամբայ չէին բացած . սիրտդ՝ նեղութիւն և ցաւ գրեթէ չէր կրնար կրել, որովհետեւ կրկնակ երկպատիկ էր, համակիր համաշունչ բարեկամի մը սրտով ամբացեալ, քու Պօլիքատոսիդ սրտովը : Չկար վէրք մը՝ որ այն սրտով չբժշկուէր . ոչ պնդութիւն կամ պաղութիւն մը՝ որ անոր կրակով չհալէր . արդ ինչո՞ւ չես փութար երթար դիմեր անոր՝ որ քու միւս Յագ է . այլ մանաւանդ կ'ըսես թէ սիրտդ « և ոչ սովորական խօսիցն կա » մէր հաղորդել Պօլիքատոսի » : — Ո՞վ սիրտ փափուկ, սիրտ զգայուն . կրնայիր արդեօք քան զայս սաստիկ հարուած մը տալ թէ դու քեզի՞ թէ քու մէկիկ բարեկամիդ : ...

Դ

Չտարակուսինք, Հայկակ, որ այս այլ Նէարքոսի սաստիկ սիրոյն ահամայ հնարքն է . արգարեւ « ԲՈՒԱՆ է իբրև զմահ՝ սէր » : Սէր մը այն պիտի մաքուր սրտի մէջ անած՝ որ կարծես թէ Յովհաննու Սիրելոյ պէս Քրիստոսի կուրծքէն ծրծեր էր իր հրեզնէն ազրիւրը : ... Բայց Պօլիքատոս՝ որ գեաւէր ընկած այն սաստուածային լանջաց վրայ, գեաւ չէր մարմնով ընդ մարմին Աստուծոյ միացած, և ոչ հողով հաղորդուած ընդ Յիսուսի հողոցին, աւելի քան զՆէարքոս կ'ափշեր շուարէր անոր անսովոր անկարծելի փարութեանը և մանաւանդ լուութեանը վրայ . սիրան տակն ու վրայ եղած՝ կարծէր թէ այնքան տարուան

բարեկամութիւնք պարզութեանց փոխանակ՝ յորն հարձ ամենածանր դառնութիւն մը պիտի գայ հու խռովէր, հու լար ինքն այլ, և բիւր անգամ հու հարցընէր պատճառը: Նէարքոս՝ պատասխան անգամ չէր տար կամ չէր կրնար տալ: Պօլիքսոս երբեմն ստիպելով՝ երբեմն ինքն այլ լռելով, մէկ մը իբրև յուսահատ, մէկ մ'իբրև սրտաբեկ կ'երգուընցընէր նորէն հու հարցընէր. Չեմ կրնար հասկընալ՝ Նէարքոս, այս ի՞նչ գործ, ի՞նչ մտածութիւն է. ոչ բարկութեան նմանի ոչ ահաճութեան...: Արդեօք իրաւ կրնայ ըլլալ, կրնամ հաւատալ որ Նէարքոսի սիրան պաղի ՚ի Պօլիքսոս. կրնամ կարծել Պօլիքսոս՝ որ Նէարքոս իրեն հետ չիտօսի, իրմէ գաղանիք պահէ: Յետ այնչափ ժամանակաց անարժան գտուեցայ քու սրբտիդ: Բայց ըսէ գոնէ՝ ի՞նչ բանով, ի՞նչ կերպով. « զի՞նչ արամութիւն կալար յինէն երբէք, կամ որ » վհատութիւնը քեզ յինէն): Նէարքոսի սիրան որ սիրելւոյն ամեն մէկ խօսքէն նոր նոր հու խոցուէր հու կարէր, ոչ կրնար դիմանալ և ոչ կիրքը բացատրել. շատ անգամ շրթունքը շարժեց և ձայնն հեկեկանաց մէջ հեղձամղձուկ թաղեցաւ: Երկուքն այլ իբրև առանց վէրքի վիրաւորք, առանց կռուի զարնուածք՝ հու տանջուէին. մէկ մը զլուխ գլխի տուած, մէկ մը երեսնին իրարմէ դարձուցած ՚ի լալ և հառաչել. մինչև հազիւ սիրան և շունչը պնդելով սկսաւ ըսել Նէարքոս. Տըրտմութեանս պատճառը հու հարցընես. կրնայ ուրիշ կամ աւելի պատճառ մ'ըլլալ սրտիս՝ քան զբաժանումս:...

Ի՞նչ կայծակ էր որ թաւ Նէարքոսի բերնէն: — Բաժանումս, կանչեց Պօլիքսոս: — Բաժանումս, կրկնեց Նէարքոս:.. Կայսերական հրամանքն ասկէ ետև մէկմէկէ զատեն պիտի զմեզ. այսուհետև Նէարքոս և Պօլիքսոս մէկ չեն:..

Թող, լուենք հեռանանք, որ մեր սերն աւելի չտան-
ջէ զմեզ:...

Վեր ցափքեց Պօլիքսոս՝ կրակէ աչք և չոր-
Թուենք շարժելով. Այդ ինչ անակնկալ խօսք է
որ կու ըսեմ քեզմէ, Նէարքոս. մինչև հիմայ գի-
տէի և գիտեմ որ մէկ բան մը, միայն բան մը կըր-
նար զմեզ զատել իրարմէ, մահն. բայց ոչ կայ-
սերք կրնան մեր բարեկամութիւնը բաժնել, և
ոչ աշխարհք մեր սերը մարել. Պօլիքսոսի անկա-
րելի է բաժնուիլ ՚ի Նէարքոսէ, բայց եթէ մա-
հուամք: — Այն ատեն խորունկ հառաչանքով
մ՛ըսաւ Նէարքոս. Ա՛հ, բնական մահուանէ ա-
ւելի զօրաւոր բան մը կայ՝ որ զմեզ կրնայ բաժ-
նել իրարմէ:... Դարձեալ ցնցեցաւ Պօլիքսոս,
դարձեալ Թևերը Թօթիկեց, սլլուեցաւ Նէարքո-
սի վզին. կու գգուէր գորովէր կ՛աղաչէր կ՛եր-
դուընցընէր որ ըսէ պարզաբար ինչ էր միտքն.
Ինչ բան կրնար ըլլալ մահուանէ զատ և անկէ
զօրաւոր՝ որ զիրենք իրարմէ բաժնէ: Նէարքոս՝
տղու պէս և Թերևս աւելի այլ լալով հեկեկա-
լով՝ ձայնը ու սիրար կու կարատէր. բերնով
չկարնալով՝ կ՛ուղէր աչքերովը խօսիլ սիրելոյն
հետ. և անոր խռովութենէն կրկին ու կրկին խռ-
վելով՝ գողալով, և ոչ ոտքի վրայ կրնալով կենալ՝
ընկաւ ՚ի գետին: Պօլիքսոս այլ աւելի շուարած
ու այլայլած՝ սկսաւ անսովոր կասկածանաց եր-
թալ. բայց մէկէն խիղճն կ՛ըսէր. « Աչ ինչ ունիմ
» կարծիս չարի ՚ի ըսւ բարս Նէարքոսի ». սա-
կայն չըլլայ թէ Թշնամի մը խօսք իտանած կամ
պղտորած ըլլայ միտքը. — այս այլ անկարելի է իր
բարի սրտին. — չըլլայ թէ մէկն չարախօսութիւն
ըրած ըլլայ Նէարքոսի վրայ, կամ իբրև բերնէն
անպատշաճ խօսք մը լսած, կամ իբրև անհաւա-
տարիմ իր խոսաման. կամ թէ պարպի տակ ըն-
կած ըլլայ: Այս և այսպիսի խօսքեր կ՛ըսէր կու

հարցըներ Նէարքոսի, կու խոստանար իր արմեն ստացուածքը, ընտանիքն և կեանքն անջարձակ կէն տալու ՚ի սէր նորա, որուն արգէն իսկ նուրբ րած էր:

Այս խօսքերէս գրեթէ ամաչելով՝ վեր ելաւ Նէարքոս, և դարձեալ կէս համարձակ կէս վախ վրակելով ու անհնարին տրամուծի ըսաւ. Մեր բաժանման օրն հասած է. — վաղը. — Ժամանակն կու սախպէ, պիտի բաժնուինք, վասն զի վարքով ու ձեով նման չեմք իրարու... Թէ և սիրելիք: — Պօլիքսոս յիրաւի խռովելով և խոցուելով այս խօսքէս, խմացաւ որ Նէարքոսի վրայ յիմարութիւն չէ եկածն, այլ սրտին վրայ ծանր բան մը կայ, որ այնչափ կու տանջէ զնա. ինքն այլ ձայնը վերուց, ու սիրով սրամտած կու կանչէր կու սախպէր որ ըսէ շուտով ու յայտնէ՝ ինչ էր իրենց մէջ մտած տարբերութիւնն՝ որ վաղը զիրենք պիտի բաժնէր. ապա թէ ոչ, կ'ըսէր հիմայ հոս ոտքիդ տակը կ'ընկնիմ՝ կու մեռնիմ: — Վերջապէս Նէարքոս քիչ մ'այլ կրմկրմալէն ետև ըսաւ. Կայսերական խիտ հրաման ելած է քրիստոնէից վրայ, կամ զոհելու է կամ մեռնելու. ես քրիստոնէայ եմ, դու գիտես, գիտեն ուրիշներն այլ. բոլոր աշխարհքիս համար չեմ թողուր ըզքեզ Պօլիքսոս, բայց Պօլիքսոսիս համար չեմ կրքնար թողուլ զՔրիստոս:... — Ո՛վ օրհնեալ սիրելի անձն, կանչեց Պօլիքսոս, նոր կրակով մը վառուելով և փայլելով, ինչո՞ւ հեռանաս ՚ի Պօլիքսոսէ՝ Քրիստոսդ չթողու համար. միթէ միայն քո՞ւկդ է Քրիստոս... Ես այլ այսօր՝ դու ինձի չեկած՝ տեսայ այն Յիսուս Քրիստոսը, որ եկաւ վրայէս հանեց այս ազտեղի զինուորական քղամիզս, և գեղեցիկ լուսանման զգեստ մը հագուց, ու թեւաւոր ձի մ'այլ տուաւ ինձի, գերագոյն զինուորութեան դաս անցընելով զիս:

Չայս որ լսեց Նէարքոս՝ զմայլեցաւ . արտաքնէքն
աչքերուն մէջ՝ ի կայծակ փոխուեցան , անարակ
սիրան արծիւ դարձաւ . բոլոր հասակին ուժն՝ և
բնութենէն աւելի զօրութիւն մ'այլ առած , Ու-
րեմն , կանչեց , դու այլ ճանչցար զՔրիստոս՝ Աս-
տուած . իրաւ է որ Պօլեքսոս կու հաւատայ Քրիս-
տոսի : — Եւ երբ չէի ճանչցած ես զնա . կամ
երբ անհաւատութիւն ցուցած էի , ո՞վ Նէարքոս .
երբոր դու քրիստոնէից վարքը կու պատմէիր՝ մի-
թէ ես չէի՛ հաւնիր . երբոր Քրիստոսիդ աւետա-
րանը կարգայիր՝ ես չէի՛ զմայլիր . երբ իր մահը
կու նկարագրէիր՝ ես չէի՛ լար դողալով : . . Իրաւ՝
անուամբ և ընկերութեամբ չէի քրիստոնէայ ,
բայց ինծի արարիչ և տէր՝ զՔրիստոս միայն կու
ճանաչէի . Քրիստոսի միայն կ'ուզէի ծառայել ,
և անոր հակառակ կանգնած սուտ և խայտառակ
կուռքերը անարգել և մերժել :

Նէարքոս ուրախութենէն կու դողար կու սար-
սէր . բայց սիրոյն սաստկութեամբն ինչուան ի
թերահաւատութիւն կ'երթայր . Այդ ըսածնե-
րուդ ժամանակն է , կ'ըսէր , ո՞վ Պօլեքսէ . հեթա-
նոսաց հրամանքն հրատարակեցան , և որոշիչ վը-
ճիւն կարուած է . կամ զոհել կուոց կամ մեռ-
նիլ : . . Ո՛հ , Պօլեքսոս , կու վախեմ , կու վախեմ
թէ զքեզ կորսընցընեմ . դու գեռ կատարեալ
քրիստոնէայ չես . եթէ վաղը ստիպուիս զոհելու
կուոց՝ արդեօք պիտի կարենաս գէմ կենալ , թէ . . .
հնազանդիլ կայսերաց . . . և անով բաժնուիլ ի
Նէարքոսէ և ի Քրիստոսէ : . . .

Այս խօսքը լսելուն՝ Պօլեքսոս երեցաւ իր բո-
լոր եռանդուն բնութեան և բարուց մէջ . աչքը՝
մէկ մը յերկինք նեակեց , մէկ մը փայլակելով Նէար-
քոսի վրայ , և անոր ձեռքը բարկութեամբ մը
թօթուելով , Հիմայ կ'իմանամ , ըսաւ , միտքդ
այս էր քու արտմուծեանդ և վախիդ պատճառն .

այս կարծիքն ունէիր Պօլիքսոսի վրայ. սնցսկն ճանչնայիր բարեկամդ, յետ տեսնելուդ թէ ինչ ասորժով կու լսեմ և կ'ընդունիմ քու ըսածներդ քրիստոնէութեան վրայօք, կու վայլէր որ Պօլիքսոս ՚ի Նէարքոսէ ասանկ խօսքեր լսէ: Եթէ այսպէս սրտով միշտ զիրար սիրեցինք, միժէ հոգւով կրնամք բաժնուիլ, և մարմնաւոր բարիք ուսէր հոգևորէն վէր դնել: Եթէ հասեր է ժամանակն, ինչո՞ւ կ'ուշանամք. ինչո՞ւ պարտքերնիս չիտատրեմք. ինչո՞ւ չյանդիմանեմք չխայտառակեմք զհուռս, և չբարձրացրնեմք զՔրիստոս Առտուած:...

Ո՛վ առաքինի և վկայավայել խօսուածք. ինչ անբացատրելի ուրախութեամբ լսիք Նէարքոսի սիրաը. որ « որպէս թէ ՚ի քնոյ ինչ զարթուցեալ » յերանելոյն ՚ի Պօլիքսոսի բանիցն, և զիւր հոգին և զմիտան վերստին կանգնէր, և ասէր առ Սուրբն. « Թէ ինձ՝ ո՞վ Պօղոբաէ, ոչ մեծութիւն և ոչ զինուորութեան պատիւ, ոչ կեանք աշխարհիս այսորիկ պատուականագոյն թուին՝ քան զկեանսն Քրիստոսի. այլ զանմահութիւն և զփրկութիւն և զյաւիտենականն՝ փոխանակ մարդկային և առժամանակեան կենացս՝ յառաջ պատուել հաճոյ է ինձ »:

Ե

Թօսակցութեան սկսած ատեն՝ Նէարքոս կարծէր թէ մեծ նահատակութեան համար ինքն բաւական փորձ ըրած է, և պէտք է զՊօլիքսոս այլ կրթել և ըմբիշ ընել. հիմայ այն աստիճան կարրձութեան նշան տեսաւ անոր վրայ, որ կրնային երկուքն այլ հաւասարապէս մրցիլ:

Եւ ի նուազել հանդիտաւորք եւ ի մըրցանըս զիմագրաւք:

Ո՛հ, թէ կարելի էր այն Արկադացի մրցող հր-
վուաց դասող մեծ քերդողը հոս հրաւիրել՝ էր
խօսքովն այլաբանել և ըսել.

« Մտախր այսր ո՛ր Մելիբէէ, զե՛ք քեզ խոյոց եւ
նոխազաց.

Եւ թէ կարես վայր մի գըլալ՝ էկ հանգիր
աստ ընդ հովանեաւս) . . .

Ուր Մելասայ ճապուկ իշամբ սքօղեալ քծը-
նին խաղք գալարիք,

Եւ սրբազան ի կամարաց մեղուաքատակ
հծծեն հրեշտակք.

Զի մեծ պայքար է աստանօր ընդ Պօլլեքատայ
Նէարքոսի.

Այս Յիսուսի են կամք՝ մրցել նոցին սիրով
փոխանակաւ¹ :

Եթէ քիչ մ'այլ երկայն ապրած ըլլայիր, կամ
քիչ մ'այլ ուշ յաշխարհ գալով՝ տեսնէիր քու
հաչակած Կումեայ Սիրիլայիդ յեփն ծամանակը և
նոր դարձող իւր գէշ, Կասին վերագարձը, և նոր ազգի
մը յերկնից զրկուիլը, անոնց մէջ պիտի տեսնէիր
այսպիսի սուրբ սիրով և քու զիւցազանցմէ գե-
րագոյն զօրութեամբ մրցողներ. և արդեօք ի՞նչ
զարմացմամբ պիտի մոռնայիր քու Թիրսիսդ և
Սլէքսդ, ո՛վ քաղցրերգակ Վիրգիլ, և ի՞նչ անոյշ
տաղերով պիտի ջանայիր աւանդել մեր մելիաս-
ցի մրցողաց փոխադարձ մենախօսութիւնը. յո-
րում ոչ քու Արկադացւոցդ սէս մէկն կու յաղ-

1 Huc ades, o Melibœe: caper tibi salvus et hædi;

Et si quid cessare potes, requiesce sub umbra...

Hic virides tenera prætexit arundine ripas

Mincius, eque sacra resonant examina quereu...

Et certamen erat Corydon cum Thyrside magnum...

. . . . Alternos Musæ meminisse volebant.

Թէ և մէկն կու յաղթուի, այլ թէ մէկն յաղթէ
և թէ մէկայլն. ճշմարտապէս երկաքանչիւր հա-
ւասարազօրք:

Նէարբոս զՊօլիքտոս փորձելէն և հաւնելէն
ետև՝ կու մնայր որ Պօլիքտոս այլ զՆէարբոս փոր-
ձէ, երբ նա յաւիտենականութեան համար ժա-
մանակաւոր կեանքը արհամարհել կու խոսա-
նար. « Եւ ոչ խնայես դու, ո՞վ Նէարբոս, յայդ-
» պիտի պատիւդ », կ'ըսէր: Պարզամիտ սիրելին՝
կարծելով թէ իրաւցընէ կ'ըսէ Պօլիքտոս, Ի՞նչ
պիտի ըլլայ այս պատիւս և ասկէ մեծերն այլ,
պատասխանեց, այն պատուին քով՝ զոր ես 'ի
Քրիստոսէ ունիմ. և թէ գիանայիր թէ սրչափ յա-
ռաջ տարեր է զիս Քրիստոս իր զինուորութեան
մէջ: — Գիտեմ գիտեմ, կանչեց Պօլիքտոս առանց
պատրուակի, քու յառաջագիմու թիւնդ այլ՝ որ
'ի Քրիստոսէ, քու հանգերձեալ պատիւդ այլ
անկէ. բայց հիմայ ես քեզմէ յառաջագէմ պիտի
ըլլամ. « քանզի երկնաւոր և թագաւորական քղա-
» միդ 'ի Փրկչէն՝ 'ի ձեռն յայանութեանն՝ ընկա-
» լայ այսօր »:

Իսկ յետ մրցանաց և փորձանաց՝ երբ երկու
բարեկամքն այլ առջինէն աւելի հանգարանեցան
վստահացան կապուեցան իրարու հետ երկնաւոր
սիրով, Պօլիքտոս հեզաբար և աշակերտաբար
սկսաւ հարցընել Նէարբոսի քանի մը տարակոյս-
ներ, իբրև իրմէ վեր և հին քրիստոնեայ վարպե-
տի. « Ես քեզ կամիմ գլուխ մի հոգևորական
» բանի հարցանել ». մէկ մը՝ որ դեռ բաւական
պատրաստութիւն չէր տեսած, և թերևս ա-
տեն այլ չըլլար քրիստոնեական սուրբ խորհրդոց
հաղորդուելու. և և թէ այնպէս 'ի նահատա-
կութիւն երթար, արդեօք ընդունելի կ'ըլլար 'ի
Քրիստոսէ: — Նէարբոս մէկէն լուսաւոր մտքով
և բաց սրտով սկսաւ քաջալերել և ապահովել

զնա . թէ հաւատոց զօրութիւնն բաւական էր
 այնպիսի ատեն . և ՚ի սուրբ գրոց օրինակներ բե-
 րաւ . « Եւ բազումք ՚ի հեթանոսաց մարդիկ՝ կար-
 » զին ՚ի զօրականութիւն Քրիստոսի . քանզի ա-
 » հաւատիկ առհասարակ ամենեցուն բացեալ են
 » դրունք երկնից . և անմահ խրիստոսն անսոս՝ ոչ եր-
 » բէ՛ք խրիստոս . թէպէտ և ՚ի սակաւ ժամու որ
 » հաւատասցէ՛ մեծ վարձս ընդ սակաւուն ընդ
 » այնորիկ և ընդ ճշմարտի հաւատոցն՝ ընդունի » :
 Յիշեցուց Քրիստոսի ըսած մշակաց առակն այլ,
 որ թէ առաջին ժամուն եկողներն և թէ մետա-
 սան ժամուն՝ հաւասար վարձք առին : — Իրաւ
 իրաւ , կու յիշեմ , ըսաւ Պօղոբատոս , որ ուրիշ ան-
 գամ այլ այս բանս ինծի կարգացեր էիր յաւե-
 օտարանէդ . « թէ մի ժամ վաստակեցին մշակքն ,
 » և ընդ այնոսիկ՝ որք զաւուրն ծանրութիւն բար-
 » ձին՝ հրամայեաց Փրկիչն տալ զվարձսն » : Ասոր
 վրայ բերաւ Նէարքոս աւազակին պատմութիւնն
 այլ , որ Քրիստոսի հետ մեռնելու խաչին վրայ՝
 հաւատաց անոր . և « Փրկիչն՝ ընդ փոքր և ընդ
 » անպաճոյճ հաւատոյն՝ որպիսի մեծամեծս խոս-
 » տանայր նմա և ասէր . Իու այսօր ընդ իս ես ՚ի
 » դրախտին : Տեսանէս ո՞վ Պօղոբատէ , զիմորդ փոքր
 » մի հաւատք որպիսի՛ մեծ աւետիս պարգևէ . ա-
 » հաւատիկ հաւատք ըստ աւետարանին ասա-
 » ցուածին , թէպէտ և փոքր՝ հանգիստին բոլորու-
 » վին իսկ զէրինս փոփոխել » :

Սուրբ խորհրդոց վրայ ապահոված՝ Պօղոբատոս
 երկրորդ տարակոյսն այլ հարցուց . « Եւ է կա-
 » ռողութիւն , ո՞վ Նէարքոս , առանց միրտութեան
 » այսպիսի իրաց դիպել մարդկան : Ասէցնա Նէար-
 » քոս . Ամենայն ինչ սուրբ է սրբոց , որպէս և
 » աստուածային գիրք ասեն » : Օրինակ այլ կու
 բերէր ՚ի Քրիստոսէ բժշկութիւն խնդրողները ,
 յորոց միայն հաւատք պահանջէր Քրիստոս և ոչ

մկրտութիւն կամ խորհուրդներ • այսպիսի ներքին
 հարկի ժամանակ՝ սիրոյ և մահուան մկրտութիւն
 մեծագոյն ևս էր քան զչնոյն : « Առ այստակ էրա-
 » նեւին Պօղոսբաթոս յորդորէր զհոգին իւր , և էր-
 » կրաւոր իրաց 'ի մոռացումն գայր • գոչէր յան-
 » կարծօրէն և ասէր • Թէ ես ընդ Քրիստոսի միա-
 » ւորեցայ 'ի սկզբանէ , և նա սարաթի ինձ հոգ
 » տանել և խնամել • քանզի ես 'ի բաց հրաժա-
 » րեցի 'ի մարդկային իրացս , այսուհետև սարա
 » է ինձ վասն Քրիստոսի վկայել » : Եւ հոս կու
 յիշէր՝ իբրև 'ի քնոյ արթննալով , որ օր մը իր
 հեթանոս զօրականներն վկայեցին , թէ զՔրիս-
 տոս կու տեսնեն լուսաւոր կերպարանօք Պօղոս-
 քոսի քով , և իր երեսներն այլ անոր ճառագայթ-
 ներէն լուսաւորած էին • Ուրեմն կ'ըսէր , քաջա-
 հաւատն Պօղոսքոս , Քրիստոս 'ի սկզբանէ ընա-
 րեր է զիս և կու հրաւիրէ յերկինս • այլ ինչո՞ւ
 կ'ուշանամք • « Արդ ժամ է մեզ երթալ , և ըն-
 » թեռնուլ զանարժան հրամանս թագաւորին » :
 Զայս ըսելով հոգեւից և վառվառն երիտա-
 սարգն Պօղոսքոս՝ յեաին անգամ մ'այլ գրկելով
 իր ամենասիրելին , և հաւատարմութեան ուխ-
 տերնին կրկնելով , այնպէս շուտ սրացաւ թաւա-
 այն մրցանաց տեղէն , որ Նէարքոս կարծէր թէ
 արդէն բարեկամն հեծած ըլլայ Քրիստոսի իրեն
 տուած թեւաւոր ձիոյն վրայ , զոր կու ճանչնար
 նշան անոր վկայաբար յերկրէ յերկինս վերանա-
 լուն • Հիմայ կու հաւատար իր սրտակցին ըսա-
 ծին , թէ « Նախ քան զքեզ ես յառաջագէմ եղէ
 » 'ի Փրկիչն » • և թերևս թէ կամաւ թէ ակամայ
 հետեակ մնայր Նէարքոս , և չէր կրնար հասնիլ
 անոր՝ որ իր կրակէն վառուած՝ իրմէ աւելի բո-
 ցով ծխով կու բռնկէր փայլակէր կ'երթար այրե-
 լու լափելու : ...

Հիմնոյ, եթէ կ'ուզես Հայկակ, քիչ մը հանդ-
չիմ, լուեմ ես, և դու կարդա՛ Փռանկ քերդողը՝ որ
անմահացաւ իր Պօլիքեայ ողբերգութեամբն¹.
կարդա՛ սկիզբը, և Բ հանդիսին վերջին (Զ) տե-
սարանը. բայց վախեմ թէ դբուն ճշմարտութիւն
'ի Նէարքոսէ լեւէզ ետե՛ շատ չհաճիս քերդո-
ղին առ նա (Նէարքոս) ընծայած բարուց և խօ-
սից՝ այդ ետքի տեսարանիդ մէջ: Եթէ Գոռնէյլ
այս մեր վկայաբանութիւնը կարդացած ըլլար՝
անշուշտ իր Նէարքոսի լեզուն կու փոխեր. և փո-
խանակ այնչափ Պաւլինեայ գորովանաց, (որ հա-
տարակ բան դարձած է՝ ամեն ողբերգութեանց
մէջ այլ մանեւով նմանաբար), այս բարեկամու-
թեամբ հրաշալի սէրը կենդանադրելու կու թա-
փեր իր ամեն ջանքը և ճարտարութիւնը, եթէ
բաւեր. և փոխանակ զՆէարքոս անտեսաբար և
յանպարաստից մահուամբ անհետ ընելու, գեռ
կու պահէր կենդանի, և ուրիշ հնարքով մը մեղի
մէկ երկու տեսարան այլ կ'ընծայէր սիրելի բա-
րեկամաց զբուցաարութեան, որ անշուշտ աւելի
գերադոյն և սրտառուչ կ'ըլլային, եթէ, ինչպէս
կու վայլէ, ինքն իսկ քերդողն և լսողն այլ թա-
փանցէին մեր նահատակաց չքնաղ զիպուածին
և աննման սիրոյն: Չեմ զլանար Փռանկաց՝ իրենց
աշխոյժ քերդողին փառքը. այլ ես՝ Հայկակ, քու
եռանդուն և հանձարեղ հասակակից և ազգա-
կիցներէդ կու սպասեմ՝ կամ Շաղոպրիանի Մար-
տիրոսաց նման քերդողախառն վէպք մը, կամ
նոր ողբերգութեան մը՝ Պօլիքեայ և Նէարքոսի,

¹ Գոռնէյլ. որ հայերէն այլ թարգմանած և տպա-
գրուած է:

որ աւելի գոհ ընէ զիս, նաև իմ պանծալի սուրբ Մեղիտացիքս: Գոռնէյլ՝ հոս առանց սրգողելու կրնայ անզի տալ մէկու մը՝ որ Պօլիքսոսի համազգի անուանէ զինքն: Մաղթէ՛նք սրբազան Մասեաց մուսայից՝ որ վառեն այն ընարեալ և գեռանծանօթ Հայկազն ողբերգակին կամ վիպասանին միաքր և սիրալը. որոց մէջ [Թերևս կայծ մ'ընկնի՝ այս իմ ջրաաբեկ վառարանէս այլ, որ չունի բաւական կրակ բանիւ փայլեցընելու Նէարքոսի մը և Պօլիքսեայ սրտերուն բարեկամութեան սիրոյն սաստիկութիւնը, սրբութիւնը, զմայլմունքը, հրաշալիքը: . . Բայց գու առ այժմ կրնաս հաճութեամբ կարգալ յիշեալ գոռնէյլեան տեսարանիդ վերջի խօսքերը:

- Պօլի. (Քրիստոս) Եւ զանձն ի մահ, ճն, զհետ նորին լիցուք գիմագրաւ.
- Սեղան նըմին՝ ի վերայ գիցըն կանգնեսցուք փլատակաց.
- Զի պարտ է մեզ, գեռ եւս յիշմ ըզբանըս քո կանխասաց,
- Առ նորա սէր՝ արհամարհել ըզկին, ըզգոյս եւ ըզթագ.
- Տալ ի վերայ փառաց նորա զանձն եւ զարիւն բովանդակ: . . .
- Նէար. Գըթութեանցըն Տէր՝ յոր պարտ է մեզ ունել միշտ ըզյոյս,
- Նախանձելի ինձ օրինակ բարեաց ըզքոյգ ասյ խրախոյս.
- Ե՛կ սիրելիդ իմ Պօլիկաէ, Եկ ի հանդէս ելանեմք,
- Խայտառակեւ զիցն ըզպաշտօն, Եկ ցոցանեւ յոյք իցեմք:
- Իցիւ եւ ինձ գոյր արկանել ի քեզ նախանձ ի տոկալ,

- Որպէս գու ինձ ի գիմագրաւ տալ զանձն
 ի վտանգ կամակար:
- Պօլի. Ձոհք ի բազնին կան ի զենոււ, չիք յա-
 մելոյ ժամանակ.
- Օ՛ն, Ասաուծոյն ճշմարտի անգըր ճե-
 պեսցուք նահատակ.
- Երթիցուք տալ ըզխազալիկըն շանթ՝ ո-
 տից ի կոխան,
- Որով ըզփայտըն փոււա զինէ գիւրահա-
 լատըն խուժան:
- Օ՛ն, երթիցուք բանալ ի լոյս զաչա՝ առ
 ի մահ կուրացեալ
- Եւ փշրեսցուք ըզկուսըն սոււա ըզկոփա-
 ծոյ եւ զհրահալ.
- Երկնազդեցիկ ի մեզ հըրոյս՝ լիցուք կե-
 նօք մեր ճարակ.
- Հարցուք զերկնից ըզպատերազմ՝ թո-
 զեալ ի նա զյազթանակ:
- Նեարք. Օ՛ն, երթիցուք մեծահանգէս փառացն
 երկնից տալ ըզցոյց.
- Եզեալք գործօնք հաւատարիմք կամացն
 առ մեզ զոր եցոյց:

Է

Մինչեւ Նեարքոս զՊօլիքաոս գաած՝ բոլոր
 Մեղիսինէ անոր բրած գործէն տակն ու վրայ ե-
 զած՝ մեծ շիտթուժեան, աղաղակի, զարմաց-
 ման և զայրացման մեջ էր. ձայնն, ստիպմունքն
 և սպառնալիքն հասան մինչև ՚ի կուսակալն և
 «աներ նորա Փելիքս, որ հալածիչն կարգեալ էր
 » յանօրէն թագաւորացն. յիմարեալ հիացեալ
 » լինէր ընդ իրան՝ որ ՚ի սրբոյն Պօղոստոսէ գոր-
 » ծեցան»: Վասն զի այն սրաթևուժեամբ՝ որով
 թուաւ իր բարեկամին գրկէն, հասաւ Պօլիքաոս

'ի մեծ հրապարակ քաղաքին, և տեսնելով կախուած կայսերական հրապուրիչ հրովարտակը, աչքին հետ ձեռքը ձգելով՝ շուտ մը պատուեց գրուածը. պատառը վար չձգած՝ տեսաւ որ ուրիշ կողմէ քուրմք և պաշտօնեայք դատաւորին տասներկու նկարեալ կուռքերն առած, ծաղիկներով և դալար ճիւղերով զարդարած կու բերէին մեհենից մէջ և բազնաց վրայ կանգնելու, յորդորելով խառնիճաղանճ խեղճ ժողովուրդը յերկրպագութիւն: Զղուանաց և անարդանաց ծիծաղ մը փրթուց գիւցաղնացեալն Պօլիքսոս. բազմութեան մէջ նետուիլն, բոլոր կուռքերն այլ մէկիկ մէկիկ յափշտակել 'ի գետին զարնել և ջախջախելն՝ մէկ ըրաւ: Այնչափ բազմութիւն քրմաց, զնուորաց և ժողովրդեան՝ չկրցան մեր մէկ նահատակին դէմ կենալ. հրեղէն անձ մը, հրէշ մը, նոր աստուած մը, չեմ գիտեր ինչ կարծէին, սուկային, պաղէին: Բայց երբ կոտորած կուռքերնուն վրայ կոխկրուակելով անցաւ ելաւ սուրբն, ու կրակոտ աչօքն կու նայէր թէ կայ ուրիշ ընելութան մը, ապշածներն արթննալով, մանաւանդ թէ աւելի քնանալով չարաչար ապշութեամբ, սկըսան խայտառակաբար շաստուածներնուն ջարդուիլը լալ, բողոքել և վրէժ պահանջել 'ի Պօլիքսեայ: Աներն Փելիքս վրայ հասնելով տեսնելով և լսելով եղածը, ուրիշներէն աւելի անձրրկած, կերպ կերպ կրքերով պաշարուած՝ նախ և առաջ սկսաւ յուսահատաբար ինք զինքն ողբալ՝ որ զփեսայն պիտի կորուսանէր. և այս երկու անգամ է, կ'ըսէր, որ այսպէս ճղակոտոր անզաւակ կ'ըլլամ. « Արիպեցայ 'ի յերկաքանջիւրոցս, և այժմ » անզաւակեցայ ես Փելիքս. քանզի առաջինն » վախճանեցաւ, և ես պերճացեալ պարծէի փեսայ. » սայիւս. իսկ այժմ չուռաատեսս անզաւակեցայ. քանզի ոչ ոք յայսմ հետէ ողորմել կարի-

-)) ցէ Պօղոսբախտի, ոչ աստուածքն, և ոչ ինքնա.
)) կալ թագաւորքն. որ զայնպիսի իրա՛ յանգիւնե.
)) ցաւ առնել, և զամենայն աստուածքն մեր յա.
)) նիրաւի փշրեալ խորասկեաց)) : Այս խօսքերէս
 և պատմութեան ուրիշ նշաններէն պէտք է իմա.
 նալ որ Փելիքայ առաջին կորուսան ուրիշ փե.
 սայ մ'էր, առաջին այր Պաւլինեայ, ուսկից զե.
 ռաբոյս զաւկրներ այլ ունէր. զորս որդեգրեց Պօ.
 շիքատոսի՝ այրի մայրերնին տալով անոր ՚ի կնու.
 թիւն. ասոր համար պատմութեան մէջ թէ Պաւ.
 շիքեայ զաւակ կու յիշուի, թէ Պօշիքատոս Նէար.
 քոսի արարութեան և տաղնապին տունն կ'ըսէ.
 « Թէ որդի իսկ ունէի՝ ոչ ինայէի յաղագս սի.
)) բոյն Նէարքոսի, նա և նուազ ևս համարէի զնա՝
)) քան զսէր նորա. և յառաջագէմ ունէի զսէրն.
)) ամբողջ պահելով և անվնաս քան զամենայն¹)) :
 Պօշիքատոս ժողովուրդէն աւելի իր հարկևոր և
 ալևոր աներոջ վրայ ցաւօք ծիծաղելով՝ ըսաւ.
 Եթէ ես շաստուածներդ ջարդեցի՝ ըսել է որ
 շատ ապիկար անպիտան բաներ են եղեր. թէ որ
 ուրիշ այլ կայ՝ շուտով բերել աուր, որ զանոնք
 այլ ջնջեմ : Իմացաւ Փելիքս որ զՊօշիքատոս անկա.
 րելի է համոզել, որուն սիրաբ արգէն կու ճանչ.
 նար, բայց հալածանաց հրաման չըլալուն հա.
 մար՝ կու լուեր. հիմայ՝ իբրև յեաին փորձ և հը.
 նարք զնա շարժելու, յորդորեց որ հանգարաթի և
 գոնէ յեաին հրաժարական մը սայ կնոջը : — Ի՛նչ
 կին, ի՛նչ զաւակ, կանչեց Պօշիքատոս. եթէ Պաւ.
 շինա ինծի հաւան և ընկեր է՝ թող ինծի պէս ընէ
 և գայ իմ հետս. ապա թէ ոչ՝ ինծի բաւակիան է իմ
 Բրիտոսս. աղջկիդ թող քեզի ըլլայ և կուսքե.
 րուդ : Փելիքս յուսահատ սրամտութեամբ և ար.

1 Թող զայս այլ գիտնա՛ մեր կամ օտար Գոռնէյն. թէ
 և ես չեմ համարձակիր բանաստեղծից թևերն ամփոփել

ցունքով դարձուց զլուսը: Այն երեսգայլն թիւնն նշան մ'եղաւ իր պաշտօնէ իցն, որք իբրև վրէժինգիբք չաստուածոց և կայսերաց՝ պաշարեցին զՊօլիքաոս, և « Կոճկամբն¹ իւրեանց ան, » որբմն ծեծէին զբերան նորա »: Իսկ նա դեռ վարդաթափ շրթամբքն կու ստիպէր զաներն՝ որ փուճ աեղ չլայ և զինքը չյորդորէ կնոջ և զաւակաց անուամբ, այլ կամ իրենն հեաւի, կամ կայսերաց հրամանը կատարէ:

Աւանդ, կանչեց աւաղէլին և ոչ իր անուանն արժանին Փեղիքս. — աւանդ Պօլիքաոս, որ զքեզ այլ քրիստոնեայք մոլորեցուցին: Եւ իր մոլորառիթ գուտարը կանչել աուաւ: Պաւլինէ հերարձակ լալով վազելով եկաւ, սկսաւ ողբալ և հօրը պէս աւաղել իր ամուսինը, որ այնպէս անակնուկէ գործով 12 չաստուածները մէկէն ջարդեր էր: Իսկ սուրբ վկայն ծիծաղելով անոր ըսածին վրայ, Նթէ այդ 12 չաստուածոց ջնջելովն, ըսաւ, անաստուած մնացիր, եկու Պաւլինէ, ցուցընեմ քեզի ուրիշ և ճշմարիտ Աստուած մը, որով կարենաս ինձի պէս արհամարհել այս անցաւոր կեանքը և յաւիտենականը ժառանգել: Հասաւ այս ձայնս Պաւլինեայ սրաին խորը, և շարժեց հողին միանալու որուն հեա որ միացեր էր երբեմն մարմնով: — Քերդոյն կու հաւանի և կու հաստաւէ զայս, մենք ամենայն սրտով կու փափագիմք բայց պատմութիւնն լուէ: . . .

Սակայն թէ ոչ աներն և կինն՝ բայց Պօլիքաոսի խօսքերը լսողներէն չաաերն հաւանեցան իրեն և հաւատացին ի Քրիստոս, և զարմացմամբ քաջալեր կու տային իրեն: Իսկ ինքն իր բնատուր և շնորհատուր զուարթութեամբն և համարձակութեամբն կ'ըսէր անոնց. Մի տարակուսիք ո՛վ ըն-

1 Կունազլուխ գաւազան կամ ուռն:

կերք, որ էս անխուով եմ. վասն զի քովս կան շինս նեմ էրիտասարդ մը՝ որ ամեն վախ ինձմէ կու փարատէ, և զիս երանելի կենաց կու հրաւիրէ: Այս խօսքերս որչափ որ կ'ուրախացրնէին և գովութեամբ կանչել կու տային հաւատացելոց, այնչափ անհաւատները զկծեցրնէին. որք և գանգատելով թէ Պօլիքաոսի աւելի խօսիլն և ասրիլն՝ քրիստոնէից սարժանք և իրենց նախաախնք կ'ըլլայ, սախպեցին զգատաւորս և զթշուառն Փեղքս՝ անոր մահուան վճիւր տալու. որոյ վրայ ամենէն աւելի ինքն Պօլիքաոս գոհ ըլլալով՝ իբրև յաղթանակի կառաց վրայ ելնելու կու վազէր կ'երթար խայտալով խնտալով իր կատարման անգը: Բայց մէկ մ'այլ յանկարծ կանկ առաւ. և այն խառն՝ ի խուռն բազմութեան վրայ աչքը փայլակելով՝ իջուց մէկի մը վրայ միայն՝ իր սիրասուր կայծակը. և, — ներէ ինձի Սուրբն և սրբոյն ընկերն այլ, էթէ անսուրբ բանաստեղծի մը միտքը թողլով՝ բուն խօսքը իրենց վրայ թարգմանեմ. —

« Նա եւ ի ջոկըս խուռներամ պատանեաց
Երթայր՝ զչքնապըն կարգալով Նէարքոս¹⁾ »:

Նէարքոս՝ մարմնով լուռ, այլ սրտիւ և հոգևով բիւր բերան եղած՝ քայլ ան քայլ հեռուանց հեռակելով՝ կու դիտէր կ'ազգէր սիրելոյն: Հոս ինքնին չգիմանալով կ'ըսէ իր պատմութե մէջ. « Իսկ »
)) Նէարքոս զբարեկամութիւն սիրոյն ոչ երբեք
)) մոռանայր. քանզի էին յերկոսին մարմինսն՝ մի
)) ոգի և մի կեանք: Յայնժամ հայեցեալ վկային
)) ՚ի Նէարքոս՝ ասէ ցնա. Ողջոյն ընդ Կեղ. և զան.
)) Ճատելի սարախոսիսնն իմ և զտո՝ յիշեալ եղբայր: Եւ

1 Cum per obstantes juvenum catervas
Ibit insignem repetens Nearchum.

» զայս զվերջին զձայնս՝ իբրև զկնիք թողցր Նէարք
 » քոսի: Եւ ինքն՝ կատարի սրով¹: Կնիք արժա-
 նաւոր աննման սիրոյն՝ ի վերայ սրաի բարեկա-
 մին, յիշատակն իրենց խոստման. զոր ինչուան
 երկնից պատուանդանին վրայ այլ հաւատարմու-
 թեամբ պահէց իր ծոցը՝ յառաջագէմն Պօլիքսոս,
 և աւանդելով իր սրտակցին, Նէարքոս և Քրիս-
 տոս անուանց խառնութեամբ՝ աւանդէց զհոգին:
 Այսպէս քրիստոսատուր ձերմակ թեաւոր ձիոյն
 վրայ հեծած, մէկ թռիչով՝ թողլով իր կարմրա-
 թաթաւ կայտառ պահարանը (մարմինը), հասաւ
 յօթեվանս Հօրն երկնաւորի, իր մէկիկ երկրա-
 ւոր սիրելոյն համար այլ գահ և առադաստ
 պարաստելու և փութացընելու հոն:

Ը

Իսկ Նէարքոս որ բարեկամին կենակցութեան
 ասէն մի ոգի և մի կեանք կարծէր զնա և զինքն,
 հիմոյ մարմնով միայնանալովն՝ երկու գտաւ զին-
 քը. մէկ մասն յերկինս՝ ընդ հոգւոյ սիրեցելոյն,
 ուրախ, գոհ և երջանիկ, անոր յաղթութիւնը
 երգելով և պարծելով. իսկ միւսն՝ յերկրի, սըր-
 տահար, տրամազգեցիկ և գողզղալով իր բարե-
 կամին բաժնուած մարմնոյն քով:... Ա՛հ. ինչ
 տարբեր և անկշիռ էր առաւօտեան խօսակցու-
 թեանց և գրկածութեանց վայրկեանն (երբ եր-
 կու կայտառ գլուխք մաք տաք իրարու սրտով
 կու տրոփէին՝) այս երեկոյեան վայրկենէս. յո-
 բում գլխոց մէկն միայն կանգուն՝ իբրև անթափ
 բաժակ շուշանի որոյ մէջ նսան ծաղիկ մը ըն-
 կած ըլլայ, կ'առնուր նազելին Նէարքոս իր սի-

1 Հին օրինակն պատմութեանս գուցէ զեղեցիկ և հա-
 ճոյ սխալագրութեամբ մը կ'ըսէ խոսքի սխալով:

բեւոյն անգին զլուխը . կու մօտեցնէր անոր արիւնաքամ շրթուհքը իր գողչոջուն շրթանցը , և անոր մանուշակացեալ աչաց ցամաքութիւնը՝ իր ջերմաջերմ աչաց ցողերովը կու թրջէր . արտասուհքը Պօլեքտոսի արեամբ խառնելով կու նուիրէր Ասատուծոյ, շարժուն բաժակ գոհութեան . . . :
 Զարմանանք արդեօք թէ ի նշագէս անոր անշունչ անմտունչ շրթանց մէջ՝ Նէարքոս իր շունչն այլ չաւանդեց , և մէկտեղ չուեց չնկաւ :

Նէարքոս յեախն սպասաւորութիւն մ'այլ ունէր իր սիրելոյն երկրաւոր մասին . հաւատացեալ եղբարց օգնութեամբ՝ դրաւ իր կենաց գին Պօլեքտեայ զլուխը՝ անոր տարածեալ մարմնոյն քով , և երկուքն այլ ծածկեց մայրենի մելիտեան հողով . « Յայնժամ ապա զպատուական և զսուրբ » մարմին նորա 'ի Մելիտինէ քաղաք Հայոց թաղեցին սրատուով՝ եղբարքն . և իբրև զժառանգու թիւն յաւիտենական իւրեանց ընծայեցին » :
 Քիչ ժամանակէ ետև հոն բարձրացաւ տաճար մը յանուն սուրբ վկային Պօլեքտեայ , որ իբրև մեծ ուխտատեղի կու յիշուի 'ի սրբազան պատմւչաց՝ դար մը ետքը : Նէարքոս չառաւ մասն անոր նշխարքներէն , որոց քով կու փափագէր քիչ տանէն ինքն այլ հանգչելու . բայց չէր այլ կրնար իր քաջայազմ զինակցին նշան մը չունենալ աչքին առջև , մինչև որ խկապէս տեսներ զնա յարքայութեան երկնից : — Կտաւ մը , զոր աւետարանին անծանօթ երիտասարդէն¹ աւելի սնդապէս հետը կու կրէր , - բայց մաքուր և ծաւած , - սուրբ կտաւներ՝ թաթաւեց 'ի թափած արիւն Պօլեքտոսի . մինչև 'ի յեախն կաթիլը ջնջեց մաքրեց գեախնը . և իր սպայութեան հանգիսից օրերը բարձրացուցած դրօշէն բարձր ու պանծալի

1 Մարկոս :

տաւաննամբ տարու զայն իր հայրենի երկիրը
 « իբրև զերանելի խմն ժառանգութիւն և զէն վրը »
 » հուժեան Կանանացւոց քաղաքին, մերձաւո
 » ըաց և հեռաւորաց » :

Երկրորդ և մեծագոյն և ամենեցուն ցանկալի
 սպաս մ'այլ կատարեց Նէարքոս, աւելի մեզի
 քան իր սուրբ սիրելւոյն, անոր յիշատակը երկ-
 նից վարագուրէն դուրս այլ անմահ թողլով երկ-
 թիս վրայ. և արեան արտասոււացն հեա մելան
 այլ խառնելով՝ գրեց Պօլլեքսոսի վկայաբանու-
 թիւնը: Ահա իր խօսքն. « Եւ յեա չարչարանաց
 » սրբոյն Պօղիոքսոսի՝ ես տառապեալս Նէար-
 » քոս, ետու զՅիշատակարանն՝ Տիմոթէոսի Կա-
 » նանացւոց և Աւհասար Նեղոսի, և երգմնեցուցի
 » զնոսա ՚ի գատաստանն Քրիստոսի և ՚ի յաղթու-
 » թիւն սրբոյն Պօղիոքսոսի ՚ի Քրիստոս, որպէս
 » զի տարւոյ տարւոյ կատարեսցեն զօր (նահա-
 » տակութեան) նորա, և զՅիշատակարանն ըն-
 » թերցցին խնամով: Իսկ Տիմոթէոս ընկալեալ
 » զայն Յիշատակարան՝ եղ ՚ի սուրբ եկեղեցւոջ,
 » ուր և...: » Հոս դժբաղգարար կ'ընդհատի մեր
 օրինակն. բայց կ'իմանամք ուրիշ գրուածէ որ
 Տիմոթէոսն այն (թուի երեց Կանանացւոց աւա-
 նին), ըստ սրտուիրանի սուրբ իշխանին Նէար-
 քոսի՝ ամեն տարի Քրիստոսի ծննդեան տօնից օ-
 բերը հու կարգար անոր անմահ բարեկամին ան-
 մահացուցիչ Յիշատակը. իսկ Նեղոսն այն Ա-
 րք' կարծեմ թէ ըստ Հռովմայեցւոց է Actarius
 կամ Actuarius, զի այսպէս անուանէին զինուո-
 թական գործոց գրողները: Պօլլեքսոս այլ թէ
 երկրաւոր թէ երկնաւոր զօրական ըլլալով՝ կու
 վայլէր որ քրիստոնեայ գործագիր մը անոր վար-
 քը վաւերացնէր: Արգէն այն ատեն եկեղեցւոց
 հայրապետք այլ հրաման հանած էին՝ որ որո-
 շեալ դպիրք գրեն սրբոց Գրքոց կամ վկայաբա-

նութիւնը: Եւ ահա այս Նէարքոսէան է Նեղոսեան Գործք Ս. Պօղոքատոսի է մեր ձեռքն ընկածն այլ, Հայկակ, որ և ինչպէս առաջ ըսի, ամբողջագոյն՝ մինչև հիմայ ուրիշ լեզուով ծանօթներէն (գոնէ ինծի), թերևս ուրիշ գրչէ այլ անցած՝ կամ թարգմանութեամբ անդ անդ այլափոխեալ ըլլայ. և որոյ սկիզբն արժան կու սեպեմ հոս կարգալ քեզի, որ յետ լսելոյ զպատմութիւնը՝ կրնաս վերջաբան այլ սեպել, և յարմար Նէարքոսի սրտին սարծանօք գոչելու իր բարեկամին յաղթանակին վրայ.

- « Այժմ՝ մեծութիւնն շնորհացն Աստուծոյ և
- » զօրութիւն նորին՝ ի ձեռն սրբոյ մարտիրոսին
- » Պօղոքատոսի՝ ամենեցուն տեսանի: Այժմ՝ հե-
- » թանոսք թախմեալ եւ արամեալ, որք յան-
- » շունչ կուռան իւրեանց յուսային. որք մոլո-
- » թեալքն էին ՚ի դրօշեալս իւրեանց՝ յամօթ լի-
- » նէին. վասն զի յաստուածային զօրութենէ ան-
- » տի՝ նմանողք սրբոյն Պօղոքատոսի լինել ահա-
- » մայ հարկաւորէին, որպէս յամենեցուն ստաց-
- » չին և արարչին Աստուծոյ. ըստ աստուածային
- » գրոց, թէ Ամենայն ծունր կրկնեցի երկնաւո-
- » թաց և երկրաւորաց և սանդարամեաականաց.
- » քանզի յաստուածային զօրութենէն որ ար-
- » ւեալ լինի մարդկան՝ յայժմու ՚ի մերձակայ ի-
- » թացս առաւել ևս օրհնի և փառաւորի: Քանզի
- » ահաւասիկ և երանելին Պօղոքատոս որ կարծէր
- » զհեթանոսական զվարս և զպաշտօն ունել, նոյն
- » ինքն արագ արագ զՔրիստոսի պաշտօնն ունել
- » յինքն, զօրացուցանել զինքն. և որ երկրաւոր
- » թագաւորին զօրական էր, զՔրիստոսի զինա-
- » կրութիւն փոխանակ երկրաւոր զինաւորութեն
- » ամենայն յօժարութեամբ փոխանակէր. և սը-
- » սակ անթառամ զիւրոյ զջան վաստակոց և ըզ-
- » ժուժկալութեանն՝ զգեցեալ ցուցանէր: Քան-

մաշ և ծին բաւերէն բարդած, ինչպէս Վարդանայ շնորհաբար
ալ կարծուիլ:

Յովհաննէս անոնցմէ մէկն եղած է՝ որ կրնային ըսել Իմաստնոյն, և իրեն իսկ անուանակից և ազգակից՝ Հայոց մեծ Իմաստասիրին հետ, Թէ Մանուկ էի մտաւարժ, և ոգւոյ բարւոյ դիպեցայ. կ'երևի Թէ ծնողքն ալ հոգ ունեցեր են պղախկուց զինքը ուսման տալու. իր մէկ բաղձն ալ այս եղաւ որ իր հայրենիքն Լուսաւորչի լերան վանքերով շրջապատած էր, որոնց մէջ դեռ բաւական գրքեր և գրագէտներ կու գտուէին. և աւելի բաղձն ալ այս էր՝ որ իր աղայու թեան ատեն՝ Երզնկա քաղքին քաղաքական իշխանն էր Յովհաննէս պարոնն. հոգևոր տեսուչն ալ էր՝ այն պարոնին հայրն Սարգիս արքեպիսկոպոսն. երկուքն ալ աշխարհաչէն և ջանասէր և ջանասիրաց ձեռք տուող: Երզնկացին առջի ուսմանքներն բրաւ Ս. Մինասու անապատ ըսուած վանքը, Սեպուհ լերան օրբազան շուքին տակ. վերջը անոր քովի վանքերն ալ պարտելով՝ մեղուի նման քաղեց անոնցմէ ինչ որ իր իմաստասէր մտացը պատուական գտաւ. բայց անոնցմով դո՛հ չըլլալով՝ ելաւ հեռու տեղուանք ալ պարտելու, գիտութիւն ժողվելու համար:

Այն ատենները Հայոց մէջ ամենէն անուանի վարդապետ ճանչցուած էր Վարդան Արեւելցին, և Թէ Աիւլիկիոյ արքունիքը Թէ արևելեան Հայաստանի մէջ պատկառելի եղած. այս բազմահմուտ և բազմագիր վարդապետս՝ իր վերջին տարիները քաշուեր էր Հայոց և Վրաց սահմաններուն մօտ, Հաղբատ և Սանահին հաշակաւոր վանաց մէջ տեղ՝ Վայենոյ ձոր ըսուած տեղը, ուր որ պղախ վանք մը կար. հոն կու նստէր և աշակերտաց դաս կու տար. Յովհաննէս ալ զնաց անոր քով, և կ'երևի Թէ ինչուան անոր մահը հոն

կեցաւ, և կ'անուանէ զինքն (« Աշակերտ Հոգեւոր ») հօրն և սուրբ վարդապետին Վարդանիս) ։ Յովհաննէս դարձաւ Երզնկայ, ուր յաջորդ տարին (1272) հոն մեծ դիպուած մը հանդիպեցաւ . այսինքն սրբոյ Սեծին Ներսիսի մարմինն գառուեցաւ, 640 տարուէն վեր փլած թիւ գեղին եկեղեցւոյն տակ, և Սարգիս արքեպիսկոպոսին ձեռքով փոխադրեցաւ Երզնկայ : Այս գիւտիս և փոխադրութեանն ոչ միայն ահանաւես կու կարծուի Երզնկացին, այլ և կ'երևի թէ ինքն է անոր սրամութիւնն ալ գրող և գեղեցիկ ճարտասանական ճառ մ'ալ ըսող՝ փոխադրութեան հանդիպին մէջ, արքեպիսկոպոսին հրամանաւն, ինչպէս որ գրութեան մէջն ոճէն գուշակէն բանասէրք : Բայց սակէ յայանի և փառաւոր յիշատակ մ'ալ թողուց Երզնկացին Ս. Ներսիսի վրայ, (« Որ զլոյսն անճառ ») երգած շարականովն, որ ընտիր շարականաց կու հաւասարի ազնիւ շարադրութեամբ և խմատներով և վառվառն եռանդեամբ . այս շարականս երգեց՝ երբոր Լեւոն Գ Հայոց Թագաւորն լսելով Ս. Ներսիսի նշխարաց գիւտը՝ եկեղեցի մը նուիրեց այն մեծ հայրապետին :

Երզնկացին քանի մը տարի հայրենեաց սահմաններէն հեռացած չերևար . դուցէ Սարգիս արքեպիսկոպոսին քով կը ծառայէր, ինչուան անոր անսխալ սպանումը իր որդւոյն հետ մէկտեղ : Տարի մը ետեւ, 1280ին, Ս. Գրիգոր վանից միաբանքն՝ միաբանութիւննին նորոգելով՝ խնդրեցին իրմէ որ իրենց կանոններ գրէ . ինքն ալ գրեց (« Վա ») նոնք և սահման միաբանութեան եղբարց՝ որք » աստուածային սիրով միաբանեցան յեղբայրութեան միմեանց՝ Երզնկայ, 'ի 21րդ... » . և կու սկսի, (« Բանն Աստուած որ բանիւ գոյացոյց զ ») մենայն արարածս », և այլն : Այս յիշեալ վանքերուն մէկուն մէջ դտայ Փիլոնի Երբայեցւոյ ճա-

աստեղանման ցրուրակին [Թօթափէին. բազմութիւն մարդկան չորս բոլորն առած՝ երկու կրթութիւնուած կու նայէին ՚ի կրակն և ՚ի կայծակն. և անշուշտ արժանաւոր աչքեր ական անոնց միջէն արեգական նման և աւելի անուշալոյս գունտ մը՝ վերանալով սրանալով անցնելով քան զամեն բարձր կայծ ու ծուխ, նաև քան զաստղերն այլ, և ծածկուելով երկնագամբէթին մէջ:...

Այն էր պայծառ, սիրավառ ու սիրածախ հոգին Նէարքոսի. որոյ պատշաճագոյն վախճան մը չէր կրնար ըլլալ՝ քան զկրակն. այն մշտակնդրուկ անուշահոտ ողջախոհ սրտին պէտք էր որ վերջապէս մարմինն այլ ըլլայ մաքուր լուցկի ողջակէզ: Թերևս յայս ակնարկէ պատմութեան սկիզբն եղած երկրորդ յառաջաբանի մը այս խօսքս. « Ի »
 » ձեռն այսպիսի հրաշագոյն իրացս՝ հաստատեաց
 » զառաքելական ձայնն որ ասէ. Հաւատովք շի-
 » ջուցին զգորութիւն հրոյ, խցին զբերանս ա-
 » ռիւծուց: Ո՛ր Բրիստոսի աշակերտ ՚ի Յէրոն հրոյ,
 » և զօրական ճշմարիտ և ընախր »:...

Արդեօք այն փլփլկած Փելլքան էր Նէարքոսի նահատակութեան երկրաւոր վճիռը տուողն, թէ ուրիշ գատաւոր. և ի՞նչ առթիւ և կերպով կատարեցաւ այս սուրբ պատարագս այլ... լռութիւն է: Իայց մէկ զիպուած, մէկ խօսք մը միայն պահած է պատմութիւնն: Պօլիքտոսի վերջի խօսքը լսեցիր, առ Նէարքոս ըսածն, զոր թողոյր յերկրի. Նէարքոս յերկրի թողու բան չունելով, զայս խօսքս ըսած է խարուկին վրայ բոցով շրջապատած ասեն. Այս իբիւս լի իբիւս արգելու ի՞նչ «բիւս իբիւս» առ զիւ գալու, Տեր Յիսուս: Եւ թառ գնաց առ Բրիստոս և առ Պօլիքտոս. զոր՝ կրնամք մէք հողեղէնքս և անփորձքս երկնից սովորութիւններուն, երևակայել աստուածամիայլ կայծակի մը պէս ճառագայթած՝ երկրէս ելլող Նէար-

քոսի ճառագայթեալ հոգւոյն հետ, և անհայտ
մատ գերազանց ու աննման արամիցական Արց-
ծականցն, իրարու պլլուած ու խառնուած՝ աս-
տուածային աթոռոց շուրջը փարիլ փայլել խա-
ղալ խնտալ:

Այսպէս Պօլեքսոս և Նէարքոս, Նէարքոս և
Պօլեքսոս « Սիրելիք և գեղեցիկք և վայելուչք.
» չմեկնեալք ՚ի կենդանութեան իւրեանց՝ և ոչ
» մեկնեցան ՚ի մահուն իւրեանց »: Թէպէտ հա-
րիւր օր կու համբեն երկրաւորք ընդ մէջ մահու
միոյն և միւսոյն. թէպէտ և մէկն քաւութեան
սեղանոյն վրայ պատարագեալ յարիւն թաթաւ,
մէկայլն յողակիկաց սեղանոյն վրայ ՚ի խունկ և
՚ի ճենճեր. կտրրճին կատարածն՝ սրով, փափկին
փափագածն՝ հրով. սակայն երկուքն այլ հաւա-
սարք սիրով, հաւասարք անմահութեան երգով:

Երկոքեան իսկ ծաղկափայլք, եւ երկոքեան
Մեղիաացիք,

Եւ երկոքեան զոյգք յերգել, եւ յանգրադարձ
հանգիտազօրք: —

Յայս վայր յիշեմ. եւ ՚ի մրցանս սիրոյ յեա-
նեալ չասեմ ըզմին.

Յայսմ հետէ վեհ ինձ Պօլեքսոս, եւ Նէարքոս
ինձ զոյգ նրմին¹:

1 Hæc memini et victum frustra contendere Thyrsin :
Ex illo Corydon, Corydon est tempore nobis.

Ժ

 ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ
 ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ
 ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Ճշմարիտ բարեկամն և բարեաց առիթ սուրբն՝ Նէարբոս՝ իր բարեկամին կրկին անմահութեան պատճառ եղաւ վկայաբանութեամբն. որով Պօլեքաոսի անուռնն աւելի հռչակեցաւ յերկրի, և պաշտօնն՝ ի Հայս, յԱսորիս, ի Լատինս և ի Յոյնս: Յուստինիանոս կայսեր ատեն հարուստ տիկին մի կ. Պօլսի մէջ Պօլեքաոսի եկեղեցին բոլոր սկսով պատեց, կայսեր ձեռքէն ազատելու համար իր ստացուածքը: Ինչուան Փռանկաց մէջ այլ հին ատեն տարածուած էր Պօլեքաոսի պատիւը. զոր և սովորութիւն էր ամեն ուխտից հաւատարմութեան պաշտպան բռնել և երգնուլ անոր խորանին զիմաց. ինչպէս որ հին հեթանոսք այլ անոր համանուանն՝ Պոլեքսի՝ սեղանին վրայ կ'երգնուին զհաւատարմութիւն. կտրիճներն՝ անոր, իսկ կանայք՝ կ'երգնուին անոր ընկերակցին՝ Կաստովրի՝ սեղանին վրայ: Ո՛րքան փափագելի էր մեզի այլ, Հայկակ, Մելիտեան տփանց վրայ տեսնել սուրբ տաճար մը, մէջը կրկին սեղան, մեկուն վրայ Պօլեքաոս նշանաւ սրոյ, միւսոյն՝ Նէարբոս նշանաւ հրոյ. և առիւծասիրտք մեր՝ անոր, ազանէսիրտքն՝ ասոր զիմաց, նուիրելով սրտերնին՝ ընկերաց և Սասուծոյ. — Մեր ազգն այլ իր արիութեան օրերուն, և (որոյ անմահ սիրով) մինչև հիմայ այլ՝ մեծ զգացմամբ և եռանդեամբ տօնէ զարի և զինակիր նահատակս, զԹէոդորոս, Գէորգ, Մերկէս, Սարգիս, Վարդան, և այլն. անոնցմէ հին է իր տօնած (այլ ոչ նոյնպէս պանծանօք՝ վասն անծանօթ մնալուն) Ս. Պօլեքաոսն այլ. որոյ զինակից Նէարբոսին անուռնն սահեր է մեր Յայսմաւուրքէն: Իարձեալ, հին և աւելի երջանիկ օրերուն, մեր ազնուասիրտ և ընկերասէր

նախնիքն՝ բարեկամութեան զգացմունքն այնչափ
 սրբազաներ էին՝ մինչև եկեղեցական օրհնութի
 ՚ի կարգս Մաշտոցի անցրնել զՎանոն Էղբայրախո-
 թեան. պաշտպան և ուխտընկալ բարեկամացն նը-
 լիրելոց ունելով զսուրբ առաքեալսն Փիլիպոս և
 Բարդուղիմէոս, և զվկայսն Սարգիս և Բագոս: Արդ
 ես այլ, Հայկակ, իմ կողմանէս մեր համազգի ա-
 ըխասիրաց և ընկերսիրաց՝ աննման օրինակ և
 պաշտպան վերընծայեմ զսուրբ հայրենակիցս մեր՝
 Նէարքոս և Պօլիքսոս, Պօլիքսոս և Նէարքոս:

ՍՍԲԿՍՍԻՍԳ ՍՈՓԵՍՏԷՍ

Բնատուր մեծ հանճար՝ կրթութեամբ և երկար ուսմամբ կրկնակի մեծցած և զօրացած, բարակամիտ ըմբռնումն և վարպետ բացատրութի, լեզու արուեստաւոր՝ բայց յստակ և հայկաբան արտաքին և աստուածային գիտութեանց հմտութիւն, քաջասուն հասողութիւն, վսեմ և անխռով ոգի՝ անխոնջ հետաքնին և սիրող ստուգութեան, պատկառելի ծանրութեանը հետ զըւարճախառն ընտանուութիւն, միանգամայն և մէկ զարմանալի խորհրդաւոր կերպ մը՝ որով կարծի թէ ինքզինքը կու քօղարկէ հասարակ նայուածքներէն. ասոնք են մեր մեծանուն Յովնանէս Սարգսի վարդապետին յատուկ բնութիւնը, բարբը, ձիւրբը, որք ասորժելի պարտք մը կը դնեն զինքը ծանօթացընելու իրեն համազգեսացը: Այս ձիւրբերովս է որ ինքն՝ իր գանուած ժամանակին և դիպուածոց մէջ՝ զինքը ճանցողներուն զարմանք բերելէն զատ, իմաստութեամբը թողած յիշատակարաններովն անմահ է այսօր ալ, և անմահ պիտի մնայ միշտ մեր հայ գրականութեան և ընդհանուր իմաստնոց կարգին մէջ. և իրեն հաւասար անձինք գտնելն միշտ աշխատալի և դժար գործ պիտի ըլլայ:

Մեր գրականութեան մէջ յայտնի է քեզ, Հայկակ, որ երկու նշանաւոր դար ունեցեր ենք, մէկ

մը Քրիստոսի հինգերորդ դարը՝ որ է Քաղաքացիական շաց ոսկեգրիչ ժամանակն, մէկ մ'ալ երկրորդանան ներորդ դարը, յորում մէկ գալրոցէ ելան սուրբն Ներսէս Շնորհալի և իր եղբայրն Քրիզոր վկայասէր, մեկնիչքն Սարգիս և Իգնատիոս վարդապետք, և իրենց մերձաւորներն Ներսէս Լամբրոնացի, Քրիզոր Տղայ, և այլն. որոնք նորոգեցին ոսկեղէն գրիչները, և հնազարդ մտաց ծննդոցը վրայ նոր ծաղկափթիթ շնորհք մը բերին, այսինքն յստակագոյն բացատրութիւն մը խօսից՝ որ աւելի յարմար էր նոր դարերուս: Սարկաւագ վարդապետ այն գալրոցէն չէր, բայց կրնայ հայր ըսուիլ անոր, որովհետև քան զայն քիչ մը առաջ՝ նոյն շնորհքով փայլեցաւ, հանդերձ հին ոճոյ վսեմութեամբը, և իր վարպետ զուրցուածքովն՝ եղաւ եղական և աննման մատենագիր մը: Մեասասներորդ դարուն կիսէն ինչուան ծ. գարուն երեսներորդ տարին քչեց իր կեանքը, ըսել է թէ իր խոր ծերութեան ատենը վերոյիշեալ վարդապետներն գեռ երիտասարդ ու միջահասակ էին, և գրեթէ ինքն գրիչը թողու ատեն՝ անոնք ձեռք կ'առնուին: Աս ատեններս քաղաքական հին Հայաստանն ալ նորոգուելու վրայ էր. Բագրատունեաց տէրութիւնն նոր վերջացած, Հայոց մէկ մեծ մասն իր բնական աշխարհքէն ելած՝ ուրիշ աշխարհքներ գալթականներ կը հաստատէր. ոմանք գեռ իրենց մեծ տէրութեանը կտորներուն վրայ կառուրաւելով՝ այն հին աշխարհքին ամուր կողմերը ասպաւինած կամ բռնացած կեցեր էին, ասաղաբաշխից ըսած՝ մեծ մոլորակի կտոր մանր մոլորակաց պէս. ոմանք ալ ասգիէն անդիէն մէկտեղ եղած՝ մէկ ամբողջ ջահ մը վառել կու ջանային, այսինքն մեր Պահլաւեան և Ռուբինեան իշխաններն Կիլիկիոյ մէջ: Չասոնք սայծառացընելու համար՝ Աստուած հանեց Ներ-

սէսներ ու Գրիգորները. իսկ վերին Հայոց Մանուկ
 ցած կողմերը՝ որոնց յետին փայլումն հասնել էր,
 պարզեց այս լուսատու վարդապետը:

Իր հայրենիքն էր Արցախ աշխարհին Փառխոս
 կամ Փառնէս գաւառը՝ Սիւնեաց բնիկ Սիսական
 գաւառին դրացի, որ այս ատեններս զատ թագա-
 ւորութիւն ունեցաւ՝ Սիսականի կամ Փառխո-
 սոյ անուամբ, և իրեն իշխաններն հին Հայկա-
 զանց սերունդք էին: Սարկաւագին աշխարհք
 էկած ատենն ասոնց սակաւատե փառքն ալ մար-
 մըրելու վրայ էր, և քիչ ատենէն փոխուեցաւ
 յիշխանութիւն Թաշենի: Իր մանկութիւնն՝ հայ-
 կական վեհապանձ օրերուն տեղ՝ անոնց վարա-
 տական գաղթիլը և Սկիւթացոց յարձակմունք-
 ները տեսաւ: Ալիսաւանին ըրած արիւններն դեռ
 կու մխային աչքին առջևը. և անանկ տպաւորու-
 թիւն մ'ըրած էր վրան այս բարբարոս ազգին մեր
 աշխարհքը գալն ու տիրելն, որ այն ատենէն մըտ-
 քին մէջ նկարուած պիտի ըլլան այն պատկեր-
 ները՝ զոր վերջը գրով աւանդեց յետնոց. երանի՛
 թէ մեզի ալ հասած ըլլային: Բայց այս շիտթու-
 թիւններս իրեն դաստիարակութեանը և ուսու-
 մնասիրութեանը արդեւք չեղան: Իր հայրն արդէն
 քահանայ էր, և ինչպէս կ'երևի՝ այն սրբազան
 աստիճանն իրենց ցեղին մէջ շատք ունեցեր էին.
 ուստի իր որդին ալ՝ որ Յովհաննէս կ'ըսուէր բը-
 նիկ անուամբը, և կ'երևնայ թէ շուտով սարկա-
 ւագ ձեռնադրել տալուն՝ Սարգիս ըսուեցաւ
 անկէ վերջը, ուղեց նոյն ճամբան դնել. անոր հա-
 մար պղտիկուց զրկեց որ ուսմունք սովորի: Այն
 ատենի արևելեան կամ Թոր Հայոց երևելի ու-
 սումնարաններն էին Բագրատունեաց և Վրաց
 թագաւորաց ծաղկեցուցած վանքերն, Հաղբատ,
 Սանահին, և ուրիշ քանի մը անոնց մօտ վանքեր.
 այս տեղուանքս անցուց Սարկաւագ իր անյազ

ուսումնասիրութեամբ վառուած հարուստի, համեմատ գիտման և կամաց զանոնք կանգնողներուն և զարգարողներուն. որպիսիք էին թագաւորք, իշխանք, եպիսկոպոսունք և վարդապետք նշանաւորք իրենց ժամանակին, և հիմայ այլ ոչ աննըշանք իրենց հոն թողած գերեզմաններովք. որոց մէջ է և մեր Սարկաւագ վարդապետինն. և այն ամենուն մէջ այլ նշանաւորագոյն անձն և յիշատակ՝ ըստ իս՝ ինքն է և իրենն:

Բայց գրեթէ անկարելի է յիշել այս երկու հաջակաւոր վանքերը, որ մայրավանք և ճայրառաւոր այլ կոչուեցան, և լռել իրենց ծագումը և պայծառութիւնը. այն զուգահիսերը՝ որ ԺՅ-ԺԳ դարուց մէջ վերին Հայոց ամենէն ծաղկած իմաստութեան կենդրոն կու սեպուէին, միանգամայն և քնարան եղան և են թագաւորաց և մեծամեծ իշխանաց, զսա՛ ի գիտնոց և եկեղեցական առաջնորդաց: Ժ դարուն կիսէն վերջը Յունահայ Ռոմանոս Ա կայսերէն հալածուած քանի մը միանձունք եկան ՚ի Հայս, և ինչուան Գուգարաց աշխարհին արևելեան ծայրը Զորոյգետ կամ Զորոփոր գաւառին գլուխը՝ Սանահին գեղին քով, սարատափի մը վրայ յանուն Ս. Աստուածածնի եկեղեցի մը շինելով՝ հոն պատասպարեցան: Աւանգութիւն էր Հայոց որ Ս. Լուսաւորիչ այլ հոն նոյն անուամբ եկեղեցի մը շինած էր, վասն զի նոյն իսկ Բարգուղիմէոս և Յուզա առաքեալք այլ հոն խաչ մը կանգնեցին. ըսել է որ ժամանակաւ մեր նախնիքն հոն կուտուն կամ բազին մ'ունէին: Քանի մը տարի վերջը մեր Բագրատունի թագաւորն Աշոտ Ողորմած և իր թագահին Թոսրովանոյշ՝ աւելի մեծ եկեղեցի մը շինեցին հոն Առեւտրի անուամբ և վանք մ'այլ, յ'966 թրւին Քրիստոսի: Սանահնէն ժամ մը հեռի գեպարևելեան հիւսիս և անկէ ձորակով մը զատուած

է Հաղբատ գեղն, ասոր քով այլ նոյնպէս ասոր
բատափի մը վրայ հիմնեցին Ս. Նշան եկեղեցին և
վանքը, զոր կատարեալ շինութեամբ լմնացուցին
իրենց որդիքն, Սմբատ և Գուրգէն թագաւորք,
և երկուքն այլ յանձնեցին արժանաւոր վանա-
հարց և վանականաց. միանգամայն հոն ընարե-
ցին իրենց գերեզմանատունը. որոնց հետեւեցան
իրենց ուրիշ ազգակից թագաւորներ և մեծամեծ
իշխանք. ինչպէս Սարգիս սպասալար, որոյ դուստ-
րն կանգներ էր այն իմ երբեմն քեզի յիշած Ա-
սֆ Կամարը¹, ուսկից պէտք է անցնիս, Հայկակ,
արեւմուտքէն Սանահին գալու համար, որոյ մօ-
տիկ է: Բաղդով մը, որ սակաւագիււա է մեր աշ-
խարհին մէջ, ոչ միայն ասոնց գերեզմաններն,
այլ և կամուրջն և եկեղեցիք, յիշատակարանք և
արձանագրութիւնք՝ մեծաւ մասամբ անեղծ մնա-
ցեր են ինչուան հիմայ, 800 տարիէ վեր: Ահա այս
վանքերուն մէջ զարգացաւ մեր Սարկաւագն:

Անյագ և մտադիր ուսումնասիրութեն վրայօք
կու պատմէ Կիրակոս Պատմիչ զիպուած մը, որ
հաւանօրէն անոր զարգացած հասակին մէջ հոն
զիպած է. Հաղբատայ վանքին քովերը Զորոյ գեա-
եղերքին վրայ քարայր մը կար, ուր տեղւոյն
ամրութեան և ապահովուէ համար կու պահէին
գիրքերը, և փափագողն կ'երթար հոն կու քննէր
կու կարգար. որ մը բանասէրք ումանք, Սարկաւագ
այլ մէկտեղ, գացին կարգալու, Սարկաւագ իր
սիրական գրքերն ընարելով՝ ծածուկ կողմ մը քա-
շուեցաւ կարգալու, և այնչափ ուշի ուշով ան-
զբաղ կու կարգար կու քննէր, որ ոչ ժամերուն
անցնիլն իմացաւ, և ոչ ընկերներուն գուրս ելնել
և գուռը գոցել և երթալնին. վասն զի ասոնք
չտեսնելով զՍարկաւագ՝ կարծեցին թէ իրենցմէ

¹ Տես Ա հատոր, երես 51 :

առաջ գուրս ելեր է: Քանի մ'օրէն նորէն եկան
 գիրք առնելու. և որչափ զարմացան երբ հոն գտան
 զՍարկաւագ. սկսան հարցընել, թէ «Ո՞րպէս ապ-
 » ղեցար առանց կերակրոյ և ըմպելոյ. և նա եցոյց
 » նոցա զգրեանն՝ զոր ընթերցեալ էր, և ասէ.
 » Ս, յգ է իմ կերակուր և ըմպելի, զոր կերայ և
 » արբի զաւուրս զայսօսիկ »: Իր ազնուական
 բարքն և բնատուր սրամտութիւնն ալ ջանիցը
 հաւասար, անկատար հասակին մէջ ալ զինքը
 կատարելոց կարգը անցուցին. և ինքն իսկ կրնայ
 վկայ սեպուփլ այս բանիս իր խօսքովը՝ որ գրուած
 քի մը մէջ կ'ըսէ. « Ի նախնեաց բարեպաշտից և
 » յիմաստուն ծնողաց բուսեալ, որք անուցին զիս
 » օրինօք հոգւոյն կենաց՝ առնել քան ըստ բնու-
 » թեան տածիւք խնամս յառ մանկունս. որովք
 » յառաջնումն հասակին գաստիարակեալ՝ յոյս
 » տայի քաջութեան »:

Առջի ուսումնական տարիներն անցուց, ինչ-
 պէս կ'երևի, անդադար կարգալով և հմտանա-
 լով, ետքն ալ զիր անցընելով իր հասուն մտքին
 պառզնէրը. բայց ինչպէս որ ընտիր ընթերցուած
 ներու սիրող էր, այսպէս ալ իր գրուածքն ըն-
 տիր կ'ուզէր. անոր համար մեծ ջանք ըրած կ'ե-
 րենայ գեղեցիկ ոճ մը ստանալու, միանգամայն և
 բարձր ու վսեմ. վասն զի արծիւ միտքն արծուոյ
 թև ալ կ'ուզէ. և յիրաւի, իր ամեն գրուածքնե-
 րուն մէջ կ'երևին ճարտար ու սովորականէ վեր
 իմաստասիրական շարագրութիւնք՝ իմաստակու-
 թենէ և արուեստակութենէ հեռու, և միանգա-
 մայն պարզ և խորամիտ. որ մէկէն կը ցուցընէ
 թէ այսպիսի գրուածք միայն իրենն է և ոչ ու-
 րիշի: Շատ լաւ կ'ըսէ ասոր համար Կիրակոս
 պատմիչ. « Սորա բանք ամենայն իմաստասիրա-
 » կան ոճով է, որպէս զԳրիգորի աստուածաբա-
 » նի, և ոչ գեղջուկ »: Աստուածաբանին հետ յի-

չէլու էր մեր Յովհանն Խմաստասէրն ալ, որուն թերևս միայն հեռեւոյ եղաւ Սարկաւազ, և անոր ճարտար ոճը՝ Շնորհալոյն քաղցրութեանը հետ խառնելով կրնայ Սարկաւազի գրչին գաղափար սեպուիլ:

Յովհանն Խմաստասիրին անունն ալ մտկանունն ալ գրիչն ալ ժառանգեց Սարկաւազ. և ամեն պատմիչք և յիշատակողք չեն կրնար անունը տալ՝ առանց կոչելու Սուրբ, Խմաստասէր կամ Մեծ Խմաստասէր, Աստուածային Խմաստասէր, Գերանակ Վարդապետ, Մեծ սոփեափես, և այլն. այս ետքի զուր-ցուածէս կրնանք իմանալ որ զուտ իմաստասիրական գրուածքներ ալ ունէր, որոնց հետքը միայն կ'երևին հիմայ. միանգամայն և ճարտասանական և քերթողական արուեստից հետեւցաւ, և յաջողութիւնը ցուցուց իր շարագրութիւններովը. ինչպէս ասոր ալ վկայութիւն կու տայ ինքն իրեն համար քանի մը խօսքով Սարեկի գիմասանական երգոյն մէջ՝ ուր կ'ըսէ.

« Որով յաղթեալ մեզ իմաստնոցս եւ կարծեցեալ բանաստեղծացս »:

Եւ դարձեալ սարեկին քաջ երգեցողութիւնը գովելով, կ'ըսէ.

» Աստ գաս նըստիս մերձ առ ինեւ՝ իբր արուեստիւ ինձ յանգակից,

Բազմապէաւ երգարանաւ եղանակես եւ կաքաւես.

Հոմերական տաղիցըն չափ՝ քեւ ծանուցեալ լինի բազմաց,

Յոտանաւոր եւ ցուցական ըստ քերթողացըն տեսակի.

Կամ թէ եւս աւելագոյն որպէս թըրի ինձ գիտողիս »:

Իսկ իր անխոնջ ուսմանց զբաղելուն համար կ'ըսէ հոն.

« Ուսայ ես գեղերմամբ եւս ի բաղմաց ամաց հեռէ .

Զի տքնեցայ զօր ամենայն եւ ըզգիշերն բովանդակ

Առ խմաստըս ցանգութեամբ, նաեւ սիրովն որ առ հանձար » :

Վերոյիշեալ սրտամիջն ալ կ'ըսէ. « Մեծխմաստն գիտութեամբ քան զյուրովս և հանձարեղն յամենայնի, և մտահարուստն. սա բազում ինչ աշխատասիրեաց 'ի գիրս՝ յիշատակ բարի թողեալ. . . վասն զի յոյժ խմաստուն էր այրն և աստուածային շնորհօք զարգարեալ » :

Սարկաւազայ շնորհքն միայն եկեղեցական և հոգևոր աղբիւրներէ չէր, այլ և ընտիր հեղինակաց ջանից և փորձոյ արուեստն այլ կ'երևի վերան. զոր գուցէ ոչ միայն մեր նախնեաց թարգմանած գրքերէն ստացեր էր, այլ թերևս նաև դեռ չթարգմանուած յոյն հեղինակներէ այլ թէպէտ հաւաստիք մը չունիմ իրեն յունարէն գիանալուն, բայց անհաւանական չէ որ Ռոմանոսէն փախչող և հոս եկող Յոյն միանձուռնքն, զար մ'աւաջ, հեռերնին բերած և հոս թաղած չքլան իրենց նախնեաց գրուածքները. որոնք գիւրաւ կրնային շարժել Սարկաւազայ պէս հետաքրքիր բանասէր միտք մը :

Այսպիսի զօրաւոր միտք՝ ուսմանց երեսովը չէր բաւականանար, հապա խորերը իջնալ կը սիրէր. անոր համար դժուարութիւններէ չփախչելով, ինքը զանոնք գիւրացընել կը ջանար ուրիշներու, և տարակուսական բաներու մէջ բտտուգագոյն աղբիւրները քննել կ'ուզէր. ինչպէս որ քանի մը յիշատակներէ և գործքերէն կ'իմա.

ցուի: Ասոնց մէկն էր նախնեաց իմաստասիր
 կան գրուածքները պարզէլ կամ դիւրիմաց ընէլ,
 որոյ համար առաջին հարկաւոր բանն է ստոյգ և
 աղէկ գրուած օրինակներ ունենալ: Յայանի է
 քեզի, որ մեր մէջ ամենէն առաջ և ամենէն նշա-
 նաւոր փիլիսոփայական գրուածքն են Դաւթի
 Անյազթի, որք թէ իմաստից խորութեամբն և թէ
 շարադրութեան խրթնութեամբն միշտ անխմա-
 նալի կամ գժուարիմանալի մնացեր են, թէ և
 շատեր կարգացեր են զանոնք: Իտալիոյ երևելի
 համալսարանաց մէկուն մէջ հանդիպեցայ այս
 գործքերուս ընտիր ձեռագրի մը՝ ժԳ գարուն մէջ
 դրած, որուն վերջը այսպէս գրուած էր. «Իմաս-
 » տութիւն Հաւր և Բան, սիրողին իմաստութե,
 » վարդապետին Սարկաւագ կոչեցեալ՝ աշխատա-
 » նաց յուղղութիւն տառիս, զարժանն հասոյ
 » յանյաջող ձրիցդ»: Այս քանի մը տող գրուա-
 ծիս վրայ գրած շեշտերուն կամ առողանութե
 նշաններուն պէս լի և ծեփած էր բոլոր գիրքն
 Դաւթի. և ըսել է որ Սարկաւագ վարդապետ
 օրինակ մ'աւեր սրբագրեր է՝ շեշտերով և կէտե-
 բով, և անկէց օրինակուած է իմ տեսածս այլ,
 արժանի քննութեան և բացատրութեան: Ասոր
 պէս ըրած էր ուրիշ մեր նախնեաց թողած ամեն
 գժուարիմաց և խրճն գրոց այլ՝ զոր Նոր Գրեան
 կու կոչեն մեր բանասէր վարդապետք, այսինքն
 բարակ գրուածք. և Միսիթար Այրիվանեցին կար-
 գաւ կու յիշէ զանոնք. ինչպէս, Փիլոն երբայե-
 ցւոյն գործքերէն 9 գիրք, Իիոնեսիոս Արիտպա-
 գացւոյն 5 գիրք, Քր. Նիւսացւոյ 7 գիրք, Քր.
 Աստուածաբանին 4 գիրք, Բարսղի 3 գիրք, Եւա-
 զրի, Եպիփանու, Եփրեմի, Կիւրղի Աղեքսան-
 զրացւոյ, Ոսկրերանի զանազան գրուածք, Ա-
 թիստատելի, Պրակի, Հերմէսի, և ուրիշ իմաստա-
 սիրական գրուածք, Մովսիսի Պիտոյից գիրքը:

Յովհ. Մայրազոմեցւոյ 3 գիրքերն, և այլն միանգամայն 50էն աւելի գրեանք, զոր Մարկաւագ ստուգեր և յստակեր և այնպէս օրինակել տուեր էր իր աշակերտաց: — Այս կարևոր աշխատութիւնս որ ՚ի հարկէ շատ տարիներու այլ կարօտ էր՝ կ'արժէր Սարկաւագայ մեծ յիշատակ մը թողլու՝ և թէ ուրիշ յիշատակ այլ չունենար: Եթէ այն գրոց Լ. Տ. Տ. գրող՝ այսինքն մթին բանից մեկնութիւն, առաջին ինքն չեղաւ, գոնէ իր աշակերտներն եղած են նախ, և յետոյ այլք:

Արտաքին նուրբ գրոց վրայ այսքան մտադիր աշխատողն ՚ի հարկէ աւելի խնամքով պիտի բընարուեր Ս. Գրոց ընտիր օրինակներ և ընթերցուածներ. և այնպէս այլ բրաւ. « Գրեաց և օրինակս ստոյգ գրոց », կ'ըսէ Կիրակոս: Նախ հաստատեց որոնք որ կանոնական կի՛ ընդունելի եղած էին մեր մէջ, յետոյ ընթերցուածները, այսինքն տարբեր շարագրութիւնները ստուգեց. ինչպէս որ կու վկայէ և կու նշանակէ վերոյիշեալ պատմիչն՝ ըսելով. « Կարգագրութիւն գրոց սրբոց, որք ստուգաբանեցան ՚ի Սարկաւագ վարդապետէն, և » գրեցան յինէն ՚ի Տէր Միթար վարդապետէս » պատմագրէ՝ ՚ի մին տուփ, յաւուրս 170 »: Այս պրպլտող պատմագիր վարդապետս՝ որ 150 տարի Սարկաւագէն ետև գրող է, անոր ստուգած Ս. Գիրքերը գտեր և օրինակեր է ամբողջ մէկ մեծ հատոր մը ձևացրնելով. որուն մէջ զատ հիմակուան մեր Աստուածաշունչի կանոնական գրքերէն՝ կու յիշուին նաև « Գ Մտկաբայեցին, » Յովսէպոսն՝ որ է Կայխափայ քահանայապետ, » Ենովքայ տեսիլն, Կաակն նախահարցն, Ասա » նեթի աղօթքն, Եզր Սաղաթիէլ, (որ է Գ Եզր) » Մնացորդքն Գ, Մահ մարգարէիցն ԻԳ »: Նոր կտակարանին մէջ կայ և կորնթացւոց Գ թուղթն: Եւ յետ նոր կտակարանաց՝ իբրև անմիջապէս

սրբազան գիրք գրուած են, « Աղօթամատոյցն
 » Սահակայ և Մեսրոպայ », որ է Ժամագիրքն
 « Պատարագն Ս. Մանգակունւոյն », որ է Պա-
 տարագամատոյցն. և որ զարմանալի է՝ ասոնցմէ
 առաջ գրուած է « Դաւթի փիլիսոփայի Բարձ-
 » րացուցէքն ». այնքան պատուելի և սքանչելի սե-
 պուած է այս մեր Անյաղթ փիլիսոփային ճառն՝ ի
 գովեստ Ս. Խաչին: Աստուածաշունչ գրոց մէջ
 ամենէն աւելի աշխատալին ստուգութեան համար՝
 էր հին կտակարանաց ամենէն աւելի շատ գործա-
 ծուած, և ամեն քրիստոնէից (և գուցէ աւելի
 մերազգեսաց) մէջ յաճախած Սաղմոսաց գիրքն,
 որ և խիստ շատ օրինակուելով այլայլեր էր, և
 շարագրութեան և գրուածքի տարբերութիւններ
 րով՝ շփոթութեան պատճառ եղեր էր կարգա-
 ցողաց, և հարազատը որն է՝ կ'ուզէին իմանալ-
 այս բանս Սարկաւազին ալ մեծ հոգ եղած էր.
 և շատ օրինակներ քննելէն ետե՛ մնառելով գտաւ
 Հաղբատու գրանցին մէջ ամենէն տակը գրած
 մէկ հին սաղմոս մը՝ որ Թարգմանչաց ձեռքովը գը-
 րած էր, կիսամաշ ու բարակ գրերով. այն գեղե-
 ցիկ յիշատակարանը համբուրելով և աչացը վրայ
 գնելով՝ առաւ գնաց, աշխատութեամբ օրինակեց,
 և ուրիշ շատ ալ օրինակել տուաւ ու ջրուեց
 Հայաստանի ամեն կողմը: Իրմէ ետե իրրև դար
 մը վերջը Յովհաննէս Փառնեցի վարդապետն այլ
 (որ այս բանս կու պատմէ) ջանաց այլ աւելի ծա-
 ւալել Սարկաւազի ստուգած սաղմոսը՝ անոր հա-
 մար շատ ձեռագիր սաղմոսաց մէջ կու գտուի իր
 յիշատակարանն, կամ նոյն սաղմոսարանն Փառ-
 նեցի կ'ըսուի:

Այս սուրբ և արտաքին գրոց ստուգութեան
 պէս, և ըստ մասին այլ աւելի մեծ ստուգութիւն
 և նորոգութիւն մ'ըրաւ Սարկաւազ՝ Հայոց Գա-
 ճարին. « Սա զբազմաց փափագելին և ոչ ձեռնհաս՝

» զհաստատու զանշարժ տօմարն կարգեաց Հայոց,
 » փոխանակ շարժականին և անհաստատանոյն, ա-
 » բար և զմիտքանու-թիւն ամենայն ազգաց տու-
 » մարին ընդ Հայոց »- կ'ըսէ Կիրակոս պատմիչ:
 Վասն զի թէպէտ իրմէ առաջ Զ դարէն 'ի վեր
 ջանացեր և կարգի մը խոթեր էին՝ բայց շար-
 ժական ըլլալուն դեռ շփոթութիւնները գագ-
 բած չէին. իրաւ Անանիա Շիրակացի և Անաս-
 տաս կաթուղիկոս, Կ դարուն մէջ ջանացին այս
 բանս այլ շքտեղու, բայց կաթուղիկոսին մա-
 հուամբը փիլիսոփային ջանքն անգործ մնաց: Իսկ
 Սարկաւազ վարդապետնորէն աշխատեցաւ, տա-
 բեկան տօները հաստատուն բրաւ, և Հայու տօ-
 մարը ուրիշ ազգաց տօմարներուն հետ բազմա-
 տելով՝ համեմատութիւն ըրաւ. այս կարգաւո-
 բութիւնը մերոնք կ'անուանեն Սարխաւազադի:
 Այս բանիս վրայ ուրիշ անգամ խօսած ըլ-
 լալով, Հայկայ շրջանը բացատրած ատենս, չեմ
 ուզեր հոս նորէն կրկնել. միայն յիշեմ համառօտ
 ինչ որ այս նորագութեամբս եղաւ: Նախ, ուրիշ
 բարեկարգ ազգաց նման մեր եկեղեցւոյն մէջ այլ
 ամեն օրուան վրայ գրուեցան հաստատ տօնք և
 յիշատակք Սրբոց, անոնց համառօտ պատմու-
 թեամբք, որով Յայնմաւոր գիրքն ձեւացաւ, և
 ինչուան հիմայ եկեղեցեաց մէջ կու կարգացուի
 ըստ աւուրն պատշաճի. թէ և հին ատեն այլ
 կային ճարտարութիւն, Մարտիրոսութիւն, և
 այլն, որոց մէջ սրբոց վկայաբանութիւնք և գո-
 վեստք գրած էին կարգաւ մը, բայց ոչ հաստա-
 տուն օրերով, և ոչ այլ ամեն օրուան յիշատակ
 կար: Բ. Մեր թէ եկեղեցական և թէ քաղաքա-
 կան տօմարն՝ հաստատուն, յստակ, յայանի օ-
 բէնք և կերպ մ'առաւ: Գ. Հաստատուն տուժա-
 բին համեմատ հաստատուն թուական մ'այլ սկը-
 սաւ, ստոյգ արեգակնային տարիներով, այսինքն

արս տարին օր մ'աւելցընելով, սկսեալ 'ի 1084 թուականէն Քրիստոսի. վասն զի այն տարին լիննար Հայոց մեծ ըսուած թուականէն (552է) սկսած հինգհարիւրեկի (532 տարուան) շրջանն. և ըսուեցաւ Սաբիտ-ագայ կամ Նոր Բնասն, և կամ Մարտի, որ աւելի Զորոգետոյ կողմերը գործածուած է, և Մխիթար Գոշն այլ կու բանեցընէ: Այս թուականիս հետ սկսած հինգհարիւրեակ շրջանն այլ 'ի հարկէ լիննցաւ յամին 1616. և ահա այն տարին Աղարիա Չուղայեցին՝ երրորդ շրջանին հետ նոր թուական մ'այլ հաստատեց՝ իր երկրին կողմերը, տարէգլուխը հաստատելով 'ի մարտի 21, որ պիտի ըլլար գարնանային գիշերահաւասարին օրը. և այնպէս այլ կ'ըլլայ՝ եթէ նոր տուամարին մարտի 21ը առնունք. այս թուականս այլ Առաբիտի անուամբ կու կոչուի: Գ. Հին Հայոց տուամարը և Հայկայ թուականը և Նրջանը յայանեց և նորոգեց Սարկաւագ, որ յիրաւի մեր պատմութեան և ժամանակագրութեան համար կարևոր և սանձալի բան մ'է. ինչպէս որ յիշած էմ քեզի այն շրջանին վրայ խօսած ատենս: Ե. Ժամանակագրական թիւերն այլ քննելով՝ երևելի գիտուածները հաստատեց քանոնի մը վրայ. զանազան թուակարգութեանց մէջ ընարեց այն եօթանասնից հաշիւը՝ որ Ադամայ մինչև 'ի ծնունդ Քրիստոսի կու համրէ 5198 տարի, մինչև 'ի Չրհեղեղն՝ 2242 տարի: — Այս տուամարական բաներէս մաս մը գրած է յամի Տեառն 1107, մաս մը 1116, մաս մ'այլ ասոնց միջոցը. և կ'երևի որ ոչ առանց գժարութիւն կրելու հին սովորութեամբ վարժողներէ, ինչպէս քանի մը խօսքերէն կու գուշակուի. նոյնպէս այլ կ'երևի որ մէկ մասը գրած է իր մէկ մտերմին, որուն խոստանալով յետոյ աւելի տեղեկութեամբք գրել, այսպէս խրատով և ընտանեբար կու վերջացընէ.

« Արդ դու ընկալ այժմ զսահաւարան պաշտօնս .
 » խանի հարցմանն . նիստ խաղաղութեամբ ոչ
 » ումեք հակառակելով և ոչ վիճելով . քանզի
 » բանս ընդդէմ դնել անզգամին՝ ոչինչ օգնեցէ .
 » վասն որոյ լուէ և առանձին իմաստասիրել՝ կամ
 » ընդ խորհրդականս , յոյժ շահաւոր է : . . . Եւ
 » դու որպէս և գրեցերն՝ և կարես գալ՝ բարւոք
 » է . ապա թէ ոչ՝ զամենայն ինչ որ տարակու
 » սելի քեզ՝ հարցցես գրով . շնորհօքն Աստուծոյ
 » պատրաստ էմք լուծանել զտարակուսանան և
 » ուսուցանել զանգիտացեալն , ապաստանի յոյս
 » Հոգին սուրբ : . . . Այլ այլ ինչ որ պակասն իցէ ,
 » և եթէ հաճոյ իցէ քեզ , զամենայն տօնս՝ նո
 » րովս (տումարով) գրեմք՝ որ չեն գրած » :

Վերջին խօսքերս կ'իմացընեն որ սրբոց տօնե
 րուն կարգաւորութեանն համար էր խնդիրն , և
 թէ կային ծանօթ սուրբք՝ որոց տօնի օր գրուած
 չէր , և ասոնց համար կ'ըսէ , թէ որ կ'ուզես իմ
 ցուցած նոր և հաստատուն տումարիս օրերուն
 վրայ գնեմ ասոնց յիշատակը : Ինքն այնչափ ըս
 տուգութի և ճշդութիւն կու բնառէր այս սրբոց
 տօնից օրերուն , մինչև օրերուն տարակուսանքն
 զսուրբերն այլ կամ անոնց տօնելի ըլլալը տա
 րակուսելի կ'ընէր իրեն . այս բանիս կու վիայէ բազ
 մահմուա Արևելցի (մեծ) Վարդան վարդապետ ,
 առ Հեթում թագաւոր գրելով այսպէս . « Սար
 » կաւազ վարդապետ ասացեալ էր ընդ իւր խոր
 » հրրդակից , թէ ես այնց տօն չեմ տօնել՝ որ չեմ
 » տեսեալ զտօնին պատճառն և զառաջն շնորհն :
 » Ի սուրբ Ստեփանոսի տօնին՝ յետ արձակման
 » ժամուն՝ շժամտան դուռն փակեալ էր , գիտե
 » լով թէ մարդ չմնաց ՚ի ներք , և սկսաւ աղօթել .
 » և եկն սուրբն Ստեփանոս և համբուրեաց ըզ
 » վարդապետն , և ետ նմա ըմպելի հրեղէն . և ա
 » սաց Վարդապետն , թէ յուշ էր եկիր յայս

- 1) տարապայս, (անդամ) . և ասէ Նախավկայն, Քի
 2) տես, հայր, թէ քանի եկեղեցի եմ գնացել է
 3) մեծարեւ զոսնողսն՝ շնորհօքն Քրիստոսի, և
 4) լուկ օր վճարեցի: Եւ արեղայ մի թագուցեալ
 5) կայր ՚ի դասն, ետես և լուաւ. և եկն անկաւ
 6) յոսս վարդապետին. և նա ասաց, մի ումեք
 7) ասիցես»: — Ուսումնականէն կերպով մը ՚ի
 8) ճրաշարին տարաւ զմեզ պատմութիւնն. ուր ես
 9) այլ հիմայ չեմ ուզեր ուշանալ, բայց ոչ այլ զանց
 10) ընել ըսելու, որ այս տեսիլքս աւելի պարզ և հա-
 11)ւանելի կերպով կու յիշէ Վարդանէն հին հեղի-
 12) նակն և իմ նախ յիշածս՝ Յովհաննէս Քառնեցի.
 13) « Այս Սարկաւագս, կ'ըսէ, այր սուրբ և տեսող
 14) և զուարթերես և լի հոգւով. որ և ՚ի աօնի
 15) սուրբ Նախավկային խնդրեաց ՚ի սուրբ վկայէն
 16) տեսանել զնա, և ահա երևեցաւ նմա գէմ յան
 17) դիման և գրկախառն համբուրիւ ողջունիւ ող-
 18) ջունեաց զնա. և բազում բանս մխիթարականս
 19) խօսեցաւ ընդ նմա »:

Այսչափ քննութիւնք, ստուգութիւնք, նորո-
 գութիւնք և պէսպէս գրուածք՝ լաւ իմացուցին
 թէ կայ ազգին մէջ անանկ ամենահաս և կարող
 գրիչ մը. անոր համար շատոնք իրենց տարակոյս-
 ներուն լուծմունքն իրմէ ուզեցին, ինքն ալ ան-
 նախանձ և բարեսէր՝ լցուց կարօտութիւննին:
 Այսպէս են մեզի հասած քանի մը մանր գրուածք-
 ներ՝ Հովերու և Երկրաշարթի պատճառին վրայ,
 որոց մէջ ՚ի հարկէ հիմնական բնագիտաց կար-
 ծիքը և գրութիւնը պէտք չէ բնօրէն, բայց բա-
 ւական ողջամտութիւն կ'երևի, շատ հմտութիւն
 և ջանք ստոյգ և զանազան գիտութեանց, մանր
 գիտողութեամբ և զգացմամբ բնութեան տեսա-
 բանաց և օրինաց. որոյ օրինակ ըլլայ, անգամ
 մ'այլ, սարեկ թռչնոյն ձայնին եղանակն, ՚ի բաց
 հանելով բարոյական բազդատութիւնները.

- Արթուն եւ զուարթուն թռչունքն չհկող եւ
բարբառող,
Կանչող եւ կարկաչող, ճոճուող, ձայնող, սառ-
տօնասէր...
Անմերձ եւ մօտաւոր, ուրախարար լըսասի-
րաց.
Քաղցրաձայն դաշնակաւոր, որպէս կարծեմ՝
լսա արուեստին.
Սաստիախօս եւ հարթավանկ, խանդաղատող
եւ ողբերգակ.
Հրամայող եւ ողորդող, ըզխրատականքս նե-
րագրող,
Սպասնացող եւ հեղախօս, գգուող, կոչող եւ
հրաժարող.
Կահանող եւ ձայնարկու, յոյժ խնդացող եւ
զուարճացեալ.
Արգ գիշերըն՝ քեզ ի տիւ, եւ խաւարն որպէս
բզլոյս:

Որ և է բնագատում կրքնայ գովութեամբ յի.
չէլ այս սարեկին եղանակին յատկութիւնները,
որք երբեմն Սարկաւագին աղօթքը շփոթել կու-
տային. և որ մ'այլ ճարն հասնելով՝ նստաւ գրեց
այսպէս 200ի չափ երկայն ատկերով ռտանաւոր
(« Բան խմաստութեան, 'ի պատճառս զբօսանաց,
) առ ձագն՝ որ զաղօթանոցաւ նորա ճառողէր
) քաղցրաձայն, որ կոչի Սարիկ »). և գրելուն ա-
տեն՝ յանկարծազգեցիկ բանաստեղծի պէս այն-
պէս վառուեր և յափշտակեր էր, որ գրի կաղա-
մարն վրան թափեցաւ և հագած կաշիէ զգետտը,
աղտոտեց. հարկ սեպեց որ այս բանս այլ գան-
գասելով յիշէ իր քաղցրախօսիկ գրացւոյն.

Այլ եւ զայժմուս իսկ պատահումն՝ ոչ լըսե-
ցից արտաբերել.

Ըզնախաճօրըն՝ փոխադրեասն՝ որ յեա անկ
մանն ընձեռեցաւ՝

Ապացոյց մեռելութեանն եւ գուշակիչ ունա-
կութեան,

Ըզվերարկուս՝ ինձ համուենակ՝ զայս արարեր
գու անպիտան:

Այս՞ կէս իմաստասիրական կէս զուարթական
բանաստեղծութիւնս՝ որ Սարկաւագայ մեզի հա-
սած գրուածոց մէջ ամենէն զուարճալին է, մեր
գրականութեան մէջ աննման գրուածոց այլ մէկն
է, և պիտի մնայ անմուսնալի: — Իսկ ինքն ու-
սումնական բաներ սովորիլ և գրելու համար յայտ-
նապէս կու պահանջէ, թէ «ամենեւին բազմա-
» հմուտ սարս է գու ձեռնարկողին այսմ, ոչ
» միայն սրբոց և աստուածաշունչ գրոց, այլ և
» արտաքնոց»: Ասկէ այլ գեղեցիկ և հաստա-
տուն փիլիսոփայութեամբ կու պահանջէ որ
ուսումն կամ գիտութիւնն փորձով այլ ստու-
գուի. «Իարձեալ թէ և սոքօք կիրթ եւ վարժ,
» առանց փորձի՝ կարծիքն հաւատարմանալ ոչ
» կարացեն. և փորձն՝ հաստատուն և աներկ-
» բայ... վասն զի ոչ է սարս միայն հնապիտակ
» լինել, այլ և ինքնաբաւ՝ ըստ շնորհացն Աստու-
» ծոյ»: Առանց այսպիսի հնարից գրող կամ խօ-
սող գիտնոց խելքը՝ մեղագրելով կ'անուանէ «Խօլ
հանձար՝ անհանձարիցն»:

Արդ անտարակուսաբար կրնանք ըսել որ Սար-
կաւագ վարդապետ շատ մեծ արգիւնք ունեցաւ
այսպիսի ջանքով և գործերով, որոց բովանդա-
կութիւնն է՝ ըլլալն իր ժամանակին և երկրին մէջ
նորոգող ուսմանց և ընաիր ախորժակ մըացընող-
ինչ որ թե գարուն մէջ սկսան Նւրոպացիք՝ ինքք
մետասաներորդին սկսեր էր, կամ թէ իրեն ժա-
մանակակից դպրոցական ըսուածներուն հետ. և

Թէպէտ չհասան մեզի այն տեսակ գրուածները, բայց յայտնի է որ ինքն գասատուութեամբ այն նոր ոճը բանեցուց. անոր համար կոչուեցաւ « Մեծ Սովետական Հաղթատայ »:

Սարկաւագ վարդապետ իր մտաց ուժը՝ գիտութեանց, հոգին ալ Աստուծոյ և աստուածայնոց նուիրած էր, ինչպէս որ ամեն ասանկ զօրաւոր և զգօն խմատասիրաց յաակութիւնն է. և իրեն գրուածքներն ալ կը վկայեն որ աստուածային բաներու մէջ խորամուխ էր, միանգամայն և մեծ հոգեսիրութեամբ վառուած՝ ճշմարտութեան և վարուց ուղղութեան բերելու զուրիշները. բայց առանց կռուասէր վիճման և բռնադատութեան, այլ անհակառակ և խելացի հաւանողական խօսքով և գրով: Այս հոգին և այս մեծ հանճարն էր որ զինքը Հաղթատու վանաց առաջնորդ կամ հագեւոր հայր ըրին. այն պաշտօնն այլ ինչպէս իր պատաճառաւ ուրիշներուն՝ ասանկ ալ իրեն շատ օգտակար եղաւ միտքը աւելի բարձր աստիճանի հասցընելու. լաւ ճանչցաւ մարդու սրտին ճամբաները, և անանկ թափանցող եղաւ որ հոգետեսութեան ձիրք ունեցած կու կարծուի: Քաղցրութիւնը իրեն գործիք էր ըրած սիրա շահելու, բայց ոչ երբեք անով թեթևութեան մը իջաւ. վսեմութիւնը իրեն խօսքին հաւանեցուցիչն էր. սքանչելի վարքն և օրինակն՝ անխօս և բռնադատիչ քարոզ. տկարաց և կարօտից համար՝ գրուածքները միշտ յիշեցուցիչ և արթնցընող. տեղին յարմար խտտութիւնն ու անաչառութիւնն ալ՝ վարդապետական պաշտօնին համեմատ, և անոր սրտիւր աւելցընող՝ քան թէ ահարկու ընող:

Ար պատմուի, թէ իր պաշտօնին անարժան քահանայ մը շատ անգամ խրատուելով բայց իր անկարգ վարքէն ետ չկենալուն՝ Սարկաւագ վարդապետ զինքը պատարագէն արգիլեց, անօրէնն

ոչ վարդապետին քաղցրութիւնը և ոչ սասար, և ոչ ժողովրդեան արհամարհանքը (որ ծաղկելով Չոմզումա կու կանչէին իրեն) բանի տեղ գրաւ, հապա զայն՝ որ իր անարժանութեանը արգելք կ'ըլլար սուրբ խորհուրդը մատուցանելու, ուզեց անոր սուրբ նախանձաւորութեանը զոհ ընել. վասն զի Ճմարտութիւն միշտ ծանր կու գայ ծաած ըղեղներու: Սր մը ճամբան հանդիպելով իր վարդապետին (որ վանքին մօտ գետոյն վրայ եղած քարայրէն կու դառնար՝ կարդալէ), աւազակաբար յարձրկեցաւ՝ այն մեծ և պատկառելի գլխուն վրայ ձեռք վերցընելով. իսկ վարդապետն անխառով և քաղցր ծանրութեամբ ըսաւ, սիրելի որդեակ Ստեփանոս, ինչո՞ւ կ'ուզես չարչարել քու վարդապետդ. պատասխանեց լիրբն. Ինչուան հիմայ Չոմզումա էի, հիմայ սիրելի՞ Սփէփանոս դարձայ. ինչո՞ւ դուն ալ զիս սպաննեցիր՝ զրկելով եկեղեցիէն: Վարդապետն տեսնելով որ խրատն բաւական չէր ըլլար անոր պարտքը ճանչընելու, ուզեց Աստուծոյ թողուլ դատաստանը. տարաւ զանիկայ եկեղեցին և ծանուցումն ըրաւ, թէ աս եղբորս յանցանքը զրպարտութիւն տեսնելով՝ կը ներենք և կ'ազատենք բանադրանքէ: Իսկ աներեան այն չափը հասեր էր՝ որ յանդմեջաւ նոյն օրը պատարագ մատուցանելու. բայց Աստուծոյ բարկութիւնը վրան հասնելով՝ դիւահարածի պէս ընկաւ. ինչուան որ նոյն հոգևոր վարդապետն աղօթքով թէ անոր առողջութիւն պարգևեց և թէ խելքը գլուխը բերաւ:

Իր հոգետիրութեանը համար ըսուեցաւ, Այր տեսող և լի հոգւով. և իր սքանչելի աղօթքներն ալ նոյնը կու ցուցընեն. և ինչպէս կ'երևի աս աղօթքներս ոչ միայն իր սրտին զովացմանը համար գրեց, հապա նաև անոնց՝ որոնց հոգը իր սիրտն էր առեր. անոր համար ըսա զանազան

հասակի և կրից հոգւոյ շարագրեց յսորց համար՝
անոնց հասակին յարմար շնորհքները ինքեւ լով,
և մեղաւոր ու ակեղծ հոգիներուն համար՝ ու-
րիշ, և այլն: Համբակները խմաստութեան սիրոյն
յորգորելու համար՝ գրեց խմաստուն յորգորներ,
որոնց մնացորդներն հասան մեզի. քահանայից՝
իրենց ահաւոր պաշտօնը արժանաւորապէս պաշ-
տելու համար՝ քահանայութեան վրայ ընտիր
ճառ մը գրեց խոհական վարդապետութեամբ.
սրբոց, և մանաւանդ մեր եկեղեցւոյ հարց յիշա-
տակը նորոգելու համար՝ իրենց օրգւոցը սրտին
մէջ՝ գեղեցիկ ներբողներ Առասաւորչի և անոր թո-
ւանցը վրայ. եկեղեցական պաշտօնն ալ զարգա-
րեց ընտիր երգերով: Այսպիսի ջանքն անկարելի
էր որ անպատու մնար. իրեն արժանի աշակերտ-
ներ ունեցաւ, բայց ժամանակն՝ որ վարպետին
գործոցը չինայեց՝ աչկերաններունն ալ ըստ մա-
սին մոռացութեան մէջ թողուց:

Բայց ինչպէս որ առաջ ըսինք, անձային բաներու
մէջ ծանրութիւն՝ մարդկանց քաղցր ընտանութիւնը
չմոռցաւ, հապա գիտէր զիջանել մարդկանց և
կենակցիլ քաղցրաբանութեամբ, ինպէս որ Չը-
ւարթատես ալ կ'անուանեն զինքը: Չուարթու-
թիւնը ոչ միայն երեսին, այլ և լեզուին և ար-
թուն մտացը վրայ կը փայլէր, որով շատ օգուտ
բերաւ իր վանքին ալ, իր մօտ գանուած ազգայ-
նոց ալ. վասն զի շատ իշխաններու և բռնաւորնե-
րու սիրաբ և՛ աւնուոյ աս ձիրքերովը, նման իր
պատուակից Յովհաննէս Իմաստասիրին: Գաւիթ
Վրաց թագաւորն այնչափ լաւ ճանչցեր էր աս
մեծ մարդուն յարգը՝ որ շատ հեղ հետը կը անս-
նուէր, և գլուխ ծռելով օրհնութիւնը կը խըն-
գրէր. Սարկաւազ ալ մեծութի չժախելով՝ Գաւ-
թի մարգարէին խօսքը յարմարցնելով կ'ըսէր.
« Գաւի զԳաւիթ ծառայ իմ, և իւզով սրբով ի-

» մով օժի զնա . ձեռն իմ ընկալցի զնա , և բարձուի
 » իմ զօրացուսցէ զնա » :

Ժամանակին խնդիրները , և Յունաց հետ վիճ-
 մունք ստիպեցին մեր Սարկաւազը որ Ստուա-
 ծաբանական գրուածքներ ալ հանէ . ասոնց ոճն
 ալ թէպէտ երբեմն Սարկաւազին է , այլ երբեմն
 ալ հեռու է անկէջ . և ասանկ գրուածոց մէջ օ-
 տար ձեռք խառնուիլն նոր բան չըլլալով նաև մեր
 ազգին մէջ , չենք կըրնար Սարկաւազին ընծայել
 բոլոր գրուածքը՝ ինչուան որ ստուգագոյն օրի-
 նակներ չունենանք ձեռուրնիս :

Հիմայ հոս յիշեմ ինչուան հիմայ անոր մեզի
 ծանօթ եղած գրաւոր աշխատութիւնները , որոնք
 ամենն ալ ընտիր գրուածոց կարգը կրնան գրուիլ :

Ա . Սուրբ Լուսաւորչի վրայ ներբողական ճառ-
 մը , որ բաւական է Սարկաւազ վարդապետին
 ոճը և ճարտարութիւնը իմացընելու , լեցուն ի-
 մասաներով և կարճ խօսքերով , ինչպէս իրեն և
 զական ձիրքն է : Լուսաւորչի վրայ գրուած ճա-
 րերուն մէջ ասիկայ ամենէն կարճն է , բայց ամե-
 նէն ալ գերազանց . աս ճառիս սկիզբն է . « Զնա-
 » հատակութիւն սրբոցն ասնէ եկեղեցի » :

Բ—Ե . Սրբոցն Սահակայ և Մեսրովպայ , մե-
 ծին Ներսէսի , Տրդատայ և Ղևոնգեանց վրայ ալ
 ճառեր գրած է , կ'աւանդեն , բայց ես չեմ տե-
 սած . և թէպէտ կան մէկ երկու գրուածքներ ա-
 սոնց վրայ՝ որ Սարկաւազին կ'ընծայուին , այլ իր
 ոճէն հեռու են :

Զ . Վասն Տասանց պատուոյ և պապիւրաց ընդունելու-
 թեան . արժանի իմաստասէր անուանը գրուած ,
 թէ խելքն և թէ ոճն , և վսեմ զուրցուածքն . ա-
 սոր մէջ կը ցուցընէ թէ ինչ աստիճան պատիւ
 տալու է պատկերաց . և սկիզբն է , « Յանտեղիսն
 » ճարտարագոյնք և հանձարեղք յանբանու-
 » թիւնս » :

Է. Վասն շարժման էրէրի. համառօտի գրուած մը, կամ գրուածի մը կտոր, ուր հովէքը երկրիս օտակի սասանութեանց պատճառ կու կարծէ, և քանի մը բնական երևոյթներու վրայ կու խօսի:

Ը. Մէկնութիւնն քեզարի, և Յաղագս անկիւնաւոր իւրոց. որուն ինչպէս յիշեցի՝ միայն հատուածներն ունինը:

Թ. Բան իւրաքան. իմաստութեան վրայ վարդապետութիւն մըն է, մէկ երեսիկ մը բան, բայց պղտիկութեան մէջն ալ այնչափ ընտիր՝ որչափ են պղտիկ գոհարները:

Ժ. Աղջկապիւր. զանազան վերնագրով, քսան հատի մը չափ, ամենն ալ ընտիր վսեմ սրատաշարժ, որ և ամեն մեր նախնի աղօթագիրներէն գերազանց, և կերպով մը Նարեկացիէն աւելի բնական և կատարեալ. թէպէտ Նարեկն ալ անհաւասարելի է իր կարգին մէջ:

ԺԱ. Աստուածաբանական բան. քսան կամ քսան ուհինգ գլուխ բան, որոնց մէջ միայն ինչպէս վերը ըսինք՝ աւելի հասարակ զուրցուածք կամ անհարազատ ոճ կ'երևնայ:

ԺԲ. Սրբոց Ղևոնդեանց վրայ համբարձի շարականն՝ Պայծառայիր, որուն ամեն բանասերք ծանօթ պիտի ըլլան:

ԺԳ. Ս. Հոգւոյ վրայ գրուած ճառ մը:

ԺԴ. Ղուկասու աւետարանի մեկնութիւն, զոր իր աշակերտն Սարգիս կու յիշէ:

ԺԵ. Շատ անգամ յիշատակած բանաստեղծութիւնն ՚ի Սարիկն:

ԺԶ. Տաղ ՚ի Յարութիւն Քրիստոսի:

ԺԷ. Անշուշտ իր ամեն գործքերուն մէջ գլուխ գործոց սեպելու էր իր Պարտութեանը, որ գեւ կորստուածներուն կարգն է ինծի. բայց Վարդան, Արակոս, Մխիթար Այրիվանեցի, Սամուէլ Անեցի կը յիշեն զայն, և կը վկայեն անոր ընտիր հմուտ

և սքանչելի գրուածքին : Այս կտքի պատմագիրք
 որ անոր աշակերտն էր, իր ժամանակագրական
 պատմութեանը մէջ երկու իրեք հատուած կը
 բերէ այս ցանկալի պատմութենէն, որ որչափ ու-
 րախութեան պատճառ է մեզի, գոնէ ան մէկ թըղ-
 թի սրտառիկն ունենալնուս և անով ամբողջ
 գրքին վսեմութիւնը և ազնուութիւնը ճանչնալ-
 նուս, այնչափ ալ ցաւ կու տայ անոր կորստեա-
 նը վրայ . վասն զի այն հատուածներն՝ նման վե-
 րոգրեալ գրուածոց վսեմութեան՝ փաստ մը կըր-
 նան ըլլալ, թէ այն պատմութիւնն այլ մեր գրա-
 կանութեան ընտիր գրուածքներէն մէկն էր, և
 իրեն ցեղին մէջ թերևս ամենէն ընտիրը : Այս պատ-
 մութիւնս կ'երևի թէ երկու գլխաւոր մասն էր .
 մէկ մը ընդհանուր Սկիւթական (Թուրք) ազգաց
 ծագման և արշաւանաց վրայ, որ ժԱ գարէն սկը-
 սան գալ Հայաստան, Սէլուզեանց և Տուղրի-
 լեանց, Ալփասլանին և անոր նախորդացը գործ-
 քերը . մէկ մ'ալ Ալփասլանի որդւոյն Մէլէքշա-
 ճին գործքերը, որուն մահուամբը կը գաղբեցը-
 նէ Սարկաւազ իր պատմութիւնը : Ահաւասիկ
 ասոր վրայօք ըսածն, որ քեզի այլ ճաշակ մ'ըլ-
 լայ մեր սոփեսաւտին պատմաբանութեանը և խոր-
 չըրդածութեանցը . « Իբրև աւնոյր զփառս էշ-
 » խանութեանն՝ բարեբաղդն Մէլէք-Շահ, զինի
 » հօրն մահուանն՝ Ալփասլանն կոչեցելոյն, մեծա-
 » պէս կարգօք յօրինէր զթագաւորութիւնն . ըստ
 » անուանն արգարև եղեալ արքայ արքայից : Ոչ
 » հետևեալ հօրն բարուց և կամաց, այլ և յա-
 » լէտ մտնաւանդ զընդդէմնն ախորժեալ, մինչ
 » զի և մտահաճ եղեալ՝ զնորայն բասրէր զիմաց-
 » մունս, իբրև եղեալ հակառակ խաղաղութեան
 » և կենաց մարդկան, արեամբ և զրկմամբ խան-
 » դացեալ : Իսկ ինքն իմաստաբար քաղաքավա-
 » բութիւն կարգօք պատրաստէր զամենայն : Արդ

- » խոհեմն այն և արի քան զյոլովս 'ի թագաւորաց
 » և քան զամենեսեան որ առ մեօք, ոչ այնքան
 » տանէր հոգ՝ որքան արդարութեամբ առ ամե-
 » նեսին վարիլ. զի մի ոք լիցի արտում 'ի զսկեւոց,
 » և հպարտ 'ի գոռոզաց: Էր և ազատաբարոյ և
 » մեծախորհուրդ. այլ և տեսիլ մարմնոյն ար-
 » ժանի թագաւորութեանն. ընդ որում հեզու-
 » թիւն 'ի քաղցրութիւն բարուցն լծակցեալ՝ առ-
 » նէր սիրելի ամենեցուն. զոր միայն կոչեցից թա-
 » գաւոր և փարթամ: Սա 'ի դոյզն ժամանակի
 » փոքր ինչ նուազ զբոլորս հնազանդէր զաիւ-
 » զէրս. զոր այլք 'ի թագաւորաց՝ 'ի բազում ժա-
 » մանակս և կամ ոչ բնաւ. բայց ոչ այնքան պա-
 » տերազմաւ և բանութեամբ՝ որքան սիրով և
 » քաղցրութեամբ: Չի թէ սակաւ ինչ ժամանա-
 » կաւ այնքան զօրեաց՝ կարծեմ թէ և ոչ Նւրո-
 » պէ կարէր ոչ տալ մուտս արքայութեան նո-
 » րա, եթէ յոլովեալ էին կենաց նորա ժամա-
 » նակք: ...

- » Ի ՇԽԱ. (1092) թուականին սպանաւ մեծ հա-
 » զարապեան արքային Պարսից Մէլիքշահին, ո-
 » բում անուն էր Հասան, իսկ ըստ պատուոյ աս-
 » աիճանին՝ Վլլուկ խոճոյ: Նւ զկնի աւուրց
 » քսան և ութից մեռանի և ինքն Մէլիքշահն.
 » զորմէ համբաւէր յոմանց գեղակուր 'ի կնոջէն
 » լեալ. որ էր հեզ առ ամենեսեան և քաղցր
 » բարուք յաւէտ առ ազգս քրիստոնէից: Նւ յեա
 » մահուան նորա անպատմելի եղև խառովութիւն
 » ամենայն ազգաց զամս չորս. զի եղբայր նորա
 » Գրգուշն և որդի նորա Բէքիարուխն՝ զայստսիկ
 » զամս մարաիւ պատերազմաց զբարեյարմարու-
 » թիւն զամենայն 'ի բաց կտրեցին¹, վասն ոչ
 » ընդ փոյթ միոյ 'ի նոցանէ արբելոյ. հոսմանց ա-

1 կամ ընկոյն:

» րեանց իբրև զուղիսից լինէր, ոչ միայն զինակիր
 » նահատակացն՝ այլ և առհասարակ ազանց՝ և
 » դաւառաց. և նեղութիւնք վշտաց սովու և գե-
 » րութեան: Եւ այսպէս բարիքն՝ ի բաց վճարե-
 » ցան ընդ խղման կենաց թագաւորին. որոյ երկք
 » և աշխատութիւնք թագաւորականք՝ ուրոյն, և
 » շահն և օգուան՝ հասարակաց ամենեցուն, մե-
 » մեծամեծք և ընտրելիքն. մանաւանդ զխաղա-
 » ղականն ասեմ՝ զկեանս և զանհակառակսն. զի
 » սիրէր զազգս մեր այնքան՝ զի աղօթս հայցէր
 » և օրհնութիւնս. յորմէ և անդ երբեմն չոգաւ
 » հայրապետն¹: Ս՛չ, թէ միայն էր աշակերտեալ
 » քրիստոսական կրօնից և կարգաց: — Արդ ՚ի
 » քաղաքին՝ յորում նստաւ և թագաւորեաց՝
 » յԱսպահան մայր քաղաքացն Պարսից՝ և մե-
 » ռանի անդ »:

Զարմանալի հանդիպութիւն. որչափ որ բա-
 րակ և ազնիւ ճաշակ ունէր Սարկաւազ և ազնիւ
 բաներու վրայ կ'ուզէր գրել, այնքան թանձր և
 դժար ժամանակի և տիրապետութեան ատեն
 հանդիպեցաւ. և փոխանակ բարեկիրթ թագա-
 ւորաց գործերը գրելու՝ ստիպուեցաւ այն խոր
 Ասիոյ միջնաշխարհէն ելած ասպատակներուն
 գործերը նշանակել, ինչպէս որ հաճելով մը կ'ա-
 նուանէ. « Սկիւթական ազգաց, ոչ ելլենախո-
 » հիցն՝ այլ բարբարոսացն՝ եղեալ մուս յաշ-
 » խարհս (մեր) »: — Սակայն մեզի համար՝ որ
 գիպուածները չեմք կրնար փոխել՝ միշտ բաղգ
 սեպելու էր գոնէ այն բարբարոսաց գործերն այլ
 լսել էլէնախոսի պատմըչէ մը:

Այս Պատմութենէն զատ՝ զոր կրնամք անուա-

¹ Բարսեղ կաթողիկոս, որ զնաց ՚ի Պարսկաստան
 յամին 1089-90, առ Մէլիբշահ, և խնդրեց և ընդունեցաւ
 թեթեւութիւն հարկաց քրիստոնէից և հանգստութիւն:

նեւ թուրքաց պատմութիւն, և որ Ար. Կրասի վարակեցոյն պատմութենէն ետև արեւելի սուր ըստ ժամանակին, անցեալ դարուն վերջը դրող բանասէր մը կ'ըսէ, (ԺԸ) թէ « Սարկաւագ » վարդապետն սուրբ Յովհաննէս՝ արար Եփէզէն յախան Պարթապէրտ » . այս բանիս վրայ հիներէն վկայութիւն մը չունիմ, միայն փափագիմ թէ յի բաւի գրած ըլլար, ևս առաւել թէ գտուած ըլլար . գուցէ թէ սա եկեղեցական պատմագիրքն՝ ըլլայ (ԺԹ) Կանոնագիրտ . վասն զի այսպիսի բան մ'այլ կ'ընծայուի Սարկաւագայ : Աստեղծէ զատ հու յիշուին, ի. Յաղագս չորից առաքինութեց : Հարցումն վարդապետաց առ Սարկաւագ : Մեր ժամագրոց մէջ կարճառօտ աղօթք մը կայ Յիշմ Տէր զպարտեալսն քո, որոյ վերնագիրն է « Ի » սարկաւագ վարդապետէն ասացեալ » . սակայն այս աղօթքս մեր Սարկաւագ վարդապետէն աւելի առաջ այլ յիշուած ըլլալով՝ կամ ետքիններն սխալմամբ իրեն ընծայած են, և կամ ըսել է թէ այն աղօթքը սարկաւագին հու վայլէ ըսել եկեղեցւոյ մէջ : Այս այլ յիշեմ որ Սարկաւագ անուամբ ուրիշ անձինք այլ եղած են . որոցմէ մէկն է Հաղարծին վանքին առաջնորդն, ժամանակաւ յետոյ քան զմերն : Բայց թէ նա և թէ ուրիշք՝ գրուածք այլ թողած ըլլան՝ մեր սփեւտէսին գրուածքն իրենց խկասխպ շնորհքն ունին, որով մէկէն հու ճանաչուին . և զարմանքն այս է՝ որ այնքան զանազան և աարբեր նիւթոց վրայ ըլլալով գրուածքն և այնքան պէսպէս ոճերով գարձուցած, գեւ ամենն այլ խկութեան կերպ մ'ունին, ամենն այլ իրենց տեսակին մէջ ընտիր են . և հու յայանեն հեղինակին մեծ, զօրաւոր բեղմաւոր և զանազանեալ հանճարը . որ և հաւանօրէն իմ յիշածներէս զատ ուրիշ շատ բաներ այլ արտագրած պիտի ըլլայ, թողու (իբր ըսածին համեմատ) յիշատակ

« ըզկնի անապական »

Առ հանդերձեալն ժամանակ » :

Պուցէ այն հանդերձեալ ժամանակն որ մը յայտնէ քեզի, Հայկակ, այդ ցանկալի գրաւոր գանձերը :

Սարկաւազայ աշակերտներէն այլ քանի մը միայն կու յիշուին. մէկն է վերոյիշեալն Սահակ Անեշի, ժամանակագիր պատմիչ. երկրորդ՝ նոյնպէս յիշեալն Կառնի Սարգիս վարդապետ, որ գրած է մեկնութիւն աւետարանաց Յովհաննու և Ղուկայ, որոց մէջ իր վարպետին խօսքերն այլ կ'անջրնէ. Գ. Երէմի Անյրեհի, որուն անգամ մը վարդապետն լուռ կեցիր ըսելուն, իրեք ասորի լուռ կեցաւ, կ'ըսեն, « ընդ միտս և ընդ Աստուծոյ խօսեմ » : Գ, Ե, Զ. Խաչատուր, Գրիգոր և Յովհաննէս Անեշի՜. որոց գործքն և գրուածքն անծանօթ են ինձի :

Իսկ իր ընկերակից վարդապետներէն նշանաւորք և իրեն բարեկամք՝ միանգամայն և հայրենակիցքն էին Իսաիի Աւարիայ, որդի ըսուածն, որ կանոններ գրած է, և Գրիգոր Թաթևեցի որդի, որք և իրմէ քիչ մ'ետև վախճանեցան : Այս երեքին վրայօք գէպք մը կու յիշուի, միանգամայն և Սարկաւազի վրայ եղած մեծ համարմունքն :

« Իէպս եղև զի յաւուր միում նսակին երեք այս »
 » արքս սքանչելի. եկն անդ այր մի շինական, և
 » ասէ ցնոսա. Երանի որ գիտէ 'ի ձէնջ թէ ո՞
 » իմաստնագոյն իցէ : Զայս իբրև ծաղրական ա-
 » սաց : Պատասխանի էա Թոքակերի որդին և ա-
 » սէ. Ես ասեմ քեզ. մինչդեռ էաք 'ի մերում աշ-
 » խարհին՝ էս կարող էի և կարող. իսկ Սարկա-
 » ւազս կարել միայն գիտէր. իսկ այժմ սա կարէ
 » և կարէ, և բազում նկարս յաւելու 'ի վերայ :
 » Զայս սուակարար վասն իմաստութեան նորա
 » պասց » :

Յաւալին է մեզի Սարկաւազայ վարդապետի, զոր
 ծոց մասամբ անծանօթ մնալն, ինչպէս նաև իր
 վերջի տարիներուն և մահուան կերպն. և զար-
 մանք է որ Յայսմաւուրաց մէջ չեմ հանդիպած
 անոր վարքին կամ յիշատակին, ինչպէս որ իրմէ
 ետքը եղող շատ վարդապետաց վարքն կան. գու-
 ցէ դեռ իր ապրած կողմերուն մնացեալ վանից և
 եկեղեցեաց Յայսմաւուրաց մէջ գտուի այս փա-
 փազածնիս: Միայն իրեն կենաց լրման թուակա-
 նը կ'աւանդեն Սամուէլ և ուրիշ ժամանակագիրք.
 « Ի ՇՀԸ թուին (1129) փոխեցաւ 'ի Քրիստոս
 » մահուամբս վարդապետն Սարկաւազ 'ի Հաղ-
 » բատ »: Բարեբաղդու թեամբ գոնէ այն ելլենա-
 խոհ և բարձրաճեմ գլուխը ծածկող քարն ծա-
 նօթ մնաց. յիշեալ վանքին Ս. Աստուածածին
 եկեղեցւոյ գեղեցիկ զանգակատան տակ՝ կուկար-
 դացուի. ԱՐՁԱՆՍ ԱՅՍ ՍԵՄԱԿԱՆ Է ՍՈՓԵՍՏՈՍԻ
 ՍԱՐԿԱՒԱԳԻՆ: Այնպիսի նշանաւոր անձին կու-
 վայէր նշանաւոր արձանագիր մ'այլ, որոյ նշա-
 նական բառն է Սէճալան, զոր ոմանք կ'ուզեն Սէ-
 ճալան կարգաւ. այլ կրնայ նոյն իսկ սեամ բա-
 ռին ամանցն ըլլալ, նշանակելով թէ այն քարն
 իբրև սեամ է, զոր կոխելով Սարկաւազ՝ պիտի
 մանէ յանմահութեան տաճարը: Ո՞ր գիտէ թէ ար-
 դեօք ինքն իսկ չէր պատուիրած այնպէս գրել:
 Սարկաւազի թաղուած առեն այն տեղ հին պղզ-
 տի եկեղեցի մը կար, զոր դար մ'ետև քակելով՝
 շինեցին զանգակատունը, բայց ինչպէս կ'երևի՝
 չգպան գերեզմանին:

Երախտագէտ և զգայուն համազգիք մեր, ի-
 բրենց պանծալի վարդապետաց և գիանոց հանձա-
 րոյն և գրուածին համեմատ՝ մականուններ նուի-
 բեր են. ինչպէս, Քերտու (Մովսէսք), Փէլխալոյ
 (Դաւիթք, Թեոփորոսք) Հուփոյ (Խոսրով), Վեր-
 ծանու (Մամբրէ), Իմաստաւէր (Յովհաննէս Օձնեցի),

Համարող (Անանիա), Ծնորդուի (Ներսէս Ալայկցին) և այլն. մեր Սարկաւազին այլ սեփականեր են Ս. Բէսարէս կոչուամբ. յետ Յովհաննու Իմաստասէր կաթողիկոսի՝ այսպէս կոչում մը չէր արուած մէկու մը 400 տարուան միջոց, մինչև յայս երկրորդ Իմաստասէր Յովհաննէսս. անկէ ետև այլ մէկու մը արուած չէ: Սոփեստէս կամ Ս. Բէսարէս ըստ Յունաց՝ երբեմն Իմաստասէր և յետոյ Իմաստակ նշանակած է. մեր մէջ փիլիսոփայութեան հետևողք և այնպէս անուանողք կան քանի մը, բայց գլխաւորք այս իրեքն են՝ Անյաղթն, Օձնեցին, և մեր Սարկաւազն. իրեքն այլ նոյն գիտութեան մէկմէկ կոչմամբ աւելի սեփականեալ, մին Փիլիսոփայ, երկրորդն Իմաստասէր, երրորդս Սոփեստէս. որով յայտ է թէ Ժամանակակիցքն այլ լաւ ճանչցեր և կու սրատուէին Սարկաւազայ զարմանալի հանճարը, բազմապատիկ հմտութիւնը, խոր մտածութիւնը և ճարտար գրուածքը. միով բանիւ հին ընտիր հեղինակաց հետևողութիւնը, ելլէնախնդրիւնը կարճ ըսելով. և անոր համար այդ մակդիրը առին իրեն. և անով կ'որոշուի մինչև ցայսօր Հաղբատայ և Սանահնի տապանատանց տակ քնացող այն բարձրածո՞ գլուխներէն՝ որոց տեսչութիւնն վերին առաւթագեր և առաւ. իսկ ասոր՝ առաւ Իմաստութիւն, որ անթառամ և անմահ սրահեց իրեն կենդանի օթեանը, Սարկաւազայ գլուխը:

ԻԳ.

Ս . Յ Ի Չ Ի Տ Բ Ո Ի Չ Ի Տ

9 Նոյեմբ. 553 .

ԱՍՏՈՒԱԽԱՏՈՒՐ՝ շնորհաւոր անուան՝ պանծալի
 և սիրելի է աստուածապաշա ազգաց , աւելի ևս
 քրիստոնէից՝ ճշմարիտ աստուածապաշտից . և
 այլ աւելի՛ յարևելա , ուր թուրք և պարսիկ լե-
 զուաւ ալ յաճօխ լուին Աւլակէ՛լէրքի և Խի-
 անուանքն , որ Աստուածատուր նշանակեն : Հա-
 յոյ մէջ այլ այս անուանս որչափ գործածուած
 ըլլա՛ն՝ յայանի է մերայոց , նաև խանդարեալ և
 կարասեալ այլափոխութեամբքն Աստուած , Աս-
 քուր , Մասքուր , Տասքուր , և այլն : Կրօնք՝ հարկաւ
 կերպով մը կ'ազդէին մարդկան իրենց կենաց
 տուրքը՝ ոչ միայն ճանչնալ յԱստուծոյ՝ այլ և
 խոստովանիլ , անոր համար բնական էր որ իրենց
 զաւակներն այլ կանչէին Աստուծոյ տուրք կամ
 պարգև : Այսպիսի բնական ազգման անտարակոյս
 օրինակը տուին բոլոր մարդկութեան՝ անոր նա-
 խածնողքն , երբ առաջին ծնեալ մարդուն (Կայե-
 նի) համար գոչեցին , Սասնայ Տարդ Ասքու-
 զգացմամբ շատ հեղ այլ Աստուծոյ մէկ մասնա-
 ւոր զօրութեանը կամ շնորհացը նուիրեցին մար-
 դիկ իրենց ծնունդքը , ինչպէս որ Եբրայական աս-
 տուածապաշտ կրօնից մէջ էլ (Աստուած) վերջա-

ցեալ անուանքն հու յայտնեն, Գաբրիէլ, Միքայէլ,
 Դանիէլ, Ռաբիէլ, Ռաֆայէլ, և այլն: *Quod vult deus* և
 Հեթանոսք՝ որ Աստուծոյ վայլած և չվայլած զօ-
 րութիւններ և կրքեր անձնաւորելով բազմաս-
 տուած եղան, այն առանձին աստուածոց պար-
 դե կամ նուէր սեպէին իրենց որդիքը. ինչպէս՝
 (Թողլով զօտարս և) գալով մեր և մեր դրացի
 ազգաց՝ հու գանեմք զանուանս *Տրտաք*, *Միհրտաք*,
Չրտաք, *Որտաք*, և այլն, որք նշանակեն
 տուրք *Տրի*, *Միհրայ*, *Չրուանայ*, *Որմզգի*: Այսպէս
 գեղեցիկ կերպով մ'այլ սեփականեալ են նոր
 կրօնիցս որբազանեալ անուանակոչութիւնք, ինչ-
 պէս Քրիստոսատուր, Տիրատուր, Խաչատուր.
 որք մեր քրիստոնէութե բաւական հին գարուց
 մէջ այլ հու լսուին. ինչպէս նաև Աստուածատուր
 անուամբ եպիսկոպոս մը յառաջին կէս 2 գա-
 րու¹: Բայց այս գարուս կիսէն հու սկօի թէ մեր-
 ազգեաց և թէ մերձաւոր և հեռաւոր արևելեայ
 քրիստոնէից մէջ՝ այս վսեմական անուան յաճա-
 խութիւնն, և շատ տեղ՝ սկզբնաւորութիւնն.
 պատճառաւ նախատակութեան մէկ անձանօթ
 և անկարծելի մարդու մը, որ զայս անուան ինք-
 նին ընտրէր աւեր էր վրան, թէ և ուրիշ լիզուաւ
 և կոչմամբ. և որոյ յիշատակն հիմայ փառօք կա-
 տարուի մեր եկեղեցւոյ մէջ:

1 Ե և 2 գարուց մէջ հու գտուին աւելի ևս բացատրեալ
 անուանք առ Լատինս. ինչպէս *Quodvultdeus* կամ *Quod-*
vultdeo, (Աստուածաճաճոյ կամ Զոր Աստուած կամք),
Cumquodeus, *Coddeus*, (ընդ որում Աստուած), *Deogratias*
 (Աստուածաշնորհ, կամ փառք Աստուծոյ), *Deusededit*,
 (Աստուած ետ), *Deumhabet* կամ *Habetdeus* (Աստուածու-
 նակ), *Servusdei*, (Աստուածասպաս կամ ծառայ Աստու-
 ծոյ). ուսկից ծագեցան և իտալականքն *Amadio*, *Bonadei*,
Donadei, *Omodei*.

Մեր հին պատմչաց հարեանցի յեշատակոյք Յայամաւուրաց համառօտելոյն՝ անշուշտ անձա-
նօթ չէր քեզի այլ, Հայկակ, Ս. Աստուածաբար-
բայց այն համառօտ յեշատակաց աղբիւր՝ սրբոյն
վկայաբանութիւնն՝ որ դեռ չէր յերեւան ելած
մեր ազգային պատմութիւնը և Սրբոց վարքերը
երկարօրէն գրողաց ժամանակն¹, այսօր կու-
գտուի իմ ձեռքս, սրբոյն ժամանակակից և չար-
չարակից անձի մը ձեռօք նստի գրուած², և ուրիշ
ճարտար գրչով կոկած. ուսկից կ'իմանամք՝ որ
անոր նահատակութեան օրն եղած է ստուգիւ-
այսօր, այսինքն Ծ նոյեմբերի 553 տարւոյն, (և
ոչ 552 ինչպէս կարծուէր ինչուան հիմայ). միան-
գամայն և քանի մը ազգային պատմութեան և
սովորութեանց կարևոր տեղեկութիւններ կու-
տայ գրուածս: Ասոր հաստատութիւն ունիմք և
ժամանակակից մեծանուն յոյն հեղինակի մը գը-
րուածոց մնացորդը, նոյնպէս նոր գտուած, որ
մեր պատմութեան և կերպով մը սրբոյս այլ պարծանք
մը կրնայ սեպուիլ. և է նա Մենանգր՝ ժամանակին
ամենէն ճարտար գրիչն, յորում դեռ յոյն ընտիր
գտաագրաց շնորհքն փայլի, և որ ծանօթ և նշա-
նաւոր էր ՚ի դրան կայսերաց Վ. Պօլսոյ: Այս ա-
տենն (՚ի կէս Զ գարու) դեռ երիտասարդ էր Մե-
նանգր, և լսելով Աստուածաբարոյ նահատակու-
թիւնն ՚ի Հայս՝ այնպէս սքանչացաւ և վառուե-
ցաւ, որ ուղեւորութեան մը գրեց այն գիպուածին
վրայ, ինչպէս ինքն կու յիշէ, և մեզի ցաւեցը-
նել կու տայ անոր կորըստեանը վրայ. քիչ մ'այլ
կու մխիթարէ անկորուստ հասցընելով մեզի իր

¹ Հ. Միքայէլ Վ: Զամէտան: — Հ. Մկրտիչ Վ: Ա-
գերեան:

² Ըստ Յայամաւուրաց՝ սրբոյն բանտակից Ներսէս արե-
շայն գրեց զայս:

ուրիշ կարճ գրուած մը՝ 'ի նոյն վկայն, զոր յետոյ յիշեմ քեզի, Հայկակ:

Բայց ինչո՞ւ արդեօք Աստուածաբոյ վկայաւ թիւնն այնպէս մեծ զարմանք բերաւ և հռչակ ձգեց այն ատեն, որով հիմայ այլ արժանապէս հռչակելի է: — Ասոր պատճառն, բայց 'ի սրբոյն արիական և գեղեցիկ գործէն և խօսքերէն, մէկ մը նոյն իսկ իր աղգը կու սեպեմ, Պարսիկ ըլլալն, ազգ դժուարահաւատ 'ի քրիստոնէութիւն. մէկ մ'այլ այնպիսի ատեն և այնպիսի տեղ նահատակուիլն:

Տեղն է Դուին, բոլոր Հայոց ոստանն կամ մայրաքաղաքն. ժամանակն այլ՝ եկեղեցւոյ հանգարտութեան և մարտիրոսութեանց զազարման ատեն մը: — Վասն զի, հոս (եկեղեցական և քաղաքական պատմուի մէկաեղ խառնելով) պէտք է յիշել, որ գրեթէ զար մը, կամ գոնէ 70 տարի էր՝ որ զազրեր էին 'ի Հայս հալածանք Պարսից, (որք տիրէին մեր աշխարհին մեծագոյն մասին), արդեամբք քաջին և առաքինւոյ Մեծին Վահանայ Մամիկոնոյ, որ յետ երկար և դիւցազնական պատերազմաց և յաղթութեանց՝ ստիպեց զարքայից արքայն Պարսից, ոչ միայն ազատ թողու զՀայս իրենց կրօնից մէջ, այլ և յանձն առնլուանոնց վրայ փոխաբքայ կամ մարզտան գնել իրենց ազգայիններէն. ինչպէս որ եղաւ նախ ինքն Վահան 25 կամ 30 տարւոյ չափ, յետոյ իր եղբայրն Վարգ 3 կամ 4 տարի. ուսկից ետև թէպէտ քանի մը տարի Սուրէն անուամբ Պարսիկ մարզպան մը կեցաւ, բայց նորէն իրեն յաջորդեց Հայ իշխան մը, Մժէժ Գնունին, որ 30 տարի (518-547) քաջութեամբ և խոհեմութեամբ վարեց իշխանութիւնը. և Յունաց ու Պարսից երկար հակառակութեանց և պատերազմաց մէջ՝ իր սահմանները (զարեւելեան Հայս) պահեց 'ի խա-

զազութեան. մինչև նոյն ինքն մեծանուն՝ քայց և
 խելայեզ և գուռզ շահնշահն Խոսրով Անդուշ
 վան, - զոր Պարսիկք գերագոյն և սիրելագոյն
 հօւ սեպեն քան զամենայն թագաւորս իւրեանց,
 նաև քան զՎիւրոս իսկ, - Խոսրով ինքն՝ որ ա-
 մեն քան և կարգ վեր վար հուշարժէր, չկարցաւ
 Հայոց մարզպանը մեղադրել: Թէպէտ պէտք է
 հոս զայս այլ խոստովանիմ, որ այս յիշեալ 70
 տարուան միջոցս, այսինքն մեծին Վահանայ մարզ-
 պանութեանէն մինչև ՚ի նահատակութիւն Աս-
 տուածաարոյ՝ (485-553) մեր պատմութեան մը-
 թագոյն ժամանակներէն մէկն է. այս միջոցիս և
 դրեթէ բոլոր 2 դարուս մէջ՝ ազգային պատմիչ
 մը չունիմք կամ չեմք գտած, որ մեր աշխարհին
 մէջ հանդիպածները մանրամասն իմացընէ մեզի:

Արդ յետ մահուան Մ ժեժայ, որ հանդիպեցաւ
 Յունաց և Պարսից կառուց և վիճից ատեն, եր-
 հու մեծանուն տիրապետաց օրով, (Յուստինիա-
 նու կայսեր և Խոսրովու) որովհետև արդէն քա-
 նի մը Հայ իշխանք (Արշակունիքն Յովհաննէս և
 իր որդին Արտաւան և կամսարականքն Ներսէհ,
 Հրահաա և Սահակ եղբարք, և այլք՝ անցեր էին
 ՚ի կողմն Յունաց, և զՍփրիկէ ու զԻտալիա նուա-
 ձէին ՚ի ծառայութիւն կայսերաց, զօրավարելով
 առանձին կամ ընդ ձեռամբ Բելիսարու և Ներ-
 սիսի պատրիկի Հայկազնոյ), Խոսրով որ արդէն
 սկսեր էր ծուռ աչքով նայիլ քրիստոնէից վրայ,
 և հու նեղէր իր ձեռաց տակ եղողները, (ինչպէս
 որ մեր սրբոյս վկայարանութիւնն այլ զայս վկա-
 յելով հու սկսի. « Ընդ ժամանակս թագաւորու-
 » թեանն Խոսրովու որդւոյ Կաւատայ արքային
 » Պարսից՝ առաւել զայրացեալ լինէր խոստովա-
 » նութիւնն որ առ Քրիստոս, և ոչ սակաւք նա-
 » հատակեցան յաշխարհին Պարսից և ՚ի դրան
 » արքունի » .) հարկաւ չէր կրնար բոլորովին

վստահիլ Հայոց, և ծերունի Գնունայն (Մեծի-
 ժի) պէս՝ հաւատարիմ համազգի (յաջորդի) մը
 յուսալ: Ուստի զսկեց սրարսիկ մարզպան մը,
 զոր պատմիչք մեր Իենչապուհ կ'անուանեն. բայց
 մեր վկայաբանունն ցուցընէ զՆիխորական, որ գու-
 ցէ պատուանշան կամ ցեղական կոչում մ'է,
 խնկ առաջինն՝ բնիկ անուն. բայց յոյն պատմիչք
 այլ Նախորական անուամբ յիշեն զսա քանի մը
 տարի ետև: Սա սկսաւ Պարսից առաջին մարզ-
 պանաց պէս դառնութեամբ նայիլ քրիստոնէից
 վրայ. և թէպէտ դեռ չէր համարձակեր Հայոց
 վրայ ձեռք ձգել, բայց ուրիշ ազգաց՝ որ հոն 'ի
 Հայս գտուէին՝ չէր խնայեր:

Այն ատենները Բուին մայրաքաղաքն Հայոց՝
 ոչ միայն անոնց քաղաքական վարչութեան կենդ-
 րոնն էր, այլ նաև մեծ շահաստան մը վաճառաց,
 հնգկական, յուճական և կովկասեան ճանապար-
 հաց և կարաւանաց միջոց. և երկար խաղաղու-
 թեամբ այլ խիտ շատ հարստացեալ և պայծա-
 րացեալ: Ամեն արևելեայ աղգէ մարդ գտուէր
 հոն. որոց մէջ բազմաթիւ էին և Ռաթի՛ ըսուած
 ազգի մը վաճառականք, (որք հաւանորէն էին հին
 Ռազաւի սահմաններէն, այսինքն է Ռեյ, Իէն-
 րանի մօտ. վասն զի Պարսիկք Ռաշէ կոչեն զՌա-
 գաւցիս, որ են Պարսից և Ասորեստանի միջոց):
 Ասոնցմէ աւելի էին Խուժիկք, որ կրօնիւք քրիս-
 տոնեայ, բայց շտան նետտորական ըլլալով Հայոց
 շփոթութիւն և ատելութիւն պատճառէին. ա-
 նոր համար Ներսէս կաթողիկոս և յաջորդքն
 ժողովքով ջանային զգուշացընէլ զՀայս, չկարե-
 նալով իշխանաբար վանաել զԽուժիկս, որք եր-
 թալով շտանային և լրբանային. մանաւանդ երբ
 Մանաճիհր անուամբ Ռաթիկ մը հաւատալով 'ի
 Քրիստոս և մկրտուելով ու Քրիստոս անուանելով
 ն սհատակեցաւ Նիխորականի հրամանաւ կամ

բանութեամբ (յամի 547-8) : Կ'երևի թէ իբրև
 Ժիկքն կամ պատճառ եղած էին ասոր քրիստո-
 նէութեան, կամ իբրև իրենց ազգին մերձաւոր
 սեպելով մեծ ձայն և հռչակ հանեցին, եկեղեցա-
 կան և աշխարհական հանդէս և աղաղակ իրարու
 խառնելով. և անոր մարմնոյն վրայ մատուռ մը
 շինելով, Գուհայ մէջ սկսան թէ հերձուածով և
 թէ անկարգութեամբ պաշտօն կատարել : Այս
 բանս ոչ այնքան դայթակղութիւն՝ որքան գար-
 շութիւն և նախատինք կ'ըլլար Հայոց . մանաւանդ
 որ հոն մօտ էր իրենց կաթողիկոսն և կաթողի-
 կոսարանն և գլուխք հայկական անուապետու-
 թեան . որք և ամենայն ուժով միաբանեցան հար-
 կեցուցին զմարզպանն այլ, և այն Խուժկաց ժո-
 ղովարանը հիմն 'ի վեր աւրեցին : — Այս վկայիս՝
 (Գրիգորի Ռաժկի) որ յետ երկայն տարիներու
 նոր վկայ և առաջին օտար վկայ եղաւ 'ի Հայս,
 պատմութիւնն կամ վկայաբանութիւնն մեզի
 դեռ հասած չէ, որով կարևոր գիպուած մը մթու-
 թեան մէջ կու մնայ . այսինքն այն Ռաժկին և
 Խուժկաց մէջն եղած կապակցութիւնն . սա-
 կայն իր առած Գրիգոր անունն և մեր ասնացուցին
 մէջ անցնիլն՝ վկայ են իր ուղղահաւատութեանը .
 մէկ մ'այլ յայտնի կ'երևի՝ որ հրապարակաւ և
 նշանաւոր կերպով մ'եղած է նահատակութիւնն .
 այն այլ պատճառ եղած է ուրիշ աւելի հռչակա-
 ւոր նահատակութեան մը :

Ռաժկին վկայութեան տեղն որոշ չի յիշուիր,
 այլ այնպէս կ'երևի թէ Նիսորականի բանակին
 մէջն էր և ճամբու վրայ՝ 'ի Հայս գալու տունն . և
 յայտնի այլ է որ մարզպանի մը բանակն բազմա-
 թիւ և դաս դաս մարդկանց ժողովք մ'էր . անոր
 համար շատ հանդիսատեսք կային անոր վկայա-
 կան մահուան, ինչպէս նաև անոր քննութեան և
 պատասխանատուութեցը : Հանդիսատեսաց ամե-

նէն աւելի զուարճացող դասն, և ըստ մէջ ամեր-
 նէն զզուելին՝ էր Պարսից կրահասարգաւ մուգուց
 դասն, որք մարզպանին հետ կու գային՝ դարձեալ
 իրենց մոխրովը մեր այրարատեան սրբազան գաշ-
 տերը տխրեցընելու. և թերևս իրենք գրգռեր էին
 զմարզպանն՝ այնպիսի տարաժամ զոհով մը իր
 մուտքն՝ ի Հայս նշանաւոր և ատելի ընելու:
 Բայց իրենց մէջ կար երիտասարդ մ'այլ՝ մոգ և
 մոգի որդի, իբր 25 տարուան, որ իրենց գենին
 ամեն վարդապետութիւնը լաւ գիտէր, և յաջող
 ու խելացի ճանաչուէր. և հոս ոչ այնքան հաճու-
 թեամբ որչափ զարմացմամբ կեցեր, բարձրակա-
 մար յօնքերը իջուցեր, սրածե թուխ մօրուքը
 ձեռքն առած լռած կու գիտէր և կ'ափշէր. մանա-
 ւանդ երբ կու լսէր Ռաժիկ վկային անվախ և զը-
 ւարթ խօսքերը՝ չարաչար տանջանացը մէջ: Եւ
 երբ անոր զոհը կատարուեցաւ, գրեթէ իրենն
 այլ սկսաւ. մոգութեան խաբէութիւնը և քրիս-
 տոնէութեան ճշմարտութիւնը և մեծութիւնը
 ճանչցաւ. այն օրէն ետև այլ երեսին գոյնն և յօն-
 քերուն հպարտութիւնն գնաց. մանաւանդ երբ
 օր մը տարակուսի և տագնապի մէջ քնանալով
 տեսաւ յերազի զինքը քրիստոնէից եկեղեցւոյ
 մէջ, ուր սպիտակազգեստ անձ մը զինքը կու շը-
 նորհաւորէր հոն գտուելուն համար, և կու յոր-
 դորէր հետևելու քրիստոնէից: Արթընցաւ և զը-
 ւարթացաւ երիտասարդ մոգն, որոյ անունն էր
 Մախուշ կամ Մախոշ, և հայրենեօք էր ՚ի Բերշա-
 պուհ գաւառէ Պարսից, ծննդեան գեղն այլ կո-
 չուէր Քունարաստան. որոց ո՛ր կողմն ըլլալն հի-
 մայ շատ ծանօթ չէ, և ոչ այլ շատ հետաքննե-
 լի. այլ աւելի իր կատարածին տեղը գիտել ա-
 խորժելի է:

Մախոժ զատուելով մարզպանին բանակէն՝ որ
 յԱյրարատ կ'երթար, ճամբան փոխեց գէպ ՚ի

նահանգն Սիւնեաց. և առանց որոշ ամենուն յայտնելու ավ և ինչ մտաց վրայ ըլլալը, սկսաւ գողտուկ քննել և տեղեկանալ քրիստոնէութեան, որ այն (Սիւնեաց) կողմերը թէ աւելի համարձակ կը պաշտուէր և թէ աւելի գիտուն վարդապետներ ունէր, յաշակերտաց մեր երանելի քերթողաձօրն Մովսիսի և Պետրոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի: Քանի մ'ամսէն դարձաւ Մախոժ'ի Սիւնեաց՝ իբրև կէս քրիստոնեայ, և եկաւ 'ի մայրաքաղաքն Բուին. ուր իր մոգ ըլլալը յայտնի ըլլալով պէտք էր որ մոգուց քով այլ գտուի. ուստի մտաւ խառնուեցաւ 'ի դաս մոգուց Հայոց համակարին. (այսպէս կ'անուանէր Պարսից թագաւորին կողմէն դրուած հարկաժողով պաշտօնեայն): Թէ և մոգուց հետ կու կենար և անոնց պաշտամանց ներկայ կ'ըլլար Մախոժ, բայց սրտով ուրիշ տեղ էր. մարմնով այլ անոնցմէ հեռանալու և սրտին հետ միանալու համար յեկեղեցւոջ առիթ մը միայն պէտք էր. առիթն այլ շատ չուշացաւ հանդիպելու:

Ջրագեշտի հետևողք կամ մոգք՝ որչափ այլ 'ի սկզբան պարզ կրօնք մ'ունէին, այնչափ այլ անոր յիշատակները կամ տօները շատցուցին. տարւոյն ամեն օրերն այլ մէկմէկ Իջեփի կամ ողւոյ նուիրած էր. իսկ ամսոյն առաջին օրն կամ ամսագլուխն՝ աւելի սրբագոյն սեպուէր և հանդիսիւ կու տօնուէր ատրուշանի (կրակարանին) գիմաց: Այսպէս երբեկաւ իրենց մէհեկանի ամսագլուխն՝ ձմեռ ատեն (որ թուի թէ Միհր ամիսն էր, և իբր 'ի սկիզբն 549 տարւոյն), համակարն իր պարանից մէջ ատրուշանին գիմաց օրինական տօնը և կրակին նուէրը կատարել տուաւ: Այս նուէրը կենդանեաց զօհ չէր, ուրիշ հեթանոսաց ըրածին նման, այլ եզոտ նիւթեր որ կրակին վրայ կու թափէին. զոր մեր պատմիչն ապէլ կոչէ. « և ըստ

» սովորութեանն իւրեանց զոհս աղանձգ մասնւ
 » ցանկին հրոյն » : Մոգերն այլ ասանկ տանն կը-
 րակին գիմաց կենային՝ բերաննին մասնաւոր շի-
 նուած երիզով մը կապած, որպէս զի շնչով այլ
 չսպղծեն սուրբ կրակը. ձեռուրնին այլ կուճա-
 գուխ դաւազան մը կամ «-ն կ'ըլլար, 'ի նշան
 հրամայելու : Այս ձևով և կերպով կեցեր էր
 Մախոժ այլ միւս մոգուց հետ կրակին գիմաց. և
 անշուշտ բերանակապին տակ առանց տեսնուելու
 կու ծիծաղէր իրենց խայտառակ կրօնքին վրայ.
 մանաւանդ երբոր սաստիկ սրաշօնատարութիւն
 չափէն աւելի առատապէս մատուցին աղտոտ աղ-
 տէղը. անյագ կրակն այլ իբրև լափելէն վերջա-
 պէս կշտանալով սկսաւ ուռիլ, բոցերը բարձրա-
 ցընել ինչուան սենեկին ձեղունը :

Մախոժի ծիծաղն ուրիշներուն 'ի լաց դարձաւ.
 կրակն կատղեցաւ, բոցն աճեցաւ, բոնկեցաւ ձե-
 ղունն, և յանկարծ հրգեհի ծուխն ծաւալեցաւ :
 Շփոթեալ մոգերն՝ կապերնին քակեցին, զոհին իւ-
 թերը և գործիքը մեկդի քաշեցին, իրենց սրաշօն
 կամ սրտուած կրակին չափազանց գործունէու-
 թիւնն այլ սանձել կ'ուզէին, կ'աշխատէին, բայց
 հնարք չեղաւ. անձըրկած՝ ատրուշանէն դուրս
 ընկած, և քիչ մ'առաջ կապած բերաննին հիմայ
 կրցածնուն չափ մեծ բանալով սկսան օքնութեան
 կանչել իրենց բոցածաւալ շատուածը զսպելու :
 Շնկոց շփոթութիւնն ձայնձնեցաւ բոլոր քաղա-
 քը. հազարապետն Հսոց, այսինքն ազգային կամ
 քաղաքին ներքին կառավարութեան իշխանն՝ փո-
 խանակ նիւթական հնարքի գիմելու, այսինքն ջրոյ,
 որով կրակը մարելը՝ մեծ մեղք և յանդգնութիւն
 կու սեպուէր Պարսից, և հետևաբար իրեն կամ
 ազգին մեծ վնաս կրնար բերել, գրեթէ կու հար-
 կաւորէր դերագոյն հնարքի կամ հրաշքի մը գի-
 մելու. ուստի փութացաւ վաղեց յեկեղեցին, ուր

կրօնից սրբութեան պաշտօնեայքն այլ իրենց
 տօնը կու կատարէին, և կ'ազազէր կու նախկէր
 որ սուրբ խաչն առնուն երթան յաղթեն մարնն
 կրակը: Փութացան քաջահաւատ պաշտօնեայքն
 այլ¹, առին իրենց և ամենայն աշխարհի փրկու-
 թեան գործին՝ սուրբ Խաչը. հասան կանգնեցին
 կնքեցին կատղած կրակին վրայ. և մեկէն « բոյն
 տարածեալ շիջանէր առհասարակ »: Բոլոր մեծ
 մայրաքաղաքն Դուին տեսաւ այս հրաշքը, քրիս-
 տոնեայ և հեթանոս հաւատար. ոչ որ կրնար ու-
 բանալ կամ զարմանքը ծածկել. ուստի և առանց
 վախի նոյն խնկ համակարին խաթունն՝ որ իր տա-
 նը և ընչից մոխիր դառնալը աչքին առջև կու տես-
 նէր, այս անակնկալ ազատութեան վրայ լի գո-
 հութեամբ շնորհակալութիւն (և ընծայ) զրկեց
 պաշտօնեից սուրբ եկեղեցւոյն և խաչին:

Սակայն եղածին վրայ ամենէն աւելի զարմա-
 ցողն կամ զարմանքէն օգուտ առնողն եղաւ մեր
 Մախոժը. այսպիսի յայտնի հրաշք, և քրիստո-
 նեից պարծանաց խաչին զօրութիւնը տեսնելով
 այլ չգիտացաւ կամկար կարկած կենալու. խլեց
 բերանակապը՝ ձգեց կոխեց, ձեռքի մոգական ու-
 ռը զարկաւ ի դեպին կտարտեց. և վազելով եկե-
 ղեցւոյ պաշտօնեից մէջ՝ յափշտակեց սարկաւա-
 գին ձեռքէն բուրվառը, և քան զաղտէզն լիուլի
 լեցընելով խունկը՝ ամենայն ուժով կու շարժէր
 կու ճօճէր, անուշահոտ և պղծահալած ծուխը՝
 հրդէհին բոցէն ու մուխէն ալ վեր բարձրացնել
 շանալով: — Եւ անշուշտ հասաւ այլ, թէ ոչ տե-

1 Յայտնաւորք կ'ըսեն. « Եւ կաթուղիկոսն տէր Մով-
 » սէս առեալ գրահանայսն ամենայն խաչիւ և աւետա-
 » բանաւ, լուցեալ մոմեղինօք և բուրվառօք և եկեալ ե-
 » կաց ». և այլն: — Բայց անշուշտ այն տանն դեռ Մով-
 » սէս չէր եղած կաթուղիկոս:

ասնելին՝ այլ խմանալի ծուխն, աւելի՛ ՚ի սրտէն
Մախոժի քան ՚ի բուրվառէն՝ ՚ի վեր քան զքար-
ձրայարկս ապարանից համակարին, նա և քան
զկաթուղիկէ դմբէթս Գունայ, մինչև յերկինս՝
յորս հանգչի Աստուած: — Ապա նոյն տաքու-
թեամբ և վառեալ հաւատով բուրվառը գարձը
նելով պաշտօնէից՝ ճամբայ դրաւ որ երթան իրենց
էկեղեցին և իրեն համար այլ աղօթեն. (« Խնդրէք
յԱստուծոյ վասն իմ, զի և ես քրիստոնեայ եմ »):

Մէկ ժամուան մէջ ի՛նչ այլ և այլ տեսարանք.
քանի՛ զարմանք յերկրի և յերկինս. ի՛նչ ուրա-
խութիւն և պարծանք քրիստոնէից, և փառք
քեզի, ո՞վ զբանչելի գործիք՝ նբ Խաչ. որ երբեմն
քան զամենայն գործիս դժպէսի և չարաչար էիր,
հիմայ քան զամենայն՝ ցանկալի և փրկարար. եր-
բեմն անյուսից անգամ դառնագոյն ՚ի դառնու-
թիւնս, հիմայ ամենէն վերջին և զօրաւոր յոյս
սրաի. սրաի՛ որ աշխարհիս և կենաց ունայնու-
թեանց և աղաւղութեանց մէջ թաւալելով, երբ
կու հասնի անոնց վերջը, և երբ ոչ օգնութիւն և
ոչ դիւրութիւն մը կրնայ գանել անոնցմէ կամ
ուրիշ մէկէ մը, այլ և սոսկալի վախով կու պաղի՝
յաւիտենական դատաւորի և դատապարտութե
մը մերձաւոր յիշատակաւ, — յանկարծ նուա-
ղեալ աչաց վերջին լոյսը քու վրագ կ'ընկնի. և
հաւատոց վերջին ճգով տեսնելով ՚ի քեզ կատա-
րուած աստուածային գերագոյն հանգէսը և զո-
հը, վերջին քայլին հասած յոյսը պնդապինդ կու
բռնէ. սիրոյ կայծակ մը կու ծագէ հոգւոյն վրայ,
և զքեզ, ո՞վ աննման անդին գործիք, զքեզ՝ որ
չնչին փայտի կտոր մը կ'երևիս, աւելի քան զհա-
մատարած ջրհեղեղին վրայ լողացող մարդակե-
ցոյց լաստափայտը՝ մեծաբաց և ամուր կամուրջ
մը ձգելով երկու յաւիտենականութեանց խորան.
գունդ վհին վրայ, կ'անցնի ՚ի կողմն փրկութեան

և անվախճան կենաց: ... Ո՛հ, ինչո՞ւ այս նվաճա-
կան կրակը մարելէն մեծ հրաշքդ՝ որ Մախոժի հո-
գւոյն աչքերը բոլորովին լուսաւորեց, ինչո՞ւ չբա-
ցաւ անոր ընկերաց մոգուց աչքն այլ, որք փոխա-
նակ անոր պէս պայծառանալու, կարծես անոր
լուսոյն աւելի սևերես երեցան. կրակին վախէն
աւելի՝ Մախոժի քրիստոնէութենէն տագնապե-
լով՝ իրենց չաստուծոյն աւելցուցած մոխրին գոյնն
առին. և պահլաւերէն պասպղելով, մանաւանդ
թէ սատանայօրէն բարբանջելով մոռցան, կոյրքն
և ապերախտք, դեռ նոր տեսածնին. և այն գիշե-
րը խառնակ ու խելառ խորհուրդներով կոծուե-
լով, երկրորդ օրը հաղիւ լուսցած՝ գնացին մարդ-
պանին մատնելու իրենց դասէն ելած և Քրիստո-
սի փարախը մտած Մախոժը:

Նիխորահան, որ (ինչպէս իր վերջը ուրիշ աշ-
խարհի մը մէջ ըրած գործովն այլ կ'երևի), մե-
ծախօս բայց վատասիրտ մարդ մ'էր, մէկէն Մա-
նաճհրի պէս զՄախոժ այլ յատեան կանչեց, և
սկսաւ յանդիմանել. « Ա՛յ թշուառահան, ընդէր
» զհայրենի մոգութիւնսն թողուս, և յիմար և
» ուխտակորոյս լինիս: — Պատասխանի ետ երա-
» նելին և ասէ. Ճշմարտիւ ասեմ, ո՞վ դատաւոր
» վասն իմ, զի 25 ամ ունիմ՝ որով ընդ վայր ա-
» զանդաւորեցայ. իսկ այժմ ծանուցեալ զճշմա-
» րիտն Աստուած՝ ի հայրենի բազմաստուածու-
» թենէն հրաժարեցի. վասն որոյ ոչ այսուհետեւ
» կենցաղոյս պատրանք յայլոց հաւատոց անջա-
» տեսցեն զիս. քանզի հանդերձեալ եմ տանել
» հասելոց տանջանաց »: Այս համարձակ և կրա-
բուկ խօսքին փոխարէն՝ հրամայեց մարդպանն՝ որ
ծեծ զարնեն Մախոժի երկու անգամ տասներկու.
(որ կ'երևի թէ Պարսից պատժողական օրինաց
մէջ նշանակութիւն մ'ունի): Անկէ զատ՝ անոր
վայելուչ հասակին և մոգութեանը զարդ մօրու-

քը և մազերը՝ կտրել տուաւ. ձեռքու ոտքն այլ կապել տալով՝ հրամեց որ ձգեն 'ի բանտ. ուր որ բաւական ատենէ վեր բանտուած էր իրեն պէս զբազեշտի աղանդէն հրաժարող և քրիստոնեայ եղած Ռաժիկ մը Նէր՝է՝ անուամբ, որ և յետոյ Մախոժի վարքը և նահատակութիւնը գրեց. (ըստ Յայտմաւուրաց վկայութեան.) խիկ հիմայ կու սովրեցընէր անոր « զսուրբ հաւատս, և զսաղմոսս » քսան. և այսպէս անգաղար պաշտէր զԱստուած » և աղօթէր » :

Նիխորական՝ թերևս Մախոժի նշանաւոր և մտքը լայուն համար՝ չէր համարձակեր աւելի խիստ և յետին դատաստանաւ դատելու, կամ յարմարագոյն ժամանակի կու ստատէր: Բայց չյաջողեցաւ իրեն այս ժամանակը. վասն զի յետ կանչուեցաւ 'ի Խոսրովայ արքայէն Պարսից. և զՄախոժ թողով 'ի բանտին՝ գնաց առ Թագաւորն, ու քիչ ատենէն սպարապետ գրուելով Յունաց դէմ՝ Լազիստանի սպաներազմաց միջոց, հոն զրկուեցաւ 60000 զօրօք. որոց մէկ երկու անգամ իր հսարտութեամբ և անհանձարութեամբն յաղթուելու պատճառ եղաւ, և գրեթէ բանակին քառորդը ջարդել տալով՝ առանց թշնամեաց փլաս մը հասցընելու՝ քաշուեցաւ 'ի Արաստան. ուսկից կանչուեցաւ 'ի Պարսս, և իրեն խայտառակ զօրավարութեանը վարձք, չարաչար և պժգալի պատիժ մ'առաւ. սրտմտեալ Թագաւորն՝ ողջ ողջ անոր կաշին հանել տուաւ, և տիկ ձեւացընելով Տիզբոն մայրաքաղաքի ամենէն բանուկ հրապարակին մէջ կախել տուաւ:

Նիխորականի յաջորդ մարզպան եղաւ Նախադէր, իրէք տարի. որ և 'ի սկզբան իր նախորդին պէս յատեան քաշեց զՄախոժ, և քննելով ու նոյնպէս հաստատուն գտնելով զնա՝ 'ի հաւատս Քրիստոսի՝ աւելի չարաչար ծեծել տուաւ, և եր.

կաթի չլթաներով կապել ու թողուլ 'ի բան
 արին: Այս եռամեայ բանաարդելութեան միջոց
 Մախոժ անդադար աղաչանօք մկրտեցաւ իր բան-
 տակիցէն՝ (Ներսիսէ) որ և քահանայ էր, և Յայս-
 մաւուրքն արեղայ կոչէն. և ինքը խնդրեց, որ ի-
 րեն անուն դնէ Յիւլիոս-ուլիոս, կամ ըստ Պարսիկ
 հնչման Եւլիոս-ուլիոս, որոյ բուն իմաստն է Աստու-
 ծոյ շնորհահատոյց կամ Աստուածապարեցոյց, ինչպէս
 կ'ըսէ Յովհանն կաթուղիկոս. կամ ինչպէս մեր
 վկայաբանն կ'ըսէ, յԱստուածոյ-իւրիւնաւ, և կ'աւել-
 ցրնէ թէ և Բարգիւմնի Աստուածաբան-ը. վասն զի այս
 անունս աւելի ծանօթ և իմաստին մօտ ըլլալով
 այսպէս անուանեցին Հայք և այսպէս կարգեցին
 'ի տօնացոյցս. նոյնպէս կ'ընեն և օտարք՝ երբ ու-
 զնն թարգմանաբար կոչել այս Պարսիկ անու-
 նը: — Կնքոյն և անուանն հեռ երանելի մօզն փո-
 խեց իր ձևն այլ. ինչուան այն ատեն իր սովորա-
 կան հագուստներովն էր, հանեց զանոնք, բաժ-
 նեց աղքատաց, և անոնց տեղ հագաւ մազեղէն,
 և բոսիկ ոտիցն այլ հողաթափ: « Եւ այսպէս
 » պահովք և աղօթիւք հսկէր, սաղմօսելով ան-
 » դադար, գեղեցիկ կրօնաւորութեամբ »:

Յետ երեք տարւոյ՝ Նախապետին տեղ եկաւ
 Քաւրիկ ըսուած մարդպան մը, որ հակառակ գեղե-
 ցիկ կոչմանն՝ խառնակ և դաժան ձայներ լսեցուց-
 առջիններէն աւելի խստանալ սկսաւ քրիստոնեից
 վրայ իրեն համամիտ պաշտօնէիւքը, որոցմէ չա-
 բազոյնն էր ատենադպիրն: Սա լսելով Աստուա-
 ծաարոյ դիպուածը՝ գնաց 'ի բանտ, և կէս յան-
 դիմանութեամբ և կէս խաբէութեամբ սկսաւ ը-
 սել. Միայն գո՛ւ այդչափ խելացի գտուեցար՝ որ
 բոլոր Արեաց (Պարսից) աշխարհը բաւական չա-
 պեցիր, և էլար գնացիր ուրիշի ծառայ ու գերի
 եղար: — Աստուածատուր պատասխանեց, թէ
 ծառայելն ամօթ չէ, այլ և բնական ամենուն. դու

որու որ կարօտիս՝ անոր ծառայ ես, կենդանիք մարդկան կու ծառայեն, մարդն այլ Աստուծոյ. ես երբեմն ազիտաբար ընդունայնութեան ծառայեցի, « Իսկ յորժամ գթացաւ յիս Աստուած՝ » կալեալ զմտածութենէ իմէ՝ կապեաց ՚ի սէր » պատուիրանաց իւրոց, ներկեալ յուսով շնորհի իւրոյ. զոր ոչ կարասցեն կենցաղոյս փորձութիւնքս փոփոխել »: Իսկիրն փոխանակ իր լեզուի ճարտարութիւնը թափելու, որով իմացաւ թէ պիտի ճշտողն, բիրը վերջընելով անգթաբար ծեծեց զվիպին. և յետոյ ուրիշ տանջանք և նեղութիւններ այլ տալ տուաւ. բայց ոչ բրով և ոչ բռնութեամբ կրցաւ յաղթել: Միայն թէ իր և նմանեաց ըրածներն ձանձրացուցին զՀայս, որք և ազգովին բողոք խաւրեցին առ թագաւորն Խոսրով, յիշեցընելով իր պատուն խոսամուկքը՝ չնկելու զՀայս վասն հաւատոց:

Խոսրով առանց դժուարութեան լսեց Հայոց պաագամաւորաց. վասն զի կու վախէր որ չըլլայ թէ նեղանալով իրմէ զլուխ քաշեն և Յունաց կողմն անցնին, որոնց հետ արդէն թշնամութեամբ և կռուով էր: Խոստացաւ շուտով քննութիւն և արդարութիւն ընել. և յիրաւի, առանց ուշացընելու խաւրեց ՚ի Հայս երեք մեծ և խոհեմ իշխաններ, որք էին Նափոյ, ըստ պատուոյ աստիճանին կոչուած դրոշմագլխան. Խոյսոյ՝ թագաւորին հաւատարիմ սպասաւորաց մէկն, և Պերոզ՝ Ռէոյ գաւառին մոգպետն. որ և իրենց տիրոջ հրամանին համեմատ՝ անաչառ քննութեամբ գտակելով՝ գատապարտեցին անիրաւ զրկահարները, և առաջուան պէս զիւրութիւն ըրին Հայոց, որ միամտութեամբ ծառայեն Պարսից թագաւորին:

Սակայն այս զիւրութեան մասնակից չեղան Հայ չեղողք, մանաւանդ զբաղեշտական կրօնքէն ՚ի քրիստոնէականը դարձողք, ինչպէս էին Յի-

զխարուզիտ, Ներսէս, և անոնց բանտակից, Սարգս
 պատիկ մը Սահակ անուամբ: Այս երեքն այլ յա-
 տեան կանչեցին եռապետքն քննիչք, քանի մը
 անգղամաց մատնութեամբ գրգռուած: Պերող
 իբրև պաշտօնեայ կրօնից՝ սկսաւ մէկ մէկ քննել:
 «Ի՞նչն է քրիստոնեայ եղար», հարցուց նախ
 Ներսէսի: Նա այլ ըսաւ. Մայրս բուն քրիստո-
 նեայ էր, զիս այլ քրիստոնէութեամբ մեծցուց:
 — Հապա դո՞ւ. հարցուց Սահակայ: — Ես տը-
 ղայութեան ատենէս քրիստոնեայ եղած եմ, ը-
 սաւ: — Կարգն եկաւ Սատուածատրոյ, որ ըն-
 կերացը քննութեան ատեն՝ ետեանին կեցեր ցած
 ձայնով «Տէր, մի սրամտութեամբ քով յանդի-
 մաներ զիս» սաղմոսը կ'ըսէր. իր ո՞վ ըլլալը լաւ
 գիտէին դատաւորքն, և իրենցմէ առաջ եղած քըն-
 նութիւններն այլ լսելով՝ վախցան որ նորէն ի-
 րենց կրօնքին նախաախիք չհասնի անոր խօսքերէն
 ամենուն զիմաց. ուստի զինքն առանձին կանչե-
 լով և յանդիմանելով՝ ըսաւ մոգպետն. «Ա՛յ թը-
 » շուառական, ընդէր զլուսաւոր գէնն թողեր, և
 » նսեմաւոր քրիստոնէութեան հաւատացեր»: Սուրբն
 պատասխանեց թողած կրօնքին խայտա-
 ռակութիւնը ցուցնելով, և ընդունածին սրբու-
 թիւնը. և թէ «Քրիստոնէութեան միայն է կա-
 » րողութիւն փրկել յահագին 'ի մահուանէն»: Յայտնի է
 որ այսպիսի գեղեցիկ պատասխա-
 նեաց փոխարէն ծեծ ու փեռ պիտի ըլլար, և այլ
 աւելին. վասն զի հրամեց լիբը մոգպետն որ սրբ-
 բոյն պարկեշտ պարեգօար պատռեն, կնկուզը
 գետին զարնեն, գլուխը կռփեն, և մօրուքը փեռ-
 տեն: Ասանկ խղճալի կերպարանքով դարձուցին
 զՍատուածատուր 'ի բանա՝ իր երկու ընկերնե-
 րովը. և երեք օրէն ետև նորէն յատեան բերին,
 քննեցին ու նոյնպէս հաստատուն գտան: Ապա
 չարահնար մոգպետն պատուիրեց որ իրեքն այլ

զատ տեղ սենեկի մը մէջ փակեն, ցորեկն անօթի թողուն, խկ բոլոր գիշերը ծխով մխով հեղձամղձուկ ընեն զանոնք: Թէ և չմեռան, բայց շատ չարչարուեցան նահատակքն. սակայն խեղճուած ձայնով այլ չգաղբեցան սաղմոսելէն մինչև ցառաւօտ: Տասն օր այսպէս չարչարանօք մնացին 'ի բանախն. վերջի առաւօտն որ էր նոյեմբերի 9 և կիրակի օր, Աստուածատուր պատմեց ընկերացն՝ թէ այն գիշեր յերազին տեսաւ որ մէկն վարոցով ուժով մը զարկաւ դիւռն, ուսկից արիւն կը վազէր երկու աչաց միջոցէն. բայց մէկէն երեք լուսաւոր անձինք վրայ հասան, վառնտեցին վարոցաւոր մարդը, և իր գլուխը մարդարտակապ պսակ մը դրին: — Անշուշտ, ըսին ընկերքն, քու մարտիրոսութեան և պսակուելութամանակդ մօտեցեր է:

Ոչ միայն մօտեցեր, այլ և հասեր էր օրն և ժամն. արդէն զահձապեան բանախն դուռը կուփնաւէր. և ներս մանելով՝ նշան տուաւ Յիզխարուզխախ որ դայ ետևէն: Չգիտեմ իր ընկերաց տրամութիւնն աւելի մեծ եղաւ իրմէ զատուելնուն և մնալնուն համար, թէ իր ուրախութիւնն՝ 'ի հանդէս նահատակութեան կանչուելուն համար. անշուշտ երկու կողմէն այլ ոչ առանց արցունքի տուին այն ողջոյնը և համբոյրը՝ որ երկրի և երկնից միջոց կախուած կապ մ'էր. ամենքն այլ փափագէին այն կապը բռնած վերանալ յերկինս, բայց միայն մէկուն հրաման եկած էր վերէն: Փութացաւ Յիզխարուզխա բաժնուելու իր քրիստոնէութեան վարդապետին գրկէն, ('ի Ներսիսէ) որ չուշանայ երկնաւոր վարդապետին Քրիստոսի) գիրկը հասնելու. և երթալուն առան՝ «ի կարգալ իմուժ լուար ինձ՝ Աստուած», սաղմոսն ըսելով չուտով հասաւ յատեան դատաւորացն, որոց հետ նստեր էր չորրորդ մ'այլ:

կամ դաճապեան կամ նոր մարդպան մը ^{Վ. Չորի} զին սարսապած քոլորած կենային մեծին Գունայ քրիստոնէից անհամար բազմութիւնն, որք իրենց կրօնից ազատութիւն ունենալով՝ անվախ եկեր էին տեսնելու օտարազգւոյն նահատակութիւնը, մէկէն հոգւոյ խնամութեամբ իրենց եկեղեցւոյն պայազատելու զնա:

Հրապարակած ատենին, կամ այն զարմանալի թատրոնին մէջ երեք փայտ կանգնած էր, երեք յենարան բռնի օրհասականաց: ... Գեղեցիկ ծառն և ամենապէտ փայտն՝ ասկէ աւելի պժգալի պաշտօն չեն կատարեր. բայց յետ որոյ այն դերագոյն Մէկն ասանկ փայտի մը վրայ կախուած անմահական կենաց պտուղ երևցաւ, այդպիսի փայտըն այլ շատ հեղ շատոց ցանկալի եղաւ, ինչպէս հիմայ այլ Աստուածատրոյ. որ և ուրախութիւն իր յետին յենարանը ողջունելով, գուցէ պահ մը կարծեց, թէ ուրեմն իր երկու բանտակիցքն այլ վերջապէս իրեն ընկերակից պիտի ըլլան յաւիտենական ճամբուն մէջ: Իրաւ ունեցաւ երկու ընկերներ, բայց ոչ զՆերսէս և զՍահակ. այլ զնմանիս անոնց՝ որ իրեն նմանութեան նախօրինակին երկու կողմը կանգնեցան՝ ի Գողգոթա. — երկու յանցաւոր, երկու չարագործ, երկու մահապարտ: Այս Յիսուսի նմանակցութեան պատիւն այլ ունեցաւ Աստուածատուր. — Կուտեսնէս այդ փայտը, կանչեց մոգպետն, ազոր վրայ պիտի մեռնիս չարաչար, եթէ յամառեալ մնաս մտացդ վրայ: — Ես հաստատուած եմ, ըսաւ սուրբն, ՚ի հաւատս Քրիստոսի, և ամենեկին դառնալիք չունիմ. դու ընելիքդ կատարել տուր: —

1 Յովհաննէս կաթողիկոս՝ Վշնաս-Վահրամ կոչէ զմարդպանն. « յորմէ բազում չարչարանս կրեալ... ՚ի ՚իսին քաղաքի պսակի մարտիրոս պսակաւն »:

Հրամեց մոգպեան որ տանին զնա 'ի փայտն: Ստուգածատուր ուրախութեամբ վազէց գահիձներէն առաջ, որք մերկացընելով զնա՝ կասկեցին և կանգնեցին:

Ենորհակալ եղաւ Սուրբն՝ որ նաև այսպէս զգեսաներէն կողոպտելով այլ զինքը կու նմանցընէին իր տիրոջն 'ի խաչին: — Մոգպեան՝ կամ յիրաւի խնայելով, կամ սատանայութեամբ յաղթել ուզելով նահատակին, վերջին անգամ մ'այլ խաւրեց անոր՝ ըսելու, որ դեռ ժամանակ կար, բայց վերջին և կարճ ու անդարձ ժամանակիկ մը՝ զինքն ապրեցընելու, եթէ հրաժարելով 'ի քրիստոնէութենէ՝ գառնայ 'ի հին մոգութիւնն: — Սուրբն և ոչ սպասասխանուոյ արժանի սեպեց այսպիսի գեսպանութիւն: Իր լուծիւնն լուծեց բռնաւորին արիւնալից հրամանը, և ահա սկսան գահիձքն սուր սլաքներով խոցոտել կողերը, և արեան անձրև մ'իջուցընել:...

Նոյն ատեն երկու յանցաւորներն այլ հանեցին 'ի փայտն. աջակողմեանն՝ նման Քրիստոսի խաչակցին, որոյ հաւատացեալ էր, և ազգաւ Խուժիկ, հաւատքով սրբոյն ոտքերը պագաւ, և անոր արիւնով թրջած հողը իր ծոցը կու լեցընէր. իսկ անզգամ գահճապեան անոր գլուխը կռփելով շուտով հանել կանգնել տուաւ 'ի փայտըն, և նետով զարնել. որ և շուտով աւանդեց հողին: Զախակողմեանն այլ նոյնպէս նմանող եղաւ իր հին կողմնակցին. անիրաւութեանցը վրայ մեծագոյն մ'այլ աւելցուց. Հրեայ էր ազգաւ. սկսաւ աղաղակել վայրախօս ստութիւնք. Զիս « մի » կորուսանէք. զմոգութիւն յանձն առնում»: Դատաւորք մտիկ չըրին անխիղճ և անզեղջ ձայնին. կապեցաւ կախուեցաւ և կորաւ. ինքն իր դատապարտութեանը վկայելով:

Իսկ « Նրանելին 'ի մէջ երկուց մահապարտացն՝

» Ի բարձր անդուշ ողջակիզեալ յանդիման ա
 » րեգականն և ամենայն ժողովրդոցն. որ ունէր
 » խորհուրդ զարմանալի, որ յիշատակեալ 'ի նա
 » անբունւոյն բան՝ ըստ ճշմարիտ խոստմանն, թէ
 » որ հաւատայ յիս՝ զգործան զոր ես գործեմ և
 » նա գործեսցէ, և մեծամեծ ևս քան զնոյնս. և
 » Առաքեալն ասէ. Չորս յառաջն ճանաչէր՝ յա-
 » ռաջագոյն հրաւիրեաց կերպարանակից լինել
 » սրահերի Որդւոյ իւրոյ: — Եւ այսպէս քա-
 » ջութեամբ վկայեաց սուրբն Յիզիարուզիա, 'ի
 » Իֆ ամին Խոսրովու Թագաւորին, որ օր երկու
 » (էր) քաղոց ամսոյ, յաւուր կիւրակէի, յեր-
 » բորդ ժամու: »:

Ամօթապարտ դատաւորքն իբրև վերջին վրէժ՝
 չԹողուցին որ մէկէն վերցնեն Աստուածատրոյ
 մարմինը. բայց ոչ այլ շատ կրցան ուշացնել-
 հաւատացելոց խնդիրն և ձայնն բարձրացաւ.
 յաղթանակաւ իջուցին քրիստոնէացեալ մոզին
 մարմինը, և մեծ հանդիսիւ ու փառօք փոխեցին
 'ի հանգիստ վկայից, իրեն արժանաւոր տեղ մը
 'ի սուրբ տաճարին. որ և երկնափայլ լուսով
 պայծառացեալ՝ աւելի զուարճացուց զհաւատա-
 ցեալս և ամաչեցուց զմոխրասպաշա մոզերը:

Այսպիսի սանձալի և շատ ատենէ վեր չսուած
 նահատակութեան մը համբաւ, (որով և Յիւլի-
 անուստ) ¹ շուտով ասրածեցաւ բոլոր ա-
 րևելեան քրիստոնէից մէջ, և Յունաց կայսրու-

1 Այս անուանս մէկ հնագոյն գործածութիւն մը յայտ-
 նուեցաւ 'ի Չինաստան, գիտնոց և քրիստոնէութեան
 մէջ հռչակեալ արձանագրութեան մը վրայ, շինարէն և
 ասորերէն, պատմելով այն աշխարհին մէջ քրիստոնէու-
 թեան քարոզուիլը յամին 636. արձանն գրուած է յա-
 մին 781. ստորագրողն րէն մէկն է Յիւլիանոս քահա-
 նայ, հայր Ազամայ սարկաւազի, փոխանորդ արքե-
 պիսկոպոսին:

Թեան ընդարձակ գաւառները. ու յախաջան մեր սուրբ կրօնից նոր և յայանի յաղթանակին վրայ. բայց ամենէն բաղդաւոր սեպուեցան Հայք. ա. նոր հանգիստարան ընծայելով իրենց մայրաքաղաքը, մայր եկեղեցին, և ինչուան հիսոյ՝ տարեկան տօնախմբութիւն մը:

Նախայիշեալ Մենանդր պատմիչն՝ իր կորուսեալ և կորատեալ պատմութեան մէկ պատառին մէջ՝ սրբոյն մէկ վերջի խօսքը կու յիշէ, երբ խաչին վրայ պրկուած էր, և երբ կու յորդորէին Թողու զքրիստոնէութիւնը՝ որ իրեն մահուան պատճառ պիտի ըլլար. Ես ոչ եթէ կը ցաւիմ, ըսաւ, այսպիսի կրօնք մը գանելու, հապա ուշ գանելուս համար: — Իսկ նոյն հեղինակին առ սուրբն նուիրեալ վերտառութիւն, զոր և ՚ի սկզբանն յիշեցի, այս է.

Մոգ ես երբեմն ի Պարս էի Յիզիտըուզիա,
 Ի հեգեգանս սնտախ ըզյոյս իմ կառուցեալ.
 Հուր ճարակէր զոստանն իմ. յօգըն ձեպեցի.
 Ճեպէր ի նոյն ու ամենազօր Քրիստեայ ծաւայն.

Նա զբընութիւն նուաճէր բոցոյն. իսկ ես
 պարտեալ՝

Զաստուածայինն յաղթուէ ընկալայ պսակ:

Այսպէս օտար մը, Յոյն մը, բայց հաւատարիմ և ընտիր հեղինակ մը, Մենանդր, կարճ ատուերով գեղեցիկ և թանկ վկայութիւն մը կու տայ՝ թէ Աստուածատրոյ յաղթական հաւատոցը, և թէ յաղթառիթ հաւատոց ամենազօր Քրիստոնէութեանն. որ թէ ոչ կաթուղիկոսն Հայոց՝ այլ Իբը-

նայ մէկ էկեղեցւոյն աւագերեցն էր. որ « զբրն
 նութիւն նուաճեաց բոցոյն » 'ի ճարակէն 'ի ասան
 համակարին , և զտարածայինն յաղթուեան պսակ
 իջուց 'ի գլուխ քրիստոսահարաւէր մեզին Մատթ
 թի , փոխելով զնա 'ի Յիւլիոսի , այն է Ար-
 արածարար :

ԵՐԱԶ ՎԱՐԴԱՆ ԿԱՅՍԵՐ

3 Յունիս, 713.

Սովորաբար քննադրքն կարծուին երազա-
տես. բայց բարոյապէս խօսելով՝ աւելի շատ են
արթնութեան ատեն երազ տեսողք, երբ չը-
լալու կամ շատ անստոյգ ու գիպուածական
կամ չափազանց բաներ կու մտածեն, կու
յուսան, կ'ուզեն կամ կ'ատեն: Այսպիսի քուն
կամ երազն այլ գրեթէ բնական քնոյ և երա-
զի պէս հասարակ է մարդկան, թէ և ոմանք
քիչ ոմանք շատ տեսնեն. իսկ իր ազգեցութիւնն
աւելի զօրաւոր է, իր բերած երբեմն ուրախու-
թեամբն և շատ հեղ տխրութեամբք: Բան մ'ե-
րազել փափագով և յուսով՝ և գանել զայն, մեծ
բաղք մեծ ուրախութիւն է. երազել և չգանել՝
տխրութիւն է. առանց երազելու՝ գտածը կո-
րուսանել՝ աւելի մեծ և ստոյգ տխրութիւն է.
Իսկ երազել և գանել, յետոյ դարձեալ այն փա-
փագած և գտածը երազի պէս կորուսանել՝ տրի-
սութենէ ալ վեր է, ցաւալի ամիշութիւն է: Այս-
պիսի է մեր պատմելու երազն ալ. որուն նը-
ման սաստիկ՝ իրաւ քիչք երազած են, բայց շա-
տեր կան որ ասոր կու նմանին, գոնէ երազին մէկ
մասովը: Երկրաւոր փառաց և բաղքի յեզափո-

խութեանց մեծագոյն օրինակ մը ցուցնեն լո՛ւ֊ կըրնայ ամենուն խրատ ըլլալ Վարդան կայսեր՝ երազն:

Այս Վարդանս ինքնին երազեալ՝ այսինքն մը տացածին կամ առասպելէալ անձ մը չէ. այլ ստոյգ և պատմական, թէ ինքն և թէ իր գլխաւոր երազն. քեզի ազգակից է, Հայկակ, և Յունաց Կոստանդնուպօլսի կայսերաց թագակից, ը գարուն սկիզբը: Երբոր մեծին Կոստանդիանոսի ցեղին պայազատութիւնն հատաւ մահուամբ Փոքր թէոզոսի և անոր քեռան Մարկիանոս կայսեր, կայսերութիւնն զօրաւոր կամ բռնաւոր իշխանաց ձեռք ընկաւ, (աւելի թրակացի իշխանաց) որք դար ու կէս տիրեցին. ասոնց վերջընթերն Մօրիկ կայսր՝ ըստ մեր պատմըչաց՝ Հայ էր, յՅշական գեղէ Արագածոտն գաւառի¹. ասոր յաջորդ Փոկասը սպաննելով անուանին Հերակլ կայսր՝ յափրշտակեց զթագը և ժառանգեցուց իր ցեղին ամբողջ դար մը: Բայց որովհետև թէ ինքն թէ իր նախորդաց շատերն յափրշտակող եղեր էին, և իր յաջորդքն այլ անարժան և ժողովրդեան անտիրելի էին, թագախնդրութիւնն կամ կայսերութեան փափագն և կռիւն՝ սովորական բան մ'եղաւ զօրաւոր և ճարպիկ իշխանաց:

Ասոնց մէջ՝ եթէ ոչ շատութեամբ թուոյ՝ բայց շատութեամբ արդեանց և ուժոյ, նշանաւոր էին գրեթէ բոլոր Ե-ԺԱ դարուց միջոց՝ մեր համազգի Հայ իշխանաւորքն և զօրավարքն՝ Կ.Պօլսի ինքնակալաց ծառայութեան մէջ, ինչպէս յայանի է ամենայն պատմագիտաց. սպա զարմանք չէր եթէ իրենք այլ՝ բնիկ Յոյն իշխանաց հետ՝ կայսերա-

¹ Ըստ Յունաց՝ էր յԱրարիսոս քաղաքէ Կապպադոկիոյ, որ է 'ի Փոքր Հայս, և բուն ցեղն հռովմայեցի էր:

կան թագին փափագող կամ յափշտակող ընտրելիս. մանաւանդ որ շատ հեղ իրենցմէ առաջ թե՛ ազգային թէ՛ յոյն զօրքն և իշխանքն՝ իրենց կ'ընծայէին թագը: Արդէն Հերակլի վերջին պայտազատաց ատեն մէկ երկու պայտախի անձինք փորձ փորձեցին, թէ և ոչ յաջողեցան. ինչպէս Շաղափ մը ամատունի կամ պարսիկ, որ երբեմն արևմտեան Հայոց զօրավար կամ իշխան էր, և յամին 667 թ. Կոստանդ (Թոնն Հերակլի) կայսերէն գլուխ քաշեց, բայց դիպուածով մը շուտով մեռաւ (ձիէն ընկնալով): Հետևեալ տարին Կոստանդը սպանողք իրենց կայսր ընտրեցին զՄժէժ. որ հաւանօրէն Թոնն էր մեր Մժէժ Գնունի զօրավարին, որ Հերակլի ատեն քաջութեամբ և խոհեմութեամբ շատ անուանի էր. խնկ կայսր ընտրուած Մժէժն աւելի երևելի էր իր հասակին մեծութեամբ և գեղեցկութեամբն, որոյ համար ընտրեցին զսա սպանելոյն հակառակորդքն, և խոստացան պաշտպանել. վասն զի ինքն Մժէժ կու հրաժարէր և յանձն չէր առնուր. և անոնց փրատեցութեան ալ զոհ եղաւ. և ոչ տարի մը ահամայ կայսրութեան անունը կրելով թագին հետ իր թագադանգուր գլուխն ալ կորոյս (669), զոր Սիրակուսայէն (Սիկիլիոյ քաղաքէ) խաւրցին 'ի Կ.Պօլիս առ որդին Կոստանդայ՝ Կոստանդին Դ: Այս Կոստանդին թէ՛ ծննդեամբ և թէ՛ արդեամբք արժանի ժառանգ էր աթոռոյն, բայց անարժան հօրը նման՝ անարժան որդի մը յաջորդ ունեցաւ, այն է Յուսաֆինիանոս Բ:

Ասոր անկարգութեանց, անգթութեանց, և անկրօնութեան չգիմանալով իր ժողովուրդն՝ գահընկէց ըրին (695), և ակզը նստուցին Ղեւոնդ պատրիկ քաջ զօրավարը, որ հայրենեօք էր յիսաւրիոյ Ալուլիկիոյ, և հաւանօրէն Հայ, ինչպէս էր անտարակոյս իրմէ ոչ շատ տարի վերջը ընտ-

րուող և 25 տարի (717-741) կայսր եղող Վերան Իսաւրայէն. (Թէպէտ վարքովն և գործքերովն իր նախորդէն՝ Յուստինիանոսէն՝ սակաս զգուելի չեղաւ)։ Աւետնգ Թէ և սիրելի և արժանաւոր անձն, բայց իրէք տարիէն եաւ (698) իրմէ բըռնագունի մը ձեռք ընկաւ. Ադաիճաբ անունով Առաիկոսցի մը ախրեց Ա. Պօլսոյ, և Աւետնգի քիթը կտրելով, (ինչպէս Աւետնգ ալ Յուստինիանոսին կտրեք էր) փակեց վանքի մը մէջ, և ինք զինքն անուանեց Տէբէր Բ։

Այսպէս կայսերութեան կամ Թագին խաղալիկ եղած ատեն՝ մեր Վարդանն այլ իր կայսերական երազը տեսաւ։ Իր ինչ առճմէ կամ տունէ ըլլալն յայտնի չէ, Թէ և յոմանց Մամիկոնեան կարծուի. անշուշտ այն Հայերէն էր որ շատնց Յունաց ծառայութեան մէջ մտեր և յառաջացեր էին. իր հայրն այլ յունական անուամբ Նիկեփոր պատրիկ կոչուէր. ինքն այլ զինուորութեան մէջ յառաջադէմ և ճարպիկ, լեզուանի և զուարթ մարդ մ'ըլլալով՝ սիրելի եղած էր ճանչուորներուն. և աւելի այս ձիրքերուն ուժովք քան Թէ քնով կամ գինւով հարբած ըլլալով՝ երազ մը տեսաւ, (յամին 701) որ իր կենաց մեծ և իրական երագին պատճառն եղաւ։ Տեսածն էր, ինչպէս ինքն պատմէր, արծիւ մը որ գլխուն վրայ կու թռչրտէր. Անշուշտ ասիկայ նշան է, ըսաւ, որ օր մը ես կայսր պիտի ըլլամ։ Եւ ինչպէս որ կ'երևի՝ միայն զինուորական և աշխարհային բաներու հմուտ, աւելի հարկաւոր բաներու անհմուտ էր. գնաց անուանի եղած ճգնաւորի մը պատմելու և խորհուրդ հարցընելու. ճգնաւորն, որ խաբուած կամ խաբերայ մ'էր, միանգամայն և մոլորամիտ միակամագաւան և երազագէտ մը, Վարդանայ փառահեղ կերպարանքէն յոյս առնելով որ իրաւ կրնայ օր մը կայսր ըլլալ, ինչպէս

վերոյիշեալներն. Անտարակոյս է, ըսաւ, կայսր ըլլալը. բայց (հայհոյանք մ'ալ աւելցուց) պայմանաւ Աստուած քեզի կուտայ կայսերութիւնը՝ որ եկեղեցւոյ Զ ըսուած արեղերահան ժողովը ջնջես, այսինքն անոր հաստատած գաւառանքը: Վարդան առանց առաջ ետև մտածելու, խօսք տուաւ, որ եթէ կայսր ըլլայ՝ այնպէս ընէ: Եւ երազէն աւելի այն սուտ մարգարէին հաւատալով և վստահանալով՝ պատմեց իր մէկ բարեկամին՝ եղածը և ըլլալէքը. բարեկամն՝ որ ճգնաւորին պէս ցած մ'էր, ապագայ անստոյգ կայսերէն աւելի՝ ներկայ ստոյգ կայսերէն վարձք առնուլը իրեն շահաւոր գտնելով՝ գնաց ասոր պատմեց լատծը: Ապսխմար մէկէն բռնել տուաւ զՎարդան, և խելի պէս ծեծեւէն ետև՝ գլուխն ալ ածիլելով շղթայի զարկած աքսորեց մինչև 'ի Աեփաղանիս կղզի, Յունաստանի արևմտակողմը:

Վախնալու մահուանէ մը ազատելով՝ Վարդան՝ տասը տարի ատեն ունեցաւ իր երազին վրայ նոր նոր երազներ տեսնելու և դեռ յուսով սպասելու. երբ իր աքսորուէէն քանի մը տարի վերջ Յուստիանոսն Արիստակէս, այսինքն Անչատն (քիթը կտրած), կատղած գաղանի պէս փախչելով իր արգելանէն՝ որ էր Քերսոն քաղաքն Արիմու, նախ Թազրաց ապաւինելով, ապա Բուլղարաց, և ասոնցմէ զօրք առնելով եկաւ պաշարեց առաւ իր հին Թագաւորանիստ քաղաքը և Թագը (703), բռնեց զԱպսխմար որ փախեր էր, և անոր նախորդ Աւոնդ կայսեր հետ մէկտեղ բերելով, և ամեն խայտառակութիւն տալով՝ կրկիտին մէջ գետնի վրայ ձգեց կոխկըռտեց, մինչդեռ յիմարած ժողովուրդն սաղմոսին խօսքը իրեն յարմարցընելով կու պոռչքտար. « Ի վերայ իժի 'ե » քարբի գնացես դու, զառիւծն (Աեւոն) և » զվիշապն (Ապսխմար) առ ոտն կոխեսցես ». յե-

այ ուրիշ գազանաց ամփիթէաարոն մը տանել
ու գլխատել տուաւ զանոնք: Իսկ ինքն իր ազեղ
կերպարանաց ծածկոց մը հնարեց, ոսկեղէն քիթ
մը. զոր՝ տմեն անգամ հանած ատեն, կ'ըսեն,
սոսկալի գազանական կատաղութիւն մը կ'իմա-
նար. և գազանէ աւելի անգութ և անկարծելի
կոտորածներ ըրաւ՝ իր երկրորդ անգամ վեց տա-
րի թագաւորութեանն ատեն: Սատանայական
լքութեամբ մը Աստուծոյ դէմ երդուած էր իր
ամեն հակառակորդներէն վրէժ առնուլ. և ոչ
միայն անոնց, հապա շատ անմեղաց ալ չարաչար
տանջանք և մահ հասուց. արիւնոտ աչացն առջև
կրօնք սրբազան բան չէր երևեր: Ոչ միայն կայս-
րութեան, այլ և մարդկութեան զգուանք և ցու-
ցանք մ'եղաւ, ուսկից ամենքն կու գանկին և կու
գողային:

Յետ ջարդելու ջնջելու Կ.Պօլսի և անոր մօտ
տեղերու մէջ իրեն թշնամի սեպածները, բոլոր
օխը դարձուց իր աքսորանաց տեղոյն (Քերսո-
նի) բնակչացը վրայ. որովհետև հոն անոնց մէջ
եղած ատեն միշտ կու սպառնար թէ երբ ազա-
տութիւն գանեմ՝ զձեզ սլիախ չարչարեմ, անոնք
ալ ուզեցին զինքը հալածել, և հազիւ թէ կրցեր
էր փախչիլ անկէ: Հիմայ բոլոր նաւերը ժողվեց,
և զամենքը ստիպեց որ գան օգնութեան. ին-
չուան, կ'ըսեն, 100,000 մարդ լեցուց նաւե-
րուն մէջ և զրկեց ՚ի Քերսոն, գլուխ դնելով Ստե-
փանոս անուամբ գազանամիտ մարդ մը՝ զոր ան-
ողորմութեանն համար ամենքն (ասիւրացի) կոշտ
կամ կատղած կոչէին. սպառուիրեց ասոր՝ Քեր-
սոնի բնակչաց մէկն այլ ողջ չթողուլ, և անոնց
տեղը աքսորածներով լեցնել: Այս աքսորելոց
մէկն այլ ըրաւ երազատես Վարդանը, Կեփալո-
նիա կղզիէն հանելով և հոս քշելով:

Թողունք հոս յիշել Քերսոնի մէջ եղած ահեղ

կոտորածը, և անկէ ապրած ու նաւով գէպի
 Կ.Պօլիս զրկուած տղայոց և մարդկանց կորսուելի-
 ւը նաւակոծութեամբ Սեւ ծովուն մէջ, որոց
 թիւը կ'ըսեն (գուցէ չափազանցօրէն) 63,000
 էր, թէ և մէկտեղ սեպուխն նաւասախք և զօրա-
 կանք, զիակնին հարիւրաւոր միոններով հեռու
 ծովեզերքներ ծփալով զարնուեցան երկայն ա-
 ւեն: Կատաղին Սաեփանոս՝ որ քան զՊնչաան
 նուազ կատաղած էր, աչք գոցեր էր որ մաս մը 'ի
 բնակչաց Քերսոնի փախչին, և իրեն անզ վերա-
 կեցու թողեր էր զՆղիա՝ կայսեր զինակիրը: Երբ
 այս փախչողներն լսեցին որ Սաեփանոս նաւակո-
 ծեալ խեղդեցաւ, սկսան դառնալ իրենց ամայի
 հայրենիքը. բայց գազանացեալ կայսրն այլ լսե-
 լով անոնց ապրիլը՝ նորէն զօրք խաւրեց վրանին.
 անոնք յեաին յուսահատութեամբ զինուած, և
 Խաղրաց օգնութեամբ՝ ջարդեցին կայսեր զօրքը,
 և միաբերան անէծք ու նզովք կարգալով այնպի-
 սի հրէշի մը վրայ, ուղեցին զՆղիա (որ իրենց
 կողմը դարձեր էր) կայսր անուանել, սա վախնա-
 լով հրաժարեցաւ: Ահա այն աւեն միաբանեցան
 և կայսր կանչեցին ու դրին զՎարդան, անունն
 այլ փոխեցին 'ի Փիլիպի: Չոր սխալ ըսելով և
 գրելով ոմանք՝ Փիլիպի՝ անուանեն, ոմանք Փի-
 լիպոս, և ոմանք 'ի մեր սպասմէաց այլ Փիլի:
 Այս բանս եղաւ 711 տարւոյն վերջերը. Վար-
 դանայ երազն ստուգուեցաւ, բայց ոչ բօլորովին
 և ոչ կարծածին չափ երկայն և յաջող:

Այս վայրկենէն ետև Յուստինիանոս կայսեր
 անգազարելի կատաղութիւնն և տազնապը նկա-
 բազրել՝ գրեթէ անկարելի է, առջի գործքն եղաւ
 մէկէն վազել երթալ Նղիայի տունը. անոր եր-
 կու անմեղ երեխայ տղայքը իրենց մօր գրկին մէջ
 ինքն իր ձեռքով սպաննեց, մայրերնին այլ մա-
 հուանէ աւելի մեծ նախատանաց մասնեց. յե-

տոյ շուտով նոր նաւախումբ մը կազմեց՝ ամենայն պատերազմական գործիքներով լըցուցցաւ: Մօրոս անուամբ մէկու մը յանձնեց սաստիկ սպառնալեօք՝ որ երթայ հիմնայատակ ընէ զՔերսոն, և ոչ մանր տղայոց խնայելով. անանկ որ ոչ կենդանի մնայ, ոչ շէնքի նշան մը, այլ վարուցանի տեղ դառնայ: Մօրոս տիրոջը բաղձանայ համեմատ շուտով հասաւ 'ի Քերսոն, և սկսաւ պարիսպը ծեծել ու փլցընել. բայց յանկարծ Խազրաց գունդ մը վրան հասաւ, գաղթեցուց: Մօրոս տեսնելով որ կամ ասոնցմէ պիտի ջարդուի, կամ յետ դառնալով կայսեր բարիութեան զոհ պիտի ըլլայ, ինքն ալ Քերսոնացւոց կողմը դարձաւ, միացաւ անոնց հետ. նոյն միջոցին Վարդան այլ Խազրաց կողմէն դալով նոր զօրագնդով մը՝ նորէն կայսերական պատուով ընդունուեցաւ: Յուստինիանոս կու զարմանար իր նաւերէն լուր մը չառնըլուն, և կասկածելով՝ անհամբերութեամբ մնացեալ զօրքը ժողվեց, գունդ մ'ալ 'ի Բուլղարաց օգնութիւն առաւ, և գնաց ցամաքէն մինչև 'ի Սինոպ: Հոնկէ տեսաւ որ նաւատորմիղն առաջաստաբաց կու գայ դէպ 'ի մայրաքաղաքն. նաւ մը խաւրեց ընդ առաջ լուր բերելու. լուրն աս եղաւ՝ որ տքսորեալն Վարդան կայսր եղեր է և կու գայ Վ. Պօլսի վրայ:

Հոս վերջին անգամ Յուստինիանու ոսկի թիթն ընկաւ, և բոլորովին գազանացաւ. անհանգիստ և անգազար վաղեց դէպ 'ի մայրաքաղաքն. բայց տեսաւ որ Վարդան իրմէ առաջ հասեր տիրեր է. նոյն երագութիւն դարձաւ 'ի Բամաարիս՝ որ Քաղկեդոնի (Քաաը-քէոյ) և Նիկոմիդիոյ (Իզնիմիս) մէջտեղն է. բայց հոն ալ Վարդանայ վախն և սուրն հասեր էր. վասն զի հոս խաւրեր էր զՆղիս, որ երբեմն իրեն տէրը պաշտպանող զէնքերը անոր դէմ դարձրնէ: Նղիս տեսաւ որ այն իր կատաղած

հին տէրն պատրաստուեր է պատերազմի. մասեցաւ անոր Յոյն և Բուլղար զօրացը, խմայուց որ ինքն պատերազմի համար եկած չէ, այլ զիրենք ազատելու անանկ այլանդակ հրէշի մը ձեռքէ. և խոստացաւ նոր կայսեր շնորհքները. մէկէն իր կողմը դարձան դիմացի գունդերն այլ: Քթակոտոր կայսեր ուրիշ բան չմնաց՝ բայց յուսահատ փախուստ. սակայն շուտով վրայ հասաւ իր քաջ բայց տիրանենդ զինակիրն (Նղիա). մազերէն բռնեց քաշեց, և իր դաւաձան սրովն կտրեց այն գոռոզ գլուխը՝ որ 26 տարիէ վեր ահով դողով և անբաւ արեամբ լցուցեր էր զծով և զցամաք արևելեան ընդարձակ կայսերութեան. և խառնեց առ Վարդան: Նոյնպէս սպանուեցաւ Յուստինիանոսի առաջին պաշտօնեայն և գլխաւոր պատրիկն Վարապրեակուր, որոյ անունն յայանէ որ աղգաւ Հայ կամ Վրացի էր:

Մօրոսի և Յովհան ճնճղուկ ըսուած մէկու մը յանձնուեցաւ՝ աւելի անգուծ և սրտակտուր դործ մը. սպաննել զՏիրեր՝ զորդին Յուստինիանու: Իրաւ հրէշի մը ձագ էր սա՝ բայց գեռ անփնաս անմեղ ձագուկ մը, վեց տարեկան. զոր մամն (Անաստասիա) փախուցեր էր Ս. Աստուածածնի եկեղեցի մը, և վրան գլուխը սրբոց նըշխարքներով լցուցեր էր. մէկ թաթիկովը խորանը բռնել ատեր էր, մէկալովը Քրիստոսի աշխարհակեցոյց խաչին կտոր մը. ինքն մամիկն ալ խորանին դռն առջև պահապան կեցած՝ վայրկենէ վայրկեան կու սպասէր սրտաթափ սև վայրկենին. և ահա անողորմ գահիճքն ներս թափեցան: Անաստասիա՝ վազեց ընկաւ պլլըւեցաւ Մօրոսի ոտքերուն, լալով ճչալով ողորմութիւն կու կանչէր. բոլոր տաճարն, կրնամք ըսել թէ բոլոր բռնութիւնն իսկ ողորմութիւն կու մուրաբ անմեղ գառնուկի մը համար. բայց այն օրերը՝ միայն

մարդկանց սրտէն վերցուեր էր ողորմութիւնն: Մինչդէռ մամն Մօրոսի կու պազատէր, անդին անուանեալ ճնճղուկն՝ գիշատիչ անգղ դարձած՝ տղուն վրայէն սրբազան մասունքները վերցընելով, և կէս մ'ինքն իր վիզն անցընելով՝ քաշեց երեսայն ինչուան եկեղեցւոյն դուռը, աստիճաններուն վրայ ձգեց, մերկացուց, մորթեց. տարաւ թաղեց ուրիշ եկեղեցւոյ մը մէջ: Անով մարեցաւ Հերակլեան ցեղն, ամբողջ դար մը ինքնակալելով վեց թագակիրներով. որոց վերջնոյն (Յուստինիանու) ազեղ գլուխն՝ յեա խոյտառակուելու 'ի Կ.Պօլիս՝ զրկուեցաւ մինչև 'ի Հռովմ. և հոն ալ ժողովրդեան ուրախութեան պատճառ եղաւ:

Այս ուրախութիւնը երկարատև չբաւ Ալարդան, ինչպէս կու յուսացուէր. վասն զի իր խոսամանը վրայ չարաչար հաւատարիմ կենալով՝ անհաւատարիմ եղաւ իր պատուոյն և կրօնից. սուտ ձգնաւորին ըսածին համեմատ Գննաց միակամեայց մոլորութիւնը ծաւալել յարեւելք բոլոր. ուղղափառ եպիսկոպոսները հալածելով և մոլորեալներ զնելով տեղերնին, ժողովակ մ'ալ ընել և դատապարտել տուաւ 2 սուրբ ժողովը. և իր խելօք գիր մ'ալ գրեց 'ի Հռովմ առ սրբազան հայրապետն. զոր ամենքն արհամարհելով մերժեցին, և ինչուան զէնք առնելով իր խաւրած զօրքը ջարդել կ'ուզէին, եթէ Ս. Պապն չարդեւուր: Միայն մէկ բարի հօվուի մը խնայեց Ալարդան. ասիկայ էր Ռաւեննայի արքեպիսկոպոսն Փելլքս, զոր Յուստինիանոս կուրացուցեր և արսորեր էր 'ի Քերսոն Ալարդանայ հետ. որ պանդխտութեան և թշուառութեան ընկեր ունենալով զնա՝ սերկապեր էր հետը. և երբ կայսր եղաւ՝ դարձուց իր աթոռը շատ ընծաներով. (որոց մէջ կար պզտիկ սոկեղէն թագ մը՝ անգին գոհարներով զարդարած, որուն համար Հրեայ մը ըսաւ յետոյ Մե-

ծին Կարողութի՛ թէ բոլոր Ռաւեննայի ջրհոսանքն
կերտ մայր եկեղեցիէն աւելի կ'արժէ) :

Իր երազին և երազահանին միայն հաւատացող և
ինչուան կրօնքն ալ արհամարհողն՝ ՚ի հարկէ ուրիշ
ազնիւ զգացմունքներ չէր կրնար ունենալ. պէտք
չէ բնառուել թէ արգէօք յիշէց Վարդան իր ծագու-
մը, ո՞ր ցեղէ, ո՞ր ազգէ ըլլալն. և ըրա՞ւ բարիք մը
իր նախնական հայրենեացը : Ընդհակառակն կ'ի-
մացընեն պատմիչք, որ նեղեց զՀայս, և շատ գաղ-
թական հանել տալով ՚ի Մեծ Հայոց՝¹ քչեց Գ
և Գ Հայոց կողմերը, որ ևն Մալազիա և Խար-
բէրք. որոց տիրելով Արաբացիք՝ ընդունեցան և
տեղ տուին Հայոց. ասոնք ալ յօժարութեամբ
միաբանեցան զիրենք ընդունողաց հետ : Թերևս
ասով աւելի քաջալերուեցան Արաբացիք Փոքր
Ասիոյ զանազան կողմերը կոխելու, ինչպէս Բուլ-
ղարք ալ ինչուան Կ. Պօլսոյ մօտ սահմանները աւ-
րելու և այրելու : Վարդան՝ ոչ իր անուան, ոչ
իր պատւոյն և ոչ իր առջի տուած յուսոյն հա-
մեմատ՝ քաջութիւն ցրցուց ասոնց դէմ. այլ կար-
ծես թէ իր երազածը և չերազածը ստուգել ու-
ղելով՝ ինք զինքը թողուց բաղդին գիրկը, և միայն
անոր ցուցած փափկութեանցը մէջ թաղուեցաւ :

Իր նախորդն (Յուստինիանոս) անչափ բռնաբա-
րութիւն և կոտորածներովը՝ անբաւ ստացուածք
և հարստութիւն ժողովեր էր, որովք շատ քա-
ղաքներ կրնային շինուիլ, և շատ բանակներ զի-
նուիլ. Վարդան իր կայսերութեան մէկ ու կէս
տարուանը մէջ՝ գրեթէ բոլորն ալ մսխեց, ան-
չափ և անկարգ զեղխութեամբ, որովք շատ խայ-

¹ Յայսմ. Հոսի Զ. վան Յուստինիանու ասէ. « Հա-
, լածեաց զազգս Հայոց վան ուղղափառ հաւատոց յիշ-
, խանութենէ իւրմէ . և ուրախացեալ Տաճկացն բնակե-
, յուցին զնոսա ՚ի Մելաենի, ՚ի Միջագետս Ասորոց » :

տառակուծիւն, մնաս և մեղք հաւանց շատանց և եթէ դեռ արտաքին սիրուն կերպարանքք և ճարտար ու բանիրուն խօսուածքք պահած չըլլար, անշուշտ և ոչ այն 18 ամիսը կու թագաւորէր: Բայց ինքը մեծ յոյս ունէր՝ իր խաբեբայ մարդարէին վստահացած՝ որ երկայն տարիներ պիտի վայելէ կայսերուծիւնը: Սակայն եթէ այն կարծեցեալ տարիներն այլ այգալէս վատուծեամբ պիտի անցընէր, պէտք է մեր ազգուծեան և մարդկուծեան պատուոյն համար գոհ ըլլանք՝ որ յոյսն պարսպ ելաւ, և շուտով հասաւ իր երազին վերջը, կամ նոր և անակնկալ երազ մը. որ պատմուծեան ամենէն հիացուցիչ և անհասկացիչ երևոյթներէն մէկն է, կենաց նշանաւորագոյն յեղափոխուծեանց մէկն, բարոյականի զարմանալի դաս մը. յորում կրնամք բովանդակ մարդուս բնուծիւնը կամ փափագները նկատել ՚ի Վարդան և խրատ առնուլ:

Աշխարհիս մէջ անշուշտ շատերն փափագեր և երազեր են, բայց խիստ քիչ եղած են Վարդանի նման այսպէս յանկարծօրէն և այսչափ մեծ փառքի, իշխանուծեան և բարեաց հասնողք. երկու անգամ արքսորուած և շատ հեղ հաղիւ մահուանէ ազատած, մանաւանդ անանկ բռնաւորի մը (Յուսափնիանոսի) ձեռքէ, որուն զոհ եղան աւելի ապահովագոյն կեանքեր. և երկրիս ամենէն բարձր և փառաւոր գահոյիցը վրայ նստած, որ այն ատեն դիպուածով մ'այլ (զոր վերն յիշեցի) անբաւ գանձով և հարստուծեամբ լեցուած էր: Զասոնք՝ անկարծ բաղդ գանողի մը պէս անկուշտ կերպով վայելէլը բաւական չսեպելով, ուզեց Վարդան (մէկ քանի շատ անուանի եղած փափկակեաց և զեղիս մարդկանց նման) մէկ օրուան մը մէջ փորձել զգալ այն ամենայն բարիքը՝ որուն կրնայ բաղձալ մարդուս սիրան և բնուծիւնն:

միայն ներկայ կեանքը մտածելով. մեկ օրուան մը մէջ բովանդակել իր աշխարհակալ կայսերութեան կորելի փառքը և վայելքը: Այս եղաւ իր մեծագոյն երազն. որ ուզածին պէս սկսաւ, չուզածին պէս լմրնցաւ:

Այն օրն էր Քրիստոսի Թուահանին 713 տարւոյն յունիս ամսոյն երեքը, Հոգեգալստեան տօնին նախընթաց օրն (շաբաթ), որ ոմանք Կ.Պօլիս քաղքին հիմնարկութեան օրն էր կ'ըսէն, և այն ժամանակի սովորութեան համեմատ Քաղաքին ծննդոց օրն¹. բայց ըստ այլոց նոյն ինքն Վարդանայ ծննդոց տարեդարձ օրն էր: Այս օրս ուղեց իր աւուրց մէջ նշանաւոր ընել, և եղաւ ուզածէն շատ անգին. նշանաւոր բոլոր կայսերաց, դարուց, աղգաց և մարդկութեան աւուրց մէջ: Առաուն՝ քաղքին մեծ կրկէսը՝ (Աթ մէյտանը) զարգարել տուած ըլլալով՝ մեծահանգէս և փառազարդ կառարշաւ մ'ընել տուաւ ի զուարճութիւն աշխարհախումբ ժողովրդեան. յետոյ նոյն պէս մեծահանգէս և սիրալի հեծելութիւն² մը, յորում անշուշտ ինքն ալ իր անուան համեմատ³ ահապարանոց և սիգաշարժ և սակզարդ երիվարի մը վրայ նստած, աւելի իր նախնեաց սեփական ճարպիկ նստուածքով և վազուածքովը կուզմայլեցընէր տեսողները, քան իր և իր ձիուն և իրեն անմիջապէս քովէն գացողներուն վրայի ակնախրալի և մեծահարուստ զարգուց և սպառազինութեանց փայլմամբը. որովք՝ երկրիս երեսէն սահող արեւու մը պէս կ'անցնէր քաղքին մէկ ծայրէն մինչ ՚ի մէկայլ ծայրը. և շատ աշխարհակալներու չըրած մեծութիւնը ցուցընելով՝ ինքն որ

1 Γενέθλιος τῆς πόλεως ἡμέρα.

2 Cavalcade, ՏՃ. Պէնէլ:

3 Փիլիպպոս Զեմեք ըսել է:

հազիւ աշխարհագիււտ կրնար ըսուիլ, հազար հոտ յաղթութեան և փառաց նշան գրօշնէր՝ օրուս մէջ բարձրացուցած տանել կու տար. հազար երաժիշտ, մեծամեծ և բարձրաձայն փողերով և փանդումբք՝ այնպէս կու թնդացընէին չորս դին, որ կարծես թէ ոչ քաղքին հիմնարկութիւնը հռչակել՝ այլ անոր հիմերը դուրս հանել կու զեն. — փողերէն և փանդիւններէն աւելի կը տիրէր ուրախական և հանդիսական ձայն ժողովրդեան, որ զիրար հրելով՝ իբր թէ առանց ոտքի հեղեղաբար հեծելոց քովէն և ետևէն կ'երթային: Այն օր Վ. Պօլխս նեղ եկաւ իր ժողովրդեան, կայսերութիւնն՝ Վարդանայ սրտին:

Օրուան մէկ մասն փառաց փայլման և վայելից նուիրելով, մէկայլ մասն այլ փափկութեան վայելից սլաճուած էր: Վարդան նախ գնաց մտաւ Զեւքսիտպեան ջերմուկք ըսուած բաղանիքը, որ կայսերական պալատան և Ս. Սոփիայ եկեղեցւոյ միջոցն էր: Յետոյ կարգն եկաւ կերութեամբ, ուր երկայն ժամեր անցուց իր պալատան մեծամեծաց հետ. և ինչ որ այնպիսի օրուան մը համար կրնայ մտածուիլ և պատրաստուիլ՝ կար սեղանոյն վրայ, ՚ի հարկէ չափէն շատ և շատ աւելի ուր նստած առենն՝ Վարդան դեռ Վարդան կայսրըն էր. սիրան առջինէն աւելի ուռած մեծցած, թերևս քան զՆաբուգոդոնոսոր և զԲաղասասար մեծափառք և մեծալայելք կարծելով զինքը. իսկ անկէ ելած առեն, աւանդ, ոչ թէ արևելքի կայսեր, ոչ թէ Մշոյ գեղի մը յետին Վարդանին չընորհքն այլ ճկար վրան, այլ կ'ամաչեմ ըսելով թէ նուաստացեր էր քան զանբան. խոկած խանդրած տիկ մ'էր դարձեր, աւելի գինւով քացխած քան կերակրով փքուած: Այսպէս ըննցացորեկուան հանդէսն, երկըննալով ՚ի մէջ ջահերու զիշերուան, օրոյ մէկ հատիկ հարկաւոր վայ-

էլք պիտի ըլլար խոր և երկար քուն մը, որով
մէջ յիրաւի ընկաւ թաղուեցաւ Վարդան շատ
խոր, թէ և ոչ շատ երկար:

Իայց ո՞վ մարդկային բնութիւն, այդպէս մե-
ծապէս պատուեալ քու հաստողէդ յԱստուծոյ.
քու բարակ և հրեշտակամօտ աղնուութիւնդ՝
ինչպէս կրնայ այսչափ թանձրանալ և կոպտա-
տարազ խողի ու վարազի երևոյթ մ'առնուլ. մա-
նաւանդ թէ անոնց բարքն և ախորժակը՝ քան
թէ կոշտ կերպարանքը: — Այս էր քու երկայն
ատեն երկնած երազդ, ո՞վ յանկարծաբաղդ կայսր
Վարդան. այս էր քու անդրածայրագոյն փառքդ
և վայելքդ: — Տաւապեալ մարդիկ իրենց առ-
ուսալանաց և օրական աշխատանաց ու արամու-
թեանց՝ անոյշ գեղ մը մխիթարութիւն մը կու
գանեն գիշերուան քունը. քեզի՝ այդ մէկ ցօրե-
կուան վայելքդ ու մխիթ գանձերդ՝ որ կրնար
հազարաւոր ընտանիք երջանիկ ընել, քանի՜ ծանր
ու ախուր պիտի ըլլայ. — անոնք գոնէ այն ատեն
տեսած սուտ երազներով պահ մը կու սփոփին,
քու ստոյգ երազդ՝ քեզի յորչափ անտանելի պիտի
ըլլայ, երբ ալէկ մ'արթըննաս:.. Արթընցի՛ր, ո՞վ
վատաբաղդ Վարդան, ո՞վ կարծօրեայ կայսր.
վասն զի ահա քու վերջին խնջոյից տաճարիդ սա-
տէն այլ բաղասարեան ձեռք մը դուրս ելած՝
կու գրէ կայսրութեանդ, փափկութեանդ և ամե-
նայն բարեացդ վերջ ու վախճան: Կամ գոնէ, ե-
թէ կրնաս, գարձեալ երազէ գլխուդ նոր գալիքը:
Մտիկ դիր պահ մը խղճիդ. լսէ եկեղեցւոյ և ժո-
ղովրդեան մէջ ծածուկ փափսուք մը, տհաճու-
թիւն մը, գանգատ մը, սպառնալիք մը քեզի գէմ-
ղզա՛ մեծամեծ իշխանաց գառնութիւնը և ոխը՝
իրենց և իրենց կանանց հասուցած անարգու-
թեանդ համար. սարսէ այն պարկեշտ հաւատա-
ւորաց սրտագոչ աղօթքէն՝ որ իրենց աստուածա-

նուէր կուսութեան և առանձնութեան քննան-
բուզ վրէժը կը պահանջեն յերկնից: Թողա՛մէկ
մը այն որոտմունքէն՝ որ Թ՛րակիոյ վրայէն գոռա-
լով՝ քեզի կու մօտենայ. հոն է Գէորգ Բորափ
(գուցէ քեզի պէս արևելցի մը), Վարազբակուրի
տեղ Օպսիկիոնի՝¹ կուսակալ եղողն, որ վրագ կու
խաւրէ քու գահիձգ: Եւ ահա այդ քու կենացդ
և շատերու կենաց ամենէն մեծ և փափուկ օ-
րուան հանդիսից մէջ՝ գողի կամ ցեցի պէս ծա-
ծուկ կու մօտենայ քու երջանկութեան թելը
կրծելու կտրելու... արդէն պաշտախոյ չորս դին
քննելով՝ համարձակ մուտք գտաւ. վասն զի քու
պահապաններդ այլ քեզի պէս գինով խելագա-
րած՝ զքեզ թողեր՝ զիրենք քնոյ կամ հեշտութե-
տուէր են... ահա հասաւ ինչուան քու ներքին
սենեակներդ, քու ննջարանիդ, քու անկողնոյդ...
Ո՛հ, հիմայ արթընցիր ըսենք արդեօք, թէ քնա-
ցիր առանց բնաւ արթըննալու...:

Իե՞ռ կու խուկար թանձր քնոյ և յօգնութեան
մէջ աւաղելի կայսրն Վարդան. դե՞ռ ինքն ներսէն
ուրիշ երազ կու տեսներ, գրսէն իր վրայ ուրիշ
երազ կու տեսնուէր. և դե՞ռ շատ ուշ սաստիկ
ցնցումէ մը թօթուելով՝ բացաւ աչուրները...
Ո՛վ ահաւոր վայրկեան, թէ և կարճ. այն մէկ
ակնթարթի մէջ սրչափ բաներ տեսաւ և խնայաւ.
Ի՛նչ նորանշան և կսկծալի երազ, մանաւանդ թէ
13 տարուան տաքուկ երազոց վերջ՝ ի՛նչ ցրտա-
սարսուռ արթնութիւն: Անկարելի անբացատրե-
լի ափշուժիւն, զարմանք, կիրք, վախ և այլափո-
խութիւն. - մէկ վայրկենին մէջ՝ մէկ մը անցու-
ցած օրը և քնոյն անկողինը յիշեց, մէկ մ՛ալ տե-
սաւ որ անկողնոյ տեղ՝ մեծ վերարկուի մը միջէն

¹ Անուն կուսակալութեան՝ որոյ գաւառներն էին
Փոխզիա, Միւսիա, Բիւթիսիա:

դուրս կ'ելնէ, (որով զինքը պլլեր բերեր էր հոծ Սուփոս՝ Բորափոսի պաշտօնեայն.) — փոխանակ իր պաշտօնան ջահերուն՝ այլանդակ լոյսեր կը շարժէին չորս գին. — փոխանակ ննջարանին՝ ընդարձակ ձիարձակարանը, ուր ինքն սկսեր էր այն օրուան մեծ հանգեսը. — փոխանակ իր սպասաւորաց՝ ձառագէմ դահլիճք. փոխանակ իր փափկութեան սպասուց՝ սոսկալի սուրեր։... Ի՞նչ, ո՞վ, ո՞ւր... ըսել չմնաց. իրան թէ սուտ, երանգ թէ արթնութիւն. ի՞նչ նոր աշխարհ կ'երևի աչքերուս։... Եւ ահա նոյն իսկ վայրկենին սև և անբացուելի վարագոյր մը՝ զամեն բան ծածկեց աչքերէն, եթէ դեռ կրնային աչք ըսուիլ անոնք՝ որ պահիկ մ'առաջ թանձրամած քնով գոցուած էին, հիմայ արեամբ և յաւիտենական մթութիւն կը պէտքան։... Երկու սայրասուր երկաթ՝ ջուխտակ կայծակներու պէս իջան զարկին, դուրս ցատքեցուցին բիբերը... Քանի մը կաթիլ չորցած արեան և երկու պժգալի վերք լցին այն խարկած ու խաւարած փոսերը, որոնց երէկ առտուն բոլոր աշխարհի մեծութիւնը և գեղեցկութիւնը քիչ կու գար. հիմայ անոնց ամեն զբօսանքէն և հեշտութիւններէն՝ հաղիւ քանի մը դժուարածին արցունքի կաթիլ մնաց մսիթարանք։...

Այսպիսի ասէղ փոփոխութեան վրայ՝ կարծես թէ ինքնին գէսքն կամ պատմութիւնն այլ հիացած, լռեց ծածկեց, և ինչուան հիմայ չէ յայտնած այն վայրկենէն ետև մեր կուրացեալ կայսեր ինչ եղած ըլլալը. իրեն՝ ուրիշ կերպով, մեզի և բոլոր աշխարհիս ուրիշ կերպով խրատ և զարմանք թողլով այս նորանշան պատահարը, Փիլիկ Վարդանայ ստոյգ կարծած երազը, երազ կարծած ստուգութիւնը։

Բ Վ Ա Ր Դ Ա Ն Կ Ա Յ Մ Բ

19 Յուլիսի, 803

Ա.

Առտանդնուպօլսի քիչ կամ շատ դիւրակեաց բնակչաց տեղափոխութեան կամ օգտփոխութե սովորութիւնն՝ նշանաւոր բան մը, մանաւանդ թէ մաս մ'է իրենց կենաց. և այն քաղաքը ճանաչողաց յայտնի է թէ ինչպէս աշնան միջի կամ ետքի հովերը փչելուն պէս՝ ցրուեալ բնակիչքն կը փութան կը ժողովին այն արևելից և արևմտից մեծ սրտաձև կենդրոնին մէջ. իսկ դարնան առաջին տարուկ հովերուն՝ կ'ելեն, իբրև թուլացեալ սրտէն դուրս թափելով և բազմաճիւղ երակաց մէջ մղուելով՝ դեղերը տուն տեղ բնարուելու և բնակելու: Առփորոնի երկու չթանց վրայ եղած շէնքերն չբաւելով այնքան բազմութեան, կամ չյարմարելով ամենուն փոթակին և պէտքին, շատերն այլ (մանաւանդ այս ետքի առններս) փոքրիկ նաւարկութեամբ մը կ'երթան Պրոպոնտոսի կապուտակ կոնքէն (Մարմարայի) դուրս ցըցուած զանազան տեսքով գեղեցիկ, առնուչով մանրիկ ու մեծկակ կղզեաց մէջ քանի մ'ամիս անցընելու, զբօսանաց ձայներով փախ.

ցընելու այն առանձնութիւնը՝ զոր քրթեթէ հօ-
 զար տարի եկեր բնորոտեր էին հոն՝ շատ մեծամեծ
 և փոքր մարդիկ, արք և կանայք, ամուսինք և
 կուսանք, կայսերք և կայսրուհիք, բռնաւորք և
 բռնադատեալք: Անոնց բազմութիւ վանորէից և
 արդելանայ՝ (իրաւ հիմայ շատ քիչ բայց) գուցէ
 դեռ բաւական նշխարք մնացեր են՝ յիշեցընելու
 հին աշխարհ հին քաղաքականութիւն մը, կամ
 տարբեր մտածութիւն և զգացմունք: Յոյն կայ-
 սերաց ժամանակ գրեթէ այս կղզեաց ամեն գուր
 ու դար տեղուանքն այլ ծածկուած էին եկեղե-
 ցիններով և վանքերով, զոր կամ իրենց համար
 կամ իրենց աղօթողաց համար կու շինէին իշխա-
 նազունք. անոր համար ալ մինչև հիմայ իշխանաց
 կամ իշխանուհեաց կողմէ կ'ըսուին այս Մարմարայի
 արևելեան ափանց մօտ եղած տասնի չափ կղզիքն
 և կղզեակք, հանդերձ քանի մը ցամաք ժայռե-
 րով, որոց այլանդակ ձևերն, և նոյն իսկ մեծա-
 գոյն կղզեաց ապառաժներն, և ծովուն միջէն յան-
 կարծօրէն իմն ցցուիլն՝ հին ատեն Քաջաց կամ
 դիւաց բնակութեան յարմար կարծեցուցին զա-
 նոնք, անոր համար ի նախնեաց Տէմնիսեան կղզիք
 անուանէին. բայց քրիստոնէութիւնն հալածե-
 լով զղես և զքաջս՝ սրբազանից բնակութիւն ը-
 րաւ այն ծովակոծ անկոխ և անմատոյց ժայռերն
 այլ. անկէ ետև համարձակեցան ոմանք յիշխա-
 նազանց շինել հոն նաև իրենց առանձնական զբօ-
 սանաց կամ բնակութեան տեղեր. որք և այնչափ
 յարգի եղան՝ որչափ մեծ մայրաքաղաքին մօտ էին
 սահմանով, և հեռու անոր խառն ի խուռն աղ-
 մուկներէն և կիրքերէն:

Յայտ է տեղւոյն ծանօթից՝ որ այս կղզեաց մէջ
 (որոց չորսն միայն մեծկակ և բազմաբնակ էին)
 ամենէն մօտն ի ցամաք՝ Առաջին ըսուեցաւ ի Յու-
 նաց Բէրտ, որ և հիմայ այլ Բէրտ կ'ըսուի. իսկ

ի Թուրքաց Գեշաւու կամ Գլուշապ, իր գեանին կարմրութեանը համար. և անկէ՛ բոլոր Իշխանաց կղզիներն ալ նոյն անուամբ կը կոչեն (Քըզըլ ատաւար). Քաղկեդոնէն (Փասըքէոյ) հազիւ չորս հինգ միոն հեռու ըլլալով՝ առաջին երևցողն է այն փոքրիկ միջերկրեայ ծովուն ծփանաց վրայ՝ կրճկաձև ուռած և քառածայր տարածուած: Իր հին շէնքերուն մէջ ամենէն առաջինն և նշանաւորն էր մեծ վանք և արդեւանք մը, շինուած ՚ի սկիզբն թ դարու (801). ուր ընդ կամաւոր կրօնաւորաց՝ ահամայ կամաւ կու բնակէին և աքսորեալ իշխանք և սաշտօնեայք կայսերաց, և երբեմն նոյն խի կայսերք. բայց ասկէ ալ քիչ առաջ կու յիշուի ուրիշ վանք մը՝ զոր շիներ էր (Ը դարուն վերջերը) տէրութեան երևելի պաշտօնէից և զօրավարաց մէկն, և յանձներ էր աղօթասէր և հոգեսէր անձանց. անոր քով իրեն համար ալ պահելով պղտի երկիր մը, ուր իր ամենէն հանգիստ և զրուարձալի օրերը կ'անցընէր, գեալինը մշակելով, պարտէզ դարմանելով, երբ որ իր մեծամեծ պաշտօններն և պատերազմաց դադրին պարապ աւան թողուին. վասն զի կայսերութեան ասիական թեմից կամ նահանգաց մէկուն կողմնակալ վերակացու էր. և ետքերը, անոնց ամենէն զըլուորին, բուն Աջալէից (Անատոլիքոն) ըսուած նահանգին, որ կը բովանդակէր հինգ հին աշխարհ, Լիկայոնիա (Լոնիա), Փուլգիա (Քերմիան), Իսաւրիա, Պամփիլիա, Պիտիգիա (Համիա, Թեքքէ). զինուորական կարգի մէջ ալ յառաջագիւմելով Ճարտարութեամբ, քաջութեամբ և երկար արդեամբք՝ բոլոր արևելեան աշխարհաց ըստ պարապեա կամ միագլխապետ (մոնոսպրազիլոս) էղաւ, և կայսերութեան առաջին քաջ և անուանի զօրավար: Ասիկայ էր հայազգի իշխանն, (հաւանօրէն Մամիկոնէից ցեղէն) Վարդան պարբի՛ Թուրք կոչուած:

Այս կոչման պատճառը չեն խնայրներ պատմիչք, և այնչափ աւելի նշանաւոր է՝ որչափ որ գեաթուրքաց անունն հազիւ կը լսուէր յարեմուտս այն ատեն. թերևս Արաբացւոց (կամ Խազրաց) հետ պատերազմի մ'ատեն թուրքի հետ կառուելով և յաղթելով այս անունս առած ըլլայ: Նոյնպէս կը լսեն իր երկար ատեն նահանգաց կառավարութեան, և զօրավարութեան մէջ ըրած մեծամեծ գործքերը, որովք այնքան փառք, համբաւ և իշխանութիւն ժառանգեր էր, մինչև բոլոր Արևելից սպարապետ ըլլալ և խաղաղութեամբ պահել այն խիստ շատ անգամ խռոված աշխարհները. թուի թէ ինքն էր այն Հայկական թեմին (Արմենիակք, Արմենիաքոն) կառավարիչ Վարդանն՝¹ որ կը յիշուի յամին 772՝ ուրիշ թեմակալ իշխանաց հետ Արաբացւոց յարձակման դէմ Իսաւրիոյ մէջ (Թաշիլի). անկէ վերջը ինչուան 30 տարի ուրիշ յիշատակ չըլլար վրան, բայց ՚ի մեծ և արժանաւոր վարուցը գովութենէ՝ որով իր իշխանակցաց մէջ երևելի եղաւ. մանաւանդ անանկ վարուց ապականութեան դարումէջ, յորում նախ կայսերք անկրօնութեամբ և անկարգութեամբ հասարակաց դայթակղութիւն և իշխանաց համարձակութիւն կու տային ՚ի չարիս: Վարդան՝ ոչ անոնց օրինակէն և ոչ իշխանութեան և յաղթութեանց մեծութենէն ուռեցաւ աւրուեցաւ. այլ արգարակորով, առատաձեան, բարերար և բարեսէր բարբով՝ իր և աստիճանին պատիւը պահեց, և ամենուն սիրելի եղաւ, մանաւանդ զօրաց. որոց քաջութեան և հաւատարմութեան համեմատ առատ վարձք կու տար, առանց աջառութեան և ազաչութեան. արդարութեամբն ամենուն պատկառելի, բարե-

¹ ԼԵ ՊՅ ԺԲ. 285:

պաշտութեամբն ալ վատահանալի անձ մ'եղած էր, և այնչափ աւելի յարդելի և սիրելի, որչափ զզուէլի էին ժամանակակից կայսերքն իրենց պաշտականօք և գործակալօք, մանաւանդ ամենէն ետքի կայսրն. որ պատճառ եղաւ Վարդանայ բաղքն և վիճակը փոփոխելու, և նոր պատմական տեսարան մը բանալու: Բայց այս բանս լաւ ճանչնալու համար՝ հարկաւոր է նախ ըզարու կայսերաց վրայ համառօտ տեսութիւն մը, սկսեալ մեր Վարդանայ համանուն կայսեր յաջորդէն:

Բ

Շատ ատեն չէ որ պատմեցի քեզի, Հայկակ, այդ երազատես Վարդան կայսեր վերջին աշխարհախրատ երազը և արթնութիւնն ՚ի խաւարի. որուն ծածկուէլէն վերջն՝ անմիջապէս երկրորդ օրը (Հոգեգալստեան՝) իր մտերիմն և տէրութե զիւանապեան Արտեմիոս (որ գուցէ իրեն համազգի Հայ էր) կայսր ընտրեցաւ, և անունը յԱնաստաս փոխեց. և երկու և կէս տարի տիրելէն ետև՝ ծովային զօրքն Թէոդոս անուամբ աննշան մէկն ընտրեցին. Անաստաս ստիպեցաւ առանձնանալ և քահանայանալ. նոյնպէս տարիէ մ'ետև Թէոդոս ալ. վասն զի Կոնոն անուամբ Մարաշի Հայ մը՝ կամ Իսաբաշի մը, որ զինուորութեան ատեն ինքզինքը Լևոն անուաներ էր, Արմենիա կաց թեմակալին՝ Արտաւազգայ՝ օգնութեամբ կայսր եղաւ 25 տարի (716-741). որուն յաջորդեց որդին Կոստանիմոս 35 տարի (741-775). ասոր ալ իր որդին Կոստանգին Խազիր (775-780). ասոր ալ որդին Կոստանգին Ե (Ս Պորփիրոսէն յամս 780-797). որք թէ և քանի մը ցանցառ լաւութիւն ցուցին, բայց պատկերամարտութեան աղանդով, ամբարշտութեամբ, սնապաշտութիւն,

անգթութեամբ, հալածանք և պէտքէս մըշտու-
 թեամբք՝ կայսերութեան և կրօնից նախատինք,
 և հպատակացն դարչելի և գանկի եղան. մինչև
 իրենց նախահօր Անն Խաւրացւոյն մեռնելէն
 վերջը՝ Կոստանիմոսի բանաւորաբար իշխել սկսած
 ատեն՝ զօրքն ապստամբեցան, և իր քեռայրը՝ վե-
 րոյիշեալ Հայկազն Արտաւազգը՝ կայսր ընարե-
 ցին. որ տարի մը կայսերութեան ատեն՝ պատ-
 կերաց սաշտօնը նորոգեց և կայսերութեան ալ
 մեծ յոյս կուտար. բայց Կոստանիմեայ կուսա-
 կիցներէն յաղթուելով՝ գատապարտեցաւ ՚ի
 բանտ և ՚ի կուրուծիւն, իր երկու կարիճ որդիք-
 ներովը: Կոստանիմոսի համանուն թոռն և վերջին
 Խաւրացին (Կոստանդին Ե) ինն տարուան էր
 հօրը մեռած ատեն. անոր համար մայրն Նոինէ՝
 եղաւ խնամակալ, և քիչ ատենէն բանակալ ի-
 րաւ եկեղեցւոյ հալածանքը դադրեցուց և պատ-
 կերները կանգնեց, բայց իր գահն ալ գոնէ իր
 որդւոյն գահէն աւելի բարձրացընել ջանալով՝
 մայրութեան պատիւն և անունն ալ սղծեց. եր-
 կու անգամ իշխանութիւնը յափշտակելով և զոր-
 դին իբրև ՚ի բանտի արգելափակն պահելով, ու խո-
 րամանկութեամբ զօրքերէն հաւատարմութեան
 երգումն պահանջելով. միայն Հայկական դունդն
 մերժեց կայսրուհւոյն անարժան խնդիրը և դէմ
 կեցաւ: Նոինէ անոնց վրայ խաւրեց իր գիշերա-
 պահ գնդին հայկազն զօրավարը՝ Մուշեղ Ալեքս,
 որ իր համազգեաց կողմն անցաւ և գլուխ կեցաւ.
 զայն տեսնելով մեկալ դունդերն ալ միացան Հա-
 յոց հետ. Նոինէ սարսափած արձակեց իր կայսր-
 որդին յարգելանէն, ուր ինքն արգելուեցաւ յոր-
 դւոյն. որ և իրեն հաւատարիմ եղող Մուշեղը՝
 Հայոց գնդին զօրավար դրաւ. բայց մայրն (որ
 ամենայն կանացի նրբութեան, խորագիտութե
 և փառասիրութեան օրինակ կրնայ ըլլալ, մինչև

'ի յեաինն անգթութիւնն), նորէն արկնութեան
 հասաւ. որդւոյն սիրան ալ շահէլով՝ ուրիշն
 բունն այլ, բայց 'ի Հայոց գնդէն, որով իրարու
 թշնամի եղան: Հայք իրենց թեմը քաջուկելով
 յԱրմենիակք, որ է մասն Ասպարազովկիոյ և Պոն-
 տոսի) հոն եղող թեմակալ թեոգորոսը մերժե-
 ցին և կամակորութեամբ զԱլէքս Մուշեղ կ'ու-
 զէին. կայսրն թէպէտև երախտապարտ էր ասոր,
 և արդէն Հայոց զօրավար դրեր էր, բայց վախնա-
 լով անոնց պահանջմունքէն, և մանաւանդ սուտ
 համբաւէն՝ (զոր գուցէ Յսինէ հնարել կամ հըռ-
 շակել տուեր էր), թէ զանիկայ կայսր գնել կ'ու-
 զեն, բռնեց բռնակց զՄուշեղ, մազերը կտրել
 տուաւ (իբրև կրօնաւորի), յետոյ և կուրացուց
 անգթօրէն: Այս բանիս վրայ իրաւամբ դրգուեալ
 և զայրացեալ Հայք՝ ապստամբեցան. կայսրն եր-
 կու զօրավար խաւրեց վրանին բաւական գնդով.
 Հայք՝ զօրքերը ջարգեցին, զօրավարները բռնե-
 ցին կուրացուցին 'ի վրէժ աչաց Մուշեղայ. պէտք
 եղաւ որ Աստանդին բոլոր կայսերութեան զօր-
 քերը ժողովէ և խաւրէ Հայոց վրայ. որոց արիւ-
 նոտ աչքն՝ որ այնքան մեծազօր բանակը բանի տեղ
 չէին գներ, դժբաղդարար սուրջ փայլմունքէն
 չացան. ոչ ամենքն, այլ մէկ մասն, որք և մաս-
 նութեամբ ետ կեցան իրենց ընկերներէն. ասոնք
 քիչոր մնալով՝ պաշարուեցան կայսերական զօ-
 րաց բազմութենէն, և յետ երկար դիմակալու-
 թեան և երկու կողմէն կտորածի, բռնուեցան
 ուժաթափ Հայք, գլխաւորնին գլխատուեցան,
 սմանք արտրեցան, մէջերնէն ամենէն յամառ և
 անհաշաները հազար հոգի կապուած բերուեցան
 'ի Ա. Պօլիս, ուր մեծ կրկիսին մէջ նախատուե-
 լով՝ ճակատնին խարան զարկին՝ կրակէ դրով
 գրելով Հայ ապստամբք¹, և արտրեցին 'ի Սիկիլիա

¹ Ἀρμενιακὸς ἐπ' βουλος.

և ուրիշ կողմներ. իսկ իրենց մասնից ընկերներն ալ փոխադարձաբար յուճական ազաճութեան մասնուէլով՝ արժանապէս անլարձք մնացին. ապա սրամտած անցան Արարացւոց կողմը, և սկըտան վազել աւրել կայսեր երկիրները: — Առտանդին ալ իր թեթեամտութեան և ապերախտութեան պատիժը դտաւ, թէ և շատ դժնդակ կերպով. Մուշեղայ կուրացման հինգերորդ տարեդարձին օրը (19 օգոստոսի, 797) քարատըրտեալ մայրն Ասինէ՝ որդւոյն քնացած ատենը գահիճներ խաւրելով՝ աշուրները խտրկել խաւարել տուաւ. որոյ ցաւէն աւելի եղաւ իրեն նեղսրտութիւնն, անկէց ալ աւելի՛ մօրը նախատինքն, որ իր ամեն լաւ գործերն ալ ծածկեց, և իշխանասիրութիւնը բռնաւորութեան դարձընելով՝ ալ աւելի ատելի ըրաւ զինքը. մինչև հինգ տարի հազիւ կրնալով համբերել՝ արքունեաց պաշտօնակալ եօթն ներքինիք միաբանեցան ընդգէմ իրենց թագուհւոյն, և ճիւղի մը ձեռքէ ազատիլ ուզելով՝ զրին կայսր մը, որ և ոչ Ասինեայ լաւ յատկութիւններէն մէկն ունէր:

Ասիկայ էր Պիտիդիացի մը, ըստ ոմանց արարացի ծագմամբ, Նիկեփոր անուամբ. ցած, կծծի, տխմար մարդ մը. բայց պատկերամարտ չըլլալուն համար՝ ոմանց գովելի երեցաւ. սակայն քիչ ատենէն պաշտականիք և զօրականիք իմացան իր արժէքը, երբ սկսաւ անոնց թոշակնին պակեցընել, ստացուածքնին կերպ կերպ հնարքով յափըշտակել, և մնացածն ալ կողոպտելու նոր հրնարքներ մտածել. մոլութեանցը վրայ գոնէ առաջին կայսերաց սղնուական տոհմին շուք ուշնորհքն ալ չունէր. անոր համար շուտով զգուելի եղաւ. մինչև նոյն իսկ զինքն ընարողքն այլ զողջացան, և անոնցմէ մէկն կը պատրաստուէր դաւաճանելու, բայց իմացուելով՝ թունով սպա-

նուեցաւ: Տարի մը չանցած կայսերութեանը վերայ՝ Քաղկեդոնի գրան քով ձիավարելու ատեն ընկաւ և ոտքը կոտրեցաւ. ժողովուրդն կը փափագէր որ մեջքը կոտրած ըլլայ, և գրեթէ փափագն իրաւ կարծուելով՝ ինչուան գրտի գաւառները համբաւ թռաւ թէ Նիկեփոր մեռեր է. սկսան ուրախութեամբ նոր և արժանաւոր կայսր մը բնաջնել. և թէպէտ քիչ ատենէն Նիկեփորի ողջութեան և առողջութեան լուրն իրենց կարծիքը ցրուեց, բայց չկրցաւ փափագնին փարատել. մանաւանդ զօրաց, որ իրենց թռչակէն զբրկուելով՝ աւելի գրգռուած էին: Ասոնց մեջ այլ աւելի զայրացողքն էին արևելքի գունդերն. թերևս ոչ այնչափ իրենց եղած զրկմանն համար՝ որքան կայսերութեան պատուոյն անարգանացը. մանաւանդ որ իրենց մօտ, ներկայ և վերակեցուռն էին անանկ իշխան և վարիչ մը՝ որուն արթնութիւնն, արիութիւնն և առատասարսութիւնն՝ մէկ կողմէն յանդիմանութիւն էր Նիկեփորի բարուց, մէկայլ կողմէն հրապոյր մը՝ փոխանակ անոր՝ կայսր ունենալու զսա ինքն, զՎարդան:

Գ

Կամաց կամաց հրապոյրն ՚ի խորհուրդ գարձաւ, խորհուրդն ՚ի յորդոր, ՚ի փորձ և ՚ի գործ, որուն միայն ինքն Վարդան կամակից և գործակից չէր. որքան որ իր արդիւնքն և զօրաց սերն իրմէ աւելի արժանաւոր մը չէր գտներ ՚ի կայսրութիւն, յոր արգէն իսկ թերևս հրաւիրած կ'ըլլային զՆիկեփոր ընտրողքն՝ եթէ իրենց մօտ ըլլար Վարդան, կամ շատ չվախնային անոր արդարութենէն. և որչափ ալ այս առաքինի զօրավարս կ'ամբջնար Խաւրացի տոհմին տեղ այսպիսի անարգ Պիսիդիացի մը արևելքի կայսր և իրեն հրա-

մանատար ունենալու, իր վեհանձնորութեամբ և ազնութեամբ ոչ միայն հեռու էր այնպիսի փոշու առաքել մտածութենէ, այլ և ՚ի հակառակելէ անոր հետ, զոր ազգն՝ թէ և անպիտութեամբ՝ ընդունէր էր, և սրբակրօն պատրիարք մ'այլ (Տարասիոս) թէ և վախով օծեր էր ՚ի կայսր: Չարհուրեցաւ արիասիրտ զօրասպեան՝ երբ իր ինչուանայն ատեն հնազանդ զօրաց հրաւէրք և յորդորն լսեց ՚ի կայսրութիւն, և դէմ կեցաւ. թէպէտ չկրցաւ օտարաց յաղթողն՝ իր զօրաց ալ յաղթել: Միայն հոս զարմանալի և իրեն արժանաւոր գրտուեցաւ Հայկական գունդն. երբ ուրիշ ամեն թեմից գունդքն միաբան և միահաւան կու կանչէին կու ստիպէին զնա ՚ի կայսրութիւն, Հայք՝ որ գետտան տարի առաջ իրենց հաւատարմութեն համար առ Կոստանդին, անոր մօրը դառն ու պրժգալի վրէժխնդրութեան զոհ եղած էին՝ ճակատնուն վրայ այնպիսի նախատանաց գրոշմ մ'աւերլով, հոս փոխանակ աւելի արգար վրէժխնդրութեան՝ իրենց առաքելի համազգւոյն և ուրիշներէն ընտրած կայսեր՝ չուղեցին կողմնակից ըլլալ, այլ անկէ առաջ օրինաւորապէս ճանչցուած կայսեր հաւատարիմ մնալ: Այսպիսի թել թել մանուած պատահարներու մէջ մերայոց այս գործը յիրաւի շատ զարմանաց և շատ մեծասրտութեան գործ մ'է. միանգամայն և մեծ խրատ և օրինակ մ'էր Վարդանայ՝ զգոյշ և հաստատ կենալու իր մտաց վրայ:

Արդարև շատ հեռի էր այս Թուրք Վարդանայն Փիլիսպպիկ Վարդանէն, որուն կերպարանաց ճոխութիւնն և լեզուին ճոռումութիւնն՝ զինքը հանեցին ՚ի գահ կայսերութեան. իսկ զսա զօրքերէն աւելի՝ անձնական արժէքն կը հրաւիրէին հոն, բայց առաքինութիւնն չէր համարձակեր: Ասոր վրայ կ'երևի մեր հին և մեծ, կարիճ ու կար-

ժիր սուրբ Վարդանայ շնորհաց նշոյն, և անոր բարակ խիղճն, գուցէ և խղճաճարութիւնն, այլ օրինակ կերպով մ'այլ նաև իր սրաառուչ և եղերական բաղձն: Կրակասպաշտ Պարսիկ մոգերուն և Լուսաւորչի հաւատքը պահող ու պահպանող հայրապետաց ձայներուն մէջ գառնողին նման՝ ասիկայ այլ ընկաւ ընդ մէջ լուսեան Հայոց գնդին և յորգորանաց ու սպառնալեաց Յունաց գունդերուն, որք ինչուան սրահոտոր անխնայ առժամայն մահ կը կանչէին, եթէ չընդունէր զթագն կայսերական: Վարդան յօգնեցաւ, դեգեկեցաւ, տկարացաւ. գուցէ և վայրկեան մը իր մտածութեանց որոշման վերջի առաւօտն չծագած՝ Փիլոմեկիսնի սոխակայ ամառնային անուշակ գիշերախօսութեանց հետ՝ ինքնակալութեան և աշխարհի հրամանատարութեան հրապուրական ծածուկ ձայն մ'այլ ազգեց սրաին:

Յուլիս ամսոյն առջի կէսն էր այն ատեն, և ինքն այդ յիշեալ (Փիլոմեկիսն) քաղքին մէջն էր, որ իր ընդարձակ թեմին չորս մեծ նահանգաց գրեթէ միջասածման է, Պիսիգիոյ, Իսաւրիոյ, Լիկայոնիոյ և Փաիւգիոյ, և այս ետքինիս սեփշական. իսկ հիմայ Համիտ գաւառի կամ Գարաման նահանգին Առէհէր քաղաքն սեպուած է. որոյ քաղցրածայն սոխակքն անուանի են, և կարծուի թէ անկէց գրուած է քաղքին հին յունական անունն, որ կը նշանակէ այս թագնոց երաժշտապետը:

Վարդան դեռ տարակուսանաց պատերազմի մէջ էր. թէ և ակամայ կամ կիսակամ յանձն առաւ զօրաց բռնագատութիւնը, և անոնց ընծայած կայսերական պակը. սակայն կը խրտէր՝ երբ կը մտածէր որ անով Կ.Պօլսի գահին վրայ փայլելու համար՝ պէտք էր հանել պատենէն իր քաջայաղթ՝ այլ և խնայող սուրն. մինչև այն օր

տեն հայրենեաց, տերանց և իրաւանց զգեմ եկող
 թշնամեաց վրայ ցուցեր էր անոր փայլք և փշու-
 ցեր հարուածները. ինչպէս հիմայ՝ որ արդէն
 հասակին և կշտացած փառքին՝ հանդիստ կը վայ-
 շէր, ինչպէս այն ահագին և վրէժխնդիր սուրբ՝
 իրեն փառք և պատիւ բնարուելու գործիք մ'ընէ:
 Իրաւ կրնար ինքն ոչ միայն քան շնչիկէփոր՝ այլ
 և քան զշատս ի նախորդաց և ի յաջորդաց նո-
 րա՝ արժանաւոր և օգտակար կայսր ըլլալ, գուցէ
 և պէտք էր քիչ տարի առաջ զինքն բնարել, բայց
 ինչպէս կրնար համարձակիլ ինքն ասանկ բանի
 համար՝ անսլարտ արիւն մը թափել և քաղաքա-
 կան պատերազմի պատճառ ըլլալ: Հոս բանակ-
 ներէ անվախ սիրան՝ ինքն իր սուրէն սկսաւ զօ-
 ղալ. և առ ժամ մը իր բոլոր գունդերուն՝ Վար-
 դան իսյեւր էրիւր կեանք կանչելն՝ բաւական չեղաւ
 խղճին ձայնը մարելու. ուղեց գոնէ աւելի վտա-
 հանալի և վկայեալ խղճի մ'ալ խորհուրդ հար-
 ցրնել:

Այն կողմերը սրբութեամբ և իմաստութեամբ
 համբաւեալ ճգնաւոր մը կար, որ և հոգետեսու-
 թեան շնորհք ունէր, ըստ պատմըչաց, գոնէ ըստ
 հաւատոց այն առեւտուան Յունաց, որ այս հա-
 զուատուր շնորհքը՝ շատերու կ'ընծայեն. և կ'ը-
 սեն թէ երբ Վարդան եկաւ իրեն խորհուրդ հար-
 ցրնելու՝ ճգնաւորն յայտ և համարձակ պատմեց
 իրեն զլսուն գալիքը. և ոչ միայն իրեն՝ այլ և
 իրեն հաւատարիմ ընկերացը. ըսաւ թէ իրեն զի-
 նակիրն Վանն (Արծրունին) պիտի ըլլայ կայսր.
 նոյնպէս միւս զինակիր կամ թիկնապահն այլ
 Փուլգացի թովթով Միքայէլն. իսկ իր մէկայլ զօ-
 րավարն թովմաս՝ նոյնպէս պիտի փորձէ, բայց
 պիտի չյաջողի կայսրութեան: Այս ամենն այլ
 ատենին կատարուեցաւ ստուգապէս, ինքն եթէ
 ըսած էր և եթէ չըսած. բայց բանն այս է՝ որ

Վարդանայ վրայ ըրած մտրգարէութիւնն՝ յար-
 ջող չէր: Հայկազն անուամբ հռչակուելու կայսրն
 ոչ ինքն էր, ոչ իրմէ 90 տարի առաջ կայսերա-
 ցեալ Փիլիկն Վարդան, և ոչ այն Վարդն՝ որ Ե-
 սինեայ որդւոյն Թագաւորած տարին (780) ու-
 զեց Թագը կորզել, և չյաջողելով բռնուեցաւ,
 ծեծուեցաւ, հալածուեցաւ. այլ անոր որդին
 վերոյիշեալ Աննն՝ զինակիրն Վարդանայ: — Թե-
 բևս այս անակնկալ նախասացութիւնք աւելի
 խռովեցին շփոթեցին արդէն տաղնապեալ սիրաբ-
 և այն որ երբ միայնակ ըլլալով փառաց կեղա-
 կարծ հանգիստարանին մէջ՝ կու յուսար և կու յու-
 սացընէր ինքն իրեն յաղթելու, հիմայ իրմէ նը-
 ւասաից և իրեն սպասաւորաց չկարծուած կայ-
 սերութեան հասնիր և իր կարծուածին անյա-
 ջողութիւնը լսելով, կարծես Թէ սրդողեցաւ, և
 իրեն մեծ նախատինք սեպեց. ուզեց հոս իր բուն
 կամբը խորտակել կարողութեան ուժովը: Հոս
 իր խղճին ալ քաղաքականութեան ալ ուրացու-
 թիւն ըրաւ. և որ առաջ զմարդիկ և զբանակս
 տկար կու սեպէր զինքը համողելու, և չէր ուզեր
 կայսր ըլլալ, հիմայ կարծես Թէ ուզեց Ասաու-
 ծոյալ յաղթել կայսր ըլլալ կարենալով: — Բայց
 և ոչ իր խիղճը կրցաւ նուաճել երկար ատեն.
 և այս ինքն իր մէջ ըրած կախն և կամ վերջին
 յաղթութիւնն՝ իրեն վայելուչ և փառաւոր յաղ-
 Թանակ եղաւ:

Գ

Յուլիսի 19 էր, յամին 803, երբ անուանեցաւ
 ինքն կայսր, որ և Բ Վարդան պիտի ըսուէր, և
 Թէ այն վայրկենական ուրացութեանը վրայ ու-
 զէր յամառիլ: Ի մեծ խնդութիւն զօրացը՝ բա-

նակը շարժեց, երազ երազ գիմեց շիտակ գէպի մայրաքաղաքն կայսերական. հասաւ նասու աշնոր գիմաց Խրիւստոփոլեայ (Իւսկիւտար) պարբսպաց տակ. ութ օր հոն կեցաւ առանց զարնելու առնելու մանելու այդ Վոսփորի ասիական օփանց առաջին քաղաքը. կու սպասէր և գիտէր որ զըները բանան և զինքը հրաւիրեն. կ'ուզէր փորձել թէ զօրացը պէս բոլոր քաղաքացիք ալ կ'ընդունէին իր կայսրութիւնը, զոր՝ միաքը դրած էր առանց արեան և փնասու ստանալ, թէ որ այնպէս յաջողէր բաղճն, որ անյուսալի էր: Կու զարմանային և զայրանային զօրքն՝ Վարդանայ դանգաղութեանը վրայ, ևս առաւել իր հաւատարիմքն, սպայքն և անձնապահքն, մանաւանդ գլխաւորքն Ղևոնն և Միքայէլն. որք լաւ իմացան թէ Վարդան առանց զարնելու որս ընել կ'ուզէ, և իր սովորական բարեսրտութեամբը ձեռք ձգել այնպիսի բան մը՝ որ անկարելի էր առանց բռնութեան և արեան. և թէ այդպէս ուշանալն իրենց բաղճին և կենաց մեծ վտանգ է: Ոչ զՎարդան կրցան համոզել և ոչ իրենք համոզուեցան այնպիսի որոգայթի մէջ մնալու. և գուցէ անոր տեղ իրենց ապագայ կայսերութիւնը ապահովելու համար՝ թողուցին զանիկայ, և Վոսփորոն զիրենք բաժնելով՝ ձգեց ՚ի կողմն Նիկեփորի. որ իբրև աւետաւոր հրեշտակներ ընդունեցաւ զանոնք, և վախով կորացեալ գլուխը կանգնեց. երկուքն ալ մեծամեծ պաշտօն և իշխանութիւն տալէն զաա՝ մէկմէկ ալ թագաւորավայել պալատ և երկիրներ տուաւ. և սկսաւ զօրք ժողվել Վարդանայ գէմ ելնելու: — Իսկ ասիկայ՝ որ եթէ ուզէր գործել ինչուան այն ատեն գուցէ գործն ալ վճարած կ'ըլլար, երբ տեսաւ որ փոխանակ մոյրաք աղաքէն իրեն պատգամաւոր և հրաւիրակ գալու՝ զէնքի ձայներ կը լսուին, վերուց բանակը

ի Խրիստոսոլոսոյ և տարաւ Պրուսայի մօտ Ուլմի մօտ լեռան սաքք դագրեցուց ¹ :

Զօրքն գուցէ կարծէին թէ Վարդան նոր պատերազմական խաբէութեան հնարք մը կը մտածէ, բայց անհանգիստ կու սպասէին զարնուելու կայսերական զօրաց հետ, դեռ վստահ ըլլալով յալթութեան՝ իրենց քաջ առաջնորդին վրայ: Իսկ նա իր սրտին մէջ սաստիկ և մեծամեծ պատերազմներ ունէր. ամիս մ'ատեն բաւականէն ուեղի եզաւ իր տաքութիւնն իջեցընելու և նորէն առջի խիղճը բանեցընելու: Պատերազմ, յալթութիւն, կայսրութիւն, շատ պղտիկ և չնչին կ'երևէին՝ կենաց վերջին ատենին և հանդերձեալ գատատանաց և Աստուծոյ քննութեանց ու հատուցմանց առջև. որոց յիշատակաւ զարհուրած՝ կու մտածէր գոնէ իր խիղճն ու հոգին անվնաս աղատել այն վտանգաւոր վիճակէն՝ ուր կամայականայ քուեր եկեր էր. ամենէն դժարն էր զինքը քշող և սիրողները հաւանեցընել, այսինքն զօրքերը. որոնք եթէ խմանային միաքը՝ ոչ միայն գուցէ կատաղած զանիկայ կտոր կտոր կ'ընէին, այլ և իրենք Նիկեփորի կատաղութեան զոհ կ'ըլլային. և ահա այս ետքինս էր Վարդանայ տագնապն. երկու գիէն սուր և արիւն կու տեսնէր, երկու կողմէ կու ստիպուէր մեծ գործ մեծ որոշմունք մ'ընելու:

Ահա հոս մեր Վարդանայ գիմաց այլ ձգուած էր այն Կեսարու բաղգավճիռ Ռուբիկոն գետոյ կամուրջն. « Իեռ կրնանք յետ դառնալ, բայց » մէկ մ'որ դա կամրջիկն անցնինք, այլ անկէ ետև » ինչուան վերջը զէնքով պէտք է առաջ երթալ...: Կեցաւ, վերջի մտածութիւնն ըրաւ, նետեց իր նարտին քուէն, և կամուրջը... չանցաւ: Եթէ

¹ Մալագինա ըսուած քաղաքի մը քով:

կարծու թեամբ չէր պակաս քան զԱնարձ խոհեմութեամբն շատ աւելի եղաւ հոս չիթթեց իր մասց աչքը և չեղաւ անոր պէս գահավէժ ՚ի վիհս պատահարաց և վտանգաց ¹, այլ իր առաջին մեծողիութեամբ և իմաստութեամբն ու քրիստոնէական արիութեամբ՝ որ զյանդգնութիւնն այլ կը նուաճէ, և որ կրնար Անարու մ'ալ մեծարել տալ զՊոմպէոս, քանի մ'որ զինուորները յուսացընելով բարի վախճանի մը, ծածուկ մարդ խաւրեց առ Նիկեփոր, և խոստացաւ ազատել զնա ամեն վախէ և վտանգէ, միայն թէ ինքն ալ իրեն և իր բանակին ներումն տայ և անյիշատար ըլլայ:

Այս պատգամաւորութիւնս՝ Նիկեփորի համար իր ամենէն վախնալու անձին ձեռքէն երկրորդ անգամ թագ ընդունիլ և կենաց ու կայսրութեան մէջ հաստատուիլ էր. անբացաարելի եղաւ զարմանքն և ուրախութիւնն: Ապշածն՝ չէր կրնար հասկընալ թէ այնպիսի հակառակորդ մը կրնար այդքան առաքինութիւն ունենալ: Չէր գիտեր ինչ կերպով իր հաւանութիւնը, խոսամունքն և երգմունքը յայտնէ, և երանի թէ այնչափ սաստիկ յայտնութեան ձեռք չզարնէր, որ յետոյ երգմնազանցութեամբն վրան աւելի նախաախնք և մեղք չբերէր: Մէկէն հրովարտակ գրել տուաւ խոստմանց և ներմանց, և բաւական չսեպելով իր ձեռնագիրն և կնիքը, Տարասիոս պատրիարքին և ամենայն պատրիկաց ալ ստորագրել տուաւ. զեռ այնչափն ալ բաւական չսեպեց վատասիրան, այլ և իր վզէն կախած կենաց փայտին նշխարն այլ հանեց և խաւրեց Վարդանայ, իբրև անտարակուսելի և անդրժեշտ գրաւական, վկայ և ընծայ. որուն թերևս միայն սա-

¹ Ինչպէս կ'ըսէ Պլուտարքոս Անարու համար:

տանայ կարենար չհաւատալ. բայց պատմութիւն
ցըցուց որ հոս Նիկեփոր այլ սատանայի հետ
միահաւան է եղեր:

Վարդան իրմէ աւելի իր զօրաց կեանքն ապա-
հովցրնելուն վրայ գոհանալով, անոնցմէ զատուե-
լուն հնարքը մտածեց. և մինչդեռ անոնք վաղուը-
նէ վաղը կու յուսային թշնամեաց վրայ վազելու,
և վերջապէս իրենց տէրը տանելու հանելու 'ի
գահ կայսերաց, նա իրենցմէ աւելի արթուն և
անքուն կու սպասէր կու գիտէր ժամն ու վայր-
կեանք. իր 50 օրուան անուանեալ կայսերու-
թիւնն՝ իրեն 50 տարւոյ ծանրութիւն տուած էր:

Ե

Սեպտեմբերի 8ին Ս. Աստուածածնի ծնն-
դեան տօնին գիշերն՝ իր բանակին շնկոցը լուեր
էր, քունը հանգչեցուցեր էր զզօրս և զզէնս. գի-
շերապահք իրենց վրանին գիմաց հանդարտ և ան-
կասկած կեցեր էին. ասգին անգին վառած և
սլլալըլած ճրագք և կրակն՝ չէին կրնար բաւակա-
նապէս փարատել մթութիւնը, որուն մէջ հա-
ղիւ կրնար նշմարուիլ վիթխարի և գիւցահասակ
լեռան Ուլխնպոս՝ բանակէն մեծ վրանի մը պէս
գիշերուան միջէն գէպ յերկինք քաշուած: -Վար-
դան՝ մէկ մը աչքն ասոր տալով, մէկ մը գէպ 'ի
Մարմարայի ձովեղերքը տեսնուած լոյսերուն, և
յետոյ գարձընելով իր բանակին վրայ՝ որ յուսոյ
և քնոյ մէջ թաթխուած զագրեր էր, սահ մը
կեցաւ իր վրանին դանէն դուրս, ուսկից հեռա-
ցուցեր էր պահապանները և միայն իրեն հաւա-
տարիմ մնացող Թովմաս թիկնապահին իմաց
տուեր էր: Մտածեց իր և իրմով՝ մարդկային
սրտի և կենաց բազմն ու պատահարքը. մտածեց
քանի մը ժամուան մէջ բազմութեան մարդկան

և բոլոր կայսերութեան մը կտրելի փոփոխութիւնը. մտածեց իր ապագայ կեանքը և թողլու յիշատակը. մէկ մ'այլ իր այնքան աարի վտանգաց և փառաց տարած զօրաց գունդերուն վրայ նայեցաւ, որոցմէ ասանկ անակնկալ և անպատրաստ կերպով մը սխալի զատուէր, և այլ սխալի չսէր պատերազմի սրտաթունդ թմբուկն և ռանատրոփ երիվարաց փունջիւնն. այլ ոչ յաղթութեանց նըւագք և սաղաւարտից դաշար պսակք. այլ ոչ աւարներու և գերեաց բաժին... «Մնա՛ք բարով, մնա՛ք բարով. Աստուած ձեզի օգնական և պահապան», ըսաւ, հառաչեց, հեռացաւ:... Իբրև գիշերախառն մենամարտութեան ելած՝ նախ յուշիկ մնջիկ սկսաւ ռանխոխել դէպ 'ի հիւսիս, դէպ յեզերս Մարմարայի, միայն զթովմաս թողլով ետեւն զինակիր գալու. յետոյ հազիւ բանակին սրանիշէն անցած օտար ճամբով՝ սկսաւ հըսկայաքայլ յառաջել, փութալ հեռանալ անոնցմէ՝ որ միայն իրմէ հեռանալ չէին ուզեր. և քսանի չափ մղոններ կարճ կարճ կտրելով հասաւ Մուտանիոյ ծոցոյն ծայրը Կէմէլիկ քաղաքաւանը, որ այն ատեն Կիոս կոչուէր, ուսկից և ծովածոցիկն այլ Կիանեան խորշ, կամ Աստակեան ծոց:

Կիոսի քով Կատապոլիոն անուամբ գիւղաւան մը կար, և անոր մէջ Հերակլի անուամբ վանք մը. Վարդան իր բանակը թողլով՝ շիտակ այս վանքս իջաւ, վանահայրը կանչեց. սա անոր գիւցաղնեայ կերտարանքէն և սպառազինութենէն սարսափած կու կասկածէր. բայց ալ աւելի ամբողջաւ և տարակուսեցաւ երբ զօրավարն ինդրեց որ ընդունի զինքն իբրև կրօնաւոր, և շուտ մը ձևը փոխէ. չկրցաւ վանահայրն ոչ մէկ կերպով հաւատալ և հաւանիլ: Ուշանալ չէր ըլլար. Վարդան՝ որ գեռ զէնքերը չէր թողած, զինուորական և կրօնական քաջատրտութիւնը մէկ տեղ բանեցընէ.

լով քաշեց ուրիշներու գլխուն վախ տուող
 րը, և թերևս անոնց վրայ իջեցրնելէն աւելի մեծ
 կարծու թեամբ՝ իր գլխուն վրայ հանեց, ինքն ի-
 րեն կարեց իր գիտակները, և իբր երախայրիք նոր
 և սրբազան կենաց՝ ընծայեց Աստուծոյ. ապա
 զէնքերը զրահներն ալ թափելով և իշխանական
 զգեստը թողլով՝ հագաւ թանձր ստրեգոս մը.
 և ամենայն քաղաքական և զինուորական զարգե-
 րէն և նշաններէն թեթեւալով՝ թռաւ Կէմէլէյիկի
 նաւահանգիստը, ուր արդէն հասած էր զինքն
 ընդունելու նաւն ՚ի Նիկեփորէ զբիււած. ցա-
 քեց մէջը, հրաման տուաւ որ շուա շուա թիա-
 վարեն, սրտեն Պեսիդիոնի հրուանդանը (Պոզ-
 պուռուռն), և թողլով Նիկոմիդիոյ ծովածոցը՝ ուղ-
 զեն գէտ Իշխանաց կղզիները. մինչև ՚ի հեռա-
 գոյնն, մինչև ՚ի Բրոզա (Գրնալը), իրեն հին և
 ծանօթ առանձնութեան զբօսարանն՝ Բրոզա, իր
 շինած վանատեղը և անկած սարտէզը. ուր և ե-
 լաւ շաա աւելի ուրախ՝ քան եթէ Ոսկեղջիւրը
 (Սէրայպուռնու) կոխած ըլլար. «Այս է հան-
 գիսա իմ», ըսելով:

Իր դաստակերտին բնակիչ վանականք և աւ-
 զապահք չէին կրնար հաւատալ տեսածնուն և
 լսածնուն, թէ իրենց խնամական, այն մեծ թե-
 մական և սպարապետն Արևելից՝ այդ իրենցմէ
 խեղճ և գծուծ քուրջերով ծածկուած կրօնաւորն
 է. բայց նա լաւ իմացուց որ եթէ ձեն և արուես-
 տը փոխեր էր, և հիմայ անունն ալ կու փոխէ,
 փոխանակ Վարդանայ՝ Սաբանուանելով զինքը,
 հոգին նոյն է. առաջ կարծր զինուց և զրահից
 տակ կակուղ քրիստոնեայ սիրտ մ'ունէր, հի-
 մայ մաշկի և մազեղինի տակ կտրիճ նահատակի
 և ձգնաւորի սիրտ մը. առաջ զօրավարաց օրինակ
 էր քաջութեամբ և խելքով, հիմայ նոյն խակ հին
 վանականաց և միանձանց, խստակրօն, զուարթ

և աշխատասէր վարքով. և յիրաւի սարուցանիչսը
յաղօթս և ՚ի հոգեւոր մտածութիւնս ք. անցքնէր,
կէսն այլ գեախն բանելու և իր սարասէզը դար-
մանելու: Փորձով ալ իմացաւ շուտով որ այսպի-
սի կեանք իրեն համար կայսերութենէն քաղցր
և ցանկալի է, և եթէ աղաչանքով այլ նորէն ի-
րեն տային տասն թագ՝ չէր ուզեր իր Տրողայի
առանձնական և մենական կենաց հետ փոխել:
սուրէն և մականէն շատ աւելի թեթեւ և զիւրա-
շարժ էին իր բա՛նն ու բրիչը. միով բանիւ խիստ
շատ աւելի երջանիկ էր՝ քան իր հակառակորդն
Նիկեփոր:

9

Ասոր ազահութիւնն նորէն արթնեցաւ՝ երբ
ապահովութիւնը ստացաւ. Աստուծոյ և մարդ-
կանց վախուճ գիմաց՝ կեղծաւորութիւնը և սու-
տը միջնորդ ձգելով՝ իր ամեն խոստմունքն և ա-
հաւոր երգմունքն ոտքի տակ առաւ: Նախ Վար-
դանայ կուսակից եղող կամ կարծուողները բըռ-
նել բանտել տուաւ և ամեն ստացուածքնին կո-
ղոսպտեց. յետոյ Վարդանայ հարստութիւններն
ալ յափշտակեց. միայն անոր ղինուորները չնե-
ղեց, վասն զի վրանին կողոսպտելու բան մը չկար:
Բայց ամենէն անիրաւ և սխալի կողոսպուան,
միանգամայն և ամենէն ցանկալին և թանկագինն՝
եղաւ իր շատ բարի և զթասիրտ հակառակորդին
լուսաւոր և զուարթահայեաց աչքերն: Վարդան
իւր կամաւոր արդեւանքէն քիչ օր վերջը՝ գիշեր
մը, երբ գուցէ դեռ իր երկար աղօթքներն ալ
չէր լինեցուցած, յանկարծ ոսնհաձայն և շփթ
մը լսեց՝ իր ծովապատ մենանոցին մէջ. քանի մը
այլանդակ լեռնցի Վիկայոնացիք, զոր և ոչ մարդ
այլ մարդագայլս (չիֆանիբեհաս կոչէ սլաւամիչն),

որք Նիկեփորի հաւատարիմ և արժանաւոր դա-
հիճքն էին, յանկարծ պղծելով և խռովելով անդ-
ւոյն և ժամուն և անձին խաղաղութիւնը, բռնե-
ցին իրենց աիրոջ նախանձորդ կարծուածը, և
դազանօրէն խլեցին խաւարեցուցին այն աչքերը՝
որ միայն յերկինք վերցընելու, պարտիզկանը վը-
րայ իջեցընելու և երբեմն ծովուն վրայ պառացը-
նելու պահէր էր՝ ամբողջ կայսերութենէ մը հրա-
ժարողն. և մէկէն թողուցին փախան կղզիէն. -
ինչուան քաղքէն և մարդկանցմէ ալ փախչել ու-
ղելով կամ ձևացընելով՝ ապաւինեցան ՚ի մայր
եկեղեցին՝ Ս. Սոփիա:

Հազիւ այս լալի լուրն հռչակուեցաւ, վանք,
եկեղեցիք, պալատք, բոլոր քաղաքն շարժեցան
գթով և բարկութեամբ. անէծք և նզովք թափել
սկսան կայսեր և գործակցացը վրայ. երանելի
պատրիարքն Տարասիոս, պատուական պատրիկ-
քն՝ սրտակոտոր վազեցին արքունիքը, յիշեցու-
ցին կայսեր իրեն երդմունքը և ստորագրութիւ-
նը. Նիկեփոր երդում պատառ եղաւ ծերակու-
տին զիմաց թէ ինքն ամենևին այգալխի բան չէր
մտածած և կարծած. և թէ ուրիշ թշնամութե
գործ է. պատուիրեց իրենց՝ որ երթան բռնեն
այն շարագործներն՝ որ ՚ի Ս. Սոփիա ապաւինե-
ր էին, թէպէտ և կանխեր անոնցմէ առաջ ուրիշ
մարդ զրկեր ու փախուցեր էր զանոնք յեկեղե-
ցիէն. և անոնց անդ քանի մ' ուրիշ մարդ բռնել
քննել տուաւ, որ անմեղ ըլլալով՝ ՚ի հարկէ ան-
վնաս ալ արձակուեցան: Իսկ ինքն իր շաւատալի
կեղծաւորութիւնը մինչև ՚ի ծաղրածութիւն տա-
նելով՝ եօթն օր փակուեցաւ իր պալատին մէջ,
մարդու չէր երևեր, միայն ողբոց և վայերու ձայ-
նը կուլեցընէր, զորոնք ձևացընելու շաա ա-
ղէկ կրթութիւն ըրած և վարպետ էր. միայն թէ
չկրցաւ մէկն ալ խաբել. այլ աւելի սաստկացաւ

իրեն գէտ եղած հասարակաց աստուծոցն և
անէծքն:

Որչափ պժգալի եղան Նիկեփորի գործն և ձայ-
ներն, այնքան զարմանալի և սրտառուչ եղաւ
Վարդանայ լուսթիւնն. ամենևին գանգաւ մը,
արաունջ մը, հեծուի մը չհանեց, և գրեթէ միայն
ինքն եղաւ որ չանիծեց զՆիկեփոր. նա և ոչ խկ
մեղադրեց զնա, հապա ինքզինքն յանցաւոր ճանչ-
նալով՝ մինչև ՚ի մահ ապաշխարողի վարք անցուց.
և միշտ իր սահսուծիւնը սրտամեղով, կ'ուզէր
գերադոյն առաքինութեամբ մը՝ ծածկել կայսեր
անիրաւութիւնը և անգթութիւնը. առաքինու-
թիւնն այնքան հիանալի՝ որքան այնպիսի սպակա-
նեալ ժամանակի և արքունեաց մօտ փայլեցաւ:
Ճգնաւորութեան հոգին աւելի խոր և պինդ հա-
գէր էր ներսէն, քան գրսուանց մաշկեղէն մը ա-
մառը, մաղեղէն մը ձմեռը, որ էին իր բոլոր հա-
գուստը. խկ գլուխն և ոտքն միշտ բաց և բուսիկ:
Ասոր նման կերակրիկն ալ, եթէ կրնար ըսուիլ
կերակուր. ոչ միայն բերանը չգրաւ մսեղէն և
կթեղէն, այլ և ոչ ձէթ և գինի, այլ միայն գա-
րիէ հաց. այն այլ ինքն իր ձեռօք կու սատարա-
տէր և կ'եփէր մօխրի տակ. լուսազուրկ աչքերն
չթողով իրեն երկար ձեռագործ աշխատանք՝ մը-
տաւոր աշխատութիւն աւելցուց, աղօթք և խոկ-
մունք. որոցմով զմայլած՝ ոչ թագին, ոչ աշխար-
հիս և ոչ խկ ամեն սրտի միսթարիչ արևուն կո-
րուստը կ'իմանար:

Միայն մէկ հոգ, մէկ ցաւ, մէկ փափագ մ'ու-
ներ գեռ սրտին գրգիւ. — ընտանիքն. վասն զի ու-
ներ և գեռ ողջ էին կինն և զաւակներն: Անոնց
ցանկալի երեսաց տեսութենէն զրկուիլն չէր իր
մեծ ցաւն. վասն զի գոնէ ձայներնին կրնար լսել
և խօսիլ. այլ ինքն իր հոգւոյն խորին ձայնը կ'ու-
զէր լսեցընել անոնց հոգւոյն, և կրցաւ: Աւրիշ-

ներէ աւելի ինքզինքն օրինակ ցուցընելով աշխարհիս ընդունայնութեան, և հանդերձելոց փոխ վիճակին, այս կենաց ցաւերուն կարծութեանը, և այն կենաց անվախճան երանութեանը, զամենքն ալ հաւանեցուց իրեն նմանելու. նախ տիկինն Գահի (կամ Տովնիզա) յանձն առաւ քաջուելու ՚ի վանս հաւատաւորաց, և ինքնին Վարդան փոխեց ամուսնոյն անունը, դրաւ Աւանասիա. իր մէկ դստրիկն ալ հեաը մտուց ՚ի հարսնարանն Քրիստոսի. յետոյ իր կտրիճ որդիքներն այլ հաւանեցուց, որք յօժարութեամբ սուրբերնին այլ, ամեն ունեցածնին այլ ծախեցին բաժնեցին աղքատաց, և առանձնացան վանքերու մէջ՝ միայն հոգինին հոգալու:

Է

Այսպէս երկրիս վրայ ապահովելով անոնց երկնաւոր վիճակը՝ որոնց որ պարտական էր հոգալու իբրև հայր և ամուսուէր, անկէ ետև այլ աւելի ազատութեամբ և հանդարտութեամբ իր հոգին կ'ուժովցընէր և կու հասցընէր յաւիտեանական նպատակին: Շատերն տեսան և կու զարմանային Սաբայի սրբութեանը վրայ. և ո՞վ կըրնար կարծել թէ անիկոյ էր Արևելքի քաջ ըստարասպետն՝ Թուրք Վարդան: Համբերատար հանգստութիւնն և չարքաշ վարքն յաղթեցին իր ճգնութեանց խտուութեանը, և երկարեցին կեանքը. մինչև ըսեց ութ տարիէն ետև իր անիրաւ նախանձօտին՝ Նիկեփորի՝ խեղճ և չարաչար մահը, զոր դրեթէ ինքն պատճառեց իրեն և իր բոլոր բանակին, անխոհեմութեամբ յառաջ երթալով Բուլղարաց երկիրը, և ստէպ ստէպ ըսելով, թէ « Չեմ գիտեր՝ Աստուած թէ սատանան է զիս առաջ քշողը, բայց չեմ կրնար ետ կենալ »: մին.

չև հասաւ ձորադաշտի մը, որոյ երկօւ կողմէն գոցեցին Բուլղարք՝ անտառներ ջարգելով: Եւ ծառակ պարիսպ բաշելով. սպա կրակ տալով անոնց, իրենք ալ զինուած յարձակելով՝ կայսրն ալ, մեծամեծներն ալ, բոլոր զօրքն ալ մէկ աւուր մէջ (25 յուլիսի 811) սրամահ և ծխամահ ջնջեցին: Նիկեփորի գանկն Բուլղարաց թագաւորին գինւոյ բաժակ եղաւ. բոլոր Բիւզանդիոն և կայսրութիւնն սգալով իրենց զօրաց և զաւակաց կորստեան վրայ՝ միայն Նիկեփորի կորուստն իրենց այրած սրտին միխթարանք կու գանէին. այնքան ատելի եղած էր անկուշտ աղահոլութեամբ և անհոգութեամբ: Երկու տարի ետև (յորում ալ իրեցին Ստաւրակ՝ որդի Նիկեփորի և Միքայէլ Վիւրոպալաա), լսեց Վարդան իր առաջին զինակիրն և նախայիշեալ Աննի Արծրունւոյ կայսր ըլլալը (813-820), ինչպէս լսեր էր հինգ տարի առաջ (808) ուրիշ հայազգւոյ և Աննի աներոջ՝ Աբշարի փորձ փորձելն ընդդէմ Նիկեփորի, և իրեն պէս չյաջողելով՝ բռնուիլ ու աքսորուիլն ոչ հեռաւոր վանքի մը մէջ ('ի Բիւթինիա):

Այս գէպքերս իրեն սրտին մէկմէկ հարուածք եղան, իր ըրածը յիշելով և իբրև ընկերացը չար օրինակ մը տուած համարելով զինքը. անոր համար նախախնամութեան կամաց և կարգաց թողլով եղածը՝ ինքն իր ճգնութիւնները և հոգևոր եռանդն աւելցուց առանձնութեան իր ծովակոծ՝ բայց անվտանգ կղզեկին մէջ. որուն շրջապատ ալեաց ծփանքն և անուշ հովերն բաւական էին իրեն՝ մերձաւոր մեծ մայրաքաղաքին և բոլոր աշխարհիս խառնաձայն կոծմունք և ծփմունքը ցածցրնելու. մինչև որ ճշմարիտ և յաւիտեանական թագաւորութեան հրակերքն յափշտակեց զինքը յերկինք. ուր ընդ յիշատակելի սուրբս ձանեցան զնա Յոյնք. մինչդեռ իր յաւուկ ազ-

գայնոց՝ Հայոց պատմըչաց մէջ՝ և ոչ ճանկցուած է այս իրենց ամենէն երևելի զօրավարներէն, միանգամայն և ստբայացեալ ճգնաւորներէն մէկն, որ յիսուէն օր այլ կրնար կոչուիլ Բ ՎԱՐԳՍԵ ԿԱՅՍՐ¹:

1 Յետ Վարդանայ՝ իր առանձնութեան կզգին և դատակերտն Բրողա՝ ուրիշ գահէ ընկած կամ մերժուած կայսերաց ալ արգելան և բնակարան եղաւ. որոց մէջ անուանի է իրեն և մեր ազգակիցն Ռոմանոս Ա Մեծըն. որ յետ 25 տարի զանազան գործովք կայսերութեան՝ հոս քշուած և քաշուած՝ շատ գոհութեամբ և զգաստութիւն, գուցէ և իր հին նախորդ Վարդանը յիշելով ու անոր առաքինութեանը նմանիլ ջանալով՝ վախճանեցաւ (944): — Բ Ռոմանոս (Գիոթեն) կայսրն ալ՝ Ալիարսլանէն դժբաղդարար յաղթուելէն աւելի դժբաղդարար՝ իր ազգակցաց ապերախտութենէն մերժուած և կուրացած՝ հոս արսորանքի մէջ քիչ օրէն կնքեց իր դառնացեալ կեանքը (1077):

ԻԷ

Ն Ե Տ Ո Ղ Ք Ի Հ Ա Յ Ս

Ա

Հին աշխարհին հիւսիսային կողմերն՝ որ մինչև հիմայ ցրտութեամբ և երկար մթութեամբ անարկու են, քանի որ աշխարհագրական գիտութիւնք չէին ընդարձակած՝ Անժանօթ աշխարհ կոչուէին: Բայց այս անձանօթ աշխարհս՝ մեր նախահարց վառվառն մտաց ոչ այնքան անաւոր՝ որքան խորհրդաւոր կ'երևէր. և եթէ բարկ բուրասայ շունչն իրենց այլ երբեմն գաչելով՝ զգացուցեր էր փչած երկրին բնութիւնը, անոնք գեաանկէց այլ անգին կ'երևակայէին զարմանալի կամ անորժելի երկիր և ազգ մը՝ Քերհիստիան, (ինչպէս կոչելի է թերևս քերհիստիան գրուածն 'ի գիրս նախնեաց մերոց, որ է թարգմանեալ յունականն իքերհիէի՝ Ξερβόριοι): Այս անձանօթ երկրին բնակիչքն՝ սրբազան կուսեպուէին, միշտ աստուածոց և պաշտամանց նուիրեալք՝ զոհերով, երգերով, սարերով, ծաղկըններով պսակուած. և կ'ըսուէր, թէ հաղարաւոր տարի ապրելէն վերջը՝ պսակ 'ի գլուխնին և քնար ձեռուրնին բարձր հրուանդանէ մը վար կու գլորէին կու ծածկուէին յանդունդս ծովուն:

Այսպիսի զարմանալի եղած (կամ չեղած) Լազ-
գի միջէն այլ զարմանալի անձ մը ծանօթ չեմ հըր-
չահուած է 'ի Յունաց' իբրև մեծ խմաստասեր
կամ բժիշկ, Աբարի* անուամբ. որոյ համար ա-
ւանդեցին ոմանք թէ քուրմ էր Ապողոնի, և Նեփ-
մը վրայ կ'ընծայէր կամ հեծած՝ անդադար ման
կու զար երկրիս բոլորաիբր: Այս առասպելը՝
ըստ ոմանց արգի բանասիրաց թուի նշանակել
Աբար ազգը (Αβάρεις), որ յարմար հայածայն ա-
նուանն՝ աւարող և աւերող էր. և այն հիւսի-
սային ազգաց մէկն՝ որք առանց հաստատ բնա-
կու թեան՝ վրանօք տեղէ տեղ կու փոխադրէին, և
զիրար կամ զօտարս քչէին իրենց հասարակ և սո-
վորական զէնքովն՝ որ էր Նեփ. ըստ այսմ ամենքն
այլ իրաւամբք կոչին Նեփոս: — Մեր ազգին փա-
ռաց և պերճութեան ասեն երբ 400 իշխանք և
տոհմապետք թագաւորին հետ կու բազմէին 'ի
հանգիսի, անոնց մէկուն տոհմն կամ պայազա-
տութիւնն այլ Նեփոս կոչուէր. բայց հաւանօ-
րէն թուի գլխապետ նետածիգ զօրաց, (ինչպէս
ձիաւորացն այլ Արդեփ՝ որ և Բագրատունի), քան
թէ Նետող ազգի մը գաղթական. որն այլ ըլլայ՝
մեր ազգին Նետողաց զէնքն պաշտպանական էր
և ոչ թշնամական՝ իբրև այս հիւսիսային թափա-
ռիկ ազգաց:

Ըստ նկարագրութեան հին աշխարհագրաց և
պատմըաց, վերոյիշեալ գերհիւսականքն՝ բեւ-
ռային շրջանակին մօտ բնակիչք կ'երևին. որոց
հարաւային եզերքն՝ մինչև 'ի ծանուցեալ Կով-
կասային և Արեաց, Հնդկաց ու Չինաց աշխարհ-
ները եղած լայնածաւալ միջոցն՝ անուանէին Սար-
ճափ* (յարևմտակողմն) և Սիւսի* (յարևելա-
կողմն): Այս ետքինս էր բնիկ Նետողաց բնգար-
ձակ ասպարէզ թափառանաց. ուսկից 2000 տա-
րի՝ հին և միջին պատմութեան ժամանակ՝ էլան

զանազան ազգեր՝ յարևմուտք և ՚ի հարաւ
 պատահելով: Շատ ազէկ սահմանագրէ այն աշ-
 խարհս՝ մեր հին աշխարհագիրն Մ. Խորենացի.
 « Սկիւթիա աշխարհք՝ որ էն Արարիսարք, այսինքն
 » Թուրքաստանք. ըստ հիւսիսոյ՝ Անծանօթ երկրաւ
 » (սահմանի), և ըստ մտից՝ Սարմատացւոց աշ-
 » խարհաւ (մինչև) առ Աթլ գետով. ՚ի հարաւոյ՝
 » Վրկան ծովով և Արեօք և Հնդկօք, առ հարա-
 » լային բազկաւն Եմաւոն լէրինն... իսկ ըստ ե-
 » լից կուսէ՝ սահմանի ՚ի Ճենաց: Եւ ազգք էն
 » նորա 44 » (կամ 43): Հիմա հուան հմտագոյն
 բանագասք այլ յայս կարծիս են, թէ հին Սկիւ-
 թիա է Թուրքաստան աշխարհն, որ և Ազատ Թա-
 թարք կոչի հիմոյ. իսկ Արարիսարք՝ հիւսիսային կամ
 արևմտեան Թարգմանի: Ես չեմ ուզէր քեզի
 հետ, Հայկակ, այս երկայն և ճղճղած խնդրոց
 մէջ մանեւ. այլ միայն գլխաւոր և մեզի ծանօթա-
 գոյն ազգերը յիշել:

Բ

Մեր աշխարհագրին 43 կամ 44 ըսած ազգաց
 մէջ յանուանէ միայն (ըստ զանազան ձեռագրաց)
 երրորդ մասին չափ յիշէ, որոց մէջ նշանաւորք
 էն Թուրք, Մաղթուրք կամ Մասսագէթացիք, Հոնք,
 Սօշիք կամ Մագաստան (Սոկաք կամ Սոկոտանա
 հեղինակաց), Հեթևաղք, և այլն. մեկալոնց հա-
 մար մէկ օրինակագիրն, որ անշուշտ յետոյ է քան
 զԽորենացին, կ'աւելցրնէ. « Եւ զայլ ազգս ասէ
 » խուժական անուամբ, զոր չէ հարկ ասել. զի
 » այժմ այլ ազգ ոչ գիտեմք, բայց միայն զԲուշխան
 » ազգ՝ որ ճարակի զերկիրն զայն »: Այս յետին
 ազգս, (զոր մեր աշխարհագիրն յիշէ նաև ՚ի մէջ
 ասիական Սարմատաց՝ որ սահմանակից էին Սկիւ-
 թիոյ յարևմտից), զոր և մեր ուրիշ պատմիչք

այլ յիշեն, թուի իրենցմէ յեանոց յիշեալ Պաւ-
 իէր՝ ազգն թուրքաստանի, որ արդարեւ ըստ վը-
 կայու թեան արաբացի պատմըչաց՝ իրենց տոհմա-
 կցաց մէջ ամենէն զօրաւորք և ահարկուք էին մին-
 չև ՚ի դարն թԲ. և համարին մերձաւորք Ունդու-
 թուրքաց՝ նախահարց Ունդարացւոց, այսինքն
 Մաճառաց. արեւմտեայք Պասգադիչ անուաներ են
 զասոնք:

Թողլով այս ամեն ազգաց վրայ հեաաքննական
 գիտելիքն, մէկ երկու բան ըսեմ. և նախ այս՝ որ
 ինչպէս հին ատեն Սկիւթիա ըսելով՝ ամեն հիւ-
 սիսային ազգերն իրարու հետ շփոթէին, այսպէս
 այլ քրիստոնեայ և արաբացի հեղինակք, մանա-
 լանդ արեւմտեայք, թուրք անուամբ շփոթեն զա-
 նազան ժողովուրդներ նախայիշեալ աշխարհաց:
 Իայց ըստ ստուգագոյն և նոր աշխարհագրաց՝
 թուրքաստան կ'իմացուի Կասպից ծովէն ինչուան
 թանկուտ կամ Չինաց արեւմտեան սահմանը, իր-
 րև 36 երկայնութեան աստիճանի միջոց արեւմուտ-
 քէն արեւելք, և Հ. լայնութեան 36-55 աստիճա-
 նաց մէջ: Իայց այս ընդարձակ երկրին մէջ այլ
 բնիկ թուրքաստան համարուի անմիջապէս Կաս-
 պից և Արալ ծովուց միջոցն, և այս ետքինիս մէջ
 թափւոյլ երկու մեծամեծ գետոց լայնասփիւռ
 հովիտքն, որք հիմայ յարեւելեայց կոչին Ճիհան
 կամ Ջահան և Սիհան: Առաջինն՝ որ և հարաւա-
 յինն՝ կոչի և Սիհ-փէրէ, և ըստ նախնեաց Ոգոս,
 ըստ հին Պարսից և մերոցս՝ Վէհ-ու-փ. երկրորդն՝
 հիւսիսայինն՝ Սիհ-փէրէ (Դեղին-ծով), և ըստ
 նախնեաց Երասրփ և յոմանց ևս Երասի, որ բնա-
 կանապէս աւելի անծանօթ էր նոցա քան զԱբ-
 սոս. մինչդեռ անոնք անմիջապէս ասկէ անդին ե-
 ղոյ երկիրն այլ կ'անուանէին Անդր-Ռքսեան
 Transoxiana, յորմէ և Արաբացիք թարգմանօ-
 րէն անուանեցին Մասհըր-ու-նէհ, Յայնկոյս-գե.

աղյն, և եղծմամբ Մաշտոցի-Նահաբ. որ և յետոյ
 (յ՛ժԳ դարու) Ճինկիզ խանի որդւոց մէկուն իշխանութեան բաժին ըլլալով՝ անոր անուամբ Ձէ-
 շաբայ կոչուեցաւ: Այս ընդարձակ երկիրս՝ յան-
 յիշատակ ժամանակաց՝ ճեմարան և չուարան է
 վրանաբնակ քան շինաբնակ, խաշնարած և ձիա-
 րած ազգաց, բարբարոսաց և աղեղնաւորաց. ո-
 րոց նախահայրն անծանօթ է, թէպէտ և ըստ հին
 և նոր հաւանագոյն աւանդութեան՝ ՚ի Թորգո-
 մայ սերեալ են: Ոմանք այլ ՚ի Մագովցայ ասեն
 զասոնք. աւելի անհաւանական (ոմանց ՚ի մերոց
 պատմըչաց ըսածն) թէ ՚ի Քամայ ըլլան (Թուրքք):

Իրենց տեղ տեղ խոստան և ազուտ, տեղ տեղ
 դաւար և սիզաւէտ անհուն դաշտերուն և անա-
 պատներուն մէջ՝ հազարաւոր տարիներ կու թա-
 փառէին և կու թափառին այս ժողովուրդքս.
 հնագոյն ատեններ դէպ ՚ի հարաւ ասպատակե-
 լով, Պարսից սահմաններուն վրայ. իսկ ասոնք՝
 (որ իրենք զիրենք Իբան կոչէին) զբարբարականս
 այլ Թուրան կոչէին. և անհաշտ կու լու ունէին ա-
 նոնց հետ՝ իբրև ընդ որդիս չարին (Ահէրմէնի):
 Պարսից շատ դիւցազանց քաջութեան ասպա-
 րէզն այս Թուրանս եղած է:

Ասոնք են արևմտեայ հին հեղինակաց Սկիւթա-
 յիքն. բայց իրենց ծանօթագոյն են՝ ասոնց երկրին
 հիւսիսակողման ազգերն. որք մէկմէկու ետեւ
 զիրար քշելով 1000 տարիէ աւելի միջոց՝ հիւսի-
 սային կողմէն դէպ յարևմուտք և ՚ի հարաւ կ'աս-
 պատակէին. յետոյ սկսան հարաւէն արշաւել: Ի
 մարդարեկից յիշեալ Գովցայ և Մագովցայ և Թո-
 բէլայ ազգերն այլ ասոնք են. յորոց (ըստ Մի-
 խայէլի պատմըչի) Նաբուքոդոնոսոր և Կիւրոս օգ-
 նական զօրք վարձեցին, զորս և համարձակ Թուրք
 կ'անուանէ պատմիչն. բայց այս անունս անծա-
 նօթ է հին օրինակագրաց. և թերևս յայանի յի-

շուած չէ յառաջ քան զ'Ձ դար, (Եթէ 'ի յեւ-
նոց աւելցուած չէ այդ անուան' մեր Թորենայեոյն
աշխարհագրութեան մէջ) :

Գ.

Իսկ առ հինս և 'ի պատմութեան ծանօթ եղած
Սկիւթացւոց մէջ՝ թերևս հնագոյնք են Աշան-
որ և մեր ազգային պատմութեան մէջ շատ ծա-
նուցեալ և խնամիք թագաւորաց մերոց Արշակու-
նեաց. որոց ընծայեցին և շնորհագեղ զշխոյներ՝
զԱշխէն և Սաթեն (Սաթինիկ) : — Ասոնց ասհ-
մակից սեպուին Մարտի-¹, Քրիստոսէ վեց դար
յառաջ յիշեալք. և Թասասար¹ վեց դար յե-
տոյ այլ յիշեալք, և ճանաչին հիմայ Եւրոպիոյ
հիւսիսային և միջին երևելի ազգաց նախահարք
կամ հօրեղբարք, այսինքն Գոթաց և Տևտոնաց.
որոց առաջին բնակութիւնն էր Աւրալ գետոյն
վերնահողմը, և յետոյ Խըրըռ ազգի անապատ-
ները : Ասկից՝ Քրիստոսի թուականէն քիչ ետքը
յարձակեցան 'ի Կովկաս, և անցան այն լեռները,
Թափեցան մինչև 'ի Հայաստան, և դաշնագրու-
թեամբ ու խնամութիւն յետ քաշուեցան. բայց
գէպ յարեմուտք տարածուելով՝ հասան մինչև
յԱղախու ծովն. և 400 տարւոյ չափ հիմկու Ռու-
սոց Յայսկոյս-Կովկասեան ըսուած երկիրները
գրաւելէն զառ՝ անդադար կ'ասպատակէին 'ի
Վիրս, 'ի Հայս, և 'ի սահմանս կայսերաց. երբեմն
ինքն իրենց շահուն համար, երբեմն այլ ուրիշ ազ-
գաց օգնական, ինչպէս երբեմն և Հայոց՝ ընդգէմ
Պարսից : Գունդ մը կամ տոհմ մը Մազքըթաց
Կովկասէն ասդին մնացին Բարբանտայ հարաւա-
կողմը, և մեր Արշակունեաց հետ այլ խնամեցան :

¹ Արարացի հեղինակք կ'անուանեն Թասասարն :

և նաև 'ի Քրիստոս հաւատացին Տրդատայ պտեն-
 րայց յեա մահու նորա՝ մեր Լուսաւորչին թող
 Գրիգորին այլ նահատակեցին, իրենց Սանեասն
 թագաւորին հրամանաւ: Արեւմտեայ Մազգութք
 Գ զարու մէջ անցան ինչուան 'ի Սպանիա և յԱ-
 փրիկէ: վասն զի իրենցմէ զօրաւորք զիրենք քը-
 չէին, որ էին Հնա. և Եւրոպիոյ մէջ Ե զարուն
 վերջերը, Ասիոյ մէջ՝ Ձին ետքերը՝ գրեթէ անյի-
 շտակ եղան Ալանք:

Յաջորդ (Ե) զարուն մէջ ծածկուի Հոնաց ա-
 նուեն այլ, որ Ե և Ջ զարուց մէջ ամենէն օի-
 բողն էր, մանաւանդ իրենց վայրենի գիւցաղին
 Ատափղասայ ատեն, 'ի կէս Ե զարու: Թէպէտ
 Հոնաց անուեն գրեթէ հազար տարի առաջ այլ
 յիշուի և կարգացուի (ըստ ոմանց) Պերսեպո-
 լեայ բեհաւքանդակ արձանաց վրայ, այլ տեղեր-
 նին շատ որոշ չէ, կամ շատ կարծելի չէ՝ որ բլ-
 րայ ինչուան Սեաւ ծովուն մօտերը. թէ և յեա
 Ժամանակաց հասան այն կողմերը. մինչև մեր յե-
 օին պատմիչք կամ յուշագիրք ժԳ-Յ Ե զարուց՝
 Երէի Հնաց անուանեն զ'Արիմն այլ: Հոնաց ցեղից
 մէջ մէկ գլխաւորն է Ոգուր կամ Ունգուր կոչուա-
 ծրն, Հն-անգուր ըստ մեր հին պատմըաց, որոց
 անուանի և մեծազօր հսկայի կամ ըմբշի մը հեա
 մենամարտեցաւ և յաղթեց Բարիկ՝ հայրն Վա-
 սակայ ուրացողին. ինչպէս յառաջ քան զնա հըս-
 կայն մեր Տրդատ՝ ընդ Քաւհիսնի թագաւորի նո-
 ցա (Թերևս Քուզուր-Հոն) յերկրին Տարօնոյ,
 ուր հասեր էին արշաւանօք և մասնութեամբ:
 Շատ անգամ Ճորայ (Տերպէնտ) պահակէն անց-
 նելնուն համար յարձակելու յարեւմուտս՝ այն
 անցքն ըսուեցաւ Հնաց Քուան. զոր և ատեն մը
 մեր զօրաւոր Արշակունի թագաւորք զգուշու-
 թեամբ ամրացուցած պահէին անոնց դէմ. յե-
 տոյ Աղուանից ձեռքն անցաւ, որոց անուամբ
 այլ կոչի:

Ատտիղասայ թագաւորութեան ատեն մեր Ս. Մեսրոպ Աղուանից քարոզելով ինչուան Կովկասեան լեռանց անգին այլ լսեցուց Քրիստոսի աւետարանը, նաև իր աշակերտաց գործակցութեամբ. որոց ձեռք չաւատաց ՚ի Քրիստոս Հոնաց զօրավարն՝ որ յԱղուանս յարձակեր էր, և յետոյ իր ընտանեօքն և հեանողք նահատակեցաւ հոն: Երկու դար և աւելի վերջը երբ Հոնք տկարացեր և Խազրաց նախիշխանութեան տակ ընկեր էին, դեռ իրենց հին մայրաքաղաքին մէջ՝ որ կոչէր Վառաշան և է հիմայ Թարսոս՝ ՚ի հիւսիսոյ Վարբանտայ, կու նստէր թագաւորնին կամ զօրավարնին՝ Աշ անուամբ, որ և պատուով Լիւթուէր¹ կոչէր, յորմէ և Լիւթուէրանէն պատիւ (ինձ անծանօթ): Սա՛ իր երկրէն (զոր Ախաթաշ նէան աշխարհ Վալփայ) կոչէ ժամանակակից պատմիչ մեր)², ասպատակի ելաւ յԱղուանս. յետոյ հաշտելով թողուց որ եպիսկոպոս մը (Խորայէլ Մեծկունեաց) գայ իր երկիրը և քարոզէ զՔրիստոս (յամի 684). արդէն քսան տարի առաջ Հոնաց թագաւորն խնամացեր էր Աղուանից իշխանապետին հետ:

Ասկէ ետև գրեթէ չեն յիշուիր Հոնք. այլ փոխանակ նոցա խօսքիս սկիզբը յիշեալ Արարի, զոր Թուրքք քչեցին (յամին 551) իրենց երկրէն՝ յԱւկորիոյ՝ որ է հիմկու Սիպերիոյ Վալաշայ երկիրն, ուսկից ելեր էին և Հոնք: Բիւզանդացի պատմիչք ստէպ յիշեն զԱւարս և կ'ըսեն թէ Թուրքք Վալաշան անուանէին զանոնք, արդ մեր

¹ Այս պատուանունս նախ կու յիշէ Մովսէս Կաղանկատուեցի պատմիչն մեր յի գարու, և յետոյ Ղևոնդ պատմիչ յ'Ը գարու. «ի գնդէն (Խազրաց) Խաթիր-Լիթ-բերայ»:

² Մ. Կաղանկատուեցի:

աշխարհագիրն այլ վերոյիշեալ Սկիւթացի ազգաց մէջ համրէ զԱւլսոն և Վաւլսոն: Գարջեալ վկայեն անոնք թէ Աւարք ազգակից և բուն Հոնք են, այլ իրենց Աւար անուն թագաւորէն այսպէս կոչեցան: Վայսերաց երկիրը մտնելով կամաց կամաց յառաջ եկան մինչև ՚ի գաւառս Գանուբայ, և իրենցմէ առաջ հոն հասնող Հոնքերը նուաճեցին. բայց իրենց վրայ այլ հասան Բուլաբ (՚ի Թազրաց վարեալք) և տիրացան այն կողմերուն՝ Ը գարուն մէջ և այլ ետքը, ուր և մինչև հիմայ մնան իրենց սերունդքն խառնեալ ընդ հոնքեցի, և երկիրն այլ իրենց անուամբ ամենուն ծանօթ է:

Այս զօրաւոր և Սլաւեանց տոհմակից Բուլաբ ազգն այլ յառաջ քան զայլ ամեն յիշուի մեր Հայոց պատմութեան մէջ, Քրիստոսէ գար մը կամ աւելի առաջ. իրենց հին հայրենիքն այլ ծանօթ է՝ Վոլկա գետոյն վերին կողմերը, որ և անոնցմէ առած է այս անունս. (Վոլկայն առ հինս Իռա կոչի և ՚ի Թուրքաց Էթլ). ուսկից իջան ինչուան անոր բերանը և աւելի վար՝ Վովկասու հիւսիսակողմը. և ասկէց այլ քշուելով իրարմէ՝ գունդ մը կտրեց զՎովկաս լեռները և անցաւ յԱյրարատ, Բասենոյ կողմերը, իրենց Վանդ իշխանին առաջնորդութեամբ ՚ի Վանդուրցեղէ, որոյ անուամբ բնակած տեղերնին ալ Վանանդ կոչեցաւ ՚ի Հայս, մինչև հիմայ:

Դ

Հոնաց անհետանալու կամ նուազելու ատեն յերևան եկան կամ նշանաւորեցան Սոթիքա՛: Հնէ ըստ Բիւզանդացւոց, կամ Ե-Բալիք (սխալմամբ և Նեֆթալիք), որ են ըստ մեզ Հեթիւալ, նաև թիւքալ կամ թիւքալայի. (նոյն թուի և Տալայան կամ Իդաալայան՝ թէ չիցեն Տահ, Dahae): Ասոնք

ուրիշ նշանաւոր անուն մ'այլ ունին աս մերայինս, Քուչան, որ է ըստ Չինաց Քուչի (արդեօք 'ի Քուչայ համարեալք որպէս Հնդկիք) : Ժամանակին պատմիչք կամ յիշողք՝ Հոնաց սոհմակից և մերձաւոր կարծեցին զասանք. ոմանք Թուրք ցեղ մը, ոմանք Հնդկաստանի. իսկ նոր բազմամուտ աշխարհագիր մը¹ երկար քննութեամբ կու հաստատէ՝ թէ Չինաց մօտ Իրպէթէն ծագեալ Ժողովուրդ մ'էր, և ըստ նոցա Եռէդի կամ Եռէլի կամ Ճադ անուանեալ : Այս յայտնի է որ Հեփթաղք Իրպէթի հիւսիսակողմը բնակէին նախ, որ է Թուրքաստանի հարաւակողմը. ուր՝ մերազդի բայց գաղղիագիր երևելի արևելագէտ մ'այլ՝² արաբացի հին պատմիչներէ կու յիշէ Գալաղա Թուրք հզօր ցեղը, որոյ գլխաւոր քաղաքն էր Քուչան. և ըստ այսմ՝ Իրպէթի և Թուրքաց սահմանախառն երկիր և ազգ մը կ'ըլլան սոքա. և 'ի պատմութեան Չինաց ինչուան Գ դար Քրիստոսէ առաջ յիշուին. և միայն անկէ դար ու կէս յառաջ դէպ յարևմտակողմն եկած են և տիրած Սոգդիանի և Բակտրիոյ, այն տեղի յոյն Թագաւորութիւնը վերջընելով : Այս է մեր պատմըչաց յիշածն այլ, թէ Արշակ՝ Թեաալաց Թագաւորին որդին՝ տիրեց Պարթևաց, և ասանց Բա՛՛՛՛՛՛ քաղաքը՝ ըրաւ իրեն աթոռ. մէկ եղբայրը թողլով իրենց առաջին աշխարհին մէջ, որ է Թեաալիս, միւս եղբայրն այլ (Վաղարշակ) Թագաւորեցուց Հայոց : — Ասանկ հեռաւոր և անձանօթ կողմերէ ծագած են եղեր մեր քաջածանօթ և գերահռչակ Արշակունի Թագաւորքն, Տրդատք և Տիգրանք : — Գ-2 դարուց մէջ պայծառացան կամ հռչակեցան Քուչանք

1 Վիլիէն Սէն Մարգէն :

2 Մուրատ ճա Տ' Ոհսոն :

Հեփթաղք. բայց անկէ առաջ այլ բաւականներ չանաւոր գործեր ըրած պիտի ըլլան, որ յիշատակ ընենք զանոնց պատմութիւնն այլ գրուած և ծանօթ եղած ըլլայ Հայոց. վասն զի Չենօք՝ Ժամանակակիցն Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի կ'ըսէ. « Ընթեր-
 » յիր զԹագաւորութիւն Հէթաղքէնի (կամ Եւ-
 » Թաղէայ), հեղինացի գրով, և կամ զԹագաւո-
 » թութիւն Ճենաց, զոր գտանես յՈւռնայ քա-
 » ղաքի առ Բարդայ (կամ Բարդեճան)՝ պատ-
 » մագրի » :

Այս ատեններս՝ կամ քիչ առաջ՝ երբ Սասանեանք նուաճեցին զՊարթևս՝ մեր Թագաւորն Խոսրով իբրև առջմակից թէ անոնց և թէ Քուշանաց՝ ասոնց դեսպան խաւրեց և գրգեց ընդդէմ Արտաշրի, բայց Քուշանք անփոյթ եղան. սակայն երբ Սասանեանք յաջողեցան և զօրացան՝ Քուշանք անոնց գլխահար եղան, և յափշտակեցին Պարթևաց երկիրը, ու հոն ՚ի Բահլ գրին իրենց գահը, ինչպէս յիշէ և Բուզանդ, պատմելով Ծաղկոյ պատերազմը ընդդէմ նոցա, և անոնց ձեռքէն ազատելը՝ քաջութեամբ Գրաստաման Հայ իշխանին, (որոյ վարձք եղաւ իր տէրը՝ Արշակ կոյր Թագաւորը՝ բանտէն հանել և մտիծարել. և ապա անոր հետ կամ անոր վրայ անձնամահ ըլլալ) : Կ'ըսուի ՚ի մերոնց թէ Ս. Մկրտով պայ քարոզութեամբն քրիստոնէացեալ այլազգեաց մէջ կային Հեփթաղք այլ, բայց տարակուսական է այս : Մեր ոսկեգրիչ պատմիչք յիշեն անգլամ Յազկերտին պատերազմները ընդ Քուշանաց, որոց մէջ գառուեցան մեր քաջ նախարարք և Մեծն Վարդան այլ. նոյնպէս անոր որդւոյն՝ Պերոզի սպանուիլն կ'ըսուի մէջ ՚ի Քուշա-

1 Եթէ, որպէս թուի՝ անուանի Ասորի Բարդաճանն է սա, ՚ի վերջ կոչս Բ գարու գրած է այս պատմութիւնս :

նաց, յամին 488: Քարձեալ ուրիշ պատմիչք այլ յիշեն Վահրամ Չուպին Պարսից բանաւորին պատերազմները և Քուշանաց երկու թագաւորները նուաճելը (յամին 580), որ կոչէին Շոգ և Պարսիօկ: Ի սկիզբն է դարու մեր Բագմայաղթ Սըմբատ մարզպանն կուուեցաւ և յաղթեց անոնց մինչև սախաուեցան խնդրել օգնութիւն ՚ի Խազրաց, և եկան ասոնցմէ 300,000. բայց Սմբատ դիւրաւ ցրուեց զանոնք, անոնց հսկայ թագաւորին հեա մենամարտելով և սպաննելով: Վերջին թագաւորն Սասանեանց Յազկերտ՝ հալածեալ յԱրաբացւոց սպաւինեցաւ ՚ի Քուշանս, բայց չգտաւ օգնութիւն, և անոնց քով սպանուեցաւ (՚ի Մէրվ): Քուշանք Արաբացւոց այլ զէմ գրին նախ. բայց իրենց զօրաւոր գրացիներէն նուաճուելով, կամ անոնց հեա խառնուելով, անյիշատակ եղան է դարուն վերջերը: Այս զօրաւոր ազգերն էին Խազիրք և Թուրքք. շատ պատմիչք այս երեք ազգերն այլ իրարու հեա շփոթեն, մանաւանդ զՀեփթաղս և զԹուրքս. ոմանք հին Հեփթաղաց այլ Թուրք կ'ըսեն, և ոմանք ինչուան ժՍ. դարու հասարակաց Թուրք կոչածն այլ Հեփթաղ կ'անուանեն¹: Միխայէլ Ասորի համարձակ կ'ըսէ. « Թեաալիս՝ որ Թուրքաստան » կոչի », և Պարսից Արաղ աշխարհին սահմանակից կու գնէ:

Ե

Հեփթաղաց անհետանալէն ինչուան ՚ի յառաջանալն Թուրքաց, որ է ըսել է-ժ դարուց միջոցն, ախրապետող Սկիւթացիքն եղան Խազիրք, որք և Խազիրիանս կոչին ՚ի մերոցս, ևս և Գիսաս.

1. Ինչպէս կեդրենոս, յամին 1044:

բայ ազգ¹ . և շատ հին ատեն՝ ինչուան յԵրուսաղիմ
 առայ յիշին Աստուծոյ և ասոր նման կոչմամբ,
 (Քրիստոսէ Ե դար առաջ) . տոհմակիցք և սահ-
 մանակիցք Հոնաց և Աւարաց և երբեմն անոնց
 հետ համանուն: Արաբացի հին պատմիչ մը՝ Վը-
 բայ տոհմակից կ'ըսէ զանոնք . ուրիշ մը սրբա-
 գրելով զնա՝ ոչ Վրացի այլ Հայ են կ'ըսէ Խա-
 զիրքն . իսկ Վիրք՝ իրենց երկրին վրայ առաջին
 աստատակող ազգը Խազիրք կոչեն: Մեր պատ-
 մութեան մէջ կու յիշուին ՚ի սկիզբն Գ դարու ,
 յորում Վոլկայի վարի կողմերը բնակէին ասոնք .
 և ուրիշ տոհմակից հզօր ազգ մ'այլ Բասիլէ կամ
 Բարշիլէ . որոց յունարէն կոչումն Վասիլէ՝ Թա-
 գաւորական նշանակէ . և այսպէս կարծի յամանց
 Թարգմանաբար կոչուած յաշխարհագրութեան
 Խորենացոյն , Թագաւորական Սարճաֆ : Այս եր-
 կուքս՝ Խազիրք և Բասիլք միաբանեալ յամի իբր
 212 , անցան Կովկասու մեծ դռնէն (Ճորայ կամ
 Դորբանտայ) և Կուր դեռէն ասոնին այլ վաղե-
 լով՝ կոխեցին ինչուան Հայոց սահմանները , Վնա-
 սէպ Սուրհասպ անուամբ Թագաւորի մը առաջ-
 նորդութեամբ . իսկ մեր Թագաւորն Վաղարշ մեծ
 պատերազմով վնասեց զանոնք ինչուան նոյն Կով-
 կասայ պահակէն այլ անդին՝ չափազանց վրէժ-
 ինդրութեամբ . մինչև հալածեալքն իրենց բնիկ
 սահմաններուն հասնելով և նոր օգնական ժող-
 վելով՝ դարձան Հայոց վրայ , զՎաղարշ սպանե-
 ցին , զօրքը ցրուեցին : Խոսրով Ա որդի և յաջորդ
 Վաղարշայ՝ նորէն վրանին զօրք հանեց , հօրը
 վրէժն առաւ . և այնպէս վախ ձգեց այն անվախ
 ազգաց վրայ՝ որ սախալուեցան իրենցմէ հարիւ-
 րէն մէկ պատանդ առլ Խոսրովու . և նա քաջու-
 թեան յաղթանակը հոն յունարէն արձանագրե-

¹ Այսպէս անուանէ Մովսէս Կաղանկատուացի :

լով քարերու վրայ՝ դարձաւ, և բերած գերին բնակեցուց ՚ի Հայաստան. ուր Բապլաց աղիուա-
կանաց հեա խնամուածիւն ըրին Առաւելեանք և
Ալանք, նոյնպէս յայլաղցեաց գաղթեալք ՚ի Հայս

Խոսրովայ որդւոյ Տրդատայ առեւնն այլ Բա-
սիւք ուրիշ հիւսիսայնոց միաբանուածեամբ յար-
ձակեցան Աովկասէն ասդին. բայց քաջայաղթն
և երազահասն Տրդատ՝ ընկաւ անոնց վրայ Ա-
ղուանից երկրին մէջ, և իր սրով թագաւորնին
երկու կտոր ընելով՝ քշեց ասպատակը մինչև
յերկիրն Հոնաց. և հօրը պէս անոնցմէ պատանդ
և նիզակակից առնելով՝ տարաւ Պարսից վրայ:
Անկէ ետև Բասիլք ինչուան ՚ի Զ դար և այլ ետև՝
Վոլկայի եղերքը կու բնակէին, շրջակայ աղցաց
և տոհմից տիրելով, մինչև հզօրագոյն և վեհա-
գոյն և իբրև թագաւորաց թագաւոր կու սե-
պուէր իրենց զլիսաւորն, և կ'ըսուէր թուրքացի
կոչմամբ Խաթան, կինն այլ Խաթան: Երկու ազգն
այլ գրեթէ համապատիւ էին, բայց միայն ըստ
աշխարհագրին մերոյ («Թագաւորն Հիւսիսոյ էր Խա-
») քանն, որ է Տէր Խազրաց, և զշխոյն թագուհի՝
») կին Խաքանայ՝ ՚ի Բապլաց աղցէն): Խաքանին
հզօրագոյն ցեղն աւելի այլ զօրացաւ և բանացաւ
Բապլաց վրայ՝ երբ Բաշի Թուրքք՝ զոր նախ յի-
շեցի, մօտեցան իրենց. այնչափ որ ըստ հին և պա-
տուական աշխարհագրին մերոյ՝ կու ստիպուէին
Բասիլք ամրանալ ՚ի Ան կղզին Վոլկայի բերանը,
« ՚ի հզօր աղցէն Խազրաց և Բաշիաց՝ ճարակե-
») լոց յեւլից և ՚ի մաից, եկելոց անգր ՚ի ձմերոց):

Ե դարուն կիսէն ետև՝ (յամի իբր 462) Խա-
զերք իրենց բնիկ երկրէն (յմւկորիոյ) քշուելով,
այս Վոլկայի վարի կողմերը և ինչուան Աովկասու-
սաօրօտը սփռեցան. արևելքի կողմէն այլ ին-
չուան ՚ի սահմանս Թուրքաց. որոց հեա շատ մեր
ձաւորուածեամբն՝ ՚ի Բիւզանդացւոց կոչին Ա-

բնեւէան թորոս, միանգամայն և առ 'ի զանազան
 նեւ յԵւրոպա անցնող և բնակող Կուսմանայ և
 Մաճառայ, զորս Սրեմֆէան թորոս կոչեն: Մեր
 պատմիչք այլ ցուցրնեն թէ զանազան խան կամ
 խաքան ունէին նոքա, բայց Քէ Խոսանն էր տէրն
 Խազրայ, զոր և կ'անուանեն Բագաուր Հիսիսոյ.
 ասկէ օգնութիւն խնդրեց Հերակլ կայսր ընդդէմ
 Խոսորովու Պարսից թագաւորի. և եկաւ իրեն օգ-
 նական Չէքո-Խոսանն՝ «որ երկրորդ էր թագաւո-
 » բութեան թագաւորին Հիւսիսոյ», իր Շաթ
 կամ Չաթ որդւոյն¹: Սա մտաւ յԱղուանս, և
 աղաչանօք կաթողիկոսին սոցա (Վիրոյի) արգի-
 լեց ասպատակը: — Ականատես ընկերն Վիրոյի՝
 պատմիչն Մովսէս Կաղանկատուացի՝ շատ հե-
 տաքնին և կարևոր տեղեկութիւններ կու տայ
 այս Խազրայ արքունեաց սովորութեան վրայ,
 զոր ուրիշ պատմիչն քով չես կրնար գտնել, Հայ-
 կահ: — Թէպէտ այս անգամ տպահով թողին
 Խազիրք զԱղուանս, բայց յետոյ դարձեալ զա-
 նազան անգամ յարձակեցան և նուաճեցին, մին-
 չև հարկ եղաւ որ է դարուն վերջերը՝ Աղուանք
 թէ ասոնց հարկատու ըլլան թէ Արաբացոց:
 Մահմաթ յաջորդքն արեւելից մէջ իրենց ամե-
 նէն զօրաւոր զխմակաց դասն զԽազիրս. և թէ-
 պէտ Կովկասեան լեռներն իրարմէ կու զատէին
 անոնց սահմանները, բայց շատ հեղ կամ մէկն
 կամ մէկայլն կարելով զպահակը կամ անցնելով

1 Այսպէս կ'ըսէ Մովսէս Կաղանկատուացի: Անկէ ա-
 ռաջ յամի իբր 600, երբ Քուչանք յաղթուեցան 'ի Սըմ-
 բատայ մարզպանէ, «խնդրեցին խրեանց օգնական, կ'ըսէ
 » մեր Սերիոս պատմիչն, 'ի Քէքէն Խոսանոյ արտոյէն իող-
 » մանցն հիսիսոյ, և եկն եւ ամբոխ 500,000»: — Անկէ
 այլ առաջ Խորենացին աշխարհադրութեանը մէջ կ'ըսէ.
 «Թագաւորն հիսիսոյ է խաքանն, որ է տէր Խազրայ»:

'ի Պարբանտայ՝ իրարու հետ զարնուեցան, երկու կողմէն շատ արիւնհեղու թեամբ և փառամտօրոց երբեմն հաղորդ կ'ըլլար մեր աշխարհն այլ ամիրապետաց իշխանութեան տակ ըլլալով, կամ ստիպուելով դէմ կենալու թագրաց ասպատակին. ինչպէս մեր Պրիզոր Մամիկոնեան խոհեմ և կարիճ իշխանապետն այլ անոնց հետ կուուելով՝ ընկաւ պատերազմի մէջ, յամին 685 (16 օգոստ.) : Աւերջապէս Արաբացիք կրկին անգամ տիրելով և ամրացընելով զՊարբանտայն այն կողմէն արդիւնցին զԹաղիրս : Արևելեան կողմէն այլ ուրիշ հնարքով յաջողեցան, այսինքն նուաճելով զԹուրքս, և իրենց (մահմէտական) կրօնքին հաւանեցընելով, և իշխանութեան հասցընելով, ոչ միայն այն կողմերը, այլ և ինչուան թալիփայից արբուսիքը 'ի Պաղտասա. ուր՝ նախ անոնցմէ գերիներ և սարուկներ բերելին, անոնց կերպարանաց հաւնելով. յետոյ մեծամեծ պաշտօններու այլ հասուցին, մինչև գրեթէ բոլոր իշխանութիւն անոնց ձեռքն անցաւ : Այս կերպով Թաղիրք՝ որ ինչուան Կասալից հիւսիսային և արևելեան ամփոնքը տարածուելով՝ իրենց անունը տուին այն ծովուն (Թաւրոս ծով, ինչպէս Կովկասու հիւսիսակողմեան երկրին այլ Թաւրոս դաւ), ը-ծ գարուց մէջ՝ ամփոփուեցան Կովկայի վարի կողմերը, և առջի վայրենութիւննին թողլով՝ բաւական քաղաքականութեան կարգ և ձև ապին : Այս բանիս մէկ պատճառն էր Բիւզանդեան կայսերաց հետ երբեմն դաշնակցիլն՝ թշնամութեամբ ընդ Արաբացիս, թէ և ոմանք այլ թ գարուն ըսկիզբները (820) մահմէտական եղան՝ որ Արաբացւոց հաճոյ ըլլան և շնեղին 'ի Թուրքաց :

Բայց աւելի շատերն, ըստ աւանդութեան, այն կողմերը հին Հրէից գաղթականներէն (կամ ուրիշ պատճառաւ) հրէական կրօնից հետեւ

ցան. մինչև պատմեն ճանապարհորդք թէ թ-ժ
 դարուց մէջ անոնց թագաւորներն Հրեայ էին,
 և շատ նշանաւոր է առ բանասէրս՝ ժ դարուն կի-
 սուն մօտ գէպք մը (եթէ իրաւ է). Անաալու-
 սիոյ ('ի Սպանիա) Արարացի թագաւոր մ'ունէր
 հրեայ պաշտօնեայ մը Ռաֆ Խաստայի անուամբ,
 որ թղթով հարցուց և տեղեկութիւն ուզեց Խազ-
 րաց թագաւորէն իրենց կրօնից և ծագման վրա-
 յօք. նա այլ պատասխանեց և իմացուց՝ որ Խա-
 զիրք են 'ի Խազարայ՝ յեօթներորդ որդւոյ Թորգո-
 մայ, որոց առաջինն այլ կ'անուանէ Ալիյո՛ր՝ որ է
 մեր Հայկն, ըն Յանուր, թն Պալաւ, յն Սա-
 լիր (Սաբիրք), և այլն. և կ'ըսէ թէ Վոլկայէն
 գրեթէ ինչուան Դանուբ կու տիրէին: Իր նախոր-
 դաց մէկն աստուածային յայանութեամբ ընդու-
 ներ էր հրէութիւնը, և ինքն (գրողն) Յովսէփ՝
 ասանկէսրորդ հրեայ թագաւորն էր Խազրաց:
 Ուրիշ կարևոր գիտելիք այլ կ'աւանդէ, զոր հոս
 յիշել աւելորդ կու սեպեմ, Հայկակ: Բիւզան-
 դիոյ և Ռուսաց պատմութեան մէջ, որոց երկուքն
 այլ սահմանակցութեամբ գործեր ունեցան ա-
 սոնց հետ, ինչուան ժՅ. դարուն առաջին քառոր-
 դը կու յիշուին Խազիրք. և ըստ ոմանց՝ այն ա-
 տեն (կամ յամին 1016) Ռուսք բոլորովին նուա-
 ճեցին զԽազիրս: Ստուգիւ մէկ կողմէն Ռուսք
 երբեմն նեղեալք 'ի Խազրաց՝ կամաց կամաց զօ-
 րացան նաև տիրացան անոնց սահմանաց. մէկայլ
 կողմէն բուն տիրողք և անյիշատակ ընողք, և
 Սկիւթացի ազգաց գլխաւորութիւնը առնողք՝
 յեա այնքան նախայիշեալ հզօր ու նետող և ա-
 պասակող ժողովրդոց՝ եղան տոհմք Թաւրազ:

Թորոք ազգն որ յետ ամենայն սկիւթական ազգաց հասաւ նախիշխանութեան և գերազանցեց քան զամենքը, թէ ընդարձակ թէ երկարասև աշխարհակալութեամբ և թէ քաղաքակրթութեամբ, ինչպէս 'ի սկզբան ըսի՝ 'ի հնուց առանձին զատ ազգ մը չէր ճանչցուած, այլ շատ զատանուն ազգք կամ ցեղք միանգամայն սեպուէին Սկիւթացի կամ Թուրք: Հին պատմըաց կամ աշխարհագրաց մէջ՝ Ե գարէն առաջ այս անունս որոշ գրուած չի գտուիր, այլ մօտ կամ ծածծեքած հնչմամբ մը. մինչև անկէ գրեթէ հազար տարի առաջ Երոզոտոսի յիշած Սկիւթացոց նախահայր Տարգիթասն այլ՝ բանասէրք ճանչնան Թորոք կամ Թորգո՞՞¹: Ըստ արևելագիտաց՝ Հընդկաց հին սանագրիտ լեզուով գրոց մէջ Թորոքաս կոչուի այս ազգս: Զ գարէն ինչուան ժ գար՝ աւելի կամ պակաս ծանուցեալ և յիշեալ է Թուրք ազգն. անկէ (ժ գարէն) ետև քաջածանօթ եղած՝ իբրև աշխարհակալ ազգ մը. իսկ յետ ժ. Գ գարու իբրև առաջին և աիրող ազգ արևմտեան Ասիոյ: Ըսել է որ այս Թուրք ազգս՝ աշխարհիս ամենէն հին, նշանաւոր և բազդասասման ազգաց մէկն է. և որուն բաղդին կամ սահմանին ծայրն գեռ անծանօթ է, ինչպէս նաև իր իշխանութեան տակ ընկած շատ ազգաց այլ: Նման այն գեռոց՝ որոց

1 Բաշխտ մեծ պատմիչ Թաթարաց 'ի ժ. Գ գարու յիշէ Թորոքո՞՞մ անուամբ երկիր մը Պայքալ լճին արևելակողմը, զոր արևելագետք սահման ստուգարանեն: Թուրքք՝ ինչպէս իրենց՝ այսպէս այլ Հայոց նահապետ ճանչնան զԹորգոմ, անոր համար այլ զմեզ և զիրենք հօրեղբորորդիս անուանեն:

հեռաւոր ակունքն ծանօթ, միջին ընթացքն ծածկուն
կուած կամ անորոշ մնան. շատ մանր վնասէններ
որ անոնց մէջ կու թափուին կամ անոնցմէ կ'ել-
նեն՝ կարծուին թէ այն մեծ գեան են, և անոր ա-
նունը կ'առնուն. բայց ինքն գեան յեա երկար
սահմաններ անցնելու՝ նորէն հեռու տեղ մը 'ի
յայտ կու գայ՝ հզօր և լայն, և անկէ ետև ամե-
նուն յայտ յանդիման յորդասահ կ'երթայ ու
կ'երթայ:

Թուրքաց բնավայրն ուր ըլլալն ըսի առաջ և
ինչպէս կոչուիլն. նոյնպէս յիշեցի որ Թուրքք,
Սաղիրք և Հեփթաղք ստէպ շփոթին իրարու հետ
'ի սլամբուաց. անոր համար թէ և Զ-Թ գարուց
մէջ շատ հեղ յիշեն նորա զԹուրքս, բայց չեմ
գիտեր կամ չեմ ուզեր այսօր մանր պրպրտել,
թէ անոնցմէ որն բուն Թուրք և որն օտար է.
հաւանականն այս է՝ որ 'ի հնուց ժամանակաց
Թուրքք առանձին ցեղեր և ժողովուրդներ բաժ-
նուէին, և զանազան խաներ և խաբաններ ունէին,
երբեմն ինքնազուխ, շատ հեղ մէկու մը գերա-
զոյն իշխանութիւն ճանչնալով, որ և Սաբանաց
խաբան կամ Մէծ Սաբան կոչուէր. երբեմն այլ
բոլորն մէկտեղ ուրիշ մերձաւոր հզօր ազգի մը
հարկատու կամ հողաատկ սեպուէին, ինչպէս
էին Սաղիրք և Հեփթաղք, (և թէ այս ետքիններս
այլ չեն Թուրքի կամ Թաթարի խառնուրդ). ո-
րոց մերձաւոր են, (թէ ոչ նոյն այլ) ճոճնս
կամ ճուան-ճուանք, և թուին ճոճնս յիշեալք
'ի մերոց նախնեաց, որոց տիրեցին Թուրքք 'ի կէս
Զ գարու:

Թուրքք իրենց միջին գարուց ատեն՝ ('ի Զ-Թ
գարս), Ուրալ գեանն ինչուան 'ի Իրպէթ և 'ի
բնիկ Թաթարս տարածուած սեպուին զանազան
ցեղերով, որոց զխաւորքն կամ մեղի ծանօթա-
զոյնքն են՝ այս յիշեալ միջոցիս (թէ և ոչ ամենքն

այլ մէկ ատեն), սկսեալ 'ի հիւսիսոյ արեւմտից' (ուսկից և սկսան իրենք ծանօթանալ արեւմտեայց), նախ Ուրալ գետոյն վերին կողմերը թափառող Պաշխիբոս՝ զորս համարեցանք մեր աշխարհազրին ըսած ահաւոր Բուշն աղգը. յետոյ նոյն գետոյն (զոր արեւելեայք Եայրս կամ Եայս կոչեն) վարի կողմերը և նաև անոր ու Վոլկայի միջոց՝ Փաշխիբոս, զոր մերայինք և Բիւզանդացիք և այլք կոչեցին Պաշխիբոս, Պիշխիբոս, և այլն¹. և ըստ ոմանց նոյն են ասոնց հետ կամ մերձատոհմք՝ Քանսարը կոչուած թուրքք: — Ուրալի բերնին արեւելակողմը, որ է ըսել Կազբից ծովուն հիւսիսարեւելեան կողմը՝ զանազան ցեղեր ոյրաի ըլլան, յորոց յիշեն Արաբացիք յ'Թ դարու զԻրոս և Թիւրքիս: — Կազբից ծովուն և Արալայ ծովալճին միջոց ամենէն նշանաւոր աղգատոհմն է Արալ կամ Սարալ կամ Արալ ըսուածն, որ մերոց և արեւմտեայց ծանօթ է Ուր անուամբ. որք և ըստ ընթացից Սիհունի՝ երեք տոհմ կու զատուէին, 'ի Վերին, Միջին և Ստորին. բնական կազմուածութեան զուրիշ տոհմակիցս իւրեանց պղտիկ կամ կարճահասակ էին, այլ ուժով երբեմն գերազանցեցին քան զամենքն: Ասոնց մերձատոհմ կամ սերունդ թուին Իւրոսիս որ մինչև հիմայ ծանօթ են հոն: Ընդհակառակն իրենց սահմանակիցքն 'ի հարաւոյ արեւելից՝ Քարալոս՝ ամենէն մեծահասակք և զորաւորք սեպուէին, միանգամայն և նախիջխանք, զի ասոնց էր Խաբանաց խաբանն. և թերևս ասոնց խաբանն էր իշխող ութ խաբանաց՝ Արսիլաս անուն (Արսլան?) յիշեալ 'ի Բիւզանդացւոց յամին 580: Ասոնց մեծ տերութին ակեց ինչուան յ'Թ դար, յորում Չինաց գրակից Խի-

Այս անունս՝ ըստ թուրքաց՝ Պաշխիբոս, բնայր կու նշանակէ ըստ ոմանց, կ'ըսէ Համմեր:

Թան աշխարհին տէրն անկէ հալածուելով՝ եկաւ
 տիրեց այս Թուրքաստանի կեդրոն երկրին և
 նուանեց Գարա-Խիւսայի. դար մը վերջը ճինկիզ
 խան նուաճեց զայս այլ:

Բուն և առանց ուրիշ անուան յիշեալ Թուր-
 քաց հզօր տէրութիւնն՝ զգարուն կիսէն մինչև
 զգարուն կէսը քշած է, յորում նուաճեցին զա-
 նոնք՝ իրենց հիւսիսային արևելակողմի բնակիչ
 Թուրքք: Ասոնց հիւսիսակողմը Թուի Քիմաքը-
 սուած ցեղն. և հարաւակողմնկամ դէպ յարևելս՝
 մեծ ցեղն Ուլուք, խնամի Ղուղաց, որ և ցարդ
 յիշուին: Գար մը ետև զասոնք այլ նուաճեցին
 իրենց հիւսիսային արևելեան կողմերը բնակող և
 ինչուան հիմայ հռչակեալ Խըշըշ, յիշեալք ՚ի
 զգարէ¹. որոցմէ վար ՚ի հարաւակողմն էին այն
 Գալաշառ տոհմն՝ որոց մայրաքաղաքը յիշեցինք
 Քուշան կոչեալ, որով և խառնուին ընդ Հեփթա-
 ղաց և ընդ սասմանս Գիպէթ աշխարհի:

Արդ այս ամենայն ցեղից երկրին՝ որ մեծաւ
 մասամբ անապատ է, հիմայ հիւսիսակողմը բռ-
 նած են Խըրղըզք զանազան ցեղեր բաժնուած.
 աւելի վերնակողմն այլ Ռուսաց Օրէնսուրկի և
 ուրիշ նահանգներուն մէջ՝ բնակին Խալաշ. խոկ
 վարի (հարաւային) կողմն է Խուարէզմ (հան-
 գերձ Խուար անապատիւ) և Պուխարայի իշխա-
 նութիւնը. արևելակողմն այլ Թաթարաց մնա-
 ցեալ իշխանութիւնք, զորս հիմայ Ռուսք կու նը-
 ւաճեն և դրեի է կու վերցուի Թուրքաց և Թա-
 Թարաց անկախ ազատութիւնը՝ իրենց անհուն
 ապատ և անապատ երկիրներէն:

1 Մենանդր:

Է

Դասնալով առ յիշեալ ցեղս Թուրքաց, ասոնց հեաադոյնն և արեմտադոյնն Փաշէնէ՛ր՝ բնապէս առաջին ալ եղաւ ՚ի ծանուցեալ և քաղաքավար աշխարհս մանեչու և բնակեչու. ք գարուն կի սուն՝ արդէն ոչ միայն Վոլկա գեան անցած էին այլ և զՏներեր, և արդէն Սղախու ծովեղերքը բանած ինչուան Բանուբայ կողմերը տարածուէին. իրենց առջևէն քշելով ինչուան Բանուբայ բերանը զՈւնգուր Հոնաց ցեղը, որ առաջնորդու թեամբ Սրբատայ՝ հաստաակց Մաճառաց տէրութիւնը. բայց իրենք այլ հալածուելով յՈւլղուր ցեղէն, և յետոյ (894) յՈւզաց՝ օգնութեամբ Խազրաց, քշուեցան ինչուան Բրութայ և Սերեթայ հովիաները, և երթալով մօտեցան Բիւզանդացոց սահմանաց. և իբրև բաւական ուժով տէրութիւն մը՝ շատ հեղ անոնց գաշնակցելով՝ օգնական եղան ընդդէմ այլոց Թուրքաց և Խազրաց, և ուրիշ պատերազմներու մէջ. երբեմն այլ ասոնց և Ռուսաց հեա՝ զՅոյնս նեղեցին մինչև ժՅ գարուն վերջերը. յորում Ուզք բոլորովին նուաճեցին զՓաշէնէքս, ինչպէս նաև զԽազիրս, և տիրեցին գրեթէ բոլոր Վոլկայի և Բանուբայ միջոց՝ դէպ ՚ի Կովկասս և ՚ի Սև ծով ափուելով: Յեաին յիշատակ Փաշէնէքաց առ պատմիչս մեր հասնի ՚ի սկիզբն ժՖ գարու (1108), յորում Քոյ Վատիլ ասոնցմէ գունդ մը տուաւ յօգնութիւն Պալտուինայ կոմսին Ուսայու: Իսկ առաջին յիշատակ հզօր ցեղին Ուլուս՝ կ'ընէ պատմիչն Մեսրովայ, իբրև ընդ այլոց սկիւթական ազգաց Հոնաց և Մազգթայ՝ Պարսից օգնական եկած ընդդէմ Հայոց՝ Զիրաւայ գաշաին մեծ ճակատամարտին մէջ, յամին 372. բայց եթէ այն

ասեն չէ՛ յայտ է որ պատմը չին ասեն 'ի թագաւորութեան ծանօթ էր Ուղն, զոր յաջորդ դարուն մէջ շատ հեղ յիշէ և Մատթ. Ունհայեցի, գեո իբրև Պածինեկաց հեա նիզակակից: Ուզաց իշխանութիւնն ժՎ և ժԲ դարուց մէջ զօրացաւ և տիրացաւ մինչև 'ի բունհալն թաթարաց, և արեւմտեայց այլ ծանօթացաւ, թէպէտ և պէսպէս անուամբք. վասն զի շատք 'ի միջին դարու Կասան անուանեն զանոնք, ինչպէս մեր Հեթում պատմիչն այլ, որ և վկայէ թէ շատ սպառազէն զօրք ունէին, և տարածեալ տիրէին Կաղբից և Պոնտոս ծովուց միջոց՝ Կովկասայ ստորոտը լայնասփիւռ տափարակ երկրին, ուր և 'ի Քուպան գետոյ առին այդ անունը (կամ տուին անոր): Երկրին այդ տափակ բնութեանն համար Ռուք անուանեցին զասոնք Բուլէշ, այսինքն դաշտային կամ դաշտաբնակ. զնոյն (խոստան գետին) նշանակէ չէզոգայի թուրք լեզուաւ Քաթլա անունն՝ որով կոչին սոքա. և զոր ժԲ-ժԴ դարու պատմիչք մեր գրեն Ղաթա, Ղաթաղ, Խաթաթ, և սառագարանեն 'ի Վրաց լեզուէ Չոթան, ըստ Միխայելի Ա սորուոյ, « զի իմն ձոր աթի, և լաին աման. որպէս » թէ յամանի կան 'ի ձորս (Կովկասայ), և ըստ » պիտոյից հանեն 'ի ժամանակս ժամանակս »: Կ'իմացընեն ¹ այլ թէ առաջ այն երկիրն կ'ըսուէր Գաթա Թաղբաց, ինչպէս իրենց ասեն 'ի Տաճկաց այլ Տէշտի-Քաթլա. իսկ աւելի առաջ՝ ըստ Ստեփանոսի Ունպելեանց կոչուէր Աշխաթ Թայլանդբաց, զոր յիշէ հին հեղինակ մեր Եղեշէ: Արդ Ուզք-Կումանք-Քաթլաքք նուաճելով զՍաղերս՝ խառնուեցան անոնց հեա. նաև ըստ Միխայելի ամանք քրիստոնեայ այլ եզան, և կ'օգնէին Հայոց և Վրաց: Ասոնք էին բուն մեծ և միջին մասն ազ-

¹ Ստեփ. Ունպելեան:

գին, որոց տիրեց 'ի կէս յ. դարու Պայտու խան որդի Օխագայի որդւոյ Ճինկիզխանի, և անկէ ետև թաթարաց անցաւ սկիւթական տիրապետութիւնն. յորոց հալածեալքն այս տեղէն՝ գացին իրենց արևմտեան ցեղակից եղբարց քով, որք Պածինեկաց տեղը բռներ էին և մինչև 'ի թրակիա սփռէին. ոմանք այլ անցան գնացին ինչուան Ունկարաց երկիրը (Մաճառք), որոյ համար ասոնք այլ Կուսանք կ'ըսուէին: Իսկ մէկ մասն այլ Ուզաց՝ մնացեր էր միշտ իր հին բնաշխարհին մէջ յարևելա, Խուարեղմի և Ճիհունի սահմանները, և պահէր իր հին անունը. որ ըստ աւանդութեան նոցա ծագեալ է յՕզուզայ՝ որդւոյ Փարախանի՝ (իբրև վեցերորդ 'ի Նոյ նահապետէ). որք և դարձեալ կ'ըսեն անոր համար՝ թէ իր ազգականաց հետ կուուելով վասն աստուածաբանութեան՝ իրեն հասակակիցները անուանեց Ուշիւր, այսինքն օժանդակ, օգնող, և անկէ ծագեցաւ Ուշիուր ցեղին անունն:

Ուզաց մէկ մասին դէպ յարևմուտս երթան՝ թուի թէ իրենց զրացի ցեղերէն նեղուելուն համար եղած է. և մնացեալքն հարկաւ աւելի տկարացան. և յ'թ դարուն ուրիշ շատ ցեղից հետ Խաղրաց ինքնակալութեան տակ ընկած էին:

Ը

Այս ատեններս Ղուզաց զլիաւոր ցեղապետաց մէջ անուանի էր Տէգագ կամ Թոգագ. որ և ըստ աւանդութեան նոցա 33դ էր յԷֆրասիայայ թուրանի (Սկիւթիոյ) հսկայ թագաւորէն, (որ հին Պարսից քաջաց գիմամարան էր). Խաղրաց բէկին կամ խաքանին այլ մեծ իշխաններէն մէկն էր. և կոչուէր ևս Թէմուր-Պաւիշ, այսինքն Երկաթապիւն, երկաթածայր նետ կամ երկաթա-

կապ աղեղ լաւ գործածելուն համար, (որ քան մեր ուժոյ ըսելու էր հասարակէն կամ հասարակէն չէր հասարակ) : Սա է նախահայր առ մեզ նախագուշակեալ կամ համբաւեալ աշխարհաւեր ՆՆՏՈՂԱՅ : Աղեղանը սէս խստասիրտ կամ մեծսիրտ ըլլալով՝ գժտեցաւ Խաղբաց խաբանին հետ և կ'ուզէր գլուխ քաշել. բայց միջնորդութեամբ բարեկամաց դարձեալ հաշտեցաւ և սպառի գլուխաւ 'ի խաբանէն, որ Տէգազայ Սէլուս՝ որդին իր արքունեաց մէջ սնուցանել տուաւ. և երբ քիչ ստենէն Տէգազ մեռաւ՝ Սէլուկ սնուանեցաւ զօրավար : Սա առնելով որ արքունի իշխանք վրան կու նախանձին, ինքնահամ թողուց արքունիքն այլ¹ և եկաւ (յամի 956 կամ 964) Սմրղանայ և Պուխարայի կողմերը, ու բնակեցաւ 'ի Ճանդ : Հոս մահաձեռական կրօնքն ընդունելով², սկսաւ ոչ միայն սաշտպանել կրօնակիցքը՝ այլ և հալածել նեղել այլահաւատները, և իրեն կողմնակից շատցնել, որովք զօրացաւ և աթոռը հաստատեց 'ի Պուխարա. ուր և մեռաւ ժԱ զարուն սկիզբները (ըստ ոմանց յամի 1020) 107

1 Մեր կիրակոս պատմին՝ Սէլուկեանց բնավայրը կ'անուանէ « Սղնախն՝ որ է խարչուխ լեռան, յորմէ Սալուս չուխիքն են » : Իսկ Միխայէլ Ասորի կ'ըսէ, « Ելին » թուրքք յերկիրն Աբխազէ. այս եղև սկիզբն ելից » թուրքաց » : Ուրիշ տեղ կ'ըսէ թէ յԱրաղայ աշխարհէն՝ որ 'ի սահմանս Պարսից՝ ելան Սալուկեանք բռնադատեալք 'ի Մահմուտ Սուլտանէ :

2 Այս առններս ուրիշ թուրք իշխան մ'այլ ճիհունի և Սիհունի միջոցէն՝ Սաղբը կամ Սեբեկ՝ մահաձեռական կրօնքը ընդուներ էր, և իր նախնեաց սովորութիւններէն քիչ մը հեռանալովն իր հետեողքն և ազգն՝ թիւրքիման (թիւրքահրօն) (թիւրք + հր) կոչուեցան, այսինքն թուրքիման. և ասոնցմէ մաս մը թուարէ զմի մէջ բնակեցաւ, մաս մ'այլ անցնելով յարևմուտս՝ եկաւ 'ի Հայաստան :

տարուան: Իրմէ առաջ՝ բերդ մը պնջարեւելան. անն՝ մեւեր էր իր անգրանիկ որդին Միքայէլէրկու կարիճ թողլով, Չափըդդի և Տօլբալդդի, զորս մեծցուց և կրթեց պապերին: Յետ անոր մահուան՝ այս երկու եղբարքն միաբանք և միասիրտք՝ սկսան աշխարհակալութեան. շատ պատերազմներով հալածեցին զԱլլէկին կամ Իլէքխանն Սմրղանտայ: Ըստ վկայութեան բազմաց՝ Մահմուտ Սապրքէտաին (Սէպէքթէկին) Ղաղնէւեան սուլտանն՝ հրաւիրեց զանոնք ճիհուներ անցնիլ և Խորասանի սահմանները դալու, թէ և շուտով զըջացաւ՝ տեսնելով անոնց ուժը. ոմանք այլ՝ (որ այնքան հաւանելի չէ) բանի և գերութեամբ բերաւ կ'ըսեն զանոնք:

Այսպէս աւանդեն և մեր Միխայէլ Ասորին, և Վահրամ Տիգրանայ որդին կամ Տիգրանակերացի պատմիչ մը (առ Վարդանայ). այլ ստուգագոյն ևս Միսիթար Անեցին, որ « Յոլով աշխատ » եղէ, կ'ըսէ (առ Վարդանայ) գտանել զորպէսն

-) սուլտանացն՝ որ ՚ի Թուրքաց, և գաի շնորհօքն
-) Աստուծոյ այսպէս. Մահմուտն զոր ասացաք՝
-) Սպրթանայ որդի... ՚ի գնալն յօյնականութի
-) աղբին՝ որոց գլխաւորն կոչուր Խարզան Պօղըր-
-) զան (այսինքն Քաալըխան որդի Պօղրախանի,
-) աէր Քաշկարայ, զոր նեղէր Իլէկ խանն), ՚ի
-) ճանապարհին պատահէ բազմութիւն թուր-
-) քաց (Սէլուկեանց), և ՚ի գառնալն նոյն ճա-
-) նապարհաւ՝ մեծաւ յաղթութեամբ, առեալ
-) զամիրայն նոցա զԱփաղու (որ է Բէկ կամ
-) Բայղու որդի Սէլուկի), բերէ ՚ի Խորասան և
-) գնէ ՚ի կապանս. և աղբ նորա (եղբարքն և եղ-
-) բորորդիք) եկեալ խնդրեցին... և ոչ ետուն:
-) Իսկ նոցա բարկացեալ անցին ընդ Չահան՝ ամե-
-) նայն բանակօքն իւրեանց, և զանձինս ՚ի մահ
-) եզեալ կուռեցան և յաղթեցին, և ասին զՆը-

2) շաւորն , և կոտորեցին զզօրս Սուլտանին 'ի Ռոմս 5720
 2) գանդանն մօտ 'ի Մրմն . . : Իսկ յառաջագէմն 'ի 10103
 2) Թուրքացն՝ որում անուռն էր Մուսէ Աղոյ (Մու-
 2) սա Բէկ) Սարջուքեայ որդի , ունէր հինգ եղ-
 2) բօրորդիս , որոց անուանքն Աբուսալիմ , Դա-
 2) ւութ , Չաղրբէկ , Աբուսալիփ , Տօղրիլ - բէկ ,
 2) որ և առ զիշխանութիւն սուլտանութեանն) , և
 2) այլն : (Ըստ վերոյգրեւոցս՝ Չաղր և Տօղրիլ՝ որդեք
 2) են Միքայելի մեծ որդւոյն Աւրուգայ) :

Այս սրտամիշներս (Միսիթար և Տիգրան) գառւին այսօր , և ոչ անոնցմէ հինն և մեծ իմաստասէր գրիչն Յովհաննէս Սարկաւազ , որ նայն բաները քննութեամբ գրեր էր , և որոյ քանի մը խօսքն մնացեր է (առ Սամուէլի Անեցւոյ) . « Ըս-
 2) կիւթական ազգաց՝ ոչ հեղենախոհիցն այլ բար-
 2) բարոսացն՝ եղեալ մուտ յաշխարհս , որպէս ա-
 2) սեն , այսպիսի սրտաճառաւ : Չյօլովս նուա-
 2) ճեալ ազննս որ յայնմ ժամանակի թագաւոր-
 2) քն . . . և կրեալ ապա զընդգիմութիւն 'ի Հընդ-
 2) կականացն՝ ոչ սակաւ ժամանակս , հրաւիրեն
 2) յոգնառաա իոստամաբք սարգեաց զխուժա-
 2) դութան 'ի մարտակցութիւն , և մարտուցեալ
 2) նոքօք ժամանակ ինչ՝ ընդրկէր (Մահմուտ) զա-
 2) սրտամբն . և զի կամէր միւս անգամ գումա-
 2) րել 'ի մարտ՝ անդրէն դառնալ արգելոյր զե-
 2) կեալսն . և 'ի լինել սրտազմանն՝ լքանէր զկեն-
 2) ցալս արքայն : Իսկ Մեգացւոցն (որ թուին
 2) ըստ Միսիթ . Անեցւոյ՝ Մարաց Ռէ կամ Ռա-
 2) դաւ երկրին տեարքն) եղեալ դաշնագիր ընդ
 2) օտարսն՝ մերժեն զՊարսիկքն , և գրաւեն զիշ-
 2) խանութիւնն , որպէս ոմանք ասեն , Սկիւթա-
 2) ցւոցն , այլ որպէս վարկանիմ , Բակարիացւոցն .
 2) (և սոքա) բառնան զյօլովից ազանց աէրութիս
 2) մեծամեծ սրտերազմօք անզարմաբար զամենե-
 2) օին սատակելով : Նրբախօս վարդապետս կ'ե-

բևի ըսել, թէ Ղազնէւան Պարսից չպատահին՝
անոնցմէ ապստամբելով՝ յօգնութիւն կոչելին
զՍկիւթացիս, զորս ըսուես էր ըսել Բակարիա-
ցիս. վասն զի այն հին աշխարհին կողմերը՝ որ է
Բահլ՝ նախ տիրեցին այս Սկիւթացի ըսուած
Թուրքքն՝ սերունդք Սէլուկի զոր Սարգուկ կոչէ
պատմիչս (Սարկաւադ)։ Ուրիշ մեր մէկ չափա-
բան պատմիչ մ'այլ՝ (Վահրամ Բարուն 'ի վերջ
կոյս ԺԳ գարու) ասոնց համար կ'աւանդէ.

« Ի հիւսիսոյ եղեն շարժեալ
Ազգ՝ որ կոչմամբ Թուրք անուանեալ.
Ի քսան ի չորս ցեղս որոշեալ
Զիշխանութիւն Տաճկաց առեալ.
Թէպէտ յաղանդ նոցին գարձեալ,
Եւ կայսերաց յաղթող գրեալ» . ևն, ևն :

Այսչափս բաւական սեպենք, Հայկակ, այս
նոր տիրապետող Թուրք ցեղին՝ (Սէլուզեանց)
ծագման վրայ, ճանչնալով մեր հին հեղինակաց
ոմանց կարծիքն այլ, և ցաւելով անոնց գրոց
կորստեան կամ մեր ձեռքը չհասնելուն վրայ. ու-
րով անոնց քով չգտածնիս՝ առ օտարս և բնիկ
պատմիչս արևելեան ազգաց բնորոտնք, մանա-
ւանդ այն Նեառղաց առաջին ասպատակին գլխա-
ւորը և պատճառը, որ իմ այսքան երկայն խօ-
սիցս և բարբարոս յիշատակաց պատճառ եղաւ։
Ուսկից և որոյ առաջնորդութեամբ եկած էին
անոնք 'ի առևն Սենեքերիմայ 'ի Վասպուրական
երկիր, այսպէս կանուխ՝ յամին 1019 (ինչպէս որ
պիտի պատմեմ քեզի ուրիշ օր մը), մինչդեռ ու-
րիշ և ոչ մէկ արևմտեան Ասիոյ կողմ մը ըսուած
էր Սէլուզեանց անունն և գործն։

Սեւեռագայ թոռներն ճիհունէն ասոյին անցած արասպետելով՝ կամաց կամաց սկսան դէպ ՚ի հարաւ յառաջել, և Ղազնէւեան Մահմուտի բուն սահմանաց՝ այսինքն Խորասանի մօտենալ. բայց դեռ ակնածելով անկէ, որ կամ իրենց բարերարն էր կամ կրքնար զօրաւոր թշնամի ըլլալ: Սակայն աշխարհահալուածենէ աւելի էր իրենց աւարաւուծեան փափագն, և ալ աւելի գրգռուէր՝ լսելով արեւմտեան աշխարհաց հարստութիւնը. զոր և ցանկութիւն հեռուէն քննելով ինչպէս որ ՚ի բարձրէն որսը կու գիտէ բազէն, յանկարծ Նեատղաց տօմապետ բազէանուն Չազրպէկն այլ թեւերը թօթափելով, հեռը իր Թուրքերէն զառ գունդ մ'այլ թիւրքմէն առած, կապարճն ուսերուն վրայ ցըցած, աղեղն ՚ի ձեռին, նեաերն առջեւէն թացընելով, կտրեց անցաւ Խորասանէն յերկիրն Մարաց, անկէ այլ յԱտրպատական և ՚ի Հայս: Մինչև ուր երթալն յայանի չէ. բայց հասած կոխած է ինչուան Յունաց ինքնահալուածեան արեւելեան սահմանը, որ այն ատեն Հայաստանի մասն էր. և յանկարծահաս մրրկի մը պէս կարկառով կոխած տեղը՝ կրցածը կորզեց իրեց, դիմացը կեցողները զարկաւ, ինչուան շատ բերդեր այլ անըզգոյշ դանկելով՝ նուաճեց. և շրջան մ'առնելով նոյն աւարաւուծեամբ և աւերածութեամբ՝ դարձաւ յետս իր տեղը: Մահմուտ սուլտանն լսելով անոր իր երկրէն անցնիլը՝ դժարեր և պատուիրեր էր որ ՚ի դարձին բունէն ղրազէն. բայց այն խորամանկն ծպտելով օտար փետուրներով՝ (վաճառականի զգեստով), անցաւ Մահմուտի սահմաններէն և հասաւ առ եղբայր իւր Տօղրուլ ՚ի Պուխարա:

Ահա անշուշտ այս աւարտու Քաղէկէն պարգա-
տակութեան գարձին առնն էր՝ քէչ մը վերջը՝ քե-
զի պատմելու դէպքս Վասպուրահանի մէջ յ'ա-
ռաջին մուտն Նետողաց 'ի Հայս. որոց ճիրաննե-
րէն փախաւ հնացեալ Արծուին Ասուր-Հայոց
(Սենէքերիմն Արծրունի). և ալէկ ժամուն աճա-
պարեց: Վասն զի նոյն տարին (1021) Չաղըրայ
եղբայրն անուանին Տուղրիլ այլ արշաւանք մ'ը-
բաւ 'ի Հայս, մինչև 'ի կենդրոն Այրարատեան
աշխարհին՝ 'ի Դուին. թէ և ինքն ալ եղբօրը պէս
չուա գարձաւ, և թերևս անկէ աւելի ծեծուած.
վասն զի Բագրատունեաց սպարապետն՝ քաջն
Վասակ Պահլաունի (հայր Գրիգորի Մագիս-
արոսի) հսկայ զօրավարի մը հետ ըմբշամտրե-
լով՝ յաղթեց, սպաննեց, ցրուեց բանակը. ինքն
ալ յետ յաղթութեանն գարանակալի մը ձեռք
սպանուած՝ նահատակ սեպուեցաւ: Պատմիչն՝
Մ. Ուռայեցի՝ այս սաստիկողքս ոչ Սելջու-
ղեան Թուրք՝ այլ Իելմիկ (Տիլէմ) կ'անուանէ.
այսինքն այն ժողովուրդն՝ որ Վաղբից ծովուն ա-
րևմտեան հարաւային եղերքը կու բնակէր՝ մտ
'ի Գիլան, սահմանակից հին Վաղբից Հայոց կամ
Փայտակարան աշխարհի. որ և յիրաւի առանձին
Թագաւորութիւն կանգնեց թ գարուն մէջ Թալի-
Ֆայից տէրութեան երկպառակութեան առնն.
սակայն Անոյ մտա Մարմաշէն վանաց եկեղեցւոյ
գեղեցիկ արձանագրութեանց մէջ՝ Վահրամ եղ-
բայրն Վասակայ՝ կ'ըսէ ասոր համար. «նահա-
» տակեցաւ 'ի Թուրքաց պատերազմի»):

Այս գրիպուածէսեան 20 տարւոյ չափ Թուրքք
քաշուեցան յարևմտից, զարեւելք սեպհականե-
լով իրենց, վերցընելով Ղազնէկեանց տէրութիւնը
և ուրիշ մանր Թագաւորներ. Տուղրիլ անուա-
նեցաւ սուլտան (1038), յետ մահու եղբօրն՝
Չաղըրայ, ամիրապետէն այլ առաւ պատիւ ու

հաստատութիւն իշխանութեանը. ապա համարձակ զիմեց յարեմուտս, և աւելի համարձակու շատ անգամ 'ի Հայս, ուր Բագրատունեաց տէրութիւնն այլ գագրեր էր: Քսան տարուան միջոց (1042-1063) գրեթէ ամեն տարի մեր աշխարհին մէկմէկ կամ 'նոյն կողմերը ասպատակեցին Թուրքք, և ահա անոնց ըրածն՝ ըսելու ու չսելու արժանի՝ ողբաբանէ Լաստիվարացին, մասմ' այլ Մատթէոս Ուռհայեցի. զորս կրնաս աչքէ անցնել, և թէ սիրես դու այլ, Հայկակ, արեան ու կրակի վրայ արցունք թափել. մանաւանդ է թէ Արիստակիսի հետ հանդիպիս 'ի Վաղարշաւան (1044), յԱրդնի և 'ի Թլիսում (1046), 'ի Բասեն (1048-1050), յԱրծն (1049), 'ի Կարս (1053), 'ի Հարք (1055), յՍկոմի (1056), 'ի Բերկրի և յԱրճէշ (1054), 'ի Դ Հայս և Տայս (1054-1057) 'ի Միջագետս Հայոց (1057), 'ի Կամախ և Մելանի (1058), 'ի Սերասախա (1060), 'ի Պաղին և Թլիսում (1063). և այլն, և այլն: Կրնաս երբեմն այլ սրբել աչքերդ, տեսնելով ամուրքաղաքաց (Անոյ, Կարնոյ և Մանազկերաի) ընդդիմանալն Թուրքաց. ևս առաւել լեանորդ Սամեցոյ արիարար կուսիլն 'ի Տարօն և անկից հալածելն զԹշնամին (1058): Մահայն այլ աւելի սիւտի դառնացրնեն զքեզ գործք Տուղթիլի կղբորորդւոյն և յաջորդին, այն ահէշ առիժուն (Էլի-Արսլան) որ ութ ինն տարուան մէջ (1064-72) թերևս հօրեղբօրը 20 կամ 30 տարուան մէջ ըրածները դերազանցեց չարաչար:

Անի՝ չքնաղագեղ քաղաքն քաղաքաց Հայոց՝ իբրև անձար սպանդ սրտաշար կղաւ, ըստ Պատմըջին, ոչ Մանազկերա՝ որ իբրև քսան տարի առաջ դիմացեր էր երկար պաշարման և Տուղթիլի ամեն բանաքար բաբաններուն, կրցաւ Ալիարսլանայ գէմ կենալ, և ոչ Հայոց և Յունաց միա-

բանեալ գունդքն՝ անոր աշխարհաւերքն ընդ ինն
գէմ: Կայսրն Կոստանդին Գիոթենն իբրև զինն
Վաղերիանոս ՚ի Շասոյ՝ բռնուեցաւ որս ընկաւ
Ճիրանաց առիւծանուն Սէլուկին, որ մանչելով
չորս կողմ կու յարձրկէր և աշխարհիս աւերը
փութացընէր, և թէ իր անկարծ և չարաչար մահն
այլ չփութար (1072), մանաւանդ անկէ ետքը
իր որդւոյն Սէլիք Շահին խաղաղասէր թագաւո-
րութիւնն (1072-1092). վասն զի սա թէ և հօրը
փափագը կատարեց՝ աշխարհաւալելով մինչև ցեղք
ովկիանու, (այսինքն Միջերկրական ծովուն Ա-
սորւոյ), և մտեց հոն իր արեամբ կրակած սուրը,
սակայն դարձուց ՚ի սրատեանը, և բռնաբարձու-
ածէլոյ՝ հայրաբար տիրասպետեց:

Այս Ալի-Արսլանայ գործոց յարմարի կամ
յարմարեալ է Ներսիսեան ըսուած գուշակու-
թիւնն, որ և թուականաւ այլ ըսէ թէ «Յարի-
» ցեն ազգն այն Նետողաց... իբրև ըսուցու 700
» ամաց ժամանակ (յես մահուան Ս. Ներսի-
» սի)... յարեւելից աշխարհէն, բունն կազմու-
» թեամբ թիր և քաջ առն և ձիոյ, սուսեր թեա-
» ւոր ընդ մէջ ամեալ...: Եւ նոքա բարկութիւն
» և սպականութեամբ աւերեսցեն զերկիր Եփ-
» իւրով և սանձահարեսցեն զամենայն զարեւելք
» և զհիւսիսի և զհարաւ և զարեւմուտք, մինչև ՚ի
» ծովն Յունաց, և զգեղեցիկ նաւահանգիսան-
» կոտորեսցեն զհազարս և զբիւրս, և զաթոսս
» թագաւորաց յերկիր կործանեսցեն. և ՚ի նո-
» ցանէ գողացեն ամենայն երկիր. զի ՚ի Տեառնէ
» ուղղին գնացք նոցա ՚ի վրէժխնդրութիւն աշ-
» խարհի ամբարշտելոց: Արպէս արծուի երա-
» գաթե սլացցին ճեպով ընդ երկիր, զի Տէր կո-
» չեաց զնոսա յարեւելից ՚ի ծագաց արեգականն.
» և քաղաքք մի փակեսցին առաջի նոցա, և նե-
» տիւք սպանեսցեն զերկիր. արբուցանեն զնեա

)) Իւրեանց յարիւնս ամենայն ազգաց հեռաւոր
)) րաց և մերձաւորաց: Իսկ նեղիցք քրիստոնէից
)) ազգն արևելեան լիագիրիկք և սնդաձիկք նեառ-
)) ղաց՝ ոչ քաղցիցեն և ոչ ծարաւեսցին և ոչ խոր-
)) շակահարք եղիցին վասն բերկրելոյ սրտից իւ-
)) րեանց և յաջողութեան գործոց իւրեանց: Այլ
)) ասպատակեսցեն ընդ երկիր. և ընթացեն որ-
)) պէս կարասկեալք նեռինն» . և այլն: Յայտնագոյն
 ևս նշանօք յիշէ կարծեցեալ գուշակութիւնն ըզ-
)) Տուղրիլ և զԱլփարսլան. « Բարկացեալ սրամը-
)) տութեամբ Տէր... յարուցանէ յարևելից կող-
)) մանէ... Խորասանայ՝ Թագաւոր այլադէմ և
)) այլալէզու, անուն նորա Սուր և Թեթև և ըզ-
)) գաստ... ահեղատես և զարմանալի, ժպիրհ և
)) սէգ և լիրբ և երկայնահեր. (և այլն): Եւ զկնի
)) առաջին Թագաւորին այնորիկ՝ զոր յայտ արա-
)) րաք, նսացի ՚ի նոյն ազգէն նորին անուամբ եր-
)) կրորդ Թագաւորն, ՚ի նոյն յաթոս յարևելից՝
)) որ առաւելու չարեօք քան զառաջինն, սերմն
)) ժանգ և որդի դառնութեան. նա բարձցէ զքա-
)) հանայապետութեան և զԹագաւորութեան ա-
)) թոս ՚ի Հայաստան աշխարհէ. խտտորեսցի յաջ
)) և յահեակ, և կերիցէ զմարմին բազկի իւրոյ, և
)) ոչ յագեսցի. այլ ինքն իւր ազգատոհմին ոչ
)) ինայեսցէ. և է գաղան սաստիկ և յափշտակող
)) յայտնեալ, և արագաթև արծուի օրինակեալ
)) զնա. և ունելով զբաժակ դառնութեան՝ ար-
)) բուսցէ զամենայն հասակ մարդկան: Նա ըմ-
)) բրանեսցէ զոմն ՚ի Թագաւորացն Յունաց ՚ի սահ-
)) մանս Հայոց, մեծաւ յաղթութեամբ. (և այլն): . .
)) Եւ յետ այս բռնակալաց, . . . նսացի այր խաղաղ-
)) արար... (Մէլիք շահ) և ինամակալու քրիս-
)) տոնէից, բարեհամբաւ բարետեսակ» . և այլն:
 Այս կարկատեալ մարգարէութիւններէն ա-
)) լելի ազգու են մեզի մեր ժամանակակից պատմը-

չին (Լաստիվարացոյն) զրոյցքն ողբաձայնք. «Ո՛ր
 » անգունդք անհնարինք քան զթուրքստան
 » կամ զէզերս երկրի խորագոյն է, յորս մեր գե-
 » ղիքն հեռացեալ կորեան» . . : Ուրիշ մերձաւոր
 մ'այլ ժամանակաւ՝ կ'ըսէ. «Ազգք թուրքաց
 » տիրեցին աշխարհի՛ ՚ի ծովէն արեւելից (Կազբից)
 » մինչև ցծովն արեւմտից, և ոչ մնաց ՚ի նոցանէ
 » մինչև ցքարանձաւ մի՛ որ ոչ մտանեաց Աս-
 » տուած ՚ի ձեռս նոցա» . և այլն :

Ահա այս առէն Նեառոզաց նեաերէն փախչելով
 բազմութիւնք Հայոց՝ իբրև յաւիտենական մնաս-
 բարով մը ըսին հայրենեաց և անոր սահմանաց,
 և հեռացան մինչև ՚ի միջավայրս Եւրոպիոյ, ՚ի Լե-
 հաստան, և այլն :

Յետ մահուան Մէլիք շահի՝ Սէլջուկեանց իշ-
 խանութիւնն իրեք չորս ճիւղ բաժնուեցաւ . գրե-
 խաւորն էր սուլտանն Պարսից՝ որ և տիրէր մեր
 աշխարհաց . երկրորդն՝ Սէլջուկեանց նախ բնա-
 կած տեղերուն վրայ կ'իշխէր, այսինքն Խուարէզ-
 մի . երրորդն եղաւ սուլտանն Իկոնիանի, այսինքն
 Ղօնեայ, և ամենէն աւելի երկարատև եղաւ, գրե-
 թէ մինչև ՚ի վերջ թԳ դարու, և զրահից ըլլալով
 Ռուբինեան թագաւորաց մերոց՝ իրարու հետ
 շատ գործ ունեցան . չորրորդն՝ սուլտանք Հալե-
 սի և Բամասիոսի, որոց ՚ի կէս թԳ դարու (1260)
 տիրեցին ԹԱԹԱՐԻ :

Ժ

Այս ազգս (Թաթար) յետին եղաւ սկիւթա-
 կան ասպատակողաց, միանգամայն և ամենէն հե-
 ոռ հասնող, ամենէն հզօր կամ վայրագ, կամ
 լաւ ևս ըսել՝ ամենէն աւելի Նեփոշ . այնպէս որ

1 Շարունակող պատմութեան թում . Արժրունւոյ :

մերայինք ասոր սեփականած են այդ կոչումքս
Աղֆն՝ Նեփոզայ. և Ներսիսեան գուշակուհիք ասոնց
վրայ խօսին յետ Սէլուկեանց: Թուրքաց ցեղա-
կից և ՚ի Թուրքաստանէ ելեալ դէպ ՚ի յարեւել
ծաւալեալ և շատ տոհմեր բաժնուած էին Թա-
թարք, որոց առաջին նահապետն կամ գաղթա-
կանի առաջնորդն՝ անծանօթ է. բազմաթիւ տոհ-
մից գլխաւորներէն մէկն էր Մուշալ (Մոնկոլ ըստ
Եւրոպացոց), որ և հին Պարթևաց պէս վարա-
տական կամ փախստեայ կու նշանակէ. ուսկից
յաւաջ եկաւ աշխարհիս ամենէն աւերածու և
բռնակալաց մէկն կամ առաջինն, Ճիւլիլիան. ո-
րոյ արիւնագիծ պատմութիւնն մեր այսօրուան
տեսարանէն գուրս թողունք. Յի գարուն վերջերը
իշխանութիւնը ձեռք առած՝ սկսաւ աշխարհա-
կալութեան ՚ի չորս կողմն, և տիրեց ՚ի Չինաց
մինչև ՚ի Կիւլիկիա. ՚ի հիւսիսոյ արեւմտից այլ
մինչև ՚ի Արիւմ, մինչև ՚ի Ռուսս և ՚ի Լէհս, իր
նմանաբարոյ որդւովք և թողամբք. նուաձելով
և ջնջելով Պարսից և Խուարէզմի Սէլուկները,
որոց յետինն էր Ճէլալէտաին սուլտան: Ասոր
բաժինը ժառանգեց Հուլաղու խան (1258),
թոռն Ճինիկիայ. իր սերունդքն պայազատեցին
տիրելով մեր աշխարհին և արեւմտից՝ գար մը ժա-
մանակ. յետ որոց արիւնիզակն Լէնկթիմուր գը-
լուխ եղաւ նոր պայազատութեան, որ անեց մին-
չև ցվերջ Յի գարուն. յորում (1499) Շահ Իս-
մայէլ Սէֆեան՝ Պարսից նոր թագաւորութիւնը
հաստատեց և Նեաողաց բռնութիւնը վերջացաւ:

ԺԱ

Բայց բուն անոնց տէրութեան յաջորդ եղաւ
գարձեալ Թուրք տոհմ մը, որ մինչև ցարդ կու
մնայ մեծատարած իշխանութեամբ, բայց և քա-

զարահան օրինօք: Այս Թուրք տոհմն ծագելալ
 'ի հզօր Ուղուզ Թուրքաց, զոր նախ անասնք
 կոչէր Գայի-խանւլ, թերևս յանուն Գայի-խանի որ
 գւոյ Թուրք-խանի՝ թոռին Յաբեթի նահապետի,
 ըստ աւանդութեան նոցա: Այս Գայի խանէն
 յորգւոյ յորգիս ցեղաբանելով յիաներորդ կ'ըլլայ
 Սիւլէյման շահ, որ կու տիրէր իր տոհմին՝ 'ի Մահան
 քաղաքի 'ի կողմանս Մէրուայ, ուր եկեր էին իր
 նախահարքն Սէլուգայ հետ՝ իրենց խոր աշխարհէն:
 Երբ ճինկիզխան հալածեց զճէլալէտախն՝
 Սիւլէյման նախապատիւ եղաւ Խուարէզմի կողմի
 իշխանաց մէջ. բայց Թաթարաց սանահոխ չըլլա-
 լու համար՝ փախաւ չուեց բազմութեամբ իրեն
 հաւանելոցն, եկաւ նախ բնակեցաւ յաշխարհն
 մեր 'ի Հայաստան, 'ի կողմանս Խլաթայ. ուր շատ
 դարերէ 'ի վեր մահմէտական տէրութիւն մը հաս-
 տատուած էր. բայց Թաթարաց վախէն՝ անկեց
 ալ հեռացաւ անցաւ յարևմտեան Հայս, յիշխա-
 նութիւն Իկոնիոնի Սէլուկեան սուլտանին՝ Ա-
 լայէտախն Քէյքասպատայ, որ մարդասիրապէս
 ընդունեցաւ և տեղ տուաւ անոր 'ի սահմանս մեր
 հին Եկեղեցաց գաւառին (Երզնկա). անկից եկաւ
 'ի Ջահան գաւառ (Մարաշ): Յետ մահուան նո-
 րա՝ իր Էրզօզրուլ որդին նորէն դարձաւ 'ի Մեծ
 Հայս՝ 'ի Բասեն գաւառ, յետոյ դարձեալ 'ի Փոքր
 Հայս և 'ի Փ. Ասիա. ուսկից իր որդին Օսման՝
 նախապետ համանուն մեծիշխան թագաւորաց,
 և իր որդիքն՝ չորս կողմի տիրելով, և աւելի գէտ
 յարևմուտք երթալով՝ յետ դարու կիսոյ հասան
 առին և դրին իրենց աշխարհակալ իշխանութեան
 աթոռը՝ աշխարհիս ամենէն հզօր մեծ և գեղեցիկ
 քաղաքին մէջ, 'ի Կոստանդնուպօլիս, զոր կոչե-
 ցին և կոչեն Սփաճօլ մինչև հիմայ:

Հոս հին Աբարիսի նեան իր վաղուց կորուսած
 կապարձը դտաւ, մտաւ: Պայտաղառք պայտաղա-

ապա Նեստորաց՝ նոր զէնքերով իրենց անցնելով և զօր
 թուութիւնը հին աշխարհիս իրէք մասանց մէջ այլ
 տարածելով, (ուր մինչև հիմայ այլ կու տիրեն),
 երբ աշխարհակալութեանց եզերքն սահմանեցան,
 ՚ի քաղաքական կրթութիւնս դարձուցին իրենց
 ընթացքը, ըստ եւրոպական հրահանգեալ ազ-
 դաց, և դեռ այս անժայր ասպարիզին մէջ կու
 կռեն քայլերնին: Աշխարհիս խաղաղութեան և
 խռովութեան մէկ բաղդաշարժ քուէն՝ այս սկիւ-
 թական թուրք տոհմին արուած կ'երևի ՚ի հնուց
 մինչև հիմայ, և գուցէ մինչև ՚ի հեռագոյն և յան-
 ծանօթ երբս ժամանակի. ինչպէս ուրիշ մեծա-
 զօր քուէ մ'այլ՝ անոնց հին դրակից և մեծ մասին
 տիրող սարմատական Ռուս տոհմին:

ԻԸ

ԱՌՍԱԶԻՆ ԱՍԳԱՏԱԿ ԴԵՏՈՂԱՅ

Ի ՀԱՅՍ

1 Յունիսի, 1019.

Ա

« Ժամանեցին մեզ աւուրք չարչարանաց, և
» գաին զմեզ նեղութիւնք անհնարինք... Ազգք
» օտարածնաց օտարացուցին զմեզ 'ի բնակու-
» թենէս մերմէ. և դարձան փառք մեր յապակա-
» նութիւն... Յաջորդք 'ի յաջորդաց փոխանակե-
» ցին, և նուազեաց արդիւն արծարծիչ շնչոյ կեն-
» դանութեան. հասաատունք յաշխարհի 'ի պան-
» դրխտութեան իւրեանց պանդխտեցան երկրորդ
» անգամ, և եղեն վտարանդիք 'ի ձեռանէ պան-
» դրխտաց ապստամբաց. 'ի սիրելեաց քաղտեալք,
» զորս ոչ սուր սատակեաց, ցրուեցան զօրէն առ-
» տեղաց մոլորական կոչեցեւոց...: Բարձան ու-
» րախութիւնք յերկրէ. լռեցին ձայնք քնարաց,
» լռեցին բոմբիւնք թմբկաց. բարձրացան աղա-
» զակք լալեաց »:

Այս ինչ ցաւագին ձայներ. ինչ ակամայ գե-
րութիւնք և կամաւոր օտարութիւնք. ինչ տրտ-

մատիթ լուսթիւնք քնարաց և թմբկաց: Եւ
 ո՞վ մեզի այսօր, Հայկակ, մեր հայրենի քնարաց
 և թմբկաց ջախջախանքը գուժէ, և լուսթիւնը
 հռչակէ: — Ականատես վկայ մը, հայրենակէզ հօ
 դի մը, զգայուն և խոցեալ սիրտ մը, փափուկ և
 մաքուր գրիչ մը. մէկ հատիկ մնացեալ ձայն ողբ-
 արկու և պատմիչ ժամանակին՝ ՚ի մէջ մեր պատ-
 մըջաց ժ և ժԲ գարուց, միակ մնացեալ շող-
 կապ պատմիչ ժԱ. գարու. Սքիսփակէս Լասփիշարդ-
 ցի. որ համառօտէ զյիշատակ « անցիցն անցելոց ՚ի
 » յայլատնուն ազգաց՝ որ շորջ զմեօք էն, ընդ աշխարհս
 « Հայոց »: Մէկ մարդու կենաց ժամանակի չափ
 է իր պատմութեան միջոցն, 72 տարի. սկսեալ ՚ի
 1001 թուոյ. յորում՝ տեսնելու կամ չտեսնելու
 ծանր ծանր գիպուածք հանդիպեցան իր և մեր
 աշխարհին մէջ. — մեծամեծ և պժգալի փոփոխու-
 թիւնք, որոց ականատես ականջալուր և կարե-
 կից ըլլալով, միակ միտիթարանք այրած և անշէջ
 սրտին գտաւ՝ տեսածը և կրածը գրչին, և անով՝
 յեանոց աւանդել:

Բայց որչափ որ եղածքն մեծամեծ և ծանր ըլ-
 լան, մարդ իր սրտովը կու կշռէ կու զգայ. և այ-
 սով իր զգացումն աւելի մեծ կ'ըլլայ. գոնէ մեր
 Լաստիվարացոյն համար այսպէս եղած է. անոր
 համար եղածէն աւելի զգածը կու նկարագրէ.
 Ընդարձակ տեսարանը՝ իբրև իր սրտին հայելոյն
 մէջ բովանդակելով կու ցուցընէ. — աւելի ողբա-
 սացութիւն քան պատմարանութիւն. — զոր և
 ինքնին շատ անգամ խոստովանի, և ուրիշ պատ-
 մըջի կարօտ կու սեպէ զիպուածքը. Իսկ ես, կ'ը-
 սէ, գրեցի « ոչ լիով, այլ միայն զսկիւն իրացն
 » որ եղև և անց ընդ մեզ »: Իժբաղգաբար ին-
 չուան հիմայ մենք այլ իրեն հետ « կարօտացաք
 » հին ժամանակագրացն պատմութեան, զի ըստ
 » պատշաճի և յարմարական բանիւք գրոշմես.

» ցեն... զանցելոցն զհանդիպումն անսխալապէս
 » որ ինչ եղեն » : Այդք իր ատեն կամ յետոյ մանրամասն դրեր է այն բաները, մանաւանդ թէ զըրեր՝ և մեզի չէ հասեր. որով պատմասերք՝ թերևս ՚ի զուր մեղագրեն զԱրիստակէս՝ փոխանակ իրաց՝ մեզի լաց աւանդելուն համար :

Սակայն ո՞վ կրնայ իրաւամբք մեղագրել այնպիսի սիրտ մը՝ այնպիսի վշտաշատ տեսարանաց մէջ պաշարեալ. « ՚ի չորից կողմանց՝ յարևելից » սուր, յարևմտից սպանումն, ՚ի հիւսիսոյ հուր » և ՚ի հարաւոյ մահ » . սիրտ մը՝ որ երբեմն տեսաւ իր ազգ ու հայրենիքը՝ բարգաւաճանաց և պանծալի փառաց և ուժոյ մէջ, իբրև ՚ի գեղեցիկ առաւօտու և յերիտասարգական հասակի, և ապա տեսաւ յանկարծ երեկոյացեալ և ծերացեալ, խաւարեալ և օրհասական : — Տեսաւ, ինչպէս ինքն կ'ըսէ, « Զորք աթոռք թագաւորութեան ունէր » Հայք, թող թէ զկիւրապաղաախն (Տայոց) եւ » խանութիւն և զոր ՚ի Հոռոմոց » . ամենքն այլ իշխաններով, գունագոյն գրօշներով և զինուորութեամբք զարդարեալ և զուարճացեալ. և յետոյ ամենքն այլ մէկմէկու ետեւէ քակեալ քանդեալ քայքայեալ, պանդխտեալ յօտար աշխարհս. տեսաւ Հայոց քահանայապետական աթոռը, « հայրապետութիւն մեծ և նախանձելի ամենայն » ազգաց », իր ամենէն մեծ փառաւորութեան և եկեղեցական բազմութեան մէջ (Պետրոս Գետադարձ ճօխասէր կաթողիկոսի ատեն), և յետոյ զնա այլ իր յաջորդներն այլ անտեղի և անհանդիստ թափառել յօտարաց երկրի և բանութեան. — տեսաւ անապատները ծաղկեալ միանձանց բազմութեամբ, և յետոյ թագաւորանիստ քաղաքներն անգամ անապատացեալ յիշխանաց և ՚ի զօրականաց. — տեսաւ զՀայաստան յղփացեալ հարստութեամբ վաճառականութեան և

երկրագործութեան, բաւական ժամանակ աշխարհին հանդարտ մնալովը, և յիսայն՝ պանծեց բաժնողներն անգամ մուրացկան կամ բարբարական պարսիլ. — տեսաւ Հայաստանի յեփն պարծանաց պսակ՝ հաղարտաճարեան Անին՝ կրկին անգամ մտանեալ, անկեալ յօտար և բարբարոս ձեռս, և արեամբ ողողեալ. — տեսաւ իւր սեփական հայրենեաց պանծալի քաղաքը (Արծն), և իր ընտանի ծննդեան գեղաւանը (Լասախլարտ) սրով և կրակով այնպէս մաշած, որ մեկուն հազիւ աւերակաց հետքը և սև անուշը կու մնայ (Գարս Աջլ) յետ 800 տարուան, մեկայլին՝ ոչ հետքը և ոչ անուշը. մինչև թէ և ուղեմբ այլ ըստ խրատու պատմըջին, չեմբ կրնար զթողեալն պատմել ՚ի նմանէ՝ յաւերակացն ուսանել: — Տեսաւ իր համազգիները, նաև իր աստիճանակիցները, անասուններէ աւելի անարգ և խշխշալի կերպով մորթուած և մորթեղերծ եղած՝ նորատեսիլ վայրենի ասպատակաց ձեռքով: ... Այսպիսեաց ահանատեսի մը սրտաշարժ քան մտադատ գրիչը, էս չեմ կրնար մեղադրել. մանաւանդ որ իր յստակ վայելչաբանութեամբն, ազնիւ զգացմամբք և նրկարագրութեամբք, և իր իսկատիտ ոճովն՝ ոչ միայն նորօրինակ և աննմանակ պատմիչ մ՝ է մեր, այլ թերևս յետ մեր ոսկեղէն դարուն պատմըչաց քան զամեն ուրիշներն աւելի համբոյր է և սիրելի ընթերցողաց: — Եւ ահա սա ինքն է որ այնպէս անսովոր կամ մարգարէախօս իմն ոճով ըրած է իր պատմութեան նախաբանը, զոր և էս քեզ նախաբանեցի, Հայկակ. և յորում՝ գեռ ախորժեմ և կարծեմ լսել Լասախլարտցոյն ակնարկած լըռեալ քնարաց յեփն արձագանդը, և անթող թմբկաց թաքուցեալ բամբիւնքը: ... Ով կու յիշէ՝ կու լսէ. ով որ կ'ապրի՝ կու յիշէ. թէ հարկ է ապրիլ՝ հարկ է և յիշել և լսել. գոնէ անծերա.

նալի յիշատակօք՝ լսել այն Բեթլէի Բեթլէ-նը, յառանց յորոյ չկեան և չկան հայրենիք։ . . .

Բ

Բայց ինչ թմբուկ հայրենի, և ինչ տաւիլ վայրենի, որ մէկզմէկ կու ջանային խափանել այն առեւն։ — Սկիւթիոյ անսպասելի բարբարոսաց սրտակառուր տօսպատայն՝ որ մեր աշխարհին հիմերը թնդացուց, դեռ ամենանուազ բզզիւն մը սեպուէր այն տիեզերազգորդ փողոյն ձայնէն առաջ, զոր զարհուրեալ նախնիք մեր համարէին տարուէ տարի լսել, և ոչ մեր նախնիք միայն, այլ գրեթէ ամեն քրիստոնեայք յարեւել և յարեւմուտս՝ մեծ տագնապի մէջ էին այն առեւն. երբ 'ի գալստենէ Քրիստոսի Տեառն մերոյ հազար տարի նոր անցեր էր։ Ի հնուց կարծիք էր շատ հաւատացելոց՝ թէ անկէ ետև աշխարհիս վախճան պիտի ըլլայ. Յայտնութեան գրոց մէջ ըսուածն՝ թէ «կապեաց զսատանայ հազար ամ» լցուած ըլլալով՝ նորէն պիտի արձակի սատանայ և բռնանայ չարութեամբք 'ի վերայ երկրի. անծանօթ ազգեր 'ի ծագաց երկրի պիտի վազեն 'ի վերայ քաղաքացեալ ազգաց, և սրով ու աւերմամբ ջնջեն. և 'ի ժամանակի անդ բռնութեան բարբարոսաց, Նեախն և սատանայի՝ դայ պիտի Քրիստոս Աստուած, դագրեցընելու զժամանակ և զծնունդս ժամանակի, և երկիրս աւեր պիտի դառնայ։ Ըստ բազմաց կարծեաց ոչ 'ի ծննդենէն Քրիստոսի այլ 'ի խաչելութենէն կու համրուէր հազար ամս. և ահա մեր պատմըչին այլ կենաց ծաղկած առեւնն էր այս ժամանակս. որ և առանց յայտնի երկար բանիւ այս ահաւոր ըլլալիքը յիշելու (զի և չեղաւ այլ), գարձեալ նոյն տարին կու սեպէ մեր աշխարհին չարեաց դուռը. մանաւանդ որ արե-

գահան խաւարում մ'այլ հանդիպեցան ուրբաթ
 օր մը¹ նոյն տարին (1033). « զոր անտառ քա-
 » զումք 'ի դիանոց՝ կարծեցին դոլ զճնունդ Նե-
 » սինն՝ զօրն զայն, կամ մեծամեծ շարեաց գու-
 » շակ. որ եղև իսկ յաւուրս մեր, յորս պատմու-
 » թիւն բանիս առաջնորդեալ տանի զմեզ, զոր
 » տեսաք աչք մերովք զսասուածասաստ հա-
 » րուածսն », և այլն: Նաև պատմութեան վեր-
 » ջաբանին մէջ այլ կրկնէ. « զի յայնմ՛հետէ զոր
 » յառաջագոյն ասացի, յորում թուական Հայոց
 » ՆԶԲ (1033) էր, մինչև ցայժմ՝ ուխտ սրբութեան
 » և կարգք եկեղեցեաց քայքայեալ ապականե-
 » ցան. և ոչ համբաւ խաղաղութեան կամ աւե-
 » տիս բարեաց լուաք, և ոչ մի արձան յաղթու-
 » թեան կանգնեցաւ, ոչ թագաւորաց և ոչ իշ-
 » խանաց »: Ուրիշ պատմիչ մը համարձակ այլ
 » կու գրուցէ այն տարւոյն համար, թէ « Արձակե-
 » ցաւ սաստանայ 'ի կասպանաց խաչելութեանն
 » Քրիստոսի »:

Իսկ մերս՝ ուրիշ նշան կամ դիպուած մ'այլ
 կու տայ այն հանդերձեալ մեծ ըլլալիքին. Արու-
 սաղեմի կործանման ատեն հանդիպածին պէս կ'ը-
 սէ, 'ի Հայաստան այլ մէկ անծանօթ մարդ մ'ե-

1 Պատմիչս կ'ըսէ « յամսեանն արաց՝ յաւուր ուրբա-
 » թու ». ամսուն օրը չըսէր. ոչ հայկական հաստատ սօ-
 մարի հաշուով և ոչ շարժականով արաց ամսոյն մէջ նոյն
 տարին արևու խաւարմունք կ'ըլլայ. հապա թէ որ մեր
 ամիսներն այլ սկսինք համբել Հռոմայեցւոց ամսոց հետ,
 այսինքն նաւասարդը յանուարին հետ, միայն այս կեր-
 պով արաց ամիսն կու զուգի ընդ յունիսի, որոյ 29ին ուր-
 բաթ օր յամի 1033 ստուգիւ արեն խաւարած է: Միօ-
 թար Այրիվանեցի քաղոց ամսոյն 15ին կ'ըսէ այս խաւ-
 րումը, սակայն այն օր այն տարի խաւարումն չկայ. ուրիշ
 պատմիչք այլ քանի մը տարի ետև կու ձգեն խաւարումը:

րևեցաւ նոյն ատենները, որ արեւելեան գաւառներէն գալով՝ գէպ 'ի յարեմուռք կ'երթայր, վայնայ ծովուն հիւսիսային եզերքներէն մինչև յերզնկա՝ անդադար կանչելով. Եզնկ զիս, եզնկ զիս. (վայն ինձ, վայն ինձ). — կուհարցընէին թէ ո՞վ էս, ուստի՞ կուգաս, ինչո՞ւ կ'ըսես. ուրիշ պատասխան չէր տար, բայց նոյն եղուկը. մինչև ոմանք (զորս անմիտ կոչէ պատմիչն) խելաթափ սեպեցին զնա. «Բայց իմաստունքն ասէին, այդ» եղուկդ ամենայն երկրի լինելոց է»:

Այսպիսի գիպուածներ՝ եթէ շատ կամ աւելի կերպով մերազգեաց և մանաւանդ թագաւորաց և իշխանաց միտքը շփոթեցին ու սրտերնին վախցուցին, առանձին ազգային աւանդութիւն մ'այլ ունէին պատճառ. այն էր՝ իրենց նախնեաց անիրաւ գործերը, և անոնց համար ժամանակին սուրբ և ընտիր անձանց յանդիմանութիւնը և սպառնալիքը. մանաւանդ Ս. մեծին Ներսեսի: Սա նախաւե սութեամբ գուշակեր էր Հայոց գլուխը գալիքը, և վերջի ժամանակներ ըլլալու բաները՝ աշխարհիս կատարածին մօտերը. նաև Նեփոս ազգի մը արշաւանքն 'ի Հայս, և բոլոր աշխարհս տակն ու վրայ ընել և ժողովուրդը ցրուելը: Զայս կուշիէն իր վարուց գրիչք, նա և ուրիշ պատմիչք այլ ժՄ գարէն ետև. իր վարքը երկարօրէն գրողն Մեսրոպ Երէցն այլ 'ի թ գարու՝ այնպիսի խօսքեր կ'աւանդէ Սրբոյն. սակայն իր գրոց հնագոյն օրինակաց մէջ (որչափ հանդիպէր եմ), չկան այն որոշակի խօսքերը՝ զոր յետին օրինակաց մէջ կարգամբ՝ Սէլուկեան և Թաթար Նետողաց վրայ. և յայանի է որ յետոյ աւելցուած են. կէս մը այս (ժՄ) և յաջորդ (ժԲ) գարուն մէջ, կէս մ'այլ յետ արշաւանաց Թաթարաց 'ի սկիզբն թԳ գարու. սրբոյն Ներսիսի ընդհանուր խօսքերը մասնաւորելով և յարմարցընելով Տօւղ-

րիլեանց և Ճինկիզեանց: Սակայն սոցյոգէւրհասարակ եղած էր այն Ս. Հայրապետի մատուցած լեաց վախն. և երբ այսպիսի նշաններ տեսնէին՝ մէկէն անոր խօսքերուն կատարուիլը կարծէին:

Այսպէս ըրին նաև Ճամանակին թագաւորք և ազգային գլխաւորքն, Յովհաննէս-Սմբատ Բագրատունին, որ Յովհաննէս Կողեուն վարդապետին ձեռքով քննել տուաւ և նոյն կարծեաց վրայ հաստատեցաւ. և Սենեքերիմ Արծրունեաց թագաւորն՝ որ շատունց նոյն վախին մէջ էր, և իրեն համար Քրիստոսի 1000 թուականէն սկսած էր: Առաջին նետ Նետողաց իրեն դիպաւ: Չարմանքն այս է որ մեր պատմիչն՝ միայն տեղ մը անցողաբար և ըսելէսյն կու յիշէ այն դիպուածը՝ որ իր յետագայ ողբոց նախասկիզբն պատճառն է, և պատմութեան պէտքն այլ կու պահանջէր յիշելը: Կ'երևի որ բաւական տեղեկութիւն չունէր Հայաստանի սահմանաձայրը եղած բաներուն, նոյն իսկ Արծրունեաց մէջ. բայց դիպուածին տարին ստոյգ կու յիշէ, 1022ին հանդիպած բան մը պատմելու առնն. « Երկու կամ երեք ամօք յառաջ գործեցաւ », կ'ըսէ, Սենեքարիմայ հասած վտանդն. որ է 1019 ամն Քրիստոսի:

Գ

Մինչդեռ 'ի բաւական խաղաղութեան և շինութեան էր աշխարհնիս և սահմանակիցքն այլ, անակնկալ առնն և կողմէ նոր և անձանօթ աստատակ մը փռեցաւ Հայաստանի հարաւային արևելեան ծայրը, 'ի Վասպուրական աշխարհ, որոյ իշխան և թագաւոր էր Սենեքերիմ Արծրունի հասակաւ, պատուով և խելօք յառաջացեալ, սիրելի Վասլի կայսեր և պատկառելի իշխանաց Հայոց: Այնպէս անկարծ, աննման, անչնորհք և

անգուծ երեցաւ այն իւր-ժադու-ժ ազգն անբեկորոց
 որ ոչ այսչափ միայն կ'ըսէ պատմին, այլ և կարծիքով
 ծէ թէ « օձք թեւաւորք հասին և կամէին ցոլա-
 » նալ ընդ ամենայն աշխարհ հաւատացելոց . այս
 » առաջին էլն արիւնարբու գաղանացն » : Տարա-
 կոյս չկայ որ մեծ շիոթ և սարսափ ձգեցին թէ
 խաղաղարնակ ժողովրդեան (որոց շէնքերը և վա-
 րուցանը կոխէին և կողոպտէին), թէ իշխանական
 և զինուորական դատուց , որք ոչ միայն անպատ-
 րաստ էին , այլ և « չէին բնաւ տեսեալ (այնպի-
 սի) զօրք հեծելոց . . . այլակերպ , աղեղնաւորս և
 » հերարձակս իբրև զկանայս . և յայնժամ զօրքն
 » Հայոց չէին սովոր պատրաստ լինել ընդդէմ
 » նետինցն » . կամ ինչպէս ուրիշ և գրեթէ ժամա-
 նակակից պատմիչ մը կ'ըսէ . « Նոքա ունելով
 » զբնութիւն արիւնարբու գաղանի , զի են ազգք
 » ահաւոր տեսլեամբ . զի տեսիլ զիմաց նոցա զար-
 » հուրեցուցանէ զտեսողն և ահաբեկ առնէ , և
 » բնակութիւն նոցա 'ի լերինս և 'ի դաշտս և յա-
 » նապատս , որպէս զվայրենի գաղանաց . և են
 » շողզակերք որպէս զգազանս . ոչ պատուեն զմե-
 » ծամեծս , ոչ խնայեն յալիս և 'ի հարկիս ծե-
 » բոցն , ոչ ողորմին երիտասարդին և տղայոյն , ոչ
 » խնայեն 'ի մանկութիւն ումէք , ազգ չար և դառ-
 » նացող » :

Այլազգեաց նետերն 'ի վշան և յՈստան չհա-
 սած՝ Սենեքերիմայ և իր եղբօր Բերենկայ զօր-
 քերն խմբեցան ելան զանոնք յետ գարձընելու ,
 առաջնորդ ունելով զՇապուհ՝ ծեր և փորձ սպա-
 րապետն Արծրունեաց , որ բանակ և պատերազմ
 վարելը իրեն խաղ ըրեր էր 'ի մանկութենէ . և
 սակայն հոս գժուարին և նոր խաղ մը տեսաւ .
 անձոռնի հերարձակ հեծեալք , և մանաւանդ լայ-
 նաձիգ հեռաձիգ աղեղանց նետեր , որ առջի բե-
 րան չէին թողուր Հայոց՝ իրենց մօտենալ ան-

գամ: ... Ո՛հ, և Հայք էին երբեմն աղեղնաւորք,
այլ և քաջաձիգ արք աղեղանց, որոց աղղախայրն
ինքնին համարուի հնարող աղեղան յետ ջրհեղե-
ղին, Հայկն հսկայ. և որոց զինուորութեան սե-
փական նշան խեղ՝ աղեղն և կապարճն էր. զոր և
ինչուան հիմայ կու տեսնեմք իրենց հետ կուռող
Հռոմայեցի կայսերաց դրամոց վրայ: Բայց երբ
այս Փոխգացի գաղթականն՝ (Հռոմայեցիք) հին
Աւքանաղայ սերունդն կամ մերձաւորն՝ Լաթինի
տիրելով կամաց կամաց բոլոր Իտալիոյ, Յունաց,
Փոքր Ասիոյ այլ տիրեց, իր աշխարհակալութեան
գրեթէ յետին սահման ընելով մեր աշխարհը,
հսկայակերպ Հայաստանի ուսէն վերուց անոր
պարծանաց և ուժոյ զարդ՝ հարուստ կապարճը:
Հայաստան ոչ այնքան կողոպտուելով թողուց իր
կորովի բազկաց խաղալիկ կամարը (աղեղը), որ
քան ընարութեամբ փոխեց զայն՝ աւելի յարմար
զինուց հետ, մօտէն կուսելու մօտեցող դիմամար-
տից դէմ: Ինչուան այն ատեն՝ հիւսիսային և ա-
րեւելից ասպատակաց դէմ՝ անոնց դորժածած
զէնքով կ'ընդդիմանար հեռաձիգ աղեղամբ. անկէ
ետե տեսաւ որ արեւմուտքն է իր գլխաւոր դիմա-
կացն. Լուկուլ, Պոմպէոս, Կեսար, և Կրասոս
սովրեցուցին իրեն նոր օրէնք կուսելու՝ սրով և
փքնաւ: Յետոյ Բիւզանդացոց գաշնակցելով կամ
հետակելով անոնց զինուորութեան օրէնքն և կեր-
պերն առին Հայք, առանց բոլորովին թողուլ ի-
րենց նախնական և հայրենի թաշուն զէնքերը.
սակայն քիչ դորժածէին, և այն այլ՝ աւելի լեռ-
նարնակք կամ ընդդէմ լեռնարնակաց:

Գ

Արդ հիմայ այս նորատեսիլ Նետողաց հա-
րուածներէն՝ նախ տագնապեցան մերայինք, յե-
տայ խիզախելով ուժով յարձակեցան հասան այլ
աղջեաց այլանդակ բանակին. և սուր բանեցընե-
լով առատ արիւն հանեցին: Եթէ դաշտին վրայ
ընկնողաց բազմութիւնն յայլազգեաց եղաւ, բայց
վիրաւորելոց բազմագոյնն՝ ի Հայոց, այն յանկար-
ծահաս և հեռաձիգ նետերէն՝ որոց դէմ չէր կըր-
նար Շապուհ ուղածին պէս իր կտրիճները քշել
և քաշել. մանաւանդ որ իրեն արգելք կ'ըլլար մէկ
նետ մը, կամ այն նետից նպատակ մէկ գլուխ մը,
որ իր գլխէն այլ բարձր և թանկ էր, թէ և ոչ ի-
րեն պէս խոհական և փորձ. աւելի տաք արիւնոտ
և լի եռանդեամբ և յանդգնութեամբ: Սա էր
Թագաժառանգն Արծրունեաց Գաւիթ. անդրա-
նիկ ՚ի մէջ չորս կտրիճ՝ որդւոց Սենեքերիմայ:
Հասակին և աստիճանին զրդումն, հօրը պատիւն
և սէրն, և քաջութեան գինովցուցիչ մոլութիւնն՝
գրեթէ աչքերը գոցեր էին ընդդէմ վտանգաց, և
բացեր միայն ՚ի խնդիր վրիժուց և փառաց. խնու-
սիկ կամ արարիկ երիվարին վրայ թռչտելով
սանձը թողած, միայն սուրը մերկ վզերու և լայն-
շի երեսներու վրայ իջեցընելով կու բանար ահեղ
և վտանգաւոր ճամբայ մը, թէ և անվախ քաջու-
թեամբ, թշնամեաց խառնակ գնդերուն մէջ. ուր՝
յիրաւի չէին կրնար ասոնք զիւրաւ նետ բանեցը-
նել իրենց ճակատին և կռնրկին հասնող կարճին
վրայ. բայց նա այլ չէր կրնար երկար ատեն ողջ
կամ անխոց մնալ: Շապուհ շուարած՝ իր զօրաց
կարգը և թշնամեաց անկարգութիւնն այլ մոռ-
նալով՝ Գաւթի վրայ հոգալով կու կանչէր. «Թա-
») գաւոր, ետ գարձիր, այս իմ և քու տեսած սո-

» վորական պատերազմը չէ. նոր ոչ յանկարծա-
 » հաս զէնքեր են. այս անիծեալ նեւերունը զէնք
 » բաւական պատասպարութիւն չունի մեր զօրքն.
 » և ահա մեծ մասն վիրաւորած է: Մի այգպէս
 » շատ առաջ նեւուիր. ետ դարձիր թագաւոր.
 » յիշէ որ հօրդ պատասխան պիտի տանք կամ
 » դու կամ ես... Թող այս անգամ պահ մը յեա
 » քաշուինք, նեւերուն դէմ դնելու զրահ հագ-
 » նինք, և այնպէս քշենք դա գազանները»: Քանի
 անգամ այլ այսպէս յորդորեց ետ կանչեց, թիկ-
 նապահ հասուց, Բաւթի աչքը արիւննով լեցուած՝
 ականջներն աղեղանց կաշիներուն շկահիւնէն խըլ-
 ցած՝ յամառած չէր ուզեր յեա դառնալ, ինչուան
 որ թշնամիներուն երեսը իր երկրին սահմանէն
 չդարձրնէ: Նրբ տեսաւ Շապուհ՝ որ այլ ոչ խօ-
 սելու ատեն կայ ոչ մտիկ ընել տալու, ինքն այլ
 իր սպարապետութեան և մանաւանդ գայեկու-
 թեան իրաւամբք (վասն զի Բաւթի և անոր եղ-
 բարց դաստիարակ և կրթողն էր, և իր գրկաց մէջ
 գգուեր էր անոնց մանկութիւնը), յառաջ քշեց
 ձին, հասաւ արքայորդւոյն և անոր թիկնալայն
 կանակին կուսա կոփ մը տալով՝ ձիուն գլուխը բրու-
 նի դարձուց, քշեց իր զօրաց բազմութեան կող-
 մը. բոլոր բանակն այլ կամաց կամաց յեա յեա
 քաշելով, հանեց յայանի վտանգէն, արիու-
 թեան և խոհեմութեան պարտքերը միասեղ կա-
 տարելով. որովհետեւ Նեաողքն այլ իրենց կողմէն
 յեա դարձան կորան. զորս հարկ ըլլայ մեզի յե-
 աոյ բնորոնել:

Սենեքերիմ եղածը իմանալով՝ մեկ կողմանէ
 շնորհակալ եղաւ Ասաուծոյ և իր կարիճներուն,
 բաւական փառօք դառնալնուն վրայ. մեկայլ կող-
 մէն մտածեց՝ որ եթէ թշնամիք այլ յամառէին
 կամ նորէն ետ գառնային, երկար ատեն անոնց
 դէմ դնելու ոյժ չունի, մանաւանդ թէ յոյս չու-

նի. և այս անյուսութեան գլխաւոր պատճառն այլ մեր նախայիշեալ ներսխական գուշակութիւնն էր՝ Նեառղաց յարձակման վրայօք: Բոլոր օրը տարակուսանօք անցընելէն ետե, գիշերը (կ'ըսէ պատմիչն) հասարակաց քնոյ և լուութեան ատեն՝ ինքն իր աշխարհին և տանը հոգովը տքուն՝ գրքքեր իջուց և քննեց Ս. Ներսիսի խօսքերը, և տարին յարմօր գտաւ. արդէն սատանայն արձակուած էր ըստ կարծեաց նոցա: Այն գիշեր ծեր և երկարահոգ թագաւորն մէն մինակ իր տէրութեան սահմանը և քաղզը փոխեց. երկիրը թողլով ժողովրդեան գոնէ մէկ մասը ազատել և յապահովել յանձն առաւ: Արևելեան այլազգի ազգաց և տարուէ տարի ելած նորանոր տէրութեց դէմ դնելու զօրաւոր տէրութիւն՝ միայն Յունաց ինքնակալութիւնն կրնար ըլլալ այն ատեն, որ արդէն իսկ եօթն հարիւր տարի ստեպ կռուեր էր ընդդէմ Պարսից և Արաբացւոց: Ատենին Բիւզանդիոյ կայսրն էր մեծն և խոհեմն Վասիլ, որ շատ տարի առաջ (1001) Վրաց և Հայոց սահմանները կոխեր էր. և այն ատեն նախատեսութեամբ իմն Սենեքերիմ մեծարանաց զեսպան խաւրելով անոր գաշնադրութիւն ըրեր էր հեառ. հիմայ այլ անոր վրայ վստահանալով՝ իրեն ճար գտաւ: Յեաին ճար. - երկիրը թողուլ Յունաց կայսեր, և ասոր տէրութեան մէջ երկիր մ'առնուլ, և հոն փոխադրուիլ իր արքունեօք և զօրականօք և ժողովրդենէն գաղթիլ յանձն առողներով: Ղրկեց իր ասքգլուխ անգրանիկը ՚ի Կ. Պօլիս, առ Վասիլ կայսր, ուրիշ 400 ազնուականներով, 1000 ձիաւորով և իր երկրին տէր Եղիշէ արքեպիսկոպոսով. 300 ջորւոյ բեռ այլ ընծաներով, զորս ընդունելով Վասիլ՝ կայսերաբար պատուեց իր սպառուողները, ընծայողները՝ ընծայեց, և երկրի փոխանակութեան գաշնադրու-

Թիւնն այլ կնքելով՝ գարձուց պատգամաւորները:

Հեռեկալ տարին (1021) ելաւ ծեր Թագաւորն՝ անուանակիր և պայազատ հին Ասորեստանի մեծ Սենեքերիմ Թագաւորին, տոհմապեան Արժրուճեաց և Սասնեցոց, իր ընտանեօք և ազգականաց մէկ մասամբ, բազմութեամբ իշխանաց և սաշտօնէից և 14,000 հեծելովք կամ կորիճ մարդով, որոց հետ ՚ի հարկէ այր և կին, մեծ և փոքր հնգապատիկ աւելի բազմութիւն այլ պիտի ըլլար, գուցէ բոլորն իբրև 100,000 հոգի. Թողլու հին հայրենեաց հողը և նոր հայրենիք հիմնելու յերկիր օտար, եթէ հնար է այս:... Շատ հեղ անկէ ետև այսպիսի գաղթականներ գնացին ՚ի մեր բնիկ աշխարհէն՝ յօտար աշխարհս, ուր և ցարդ բնակին իբրև յիւրեանց աշխարհի. սակայն Թերևս ոչ մի գաղթական անոր պէս հանդարտ և հանգիստ կերպով գնաց. ուրիշներն աւելի ըստիպմամբ և արտորնօք, ասիկայ աւելի մտածութեամբ և հաշուով: Բայց հանգերձ այսու՝ ոչինչ պակաս ողորմելի: — Թողուլ սկզբնական հողը, հազարամեայ շէնքեր և տուներ, հարց և նախնեաց կերպ կերպ յիշատակներ, եկեղեցիներ և գերեզմաններ. — մեծամեծ չարեաց սպառնացեալ վախով՝ երթալ յանձանօթ երկիր. նոր տեղ, նոր լեռներ և դաշտեր. — անձանօթ կամ օտար ազգաց մէջ բնակիլ և խառնուիլ. — իբրև յաւիտենական մնաս բարով մ'ըսելով այն ամենայն բանի՝ զոր բովանդակէ անունն Հայրենի:... Ապա ճեմ տարակուսիր որ շատ սրտառուչ եղած պիտի ըլլայ այս Արժրուճեաց գաղթումն և բաժնուիլն իրենց հին և բազմայիշատակ տեղէն. — շատ դառն եղած պիտի ըլլայ նոյն ինքն գաղթողաց գլուխ Սենեքերիմ Թագաւորին, Թողուլն իր հոյակապ գազկաշէն սպապական Ոստանայ ար.

քունիքը, Աղթամարայ գղեակը, Վանայ բերդը, և մանաւանդ հարց գերեզմանն, իւր դաստակերտ և կամ զարդարած հուշակաւոր Վանին Վարագայ. ուր և յետին միտիթար սլանդխտից և օտարացելոց, նաև յետ գաղթականութեանն՝ ուղեց (և բաղգ ունեցաւ) որ մարմինն թաղուի, և իր նախնեաց հետ ննջէ անոնց հասարակաց բարձին վրայ. թողլով ունայն գերեզման մը՝ Ի Ս. Նշան Սեբաստիոյ, զոր ընարեր էր իրեն երկրորդ Վարագ. և հոն գնեցով Վարագայ մեծահոգի սուրբ Թաշը, զոր հետը բերեր էր, և յանուն նորին կոչեց նորաչէն և մինչև ցայժմ անուանի վանքն այլ Ս. Նշան, մօտ ՚ի քաղաքն Սեբաստիոյ: Սեբաստիա՝ որ երբեմն գլխաւոր քաղաք էր Բ Հայոց նահանգին, հիմայ այլ եղաւ մայրաքաղաք և աթոռ Սենեքերիմայ նոր թագաւորութեան. որոյ սահմանքը որոշ գծած չէ մեզի պատմութիւնն. այլ կ'ըսէ թէ Սեբաստիոյ հետ արուեցան Արծրունեաց՝ Լաւիսա և Ապարա? քաղաքք և շատ գեղեր, որք չէին հաւասարեր¹ օչ շատութեամբ և ոչ հարստութեամբ՝ իրենց թողած տեղոյն. որ էր Վանայ ծովուն չորս բոլոր երկիրն. ուր միայն ծովուն եղերքը կամ մօտ՝ ասան քաղաքք կային, զոր և թուէն Յայամաւուրք մեր. Վան, Արամէա, Ոսսան, Հողց, Խիզան, Խլաթ, Մանազկերա, Արծկէ, Արձէշ, Բերկրի. և ասոնցմէ օրերով ճամբայ հեռու սահմանք՝ մինչև ՚ի Ջուլամերկ ընդ հարաւ, Սալամաստ ընդ արևելս, և

¹ Յաջորդ տարին (1022) քիչ մ'այլ ընդարձակեցան այն կալուածքն, երբ Գաւիթ՝ Վասիլ դաւաճաններէն զատուելով՝ անոնց գլխաւորը (Նիկիփոր ֆոկասը) սլաննեց, և ՚ի կայսերէն պարգև ընդունեցաւ կեսարիոյ սահմանները, զորս յետոյ ժառանգեց իր փեսայն՝ տարաբաղդ Բագրատունին Գագիկ Բ:

Երասխ գետ ընդ հիւսիս . ուր այն քարայրաց հետ
 Թողուց Սենեքերիմ առ Յոյնս (« գեղար 4400 շալ »
 « նանխտ և արդիւնաւորս »), և 70 կամ 72 բերդ :
 Միայն իրեն և իր Ժողովրդեան, և իրենց նախ
 նեաց անմահ արգեանց անմահ յիշատակ պահեց
 և չօտարացուց՝ հազարէն աւելի վանքեր, կամ
 ըստ ոմանց 900 փոքր աննշան վանքերը Թողլով՝
 115 մեծ և հռչակաւորներ՝ իբրև սեփական կա-
 լուած կնքեց իրեն, իր և առաջնոց տուրքերովը
 դարմանելու . որպէս զի վանականքն այլ՝ իբրև
 հաւատարիմ պահապանք սրբազան հայրենի գե-
 րեզմանաց և յիշատակաց՝ ազօթէն վասն հեռա-
 ւորաց և մերձաւորաց, վասն հանգուցելոց և
 հանգիստ բնորոտ պանդխտելոց ¹ :

Այս նոր օրինակ գաղթը և մանաւանդ անոր
 պատճառն՝ կ'երևի թէ մեծապէս ազդեցին Սենե-
 քերիմայ Թագակցաց, որոց գլխաւորն էր Շա-
 հրնշահն Հայոց Յովհաննէս-Սմբատ Թագաւորն
 Բագրատունեաց . որ՝ երբ նոյն գաղթին տարին
 Վասիլ կայսր երկրորդ անգամ եկաւ ՚ի Հայա-
 ստան, իրեն ընդ առաջ զըկեց զկաթուղիկոսն
 Պետրոս, և ասոր ձեռքով գաղա կտակ ընել ար-
 ւաւ, յեա իր մահուանը կայսեր Թողլու իր Թա-
 գաւորական քաղաքը՝ Անի, և բոլոր իր վիճակը
 զոր և կատարեց ու կնքեց կաթուղիկոսն : Հե-
 տեանքն յայանի է . - յեա 23 տարւոյ (1045)
 Սմբատայ տարաբաղգ յաջորդն՝ եղբորորդին Գա-
 զիկ՝ սախաուէցաւ Թողլու իր Թագաւորաբնակ
 աշխարհը, և Սենեքերիմեանց սահմաններուն քա-
 վերը պանդխտութեան տեղ առնուէ : Ոչ յեա

¹ Յայսմաւուրք յունիս ամսոյ մէկին նշանակեն այս դի-
 պուածներս, որոց մէկն միայն այս օր հանդիպած է . այս-
 քինքն կամ Նետողաց պատերազմն (որ հաւանադոյն թուի),
 կամ Սենեքերիմայ գաղթելու օրն, իր երկրէն ելնելն,
 կամ Սերասոխ մտնելն :

չառ ժամանակի՝ իր անուանակից Վանանգայ թագաւորն այլ նոյնպէս ըրաւ. թողուց Յունաց ըզկարս, և առաւ երկիր մը մէկալոնց մօտ: Քիչ աւենէն ուրիշ թագաւորազունք և մեծամեծ իշխաններ այլ, ինչուան արևելեան Արցախոյ և հարաւային Սասնոյ ամուր երկիրներէն՝ գաղթական եկան, վերոյիշեալ թագաւորաց սահմաններուն հարաւակողմը, Փռիւզիոյ և Կիււիկիոյ տաւրոսական լեռանց մէջ իրենց նոր հայրենեաց բոյնը հաստատելու, շատ զժուարութեամբ և աշխատանօք: Սակայն այս ետքիններս՝ իշխանազունք և սոսկահանք՝ աւելի բազմաւոր եղան. վասն զի թէ և ջանքով սակայն կոխած տեղերնին հաստատա բռնեցին և տիրացան. մինչդեռ երեք թագաւորքն այլ իրենց սերունդներովն՝ դրեթէ հազիւ 50 կամ 60 տարիէն անհետացան, թէ իրենց և Յունաց հակառակութեամբն, և թէ զիրենք իրենց հայրենիքէն նետահալած ընող բարբարոսաց՝ այն նոր հայրենեաց երկիրներուն այլ տիրելով կամ անհանգիստ ընելովն...

Հիմայ թէ ոչ միսթարական՝ դոնէ հետաքրքրական է այս աշխարհավրդով Նեաողաց հետամուտ ըլլալն պատմական քննութեամբ. թողլով այսօր մեր անոնցմէ նետահարեալ հայրենեաց և փառազուրկ իշխանաց շէնքերը: Աւ եթէ այս ցաւառիթ տեսարանէս աւելի ցանկալի մը չէ անոնց չարեաց առիթը քննելն այլ, սակայն պատմական ակտութեան մէջ՝ մեծ և կարեւոր գէսք է Նեաողաց արշաւանքն, որ ոչ միայն մեր աշխարհը այլ և ուրիշ շատ աշխարհաց յեղափոխութիւն բերին, և թերևս ինչուան այս օրս այլ կարեւոր կամ գլխաւոր կերպարանք մը կու տան քաղաքավարութեան ազգաց արևելից, մասամբ իմն նաև արևմտեայց: Ասոր համար էր որ պատմեցի քեզի, Հայկակ, այդ Նեաողաց սկիզբը և ասպատակն՝ ի Հայս:

ԻԹ

Խ Ո Ի Լ Խ Ա Չ Ի Կ

1042 .

Ա

Չարհամարհէնք պակասաւոր կամ նուաստ անուն մը, Հայկակ. զի ոչ անուամբն՝ այլ գործովն է մարդ. լաւն և քաջն միշտ հռչակեալ են իրենց լուս. գործովն իսկ. անոնց գործոց չգիտցողքն են խուլ, թէ և ահամայ: Ո՛րքան ծանրացեալ և խլացեալ են մեր ահանջքն այլ մեր հարցու նախնեաց գովանի գործոց հռչակներէն, չունենալով՝ ոչ Լիւիոս մը երկարօրէն պերճաբար ազգին պատմութիւնը ճառող, ոչ Պլուտարք մը նշանաւոր մարդկան վարքը դատողութեամբ գրող, և ոչ անգամ արաբիկ գիշերախօս վիպասան մը. և « սակայն բազում գործք արութեան գտանին » գործեալ և 'ի մերում աշխարհիս, և արժանի » գրոց յիշատակի¹ »: Այլ նորէն և միշտ հարկ է մեզի դառնալ և շնորհակալ ըլլալ՝ մեր թէ հմտութան և թէ հարեանցիկ, թէ սճով և թէ անսճ պատմագրաց այլ, որ այն բազում արութեանց

¹ Խորեն. զիբք Ա. ԳԼ. Գ:

գործերէն գոնէ զոմանս աւանդեր են գրուել, և ժամանակին այլ՝ որ խնայեր և այս չափով մեզի հասուցեր է. զոր կրնամք դեռ հաճութեամբ պատմել և լսել, գուցէ երբեմն աւելազանցութեամբ այլ: — Այն հռչակելի գործերէն և հանդէսներէն մէկն այլ՝ այս դեռ ոչ շատ ծանօթ՝ հին Խաչկայ և իր որդւոցն ըրածն է:

Խաչկայ Խուլ կոչման պատճառն ինծի անծանօթ է, և ոչ այլ գտնեմ երկու ժամանակադրաց մէջ, որք մէկմէկէ առած յիշեն իր դէպքը. Մատթէոս Ուռհայեցի և Սմբատ Գունգատասլը, առաջինն՝ գեղեցիկ և հաճոյ կոչում և ցեղ մը կ'ընծայէ Խաչկայ՝ կարիճ ոճով մը, Սուրբ Զոհէ¹. իբր թէ՛ նա որ ազգաւ Արծրունի էր կամ յիշխանաց Արծրունեաց տէրութեան, ցեղով կամ անձամբ՝ արժան էր առիւծ կոչուիլ. զոր անոր բնիկ մականունն կարծէ նոր պատմահայր մեր², ինչպէս նաև վերոկարգեալ մականունն այլ: Իսկ իր բուն անունն Խաչիկ՝ իրմէ դար և աւելի առաջ կրէր և Արծրունեաց զիւցազնն՝ Գաղիկ Ա, նախասկիզբն Թագաւորաց Արծրունեաց, իբրև մկրտութեան անուն. որոյ հետ անոր բարձր և հզոր սիրան այլ կրէր այս Խաչիկս, որ տեսաւ Արծրունեաց Թագաւորութեան վերջանալն՝ անձամբ և կամօք Սենեքերիմայ՝ Թոռին եղբոր Գաղկայ, ինչպէս պատմեցի քեզ յամսասկիզբն յունիսի:

Այս բանաբեր և մեծ զխալուածս՝ որ Արծրունեաց գրեթէ երկհազարեան հին և պանծալի տոհմին խորտակումն բերաւ, տոհմապետ պայազատը վտարելով յօտարութիւն, դառն հարուած էր ամենայն մեծասիրտ տոհմակցաց կամ հագա-

¹ Կ'ըսէ նաև յազգի է Վերոյն, զոր շեմ հասկանար. անուշտ սխալ գրուած է:

² Հ. Միք. Չամչեան, Պատմ. Բ, 923:

տակաց այն ցեղին՝ որ դար ու կէս Բագրատացիներու նեաց հետ Թագակապ բարձրագլուխ նազէր Հայոց ամեն առհմից և իշխանաց մէջ: Այս հարուածը սասակագոյն զգացողաց մէկն էր Խաչիկ՝ Սենեքերիմայ տէրութեան իշխանացմէ, տէր Վասպուրականի հին Թոռնեան գաւառին, որ մտնէ Երասխ գետոյ և Նասիճաւան և Գողթն գաւառներու. յորում անուանի և անշուշտ իշխանանիստ այլ էր ամուր բերդն Նիւն, ուր շատ հեղ վտանգի առեն կ'ապաւինէին տեառքն Արծրունեաց, և որ հիմայ անուամբն լուած՝ կարծուի ըլլալ Չոբ անուանեալ բերդին տեղն, այն որ մեր պատմութեան զխորուածէն ետև՝ ուրիշ աւանի մը (Հոշիան) անուամբ՝ Հոշիանեաց դաս կամ երկր կոչուէր:

Յետ հեռանալուն Սենեքերիմայ մինչև 'ի Սեբաստիա՝ Խաչիկ իր Թոռնեան գաւառին մէջ մնաց այն սակաւաւոր իշխանաց հետ, որք աւելի ընարեցին իրենց հայրենի հողուն վրայ կենալ կըռուիլ ու մեռնիլ, քան օտարութեան յաջող կամ անյաջող բաղգը փորձել: Անշուշտ Խաչիկ տեսած՝ բայց չէր զարհուրած առաջին Նետողաց սլաքներէն, և կու վստահէր իրեն և Շապուհ սպարապետին նմաններու հետ՝ անոնց դէմ ելնելու, եթէ Թագաւորն հաւանէր մնալ իր տեղը: Բայց երբ նա բազմութեամբ իշխանաց և զօրաց հեռանալով՝ երկիրը բաց թողուց թշնամեաց առջին, և երբ ըստ դաշնագրութեանն՝ Յոյնք եկան տիրեցին Թագաւորական ամրոցաց, և անարի Վասիլ Արգիւրաս կատեպան եկաւ կայսեր կողմանէ, Խաչիկ դառնացեալ և զոռեալ՝ քաշուեցաւ իր գաւառը իր բերդը, կիսախոց առիւծու պէս մանչելով ման գալով մտածելով ու գիտելով:

Յոյնք իրենց անծանօթ երկրին և անստոյգ ժամանակին յարմար կառավարիչ չգտնելով՝ անգա-

գար կու փոփոխելին զրկած կուսակալնին ՚ի Վասսալուրահան. այսպէս այն արծաթագոծ Սրբիւր Վասիլը չկարենալով նուաճել զաշխարհը՝ յետ կանչուեցաւ, և տեղն ուրիշ զրկուեցաւ. անկէ ետք այլ (1023) Նիկեփոր Կոմինաս կամ Կոմիանոսն, որ չափազանց գործօնեայ գառուելով ինչուան կայսերութեան այլ փափագեցաւ, անոր համար կուրութեան վարձք առաւ (1027), և տեղը եկաւ (1028) ներքինին Նիկիտամ. յետոյ Կաւասիլաս և այլ աննշանք. մինչև եկաւ արժանաւոր և կարիճ անձ մը, այն ատենի Յունաց աւաջնի զօրավարն Գէորգ Մանիակ, Գուգելի որդի, և կողմնակալ Եգեսիոյ. բայց նոյն խնի իր քաջութիւնն զրկեց մեր աշխարհը իր փառք վարչութենէն, զինքն այլ իր սպասուէն. վասն զի Յոյնք նեղեալք յԱրաբացոց Ախրիկոյ՝ որ ՚ի Սիկիլիա վազէին, քիչ ատենէն յետ կանչեցին զՄանիակ:

Այս ատեն Յունաց կայսր էր վառանշանն Միքայէլ Բ. Պափլագոնացին, որ սպաննելով իր նախորդ Ռոմանոս կայսրը՝ արիւնչուայ թագը յափշտակեր էր, և անոր հետ Հայոց թագին այլ նախանձելով կու սպասեր. վասն զի մեր այլ կէս իմաստուն կէս անիմաստ Յովհաննէս թագաւորն՝ Անի մայրաքաղաքին և իր թագին գերութեան գիրը տուած էր Յունաց կայսեր, զոր Ռոմանոս վեհանձնութեամբ և արգարամտութեամբ՝ ուզեց յետ գարձընել. բայց անարժան չերիցու մը ագահութեամբ՝ նորէն անցաւ այս անարժան (Միքայէլ) կայսեր ձեռքը, որ բոլոր կեանքը անսպասուութեամբ անցընելով ուզեց գոնէ մահը սպասուական երևցընել. այն այլ թերեւս մեր հեռաւոր Թաջիկ իշխանին անակնկալ գործակցութեամբը: — Այս կայսր էր որ զՄանիակ խաւրեց (1035) կուսակալ Արծրունեաց երկրին, և նոյն տարին

յեա կանչեց՝ ու նաւախմբով զրկեց ՚ի Սիմիզիս պատուիրելով որ հեաը բերէ իր կուսակիցները թեան մէջ գառուող կարիճներէն այլ:

Հաւանօրէն այս առթով (թէ ոչ աւելի առաջ) Թաչիկ՝ որ արդէն տարիքն առած էր, կամայ կամ ակամայ խաւրեց ՚ի Կ. Պօլիս՝ իր երկու առջինեկ կարիճները՝ Հասան և Ճնճուկ՝ ՚ի գուն կայսեր. որ զինուորական կարգի և պատուոյ մէջ յառաջանան, և թերևս օր մը լի փառօք և իշխանութեամբ դառնան, փոխանակ օտար յոյն կուսակալաց՝ իրենք իշխեն և վերակացու ըլլան իրենց հայրենի գաւառաց. ինչպէս որ յիրաւի ոչ շատ ժամանակ ետև՝ (1051) դրուեցաւ այլ Վասպուրականի Հայ կուսակալ և գուքս մը, մեծանունն և իմաստունն Գրիգոր Մագիսարոս: Ըստ յուսոյ հօրն իւրեանց և պատուոյ Հայ անուան՝ Հասան և Ճնճուկ յաջող և քաջ գանուելով յառաջագեմ եղան կայսեր քով և սիրելիք. և թերևս սոյն այս ճգնող Ճնճուկն է խորհրդակից և օգնական կայսերն, որոյ հեան էր Բուլղարաց պատերազմին մէջ, ուր միայն կրցաւ արութիւն մը ցուցընել Սիբայէլ, և յեա որոյ դառնալով ՚ի Կ. Պօլիս, խրատօք Ճնճուկան՝ զոր Կարմա Մինճուկ կոչեն Յոյնք, մտաւ իր շինած Անարծաթից վանքը, և հոն 1041 տարւոյն վերջը կնքեց խղճապարտ կեանքը:

Ի

Թաչիկ ՚ի բացակայութեան երկու կարիճներուն՝ կարօտը կ'առնուր իր վերջին կորիւնովը, ձերութեան յեաին ծաղկովը. զոր թերևս երկրորդ հարսանեաց կողաբոյս մը ընծայեր էր իրեն. կայտառ և սիրունակ մանչ մը, որ այս առնն տասնուհինգ տարուան գալարութեան հետ՝

աւելի մեծ հասակի զարգացմամբ, ուժով և այրակէան կերպարանօք փայլելով հօրը սիրտը և յոյսը կը պարարէր: Շատ հեղ հօրը ծալած ծընկերուն վրայ նստած՝ լսէր էր իր պատերուն քաջագործութիւնները, թուրքաց առջին աշխատանքը, և իրենց տոհմային (Արծրունեաց) թագաւորութեան խեղճ վտարանդութիւնը. որուն հետ բաղդատելով անոր կանգնումն՝ ի ձեռն մեծողոյն Քազկայ, և անոր նախնեաց այլ քաջութիւնները, զոր դար մ'առաջ թովմաս վարդապետն դրեր էր, տղուն սրայծառ արիւնն երազելով լայնալանջ կուրծքէն՝ նոր կարմիր մը կու տար երեսացը. մանաւանդ երբ հայրն՝ կամ իր ապարանից աւագ աշտարակին սպառուհանէն, կամ շրջագայութեան ատեն՝ սարէ մը ցուցնէր ինչուան հեռաւոր հորիզոնին եզերքը՝ Արարատեան և Կորձայից լեռանց արծաթգագաթ սարերը և արևափառ սառնամանիքը, ուր որ իրենց թագաւորութեան սահմաններն տարածուէին: Անշուշտ՝ տարւոյն աղէկ և յարմար եղանակին՝ թաչիկ կ'առնուր իր Իշխանիկը (վասն զի այսպէս կ'անուանէր իր վերջինեկրն), կու հանէր ՚ի հով և ՚ի դաշա, կու վարժեցնէր որսոց և զինուոց՝ որք երթալով կու ծանրանային իր բազկացը, ոչ այնքան ծերութենէն՝ որքան երկար ատեն ՚ի գործ չածելէն. և արդէն իր հայրենի սուսերք ու սլաքքն՝ ժամանակին ժանդոս համն աւեր էին. կապարձք իրենց աշխոյժ նետերն արգելած պահուէին, և կմբրածե վահանքն անկոփ անգործ մնային. ըսյց էթէ երբեմն մաքրէին սրբուէին, կամ թաչիկ և Իշխանիկ դբօսաբար իբրև քնարի զարնելով զանոնք հեշեցընէին նըղակի ծայրով: . . . Ս'ըքան նուազ, խառնակ, աննշան հօշիւն. սակայն ինչքը չէր լսէր անկէ թուլ թաչիկն. ինչ արձագանգք թնդային իր գեռարծաթածամ ալեաց տակ այլ չպաղած գլխուն

ձեջ, իբրև ընդարձակ գողաւոր սրահի մը մէջ: Մարդուս ամենէն ուշ ծերացողն սիրան է. Խաչկայ սիրան ժրութեամբ՝ արեան և քրտանց մէջ սնած՝ հասակին և բաղդին հետ կռուէր հակառակէր, յառիժ ընկէ էր. և թէպէտ բռնադատեալ արգելեալ յորոտյ և յարենէ, բայց անարգել սիրարն երբեմն իր մնացեալ անգործ ուժովը կու մնչէր ու մանչէր, երբեմն այլ անցեալ ուժոյն և կենաց վրայ հաչէր հառաչէր: « Քանզի էր այր »
 » քաջ և յաղթող պատերազմող, բայց ծերա-
 » ցեալ էր՝ և թողեալ զգործ պատերազմին, և
 » հառաչելով ասպաշաւէր », կ'ըսէ պատմիչն:

Տարեաց տկարութեան և սրաի սաստկութեան պատերազմն շատ զօրաւոր կ'ըլլայ եռանդուն բնաւորութեան և գործունեայ պատերազմական անձանց մէջ. մանաւանդ եթէ այն կենաց խոնարհ ման առեն իրենց վրայ աղցեցութիւն ընող դէպքեր այլ պատահին. կարծես թէ գեւ երկնից պարզ երևութիւն այլ՝ հեռուէն ծանր ու թանձր որոտմունքներ կու լսուին, կամաց կամաց կու մօտենան՝ գուշակելով մեծ մըրիկ մը, մեծ յեղափոխութիւն մը: Այսպէս կ'երևէր կ'ըլլար Խաչկայ. որոյ ականջէն աւելի դիտող միտքն՝ մեծա-մեծ խլրամանց խլուրբախն լսէր: 1042 տարւոյն սկիզբն էր. մէկ զիէն կը հնչէին երկայն շփոթ և կարևոր ձայներ ՚ի տանէ Բագրատունեաց, յեա մահուան Յովհաննու-Սմբատայ դանդաղ թագաւորին, և անոր աշխոյժ եղբօր Աշոտոյ թողած կարիճ՝ Քազկայ ժառանգութիւնն ուշանալուն միջոց. երբ Պահլաւունին Վահրամ՝ ծեր հաւատարիմ և կարիճ սպարապետն՝ կու ջանար զնա թագաւորեցնել. և վիսաբարոյ վեսան Սարգիս՝ Յունաց մտանել Բագրատունեաց դահճ. — մէկ-այլ զիէն կու հասնէին երկրորդ անգամ հեռաւոր շառաչիւնք Նետողաց, յեա քսան տարուան

լուութեան, Տուղրիլ բէկին շարժելուն յարեւելից
 և արշաւելով դէպ յԱտրպատական, որոյ մօտ էր
 Խաչկայ գաւառն այլ: Իսկ յարեւմտից կու հաս-
 ներ համբաւ մահու կայսեր Միքայէլի, որոյ գու-
 ուր գառուէին եօթն ութ տարիէ 'ի վեր Խաչկայ
 կարիճքն՝ Հասան և Ճնճղուկ, որոց հիմայ յեա
 դառնալու աւելի հաւանականութիւն կար, կամ
 մանաւանդ աւելի փափագ իրենց հօրը սրաին
 մէջ... ո՛հ, և այլ աւելի պէտք այլ կար, զոր չք-
 գիտէր ծերունին, այլ գուցէ կ'իմանար նախա-
 զգաց անբացատրելի կրքով մը:

Գ

Այս՝ բազմաց և իր բաղդին կերպափոխութիւն
 մը բերել կրցող դիպուածքն, թագաւորաց մա-
 հերն և շարժմունք արեւելեան նետող աշխարհա-
 կալին, հորիզոնին զանազան կողմերէն երեցող
 կասկածելի ամպերու պէս հեռուանց նկարէին
 Խաչկայ տեսութեան եղերքը. բայց իրեն փոթո-
 թիկն փրթաւ անկարծելի կէտէ մը, յանկարծե-
 լուկ ամպէ մը, նոյն իսկ Նկանայ սահմաններու
 մօտէն: Ետ հեղ հեռագէտ աչքեր չեն տեսներ
 կամ զանց կ'ընեն մօտագոյն բաները, որ իրենց
 աւելի կարեոր էին գիտելու: Թոռնեանայ սահ-
 մանակից են ուրիշներէ զսա՛ Պարսկահայոց աշ-
 խարհին Հեր և Զարեանդ գաւառքն այլ, որ հի-
 մայ կ'ըսուին Խօյ ու Սալամաստ. մեր հին թագա-
 ւորաց ժամանակէն 'ի վեր՝ այս երկու գաւառքն
 միշտ մէկ տեղ կու յիշուին, իբր մէկ իշխանի տակ
 (որ Եահապ կ'ըսուէր). նոյնպէս յիշուի այս
 պատմութեանս ատենն այլ, թէ և առանձնակ
 տիրող այլ ունէին (ինչպէս անկէ տասն տարի
 առաջ (1031) յիշուին¹ Հերայ տէրն Հիւսէին:

¹ Մատթ. Ուռհայեցի:

Սալմաստայ տէր՝ Կաթան) : Արաբացւոց աշխարհակալութեան ատեն այս կողմերս առանձին կուսակալ կամ բռնաւոր մը նուաճելով՝ յաջորդաբար կու տիրէր անոր ցեղն մինչև այս պատմութեանս ժամանակ այլ, և շատ հեղ Արծրունի իշխողաց փնաս կամ կուս կու հասցընէր :

Հիմակուան տէրն կամ տեարք Հերայ և Չարևանդայ՝ կամ վերոյիշեալ քաղաքական զիպուածներէն զրդած, և կամ ուրիշ պատճառէ մը, գուցէ և կասկած մ' առնելով Սաչկայ կարիճորդւոց դարձին 'ի Յունաց, ուզեցին յանկարծ արշաւանօք իրենց գրացի դեռ ազատ հայիշխան երկիրը կոխել : Եւ յիրաւի ամենեկն չկարծած ատեն՝ Սաչիկ գոյժ լսեց թէ թշնամիք 'ի Թոռնեան թափեցան անթիւ բազմութեամբ՝ և սապատակ կու սփռեն. և թէ քիչ մ' այլ ուշանան՝ ամեն տեղ աւար աւեր կ'ըլլայ : Հառաչեց ծեր իշխանն դէպ յարեմուտս . Ո՛ր էք Հասան և Ճնճղուկ, ձեր ժառանգութիւնն ապահովելու և ձեր հօր խոնարհած արևը ջմարելու : Եթէ այն հրեղէն հառաչանքն այլ հասնէր փայլական կամ ելեկարական ազգման պէս մինչև 'ի Պօլիս, սակայն որդւոցն իրեն շուտով օգնութեան հասնենելու հնար չկար : Բայց անկէ աւաղելին այն էր՝ որ ոչ թէ միայն հեռուէն՝ այլ և 'ի մօտէն օգնականք և զօրականք չկային այն կարևոր և յանկարծահաս ժամուն. թերևս այլ աւելի աւաղելի հաշուէր Սաչիկ՝ իր իսկ անցեալ հասակը և թուլացեալ թեւերը . վասն զի ինչպէս ըսաւ պատմիչն (Մատթէոս), և ինչպէս կրկնէ միւսն (Սմբատ), « Ծերացեալ էր և պարապեալ 'ի բազում ժամանակաց » : — Բայց սիրան միշտ երիտասարդ, սիրտ հայրանախանձ, սիրտ հայկանման, որ սկիւթացի նորանշան և նախագուշակ նետողներէն անգամ չզարհուրեցաւ, չթողուց չփախաւ իր

հարց սահմաններէն՝ նաև յետ հեռանալու իր նի-
զակակից և պաշտպան Արծրունեաց: Տիմայ հա-
սած վտանգը՝ իրեն յետին քաջութեան և պար-
տուց գործ սեպեց: Հազիւ վայրկեան մը մտածե-
լէն և աչքերը չորս դի պառպայրնեւէն ետև, իր
ահեղ ձայնովը կանչեց, և դիտուն արծաթափայլ
ալիքն ծփացընելով շուրջ եկաւ իր նախնեաց
դարսպասին մէջ: Խլեց առաւ երիտասարդութեան
դաւազանը՝ երկայնատէգ նիզակը, կոփեց դա-
դրած լռած սղինձահուռ վահանին: Հաւատարիմ
պաշտպանակն հնչեց իր նեաերու տարափով
ցնծացեալ ձայնը: զուարճացաւ Թուլ Թաչկայ
ականջն: և չորս դիէն՝ իրեն հաւատարմագոյն ան-
ձինք սկսան շարժիլ: և երբ մէկ մէկ իր կարծու-
թեան օրերուն սպառազինութիւնը կ'անցընէր
գողգոջուն մարմնոյն մասանց վրայ, կարծես թէ
մոգական դեղով մ'այլ զանոնք կու նորոգէր կ'ու-
ժովցընէր, կու մանկացընէր: սաղաւարան ի գը-
լուխ դրած, սուրը փորձած և ձին ձայնած ա-
տեն՝ հին Յունաց և Հայոց դիւցազանց մէկն կ'ե-
րևէր: Արիսն, որ անոր արժան զօրագունեդ մը
ետևէն չեկաւ: այլ ընդդէմ հազարաւորաց այլ-
ազգեաց նահատակ ելան եօթանասուն կարիճք,
ինչպէս երբեմն Աշոտ Երկաթին հետ ՚ի Սևան
կղզւոյ, կամ մեծին վահանայ Մամիկոնոյ՝ ընդ-
դէմ Սասանեանց: Ասոնց և Թաչկայ պէս առաջ
նորդին հետ՝ բաւական էին եօթանասունքն այլ,
որոց մէկն հարիւրի վրայ վախ կու ձգէր, և յան-
կարծակի հասնողներուն վրայ՝ աւելի անկարծա-
բար հասնելով՝ կու ցրուէր:

Թաչիկ՝ այն աննման և անհաւասար պատե-
րազմին մէջն՝ գուցէ իր երիտասարդութեան ա-
տենէն աւելի և նոր կերպով մը կու կուռէր:
Թուխ Թուխ ամպոց մէջ ճերմակ ծխանման
ծուէններու պէս մէկ մը հոս մէկ մը հոն կ'երևէր

սրավար երիվարովը, և լայն թուրը փայլափայլելով աջ ու ձախ կ'իջեցրնէր. սրէն աւելի ձայնովը չփոթելով ու հալածելով զհէնս. որոնց աւելի շուտով հասնելու և ամեն դի դառնալու համար՝ իր արտորանացը դանդաղ կ'երևէր վարժ ու ճապուհ և հաւատարիմ ձին. և կարծես թէ տէրն աւելի շուտով իր անկարծելի ոյժը և արուեստը գտեր էր, քան թէ իր ռազմամուտ երիվարն: Երբ կուռին կամ թշնամին մղելու ամենէն տաք ատեն Խաչիկ առաջ քէր, ձին ականջները ցրցած, աչքերը շեղած՝ վիզը յետ յետ դարձնելով անսովոր խրխինջ մը կու ձգէր, որուն մէջ՝ վա՛շ վա՛շ կարդալէն աւելի ձայն մ'այլ կար: Ակամայ կամօք Խաչիկ մէկ մը գլուխը ետև դարձուց... Անպատճառ չէր, ձին իր ակոսակցին հոսն և ձայնը կ'առնուր: Խաչիկ ալ նշմարեց տեսաւ անոր պզտիկ ընկերը, սպիտակ խնուսիկը. ան էր, անոր քալուածքն, անոր խրխինջալն, անոր զբահններն, անոր զարդերն, նշանն, ցցունքն, լուսնակըն... Բայց ամենէն աւելի աչք ու սիրտ առօրն՝ անոր կայտառ վերելեակն էր, փայլուն ասպեան, ծաղկահասակ սպտանեակն, Խաչկայ արժանի համհարզն, հարազատն հօրամոյնն, իր որդեակն, Իշխանիկն:

Ճօճ՝ նիզակն 'ի ձեռին, ձիուն գլխուն վրայ ծռած՝ անհամբեր կու մարակէր կ'երագէր, անփորձ յանդգնութեամբ թշնամեաց մէջ կու նետուէր. առջի անգամ որսի մտնող բարակի պէս՝ ամեն կողմէն շարժողաց վրայ կանչելով, սպառնալով, զէնքերը շարժելով. ուսկից անշուշտ քանի մը մահացու կամ ազգու հարուածներ այլ թռան չփոթած այլազգեաց վրայ. թերևս անոնց փոխարէնն այլ սխալի գար իր վրայ. երբ հասաւ՝ Խաչիկ, «Ա՛յ յանդուգն՝ խօսք չմտող տղայ, կանչելով. չպատուիրեցի՞ քեզի որ ամբողջն դուրս

չենես. կ'ուզես որ սյսօրուան թերեւ խմեաքի քաջութիւնս և յազթութիւնս քու շարեւանց ծածկուի. և թշնամեաց չբերած սուգը՝ դու բերես քու հօրդ, քու ասնդ և ամեն ազգիս) : ... Լիյս և այսպիսի խօսքերով՝ պատերազմական ձեռքը տղուն կուրծքին դրած (որոյ այնպիսի ոյժը դեռ չէր փորձած Իշխանիկ), քչեց հանեց վտանգէն դուրս, և նորէն ՚ի տուն գարձընելով՝ խստիւ ասլըսպրեց սպասաւորաց որ զդուշանան պահէն զնա :

Ինքն թուաւ գարձաւ իբրև երրորդ հանգիսի կամ նահատակութեան, նորէն հետամուտ ըլլալու թշնամեաց, որ պահ մը հօգի աւեր էին առջի շփոթութենէն սթափելով. այլ գարձեալ ծեր՝ բայց փորձ առիւծի մը վերջին ճգանց հանգիսեցան, որ գրեթէ միշտ իր հին ոյժը կու պսակէ, թէ և վերք առնու մեռնի այլ, բայց յետ կամ ՚ի վերայ թշնամեացն : Հոս երկայն ատեն կառուելով այլ՝ դեռ Խաչիկ ոչ օրհասական էր և ոչ վերաւոր. այլ որ կողմն որ գառնար՝ ասպատակներն անկէ կու պակսէին ցրուրակին. որով յիրաւի աւելի կու յօգնէր Խաչիկ և չէր գիտեր որ գի գառնայ. մինչև աեսաւ որ հեռուն աեղ մը՝ փոթորիկէ փչուած ամպերու պէս վայրատեալ ասպատակներն՝ իբրև անհով խորշ մը գաննելով՝ կու գիմեն կու գիզուին, պար կու գան, ամեն կողմէն զէնքերնին կ'ուզուեն զէպ ՚ի կենդրոն : Ինքն այլ գարձուց ձիուն գլուխը դէպ այն նոր փոթորիկին վրայ, ու ամպէ ամպ ցատքող փայլական պէս հասաւ : Բայց կարմրուկ կայծակն երազ էր քան զփայլակն, իրմէ առաջ հասեր, շանթեր, վառեր, պարպեր էր իր կրակները, և ահա մարելու վրայ էր : ... Հազիւ թշնամեաց շրջապատ ճամբարին հասաւ Խաչիկ, աեսաւ անոր մէջ արծաթափայլ զրահազգեստ մը՝ որ իբրև խոնվեալ ծովու ետեւ ետեւ

հասնող ալեաց պէս՝ մէկ մը վեր կու ցաաքէր փայլէր, մէկ մը վար կու ցածնար կու ցնդէր, լանդ թէ այն ալեաց խաղ ու ձող եղած նաւա կի մը պէս՝ մէկ մը գողգողալով գնդղներուն գազաթը կ'էնէր, մէկ մը թնդալով անգունդներու մէջ կու ծածկուէր: Երբ վերջի անգամն և ամեն անգամներէն աւելի պայծառ ու ողորմուկ կերպով վեր երեցաւ, Խաչիկ որոշակի տեսաւ, ... մէկ մ'այլ բան չտեսաւ. կորուս իր արեւն այլ իր միաբըն այլ իր ամեն բանն այլ կորուս: ...

Գ

Քառնանք Իշխանկան. երկրորդ անգամ հօրմէն արգիլուած ամբողջին մէջ, առջինէն աւելի կու նեղէր կու դժարէր անգործ անհանգիստ մնալու. մանաւանդ որ մէկ մը պատերազմի հոտ այլ աւեր էր, արեան կնուէքն այլ ճակատին հասեր էր. տեսեր էր նոյն խոկ իր ծերունի հայրը՝ երիտասարդ առիւծ դարձած այնպիսի վտանգի առէն. ինքն պատանեակ՝ պիտի չկարենար կրակոտ կորիւն մը դառնալ: ... Նոյն ինքն հայրն բերնով խափաւ արգիլած առէն՝ միթէ գործով և օրինակով զինքն այլ աւելի չէր գրգռէր՝ այն առէն թշնամեաց վրայ թափելու ունեցած ոյժն ու վրէժը: Հայրն նեղացաւ, բարկացաւ, կրնար այլ աւելի այլ նեղանալ, զինքը պատժել, թերևս կապել ու բանակել այլ, որ սովորի խօսք մտել, հանգարտ կենալ, վտանգէ ազատ մնալ, բայց եթէ յանկարծ, ո՛հ, Աստուած չթողու, հայրս՝ այն շուներէն պաշարուած՝ ակարանայ, ընկնայ, ըսպանուի, ես ինչ պիտի ըլլամ. ո՞վ անկէ ետե իրեն հնազանդիլս պիտի գովէ: Մանաւանդ թէ զընենք այլ թէ թշնամեաց դերի չընկնամ, սակայն որո՞ւքով կրնամ ազատ սեպուիլ. ո՞վ պիտի նայի

վրաս, կամ ո՞վ երեսս պիտի չզարնէ՞ այն հասակին և այն վտանգին մէջ հայրս մինակ թողուլս:.. Ի՞նչ պիտի ըսէ Հասան, ի՞նչ պիտի ըսէ Ճնճղուկ. ի՞նչ պիտի ըսեն մեր տան հաւատարիմքն, երբ վաղը դառնան յօտար աշխարհէն, և տեսնեն մեր տուն տեղն աւերած, և հայրս թշնամեաց ձեռքով մեռած. ու ես անոր որդի, անոնց եղբայր, անպաշտպան անընկեր թողած ալևոր հայրս... Ես հօրս յեախն յոյսն ու գաւազանն. ես Իշխանիկ որոյ անուսս յուսով յիշեն ամէն Թոռնեականիք. ես թողնում վտանգի մէջ հայրս ու նստիմ հոս... անկարելի, անկարելի:...

Այս և ասոնցմէ աւելին մտքով ըսած ատեն, մարմնով ալ անգործ չէր կենար. այլ լալով սպառնալով երգուրննալով ըրաւ չըրաւ ինքզինքը նորէն նեանց իր ճերմակին վրայ. ու առջինէն աւելի մարակելով երագելով հասաւ կուռոյ տեղը. ինչպէս հին ատեն Մամիկոնեան սպառանեակն Արտաւազդ. և քանի մը կարիճ հեռւորդաց հեռ հօրը հաւասար և արժանի կու զարնէր կու զարնուէր, շատ ախոյեաններ գեախն կու փռէր: Առանց գիտնալու հայր և որդի իրարու կու մօտենային. բայց թանձր խումբ մը թշնամեաց իրենց մէջ պարխապ կար: Այն խումբին մօտենալով էր որ Թաչիկ տեսաւ այն արծաթհատիկ սպառազէնը, որ չորս գին սպառած թշնամեաց վրայ իր ամեն զէնքերը թափելէն ետև, մօտեցողներուն վրայ կոփեցրնէր նետահար և ջախջախած վահանիկը. և երբ այն այլ փշրեցաւ՝ իր անզէն բազկուկը շուտ շուտ շարժելով՝ կարծես աւելի կ'ուզէր թշնամեաց շողացած զէնքերը շփոթել, քան թէ իր վառ վրուռն ու արդէն ոչ անարիւն վարդ երեսները պաշտպանել: Ճանչցան թշնամիք այլ թէ ո՞վ և ինչպիսի կորիւն է գիմացնին եղողը. և անգութ սուր նիզակ տէգ տեղացին վրան:.. Յետ վահանին

Չախճախեցան այն ջաջուս բազրկներն այլ, իրեն
լարկաուր անպիտան աղեղ՝ ուսերէն՝ ի վայր կա-
խեցան. և երբ ետքի անգամ ձերմակ ձին ցա-
քելով իր հեծելոյն պլուխը բարձրացուց՝ մահուն
հարուածն այլ շիտակ անոր վրայ հասնելով ան-
երևոյթ ըրաւ:.. Տեսաւ Թաշիկ Իշխանկայ վզէն
վազած վարդարիւնը, և կատաղի թշնամեաց մէջ
գլորիլը:.. Մի և նոյն վայրկենին հայրական ա-
ղեաց սէրն ամեն բան շփոթեց ծածկեց իրմէ.
անկասկած հասաւ սև գիշերն, գիշեր՝ որ այլ չիլուս
նար. զէնքերն ձեռքէն, ինքն երիվարէն վար ըն-
կաւ:.. Երբ հասաւ դտաւ զԻշխանիկ՝ արգէն եր-
կուքին մարմինն այլ վէրքերով և արեամբ ծած-
կուած էին գաշաին վրայ. զէնքերնին զարդեր-
նին թշնամեաց ձեռք ընկած. տաքուկ շուն-
չերնին՝ հոգիներն էին իրարու հանդիպողքն: Ա-
լևոր ծերունին և մալաղ մանուկն՝ ծառի ու
ծաղկի նման քովէ քով կոտրած ընկած էին գաշ-
աին վրայ. բայց հոգինին զուգափայլ լուսաթև
թռան արդար հայրենասիրաց և նահատակաց
երկնաւոր հանդիսարանը:..

Թախր գու այլ գուժաւոր համբաւ, դանդաղ
թևերդ սևով ու կարմրով ներկած. հասիր յե-
ղերս Վոսփորոնի, երևցիր Հասանայ և Ճնճղկան.
Իմանան իրենց հօր և եղբօր սխրալի և սխրալի
կատարածը:.....

Ե

Հասաւ սգաւոր համբաւն ի մեծ քաղաքն կայ-
սերաց. այն վիպասանից և ողբերգուաց հաճոյ՝
այլ կրողաց անհաճոյ ժամանակը, յորում Հա-
սան և Ճնճղուկ իրենց երկայն պանդխտութեան
վերջը տեսնելով և դառնալու պատրաստուելով,
որչափ որ կու մօտենար ճամբորդութեան օրն՝

այնքան սրտերնին հու տազնապէր, կրկին կրկն՝
 ուրախութեան և կասկածանաց մէջ: Թէ արդեօք
 ինչպէս սխաի գտնեն իրենց ծերունի հայրը և
 տուն տեղը: Ճամբայ չընկած հու փափագէին նոր
 և վերջին լուր մ'առնուէ, որ և արգարև վերջին
 եղաւ: իրենց ամեն տկնկալեալ խնդութեանց վը-
 րայ սփռեց սգոյ քօղը: Նաւահանգստին մօտ խոր-
 տակած նաւուն պէս եղաւ իրենց յոյսն այլ և թէ
 ոչ պարապմամբ՝ այլ պատահմամբ նմանելով կըր-
 նային ասոնք այլ ըսել մեր հին Թարգմանչաց հետ
 իրենց սպասող և սպասեալ սիրելեացն համար:
 « Մինչ նոքա զմերն յուսային գարձ, և պատուա-
 » սիրել մերով ամենխնայատ արուեստիւս և կա-
 » տարելագոյն յարմարութեամբս, համայն և մեք
 » փութապէս զիսեալք ՚ի Բիւզանդիոյ՝ յուսայաք
 » հարսանեաց պարել, անվեհեր երագութեամբ
 » կրթեալք, և առագաստի ասել երգս. արգ փո-
 » խանակ խրախճանութեանն ՚ի վերայ գերեզմա-
 » նի ողբս ասելով՝ ողորմելի հառաչեմք. ուր և ոչ
 » տեսութեանն ժամանեցաք աչացնոցս կափուց-
 » մանց, և լսել զվերջին բարբառն (Իշխանկան)
 » և զօրհնութիւն » (Թաչկայ): — Յանկալի հօր
 և եղբօր այսպէս անկարծ և ցաւալի զրկման վրայ
 անհրաժեշտ արամութեան պարտքը հատուցանե-
 լէն ետև, Հասան և Ճնճղուկ թէ զգայունք և թէ
 կարիճք, երիտասարդական և զինուորական ե-
 ուանդով բորբոքած աչուրնին և սրտերնին զայրա-
 ցեալ դարձուցին յարեւելք, իրենց չարեաց եկած
 կողմը. և յետ արտասուաց՝ արեան պարտք մ'այլ
 առին վրանին. ծանր ուխտ մը գրին. ցաւն ՚ի վը-
 րեժխնդրութիւն դարձուցին. սևով ծածկեցին
 իրենց վեսութեան զգեստները և սպայապետու-
 թեան սպառազինութիւնը. երգմունք ըրին՝ կամ
 այն սևու սգով իջնել իրենց արեւնակցաց հողը,
 կամ անոնց վրեժն առնելով ՚ի թշնամեաց՝ փոխել
 ձևերնին:

Ծով ու ցամաքի մէջ վիճակ ձգեցին թէ՛ յինչ
 ւելի շուտով զիրենք կրնայ հասցընել իրենց մի-
 րոյ՝ ցաւոց և վրիժուց ասպարեզը: Ա՛րչափ կու-
 տընարնային Պանտոսի զնդղներն զիրենք սահեցը-
 նելու գէպ՝ ի Տրապիզոն. ի՛նչպէս տկար կու գա-
 յին արևմտեան հովերն՝ քշելու զնաւն արևուն
 ելած կողմը: Նոյն իսկ իրենց հլու երիվարաց ոտ-
 քերն չէին երագ երագ արօփեր Սաղաեաց լեռ-
 ներէն իջած և Հայոց Մեծաց լեռնազաշտակ-
 ներու վրայ կոխած առենին: Սակայն ճամբան
 շուտով կու կարճընար, անհամբերութիւնն էր
 որ շատ ուշ կարճըցաւ. ինչուան որ Երասխայ
 հովտաց և ձորոց ճամբաները բռնելով հասուց
 մեր զոյգ կարիճները բայն գետոյն արևելեան դար-
 ձուածքին մօտերը: Հայրենասահման սարերն ե-
 րեցան. սրտերն մեծամեծ թուեց առին թուեց
 առին. հայրենեաց հողը կոխուեցաւ: Հասան և
 ճնճղուկ մտան ի թոռնեան. մօտեցան ի Նկան.
 ճանչցան իրենց բերդին ճամբան, իրենց պատա-
 նեկութեան խաղուց և ձիալարժութեան գաշ-
 տումարդը. երեցաւ հայրենի և ծնողական ապա-
 րանից աւագ աշտարակն:...

Այլ ո՛ւր էր իր կարմիր-կանաչ նշանակն. իր
 պարծանաց գրօշն... ինչո՞ւ չէին լուսեր իշխանա-
 կան փողոց հեչմունքն և որսական եղջերաց վան-
 դիւնքն. ո՛ւր բնկած լուսին թոռնեանայ դափն և
 թմբուկն:... Չէին լուսեր ձայնք աւետաւորաց,
 ձայնք բարեաւ տեսութեանց. չէր լուսեր ձայն
 հօր, ձայն եղբօր. չէր հասներ՝ ոչ առիւծային
 բարբառն Սաչկայ, և ոչ անուշակ կանչիւնն Իշ-
 խանկան:... Ա՛յ սրտաթափ լուսութիւն. ո՛վ ան-
 երթեակ ճանապարհք. ո՛վ ամայութիւն հայրե-
 նեաց. և չար քան զամենայն՝ ո՛վ անմեծար գե-
 րեզմանք:... Քաջաց պէս բնկան. ինչո՞ւ գեռ ան-
 պատիւ միան. թուէր թէ առանց վրիժուց պիտի

չկարնային խաղաղել 'ի հող' Խաչկայ հմայքը, ոչ շուշանն վայրենի պիտի շարժէր: Իր բաժանէ ներն իշխանկան հողվերաց վրայ, քանի որ անոնց նշանակը դերի ընկած էր յօտարութեան: Եթէ անհնար է անկեալ քաջաց արևը յետ դարձընել, միթէ չէր հնար յետ դարձընել անոնց արեւէն ետքը ամենէն սիրելի բանը. « Է՛նն ու զարդը »:

9

Այսպիսի կրքերով միանգամայն խորագիտութեամբ առանց ժամանակ ծախելու՝ Հասան հայրենի իշխանութիւնը պայազատելով, կանչեց իրեն դրացի և առաջուց ծանօթ ու բարեկամ Քուրդ « Է՛ն » մը, որուն վրայ վստահ էր. թափեց գիմացը հազար կարմիր, — հայ քրտինքով շահած յունական դանձ, — հազար ոսկի. Ա՛ն, ըսաւ, ու ասոնց տեղ ոչ զէնք ոչ զինակիր կ'ուզեմ քեզմէ ինձի օգնութեան ու վրէժխնդրութեան. հապախնձի դէմ մարդ ու թշնամի, գունդեր ու բանակներ. այնչափ որ սիրտս հանդի, և հօրս ու եղբօրս այրեցուքը մտրեմ: Գնա՛ պարտէ՛ ձայնէ իմ երկրիս չորս կողմը. իմաց տուր Հերայ անաւեր բռնաւորին, արթընցու այլազգիները. Ի՛նչ ապշեր դադրեր էք, ըսէ. ինչո՞ւ չէք վազեր թալներ զթ՛ոռնեան, քանի որ անտէր ու շուար մնացեր է. ելէ՛ք եկէ՛ք ու միանգամայն տակն ու վրայ ըրէ՛ք Խաչկայ երկիրը, որ իրեն պէս անհետ կորսուի: — Յանկարծ դանձ գտած Քուրդն՝ մէջքը պնդեց հազար կարմրով շարած կամարը, թաւիր քալուկ ձիուն վրայ, ու երկայնաձօճ նիզակը ծռած՝ մոլեկան գիտաւորի պէս չորս սահման ման գալով՝ կանչէր դրդէր ոտք հաներ այլազգիները գիմէլ թալնել զթ՛ոռնեան: Ամենէն աւելի Հերայ ու Սալմաստայ ասպատակներն, « Երթանք, ը-

» սին, մէկ անգամով հիմնայաօտակ ընենք շինքը
 » բը, այրենք աւրենք դաշտերը, յատակին հողն
 » օդուն հանենք » : Չայն տուին իրարու, մարդ
 մարդու ձի ձիւ հասուցին, գունդեր բանակներ
 կապեցին. 15000 զինեալք և հեծեալք խառն 'ի
 խուռն յարձակամբ ահեղ սպառնալեօք հեղե-
 զարար թափեցան 'ի Թոռնեան :

Լսեց, տեսաւ, զուարթացաւ Թաչկայ պայա-
 զան. մոնչեց ինքն այլ աւիւծաբար. ցատքեց իր
 կրակոտ երիվարին վրայ, բարձրացուց հայրենի
 դրօշը, հնչեցուց անգամ մ'այլ հայկական թըմբ-
 կին խրոխտորու գոփիւնը : ... Լսեցին, զարմա-
 ցան, սոսկացան բիւրաւորքն ասպատակաց. և
 այլ աւելի օփշեցան՝ երբ ամայի և ոչնչանալու
 մօտ կարծուած Թոռնեանայ դաշտաց վրայ իրենց
 դէմ 5000 զինեալ ու հեծեալ հաստաբազուկ
 Հայեր տեսան, զորոնք՝ իբրև սղինձագամ կօշկացը
 կօփելովն՝ հողէն դուրս հաներ էր Հասան. որ և
 եղբօրն հետ սպառազինեալ, և դեռ սգոյ նշանն
 այլ զրահից հետ խառնելով՝ Նրասխայ և Գողթան
 հին գիւցազանց նման սիգալով վեր վար կու գայր
 իր գնդին մէջ : Հայոց անկարծելի պատրաստու-
 թիր տեսնելով թշնամիք այլ պատերազմի պատ-
 րաստիլ կ'ուզէին, երբ Հասան արտորալով երկու
 բանակաց մէջ մտաւ, ու զայրագին և տխրագին
 խառն և ահեղ ձայնով մը կանչեց, խմացուց որ
 իր հօր անպարտ արեան վրէժն առնուլ եկեր է,
 և կու հրաւիրէ անոր սպանողն իր դէմն ելնելու
 և մենամարտելու :

Հրաւերն ընդունայն արձագանգ մը չտուաւ.
 այլ խսկոյն կարգ կարգ զինելոց ետեէն մըրկէ
 փրթած սև ամպի կտորի սէս՝ առաջ անցաւ բա-
 նակէն գուշս ցատքեց, Հասանայ դիմացն ելաւ
 հսկահասակ սեւ մը, որուն գոյնն և չափն աւելի
 վախ կու ձգէին քան սպառազինութիւնն. որոց

Նման էր սիրան այլ խիստ և յանգուղիս ձայնն այլ կծու և սրասխոց, մանաւանդ Հասանայ, երբ կանչէր, թէ Ես եմ հօրդ սպանողն. և ահա կու տեսնես ներքեւս իր ձին, ահաւասիկ իր թուրն ու դրօշն. եթէ կարիճ էս՝ առ ու տար: Աւրիշնէրու սոսկումն ազդեցին այս ձայնս ու տեսքն, բայց Հասանայ սրամտութիւն ու վրէժ. տեսնելն՝ լսելն՝ և փայլական նման սե ամպին վրայ զարնուիլն ու յերկու ձեղքելն մէկ ըրաւ. անանկ ուժով թուրն իջուց սեաւ հսկային ուսին ու վզին միջոց՝ որ աջ ու ձախն իրարմէ բաժնուած երկու պատառ ընկան: Հասան հօրը ձին ու զբաճեւրն առած՝ գեռ կայծակնաթափ աչքք դարձաւ իր բանակը:

Կարգն եկաւ ճնճղկան, որ անհամբեր կ'ըստպատէր իր մեծ եղբօր դործը վճարելուն. և նոր որոտմունքով դուրս ցատքեց իր գնդէն, անլախ ու համարձակ կանչելով իր տղայ եղբօր՝ Իշխանկան խոշոշ գազանը. որուն յանգանութեան և արհամարհանաց չըւելով մէկէն երեցաւ կարիճ Պարսիկ մը. Ահաւագիկ՝ կ'ըսէր, քու մալազ եղբօրդ սպիտակ ձիուկն. ահա իր դրօշն ու նշանն, ահա իր զէնքերն. թէ կարիճ էս եկ ու առ. ապա թէ չէ՝ էս զքեզ խաւրեմ քու եղբօր քով: ... Այլ երկայն չկարցաւ ըսել և հայհոյել. վասն զի Իշխանկան նշանիկը տեսնելով ճնճղուկ, զոր թերևս ինքն այլ անկէ առաջ կրէր էր, արեան և արցունքի գօլըշեօք աչքերն լըցուած՝ մտրակեց ձին, դրաւ ումբը գէմ սրտի Պարսիկին, հրեց թափ անցուց, ՚ի գետին փռեց իր եղբօր սպանիչը. և անոր ցատքըտուկ սպիտակը ու զէնքն և զարգերը յափշտակելով՝ դարձաւ ինգութեամբ Հասանայ քով:

Երկու եղբարք այլ իրենց ազնիւ հարազատաց վրէժն առնելով, աւարնին յետ դարձնելով իրր

առաջին և երկրորդ յաղթանակն ըրած հաշտեցին. կու մնար երրորդ մ'այլ, իրենց երկրին և մարդկան մնասներն այլ փոխարինելու: Արդէն թշնամիք այլ այս բանիս յորդոր կու տային իրենց շիթթութեամբ և խուճապելովն. իրենց կողմէ երկու շահաաակաց՝ Թափշըկին և Պարսկին ընկնալ և թաշնիլը տեսնելով՝ ոմանք փախչելու ոմանք կուռելու կու շարժեին, երբ Հայք յարձրկեցան վրանին. և թէպէտ անոնք եռապատիկ աւելի էին թուով, բայց չկըրցան Հասանայ և Ճնճղուկ և անոնց նմանեաց յաղթել կամ երկար դէմ կենալ. Քուսնեանայ և Արծրունեաց վրիժուց օրն էր. քսան տարիէն վեր դադրած թրերն Հայոց՝ չդարձան ՚ի սպտեան, մինչև 4000 այլազգի փուեցին ՚ի փոշի. մնացեալներն այլ հալածելով հանեցին իրենց հայրենի սահմաններէն շատ հեռու:

Կատարեալ յաղթանակաւ դարձան Հասան և Ճնճղուկ, օրհնութեան և դոհութեան ձայներով սպանծալի հին թմբուկն հայկական՝ կանաչներով ստահուած՝ խառնեց իր անընդհատ թողիւնն՝ ՚ի լէն դարձող բարձրապինչ բարձրափաինչ երիւարաց արօփման և խրխրնջման հետ. և երբ յառաջ քան իրարմէ զատուելով իւրաքանչիւր իր տան ճամբան բռնելը, վերջին անգամ մէկ տեղ հաւքած հանդիսացան 5000 հեծեալքն Հայոց, որոցմէ քիչեր ինկեր էին հայրենի հողուն վրայ. Հասան և Ճնճղուկ հասարակաց հանդիսին մէջ ամենուն շնորհակալելով և իւրաքանչիւրին վարձքը և արժանը տալով, ապա հանդիսապէս իրենց քաջութեան և սիրոյ ուխտն այլ ամբողջացուցին: - Քակեցին հանեցին հօր և եղբօր սպանման յուշարար սգոյ սեւ նշանները, և անոնց տեղ թշնամիներէն նոր յեա դարձուցած հարազատաց նշաններովն կապուեցան զարգարեցան. և դաւար

Թուփերով ու պայծառ ծաղկներով, և խաչի և ուսնկով նորէն սրբեցին սարեցին Խաչկայ և Իշխանէկան գերեզմանները. ծաղկըներէն աւելի օրհնէնք Թափերով անոնց վրայ՝ բերանով բիւրաւոր բազմութեան, որ անոնց բոլորը մատաղ և ագաս վայելեցին, և լեցուն սրտով ու ձեռքով դարձան ՚ի տուն ՚ի տեղ. երբ Հասան և Ճնճղուկ այլ Նկանայ աշտարակին ծայրը ազատաբար սաւառնեցին հայրենի գրօշն ՚ի զբօսանս զովարար հովոց և զվայցեալ սրտից:

Է

Ո՞րչափ առեն, քանի տարի արդեօք այն անարգել հայրենի օդոց ծնունդքն (հովերն) խաղացին քծնեցան Արծրունեաց յեափն պանծալի գրօշուն հեա, յեա քաջապէս և վայելապէս կատարելայ իրենց հօր և եղբօր և երկրին՝ պահանջած վրէժը. — այս բարեբաղդ և փառազարդ եղբարքն՝ կրքան զիմանալ Սելճուգեանց յարձակման դէմ. որք այս գործէն քիչ ետև՝ նորէն մտան ՚ի Հայաստան և հեաղհեաէ տիրեցին գրեթէ բոլոր մեր աշխարհին: — Ասոնց բռնութեան դէմ կռուելն ՚ի հարկէ անօգուտ և անկարելի էր Թունեանայ իշխանին. ինքն իրեն վայելուչ և հայրենի պամութեան մէջ միշտ պանծալի գործն արձանացուց. որոյ փառաց անահնունելի կերպով մը վարձքն այլ համեմատ եղան, որ Թերևս քեզի այլ ծանօթ չէ, Հայկակ:

Խաչկայ պայազատն Հասան՝ կ'երևի՝ թէ ոչ դաշտաց՝ գոնէ իր ամուր բերդին վրայ յամառեալ տիրեց և չիջուց գրօշն ՚ի վայր. մինչև որ ինքնին իջաւ Խաչկայ հեա հանդէլու ՚ի քնարանս հարանց. իսկ իր պայազատ որդին՝ Աղլաբէօ՛ւ՝ ուրիշ հայ իշխանաց հեա պանդխտութեան ցուպն ա-

ուաւ, բայց անոնց պէս աննշան անտես չմնաց յինչո՞ւն
այլ ինչուան Կիւլիկիոյ մայրաքաղաքին Տարսուսի,
և միւս մեծ քաղաքին Մամեսաիոյ՝ տէր և կողմնա-
կալ եղաւ Ալէքս Ա. կայսեր ատեն և անկէ առաջ.
Քաջութեամբն ապահովցուց շէնցուց այն կողմե-
րը, և բարեպաշտութեամբն շատցուց սրբազան
շէնքեր, բարձանց վրայ և դաշտաց մէջ կանգնե-
լով տաճարներ. ապահովութեան համար ընա-
րեց երկու անառիկ յարմար դիրքով բերդեր՝ Տո-
րոս շերանց դժուար կողմերը, զՊապեոօն և զԼամ-
բոն. առաջինը՝ իրեն բնիկ տուն տեղ պատրաս-
տեց, ամրացուց, և անոր տաճարին քով շինեց Խ-
րեն և իրեններուն համար յետին բնակարանն այլ,
գերեզմանատունը: — Այս բանիս մեծ հոգ ու-
նէին մեր նախնի պայազատք. ուր տեղ որ բռնէին՝
նախ աղօթից տուն, և ապա անոր քով կամ մէջ՝
իրենց մահուան տունն այլ անկէին: Իսկ երկրորդ
բերդը տուաւ իր սիրելի պանդխտակից նիզակա-
կըցին, որ իրմէ աւելի հեռու հայ աշխարհէ մը ելեր
եկեր էր, յԱրցախոյ աշխարհէն՝ Մայրեաց-ջուրք
ըսուած տեղէն. և էր իշխանն Օշին. Լամբրոնի
հետ ընծայեց անոր իր հայրենի տունէն բերած
անոր սրբազան պահպանակ Ս. Պետրոսի գլխաւոր
առաքելոյն մասունքը, զոր հանգոյց Օշին շինած
տաճարին մէջ՝ ի Լամբրոն, զոր և նորոգեց ու ամ-
րացուց. և ինքն այլ հոն դրաւ ու դտաւ իր գե-
րեզմանը: Ասոր համանուն թոռն Օշին (որդի
Հեթմոյ) հայր եղաւ հռչակաւոր Ս. Ներսիսի
(Լամբրոնացւոյ): Իսկ Հասանայ որդին Ապղըա-
րիս այլ ննջեց ի Պապեոօն, առաջուց բաժնելով
ժառանգութիւնը. կ'երևի թէ արու զաւակ չու-
նէր. մէկ դուստրը հարսնացուց Իաւթի՝ Գաղիկ
Բ. Բագրատունեաց վերջին թագաւորին որդւոյն.
միւսն այլ տուած կ'երևի Օշնի. վասն զի ասոր
որդին Հեթում՝ զբերդն Պապեոօնի տուաւ իր

Սմբատ որդւոյն. ըսել է որ ինքն էր անոր մերձաւոր ժառանգն. զՏարսոն այլ Ասպլարիս տուէր էր Օշնի փեռայ իշխանի մը:

Այս Հեթմոյ որդւոց անգրանիկ ճիւղն յաջորդաբար տէր եղաւ Լամբրոնի. երկրորդն այլ՝ Պապեռօնի. որոյ առաջին աիրացող յիշեալ Սմբատն՝ իր Ռիթա դուստրը տուաւ ՚ի կնուծիւն Ստեփանէի՝ Ռուբինեանց պայազատին, յորոց ծնաւ մեծն և առաջին Թագաւորն Լէւոն. ասոր դուստրն և ժառանգն Զապել զշնոյ՝ հարսնացաւ յիշեալ Սմբատայ Թոռան՝ Կոստանդին Մոզոնի (որդւոյ Վասակայ) որդւոյն հետ, որ է Հելեոս Ա. և այսպէս միացան երկու ճիւղքն Պապեռօնեան և Լամբրոնեան, և երկու մեծ ցեղքն՝ Արծրունի և Բագրատունի, թէ և մայրենախառն: Այսպէս կերպով մը երկրորդ անգամ այլ, և գրեթէ մինչև ՚ի հազար տարի վերջ, կատարեցաւ մեր խորին հայրենախօս պատմահօր մարգարէութիւնը (Խորենացւոյ), թէ այդ երկու մեծ ցեղերէն՝ ՚ի Բագրատունեաց և յԱրծրունեաց՝ Թագաւորներ պիտի ըլլան Հայոց յեա շատ ժամանակաց: Արդ Բագրատունի Թագաւորութեանն առաջին հեղինակ եղաւ Աշոտ (887) երկրորդ՝ յեա 200 տարւոյ՝ Ռուբէն կամ Լեւոն Ռուբինեան. իսկ Արծրունեաց՝ նախ Խաչիկ-Քազիկ, և երկրորդաբար մը՝ անձամբ Թոռանցն՝ մեր Թոռնեանցին ԽՈՒՒԼ ԽԱՉԻԿ¹:

1 Մեծին Ներսիսին շխարաց գիւտին պատմիչն (որ թուի Յ. Երզնկացին) կ'ըսէ վասն « Ռուբինի մեծի իշխանին, » որ էր ՚ի զօրացն Բագրատունեաց և յաւելէ նորէն, և ՚ի » Գոնէ և ՚ի Գոհի Արծրունեաց. որ և մեր պատկաւորն » Լեւոն (Գ. որդի Զապելի և Հեթմոյ), զերկուցն ունի » Թագաժառանգ ազգաց զազգականութիւն: Ըսել է որ այս Լեւոն երկու ճիւղով այլ յԱրծրունեաց էր:

Լ

ԵՐԶՆԿԱ

ԵՒ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՐԶՆԿԱՅԻ

Ա

Խորհրդաւոր հնութեան և յունութե շնորհք
ունող հայկական անուանց մէկն է Երիզա, որ
մեր հայրենի երկրին քանի մը կողմերը յիշուելէն
զատ՝ կու գտուի նաև Յունաց կողմերը. և Կիւ-
լիկիոյ արեւմտեան դրացի գաւառաց մէկուն մէջ
կար Երիզա անուամբ Էպիսկոպոսանիստ քաղաք
մ'այլ: Նշանաւոր պատճառ և ծագում մը պէտք
է ունեցած ըլլայ այս անունս, բայց ստուգութիւն
անյայտ է ինծի, ևս և որ ազգէն որ լեզուէն ծա-
ղիլը, 'ի Հայոց' (ինչպէս կ'ուզեմ կարծել՝ մեր
երկրին հնութեանն և ազգաց չուարան ըլլալուն
համար), և թէ զխաղաժող յօտարաց 'ի մեզ մը-
տած. - վասն զի և թէ այս անունս նախնա-
կան պատճառը սեպեմք երկրի նշանակութիւն
մը, ոչ միայն մեր՝ այլ և արաբացի և գերմանա-
կան լեզուաց մէջ մեր Երէզ բառին համաձայն և
համանիշ բառք կան: Յոյնք ունին առաապելեալ
անձինք այլ Երէ՞ կամ Երէզ անուամբ, ինչպէս
խոսովարար զիցուհի մ'այլ Երէ՞ որ է ըստ նշա-
նակութեանն և ըստ ձայնին հէ՞ (կախ, առելու-

Թիւն) և անշուշտ հետի է Երիզայ անուանա-
գրութենէն: Բայց անունը Թողլով և Իրաց գա-
լով կու գանկեմք որ այդ անունը կրող տեղեաց
մէջ ամենէն նշանաւորն և մնայունն եղած է մեր
Բարձր Հայոց աշխարհին և Եփրատ գետոյն նոր
ձևացեալ եզերաց վրայ կանդնուած Երէւ աւանն,
որ 2000 տարուան յիշատակաւ՝ այսօր այլ ծա-
նօթ է ամենուն Երէւն անուամբ քաղաք մը, Էր-
ւընձէան ըստ Թուրքաց, կամ Երւընէան, Էրզի-
ուսթի կուսակալութեան վիճակաց մէկն հիմայ-
իսկ մեր նախնեաց և տէրութեան ատեն գլխաւոր
քաղաք Երէւէաց հռչակաւոր գաւառին, որ շատ
ծանօթ էր Յունաց Ագգիլիէնի կոչմամբ, և Լա-
տինաց՝ Ալլիլիէնէ կամ Չելլիէնէ: Ո՛վ որ Փոքր
Ասիոյ միջնաշխարհէն ՚ի Հայս կ'երթար, կամ ՚ի
Հայոց՝ հոն, կ'անցնէր յԵկեղեաց և յԵրիզայ,
ինչպէս որ Գ դարուն վերջը և Դին սկիզբը, Տըր-
դատայ և Լուսաւորչի գործոց և գնացից մէջ կու
յիշեն ժամանակակից սպամիչք: Բայց միայն
ճամբու վրայ ըլլալուն համար չէր Երզնկայի շը-
նորհքն, այլ և երկրին հանդամանաց, և ամենէն
աւելի կրօնական զիպաց համար:

Եփրատ գետ Կարինէն իջնելով և Դերջանէն
անցնելով գէպ ՚ի յարևմտեան հարաւ կ'երթայ,
երկու մեծ լեռնագօտեաց մէջ, որոց մէկն ՚ի հա-
րաւոյ կ'անջրպետէ իր զուգակից Մուրատ (Մ-
րածանի) գետոյ հովիտը, միւսն՝ յարևմտից Փոքր
Հայոց գաւառները և գետերը. այս միջոցիս վրայ
է Եկեղեաց կամ Երզնկայի գաւառն, արևմտեան
հիւսիսէն գէպ ՚ի արևելեան հարաւ տարա-
ծուած, մեծքու մասամբ Եփրատայ աջ և հիւսի-
սային կողմը. ուսկից կ'ընդունի այն գաւառին
գլխաւոր վտակը՝ հիմա Վառլէրք ըսուած, որ սի-
աի ըլլայ Վասիլէրք կամ Վասիլիէրք, այս անուամբ
աւանի մը քովէն անցնելուն համար, շինուած ՚ի

Դ գարու, և անշուշտ անով գետակին հին անու-
նը խաչիանած, որ էր Գայլ գետ, և որոյ եղելքն
էր Երէզ աւանն, ինչպէս որ հիմայ այլ մօտ է ա-
նոր Երզնկա քաղաքն, թէ և հին և առաջին Ե-
րիզայ բնիկ յատակին վրայ չըլլայ: Երբեմն քա-
ղաքներ այլ անգամ թիւն կ'ընեն, մանաւանդ
ուր որ շատ ժաժ և կործանումն կ'ըլլայ, ինչպէս
հոս: Երզնկայի գաւառն՝ Գերջանայ և Կամախայ
մէջ՝ լուսնածե կամ ձուածե տարածուած է, իբ-
րև 20 մղոն երկայնութեամբ և 7-8 մղոն լայնու-
թեամբ. գետինն 4000 ոտքի չափ բարձր է ծո-
վուն երեսէն. որով ձմեռը բաւական ցուրտ կ'ըլ-
լայ, բայց շատ սրահաս ՚ի Կարնոյ, (ուր ինչուան
25° Բեմ. գրոյէն վար կ'իջնէ ջերաչափն, իսկ
հոս իբրև 40°). ամառն այլ աւելի տաք կ'ըլլայ.
ինչուան 30° շուքի մէջ. և պէտք կ'ըլլայ որ բնա-
կիչքն շրջակոյ լեռանց վրայ ՚ի հով ելնեն. ապա
թէ ոչ թէ տաքն և թէ քիչ մ'այլ ճապարակաւ
ջուրեր՝ կըրնան ջերմով վնասել: Հանդերձ այ-
սու Երզնկա դեռ՝ բարեխառն և զուարճալի վի-
ճակաց մէկն է ՚ի Հայս, վայելուչ դիրքերով և
տեսարաններով, միանգամայն և բարեբեր. որուն
մէկ սրտածառն այլ գետնին կազմութիւնն է,
տակը կրակ, վրան ջուր. վասն զի հրաբղխային է
կազմուածքն, ինչպէս յայանի է և իր ժաժերէն
այլ, ծծմբային ջերմուկներէն այլ. կ'արժէր որ
երկրաբան և հանքաբան մը լաւ քններ այս կող-
մերուս լեւները. որոնք հովաին շրջապասն ա-
ռած՝ կարծես թէ անոր գեղեցկութեամբը կու
զմայլին, իրենք ալ պահաս գեղեցիկ չըլլալով:
Հարաւային կողմէն կու տարածուին Տուժիկ լեւ-
ներն, տեղ տեղ կանաչ տեղ տեղ սև, երբեմն
չոր երբեմն գալար կողերով, սիրուն ու ահա-
ւոր տեսարաններով. փէշերնին դէպ ՚ի հովե-
ար փռած են, վրանին բազմաթիւ գեղեր պար-

ատիզաց և ծառաստանաց մէջ կու ծիծաղին, իբրև
 թէ ծաղիկ քաղելու ելած անձինք ըլլան, որոնց
 ետեւէն լերանց հարաւային անտառածայր գա-
 գաթներն երբեմն սև սև գմբէթներու պէս եր-
 կինք քաշուած կ'երևան, երբեմն թուխ ու կա-
 նաչ վարագուրի մը պէս Երզնկայի հորիզոնը կու
 չափաւորեն: Արևելքէն հեռուէն Բարձր Հայոց
 լեռներն ամպերու պէս երբեմն կ'երևան երբեմն
 կու ծածկուին, արևմուտքէն ալ հեռու չէ սրբա-
 զան Սեպուհն, որ կարծես թէ դեռ Լուսաւորչի
 վերջին շունչերը կը շնչէ Երզնկային վրայ, ուսկից
 առջև անգամ Հայաստանի վրայ քրիստոնէութե-
 շունչերն փչեր էր. հիւսիսային հեռու սահման-
 ներէն ալ Քայլ դեան աճապարող ճամբորդի մը
 պէս գալով դէպ 'ի քաղքին արևմուտքը կը մո-
 տենայ, բայց չի հասնիր այնչափ մօտ՝ որչափ կու
 հասնէր ասկէ 2000 տարի առաջ. և անկէջ ալ
 դէպ 'ի հարաւ երթալով՝ կը խառնի եղեմական
 Եփրատ գետոյն ձեր ու ծաղկած ծոցը, որ այս
 հողմերս Ծրագ կու կոչուի, և բուն Երզնկայի մօ-
 տիկ՝ Սեւ ջուր կ'ըսուի յայլազգէաց: Այս ջուրս
 որ հովաին պողպերութեան մեծ օգնականն է՝
 անոր եղերքներէն առաջ կու գայ՝ լերանց ստ-
 բոտիցը քծնելով. ուր որ շատ տեղ քարոտ ճամ-
 բու պատահելով՝ երբեմն հանգարտօրէն իբր աս-
 տիճան ընելով այն դարերէն կ'անցնի ձիւնափրը-
 փուր ալիքներով. երբեմն ալ սրգողածի պէս ուժ
 աալով կ'անցնի կը վազէ անոնց մէջէն, հեան ալ
 մեծ մեծ քարերու կտորներ՝ ոչ անախտրժ զը-
 դրդմամբ մը՝ քշելով տանելով. ինչուան որ ա-
 նոնցմէ ազատած երթայ իր գլխաւոր պաշտօնը
 կատարէ, հովիտը խմցընելով: Գեախնն՝ որ ներսէն
 հրաբոյժի երկրի մը բարեյարմար տաքութիւնն
 ունի՝ գրսէն ալ այս անուշ ջուրը գանալով կը
 բանայ ծոցը ամեն տեսակ ընախ պտուղներ բըղ-

խելու, որոնք ինչուան կարնոյ կողմերը և ուրիշ կողմեր ալ կը զրկուին: Չեմ գիտեր թէ պաղոց անամին աւելի է հոս թէ ազնուութիւնն. բայց եաքինս կը յաղթէ. ինչ որ կը բուսցընէ՝ ամեն ալ ընտիր է, խաղող, թութ, գեղձ, սալոր, տանձ, ինձոր, մեղրապուպ, և այլն. ինչուան թղենի ալ և թէպէտ ցորենի դաւառ չէ, բայց ունի պատուական ընդեղէններ ալ. հունձքն ալ կլիմային և գետնին ուժովը՝ կանուխ կու հասնին: Բայց պէտք չէ մոռնալ Երզնկայի պաղոց մէջ՝ իր համեղ փափուկ ծիրանեղոյն ծիրանն ալ, որ արեւմուտքի աշխարհքներ պաղոց մէջ Հայաստան անուամբ կու պատուի. անշուշտ այս հովախս ծիրանն է որ Լուկուլուսի և իր հումայեցի զօրքերուն ախորժակը զմայլեցուց, և հետերնին առած Խաալիս փոխադրեցին անոր կուտերը (թերես Հայաստանէն շահած ամենէն մեծ աւարնին աս ըլլալով), և ինչուան հիմայ հոն Արժնիքս աւնունը կը պահէ: Մշակութիւնը հարիւրի չափ գեղերու յանձնուած է, որ վերոյիշեալ լեռանց և հովախն մէջ սփռած են. բայց վայելքին կշեռքն երբեմն Քիւրտերուն նիզակովը կու կշուի: Այս աղբը հոս երկու ցեղ ունի, Պաշապան և Շեխ-Հասան կամ Հիւսէյին ըսուած, որ ձմեռները կ'իջնեն շէնքի տակ, լաւ եղանակները լեռներուն մէջ կ'անցընեն իրենց հօտերովը, որոնց պարարտ արօտներ կան լեռնագագաշտակներուն մէջ. գրեթէ անկախ ինքնագլուխ կը տիրեն այս կողմերուս. լեռանց նեղ անցքերը բռնած՝ ճամբորդներէ անցքի հարկ կը պահանջեն. Լուսաւորչի ուխտաւորներն ալ՝ ուխտէն առաջ այս անհաճոյ հարկը պէտք է տան. բայց գեռ երջանիկ են որոնք որ նեղութեան քրտինքով արիւննին կը գնեն. վասն զի Քիւրտին նիզակը սուր է. անոր համար հիմայ շատ գեղեր անմարգաբնակ եղեր են:

Քառնանք հիմայ քաղքին, որ հովտին արևմը տեան անկիւնը նստած է, և գեղերուն պէս զբարձալի տեպ ունի, կանաչութեամբ զարդարուած. տուներն ալ որ 3000էն աւելի են՝ բաւական վայելուչ են տեսքով: Բնակչաց իբրև երրորդ մասը մերազգիք են, մնացածքն մահմէտականք: Քանի մը եկեղեցիներէն զատ Երզնկա նշանաւոր շէնք մը չունի, և ոչ հնութեան արձան, խիստ շատ անգամ երկրաշարժներէ կործանած ըլլալուն համար, որ ոչ հեթանոսութեան աստն կանգնած շէնքերուն և ոչ քրիստոնէութեան առջի դարերուն սրբազան եկեղեցեաց խնայեցին:

Մեր պատմութեան մէջ Քրիստոսէ դար մը առաջ կու սկսի Երզնկայի անունն և փառքն. այն ատեններն Երէզ քաղաքաւան մ'էր, Եկեղեաց գաւառին զլիաւոր տեղը: Արաաչէս Ա մեր թագաւորն՝ որ Արամ հայկազուն նահապետէն ետև առաջին աշխարհակալ և ծովակալ եղաւ, Յունաստանի տիրած ատեն՝ հոն գտած տաճարներուն մէջ հարստութեամբ և ճարտարութեամբ երևելի կուռքերուն շար՝ Հայաստան զրկեց. ասոնց մէջ կար Արտեմեայ անգրի մ'ալ, որ կու կարծուի այն հռչակաւոր անգրին՝ որուն համար հիններն կ'առասպելէին թէ երկընքէն ինջած էր և Ղրիմու Տաւրիդեան կողմերը կու պաշտուէր հազար տարիներով առաջ. Տրոյայ պատերազմէն ետև Ագամեմնոնի Յունաց առաջնորդին աղջիկը Եփիզենիա հոն փոխադրեցաւ Անահայ ձեռքով, որ իր տաճարին մէջ ծառայութիւն ընէ. վերջը երբ իր Ովրեսաէս եղբայրն ալ այն կողմերն ընկաւ նաւահոծութեամբ, մէկտեղ կուռքն առին փախան, եկան յԱրգոս Յունաստանի ու հոն

կանգնեցին, որով բոլոր Յունաստանի մէջ մեծապաշտօն եղաւ: Հազար տարի անցնելէն ետե մեր Արաաշէս զաս ալ առաւ Յունաստանէն և զրկեց ՚ի Հայաստան. և գեռ հրաման չառւած ուր կանգնելուն վրայ, ինքը մեռաւ Յունաստանի կղզեաց մէջ. զկուռքն ալ Հայաստան բերողներն ալ Երէզն մօտիկ Անի ամրոցը պահեցին, հանդերձ յոյն քուրմերով որ չէին ուզած անկէ զատուելու. Տիրան Բիր հօրը տեղ անցնելով, հրամեց որ Անիէն հանեն կուռքը և Երէզ աւանին մէջ կանգնեն: Հայք որ շատոնց Անաստայ ջերմեռանդն էին՝ իրենց գիցուհին կարծելով զս՝ մեծ յարգութեամբ սկսան պաշտել. Թագաւորներն ալ գաւառին շատ երկիրները՝ տաճարին կալուածք առին. անոր համար բոլոր այն երկիրներն Անաստայի գաւառ ըսուեցան, և մեհեաններով ու քուրմերով լցուեցան. ամեն կողմէ նուէրք կու գար այս տաճարներուս: Այս նուիրաց հեա գիցուհւոյն նուիրած եղներ ալ կային, որոնցմէ ձերմակներն և ընտիրներն իրեն հաճոյադոյն զոհ սկսուած էին. ասոնց ձակաօր ջահաձև խարան զարկած՝ որ ոչ ոք չգտչի՝ կու Թողուին որ խումբ խումբ արածին Եփրատայ և Փայլի խոտաւեա օփուռներն: Երէզի բնակչաց մեծ մասն և քովիներն՝ Անաստայ ծառայութեանը նուիրուած էին իբրև քուրմք և ծառայողք տաճարներուն մէջ՝ նուիրարեաց և ուխտաւորաց, և տօները կատարելու՝ հանգիսիւ. գարնան և աշնան մէջ մեծահանդէս Թափորով ջահերով կը պտըացընէին կուռքը մեհենէն գուրս չորս գի. յատուկ Անաստայ մեծ տօնը նաւասարգի 15ին կը կատարէին, 15 որ տարեգլխէն կամ Արամազդայ տօնէն ետե, որով կ'երևի ալ թէ Հայք եօթնօրեայ շաբաթական շրջան ունէին, և Արամազդէն վերջը Անաստայ էր իրենց մեծ աստուածն. ինչպէս որ Տրդատ

Թագաւորն ալ իր զիցամուլութեանն ասին մե-
 զադրելով կ'ըսէր Լուսաւորչի. « Ահ՜ ի՞նչ Անայն
 » տայ ասինսջ, որ է փառք ազգիս մերոյ և կե-
 » ցուցիչ. զոր Թագաւորք ամենայն պատուեն,
 » մանաւանդ Թագաւորն Յունաց. որ է մայր ա-
 » մենայն զգաստութեանց, բարերար ամենայն
 » մարդկան բնութեան, և ծնունդ է մեծին արի
 » Արամազդայ. . . որով կեայ և կենդանութիւն
 » կրէ երկիրս Հայոց » : Այս խօսքերէն կու տես-
 նուի որ Հայոց Անահիտն սեպուած էր Աթենաս,
 մայր զգաստութեանց, ինչպէս Պղատոն ալ Տի-
 մէի գրոց մէջ Աթենաս կը սեպէ զԱնահիտ՝ Նիիթ
 անուանելով՝ եզիպտական կոչմամբ. բայց իմաստ
 նոց մէջ շատ վէճ կայ Անահայ վրայ, և հաւա-
 նական կ'երևի որ Հայոց հին Անահիտն՝ ՈՍԻԳՐՈ-
 նայ ատենները՝ Ասորւոց զիցուհւոյն նման Բնու-
 թեան աստուած էր, շատ տեղ ալ Յունաց Ար-
 տեմիս կամ իգական լուսին սեպուածն, իբրև
 քոյր Միհր աստուծոյ, այսինքն արևու :

Երբոր Տրդատ Յունաստանէն գալով մտաւ 'ի
 Հայաստան հալածելով զՊարսիկս, առջի պարտ-
 քը սեպեց Անահայ պաշտօնը, զոր և կատարեց
 հանդիսիւ. և այլ աւելի պատիւ մ'ընելու հա-
 մար՝ հրամմեց Փրիգորի որ այն ատեն իր ծա-
 ույութեան մէջն էր և իրեն սիրելի, որ ուրա-
 խութեան սեղանին վրայէն ծաղկրներն առնու և
 նոր տերեւներ ալ կարելով՝ տանի Անահայ բազ-
 նին նուիրէ : Ահա այս հրամանիս վայրկեանն էր
 'ի յաւիտենից զիտուած մեր ազգին հոգևոր ծնն-
 դեանը : Ամեն Լուսաւորչի որդւոց պէտք է յայտ-
 նի ըլլան՝ այն հրամանէն ետքը պատահածներն,
 որով և աւելորդ ինծի հոս կրկնելն. միայն չեմ
 կրնար լռել իմ անձնական զուարճութիւնս ե-
 րախտագիտական պարտքի մը պէս այս տեղս,
 ուր իմ հոգւոյս սերմն ալ 1500 տարի առաջ

Ճլեր էր խմ Լուսաւորչիս շնչին մէջ. այս դաշտերս
 Իր սուրբ արեամբն ուողուած էին. աւելի անոնց
 կաթիլներովն էր հոն գրուած գրաւ Լուսաւորչի
 քան թէ գրոց աւանդութեամբ. հոն յղացաւ
 Հայոց հոգեւոր անձնաւորութիւնը, որ 13 տարի
 Արաաշատու վերապին մէջ երկնելով՝ ընծայուե-
 ցաւ Վաղարշապատու դաշտին մէջ: — Ո՛րչափ
 փոխուած էր այն Տրդաան՝ երբոր երկրորդ ան-
 գամ Քրիզորի հեա 15 տարիէն ետե՛ւ եկաւ ա-
 նահատական բազիլներուն զիմաց, և զայն՝ որ մայր
 զգաստութեան կ'անուանէր, ճանչնալով մայր
 մոլորութեան՝ հրամմեց ոչ ծաղկով ու տերեւով
 պատուել, հապա մրձով ու բրջով փլցընել, մա-
 նաւանդ թէ Քրիստոսի խաչովն, և անոր տեղ
 կանգնել Ճմարիտ զգաստութեանց մօրն՝ Տիրա-
 մօրն աթոռ. և նաւասարդի 15ը հաստատուե-
 ցաւ Գծն Աստուածածնի, որ կ'երեւայ թէ վերա-
 փոխմանն ըլլայ, ինչպէս որ ընդհանուր եկեղեցին
 ալ նոյն օրերը կու կատարէ այս ածնս: Իրաւամբ
 հոս պէտք է կանչել Անանիա հին վարդապետին
 հեա. « Օրհնեալ ես դու լուսանկար առաջատար,
 » որ շքեղածոխ նազանօք զօրացար ՚ի վերայ պատ-
 » կերացն դրօշելոց, և հարեալ խորասկեցեր զան-
 » սուրբ պաճուճանս զիցանուէր և քաջապերճ՝
 » պանծանաց Անահիտն աիկնոջ »: Անշուշտ այս
 տաճարիս տեղն կանգնուեցաւ արժանապէս Աս-
 տուածամօրն եկեղեցին, զոր թէպէտ յայնա-
 պէս չեն յիշեր մեր պատմիչք, այլ Պրոկոպիոս
 Յոյն պատմիչն կու վկայէ, թէ Ոսկեայ Կոմանայի
 տաւրիական Անահայ մեհենին տեղ՝ հիմայ ե-
 կեղեցի է. զիտեմք որ մեր Անահայ անդրին ալ
 ոսկեղէն էր:

Գ

Երզնկայի հին դարերուն գիպուածներն մուծի մէջ մնացեր են, ամենէն պայծառ ժամանակն է թԳ և թԳ դարերն: Թէ և ոչ փառաւոր և ուրախալի՝ բայց ամենէն նշանաւոր գէպք քաղաքիս կրքնան ըսուիլ իր ժաժերն և կործանմունքն. որոց առաջինն կու յիշուի յամին 1012, վերջինն 1784, միջոցն այլ 20 անգամէն աւելի, երբեմն գրեթէ բոլոր քաղաքը կործանելով, երբեմն մեծ կամ պզտիկ մաս մը, և իր բնակչացը գերեզման ընելով իրենց տուները. եթէ միայն նշանակուած մեռելոց թիւը գումարենք 200,000 կ'ըլլայ. անշուշտ աւելի այլ կորած են հոն՝ ուրիշ շնչանաւուած ատեններն այլ մէկտեղ. ըսել է որ Հայաստանի մէջ Երզնկա կու նմանի այն հարաւային Իտալիոյ գեղեցիկ քաղաքաց (որոնց գրեթէ զուգաստիճան է աշխարհագրական գրիւք լայնութեան), ուսկից չեն կրքնար հեռանալ տազնապեալ բնակիչքն. կու վախեն և կու սիրեն. որքան սաստիկ և դժնգակ է երկրին աներեւոյթ երեսն, այնքան բարի և անուշակ դրսի երեսն: Մեր պատմիչներէն զատ՝ քանի մ'արեւմտեան կամ եւրոպացի ժամանակակից հեղինակք և ճամբորդք այլ կու յիշեն այս գիպուածներս. որոց գուցէ հնագոյնն է Րիւպրիւքի Փասնկ և Փրանկիսկեան կրօնաւորն, զոր Պասն Հաովմայ գեսպան իսարեր էր առ Ղանն Թաթարաց, և ի դարձին՝ յամին 1255 տեսաւ առջի տարին հանգիպած մեծ ժաժին ահաւոր նշաններն և աւերածները. որոնց տակ զատ յաղքատաց՝ 10,000 ունեւոր մարդիկ թաղուած էին, կ'ըսէ, և երեք օր ձիով անցնելով կու տեսնէինք զարհուրելի պատառածներ գետնին երեսը, և մեծամեծ քարակոյտներ՝ որք լեռ.

ներէն փրթելով ծածկեր էին ձորակները, այն պէս որ էթէ ժաժն քիչ մ'այլ երկայն քէք ստուգիւ պիտի կատարուէր Եսայի մարգարէին ըսածն, « Ամենայն ձորք լցցին և ամենայն բլուրք » խոնարհեցին » . մեր յիշատակագիրք՝ 16,000 հոգի կորսուած կ'ըսեն այս անգամուս : — Յամին 1471 այլ Յովսափաա Պարպարոյ Վենեակեցին անցաւ Երզնկայէն, և քաղաքին կէսը կործանած գտաւ՝ քանի մը տարի առաջ եղած սասանութենէն . մեր յիշատակագրաց մէջ այս թուականէն առաջ 1462ին եղածը կու գանեմք, յորում 30,000 հոգի մեռան, կ'ըսեն :

Ասոնցմէ երևելի և Միջին դարուց ամենէն մեծ ճանապարհորդն Մարգոյ Բոլոյ՝ աւելի լաւ ատեն մ'անցաւ Երզնկայէ, յամին 1300, յորում չէն էր քաղաքն, Թաթարաց իշխանութեան տակ, Ներսէս եպիսկոպոսին ատեն, ինչպէս կ'ըսէ . բընակչաց մեծ մասն Հայք էին . իրենց գլխաւոր ձեռագործն էր բամբակեայ խժապաա կտաւն, զոր ամեն աեղի նման կտաւներէն ընաիր կու սեպէ . *miglior bocherame* (կամ *bocassini*) del mondo, որ է Թուրքաց դուրբ կոչածն . և մինչև ցայժմ ասոնց մէջ անուանի է քաղաքիս կտաւն, մինչև առակի պէս կ'ըսեն ¹ . նոյնպէս կու գովէ Մ . Բոլոյ քաղաքին բաղնիքներն այլ՝ ուրիշ աեղերէն վեր գնելով : — Անկէ 14 տարի վերջը (1314) երեք Իսաւլացի Փրանկիսկեան քարոզիչք նահաաակուեցան Երզնկա, և Հայ երեց մը Թաղեց զանոնք պատուով . իսկ կաթուղիկոսն Հայոց պատուիրեց յիշատակել զանոնք յեկեղեցին . այսպէս կ'աւանդէ անոնց ժամանակակից մէկ ընկերն . մեր պատմըչաց մէջ չկայ այս բանիս յիշատակն . այլ անոր աեղ և անկէ առաջ ուրիշ աղբային նը-

¹ Երզնկայէն դէպի :

ման ցաւալի գիպուած մը , որ է սպանուին Սարգսի
արքեպիսկոպոսի քաղաքին :

ԺԳ դարուն կիսէն սկսեալ կու յիշատակուի
այս անձս 30 տարի գովութեամբ , շատ բարի կար-
գաց և շինութեանց համար , որոց գործակից էր
և իր որդին , վասն զի աշխարհի կարգ ալ մտեր
էր . այս որդին էր Պարոն Յովնանէս , քաղաքին ազ-
գայնոց վերակացուն . Ժամանակին յիշատակա-
գիր մը կ'ըսէ Սարգսի համար , « սպատուեալ յԱս-
» տուծոյ , մեծարեալ յազգաց և յազանց և 'ի
» Թագաւորաց մեծաց » . այս մեծ Թագաւորներն
էին կայսերք Յունաց և Ղանք Թագարաց , սուլ-
տանն Իկոնիոնի և Թագաւորք Հայոց : Հուլաղու-
ղանին կողմանէ գետալանութեամբ զրկուեցաւ առ
Միքայէլ Պալէոլոյ կայսր և անոր 'Իեսպինա (Տի-
րուհի) Մարիամ դուստրը տարաւ 'ի կնութիւն
ղանին . Հուլաղու մեռած ըլլալով (1266) որդին
Ապաղա զան առաւ զայն . և այս առթիւ կ'ըսուի
Թէ Սարգիս Անախիբայ սպարիարքին հետ մեկ-
տեղ մկրտեցին զԱպաղա , վասն զի առաջուց
յանձն առեր էր քրիստոնեայ ըլլալ : Քանի մը
տարի ետև (1269) Սարգիս հիմնարկեց Ս . Փրչիւ-
մեծ և հոյակապ եկեղեցին , որուն գմբէթը կանգ-
նեց 1274ին , և վրան այլ յաղթական խաչք : Յա-
ջորդ տարին երբ Արզնկայի քով հին Թիւլ գիւղին
մէջ գտուեցան մեծին Ներսիսի նշխարքն՝ Սարգիս
բերաւ զանոնք և դրաւ իր նոր շինած եկեղեցւոյն
մէջ , ուր և Թողուց հայրապետին սուրբ աջք . իսկ
ձախ բազուկը տարաւ հանգուց գետոյն անդիի
կողմը Տիրաչէն ըսուած վանքը . « Իմաստաբար
» և մեծ յուսով արարեալ խոհեմականն տեր
» Սարգիս (կ'ըսէ ահանաաես վկայ մը , որոյ վրայ
» յետոյ պիտի խօսիմ) , զի զերկոսեան բազուկն
» և զձեռան՝ առատաձիր շնորհիւ լցեալ տեսան
» Ներսիսի՝ զերկրորդ մեր Լուսաւորչին՝ սահմա-

» նէր յերկուս կողմանս գետոյն, որպէս թէ այսօր
 » բաժեալ ունելով զթեան հովանի գաւառին
 Քանի մը տարի ետև (1279) թաթարք ուրիշ
 կողմ զբաղած ըլլալով՝ թուրքք առին Երզնկա
 քաղաքը, և ասելու թէ վրէժ ինդրելով սպանե-
 ցին զՍարգիս և զՊարոն Յովհաննէս 38 զլսաւոր
 անձամբք: Լսեց եկաւ շուտով Ապաղա զան, տի-
 րեց քաղաքին, հալածեց ատելիները, մսխթա-
 րեց Սարգսի մերձաւորները, պատուասիրեց ա-
 նոր թոռները: — Թաթարաց բարեկամութիւնն
 շատ երկար չտևեց՝ երբոր սկսան իրենք այլ տկա-
 րանալ, և թուրք ցեղերն զօրանալ, որք ժՊ դա-
 րուն մէջ փրկեցին այս քաղաքիս և շրջակայից. ա-
 սոնցմէ էր թահերդան կամ թախրադան, որ ան-
 ձնատուր եղաւ թէմուր Լէնկի (1393), և առաջ-
 նորդ ու գործակից անոր աւերանացը, որոց մէկ
 գործն այլ եղաւ Սարգսի շինած հոյակապ Ս.
 Փրկիչ կաթողիկէն քաղաք, հանդերձ ուրիշ եկե-
 ղեցիներով: — ԺՊ դարուն մէջ Երզնկա զանա-
 զան տերանց կամ բանաւորաց ձեռք ընկաւ, այս-
 ինքն Լէնկթիմուրի յաջորդաց, Ադ և Քարա-
 դոյունըւ թուրքաց, և երբեմն երբեմն Պարսից
 և Օսմանեանց, մինչև այս ետքիներուս ձեռք նս-
 րէն անցնելով յամին 1514, մնաց մինչև հիմայ:

Սկեզեցական հանգամանօք այս քաղաքս Յու-
 նաց ինքնակալութեան ատեն աւելի ծաղկած էր,
 2 դարէն սկսեալ, յորում Յուստինիանոս կայսր
 նորոգելով անուանեց Յուստինիանոպօլիս, և ե-
 պիսկոսոսի աթոռ եղաւ, որ և Յունաց ժողովք-
 ներուն մէջ ստէպ կու յիշուի. միայն թէ այդ
 Յուստինիանու նորոգած քաղաքն բուն հիմկու
 Երզնկայի հետ նոյն ըլլալն յայանի չէ. վասն զի և
 ամենեին յունարէն արձանագիր մը գտուած չէ
 հոս, բաց ՚ի քանի մ'անձանօթ նշանագիրներէ
 որ պարըստաց քարերուն վրայ կ'երևին, ուր կան

նաև Սէլուզեանց (Ղօնիայի սուլտանայ), քան-
գաւիք և նշանք: Իսկ մեր ազգային եպիսկոպոսնս
րէն քիչ կու յիշուին յԵրզնկա. նոյնպէս և եկե-
ղեցիներէն, որք պէտք է բազմաթիւ եղած ըլլան
մեր Արշակունի քրիստոնէայ թագաւորաց ա-
տեն. մանաւանդ որ ատեն մը վերջին թագաւո-
րաց մէկն այլ հոս նստաւ. բայց պատմութեան
մէջ Լուսաւորչի շինած Ս. Աստուածածին եկե-
ղեցիէն վերջ մինչև Սարգսի շինած կաթուղիկէն
միայն Ս. Գէորգ եկեղեցի մը կու գտնեմ յիշուած
յամի 1223:

Իսկ թէ կրօնական և թէ գիտնական անձանց
մէջ երևելի կամ ինծի յայանիններն՝ յԵրզնկա,
ԺԳ-ԺԵ դարուց միջոցն ծաղկած են. որոց առա-
ջին՝ նախայիշեալն Սարգիս արքեպիսկոպոս. անոր
ժամանակակից Յովնաննէս Վ. Պլաւ կամ Մարտ-
րեոյի, Սփէթանոս Դ կաթուղիկոս՝ որ գերի բանուե-
ցաւ ՚ի Հռոմկայ յԵգիպտացուոց. Կոստանդին Եր-
զնկայի բանաստեղծն. ԺԴ դարուն մէջ Մովսէս
Վարդապետ Երզնկայի խրատագիր, Կիրակոս Վ. Գէորգ
Վ. աշակերտ Յ. Որոտնեցուոյ, որ քաղաքին ա-
զատութեանն համար աղաչաւոր երթալով առ
Լէնկթիմուր՝ վախէն պահունքն պատուեցան, և
լալով ետ դարձաւ. — քիչ առաջ իր վարժապետն՝
մեծահռչակ Որոտնեցին՝ եկեր էր յԵրզնկա, և
հոս ուրիշներէն զատ իրեն պէս և աւելի անուա-
նի եղած Գրիգոր Տաթևացուոյն՝ վարդապետա-
կան գաւազան տուեր էր. — ԺԵ դարուն վերջը
Երզնկայի եպիսկոպոս էր Մարտիրոս մը, որ եր-
կայի ճամբորդութիւն մ'ըրած է յԵւրոպա՝ բայց
չատ կարճ նշանակած է. Աղէքսանդր Զ Պասին
ասոր գիր մը տուած է ընծայութեան, որուն օ-
րինակն պահուած կայ: ԺԶ դարուն վերջն այլ
Երզնկայի եպիսկոպոս էր յետոյ անուանի Աւե-
փի պատրիարքն Կոստանդնուպօլսի:

Այսքան անձանց մէջ ամենէն յատուկ Երչկոյնի կոչուածն, միանգամայն և ամենէն արդիւնաւորն գրականութիւն և գիտութեամբ՝ ըլլալով Պլուզն Յովհաննէս, կ'արժէ որ ոչ միայն քաղցին հետ աւելի սնդութեամբ կապուած ըլլայ իր յիշատակըն, այլ և մեր մտաց մէջ, Հայկակ. մանաւանդ որ գրագէտք մեր լեզուին յստակութեան կամ վայելուչ գրողաց վերջինը կու սեպեն զսա. արժանի է որ ամեն բանասիրաց սիրելի ըլլայ՝ այն բանասէրն՝ որ ուսմանց սէրը, հոգեկան կրթութեան եւանդն և խոհեմութիւնը հաւասար իրարու կապեր էր, որ բոլոր կեանքն իմաստութեան նուիրած՝ եղաւ ճարտար գրիչ, բանաստեղծ, քերական, ճարտասան, մեկնիչ, տօմարագէտ, քարոզիչ վարդապետ և աստուածաբան: Եւ առաւել սիրելի և յարգելի և գովելի է այն անձն՝ որ ազգին կարծեաց երկսպառակութեան ատեն, դժուարին և դժբաղդութեան ատեն ալ, կրցաւ խոհեմութեամբ ճամբայ բանալ սիրով միաբանութեան առաջնորդաց եկեղեցւոյ: Արժանի էր հռչակելու այն վարդապետը՝ որ իր նախնի արժանաւոր հայրապետները ներբողներով և երգերով հռչակեց, միաբանակեցաց ժողովքներն արթննցուց և զըւարթացուց, սուրբ եկեղեցիները սրբաբանութեամբ զարդարեց, հայ թագաւորաց արքունիքն ալ՝ պերճաբանութեամբ: Բայց ամսոս որ այսպիսի անձի մը վարքն ամբողջ ծանօթ չէ մեզի, հասլա միայն իրեն գրոց և քանի մ'ալ ժամանակակցաց յիշատակարաններէն կրնամք տեղեկութիւն առնուլ իր արդիւնական կենացը:

Յովհաննու ծնած տարին՝ ինչպէս մեռածն ալ յայտնի չէ, բայց հաւանական է թէ ծնած ըլլայ

Իբր 1250ին, և մեռած ՚ի 1326: Չանսոյան մաս
 կանուկներ ունի այս վարդապետս, որոնց առա-
 ջին և սովորականն է Երզնկացի կամ Երզնկէնի,
 Երզնկայ քաղաքը ծնած ըլլալուն համար. բաղ-
 դով աս վարդապետին բուն իր ձեռքով գրած
 մէկ գիրքը տեսայ, ուր գրեր էր « Նուասա և աը-
 » կարողի Յոհաննէս Երզնկայեցի սպասաւոր բա-
 նի », և այլն. ուր և տգէտ անձ մը՝ Երզնկա-
 յեցի բաւին ետքի գրերը քերէր և Երզնկայ ե-
 պիսկոսոս ձեռացուցեր էր: Բուն ծննդեան տեղն
 է Արկայ գեղն, ըստ աւանդութեան հիմակուան
 Երզնկացւոց: Երկրորդ սովորական մականունն է
 Պլաշ, որ կու կարծուի թէ կապուտաչուի ըլլա-
 լուն համար՝ ըսուած է, կամ մանաւանդ հասա-
 կաւ պղտիկ ըլլալուն համար. Երզնկացիք հիմայ
 այլ ուրիշ կ'ըսեն և ոչ ուրիշ¹: Երրորդ մակա-
 նունն է Մարթընի, երկայն ատեն Արտազ գաւա-
 սին Մործոր գեղին Ս. Աստուածածնի վանքը
 բնակելուն համար, ինչպէս ինքն ալ կու վկայէ
 յիշատակարանի մը մէջ: Հոս ալ նշանակել կամ
 գիտել տալ կ'ուզեմ, որ Կիրակոս Երզնկացին այլ
 Մարթընի ըսուած է: Զորրորդ մականունն մ'ալ
 կ'ընծայէ ձեռագիր շարական մը հին կարգաւո-
 րութեամբ գրուած գեղեցիկ գրով և աղէկ թա-
 նաքով, որուն գրերն նման են Յովհաննու ձեռա-
 գրին զոր վերն յիշեցի. և տեղ մը կայ հին գրը-
 շով գրած այս պղտի յիշատակարանս. « Յովա-
 նէս Երզնկացւոյն է գիրս, մականունն Մաշծին ».
 այս մականունն որ իր ժամանակը գրած կ'երևի
 իրեն ձեռնագիր շարականին վրայ, չեմ գիտեր ինչ
 պատճառաւ տրուած է իրեն, և ոչ ալ թէ Մա-
 շածին՝ մաշած բաւին սեռականն սեպելու է, թէ

¹ Ընդ հակառակն ուրիշ երկայն ըսել է. իտասիքե-
 ցիք երկայնկեկ ուսմիկ ծերուն այլ ուրիշ ուրիշ կ'ըսեն:

մաշ և ծին բառերէն բարգած, ինչպէս կըրնայ
ալ կարծուիլ:

Յովհաննէս անոնցմէ մէկն եղած է՝ որ կրնային
ըսել Իմաստանոյն, և իրեն խի անուանակից և ազ-
գակից՝ Հայոց մեծ Իմաստասիրին հետ, թէ Մա-
նուկ էի մտաւարժ և ոգւոյ բարւոյ գիպեցայ-
կերևի թէ ծնողքն ալ հոգ ունեցեր են պղախ-
կուց զինքը ուսման տալու. իր մէկ բաղձն ալ այս
եղաւ որ իր հայրենիքը Լուսաւորչի լերան վան-
քերով շրջապատած էր, որոնց մէջ գեռ բաւա-
կան գրքեր և գրագէտներ կու գտուէին. և աւելի
բաղձն ալ այս էր՝ որ իր աղայութեան ատեն՝
Երզնկա քաղքին քաղաքական իշխանն էր Յով-
հաննէս պարոնը, հոգևոր տեսուչն ալ էր՝ այն
պարոնին հայրն Սարգիս արքեպիսկոպոսն, եր-
կուքն ալ աշխարհաշէն և ջանասէր և ջանասի-
րաց ձեռք տուող: Երզնկացին առջի ուսմունք-
ներն ըրաւ Ս. Մինասու անապատ ըսուած վան-
քը, Սեպուհ լերան սրբազան շուքին տակ. վերջը
անոր քովի վանքերն ալ պարտելով՝ մեղուի նման
քաղեց անոնցմէ ինչ որ իր իմաստասէր մտաց
պատուական գտաւ. բայց անոնցմով գոհ չըլլա-
լով՝ ելաւ հեռու տեղուանք ալ պարտելու գի-
տութիւն Ժողվելու համար:

Այն ատենները Հայոց մէջ ամենէն անուանի
վարդապետ ճանչցուած էր Վարդան Արեւել-
ցին, և թէ Կիւլիկիոյ արքունիքը թէ արևելեան
Հայաստանի մէջ պատկառելի եղած. այս բազ-
մահմուտ և բազմազիր վարդապետա իր վերջին
տարիները քաշուեր էր Հայոց և Վրաց սահման-
ներուն մօտ Հաղբաա և Սանահին հռչակաւոր
վանաց մէջ աեղ՝ Կայենոյ ձոր ըսուած տեղը, ուր
որ պղախ վանք մը կար, հոն նսակը և գեռ աշա-
կերտաց գաս կու տար. Յովհաննէս ալ գնաց ա-
նոր քով, և կերևի թէ ինչուան անոր մահը հոն

կեցաւ, և կ'անուանէ զինքն « Աշակէբա Տոգեղից
 Տօրն և սուրբ վարդապետին Վարդանիայ »: Եւ ի
 հաննէս դարձաւ Երզնկայ, ուր յաջորդ տարին
 (1272) հոն մեծ գիպուած մը հանդիպեցաւ. այս
 ինքն սրբոյ Մեծին Ներսիսի մարմինն գտուեցաւ,
 640 տարուընէ վեր փլած Թիլ գեղին եկեղեցւոյն
 տակ, և Սարգիս արքեպիսկոպոսին ձեռքով փո-
 խադրեցաւ յԵրզնկայ: Այս գիւտիս և փոխադրու-
 թեանն ոչ միայն ականատես կու կարծուի Եր-
 զնկայեցին, այլ և կ'երևի Թէ ինքն է անոր պատ-
 մութիւնն ալ գրող և գեղեցիկ ճարտասանական
 ըսող՝ փոխադրութեան հանդիսին մէջ, ճառ մ'ալ
 արքեպիսկոպոսին հրամանաւն, ինչպէս որ գը-
 րուածքին ոճէն գուշակէն բանասէրք: Բայց ա-
 կէ յայանի և փառաւոր յիշատակ մ'ալ Թողուց
 Երզնկային Ս. Ներսիսի վրայ, « Որ զլոյսն անճառ »
 երգած շարականովն, որ ընտիր շարականաց կու
 հաւասարի՝ ազնիւ շարադրութեամբ և իմաստ-
 ներով և վառվառն եռանդեամբ. այս շարականս
 երգեց՝ երբոր Լեւոն Գ. Հայոց Թագաւորն լսելով
 Ս. Ներսիսի նշխարաց գիւար՝ եկեղեցի մը նուի-
 րեց այն մեծ հայրապետին:

Երզնկային քանի մը տարի հայրենեաց սահ-
 մաններէն հեռացած չերևար. գուցէ Սարգիս ար-
 քեպիսկոպոսին քով կը ծառայէր, ինչուան ան-
 որ անսպարտ սպանուած իր որդւոյն հետ մեկտեղ:
 Տարի մը ետև, 1280ին, Ս. Գրիգոր վանից միա-
 բանքն՝ միաբանութիւննին նորոգելով՝ խնդրեցին
 իրմէ որ իրենց կանոններ գրէ. ինքն ալ գրեց « Կա-
 » նոնք և սահման միաբանութեան եղբարց՝ որք
 » աստուածային սիրով միաբանեցան յեղբայրու-
 » թիւն միմեանց՝ յԵրզնկայ, 'ի ԶիԹ... » . և կու
 սկսի, « Բանն Աստուած որ բանիւ գոյացոյց զա-
 » մենայն արարածս », և այլն: Այս յիշեալ վան-
 քերուսն մէկուսն մէջ գտայ Փիլոնի Երրայեցւոյ ճա-

ներուն թարգմանութիւնը՝ գրուած կիսկատար
Երզնկացւոյն համար:

Յաջորդ տարին ելաւ Յովհաննէս հեռու ճամբորդութիւն մ'ընելու, « Գնալ յաստուածային քաղաքն Երուսաղէմ՝ ի տեսութիւն անօրէնու » թեան Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ », ինչպէս ինքն կ'ըսէ. ճամբորդութիւնը կիւլիկիայէն ըրաւ, որ հոն տեղի թագաւորական և հայրապետական ջանքով պայծառացած գիտութեանց ճաշակն ալ առնու: Յակօք կաթուղիկոսն ուսումնասէր և խոհեմ անձն՝ սիրով ընդունեցաւ զՅովհաննէս, և ճանչնալով անոր տաղանդը՝ իրեն ուսումնարանին վերակացու գրաւ, քերականական և մեկնական ուսմանց. և տեսնելով որ ինչուան անանկ քաջ մեկնիչ մը չըլլայ՝ անկարելի է համբակաց մեր նախնեաց շինած՝ յունարէնէն յարմարցուցած քերականութիւնը հասկանալ, աղաչեց իրեն որ այն քերականին դիւրահասկանալի մեկնութիւն մը գրէ, որովհետեւ թէպէտ շատերն իրմէ առաջ գրեր էին, բայց ամենքն ալ դժուար և մըթին: Յանձն առաւ Երզնկացին, թէպէտ չկրցաւ մեկէն կատարել: Բայց իր համբաւն լուեցաւ արքունեաց մէջ. Լեւոն թագաւոր զինքը պատուեց, ինքն ալ իր հանձարովն զուարճացուց արքունիքը: Ռուբինեան թագաւորք Եւրոպայի թագաւորաց քանի մը սովորութեանց հետ՝ անոնց ասպետութիւնն ալ ընդուներ էին, որ իրենք Զիւրի կ'ըսէին, և Ս. Վլասի անունով ասպետութիւն մ'ալ հաստատած էին, նման Տաճարականաց և Մալգայի ասպետաց: Երզնկացւոյն հոն եղած ատեն Լեւոն թագաւորին երկու որդիքն Նեթում և Թորոս, որք վերջը երկուքն ալ թագաւորեցին, կարճութեան հասակ հասնելով՝ Զիւրի ընտրուեցան ուրիշ իշխանազանց և արքունի պաշտօնէից որդւոց հետ մեկտեղ, այս հան-

գիտին մէջ Երզնկացին հրաւիրուեցան, ^{տունեմա}
 կան ճառ մը խօսելու, և բնաբան գրաւ Աւարե-
 լոյն խօսքը, « Ամենայն անձն որ ընդ իշխանութի-
 ն է », և այլն. ճառին սկիզբն է. « Յարաժամ բաղ-
 » ձանօք նորալուրն և նորատեսն և նորագործն
 » սիրելի և ախորժական լինել », և այլն. ես այս
 ճառին դեռ վերնագիրն միայն տեսած եմ: Թա-
 գաժառանգն Հեթում մասնաւոր սէր կապեց
 Երզնկացւոյն, զոր վերջը իր պարտնութեան կամ
 թագաւորութեան ատենն ալ կրկին անգամ ընդ-
 ունեցաւ 'ի Կիւլիկիա: Իշխանք և եպիսկոպոսք
 ալ ճանչցան և պատուեցին Երզնկացւոյն հան-
 ճարը: Սոյ մայր եկեղեցւոյն մէջ Քրիստոսի սա-
 տուած այայանութեան օրը ճառ մը խօսեցաւ,
 Անարզաբայ Քրիզոր եպիսկոպոսին առջև, որ եղաւ
 վերջը կաթողիկոս. խօսեցաւ ուրիշ ճառ մ'այլ
 բնաբան գնելով « Աքանչելի եղև գիտութիւն քո », և
 այլն: Նոյնպէս Կոսիկոսի Սաեփանոս վարդա-
 պետին հրաւիրանօքն ալ եկեղեցւոյ վրայ ճառ
 մը խօսեցաւ: Այսպէս ուրիշ յիշատակներ ալ
 թողուց 'ի Կիւլիկիա, որ որչափ իր իմաստուն ա-
 նուանը պատիւ են, այնչափ ալ իր իմաստութիւնը
 ճանչցող և յարգող անձանց: Երանի՛ այն աննա-
 խանձ ժամանակին և բաղգին, որ հանճարն իր
 արժանաւոր պատիւը և խրատոյսը գտեր էր Հա-
 յոյ մէջ. երանի՛ այնպիսի իմաստուն վարդապե-
 տաց, այնպիսի իմաստասէր իշխանաց և իմաս-
 տայարգ եպիսկոպոսաց: Քրչագրի մը մէջ հան-
 դիպեցայ այս բանիս. « Յոհաննէս քահանայի ա-
 » շակերտի գրոց 'ի բան քերականին որ ասէ. Ա-
 » նուն է մասն բանի հոլովական. ասացեալ՝ յոր-
 » ժամ դարձաւ յուխակցն 'ի տեղի ուսմանն առ
 » աշակերտակիցսն իւր, 'ի սուրբ վարդապետացն
 » ժողովեալ բանից. Աստուածային ձեռին օ-
 » ծեալն », և այլն. - կըրնար կարծուիլ թէ մեր

Երզնկացւոյն ըլլայ այս ճառս (որուն միայն քիչ յայտն մը սկիզբն գրուած էր) . բայց յայտ է որ համարուած աւելի առաջ երխտասարգութեան տակնն ըրած պիտի ըլլայ այս ուխտագնացութիւնս, կամ բնաւ ուրիշ Յովհաննէս մ'է այս. վասն զի Երզնկացին իր քերականի մեկնութեանը վրայ տուած տեղեկութեան մէջ ամենեկին չի յիշեր այսպիսի բան մ'այլ երբեմն գրած ըլլալը:

Ե

Արգ մեղի ծանօթ և իր յիշած ճամբորդութեանն և Կիւլիկիայէն դառնալէն ետև՝ գնաց 1284ին ՚ի Տփղիս Վրաց մայրաքաղաքը, ուր Վրաց հետ Հայոց հին իշխանազանց մնացորդքն ալ կային. թէպէտ ինքն գրոց և գրագիտաց հետ կ'ուզէր պարտապիլ, բայց համբաւն իրմէ առաջ անցնելով՝ զինքն ընդունելի ըրաւ հոն տեղի բարեւէր իշխանաց և հայրապետաց ալ. որ մը Քարիմասին¹ ըսուած Հայոց Ոմեկ մեծ իշխանին շինած եկեղեցւոյն մէջ ներբող մը խօսեցաւ, որուն մէջ երկնից զարգուն նկարագրութիւն մ'ալ ըրաւ. Ոմեկայ կարծ'որդին Վաղթանից՝ այնչափ զմայլեցաւ այս խօսուածքին՝ որ աղաչեց զԵրզնկացին առանձին գրուածք մը ընկէլ երկնից վրայօք. Տփղիսի Յովհ. եպիսկոպոսն ալ վրայ տուաւ. այն տակն Երզնկացին ալ գրեց «Յազագս երկնային շարժման», ևն, երկնային մարմնոց և անոնց շարժմանն վրայօք, այն տակնուան գիտուէ յարմար: Այս բանս ինքնին հեղինակն կու պատմէ. «Ախորժելի եղև (բանս) մեր) զուարթամիտ պատանոյն Վաղթանկայ,» որ էր որդի կրտսեր հռչակաւոր անուն Պարոն

¹ Ինչուան հիմայ Տփղիս, որ է Թիֆլիզ, կու ցուցնեն Քարիմասնց եկեղեցին և անոնց տանը տեղը:

1) Ումէկին, և մայրենի ազգաւ թոռն մեծ իշխանին
 2) Չալալին՝ տեառն Խաչենոյ, որդի մեր՝ բարեւ
 3) պաշտի, որ էր Քրիստոսի օրինօքն զարգարեալ
 4) յողի, և ՚ի խնդիր բանիս յորդորող զորդի: Սա
 5) խնդրեաց ՚ի մէնջ յաղագս Երկնի և նորին շարժ-
 6) մանն. յոր հարկեալ յորդորեաց զակարու թիս
 7) մեր մեծազգի եպիսկոպոսն աէր Յոհանէս, ազ-
 8) նուական զարմից և բարետոհմիկ հարց ծնունդ-
 9) որ և շարժեալ ՚ի սիրոյ և ՚ի յուսոյ խնդրողաց,
 10) և ակն առեալ ՚ի պատուոյ շնորհաշուք տեառն
 11) և գերապատիւ եկեղեցւոյ գլխոյն, ՚ի նրբաշա-
 12) ւիղ և ՚ի կորովամիտ բանից սուրբ հարցն և վար-
 13) դասկետաց մերոց և իմաստախոհ արանց՝ պար-
 14) զեալ գրեցի համառօտ բանիւ և աշխարհական
 15) խօսիւք վասն գիւրահասկանալի լինել ընթեր-
 16) ցողաց: Այս գրուածս կարդալով ուրիշ իշ-
 17) խան մ'ալ Ապղոց անուն՝ ուզեց որ աւելի զուար-
 18) ճալի ոճով նոյն բաներուն վրայ գարձեալ գրէ:
 Երզնկացին ալ հազար տող ոտանաւորով երկնից
 նկարագրու թիւն մ'ըրաւ և ընծայեց իշխանին:
 Այս քերզուածին սկիզբն է.

« Յամենահրաշ գործս Արարչին որ գոյացան՝
 Մեծ եւ ահեղ ըսքանչելիք ներգործեցան »:

ուր երբեմն կու նկարագրէ, երբեմն գիմառնաբար
 կու խօսի երկնից հետ.

Ո՛վ սքանչելի ձեզուն յարկի այս մեծի տան,
 Ի Բարձրելոյն բանէ ձրգեալ որպէս խորան...
 Գու յարկ մեծին ձեռամբ շինեալ արքայական
 Չահ ի բարձանց ի քեզ կախեալ անշիջական.
 Գու անթառամ ծաղկանց լուսոյ մեծ բուրա-
 ստան՝

Որք յանդաստանս քո գեղեցիկ ծաղկագրե-
 ցան.

Ոչ պարանոց քո լանջադեղ զարգարեցան,
 Այլ բովանդակ մարմին եւ անձըն շքեղա-
 ցան» . և այլն :

Երբեմն այլ արևուն վրայօք կ'ըսէ .

Այլ եւ զպայծառ լուսոյն աղբիւր միշտ հո-
 սական՝

Ըզգեղեցիկ ակն աշխարհի լոյս ցուցական ,
 Զնա ի կամարըս քո բերես ջահ փայլական ,
 Որ զկերակուրն հըրոյ բաշխէ բնաւից պիտան .
 Սա մեզ խըրատ օր ըստ օրէ քարոզական ,
 Ըզմահ եւ զկեանք օրինակէ դէմ՝ յանդիման .
 Առաւօտուն ծագմամբ՝ ըզճնունդըն մայրական ,
 Ի երեկոյին թաղմամբ՝ ըզմուտն ի գերեզման .
 Յարեւելից գեղով ծագէ փեսայանման ,
 Արագապէս զընթացս առեալ հըսկայական .
 Զարեգական արգարու թեան պատմէ ըզբան ,
 Զաննիւ թ լուսոյն մեզ քարոզէ լոյսն եղական» :

Երզնկացին Վրաց կողմերէն կ'երևի թէ Հայոց
 այն ատեն անուանի վանքերուն այլ այցելութե
 ելած ըլլայ . և եթէ իր անուամբ և մականուամբ
 ուրիշ Մործորեցի մ'այլ չկայ՝ իրենն է այն ճառն
 որոյ խորագիրն է . «Յովհաննէս վարդապետի Մոր-
 » ծորեցոյն արարեալ ՚ի բանէն Եսայեայ՝ որ ասէ .
 Հոգի Տեառն ՚ի վերայ իմ» . որոյ վերջաբանին
 մէջ շնորհակալ ըլլալով Աստուծոյ խնամոցն իր
 վրայօք վասն ծննդեանն և զարգացմանը , կ'աւել-
 ցընէ նաև ուսումնական վարժիցն համար . « և ՚ի
 » մտաւորն ճնունդ և ՚ի բանին ճնողութիւն և
 » յերկունս մտաւոր աշխատութեանցն արժա-
 » նացայ կոչիլ , Կիսր և Կասագին ճարտար և ՚ի մէջ
 » ծփան ալեաց ծովածուփ աշխարհիս և արամա-
 » բեր կրից կենցաղոյս , առաջնորդեաց ինձ հո-
 » գին և էառ առ ոտս բարիօք նաւուղղելի և ի-

» մասունն կատարողապետի: ... Եւ որչորք քովե
 » նայնի սրաճառ և առթող եղևալ և մեզ գէտ
 » Եփրատէս, անուանակիր որդւոյն Ամուսայ,
 » Հռչակեալ ՚ի տանս Թորգոմայ, որպէս նա յոր
 » գոցն Եբերայ »: Այս վերջի խօսքերս կ'ակնար-
 կեն յԱսայի Նչեցի, Սիւնեաց Գայլէճորոյ վա-
 նաց մեծահռչակ վարժապետն, որ յամին 1284
 նստեր էր յաթոռ առաջնորդութե՛ն, և 50 տարի
 վարդապետեց. տարիքով եթէ սղգաիկ այլ չէր,
 գոնէ հասակակից պիտի ըլլար մեր Երզնկացւոյն-
 բայց դուցէ անկէ առաջ վարդապետական սր-
 տուոյ հասած էր, և այն անուանի վարժարանին
 գլխաւոր ըլլալով՝ թուի թէ Երզնկացին խոնար-
 հաբար իրեն այլ վարդապետ կամ գոնէ ուսմանց
 բարգաւաճող կու ցըցնէ զնա մեծարանօք:

Յամին 1287 հանդիպած Երզնկայի մեծ սասա-
 նութեան առն՝ կ'երևի թէ Յովհաննէս անկէ
 հեռու չէր, մտակայ վանքերուն մէջ ըլլալով
 ուր յաջորդ տարին Սեպհոյ սուրբ Գրիգոր մեծ
 վանքին մէջ գարձեալ իր պերճախօս լեզուն հան-
 դիսացաւ: Քեղեցիկ և շատ գովելի սովորութիւն
 ունէին Լուսաւորչի լերան վանականներն և ուխ-
 տաւորներն բաղմութեամբ վարդապետաց և քա-
 հանայից՝ ժողովելու այն մեծ վանքին մէջ, և տա-
 րուէ տարի ներբողական ճառով սրատուելու մեր
 ազգին հոգւոյ անմահ Լուսաւորիչը. այն տարին
 Երզնկացին խօսեցաւ « Յարազուարճ խնդութի՛
 » բերկրեալ » ճառը, ուր Լուսաւորչի հետ իր
 հայրենի գեղեցիկ գաւառին սիրովն ալ վառուած,
 և չորս կողմի բնութեան աղուոր տեսարաններով
 միտքը նկարած, բանաստեղծութեան և ճարտա-
 սանութեան շնորհքով զանոնք կու նկարագրէ,
 մանաւանդ Սեպուհ լեւր և Մանեայ այրքն և բո-
 լոր Գարանապետաց լեռները: Այս նկարագրու-
 թեանց համառօտ և աշխոյժ և աւելի վտեմ բո-

վանդահուծիւնն է « Լերինք ամենայն » ընտան
 ընտիր շարականն, զոր ինքն երգած է. թէպէտ
 ոմանք Թորենացւոյն կ'ընծայեն զայս, և արժանի
 իսկ է, գրեթէ և հաւանական: Աւելի հաւանա-
 կան է որ Երզնկացին երգած ըլլայ մէկալ երկայն
 այբուբենական շարականն, « Այսօր զուարճա-
 ցեալ », թէպէտ զայս ալ ոմանք Թորենացւոյն
 կ'ընծայեն: Ներբողէն տասը տարի վերջը երգած
 է զայս: Կ'երևի թէ Լուսաւորչի ներբողը խօսած
 տարին՝ խօսեցաւ անոր որդւոց և թոռանց վրայ
 ալ ճառ մը, որ առջինին հետ մէկտեղ տպագրե-
 ցաւ նախ ՚ի Կոստանդնուպօլիս, թէպէտ յայտ-
 նի վկայութիւն մը չկայ թէ այն ճառն ալ իրեն
 ըլլայ: Ճառերէն զատ համառօտ պատմութիւն
 մ'ալ կայ Լուսաւորչի՝ Երզնկացւոյն անունով,
 որոյ սկիզբն է. « ՅԱզամայ ԻԱ նահապետ Աբրա-
 համ ». և այլն:

Լուսաւորչի վանքերուն մէջ իր աղայութեան
 ուսումնարանը՝ Ս. Մինասը ընտրեց Երզնկացին,
 քիչ մը ատեն դադրելու և շատոնց խոստացած
 քերականութեան մեկնութիւնը գրելու, որով
 հեռւ Մշու Ս. Կարապետէն ալ՝ Յովհաննէս ա-
 նունով վարդապետ մը եկաւ նոյն բանը աղաչեց,
 աչկերաներն ալ յորդորեցին. վերջապէս ձեռք
 զարկաւ. և նախ ետևէ ըլլալով Ժողովեց իրմէ առ-
 ջի քերականի մեկնիչներն. արդէն Յովհաննէս
 Պարոնն անոնցմէ վեց հատ մէկ գիրք օրինակել
 աուեր էր. որք էին Մովսէս քերթողահայր, Բա-
 լիթ փիլիսոփայ, Բարսեղ վարդապետ, իրեք ալ
 անանուն, որոնց մէկն անշուշտ էր Ստեփանոս,
 մէկն ալ թերևս Մամբրէ. իսկ Երզնկացին ասոնց-
 մէ զատ գտաւ Համամ արևելցւոյն և Գրիգոր Մա-
 գիսարոսի մեկնութիւններն ալ, Արիստակէս վար-
 դապետին բազմաքն և վերծանութեան կանոն-
 ներն ալ ձեռքն ունէր. զայս ամենքը քննելով՝

պարզ մեկնութիւն մը գրեց այն հին քերական-
 նին, զոր նախնիք կարծես թէ միայն յօգնեցընելու
 կամ սրելու համար գրած էին: Ասկէ զատ ուրիշ
 համառօտ քերականութիւն մը կամ քերականի մեկ-
 նութիւն մ'ալ հեղինակաբար գրեց, առանց առջի հե-
 ղինակաց վկայութիւնները բերելու և իրարու հագ-
 ցընելու, ինչպէս էր առջինը: Այս առաջին մեկ-
 նութիւնը զոր հեղինակն կ'անուանէ « առաջին »
 ստուղ յանապատի կէնաց », և իբրև իր առա-
 ջին ոճով գրուած գիրքը կու սեպէ, ընծայեց իր
 երախտաւոր և սիրելի Բ. Հեթում թագաւորին՝ եր-
 կրորդ անգամ Վիւլիկիա գացած ատենն, 1293ին:
 Հոն գտուեցաւ նաև այն աշխարհին դժբաղդու-
 թեան ատեն, Եգիպտոսի Ալֆի սուլթանին աս-
 պատակութեամբը, որուն համառօտ պատմու-
 թիւնն ալ գրած է քերականին յիշատակարա-
 նին մէջ: Հեթումէն առաջ իր պապն ալ և ա-
 նուանակից Ա. Հեթում՝ քերականի մեկնութիւն
 մ'ուզեր էր Վարդան վարդապետէն, այն ալ գրեր
 էր. այսպէս երկու մեծ թագաւորք՝ պապ և թոռն
 փափագող եղան քերականի մեկնութեան. և եր-
 կու մեծ վարդապետք՝ վարպետ և աշակերտ՝ գրե-
 ցին և ընծայեցին անոնց, և իրենց աշխատանքը
 նախ թագաւորական ձեռքերու վրայ դնելով՝ ա-
 ւելի հաճոյ աւանդեցին մեզի:

Յովհաննէս ԺԳ դարուն վերջերը դնաց Հայա-
 ստանի Արտաղ գաւառը, ուր Ս. Թագէոս առա-
 քեալ Մործոր գեղին մօտ վանք մը շիներ էր Աս-
 տուածածնի անուամբ. ինքն ալ հոն թաղուելով
 Թագէի վանք ալ կ'ըսուէր տեղը. այս ատեն Զա-
 քարիա եպիսկոպոսն էր նոյն վանքին ալ թեմին
 ալ առաջնորդն, և Մործորեցի կ'ըսուէր. ասիկա
 մեծ պատուով ընդունեցաւ զՆերզնկացին և սիրով
 կը պահէր քովը. ուր այն ալ իր բնաբուած հան-
 դարաութիւն և իմաստութիւնը դանելով՝ սիրեց

Թէ տեղը և թէ տեղին գլխաւորը, երկուքն ալ մէկ սիրա մէկ հոգի միաբանեցան թեմին հոգևոր և մտաւոր յառաջադիմութեան համար: Հոգևոր իշխանութիւնն կը մեծարէր ղիմաստութիւնը, իմաստութիւնն ալ կը պատուէր ղհոգևոր իշխանութիւնը. խոհեմութիւնը ղերկուքն ալ կը հաւասարեցընէր:

9

Երզնկացւոյն հոս բնակած ատենը երկու մեծ կրօնական գիպուած պատահեցաւ ազգերնուս. մէկն էր Ալեւիկիոյ Հայոց Թաղաւորաց լատին եկեղեցւոյ հետ կրկին միաբանութիւնն. Գրիգոր Անաւարդեցի կաթողիկոս՝ Հեթում և Լեւոն Թաղաւորաց հաւանութեամբ Սոյ մէջ ժողով մը գումարեց 1305ին, և ուրիշ վարդապետաց հետ հրաւիրեց Զաքարիա եպիսկոպոսն և իր հին բարեկամն Երզնկացին ալ. բայց իր մահը վրայ գալով՝ ասոնք չգացին. նոյնպէս երբ Աոստանդին կաթողիկոս յաջորդեց ղԳրիգոր և հրաւիրեց զասոնք՝ Յովհաննէս խոհեմութեան ճամբայ սեպեց չերթալը. ինչու որ Սիւնեաց արքեպիսկոպոսն Ուռպեչեան Յովհաննէս որ միանգամայն գրեթէ իշխան էր իր երկրին՝ և մեծ ազգեցութիւն ունէր շրջակայ կողմերուն, կաթողիկոսին մտացը հաւանեալ չէր, ինչպէս որ գրով ալ իմացուց իր միտքը թէ կաթողիկոսին և թէ Զաքարիայի: Զաքարիա պատասխան գրեց շատ իմաստութեամբ և զգուշութեամբ, համաձայն կաթողիկոսին մտացը. ասոր համար Ուռպեչեանը դժարեցաւ: Արդ որպէս զի այս դժարութիւնը աւելի չզայրանայ և ժողովրդեան խաղաղութիւնն ալ չխռովի՝ Զաքարիա և Երզնկացին միջին և զգուշաւոր ճամբայ սեպեցին՝ թղթով միաբանիլ կաթողիկոսին հետ,

անձամբ չարժիլ տեղերնէն, որ Աւուպելեանը
 չգրգռեն: Իայց տասը տարի վերջը՝ Երբոր կա-
 թուղիկոսն նորէն Ասանայի ժողովքը գումարեց
 Օշին թագաւորին հրամանաւ (1316), Երզնկա-
 ցին իր ծերութեան ատեն վերջին անգամ գնաց
 Կիւլիկիա՝ Չաքարիայի կողմէն ժողովքին ներկա-
 յանալու, և հաւանելով անոր կանոններուն որ
 կը հաստատէր զՍոյ ժողովը՝ գարձաւ յԱրտաղ:
 Այս ճամբորդութիւնս Երզնկացւոյն մեծ գրա-
 ւոր գործքի մ'ալ սլատաճառ եղաւ. վասն զի զը-
 տաւ 'ի Կիւլիկիա Ս. Ներսիսի Շնորհաւոյ սկսած
 Մատթէի աւետարանին մեկնութիւր, որ ինչուան
 եօթներորդ գլուխը մեկներ էր և անկատար թո-
 դեր. իբր 150 տարի վերջը Երզնկացին տեսաւ
 Շնորհաւոյն բուն ձեռնագիրը, և յորգորուեցաւ
 շարունակելու աւետարանին մեկնութիւն և գլուխ
 տարաւ. ինչպէս ինքն իսկ կու սլատաճէ, նախ յի-
 շէլով թէ ինչպէս հանգիստեցաւ գրքին, և թէ ին-
 չու կիսկատար մնացեր էր. և թէ « Թէպէտ ու-
 » մանք նախ քան զմեզ ձեռնարկեցին գրել 'ի
 » վերայ շարագրութեան նորին, սակայն ոչ էր
 » կարգաւոր որպէս սրբոյն, այլ հատակոտոր ա-
 » բարեալ զբանս առաջին մեկնըչաց, նա և զբնա-
 » բանութիւն աւետարանին արտաքս մերժեալ,
 » ուստի ոչ գայր զիւրաւ յիմացումն ընթերցո-
 » զացն: Յազագս որոյ ես նուաստս 'ի յեաինս
 » յորդիս Սիոնի ապիկար ոգիս Յոհաննէս Երզըն-
 » կայեցի, սպասաւոր բանի, բնակեալ 'ի վիճակ
 » սուրբ առաքելոյն Թադէոսի՝ 'ի վանս Մործո-
 » թու կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուա-
 » ծածնիս. այլ և ժողովեալ առ մեզ բանասէր
 » անձինք 'ի յուսումն կրթութեան աստուածա-
 » շունչ տառից լսելութեան, յորոց յորգորմա-
 » նէ և 'ի փափագելի խնգրոյ՝ եզեալ 'ի մաի առ-
 » նէլ հաւաքումն մեկնութեան...: Եւ արդ եղև

- » գրութիւն սորա 'ի թիւ մարդեղութեան տեառն
 » մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի 'ի ՌՅԺԶ. որոյ զօրութեամբ
 » թեամբ բուռն հարցուք զբանէս » . և այլն :
 Այս գիրքը գրեւէն քիչ տարի ետև (1335ին) օրինակող մը այսպէս կ'ըսէ, յետ խօսելու Շնորհալուոյն վրայ . « Նաև այլ ոմն յետ այնքան ժամանակաց, զոր Հոգին շարժեաց, յաշխարհէն
 » Քարանաղեաց 'ի նահանգէն Նկեղեաց, որ է շիրիմ մերոյն հովուապետի և Լուսաւորչի Հայկազանս զարմի, Յոհաննէս վարդապետ կոչեցեալ
 » Մործորեցի, յոյժ աշխատանօք և քրանաջան վաստակօք կատարեալ զմեկնութիւն սորա, էր
 » զոր 'ի հնոցն սրբոց ժողովեաց, և է զի 'ի յիւրում կորովամիտ իմաստութէն համառօտեաց,
 » խիստ սարզ և յստակ, դիւրին լսողաց, յաւարա 'ի գլուխ էած. զոր Տէր Յիսուս հատուցեցէ նորա ընդ հարիւրաւորքն և ընդ վաթսնաւորքն և ընդ երեսնաւորքն՝ վարձս բարեաց 'ի յաներեկ աւուրն. ևս և ծնողացն նորա և ուսուցչաց նորա, որ այսպիսի պտուղ քաղցր մեզ ընծայեցին. և ամենեցուն վարձահատոյց լինի Քրիստոս, որ զՅոհաննէս վարդապետն Մործորեցի սրաի մաօք յիշեն յԱստուած ողորմին և 'ի Հայր մեր որ յերկինս » :

Է

Երկրորդ մեծ կրօնական գիպուածն այս էր, որ այն ետքի տարիներն՝ Լատինացւոց կողմանէ, առաջին անգամ Դոմինիկեան կամ Քարողիչ Ըստուած միանձունք եկան 'ի մեծ Հայաստան. որոնց գլխաւորն էր Բարթոլղիմէոս անունով հոգեւէր անձ մը, որ եպիսկոպոս ալ եղաւ. ասոնք բարեմտութեամբ սկսան աշխատիլ Հայոց և Լատինացւոց մէջ միաբանութիւն հաստատելու. և

այս բանիս միջոց մ'ալ սեպեցին լատին Ս. Հարց
 և վարդապետաց գրուածներն հայերէն թարգմա-
 նել. ասոր համար աշակերաներ ժողովեցին և սկը-
 սան լատին լեզուն սովբեցնել. իրենք ալ հայե-
 րէնը կը սովբէին. թէպէտ երկուքն ալ անկատար
 սովբելով՝ ըրած թարգմանութիւննին ալ հայկա-
 բանութեան համը կորսընցուց, և լատինաբանու-
 թեամբ աւրեց հայ լեզուն. մանաւանդ երբոր
 տգիտաբար հարկաւոր սեպեցին լեզուն ծռել՝ որ-
 պէս զի յամենայնի Լատինաց համաձայն ըլլայ ը-
 սածնին և գրածնին. ասոնցմէ ելան Ունիթոր ը-
 սուած կէս լատինածէս Հայ Գոմինիկեան կրօնա-
 ւորք Նախիջևան դաւառին մէջ, որոյ մէկ վիճա-
 կին անուամբ յետոյ կոչեցան և Չահլէշի, որոնց
 պատճառաւ եղած բարիքն և չարիքն ալ յայանի
 է: Բայց առջի բերան շատ խոհեմութեամբ կը
 վարուէին և մեծ օգուտ միաբանութեան կու խոս-
 տանային. զոր ճանչնալով Չաբարիա եպիսկո-
 պոսն և իր սրտակիցն Յոհ. Արզնկացի՝ ընդունե-
 ցան զանոնք իրենց թեմը, և Արզնկացին ջանայե-
 լով իր ծերութեանը՝ հետևեցաւ լատին լեզուի,
 գուցէ Ախլիկիա եղած ատենն ալ հետևած էր,
 օրնեց թարգմանութեան մեծահոշակ Ս. Թով-
 մայի Ագուինացոյ գործոց մէկ մասին, որուն ժա-
 մանակակից այլ էր Արզնկացին. վասն զի իր առ-
 ջի անգամ Ախլիկիա եղած ատեն վախճանեցաւ
 այս մեծ Սուրբս (յամին 1282). իսկ անոր գը-
 րուածներէն՝ բաց յայլոց՝ Եօթն Խորհրդոց վրայ
 գրածն մահուանէն հաղիւ 40 տարի ետև (1321)
 « Թարգմանեցաւ ՚ի ձեռն սրբոյ ումեմն եպիսկո-
 » պոսի, Տէր Բարգուղիմէոսի, որ է ազգաւ լա-
 » դին, և քաղ(եցաւ) միջնորդութեամբ լուսա-
 » միտ վարդապետին Յոհաննու Ծործորեցոյ »:
 Աօիկայ եղած կ'երևի իր ետքի գրաւոր աշխատու-
 թիւնն, բայց նշանաւոր աշխատութիւն մը: Ար-

զընկացին միշտ ճշմարտութիւն և իմաստութիւն և ազգին օգուտը գիտելով, այս բանիս միարանեց զասոնք իր մտքին և սրտին մէջ. ոչ իբրև զոմանս՝ ճշմարտութեան պատուող երևնալով, առանց աջ ու ձախ նայելու՝ զազգն ոտքի տակ առող, և ոչ իբրև զայլս ազգասիրութիւն պարծենալով՝ ազգին մէջ գտածը յամառութիւն պաշտպանող: Առակ է թէ իմաստուն մարդն իր կարծիքը կու փոխէ. և երբ հաւատոց վրայ ըլլայ ճանչցածն՝ ոչ միայն իմաստութիւն այլ և պարտք է այնպէս ընելն: Այսպէս ըրաւ անշուշտ Երզնկացին՝ ի կիւլիկիա և յԱրտազ, տեսնելով և լսելով քանի մը կրօնական խնդրոց պայծառ մեկնութիւն, որոց հակառակը գտնելով երբեմն մեր ազգային քանի մը մեծանուն վարդապետաց զըրուածով՝ օրինակել տուեր էր մեկտեղ, և յառաջբան մը գրեր էր, յորում կ'ըսէ. « Յուով »

» ժամանակօք և աշխատութեամբ բազմաւ ստա-

» ցայ զայս երեք գիրքս (Անանիայի, Խոսրովկայ

» և Սարկաւագայ) . . . զոր և գաի ես յայլ և յայլ

» տեղի և ժամանակի, և ստացայ զերիս գիրսն. և

» ի նոցունց դարձեալ ետու գրել և առ միմեանս

» եղի, և արարի մի գիրս », ևն: Իր իսկազիր օրինակն է իմ ձեռքս անցածն, և գիրն կրնայ վայելուչ գրութե օրինակ ըլլալ, եթէ ոչ և իր հին վարդապետութիւնն: Արչափ այլ չափաւորութիւն և խոհեմութիւն բանեցուցած ըլլայ՝ շատ դժար էր որ Լատինաց մօտենալուն համար՝ ոմանց զգուշանալի և ատելի եղած չըլար, կենօք և յեա մահուն. արգէն վերոյիշեալ Մատթէի աւետարանի մեկնութեան հին օրինակին մէջ, որ իր մահու ընէ քիչ տարի վերջ զըրուած է, հակառակող ձեռք մը ջանացեր է աւրել թէ Յովհաննու անունը, թէ յիշատակարանին մէջ Լատին քարոզչաց վրայ գովեսար և թէ գրոց մէջ քանի մ'անոնց վարդապետութեան համաձայնութիւնը:

Ը

Երզնկացւոյն ետքի տարիները մեծ երկրա-
 շարժ մը եղաւ Արտաղ գաւառը և Թագէի վանքն
 ալ կործանեցաւ: Զաքարիա նորէն շինեց, և կ'ե-
 րևայ թէ չթողուց որ Երզնկացին հոնկէ հեռա-
 նայ, և հաւանական է թէ հոն ալ կ'ընքեց իր բազմ-
 արգիւն կեանքը. թէպէտ և որոշ յիշատակ մը
 չկայ մահուանը և իր թաղմանը վրայ: Հաղբա-
 տայ վանքին գերեզմանատան մէջ անգիր գերեզ-
 ման մը կուցուցրնեն ինչուան այսօր՝ Երզնկա-
 ցւոյն է ըսելով. բայց ևս ուրիշ տեղուանք ալ
 հանգիստած եմ ասանկ երևելի մարդկան երկու
 տեղ գերեզման, կամ տեղէ տեղ մարմինը փո-
 խադրելուն համար, կամ սխալ կարծիքով: Աւր
 ալ որ եղած ըլլայ գերեզմանն՝ թէ և անգիր, ա-
 ւելի փառաւոր յիշատակ և տապանագիր սեպե-
 լու է Մխիթար Ապարանեցոյն ըսածն, թէ «Քա-
 » ջութեանն և սրբութեանն (Երզնկացւոյն) վը-
 » կայեն ամենայն ծրագրեալ գրեանքն և մեկնու-
 » թիւնք և սքանչելիք սուրբ գերեզմանոյն»: Այս
 ծրագրեալ մատեանքն են վերի յիշածնիս, և
 անոնցմէ զատ շատ գրուածքներ. ինչպէս են
 « Թբաթ հասարակաց քրիստոնէից », պարզ և ռամկաց
 դիւրահաս ոճով խրատական ոտանաւորներ տղոց
 և կրօնաւորաց համար. սրբազան երգեր, ինչպէս
 են Զօրհնէայ քաղսն՝ Յամենայն ժամ օրհնեմք ըզ-
 քեզ, և Այսօր ձայնն հայրական և Վարդաշապ-
 գանն՝ Յանճառ լուսոյն, Աստուածածնի Վերա-
 փոխման վրայ այբուբենի կարգով տաղ մը, ևն:
 Մէինոնիան սաղմասոց. Համառօտ հարանց վարք մը
 և խրատք, Քարոզ, Աղօթ, Քաղաւածք վարդապե-
 տական բանից, և այլն, և այլն: Մէջացասցելի մեկ-
 նու թիւն. Քաղաւած Անանիայի (Նարեկացւոյ) գրոց

ընդգէտ թոնգրակեցւոց. Գովասանութիան Կաթողիկոսաց և Եպիսկոպոսոց (որ տարակուսակալն զըրուածք մը կ'երևի). գուցէ նոյնպէս ըլլան և իր անուամբ յիշուած Աշխարհացոյցն և Տրամաբանութիւնն. իրն է նաև Եւթն Խոստաճարայն շարականն Յաւուրս վերջին ժամանակի: — Այս յիշեալ զրուածոց մէջ ամենէն յարգի և ընտիրներն կ'երևին Ճառերն կամ Քարոզքն, որ 30էն աւելի կան, ոմանք Սաղմոսաց վրայ, ոմանք Տօնից և եկեղեցական հանգիսից, յորոց զոմանս 'ի Կիլիկիա խօսած է, զոմանս իր հայրենիքը, և զոմանս ուրիշ կողմեր. յայտ է թէ շատն այլ գրած ըլլայ յԱրտազ, գուցէ և 'ի Հաղբաս:

Եթէ այս և եթէ ասոնց նման բազմապատիկ զրուածոցը, միանգամայն և առաքինի վարուցն համար, թէ իր աննախանձ ժամանակակիցներէ և թէ քիչ մը վերջիններէ մեծամեծ գովութիւնք կու յիշուի Երզնկայեցին, և կ'ընծայուին իրեն այսպիսի մակդիրք. Բաբոնի, Յոգնիմաստ հուշար, Անյաւթ շարդաղէփ, Լաստիփ շարդաղէփ, Պաբոնէլի, Ընփրեալ, Սուրբ, և այլն. որոց անշուշտ յետինք և ներկայք այլ արժանի պիտի սեպէին զինքը, եթէ գործերն և զրուածներն աւելի ծանօթանային և հրատարակուէին: Փափագելի էր մեզ զիտնալ և Միս. Սպարանեցոյն յիշած սքանչելիքն անոր սուրբ դերեզմանին. յուսալով այլ որ աւելի հաւատալի ըլլան քան Ազար Զահեցի կաթողիկոսին պատմածներն՝ անոր կենդանութեան ատեն ըրածին, չեմ գիտեր որ զրուածքէ կամ աւանդութենէ առած. զոր և դու, Հայկակ, կըրնաս կարգալ գոնէ իբրև աւանդութիւն, և կարծիք մը Անոյ կործանման պատճառին, որ սովորաբար 1319ին աւրուած կարծուէր մեծ երկրաշարժէն. բայց դեռ անկէ շատ տարի ետքն այլ բնակուած ըլլալուն վկայ են իր եկեղեցեաց

քանի մ'արձանագրութիւնքն: — Հիմա՞յ մտիկ
ըրէ Ջահկեցոյն պատմութեանը: ՅԵՅ:ՈՐԻՍԵՅՅ

թ

« Այս վարդապետս ազգամամբ սուրբ Հոգւոյն
գնաց 'ի յԱնի՝ քարոզել և խրատել զնոսա, զի
գարձցին 'ի մուրրութենէ և 'ի չար դործոց իւ-
րեանց. մտեալ յաւագ եկեղեցին օթեցաւ զգի-
շերն. և ոչ որ կալու փոյթ յանձին գնալ առ նա
առ 'ի հարցանել և ողջունել զնա. այլ իբրև հըն-
չեցուցին զժամն գիշերային՝ գնաց յեկեղեցին, և
զյետին տեղին ետուն նմա. և նա կայր խոնար-
հութեամբ. և յարձակման ժամուն գնաց 'ի
խուցն. և բնաւ ոչ որ մօտեցաւ առ նա: Իսկ 'ի
ցերեկն իբրև զեղևեցին և արբեցան, ապա եկին
մօտ վարդապետին: Եւ զի հասակաւ կարճ էր
երանելին, վասն որոյ եզին երկայն գրակալ, զի
'ի ձգտին ծաղր արասցեն զնա. իսկ նա 'ի շնոր-
հաց Հոգւոյն սրբոյ զամենայն ընթերցմունս 'ի բե-
րան առեալ՝ սուանց գրի անսխալ ասէր ստուգու-
թեամբ: Այլ 'ի տուէ և 'ի գիշերի խրատեր մե-
ծաւ հոգաբարձութեամբ, և նորա ոչ անսային
բնաւ և ոչ դառնային 'ի մեղաց. վասն որոյ անկաւ
մահ սաստիկ. զի աներևոյթքն իբրև մարմնաւոր
երևելով՝ խոցոտէին յայտնապէս զմանկունս 'ի
գիրկս մարցն և զայլս 'ի մահիճս, զոմանս 'ի մեջ-
քնոյն և զայլս 'ի յարթունս: Իբրև տեսին քա-
ղաքացիքն զպատուհասս եկեալ 'ի վերայ իւրեանց,
յայնժամ կալեալ ըմբռնեցին զսուրբ վարդա-
պետն և եզին 'ի բանտի 'ի նսեմ և 'ի ժահահոտ
տեղի մի. ասելով, եթէ պատարագ արա և հաշ-
տեցո ընդ մեզ զԱստուած՝ որպէս և ասացեր. ա-
պա [Թէ ոչ՝ մեռանիս 'ի ձեռաց մերոց: Իսկ նա
պատասխանի ետ և ասէ. Ահա կրկին բարկացու-

ցիք զԱստուած. և նորա ոչ անսային. և անձա-
րացեալ յերկիւղէ նոցա՝ յանձն էառ մատուցա-
նել պատարագ, և ելեալ գնաց յեկեղեցին. և
յորժամ էջ ՚ի սեղանոյն ՚ի խնկարկել, յայնժամ
եւ հուր ՚ի բուրվառէն և այրեաց արս չորեք հա-
րիւր, որպէս ՚ի հնումն Նաբաթ և Աբիուծ: Եւ
խնոյն զղջացեալ անկան առ ոտս սուրբ վարդա-
պետին, և հայցէին ՚ի նմանէ զԹողուծիւն, և
խոստանային գառնալ ՚ի մեղաց իւրեանց:

» Եւ յետ սակաւ աւուրց սկսան կրկին գործել
զլարիս և Թաւաղիլ ՚ի յախտս պղծութեց: Յայն-
ժամ բարկացեալ Տէր առաքեաց գազանս չարս
և այլակերոյս, որ գային ՚ի մէջ գիշերի երամա-
կօք և մտանէին տանէ ՚ի տուն. զպատանեակս և
զմանկուհս յափշտակեալ տանէին. և ելեալ ա-
ռաւօտուն տեսանէին արտաքս տանց իւրեանց
գիշատեալ, ոմանց զձեռս և ոմանց զոտս, ոմանց
զլուխս, և ոմանք կիսամեռ անկեալ կային արիւ-
նաթաթախ և գիաթաւալ: Այլ և կին մի ունե-
լով զմիամօր որդի՝ որ յափշտակեալ եղև ՚ի գա-
զանաց, գայ արտասուօք անկանի առ ոտս վար-
դապետին ասելով. Արդ օգնեա տառապելոյս,
զի միամօր է ինձ. վասն զի պահեալ էի զամե-
նայն պատուիրանս քո, և արդ պահեմ մինչև
ցմահ: Յայնժամ տեսեալ վարդապետին զհա-
ւատս կնոջն նման Քանանացւոյն, յազօթս եկաց
առ Տէր. յայնժամ գազանքն որ զանգամս տը-
ղային յափշտակեալն էին՝ ակներև բերեալ
եղին առաջի սրբոյ վարդապետին. և վարդա-
պետն առեալ զանգամս աղային դնէր և շարէր
և ձգէր իւրաքանչիւր տեղին. և սկսաւ ազօ-
թել առ Աստուած այսպէս. Տէր Յիսուս, որ-
պէս յարուցեր զմիամօր որդի այրւոյն ՚ի Նային
քաղաքի, նոյն զօրութեամբք և ողորմութեամբք
յարս զսա և կենդանացո, վասն զի անմեղ է. այլ

և տեսցեն մերձեղեալքն զգորութիւնսքս և գարձ
ցին 'ի չարեաց իւրեանց: Յայնժամ եւաց կարաւ
տեալ մարմինն, կցեցաւ ոսկր առ ոսկր և կենդա-
նացաւ, և դարձաւ հոգի մանկանն և յարուցեալ
կանգնեցաւ: Իսկ որ շուրջն կային իբրև տեսին
զգրանչելիսն՝ զահի հարեալ անկան առ ոտս վար-
դապետին և մեղայ գոչէին. և վաղվաղակի գնա-
ցեալ բերէին զգիսկունս առաջի վարդապետին
և աղաչէին զի յարուսցէ. իսկ սուրբ վարդապետն
Յովհաննէս եկաց յաղօթս և գոչեաց ասելով. Ով
ոք անմեղք են 'ի սոցանէ՝ եղիցի նոցա բժշկու-
թիւն. ապա թէ ոչ՝ Աստուած վրէժխնդիր լիցի
ըստ հաճոյից իւրոց: Յայնժամ զիմեցին գայլք 'ի
վերայ նոցա յանկարծակի և պատառեցին ականբև
զբազումս 'ի նոցանէ: Եւ 'ի տեսանէն զայս ամե-
նայն ափշեցան ահիւ մեծաւ, և սկսան խստապէս
մեղայ գոչել և դառնալ 'ի չար գործոց:

» Եւ յեա երկց ամաց մոռացան զառաջին հա-
րուածսն, և սկսան կրկին 'ի ախլմ' թաւալիլ, ա-
սելով, թէ առաջին հարուածքն 'ի պատահմանէ
եղև, և ոչ վասն մեղաց մերոց: Եւ դարձեալ եկն
վարդապետն Յովհաննէս, և սկսաւ քարոզել. և
իբրև տեսին զնա զի կրկին յանդիմանէր զնոսս,
բարկացան և սկսան ասել ընդ միմեանս, եթէ է
մեր քակախ. և խորհեցան խորհուրդ նանիր,
և արբուցին նմա թմրագեղս և թափեցին 'ի խե-
լաց, և ապա մերկացուցին զնա և արկին 'ի
վերայ սայլի, և այնպէս մերկ և խայտառակ 'ի
մէջ քաղաքին շուրջ ամեալ մոռնեակաւ ծաղր
առնէին զնա. և ապա բերեալ կախեցին զամբիւ-
ղիւ 'ի դուռն աւագ եկեղեցւոյն, զի մտանօղք և
եւանօղքն տեսցեն: Եւ յեա ժամուց ինչ անցե-
լոց զարթեաւ 'ի թմրութենէ. և զգաստացեալ
ետես զինքն այնպիսի կերպարանօք. սկսաւ յոգոց
հանել և լալ դառնաօրէս: Եւ լուեալ զձայնն՝

խիոյն իջուցին և բրածեծ արարեալ սքանչելիքս զնա . պատուիրելով և ահացուցանելով . Եթէ այսուհետեւ մի տեսութիւն զքեզ աստ , ապա թէ ոչ չարաչար մեռանիս 'ի ձեռաց մերոց : Եւ տեսեալ զայս ամենայն վարդապետին Յովհաննու՝ ել 'ի վերայ բարձր բլրի միոյ և անէծ զքաղաքն . կրկնեաց ծունր ասելով . Տէր , այլ ոչ լինիմ երաշխաւոր . այսուհետեւ զոր ինչ կամիս՝ այնպէս արա : Եւ յանկարծակի էջ սաստիկ բարկութիւն յԱստուծոյ , և սկսաւ քաղաքն շարժիլ և տապալիլ պարսպացն : Եւ զայն տեսեալ ամենայն որ՝ ստէպ ընթացմամբ փոյթ ընդ փոյթ բուռն հարեալ 'ի ձեռաց ընտանեաց և զաւակաց իւրեանց՝ և տարագէտ ելեալ վտարեցան . թողլով զքաղաքն և զեկեղեցիս և զոսկէզօծ պալատս և զծաղկաւէտ գաշտս իւրեանց , որպէս փախստական)) :

ԼԱ.

ԼԵՒՈՆ ՎԵՐՋԻՆ

29 Նոյեմբեր, 1393.

Ա.

Ամենայն Հայազգի որ Բարիզու քով Ս. Դիոնեասի աբբայարանի տաճարին այց ելնէ և իջնէ անոր տապանատունը, չիկըրնար առանց մեծ և խոր մտադրութեան չտեսնել քնարան մը (Թագաւորի, Թագիւ, Խաչիւ և առիւծով, և վահանաւ մը՝ յորում քանդակեալ են նշանք Թագաւորութեան Հայոց և Երուսաղեմի և Լիւսինեան տան: Աչք մէկէն կու տեսնեն այս խորագիրս, Cy gist Lyon, Roy d'Arménie. (Աստ հանգչի Լեւոն Թագաւոր Հայոց). և դարձեալ. Cy gist le très-noble et excellent prince Lyon de Lizingne, quint Roy Latin du royaume d'Arménie, qui rendi l'âme à Dieu, à Paris le XXIX jour de novembre, l'an de grace M. CCC. XX et XIII.

III

Այսինքն. Աստ հանգչի մեծատոհմ և մեծապայծառ իշխան Լեւոն Լիզինեան, հինգերորդ աբբայ Լասին՝ Թագաւորութեանն Հայոց, որ աւանդեաց զհոգին առ Աստուած, ՚ի Բարիզ, ՚ի 29 աւուրնոյեմբերի, յամի փրկութեան 1393: Հաս

ուրուագրուած փոքրիկ¹ ծնօտածաղիկ անձն՝ էր յաջորդ և վերջինն հսկահասակ Հայկազանոյ և իշխանազօր Հայպետաց. և աւելի այս նկատմամբ քան թէ իր անուանակցաց մէջ յեախն ըլլալուն համար՝ կու վայելէ իրեն կոչուիլն ՎԵՐՋԻՆ: Իր անունն այլ ըստ իմաստին կրննայինք կերպարանել ծեր Առիւծ մը՝ վատած թաթերը զինուց և վահանաց վրայ գրած և ընկած, բայց առիւծաբար ընկած. որուն խորշումեալ և կանձեալ յօնքն ու կիսաբաց աչերն՝ ոչ անվախ իրեն նայել կու տան:

Լևոն Ե կամ Զ դասեալ ՚ի կարգի Ռուբինեան պարոնաց և թագաւորաց Կիւլիկիոյ Հայոց, վերջինն եղաւ 150ի չափ Հայպետաց կամ ազգապետաց Հայոց, որոց կէսն թագաւորական պատիւ և անուն այլ կրեցին, կէսն առանց այդ անուան և թագի՝ մեր ազգին գլխապետք եղան, կատարեալ 40 դարուց միջոց: Այդաց դեռ չձեւացեալ կամ չծաղկեալ կոկոնակերպ նահապետաց հետ, երբ մեր նահապետն՝ Հայկն՝ ելաւ ՚ի նոյաբնակ երկրէն, Քամայ բռնաւոր թոռան հետ երթալով ՚ի Սենաար, յարեթական գնդի մը գլուխ կեցած, հաւատարմագոյն ժամանակագրութեան թիւն էր 2625 տարի Քրիստոսէ առաջ. երբ Լևոն Զ Քամայ ցեղին պայազատական աթոռոյն իշխող Նգիստացի սուլտանին գէմ՝ մինչեւ ՚ի յեախն հընարս կուռելով ՚ի վերայ թագաւորութեան և անուան Հայոց՝ գերի ընկաւ, և բաղմուտ թիւնք Հայոց թողեալ զյեախն հայրենիս՝ օտարական գնացին յարեմուտա, Քրիստոսի թուականն էր 1375. այս երկու թուոց դումարն կ'ընծայէ ողջ ամբողջ 4000 տարի: Չորս հազար տարի ազգի

¹ Թերևս փոքրկութեանն համար կամ գգուանօք Lyonnet այլ կոչուէր ՚ի Փռանկաց:

մը ինքնանուն և քիչ շատ ինքնիշխան ստացազտ
տուժեան՝ ՚ի մէջ հին և նոր ազգաց . — բայձախան
էր այդչափից ազգի մը համար՝ ՚ի չափս Նախա-
խնամողին ազգաց և ազանց, որ մարդկան ստեղծ-
մանէն մինչև ցայսօր ձգուած ժամանակի մշա-
խաղաց կամարին մեծագոյն մասին վրայ՝ լարած
և շարած է Հայոց ազգապետութեան գիծը, որոյ
հաւասար շատ քիչ ազգաց գիծք կ'երևին: Այն
գիծն՝ թերևս օտարաց համար աննշան և ազօտ է
այսօր . բայց Հայ աչաց լուսանշոյլ և անջինջ գիծ
մ'է . կարմիր-կանաչ կամար մը՝ որոյ գլուխն ՚ի
լեաւն Մասիս, և վերջքն յամուրն Սիս . մէկուն
քով Հայկն կանգնած, միւսոյն՝ Վեոն ընկած: Յա-
ւաջ քան զՀայկն՝ դեռ ժողովրդոց զանազանու-
թիւն չկայ, չկան ազգք և լեզուք . յետ Վեոնի ա-
մենայն ազգք և իշխանութիւնք՝ դեռ երեկուան
բաներ են յաչս Հայոյն . Հայն իր ազգային ինքն-
իշխանութեանը վերցուելէն վերջն այլ, իբրև լե-
զու և կրօնք՝ ունի ստացազատութիւն մը, ունի ո-
րոշ տեղի և բարակ գիծ մ'այլ ժամանակին կա-
մարին վրայ . ունի դոնէ դեռ եկեղեցական հարս-
տութիւն մը, որ կրնայ ձգել և յարատեւել ըզ-
հին Հայպետութիւնը, քանի որ լեզուն և ծէսն
մնան ՚ի վերայ երկրի . յուսամք թէ ցորչափ մը-
նայ և երկիրս:

Վեոն վերջին՝ Հայոց հարստութեան ետքինն
ըլլալուն, իրմով գրեթէ մեր ազգն և աշխարհն
այլ աննշան մնալուն համար, դարձեալ, իր օտար
ցեղէ ըլլալովն և օտար երկրի մէջ վախճանելովն,
և իշխանութեանն ատեն փայլուն և փառօք յի-
շատակներ չթողլուն համար, չի կրնար մեծ սիրե-
լութիւն մը ձգել ազգապանծ Հայոց վերայ . բայց
իբրև թագաւոր Հայոց, և սիրող և կռուող Հայ
փառաց և սնուան վրայ, իբրև քաջութեամբ և
երկայնամտութեամբ և առ հարկի գերի ընկ-

նող. — իբրև անարատ քաղաքավարութիւնսն՝ ան-
նող 'ի թագաւորութեանն և յետոյ, ևս և իբրև
ազնիւ, ողորմած, բարեպաշտ, հնարագէտ, մե-
ծաց և փոքունց և թագաւորաց և աղքատաց՝ սի-
րելի անձ մը, — միանգամայն և իբրև քիչ մը քո-
ղաւոր խորհրդասպատ (mysterieux) անձ մը, և
տարօրինակ բաղդի հանդիպող մը, արժանի ե-
ղած է և ազգիս մտադրութեան և սիրոյն. հայ-
կական յուշոյն մէջ խորատխալ անուանց մէկն է
վերջինն Լևոն:

Ընդհանուր պատմութեան կամ մարդկութեան
նկատմամբ այլ նշանաւոր, կամ թէ աւելի որոշ
ըսենք, նշանաբազդ անձ մ'է Լևոն. և բազմատե-
սարան վիպասանութեան մը առիթ ըլլալէն աւե-
լի, կըրնայ մեծ բարոյական պատկեր կամ վար-
դասպետութիւն մ'ընծայել շատ դաս մարդկան,
եթէ ուղէ մէկն ուշիւ քննել և նկարագրել իր կե-
նաց ծանօթ պարագաները: Լևոն Ե ('ի կարգի
համանուն թագաւորաց մերոց Ռուբինեանց, և
Զ 'ի կարգի պարսնաց և թագաւորաց), այն տա-
րաբաղդիկ իշխանաւորաց և աւագաց մէկն է՝ որ
յետ ընկնալու իրենց բարձէն և բաղքէն, աւելի
հանդիստ և հարուստ կ'ըլլան, և աւելի անուանի
և յիշելի: Այս երկու յատկութիւններն այլ ու-
նեցաւ մեր վերջին թագաւորն իր տարագրութե-
նէն ետև. Հռովմայ պապն, Սպանիոյ, Գաղղիոյ
և Անգղիոյ թագաւորք, իրենց երկիրներուն մէջ
առատապէս տուին իրեն քաղաքներ, պալատ-
ներ, դանձեր, պատիւներ. և որչափ ապրեցաւ՝
միշտ իրենց բարձակից, եղբայր և համհիրակ սե-
պէին, և արքունի մեծամեծ հանդիսից մէջ վերա-
գոյն աթոռներուն մէկը անոր կու տային: Ին-
չուան հիմայ թէ իր և թէ իրեն պաշտօնէից հա-
մար արուած շատ հրովարտակներ կու գտուին զի-
ւանատանց մէջ. իր կենաց վերջի տարիներուն օ-

րադիրը, մահը, կտակը, կտակին մուրհանները պահուած են. և յայանի մնան գերեզմանն, մահարձանն և կիսանդրին¹, գրեթէ աւելի քան զամենայն թագաւորաց մերոց: Հոս միանգամ այլ կու տեսնեմք աշխարհիս ընդունայնութեան բարոյականը. որ շատ հեղ մեծամեծ մարդկանց՝ միայն կամ հազիւ և կամ ոչ իսկ գերեզմանը կու թողու յեանոց. այսպէս մեզի այլ մեր 4000ամեան հայպետաց յիշատակարանքը գրեթէ բոլորովին ծածկելով մեզմէ՝ անոնց վերջնոյն գերեզմանը միայն յերևանի թողած է, աշխարհիս ամենածանօթ քաղքին մէջ, ՚ի խորհրդածութիւն իմաստասէր մտաց և քաջազգած սրախ:

Բ

Որչափ ծանօթ է Վևոնի կենաց խաղաղ արևմուտքն, այնքան անծանօթ է արևելքն: Իբրև տասնամեայ թագաւորութեանն ատեն ինչէր ըրաւ (բաց ՚ի քանի մը դժբաղդութեանց), ինչով այգպէս ընարելի և հաճելի եղաւ Հայոց. թագաւորութենէն առաջ ՚նչ կ'ընէր, սւր էր, որոյ որդի էր, — ամենն այլ դեռ անծանօթ են մեզի, բայց ՚ի ցեղէն կամ տոհմէն: — Յայանի է քեզ, Հայկակ, որ մեր Վիւլիկիոյ իշխանքն նախ Պարսկոյն մամբ պայազատեին՝ սկսեալ ՚ի Ռուբինէ ազգականէն Գագկայ վերջին Բագրատունեաց թագաւորի, որոյ անուամբ և Ռուբինեանք ըսուեցան. և որոյ որդիքն ինչուան հինգ վեց պորա, 140—150 տարի իշխանապետեցին, ինն կամ տասն անձինք, որոցմէ իններորդն՝ Վևոն Բ առաջին թագաւոր եղաւ Հայոց, և արու զաւակ չունելով՝ ժառանգ և յաջորդ թողուց իր Զապել զուսորը:

1 Ի թանգարանին Վերսայլի:

ասոր հետ պսակուեցաւ Հեթում Բ' (պիղէ Հեթմեանց, 'ի բնէ Արծրունի ցեղին. և ասոր պայազատութիւնն այլ տեւց իբրև 120 տարի՝ իրմով չորս ազգ և 8 կամ 9 պայազատ թագաւորոք. որոց վերջինն եղաւ Լևոն Գ կամ Ե, մեռեալ յամի 1341, չթողով արու զաւակ: Թէ այս և թէ տէրութեան տկարանալուն պատճառաւ (վասն մեծի թշնամութեան և անդադար պատերազմաց Նգիսպոսի սուրտանաց), ասկէ ետև Հայոց թագաւորութեան ժառանգութիւնն այլ, կարգքն այլ չփոթեցան. և քանի մը տարի անյաջողութեամբ թագաւորեցին Լևոնի հորաքեւորդիքն Կոստանդին-Յովհանն (Ճուան) և Կուխտոն կամ Կի, որք 'ի հօրէ գաղղիացի էին 'ի Լիւսինեան տոհմէ (յորմէ էին և թագաւորքն Կիսրոսի և Էլիսանք Տիւրոսի). և իբրև անհաւատարիմք ազգային օրինաց Հայոց՝ 'ի մահ գատապարտեցան. և անոնց տեղ գրուեցաւ (1346) Կոստանդին Գ, որ թէ 'ի հօրէ և թէ 'ի մօրէ Հայոց թագաւորաց կողմնական գծերէ իջած էր. և թագաւորեց զգօնութեամբ գժար ժամանակի մէջ մինչև 'ի 1364-5: Իր երկու որդիքն կու յիշուին, Օշին՝ ծնեալ 'ի 1338 և Լևոն՝ յառաջ քան զ'1345: Ինչո՞ւ ասոնք չյաջորդեցին իրեն. – անտարակոյս կարծօրեաց մեռած պիտի ըլլան. կամ ըստ ոմանց՝ Լևոն թագաւորած է, այլ մէկէն Նգիսպացւոց գէմ պատերազմի մէջ բռնուած և թունով կամ խեղդով սպանուած՝ հաւատքը չուրանալուն համար: Այն քան մթին մնացեր է այս բանս, որ շատ ժամանակագիրք և ոչ այս Լևոնի անունը գիտեն¹. –

¹ Սխալին քանի մը նոր հայաքնին Եւրոպացիք՝ որք զԿոստանդին Գ լատինացի համարելով՝ հօրը Պաղատին կոչուելուն համար, այս երկբայական Լևոնը և մեր Լևոնը կու նոյնացընեն. այսինքն զվերջինն Լևոն 2 որդի կ'ըսեն Կոստանդին Գ:

յայտնի նշան մեծ շիտթութեան ժամանակին և անհանգիստ պատերազմաց և հալածածնաց, որ յես մահուան Կոստանդինի Ղի մինչև 'ի թագաւորութիւն մեր վերջին Լևոնին տևեցին: Այն խառնակ միջոցին՝ թերևս ուրիշներ այլ թագաւորած ըլլան, ինչպէս յիշուի և Կոստանդին մը, որպէս թէ թոռն ('ի մօրէ) Ե Լևոնի և որդի Հեթմոյ իշխանի մը: Այսպիսի բանաբարութեան ատեն բնական էր որ Լուսինեանք այլ թէ 'ի վրէժ սպանման իրենց երկու երեք տոհմակցացն, և թէ իրաւամբք ժառանգութեան՝ ջանային Հայաստանի թագը ձեռք ձգելու: Այսպէս այլ ըրաւ՝ ցեղին գլխաւորն՝ Պետրոս Ա թագաւոր Կիպրոսի, որ բազմութեամբ նաւուց եկաւ Երեք ծովերեայց Կիւլիկիոյ և նուաճեց զչասս 'ի պարոնայց. յորոց ոմանք ասոր, ոմանք ուրիշներու կողմնակից կ'ըլլային. իսկ հայրապետն Հոովմայ (Ուրբանոս Ե) գրեց առ իշխանս և առ ուխտ եկեղեցւոյն Հայոց (1365, ապրիլ)¹ որ թողուվ զուրիշները՝ թագաւորեցընեն զԼևոնս այս (վերջին), զազգական Պետրոսի թագաւորի. որ թէ իրաւամբք մեր ձաւոր էր թագին և թէ արդեամբք վարուցն: Հայք հպատակելով հարկին և խրատուն՝ թագեցին զԼևոն, նոյն կամ յաջորդ տարին. որ ինչպէս իր ասպանագրին վրայ կարդացինք 'ի սկզբան՝ հինգերորդ Լասին թագաւոր կոչուի Հայոց. ըսել է որ բաց 'ի ճուանայ և Կուխտոնէ՝ երկու ուրիշ Լասինք այլ թագաւորած են, որոց մէկն թերևս սեպուի իրենց Պեճանդ եղբայրն, նոյնպէս սպանեալ 'ի Հայոց, միւսն այլ Պետրոս, և կամ թէ Փիլիպպոս առաջին փեսայն Զապելի թագուհւոյ, զստեր մեծին Լևոնի, որ նոյնպէս Հայոց և իր

¹ Տես զնամակն 'ի Պատմ. Հայոց, Գ. 555:

խոստման անհաւատարիմ՝ ըլլալով՝ քանակի մէջ մեռաւ: Թողունք այս խնդիրը և գանք 'ի Լեոն:

Չոս ոմանք 'ի մերոց փոքր պաամըչաց՝ կոչեն որդի Բէյլի, այսինքն (prince) իշխանին, — որ անդուոյ... Անտարակոյս է Կիպրոսի Լիւսինեան¹ Թագաւորաց հետ մերձաւոր ազգակցութիւնն, ինչպէս վկայեց Քաջանայապետին Թուղթն վասն Պեարոսի Թագաւորին. որոյ որդին Յակոբ Ա՛ (եղբայր Բ Պեարոսի) յետ մահուան Լեոնի Զ՝ ինք զինքը Հայոց Թագաւոր անուանեց իբրև էրբոբտ աստիճանի ժառանգ նորա: Թէպէտ 'ի հօրէ Լատին կամ Գաղղիացի, հաւանելի է թէ 'ի մօրէ Հայ էր, ինչպէս Ճուանն և Կուխտոն. և կ'երևի թէ 'ի Կիւլիկիա այլ կեցած էր իր մայրենի արքայազարմ Հայոց քով, և ընտանի ու սիրող անոնց կարգաց, օրինաց և լեզուին. գոնէ Թագաւորութեան ատեն հայերէն օրինօք և պաշտօնէիւք կը վարէր.

¹ Լիւսինեան ազնիւ տոհմն (որ հիմայ մարած է) Գաղղիոյ Բուադիէ գաւառին Լիւզինեան գղեկէն առած է անունը. հնագոյն տոհմապետն կու յիշուի 'ի ժ դար: Փրոնականաց ռաժիկն անապաշտութեամբ կամ աւանդութիւ կ'ընդունին Մելիւզին անուամբ վհուկ մը կամ Յաւերժահարսն, որ իր հայրը սպաննելուն համար, կ'ըսեն, ամեն շարաթ օր յօձ կը փոխուէր. իր երկն Ռայիմոնտ՝ կոմսն Բուադիէի իմանալով այս բանս՝ արգիլեց պահեց զնա Լիւզինեան բերդին մէջ, ուր մինչև հիմայ մնացեր է կ'ըսեն: Մեր Լեոնի ժամանակակից Գաղղիացի մը Ժան ա՛ Առա (Jean d'Arras) անուանի վիպասանութիւն մը գրած է (յամի 1587-1594) Mélusine կոչմամբ, յորում կու պատմէ Լիւզինեան գղեկին սկզբնաւորութիւնը, Մելիւզինայ դէպքը, և իր երկու անդրանիկ որդւոց մէկուն Թագաւորելն 'ի Կիպրոս, միւսոյն՝ որ Կիւսն կ'ըսուէր՝ 'ի Հայս. որով անշուշտ կ'ակնարկէ 'ի Կուխտոնն Թագաւոր Հայոց. և ասոր որդւոց մէկն այլ, կ'ըսէ, երկայն ատեն Թագաւորեց 'ի Հայաստան, և վրան սուտ մուտ բաներ կու պատմէ, որպէս թէ յականատեօից լսած ըլլայ:

այսպէս հաւանորէն Վեոնի կիկնն այլ Մարկոսի
 գշտոյն, որ Մաճարաց թագաւորին ցեղէն էր, և
 ազգական Փիլիպպոսի Տարենայ իշխանին՝ ա-
 բեւեղի կայսր անուանելոյն:

Գ

Վեոն թէ և հանճարեղ և սրաաշահ մարդ էր,
 բայց Կիւլիկիոյ գրեթէ քայքայեալ թագաւորու-
 թիւնը յոսին պահելու համար՝ իրմէ վեր և իրմէ
 դուրս այլ ոյժ և հնարք պէտք էր, որ չչտուե-
 ցան. և գրեթէ անկարելի այլ էր այն նուազեալ
 թագաւորութիւնը կործանմանէ ազատել. վասն
 զի մէկէն աւելի զօրաւոր թշնամիք կամ հակա-
 աակք կային անոր: Նախ այլազգեաց թշնամու-
 թիւնն, որոց գլխաւորք էին Եգիպտոսի և Ասս-
 րուոց սուլտանքն. ասոնց թշնամութիւնն կամ ո-
 խութիւնն հին և արմատացեալ էր: Կիւլիկիոյ
 գիրքն այս կողմանէս վանագաւոր էր մեր Ռու-
 բինեանց. որովհետեւ մէկ կողմէն դրակից ունէին
 (առեն մը) Ղօնիայի հզօր սուլտանները, որ Փոքր
 Ասիոյ մեծ մասին տիրած՝ միայն մեր Հայոց Պա-
 րոններէն կ'արգիլուէին ինչուան Միջերկրականին
 եղերքը ձգելու իրենց իշխանութիւնը. մէկ այլ
 կողմէն՝ ինչուան այն ծովեղերքը կը հասնէր Ե-
 գիպտոսի սուլտանին զօրութիւնը, շատ հեղ Ա-
 սորուոց կողմէն, երբեմն այլ նաւով յարձըկելով
 'ի Կիւլիկիա: Առաջին պարոնայքն և թագաւորքն
 մեր շատ հնարագիտութեամբ և քաջութեամբ
 դէմ կեցան Իկոնիացւոց, ինչուան որ Հեթում Ա.
 յաջողեցաւ թաթարաց զանին օգնութեամբ տը-
 կարացընել անոնց իշխանութիւնն այլ, Բաղտա-
 տայ վասն այլ: Եգիպտոսի կողմէն այլ բաւական
 ապահովութիւն ունէին մերքն, քանի որ Լաւինք
 Երուսաղէմի կու տիրէին և Ասորուոց ու Պաղես-

տինուռ մէջ իշխանութիւննին կու պահէին: Իսկ երբ անոնք վերցուեցան, և Թաթարք այլ կէս մը իրարու մէջ բաժնուելով, կէս մը մահճատական կրօնքն ընդունելով՝ իրենց վախը և ուժը կորուսին, Եգիպտոսի սուլտանք երբեմն անոնց հաւասար գիւմամարտ կ'ելնէին, երբեմն հաշտութիւն և միաբանութիւն կ'ընէին, որով մերոնց վիճակը կասկածելի կ'ըլլար: Իսկ երբ այս թի գարուն կիսէն ետև Թաթարք գրեթէ բոլորովին քաշուեցան յարևմտեան Ասիոյ, և Օսմանեանց նախահարքն սկսան յառաջ գալ հանգարտօրէն տիրապետելով, Եգիպտոսի սուլտանք հանգերձ Գամասկոսի սուլտաններով (որք երբեմն մէկ իշխանութեան տակ այլ կ'ըլլային), առաջին հզօր տէրութիւն եղան Ափրիկէի և Ասիոյ սահմանակից կողմերը, որոց մէջ կը փակուէր Վիւլիկիա:

Ասոր ամբուլութիւնն էր մէկ մը ծովն, մէկ մ'այլ ծովային քրիստոնեայ տէրութեանց օգնութիւնն և անոնց հեռաւոր նպաստն. բայց Հայք բաւական նաւային ոյժ չունելով՝ շատ հեղ չէին կրնար այլազգեաց նաւատորմիզը վանել, անով շատ անգամ իրենց մեծ և ամուր նաւահանգիստն Այաս անոնց ձեռքն ընկաւ և աւերեցաւ. Քրիստոնեից կողմէն այլ շատ օգնութիւն չգտան. վասն զի ոմանք (Վենետիկցիք, Ճենովացիք) իրենց վաճառականութեան զբաղած և շատ հեղ իրարու հապառակորդ և թշնամի՝ մերոնց մեծ շահ մը չէին, թէ ոչ և ինաս. ոմանք այլ (ինչպէս Գաղղիացիք, Անգղիացիք) երբեմն ստակով կ'օգնէին, զօրք խաւրել այլ խոստանային, բայց ոչ երբէք կրօնցան խաւրել, թէ ճամբու հեռաւորութեան համար, թէ իրարու մէջ կռիւ ունենալուն: Հին կտրիճ Հիւրընկալ (Ոսպիթալի) և Տաճարական (Գամբլուն) ասպետքն այլ նուազեր էին, և ոմանք բոլորովին վերցուած հեռացած ՚ի սահմա-

նաց Աիւլիկիոյ. հու մնար եկեղեցւոյ գլուխն որ
 իբրև հայր հասարակաց քրիստոնէից կոչուի թաղ
 Հայոց վրայ. մանաւանդ լաւ տեսնելով որ անոնց
 փոքր թագաւորութիւնն էր բոլոր արեւմտեան
 քրիստոնէութեան նախամարտիկն կամ նախա-
 պարիսպ պատուարն ընդդէմ անքրիստոնեայ տէ-
 րութեանց արեւելից. ուստի թէ եկեղեցւոյ և թէ
 արեւմտեայ թագաւորաց օգուտ էր Հայոց օգնա-
 կան ըլլալն. և այս բանիս համար ոմանք երկայն
 ճառեր և գրքեր այլ գրեցին այն առէն առ Պատին
 և առ թագաւորս. որոց մէկն այլ սեպելու է մեր
 Հեթում թագաւորացն պատմիչը: Բայց ոչ Հայոց
 վերջին թագաւորաց ստէպ ստէպ աղաչանքն և
 զրկած գեսպաննին կըրցան յարեւմտից օգնութիւն
 մը գտնել, բաց 'ի սասակէ, խոստմունքէ և քաջա-
 լերութենէ, և ոչ Պատինն առ նոսա տուած յոր-
 գորն, վասն վերոյգրեալ պատճառաց: Որոց վրայ
 հարկ է աւելցնել քիչ մ'այլ կրօնական խնդրոց
 յուզմունքն Հոովմայ և Սոոյ մէջ, զոր զայրացու-
 ցին պէսպէս սխալ տեղեկութիւնք կամ աւելորդ
 պահանջմունք, յամառութիւնք և հակառակու-
 թիւնք: Ազգերնուս թէ եկեղեցական և թէ քա-
 ղաքական գլուխքն՝ մերձաւորութեամբ, տեսու-
 թեամբ կամ թղթակցութեամբ ընդ զխաւորացն
 արեւմտեայց՝ բաւական խելամուտ եղած էին, և
 իրենց կողմանէ դժարութիւն մը չէին տեսներ
 համաձայն միաբանութեան ընդ արեւմտեայց՝ կա-
 րևոր խնդրոց վրայ, զորս արդէն շատ հեղ ժողո-
 վով այլ ընդուներ և հաստատեր էին. բայց ոմանք
 'ի կանխակարծ և անխելահաս իշխանաց և 'ի ժո-
 ղովուրդէն՝ ոչ միայն գեռ խորշէին յօտարաց,
 մերթ անպատճառ մերթ պատճառաւ, այլ և ի-
 րենց գլուխներէն քաշուէին. ինչպէս որ պատ-
 մութիւնն ցուցնէ դժնդակ դէպքերով այլ: Մեր
 թագաւորքն այլ ինքնիրեննուն բաւական ոյժ

չունեին, երկիրնին մասամբ մը՝ պայազատողանի օրինօք՝ իշխանաց ձեռքն ըլլալով. Աւ Լեւոն (Գ) ՆՅ թում թագաւորաց կարողութիւնն և ճարտարութիւնն այլ չկար՝ որ ինչուան 60000 զօրք դումարեն և դէմ՝ ելնեն թշնամեաց. ուստի պէտք էր հիմայ պաշտպանողական հնարքով՝ ի թշնամեաց փախչիլ, կամ ապաւինիլ ամրոցներու մէջ, ինչպէս որ ըրաւ շաա հեղ մեր Լեւոնն այլ:

Ստիկայ բնականապաւէն կամ օգնական մ'այլ կրնար ունենալ զթագաւորս Կիպրոսի, անոնց ազգակցութեամբն. նոյնպէս Լատինացի ըլլալն և հաւատոց կողմանէ անկասկածութիւնն այլ մեծ օգուտ էր իրեն. բայց ժամանակն զայս այլ բանի չբերաւ. որովհետև այլազգիք Կիպրացւոց այլ թշնամի էին, Պետրոսի յարձակմանն համար իրենց երկիրներուն վրայ. որոյ վրէժն հանել ուղելով Եգիպտացիք՝ յարձակեցան (1366) երկու Լուսինեան թագաւորութեանց վրայ այլ (Հայոց և Կիպրացւոց). որք ոչ միայն իրարու՝ այլ և ոչ ինքն իրենց կըրցան օգնել: Ոմանք կու սեպեն թէ այս Եգիպտացւոց ի Կիւլիկիա վաղելուն ատենն էր՝ որ բազմութիւն Հայոց թողուցին երկիրնին և նաւով փախան Յունաց կողմերը, ի Հաղոս, ի Մելիտինէ, և այլն. Կիպրացիք այլ խրատով Ս. Պատուէն ջանացին հաշտութիւն խօսիլ իրենց կողմն վաղողներուն հետ. և այսպէս երկուքն այլ այս անգամ առանց շաա մեծ մնասու՝ յեա դարձուցին զթշնամին: Անկէ ետքն այլ Կիպրոս իր ծովապատ ամրութեամբն և իր թագաւորաց տարբեր վարչութեամբն ու արեւմտեայց հետ հաւատարութեամբն կըրցաւ դեռ դար մ'ալ զիմանալ այլազգեաց դէմ. բայց Կիւլիկիոյ և Հայոց թագաւորութեան վախճանն մօտեցեր էր իրենց սիներիմ թշնամեաց հարուածներով. որք դրեթէ ամեն տարի յարձակելով հոն՝ սրով և հրով կու

մաշէին կ'աւրէին զաշխարհքը, զիշխանս և բեր-
 դասէրս կու ցրուէին. թագաւորն երթարով կու
 միայնանար, իշխանութիւնն և զօրքն կ'ամփո-
 փուէին. կամայ կամայ կու մարմըրէր 300 տա-
 րուան սուրբինեանց ջահն. ուժով հով մ'այլ բա-
 ւական էր բողորովին անցընելու զայն, և Քրիս-
 տոնէից անօգնական թողած նախապարիսպը՝
 փլցընելու. որոյ հետ Հայոց թագն և ազգապե-
 տութիւնն այլ պիտի ընկնէր ու ծածկուէր:

Սակայն պէտք է խոստովանիլ, մանաւանդ թէ
 հոչակել 'ի պարծանս Վեոնի և 'ի փառս ազգիս,
 որ էթէ իր կողմանէն այլ քիչ մ'անխմտտու-
 թեամբ և թուլութեամբ այն տկարութեանը և
 վտանգին հասաւ, բայց ոչ վատութեամբ և ան-
 ճարակ յուսահատութեամբ թագը և զէնքերը
 թողուց՝ իրմէ շատ ու շատ անգամ զօրաւոր թըշ-
 նամուոյն ձեռքը. և թէպէտ չեմ կրնար այս փա-
 ռաց հաղորդել բոլոր մեր ազգային Կիւլիկեցիս՝
 որք արդէն սկըտեր էին ցրուիլ հեռանալ 'ի Կիւ-
 լիկիոյ (որպէս երբեմն իրենց նախնիքն 'ի Մեծ
 Հայոց, Սելջուկեանց յարձակման ատեն), սա-
 կայն՝ մէկ մասն երկըրցոց հաւատարիմ կեցաւ իր
 թագաւորին, թագաւորն այլ անոնց իրաւանց և
 ազգային պատուոյն: Ոչ միայն պաշտպանողական
 հնարիւք, այլ և դէմագէժ պատերազմով զար-
 նուեցան ընդ եգիպտական և դամասկացի բանա-
 կաց զանազան անգամ, բոլոր Վեոնի տասնամեայ
 թագաւորութեան ատեն. թէպէտ և մէկ կողմէն
 կու տեսնէին քաղաքներնուն այրիլը՝ կ'ապաւի-
 նէին բերդերու, անկէց հալածելու զթշնամին և
 նորէն բնակարաննին շինելու, և երբ բերդերն այլ
 կ'աւնուէին, աւելի ամուր բերդեր ու լեռներ
 կ'ենէին: Այս կերպ կուսիլն, զիրենք ու զհայ-
 րենիքը պաշտպանէն՝ ոչ միայն Վեոնիս ատեն,
 այլ և անկէ առաջ, գուցէ թէ անկէ ետքն այլ

տեւոց . և անշուշտ կէս դար մը քշած ըլլայ Աիւլիւ կեան Հայոց կռուիլն և դիմանալն ընդդէմ գարապիկան սպառնացեալ յարձակմանց Եգիպտացւոց , մինչև խապառ իրենց ցրուլալը ու նուաճիլն :

Գ

Դիպուածներուն վրայ ցաւ մ'այլ սեպելու է այն եաքին և բողբո ծԴ դարուն մերայնոց հանգիւ պածներուն չյիշուիլը յազգային պատմըչաց՝ կարգաւ և ոճով : Մեր պատմըչաց պատուական շարն հոս կու գազրի . յետ Սմբատայ սպարապետի՝ որ Աիւլիկիոյ և իր եղբոր (Հեթմոյ Ս) և անոր որդւոյն պատմութիւնը ժամանակագրօրէն համառօտած է ցվերջին քառորդ ծԴ դարուն , և յետ անոր շարունակողին , յետ Հեթմոյ պատմըչի՝ որ մինչև ՚ի ծԴ դարուն առաջին քառորդը կու հասցընէ զայն , չեմ գիտեր ազգային պատմիչ մը Աիւլիկիոյ տանն և թագաւորաց դործոց , բաց ՚ի քանի մը տարեգիրներէ և յիշատակարանաց , ու քանի մը հեռաւոր վարդապետաց (Մեծ Հայոց կամ Ղրիմու) կարճ ու խառնակ գրուածներէն . որոնց նման խառն և հակասական են արևմտեայց գրուածքն այլ այս գիպաց նկատմամբ : Յաւալի նշանք անհանգստութեան և շփոթմանց ժամանակին ու ստէպ աւերման և աւարման Աիւլիկիոյ : Թէպէտ ես չեմ յուսահատիր որ օր մը անծանօթ պատմիչ մ'այլ յերևան ելնէ այն կողմերէն , մեր յետին թագաւորաց պայծառ կամ խաւարօրերը մեզի լաւ ևս յայտնելու :

Առ այժմ գոհ ըլլանք , Հայկակ , որ գոնէ քանի մը յիշատակագիրք և տարեգիրք մեզի կ'աւանդեն՝ առանց երկար պարագայից , որ ինչպէս քանի մը նշանաւոր և կարիճ ազգաց վախճանին պատահեր է՝ մեծ և ուժով պատերազմով մը

դէմ կենալ հզօր և բռնաւոր թշնամւոյ, և գլխին
 'ի ձեռին ընկնիլ ու նուաճիլ. և ինչպէս թերևս
 հանդիպեցաւ մեր հին Հայկազանց այլ, որոց յե-
 տինն Վահէ երբեմն նիզակակից Գարեհի ընդ-
 դէմ Մակեդոնացւոյն, և յետոյ « ընդվզեալ յԱ. »
 » ղերսանդրէ՝ մեռանի »¹, այսպէս եղաւ մեր ու-
 բինեան հարստութեանն այլ. և ոչ որպէս ՂԱր-
 շակունեացն՝ իշխանաց վատթար անձնադատու-
 թեամբ և տիրանենդութեամբ, կամ Բազրատու-
 նեացն՝ պէսպէս մտանութեամբք:

Յիշատակագրաց զրուցքէն կ'երևի թէ Լևոն
 չորս հինգ այլ և այլ անգամ ու տարիներ զար-
 նուած է Եգիպտացւոց հետ, և մեծ պատերազմ
 մ'եղած է յամին 1369, յորում Եգիպտացիք ա-
 ռաջնորդութեամբ եղբօր սուլթանին՝ Շահարու-
 լուի՝ Վիւլիկիոյ շէրանց դժուար անցքերէն ներս
 մտան. Լևոն իրեն նիզակակից և սպարապետ զօ-
 րաց ունեցաւ անձ մը, որոյ անունն անգամ ան-
 ծանօթ և անսովոր է բոլոր Վիւլիկեցւոց պատ-
 մութեան մէջ, և սովորազոյն է Վրահայոց ու
 մանաւանդ Օրպելեան տոհմին մէջ (ԺԱ-Գ դա-
 րերուն). — Լիպարիտ յեաին սպարա-
 պետ է Հայոց, վարդանանման քաջութեամբ և
 նահատակութեամբ. որ իր տիրոջ գիմաց Հայ
 հայրենեաց և թագին վրայ կուուելով մինչև 'ի յե-
 տին շունչն՝ յաղթութեամբ յառաջեց թշնամեաց
 խումբերուն մէջ, և հոն ծածկուեցաւ նետերու
 հարուածոց տակ. իր մահն՝ յաղթութիւնն այլ
 հեաը տարաւ. հարկ եղաւ որ յեա քաջուի Լևոն
 իր բանակին մնացորդովը, և հաշտութեան պայ-
 մաններով՝ այն անգամ այլ յեա դարձրնէ Լի-
 պարիտայ սրէն տպրող թշնամին:

Ինչպէս այս պատերազմիս և ուրիշներուն գէպ-

1 Խորենացի, Ա, ԼԱ:

քերն այլ չիսպատմեր մեզի ազգային գրիչն այս-
պէս և Լիսպարիայ քաջագործութիւնքն ու հը-
նարքն. սպատմութեան մէջ փայլակի մը պէս կ'ե-
րևի և կ'անցնի Լիսպարիտ, բայց նախախնամու-
թենէ ծագեալ՝ պայծառ և բարեբաստ փայլակի
մը պէս. բարեբաղգարար սպամբջին համառօտու-
թիւնը կամ լուութիւնը՝ երկբայութենէ և տա-
րակուսէ կ'ազատէ և կու հաւատարմացնէ, կու
հաչակէ, կ'անմահացնէ ազգային երգիչն. - օրհ-
նեալ ըլլայ ¹. որ հեռեեալ գովք կամ ողբս գրեր
է՝ հայրենասէր, կտրիճ և տեղ տեղ (միջին չորս
տունքն) բանաստեղծական ոգւով: Հայկակ, կար-
գա՛, և գոհացիր:

Հոգւովըդ սուրբ ես եւ ամբիժ.

Ձքեղ էր ընարեալ Տէր ի յերկնից.

Պարծանք եղեր քրիստոնէից,

Ո՛վ մեծ հըզօր քաջ Լիսպարիա:

Անձամբըդ քաջ Սամիսոն էիր.

Յորժամ ճօշանըդ հագնէիր՝

Թուրքն ի յահէգ դառնար մօտիր.

Ո՛վ մեծ հըզօր քաջ Լիսպարիա:

Արեգական նրման պայծառ,

Երեսըդ ըյս էր կամար.

Բարբըդ բարի, խօսքըդ շաքար.

Ո՛վ մեծ հըզօր քաջ Լիսպարիա:

Բնութեամբ բարի դէմ ազբատաց,

Լըսող էիր վարդապետաց.

Քո բանդ՝ յամեն երկիր գոված.

Ո՛վ մեծ հըզօր քաջ Լիսպարիա:

Ձանձնըդ տըւիր վասն օրինաց.

Մէն կանգնելով հազրի դիմաց.

¹ Երգոյս հեղինակն է աշխոյժ երգիչն Յովհաննէս Թլկուրանցի, որ և Սոյ կաթուղիկոս եղաւ ԹԵ զարուն վերջերը (1489-1525):

Քո սուրբդ շատ սրտեր երաց .

Ո՛վ մեծ հրգօր քաջ Լիպարիա :

Դու հազարաց դէմ պահասան .

Մարդ չէ տեսեր քեզիկ նրման ,

Այս հողածինքս որ յերկրի կան .

Ո՛վ մեծ հրգօր քաջ Լիպարիա :

Սրայ երկրիս աստղ լուսատու ,

Կանգնող էիր յամեն ժամու .

Թուրքն ի յահէդ սարսէր մահու .

Ո՛վ մեծ հրգօր քաջ Լիպարիա :

Սյն չար պահիկն որ քեզ հասաւ՝

Քեզի օգնող չըկայր բընաւ .

Անձնըդ՝ կարմիր գոյն ներկեցաւ .

Ո՛վ մեծ հրգօր քաջ Լիպարիա :

Ձայն չարաչար մահն որ տեսար ,

Կսկիծ է մօրն որ դուն ծընար .

Աւաղ ըզքեզ բերան հազար ,

Ո՛վ մեծ հրգօր քաջ Լիպարիա :

Սրայ երկրին պաղչա ու ծառ ,

Գոյնք ի գունաց ծաղկունք որ կայր՝

Հառաչանօք առին զիրար .

Ո՛վ մեծ հրգօր քաջ Լիպարիա :

Կաթողիկոս եւ վարդապետ ,

Սուրբ քահանայք ամենն ի հէա՝

Շատ արտասուօք սրտերն երեա .

Ո՛վ մեծ հրգօր քաջ Լիպարիա :

Հիւսիսային հողմըն հիմիկ՝

Սարգիս՝ յիշող եղաւ քեզիկ ¹ .

Դուն սիւն էիր Հայոց՝ մեզիկ ,

Ո՛վ մեծ հրգօր քաջ Լիպարիա :

Է՛ Աստուծոյ անունն օրհնած

¹ Կու յիշէ Ս. Սարգսի համար շարականին ըսածն .

« Աւետաւոր Հայոց մեծաց՝ դիմեալ ՚ի մէջ երկրի՚ի հիւսիսոյ , հողմե հարաւոյ » . և այլն :

Որ անըսկիցքն եւ անվախճան, յհարմարեալ
 Որ ուժ երեւա քաջ Լիպարաբին

Եւ զօրացոյց զիւր սուրբ ծառայն :

Ի սուրբ Սարգիս քաջին նրման ,

Ի սուրբ Թորոս , ի սուրբ Վարդան

Քան ըզՄուշեղ այլ խիստ յաղթող

Քան ըզՏրդատ Հայոց արքայն :

Պատերազմիլ եկիր հափայն (?) :

Ամեն տարի տասն ու քրսան .

Ինքն ըզԹուճան հալածաներ

Արիւն հաներ գետեր Ձիհան ¹ :

Ե

Լիպարիտայ նահատակութենէն երկու տարի
 ետե նորէն յարձակեցաւ սովորական թշնամին
 յանօգնական երկիրն Կիւլիկիոյ . Լևոն իր մնա-
 ցեալ սահաւաւոր պարոններով և զօրքերով գէմ
 էլաւ իր պարաքը կատարելու , և գոնէ ուշացը-
 նելու կամ պակսեցընելու անոր չարիքը , երբեմն
 զարնուելով երբեմն փախչելով . մինչև սախա-
 ցան այլազգիք՝ ոմանք անոր ետեկէն ընկնիլ և հա-
 լածել , և ոմանք անոր թագաւորական քաղաքը
 պաշարել . զոր և առին յետ երկար ընդգիմու-
 թեան և սով ձգելու , և շատ աւարով ու այ-
 րելով՝ քաշուեցան անկէ և ուրիշ քաղաքներէ
 ու բերդերէ : Լևոն այլ սախալուեր էր ա-

1 Կ'երեկ թէ երգիչն գեո կու շարունակէր . մնք այս-
 շափս գտանք : — Վերջի երեք տան շէնքն կամ ոճն տար-
 բեր է առջիններէն , իրբև յորդորակ կամ վերջաբան : Եւ
 քի տան առջի տողի ետքի բառն անձանօթ է . իսկ ի-
 մասուն է , ամեն տարի տասն քսան անգամ պատերազմի
 կ'ենէր , բիւրբ կու հալածէր , և արիւն կու թափէր Կիւ-
 լիկիոյ ծանօթ ձիհան գետոյն պէս յորդառատ :

մութ անդ մը ապաստանելու . ուր և պահուց-
 տած մնաց , կամ 'ի գընդէ թշնամեաց շարեալ , և կամ կասկածելով անոնց դարանա-
 կալու թենէն : Այս ծածկուիլն երկար և տա-
 րևոր ատեն քշած կ'երևի . և ուր և ինչ ըլլալն
 մինչև հիմայ իսկ անծանօթ մնացեր է . այնպէս
 որ այն ատեն՝ աներևոյթ եղած , կամ մեռած կո-
 րած կարծուեցաւ . մինչև նոյն ինքն թագուհին
 Մարիամ յուսահատած էրկանը կեանքէն , այ-
 րաբար և տիրաբար սկսաւ մտածել աշխարհքին
 և ազգին փրկութիւնը : Այնքան արժանացաւ
 տիկնութեան ազգի և մայր հայրենեաց ըսուելու ,
 որքան որ դժուար առ թի և ժամանակի մէջ կու-
 ջանար ապրեցընելու զազգն և զերկիրն : Մարիամ
 այլ փառօք և քաջութեամբ եղաւ վերջին թա-
 գուհի Հայոց : Թորհրդակցութեամբ հաւատա-
 րիմ իշխանաց՝ դեսպան զրկեց զՅովհաննէս արք-
 եպիսկոպոսն Սոյ (որ սովորաբար արքունի քար-
 տուղար էր) և զՄանուէլ ոմն աղնուազգի աս-
 պետի որդի , առ Փիլիպպոս խնամին իւր 'ի Սիկի-
 լիա , և առ սրբազան հայրապետն Հռովմայ Գրի-
 գոր Թ , իմացընելով Ալուիկիոյ վտանգաւոր վի-
 ճակը և օգնութիւն խնդրելով , նոյնպէս Փիլիպ-
 պոս այլ գրեց առ Պապն ապաշէնելով որ հայրաբար
 հնարի օգնելու Հայոց թագուհւոյն :

Պապն տեսնելով արևմտեայ տէրութեանց
 խառն և խռովեալ վիճակը՝ տարակուսեցաւ . 'ի
 վերայ այսր ամենայնի անհոգ չեղաւ գրելու առ
 դուքսս Վենետիոյ և Ճենովայ , և առ կարգա-
 պետս ասպետաց Երուսաղէմի և Հոռոսի , որ
 ձեռքերնէն եկածին չափ օգնեն Հայոց . նոյնպէս
 Սնախոքայ անուանեալ իշխանին այլ գրեց (որ
 այն ատեն Վիպրոսի թագաւորութեան խնամա-
 կալ էր) , խնամ ատնելու իրենց խնամի Հայոց
 թագուհւոյն . Փիլիպպոսի այլ խրատ տուաւ , որ

գրէ և յորգորէ զԼուսավիթի Թագաւորն Մաճա-
ռաց՝ օգնելու իրենց ազգական Թագուհւոյն Հայոց:

Այս օգնութիւններէն աւելի ապահով օգնու-
թեան հնարք մ'այլ մտածեր էին Հայք, որոց
գեասպանն՝ արքեպիսկոպոսն Սոյ՝ խնայուց Պա-
պին. և էր արեւմտեայ Թագաւորազանց մէկը փե-
սայացընել Մարիամայ, որ գոնէ իր հայրենի եր-
կրին ոյժը՝ օժիտ բերէ Հայոց Թագուհւոյն: Ա-
սոր արժանաւոր դատեցաւ Պասին՝ զՈթոն գուբ-
սըն Պրուհզուիքայ. որ կտրիճ և լաւ անձ մ'էր,
միանգամայն և ազգական շատ ազնուաց: Քրեց
առ սա Սրբազանն. իսկ արքեպիսկոպոսն Սոյ՝
ուղեց անձամբ այլ երթալ խօսիլ հետը, որպէս
զի եթէ չյաջողի՝ ուրիշ մ'ընտրէ և խնայընէ Թա-
գուհւոյն: Ոթոն՝ ուրիշ ակնկալու Թագուհւոյ
մը խոստացեր էր սիրաբ, և փեսայացաւ Նեա-
պօլսոյ գշխոյին. բայց Պասին դարձեալ իրեն յոր-
գորական պարտք դրաւ՝ գոնէ յօգնութենէ չզր-
կելու զգշխոյն Վիւլիկիոյ: Այս յորգորեալ օգ-
նութեանց մէկն այլ չհասաւ Հայոց. Իտալիոյ
երկու մեծ ծովազօր դքսութիւնքն՝ որք մերոնց
մերձաւորութեամբ և վաճառակցութեամբ ամե-
նէն աւելի կրքնային յուսալի ըլլալ, իրարու հեռ-
կուուելով՝ ոչ միայն ձեռք չաուրին Հայոց, այլ և
անոնց ամենէն մերձաւոր և բնական օգնականը՝
զՎիսպրացիս այլ զբաղեցուցին, Վենետիկեցիք դաշ-
նակցելով զանոնք ընդդէմ ճենովացոց: Մարիա-
մայ նոր փեսայ այլ պէտք չեղաւ. իր յանկարծ
աներևութացեալ Թագաւոր ամուսինն յանկարծ
այլ յերեան ելաւ, այն խորհրդաւոր վերջին
Լեւոնն՝ որպէս Արայն կամ Էրն հայկազունն՝ ի մե-
ռելոց վերագարձեալ. և անգամ մ'այլ մըրկա-
պատ երկնքէ՝ արև ծագեց Վիւլիկիոյ:

Բայց այս արևս արդէն խոնարհեր և մօտեցեր
էր ի մուսա: Հազիւ երկու կամ երեք տարի այլ

մնաց Լևոն 'ի վերայ գահուն Հայոց, հոգալու իցա-
տունը և երկիրը, և գրգեշու իր մեծասիրտ-զա-
գահիցն ու սերունդքը: Յամին 1375 եղիպտացի
և գամասկացի գուհգեր՝ առաջնորդութեամբ եղ-
բոր սուլտանին՝ վերջին ուժերին և վրէժնին թա-
փեցին Լևոնեանց տան վրայ. առին զմայրաքա-
ղաքն Սիս յեա երկար պաշարման: Թամանակա-
կից մը այսպէս յիշատակագրէ. « Ի ՊԻԳ (Թուին)
» բարկացաւ Աստուած 'ի վերայ քաղաքին Սի-
» սոյ, ու սղարեցին զբերդն սեպտեմբերէն, ու
» մինչուր 'ի յապրիլ ժիլ (6), ու աուին զբերդն
» օրն ուրբաթ, ոչ այլ իրաց՝ քանց 'ի սովոյ. որ
» մարծպան մի ցորենի՝ Գձ (300) Գր. չէր 'ի դրա-
» վել. որ կերան կատու վ'էշ. ու այս սաս (սասա)
» էր յԱստուծոյ. յաղագս ծովացեալ մեղայ մե-
» րոց մտանեաց զմեզ 'ի ձեռս թշնամեաց մերոց:
» Ո՛վ տեսնոյր զմեր խաչերոյն արհամարհանքն,
» ու զԱստուածաշունչ գրվոյն կարակէ. զսուրբ
» սեղանացն կործանելն... »:

Այս անգամ այլ Լևոն ելաւ թշնամեաց դէմ.
բայց ոչ զԼիպարիա ունէր սպարապետ և ոչ ա-
րևմտեան օգնական. վերջի անգամն էր որ հայ-
կական գուհգն նիզակ կանգնեց դէմ իր տանը կոր-
ծանողներուն. յեանիզակին վահանը դրաւ կուրծ-
քին՝ պարթևաբար յեա քաշուէլով երեսն 'ի
թշնամին, և ամբացաւ 'ի լերինս, 'ի տեղի հեռա-
ւոր, օտար և անուրեք:

Վերջին Հայսպեան և Թագաւորն այլ իր արքու-
նի և զինուորական պարտքը կատարելէն ետև,
յայանի մահուանէ փախչելով՝ 'ի բազմութենէ
թշնամեացն, իր Թագուհեաւ և Փիննա (կամ
Ծիմի) դստերաւ և անոր փեսայիւ Կոսիկոսի Շա-
հան կամ Շահաա իշխանաւ, քաշուեցաւ Տորո-
սի լերանց ամրագոյն տեղը, 'ի բերդն Կապանայ,
որոյ կողմանքն հիմայ Կիւլէ՛ պշաւը կոչին. և ու-

ըիշ անգամներուն պէս գէժ զնելով պաշարացոց՝ սպասեց կամ անոնց հեռանալուն, կամ ամեն պաշար և հնարք սպառելուն. և այս ետքինս եղաւ: Յեա ինն ամիս չարակրութեամբ համբերելու, և յեա զամենայն ուտելի պաշար սպառելու, մինչև զմիս և զկաշի ձիոց, Աւոն՝ իր և ընկերացը կենաց խնայելու խոստամունք անըլով՝ ՚ի պաշարողացն, անձնատուր եղաւ իրեններօջի՝ ՚ի գերութիւն, ՚ի կապանս, յօտարութիւն եգիպտական Քահիրէի և ՚ի բանտ. այլ և ՚ի նեղութիւն, ՚ի սպառնալիս չարչարանաց և մահու, վասն չուրանալոյ զհաւատան:

9

Բայց թէ ինքն և թէ իւրքն իրենց արժանի հաստատութիւն և համբերութիւն ցուցին երկար տարիներ. զիրենք գերող իշխանն այլ՝ սուլթանութեան հասնելով և յիշելով խոստամունքը՝ մահուան սպառնալիքը վերուց. բայց ոչ բանտարգելութեան նեղութիւնը և ակրութիւնը, և ապագային անստուգութիւնը: Քանի մը ատրի Աւոն և Մարիամ վերջին թագաւոր և թագուհի Հայոց՝ իրենց նախորդաց և պաշտօնէից պակասութեան պարտքը քաշեցին. ամեն կորստեան մէջ անկորուստ պահէլով սրտերնուն մեծութիւնը և սուրբ հաւատոց յոյսը, բարեպաշտութիւն կու միսթարուէր յանմիսթարուէ անդ. ուրիշներէ զսա յիշելով թերևս իրենց նախնին՝ Ք Աւոնը, որդին Ա Հեթմոյ, որ նմանապէս պատերազմի մէջ գերի ընկնելով (հարիւր տասն տարի առաջ), յետոյ աղաչանօք և փրկանօք հօրն՝ ազատեր էր: Բայց թագուհին Մարիամ չտեսաւ իր սիրելեաց ազատութեան օրը. թէ և իրեն թոյլ տրուեցաւ բանակն ելնելու. բանախն հեա կենաց կապն ալ կարեցաւ.

հաւանօրէն գերութեան սրամաշուքին չգիտնացող
 և դեռ Լևոն 'ի բանախ եղած ասեմն ինքն բարձր
 վին ազատեցաւ մահուամբ, և թաղեցաւ Փահի-
 րէի Հայոց եկեղեցւոյ մը մէջ:

Լևոնի մնաց մէկ հասիկ մխիթարութի, միան-
 դամայն և սրախ այրուք իր մանկամարդ դուստրն
 Փիննա, որ փոխանակ իր պաշտատան պատշգամե-
 րէն լսելու միջերկրական ծովուն ալեաց զբօսան-
 քը և հին հոռիկեան քարայրներուն զարմանալի
 ձայները, կու լսէր գաթան շղթայից շարնէլը: Ե-
 րիկն Շահան՝ քան զծնողսն աւելի իր սիրոյն ու
 հասակին սրբազան պարտք սեպելով իր որօջին և
 աներոջ փրկութիւնը՝ հինգ տարիէն հնարք մը
 գտաւ բանաէն փախչելու, և Լևոնէն թղթեր առ-
 նըլով՝ բերաւ առ թագաւորս արևմտից, թէ ոչ
 անոր երկրին և թագաւորութեանը՝ գոնէ գլխուն
 ազատութիւնը մուրալու: Շահան թղթերուն
 հետ բերանացի պատմեց Հայոց թագաւորական
 տան քաշած վանագները՝ սկսեալ իրենց գերու-
 թենէն, և ամենուն սիրտը կու շարժէր: Բայց
 ամենէն աւելի Կղեմէս կամ Րոպէրդ գերապապն
 յԱւինիոն՝ վառուեցաւ 'ի ջանս փրկելու զԼևոն,
 և գրեց առ թագաւորս քրիստոնէից. յորոց պառ-
 րաստագոյնք գտան Սպանիացւոց թագաւորքն,
 Յովհաննէս՝ Կասդիլիոյ և Պետրոս Գ՝ Արագոնի.
 գրեցին առ սուլտանն Եգիպտոսի, փրկանք խօս-
 տացան և տուին:

Յետ եօթնամեայ գերութեանն՝ ազատութիւն
 գտաւ Լևոն, ելաւ 'ի բանաէ և յաբսորանայ

1 Մաշադրի Կիպրոսի պատմութեան մէջ հրատարակեց
 (Գ, 759,) զթուղթ Պետր. Գ. առ սուլտանն, գրեալ յա-
 մի 1580, սեպտ. 5. սպանիարէն: Նշին գրեց և առ զօ-
 րապետն Եգիպտացւոց. այս թուղթս այլ հրատարակեց
 ուրիշ մը (Bofarull):

(1382), և փութացաւ առաջին երախտեաց չնորհակալիքը մատուցանել առ միակ պատճառն ազատութեան, առ Ազատարարն ամենայն աշխարհի. և գնաց իրեններովն 'ի սուրբ քաղաքն Նրուսաղէմ, երկայն ատեն կենալով և պարտելով յուխա սրբազան տեղեացն. և այն ատեն կրցածին չափ և յետոյ այլ առատ արօք պատուեց զանոնք. մանաւանդ որ, եթէ ստոյգ է աւանդութիւնն, իր Թորոս անուամբ որդին (որ չյիշուիր առաջ 'ի պատմութեան) մեռաւ հոն յՆրուսաղէմ, և հայրն աւանդելով զնա այն սուրբ հողուն, Ս. Յակոբայ Հայոց մեծ տաճարին հիւսիսակողմը եկեղեցի մ'այլ շինեց և յիշատակաւ որդւոյն անուանեց Ս. Թորոս¹: — Այս սրբազան տեղիքը և յիշատակքը այնքան սիրեց հեղահոգի աիկիմնն Փիմնա՝ որ չուզեց անկէ հեռանալ. Թերևս ըսու Վևոնի, Գնա՝ յարևմուտս, և եթէ յաջողիս նորէն Թագաւորութիւնդ ձեռք ձգելու՝ ես այլ կու դառնամ. ապա թէ ոչ՝ Քրիստոսի սուրբ անօրէնութեան տեղեաց ազատին մնալով՝ 'ի հասարակաց արքայութեան անոր և քեզ հեա Թագաւորեմ:

Է

Ասանկ մեծ և սրտառուչ պարտաւորութեամբ մեկնեցաւ Վևոն միայնակ². և դարձաւ իրեն բարերար և բարեկամ մարդկանց այլ շնորհակալ ըլլալու. նաւեց եկաւ նախ 'ի Ախպրոս իր մերձա-

¹ Շինութեան թուականն կ'ըսուի ՊԼԵ, 1386:

² Վևոն իր պանդխտութեան ատեն և իր վերջի տարիներն այլ ինչուան 'ի Յունաց երկիրն ճանապարհորդած է. արգեօք չէ եկած անգամ մ'այլ իր դուստրը տեսնելու, եթէ արգարե կ'ապրէր նա յՆրուսաղէմ:

ւոր մտերմաց տեսութեան: Անշուշտ ոչ առանց խոր և խուլ հառաչանաց նշմարելով, անկէ իր երբեմն տասնամեայ տառապանօք թագաւորութեան աթոռը, Կիւլիկիոյ եզերքը. և դարձեալ հոմերական պանդրխտին (Ողխեւօի) պէս՝ արտասուտ աչքերը և ընթացքը յարեմուտս ուղղելով, սլացաւ նախ առ քահանայապետն¹ գորովանօք շնորհակալութեամբ. անկէց առ ազատութեան մեծագոյն միջնորդան՝ Պեարոս թագաւոր Արագոնի, և Յովհաննէս Կասդիլիոյ: Այս ազնիւ և մեծանձն թագաւորս՝ իբրև թագակից՝ եղբայրաբար ընդունեցաւ Ղևոն, և յորդորեց այլ իր երկիրներուն մէջ արքայաբար ապրելու. և անոնց մէջ ազնուագոյն մասը, Հիմակուան աշխարհին մայրաքաղաքը՝ գեղեցիկ Մաարիաը՝ արւաւ Ղևոնի ստացուած և աթոռ. բոլոր անոր շրջակայ սահմանաց այլ ազատաբար տիրելու՝ ցորչափ ապրի. և անուանեց զնա Տէր Մաարիասայ, Վիլլա-րէալայ և Անտուխարայ: Մաարիացիք իրեն շնորհաւորութեան և հպատակութեան նուիրակներ խաւրեցին (2 հոկտ. 1383). Ղևոն ալ իշխանութեան հրովարտակ մը հանեց (19 հոկտեմբերի), և այն տեղի տիրութիւնը պահեց մինչ ՚ի մահ. նորոգեց Մաարիաու արքունի պալատը, թէ և քիչ բնակեցաւ անոր մէջ: Մինչև Հիմայ պահուի ՚ի դիւանս Սեկովիոյ քաղաքին Սպանիացւոց՝ հրովարտակ մը, զոր Ղևոն տուաւ Մաարիացոց նոյն քաղքէն (յամին 1389) շնորհելով անոնց խնդրած ազատութիւնները. իսկ Մաարիացիք դարձեալ խնդրեցին իրմէ, ինչպէս

¹ Այս ասոնն Հռովմայ հայրապետն էր Ուրբանոս 2. բայց յԱլեինիոն այլ հակառակաթոռ պապ մը կար, Կղեմէս Ե. Ղևոն կ'երևի թէ նախ առաջնոյն՝ յետոյ երկրորդիս այլ եկաւ, բայց հաւան չէր այս երկպառակութեան:

Կասդիլիոյ Թագաւորէն այլ խնդրեր էին, որ յէտ Լեոնի՝ Մաարիտ նորէն Կասդիլիոյ Թագին դատանայ: Լեոն ասոր համար այլ հրովարտակ մը գրեց յամին 1391: Կասդիլիայէն անցաւ 'ի Նաւարրա, յայցելու թիւն Կարոլոսի Բի Թագաւորի, որ մէկ այլ Թագաւորաց պէս պատուով ընդունելով զԼեոն՝ ընծայեց անոր արծաթէ գեղեցկաշէն աման մը (nef) մէջը 2000 Արահոնի Ֆլորին գրած, 20 Ֆլորին այլ տուաւ Լեոնի նուիրակին. 15 այլ իրեն հետ եղող ծաղրածուին կամ ձեռնածուին (yuglar, jongleur)¹:

Սպանիայէն 'ի Քաղզիա անցաւ Լեոն (1385) առ Թագաւորն Կարոլոս Զ, թէ շնորհակալութեան իրեն խոստմանցը և բարեկամութեանը, և թէ հնարք և օգնութիւն բնարուելու նորէն Կիւլիիոյ գահը հաստատելու: Նոյն բանը խնդրեց և 'ի Րիբարտ Բ Անգղիոյ Թագաւորէն: Երկու Թագաւորքն այլ իրենց հաւասարի և եղբոր պէս ընդունեցան զինքը, բայց փոխանակ անոր օգնելու՝ իրենք կերպով մը իր օգնութիւնը և ճարտարութիւնը ուզեցին, իրենց երկուքին մէջ երկայն հակառակութիւնը և կռիւր գազրեցընելու համար, որով առաջուց այլ չէին կրրցած օգնել անոր. Լեոն բնական սրտաշահութեամբն, և իր անձնական կամ աղջային շահուն սիրով՝ սակայ սակայ երկու Թագաւորաց և մայրաքաղաքաց կուգիմէր. և անով շահեցաւ անոնց բաւական հաշտութիւն, իրեն այլ թէ ոչ հին Թագը՝ գոնէ Թագաւորական կեանք մը: Վասն զի ոչ պակաս քան զՅովհաննէս ընդունելութիւն ըրաւ Լեոնի Կարոլոս այլ. որ և մեծ հարկինք մ'ըրաւ Հայոց Թագաւորին, իր տէրութեան բոլոր մեծամեծները

¹ Ասոնք կու պատմէ Ֆրուասար հին ժամանակագիրն Փռանկայ:

հրաւիրելով: Երբ ասոնք հետաքրքրուածեամբ
 կու հարցընէին անոր գիպուածները, և արեւելից
 վիճակը, մանաւանդ Յունաց կայսրութեան և
 թաթարաց բռնակալութեան, և աւելի մտա-
 գրութեամբ այլ կու լսէին, Լևոն՝ թէ զանոնք
 հաճեցընելու համար թէ ինքզինքը՝ լաւ և երկար
 տեղեկութիւն տուաւ թաթարաց զանին և Ե-
 գիպտոսի սուլտանին վրայօք, և անոնց իրեն ըրած
 թշնամութեանը և աշխարհքը աւրելուն. նա և
 խոր ու լուսաւոր քաղաքական նախատեսութիւն
 իմացուց՝ որ Յունաց տէրութեան վտանգը ոչ այն-
 չափ այս մէկէն է կամ մէկայլէն, հապա երրորդէ
 մը՝ որուն այնչափ ծանօթ չէին. և էր նորահաս-
 տաա Օսմանեան պետութիւնն, որոյ գլխապեան
 Մուրաա-Պէկ (այսինքն սուլտան Մուրաա որդի
 Օրխանայ) շատ կտրիճ, զօրաւոր և խոհեմ մարդ
 էր. ուսկից զանն և սուլտանն (Եգիպտոսի) ան-
 գամ կու պատկառէին. իսկ նա դեռ կու խնայէր
 անոնց երկիրները կոխելու՝ իրեն հաւատակից ըւ-
 լալնուն համար: Անշուշտ, կ'ըսէր, Մուրաա-Պէկ
 պիտի առնու զԿ.Պօլիս՝ եթէ չփութան արեւմը-
 տեայք իրենց միջի պատերազմները դադրեցընե-
 լու և շատ զօրք թափելու յարեւելս. նոյնպէս
 այլ պապերուն երկպառակութիւնը վերցընե-
 լու, որ այլազգեաց այլ արհամարհելի կ'երևէր,
 և անով զարեմտեայս բաժանեալ սեպելով՝ չէին
 վախեր անոնցմէ: Իսկ ինքն Լևոն այս վիճակիս
 մէջ շատ փափագելի կու սեպէր որ Մուրաա տի-
 րէր իրեն երկրին (Կիւլիկիոյ). վասն զի, կ'ըսէր,
 Մուրաա-Պէկ մեծահոգի և առատասիրտ մարդ
 է, միայն հպատակութիւն կ'ուզէ յիշխանաց, և
 կու թողու որ ամենքն իրենց երկրին տիրեն: Այս
 այլ աւելցուց Լևոն, թէ Մուրաա-Պէկ միայն ըզ-
 Փրանկս կու սիրէ յարեմտեայց, և կու զուար-
 Զանայ երբ անոնց վրայօք լսէ, միշտ հարցընելով

ճանապարհորդաց : — Իսկ իր կորուսած թագաւորութեան վրայ՝ երբ նորէն հարցուցին, Լեւոն համարձակ իմացուց որ առանց արեւմտեայց օգնութեան անկարելի էր ձեռք ձգելն . և թէ միայն Կոստիկոս անառիկ բերդն ազատ մնացեր էր հոն ճենովացոյ ձեռքը¹ :

Այս խօսքերով և ուրիշ պատմութեամբք Լեւոն բոլոր ունկնդրաց սիրտը շահեցաւ . թագաւորն բնաւ մեծամեծաց թէ պէտք է պատուեմք և հանգիստ պահեմք զթագաւորն Հայոց, ինչպէս իրեն և ինձի կու վայլէ . ինչուան որ յաջողութի գրանեմք զօրօք և զինուք անցնիլ յարևելք՝ և նորէն իր երկրին վրայ թագաւորեցընել զնա : Հրամայեց Կարողոս որ հասարակաց գանձէն ամսէ ամիս 500 Ֆր . արուի Լեւոնի (այն ատենուան Ֆրանգն ոսկի էր) . և հիմայ այլ մէկէն 5000 Ֆրանգ, իրեն կահ կարասիքը պատրաստելու համար : Իրեն բնակութեան տեղ այլ Ս . Գիոնիսեայ արուարձանին մէջ Սէնդ-Ուան (Saint-Ouen Saint-Audoin) կամ Ս . Անտոն մեծ ապարանքն, որ և Noble maison անուանեցաւ : Այս եղաւ Լեւոնի հաստատ բնակութիւնն իր պանդխտութեան ատեն . յորում ամեն արքունի հանդիսից մէջ կու մտնէր կ'եղնէր, աւելի քան զաւելի սիրելի ըլլալով իր հիւրընկալաց :

Իայց իր գլխաւոր խնդիրը յաջողցընելու համար՝ պէտք էր Անգղիոյ թագաւորին սիրան այլ շահիլ . որուն՝ կ'երևի թէ Անգղիացիք առջի բերան քիչ մ'ընդդիմացան, Փրանկաց գէմ ատելութեան և պատերազմին պատճառաւ . և պատմըչաց տարաձայնութենէն որոշ չիմացուիր՝ թէ առջի անգամ 1385ին վերջերը ինչպէս հոն գա-

¹ Որ էր 'ի Saint-Antoine փողոցին, և թագաւորանիստ պալատին գիմաց :

յեր և դարձեր է. բայց յաջորդ տարւոյն սկիզբն ներք նորէն գնաց Քալէէն 'ի Տուլս անցնելով: Ռիքարտայ հօրեղբարքն բանակով զօրաց պահապան կեցեր էին, և իրեն հեա մարդ գնելով խաբեցին թագաւորին: Ռիքարտ առանձին ընդունելու թենէն ետև' իր խորհրդականաց ժողովին ներկայացուց զԱնն' անոր խնդիրքը լսելու համար. խորհրդականք կասկածելով որ Կարողոսի թելագրու թեամբ և կած է նա' քիչ մը դժարեցան, և Կանգորբերեայ արքեպիսկոպոսն կերպով մը մեղադրեց իրեն' զինեալ մարդիկներով գալը: Ռիքարտ իբրև Աննի սիրան աւերելու համար շատ և թանկ բաներ ընծայեց, զորոնք չընդունեցաւ Անն, բաց 'ի մատանիէ մը որ 500 ֆրանգ (սակի) կ'արժէր. շուտով դարձաւ 'ի Քաղղիա, ու պատմեց Կարողոսի իր բանագնացութիւնը. զոր իբրև ինքն իր գլխուն հասարակաց բարւոյն համար ըրած էր, և ոչ 'ի խնդրոյ նորա, և այսպէս այլ իմացուցեր էր Անգղիացւոց: Կարողոս իմանալով անոնց ծանրասրտութիւնը՝ սկսաւ նորէն պատրաստուիլ յԱնգղիա վազելու: — Բայց Ռիքարտ նորէն խորհրդածելով՝ զիջաւ Աննի բարի խրատուց, և մէկէն հրովարտակ հանեց խօսելու հաշտութեան վրայ, վասն փառաց Աստուծոյ և զթոյ մարդկութեան և վասն շնորհաց Աննի թագաւորին Հայոց. (et auxi à les instanz prières et requestes, qui nous ont este faites par notre cousyn, le roi d'Arménie). և Աննի երախտեաց համար այլ տարեկան թոշակ կապեց (1386 փետր. 3) 1000 լիրայ. իրեն բնակութեան տեղ մ'այլ: Որոց շնորհակալութեան և խնդրոց յաջողութեան համար՝ նորէն գնացեր է Անն 'ի Անտոն, ինչպէս Ռիքարտոսի զանազան հրովարտակներն և գրերն կու յայանեն. որոց մէկով (18 մարտի 1386) կու պատուիրէ՝ որ ազատ թողուն ըզ-

Լևոն 40 ձիաւորով և ուրիշ պաշտօնէիւք էր թաւ գալ իր երկրին մէջ. Լևոնի այլ կու գրէ (12 մաւ յիս) որ ինչուան 100 ձիաւորով կարենայ պարտիլ յԱնգղիա մինչև նոյն տարւոյն վերջերը. դարձեալ հրովարտակաւ պատուիրէ (24 հոկա.) որ հազարապեան կամ աաճարապեան (magister hospitii) Լևոնի՝ Յովհան Ռոսպեան Johannes de Rusp) կարենայ ազատութեամբ գալ Հինգ մարդով և վեց ձիերով, և աղեղամբք և 24 փետրաւոր սլաքօք. քանի մ'որ ետքն (28 հոկա.) ուրիշ գիր մ'այլ, որ հազարապեան կարենայ առանց մաքսի մացընել 'ի Գաղղիոյ յԱնգղիա 150 սափոր գինի՝ Լևոնի մարդկանց համար. նոյնպէս գիր մ'ազատութեան Լևոնի սենեկապէտին համար (8 նոյեմբ.): — Թագաւորին հօրեղբայրն Ալսոգրրի գուքսն այլ մեծ պատուով և սիրով հիւր ընդունեցաւ զԼևոն իր պալատին մէջ:

Լևոն այս երկու թագաւորաց հաշտութեան համար կրցածն ընելէն ետև՝ պարապ ժամանակները ուրիշ կողմեր այլ կ'երթար, ինչպէս յիշեցինք 'ի Սեկովիա գաուիլն յամի 1389: Նոյն տարին մեծ քաղաքական և արքունի հանդէս մ'եղաւ 'ի Բարիզ (20 օգոստ.) 'ի պաաիւ թագուհւոյն. կոչնոց առեն, յորում շատ արքայազուն հիւրք այլ կային, զԼևոն բազմեցուցին թագուհւոյն քով:

Ասոնք աղէկ, բայց Լևոն իր գահուն վրայ չէր. Գաղղիոյ և Անգղիոյ հաշտութիւնն այլ չյաջողեցաւ. գոնէ շատ ուշ: 1391ին մեծ ժողով մ'եղաւ յԱմիէն քաղաքի Գաղղիոյ վասն հաշտութեան. ուր եկեր էին Անգղիոյ գեսպանքն, հօրեղբարք թագաւորին. հոն էր և մերս Լևոն. երկու աղգաց ինդրոյն վրայ խօսելէն ետև՝ Կարոլոս խօսեցաւ Լևոնի թագաւորութեանն համար այլ. Անգղիացւոց գեսպանքն խոստացան զայն այլ յիշե-

ցրնել իրենց թագաւորին: Երկու տարի վերջը (1393) դարնան ատեն նորէն հաշտութեան պայմանագրութիւն կ'ըլլար 'ի Քալէ, իսկ Բ Կարողոս Ասպրվիլ էր. հոն եկաւ Աւոն Յունաց երկրէն դառնալով, ուսկից գալու ատեն հեռուէն անգամ մ'այլ, և վերջին անգամ, 'ի մայրն մօտեցած արևու պէս, ողջուներ էր իր հայրենեաց և արքայութեան սահմանները (Կիւլիկիա), շիջսելով և յետ իրր 20 տարւոյ ոտքը ներս գնելու. վասն զի իմացաւ և իմացուց որ այլագոյիք լցուեր են հոն, և Կոստիկոս բերդն միայն դեռ ազատ մնացեր էր 'ի ձեռս քրիստոնէից:

Չայս լսելով-նորէն վառուեցան շատ Քաղցիացիք՝ և զէնք ու նշան խնդրէին երթալու հոն յօգնութիւն Աւոնի. և կու սպասէին ժամ մ'առաջ հաշտութեան հռչակուելուն: Եւս առաւել Աւոն (անգէտ իր սպառեալ ժամանակին), քանի մ'ամիս ետև նորէն փութացաւ դնաց 'ի Ժողովն դեպանաց, որք էին երկերկու հօրեղբարք երկու թագաւորացն, 'ի Աղլինկէն՝ Քալէի մօտ: Հոն վերջին սրտի թելագրութեամբ խօսեցաւ իր և Հայոց թագին վերականգնելուն համար: Այս անգամ դեպանքն և մանուկն Կոստըրի դուքսն՝ աւելի տաքութեամբ ընդունեցան Աւոնի խնդիրքը, և աւելի հաւանականութեամբ խոստացան. Աւոն այլ աւելի մեծայոյս դարձաւ. վասն զի հաշտութեան պայմանքն երկու կողմին այլ հաճոյ կ'ըլլային. և քիչ ատենէն իրենց թագաւորաց տանելով՝ ձեռնագրեցան կնքեցան, զինագուլ և հաշտութիւն ըրին գոնէ չորս տարուան համար: Թեքուս երկու թագաւորներէն աւելի այս հաշտութեան վրայ զուարճացողն՝ պիտի ըլլար անոր միջնորդն՝ Աւոն, թագաւորն և թագասէրն Հայոցբայց... աւա՛ղ. գրեթէ հաշտութեանն հետ կրնաքուած էր և Աւոնի կեանքն:

Տարի մը և աւելի առաջ (1392 յուլիոսի 20) Լևոն իր կառաքել գրեթէ Էր Յոհանն ար Ֆոլքլիլ Գաղղիոյ արքունի մուրհակաց զլսաւորին ձեռք. յորում յետ յանձնելոյ զհոգին առ Աստուած՝ նախ կու պատուիրէր որ մարմինը թաղուի ՚ի վանս նորահասաատ Աելեստինեան կամ Երկնային (Celestins) անուանեալ կրօնաւորաց ՚ի Բարիզ. և եթէ անոնք չուզեն՝ ուրիշ վանք մը. և վրան պարզ ճերմակ զգեստ մը հագցընեն, գլուխն և ոտքն բաց թողլով. դադարը վերցընեն 12 աղքատք, չորս այլ ջահակիր աղքատք, ամենքն այլ ճերմակազգեստ: Յետոյ կու պատուիրէր իր ունեցած պարտքերը վճարելու. և ապա զանազան գումարներ կու սահմանէր այլ և այլ եկեղեցեաց և վանաց. իր թաղուելու եկեղեցւոյն այլ կու թողուր բոլոր իր մատրան սպասքը, որպէս զի իր հոգւոյն համար աղօթեն: Արջը կու պատուիրէր որ մեռնելուն պէս՝ բոլոր այս պանդխտած երկիրներուն մէջ ունեցած ստացուածքը չորս հաւասար մասն բաժնուի. առաջինն տրուի աղքատաց և վերոյիշեալ բարեպաշտութեան առեղեաց. երկրորդ մասն տրուի իր թաղուելու եկեղեցւոյն, ուր ամեն օր իր հոգւոյն համար մէկ երկու պատարագ մատուցանեն. երրորդ մասն տրուի իր մէկ օտարածին որդւոյն՝ Աի կամ Աիւյոգ կոչուած, որ գեռաղայ էր, և անոր դաստիարակութեան ծախքն հոգալէն ետև՝ երբ քսան տարուան ըլլայ՝ դրամազլուխն իրեն յանձնուի. իսկ եթէ նա քսան տարիէն առաջ մեռնի՝ աղքատաց տրուի: Իսկ ընչից չորրորդ մասն բաժնուի իր ամեն սպասաւորացը, ուր որ ըլլան: Եւ այս ամեն բանս կատարել կու յանձնէ իր սենեկապանին և հաղա-

րապետին: Իսկ ընդհանուր կամ բարձր կոտակա կատար կ'աղաչէ որ ըլլան (բաց 'ի Պարզիայ թագաւորէն), թագաւորքն Անդղիոյ, Կասդիլիոյ և Արագոնիոյ, զորս իրեն համէիրակ (cousin) կ'անուանէ:

Ի 29 նոյեմբերի 1393 տարւոյն՝ Բարիզու Գուռնէլ (Tournelles) ըսուած պալատին մէջ՝ պանդրխտութիւնն և կեանքը կատարեց Լեոն 2, վերջին թագաւոր Հայոց. և թագաւորական պալատով ու հասարակաց սպով յուղարկեցաւ յեկեղեցի վանաց Երկնայնոցն, բարերարն բազմութե կարօտելոց և բարեկամն թագաւորաց: Իր պաշտօնեայքն և սպասաւորքն ամենքն այլ ճերմակ հագած՝ անոր որոշած աղքատներովն յուղարկաւոր գնացին. իրեն այլ ճերմակ հագուցեր էին, ոչ իր ուղած խոշոր լաթովն, այլ արքունի բէհեզով, ճերմակազարդ անկողնի վրայ դրած, գլխուն քով այլ դրած ոսկի թագ մը: Հին ատեններէ սովորութիւն էր Հայոց թագաւորաց՝ ոչ միայն 'ի կեանա՝ այլ և 'ի մահուն սպիտակազգեստ երեւել. այնքան գերազանց սեպուած էր Հայպեան առաջի ժողովրդեան: Եկեղեցւոյն աւագ սեղանին քով կամարի տակ պատին մէջ հաստատած դրին Լեոնի դամբանը սև տապանաքարիւ, որոյ վերայ հանգուցին իր չափով արձանն ճերմակ մարմարէ՝ արքայական նշաններովն: Հոն 400 տարի հաւատացեալ ննջեցելոց քունը քաշելէն ետև, անցեալ դարուն ետքերը Փրանկաց քաղաքական մեծ շիտթութեան ատեն, սրբապիղծ ձեռք՝ ինչպէս ուրիշ թագաւորաց՝ այսպէս Հայոց վերջին թագաւորին հանգիստն այլ խռովեցին. խորան և դամբան վեր 'ի վայր եղան. դարական խաղաղացեալ ոսկերքն՝ ժամանակէն ուեւի՝ բռնաբարութեան խաղաղիկ եղան. Կիւլիկիոյ թագաւորաց թշնամի Քեօլէմէններուն չբրածը՝ աչ-

խորհիս ամենէն բարեկիրթ կարծեցեալ Տոգո վուրգն ըրաւ. այսքան իրարու մօտ են կիրք և կրթութիւն: Աենօքն հալածեալ, հանգիստ վախճանեալ, յետ մահուն այլ իր հալածանքը կրեց Լևոն: Իայց դարձեալ բոլորովին անբաղդ չեղաւ. իննայիջ ձեռք ազատեցին իր դամբանը, և տարին թանգարանի մը մէջ դրին, ուսկից յետոյ ՚ի խաղաղանալ երկրին՝ Փրանկաց թագաւորաց մնացեալ նշխարօք և տապանօք տարին զեանդեցին Ս. Իրոնեսիոսի հոյակապ վանաց տաճարին տակ, ուր որ ահանաւես եղած՝ քեզ այլ ցուցի, Հայկակ: Հոն է մինչև ցայսօր Հայոց վերջին Բագաւորի Լեւոնի մահարձանն իր սև անկողնովն, իր արքունի նշանօքն և արձանագրութեամբ, որպէս և տեսնես. բայց նշխարքն ո՛ւր. . . :

Լևոնի երկու գլխաւոր բարեկամքն և սաշտպանքն՝ Րիբարտ Բ և Կարոլոս Զ՝ խնամով հոգացան անոր կտակը կատարելու. և իրենց վկայութիւններն կամ անդորրագիրքն այլ դեռ կու պահուին ՚ի գիւանս: Ասկից այլ յայանի կ'երևի այս երկու թագաւորաց մեծարանքն և սէրն ՚ի վերայ Լևոնի, և ասոր աչալուրջ, սիրելի և անձնանուէր բնաւորութիւնն. զոր սիրեմ ես, Հայկակ, համարիլ չքնազագոյն կամուրջ մը Գալէի վրայ ձգուած ընդ մէջ Գաղղիոյ և Անդղիոյ, ուսկից անցուց Լևոն այս երկու մեծ և նախանձընդդէմ ազգաց խաղաղութիւնը: — Արդեօք այսպիսի բաղդ կամ փոխարէն մը պիտի ունենայ Լևոնի սեփականեալ ազգն ուրիշ անգամ մ'այլ: — Փրանկաց թագաւորն որ երկարակեաց եղաւ յետ Լևոնի, անոր թողած զաւկին վրայ այլ ինամբ ցըցուց, և իր մահուանէն տարի մ'աւաջ (1421) հաճութեան թուղթ մը գրած է առ ժողով երիցանց Սուասոն քաղաքի՝ զԿիւյոգ իրենց եկեղեցւոյն կանոնիկոս ընարելիուն համար. վասն զի այս ժա-

սանդս Լեոնի՝ եկեղեցական վիճակ ընտրեք էք,
և յառաջ ՚ի Պրի (Brie) ստրկաւագապետ էք
եղած¹ :

Իսկ Լեոնի բուն հարազատն և միակ նշխար իր
և Հայոց արքունի տան որբացեալ և այրիացեալ
դուստրն Փիննա, ըստ աւանդութեան, վախճա-
նեցաւ Ներուսաղէմ, որպէս նուիրական օիրու-
նի՝ Հայ հայրենեաց սրբազան կրակին մօխոց
վրայ հսկելով, և սքանչելի խեղամտութեամբ քան
զչքնազ հաւն փիւնիկ, այն աճիւննացեալ կայծա-
կը խորհրդաբար խառնելով՝ Քրիստոսի կենդա-
նաթաղ գերեզմանին անմահարար նշուլից հե տ :

Այսպիսի են, Հայկակ, համառօտ յիշատակք
Լեոնի վերջնոյ : Աւելորդ է մեզի հոս իրմէ ետև
իր երկրին և ժառանգութեան անցքը քննել, այլ
այսչափս հարկ է ըսել Հայոց թագաւորութեան
վրայօք, որ Լեոնի մահը լսելուն պէս՝ Յակոբոս Ա.
թագաւորն Ախպրոսի իբրև ազգական և ժառանգ
Լեոնի՝ ստակեցաւ անոր թագուիլն այլ, և անուա-
նեց զինքը թագաւոր Ախպրոսի, Ներուսաղէմի և
Հայոց². այս անունս անցաւ իր յաջորդաց այլ
մինչև ՚ի յեափնն, որ է զչխոյն Աստարինէ՝ դուստր
Քոսնարոյ Վենետիկեցոյ. սա անժառանգ ըլլա-
լով յամին 1489 տուաւ զկղզին ՚ի Վենետիկցիս,
և ինքն այլ մեռնելով ՚ի Վենետիկ (1510) իր գե-
րեզմանին վրայ այլ թողուց ոսկեքանգակ գրով

1 Ըստ ոմանց երկու էին անհարազատ որդիքն Լեոնի,
մէկն եկեղեցական, միւսն զինուորական. բայց կտակն
զմէկ միայն յիշէ :

2 Արդեօք զսա՞, թէ մանաւանդ զնոյն ինքն զԼեոն կ'ի-
մանայ մեր նախ ծանօթութեան մէջ յիշեալ վիպասանն
Լիւսինեանց, ըսելովն, թէ մինչև ցայսօր, (որ է 7 օգոս-
տոսի, 1594, ինն ամիս յետ մահուն Լեոնի), Հայոց թա-
գաւորքն Լիւսինեանց նշանները և մականունը կրեն :

Հայոց ափկնութեան անունը: Բայց փրփեցաւ աջ
Յակօրոսի թոռն Յովհաննէս Գ թագաւորն՝ օրի-
նաւոր մանչ զաւակ չունելով, յետ մահուն իր
գուսարն Քարլոզգա՝ որ այրի մնացեր էր ՚ի թա-
գաւորէն Փորդոզալի, վեց եօթն տարի Կիւլրոսի
(և անուամբ՝ Հայոց) թագուհի եղած էր. և երբ
Յակօր Բ անհարազատ օրդի Գ Յովհաննու հալա-
ծեց (1464) զՔարլոզգա, սա իր իրաւունքը աը-
ւաւ (յամին (1482) առ Կարոլոս Ա գուքս Սա-
ւոյայ Իտալիոյ. այս պատճառաւ ասոր յաջորդքն
և ժառանգք (որ հիմա թագաւոր կոչուին Իտա-
լիոյ) իրենց իշխանական պատուանուանց մէջ կու-
համբէն և զանուն թագաւորի Հայոց: — Հաւա-
նական է որ ասոնցմէ աւելի մերձաւոր ժառանգք
կամ իրաւատեարք կային ՚ի Կիւլիկիա ՚ի ցեղէ
Հեթմեանց և Կոստանդեանց. և թերևս ոմանք
փորձած այլ ըլլան իրենց իրաւունքը ցուցնել.
այս անտարակոյս է որ շատ իշխանք և պարոնայք
դեռ Լեոնէն դար մ'եօք այլ ազատօրէն իրենց
բերդերուն կու աիրէին¹. Ինչուան Սիս մայրա-
քաղաքն այլ նորոգուելով՝ գրեթէ անոնց ձեռքն
էր. և անոնց հետ այլ պատերազմելով առաւ
Տուլղատրցի կամ Զիւլչաարեան Շահսուար պէկն
Մարաշու՝ յամին 1467. քսան տարի մը վերջը
Օսմանեան սուլտանք աիրեցին մնացեալ բերդե-
րուն և ամուր տեղերուն, բաց ՚ի քանի մ'ամուր
տեղեաց և հասարակութեանց Հայոց, որոց նոր
և յետին գէպքն՝ հիմայ ծանօթ են ամենուն:

1 Վերոյիշեալ փիպասանն կ'ըսէ, թէ յետ մահուն
պայազատին Քուխոնի՝ իր պայազատքն շատ նեղութեց
և սրածութեան տակ ընկան, և ինչուան հիմայ այլ կու
տեւէ. Et sachiés que ses hoirs ont eu depuys moult affaire,
comme il appert encores au temps present, et en ont eu moult
d'anuys et de pestilence, comme a apparu et encores appert.

Արևմտեայք այլ փորձեցին կերպով մը իրենց
 խոսամունքը և պարտքը կատարել առ Լեոն-եր-
 կու տարի յեռ անոր մահուն՝ Յ. կոմս Նըվերայ
 (Nevers) և ուրիշ ազատ Գաղղիացիք զօրագրն-
 դաւ գնացին յօգնութիւն թագաւորին Մաճա-
 ուաց, որ կու խոստանար նախ Յունաց օգնելու,
 և յետոյ Լեոնի երկիրն այլ ազատելու. բայց Նի-
 կոպօլէայ քով (ի Բուլղարս) յաղթուելով ի
 սուլթան Պայէղիտայ (1395, հոկտ. 27), լռեցին
 ամենայն այդպիսի յոյսք և մտածութիւնք:

ԼԲ

ՖԻՄԻ

3 Դեկտեմբերի .

Ա

« Ընկալ, ով աստուածատեր և զթատեր հոգի, մեծդ
 » ըստ մարմնոյ և բարգաւաճ ըստ ոգւոյ, ծիրանածինդ
 » ՖԻՄԻ, զբաղձալին քո, երկամբք ձեռին մեղապարտիս
 » Յովհաննու եպիսկոպոսի կրսերս եղբոր հօր քո. որով
 » յԱստուած եւ յաստուածայինսն խոկասցիս միշտ. եւ
 » տրտմեալ սրտի քո սփոփանս սովաւ արասցես. զիտե-
 » լով՝ զի սեփական է մարդկան նրժգեհօթիւն և պան-
 » դըխտութիւն և փորձանք: Որոց անդորր տացէ ձեզ՝ որ
 » ամենահնար է » :

Այս վայելուց և սրաառուց յիշատակարանս՝
 զոր հոսիր սկզբնագրէն օրինակեալ տեսնես և կար-
 դաս, Հայկակ, հանուած է Յովբայ և Սողոմոնի
 գրոց օրինակէ մը, մեզմէ 600 տարի առաջ գը-
 բուած. զոր ես երբ առաջին անգամ կարդացի,
 երկար կանգ առի: Այն գրոց երկու մեծամեծ
 աննման և աստուածաշունչ հեղինակներն՝ (Յօր
 և Սողոմոն) յիրաւի մտացս մեծ մասը կու գրա-
 ւէին, բայց անոր առաջին ստացողն՝ զսիրտս կու
 գրաւէր: Վասն զի ըստ անսոււա վկայութեան իր
 սրբազան և մերձաւոր անձին՝ այն ստացողն, այն

գրեթէ դեռ մեզի անծանօթ Յիմին՝ մեր անցեալ
 թագաւորաց մէկուն դուսար է եղեր, և իր կե-
 նաց ամենէն զգալի երևոյթն այլ՝ քրքուաւ «իւրան-
 և ոչ այսչափ միայն, այլ և սոքոսածասէր և գիւ-
 սէր հոգի մը՝ կու վառէ եղեր այն սիրտը: Այսպի-
 սի սրտի մը հանդիպիլ և զանց ընել՝ սիրտ չունե-
 նալ է: Չոր ու քար արձանի կտոր մը, դաստակ
 մը, մատ մը՝ իր փորուածքին ճարտարութեամբ
 կու յափշտակէ կրթուած աչք ու միտքը՝ առ
 ճարտարապետն և առ բուն գաղափար պատկե-
 րին. իսկ նշանակք այսպիսի սրտի մը՝ ճրքան ա-
 ւելի սիրալի և սրբազան պիտի ըլլան զգաստ հայ-
 րենասիրաց, մանաւանդ եթէ գուշակէն որ այն
 սրտին տրամուծիւնն՝ կենօքը չափ քշեր է, թէ
 և երկնաւոր յուսով կու քաջալերուի եղեր:

Ես չվախցայ և չեմ վախեր նաև Յորայ մը քով
 կարեկցութեամբ և զարմանօք տեսնել այդպիսի
 Յիմիկ մը. վասն զի եթէ այն համբէրողոց նախափոյն¹
 ամեն տեսակ ցաւ ու զրկանք կրեց եօթը տարի,
 վերջը 170 տարի այլ վայելէց զբարիս երկրի՝ ի
 մէջ բազմութեան զաւակաց, թոռանց և թոռն-
 որդւոց, զի «Տէր ամէնոյց զՅոր... և եա Տէր
 » կրկին քան որչափ ինչ էրն յառաջագոյն Յո-
 » բայ ՚ի յաճախութիւն... օրհնեաց զվերջինն Յո-
 » բայ քան զառաջինն. և էին խաշինք նորա ոչ
 » խարք 14000, ուղտք 6000, լուծք եզանց 1000,
 » և այլն. և վախճանեցաւ ծերացեալ և լցեալ
 աւուրբք»: Եւ եթէ խմաստունն Սողոմոն (ա-
 ռանց Յորայ պէս վշտակրելու) լաւ ճանցաւ և
 վկայեց թէ ամենայն ինչ ունայնութիւն ունայ-
 նութեանց է, սակայն չծածկեց այլ թէ «զամե-
 » մենայն զոր ինչ խնդրեցին աչք իմ՝ ոչ զրկեցի

¹ Այսպէս անուանէ զՅոր՝ իմաստասէր կաթուղիկոսն
 մեր Յովհաննէս:

» 'ի նոցանէ, և ոչ արգելի զսիրտ իմ՝ յամենայն
 » ուրախութենէ » . որոց մէջ թաթաւեալ թա-
 ղեցաւ ինքն այլ :

Իսկ Յիսկի... Այո՛, և սա անոնց նման ծիրանա-
 ծին էր, և Տէժ շոք ճարճոյ, այլ և բարգաւաճ շոք
 ոգոյ . թագաւորական օրիորդ, մեծատուն և ի-
 մաստուն . թերևս ինքն այլ վայելեց 20 տարի մը՝
 երկրաւոր մեծութիւն և բարիք, բայց այլ աւելի
 կրեց ցաւ ու չարիք, և որ մեծն է՝ ոչ յետոյ Յո-
 բայ պիտ կրկին աճեցաւ, և ոչ անոր և Սողոմոնի
 պէս՝ 'ի գահոյսն վախճանեցաւ . այլ անշուք և ան-
 շփոթ մենարանի մը մէջ, միակ և յետին « փոփան-
 քութեալ սրտին » գանեկով այս իմաստուն և մեծա-
 տուն թագաւորաց գրքոյկը, զոր իր հօրեղբայրն
 Յովհաննէս եպիսկոպոս՝ գրեց իր յեռին էրէմֆո, և
 զարդարեց սլաակերօք և երանգօք և ընծայեց իր
 թոռնէին : Անշուշտ շատ հեղ կաթկըթած են հե-
 ղիկ և պայծառ մարգարիտք արտասուաց սգա-
 ւոր բամբռին՝ այն կրկնակի խնկելի էջերուն վրայ,
 որոց մէկին վրայ գրուած էր ահաւազիկ հոս կար-
 գացածդ :

Թէպէտ և ոչ մեր սլամմիչք և ոչ այս իր յի-
 շատակագիր հօրեղբայրն՝ կու ծանուցանեն թէ
 ինչ հեանք և ինչ կիրքեր ունեցաւ Յիսկի, և ո՞ր էր
 գլխաւոր սլամմառ արամութեան սրտին . սա-
 կայն մնացեալ քանի մը հօրեանցի և համառօտ
 գրուածներէ՝ թէ մերոց և թէ մանաւանդ օտա-
 րաց, փափագեցայ սրտակ անոր գաղանկքը . և
 այն կոտորած յիշատակներէն՝ եթէ կարելի է՝
 նորոգել կանգնել ընկած արամած ազնիւ սիրտ
 մը, որոյ հանգստեան յիշատակը՝ այս օրուանս
 (գեկակմբերի Յին) կու նշանակէ մեր Աուրինեան
 թագաւորաց Յայսմաւուրքն՝ մէկ տողով մը :

Արզ Ֆիմի¹ դուստր էր Չապելի և Հեթմոյ, այն մեծատոհմ և մաքրակենցաղ ամուսնաց՝ որք կրնան ընծայուիլ յօրինակ թագաւորաց. և որոց զաւակ ըլլալն իսկ մեծ փառք և բազզ էր. բայց անոնց հողւոյն և սրաին՝ քան թէ արեանը նմանութեամբը՝ աւելի մեծ եղաւ Ֆիմի. և ըստ այսմ՝ գերազանց իր հարազատաց մէջ այլ, որոց երկցադոյններէն մէկն էր, և հինգ քերց մէջ՝ ինքն երկրորդ, թէ և հարսնութեան վիճակաւ՝ դարձեալ ամենէն առաջ անցաւ: Վասն զի իր անդրանիկ քոյրն Չապլուն՝ իրմէ վերջը (1254) արուեստաւ ՚ի կնութիւն Պեմուհդի 2ի՝ Բրընձին (Խշտանին) Անախոբայ, որ նախապատիւ էր ՚ի մէջ փռանկ Խշտանազանց յերկրին Ասորւոց. իսկ Ֆիմի՝ երկու տարի այլ առաջ խնդրեցաւ և ընծայեցաւ ՚ի հարսնութիւն Յուլիանոս Իպսիւնեան, և ՚ի արկնութիւն Սիդանի: Այս երկուքին (տիրոջ և տեղւոյն) վրայօք՝ կ'արժէ նախ տեղեկանալ. մանաւանդ որ Ֆիմիի կենաց և կրից ծանօթ դէպքերը՝ գրեթէ միայն ասոնցմով կրնամք ժողվել:

Երբ առաջին անգամ Խաչակիրք սուրբ Երկրին տիրեցին (յամին 1099), մեծ պատերազմով մ'այլ զարկին այլազգիները՝ հին այլազգեաց պարծանք և հսկոյ Գողիազու հայրենեաց (Գէթ քաղքին) մօտերը, զոր ումանք նոյն սեպէին Յունաց և Հռովմայեցւոց Յաֆթա կոչած քաղաքաւանին հետ, որ և մինչև հիմայ ճէպնէ կոչուի, և մօտիկ է ՚ի Ռամլեա (հինն Արխամթեմ): Այս յետին քաղաքիս մօտ այլ երեք տարի վերջը պատերազմ մ'եղաւ, յորում ընկաւ և Գաղղիացի կոմսն

1 Եւֆիմիա կամ Եւփիմէ անուանն նուազականն է:

Շարդրի՝ Ստեփանոս. որոյ երկու որդիքն զընդհու-
 լով իրենց հայրենի կոմսութենէն, ՚ի Պաղէստին
 կու զինուորէին ընդ Խաչակրաց. մինչև Փուլի
 կամ Ծուլի թագաւորն Երուսաղեմի՝ անոնցմէ
 կրսերին՝ որ Պալտին (Պալտուին) կոչուէր՝ տուաւ
 ՚ի Ժառանգութիւն նախայիշեալ Յամնիա քա-
 ղաքաւանը, որ այն ատեն բաւական բարգաւաճ
 էր. և անունը փոփոխուելով կոչուեցաւ Իպլին
 կամ Իպլի, Իպլէն, Էպլի, և այլն: Պալտին՝
 քաղաքին անունը սեփականեց իրեն և իր տոհմին.
 որ շատ զօրացաւ և աճեցաւ, տարածեցաւ բո-
 լոր Փիւնիկիոյ եղերքը, և Կիպրոսի թագաւորու-
 թեան մէջ. անանկ որ գրեթէ ԺԳ-ԺԵ դարուց մէջ՝
 հոն Լատինաց կամ Փռանկաց ամենէն հռչակա-
 ւոր տոհմն էր (յես Լուսինեանց Կիպրոսի): Պա-
 լիանու որդւոց և թոռանց մէկն շինեցին կամ կար-
 դաւորեցին Les Assises de Jérusalem ըսուած
 անուանի օրինագիրքը, որով կառավարէին թա-
 գաւորք Երուսաղեմի և Կիպրոսի, իշխանք Լատի-
 նաց յարևելս, և նաև ըստ մասին՝ մերազգի Կիւ-
 լիկիոյ թագաւորք: Պալիանայ պայազառքն իբրև
 հպատակք Երուսաղեմի թագաւորաց՝ անոնցմէ
 Ժառանգութիւն առին գրեթէ բոլոր Փիւնիկիոյ
 կամ Ասորւոց ծովեղերեայ քաղաքները և մանր
 իշխանութիւնները. որոնք երբեմն Դամասկոսի,
 Հալէպու և Եգիպտոսի սուլթանաց ձեռքը կ'ընկ-
 նէին, երբեմն Փռանկաց, այսինքն թագաւորին
 Երուսաղեմի, և յետոյ Կիպրոսի:

Այս թագաւորութիւնս՝ բաց իրեն սեփական
 վիճակներէն՝ չորս գաւառ կամ Պարոնութիւն
 ունէր, զոր պայազատութեամբ կու տար որու
 որ կ'ուզէր: Այս չորս¹ պարոնութեանց մէկն էր

¹ Միւս երեքն են. Ա, Բոպպէ և Ասկազոն. Բ, Գալի-
 լիա. Գ, Կրակ, Մոնրեալ, Հերրոն:

Սէր՝ն քաղաքն ծովեզերեայ, իր բաւական ընդարձակ վիճակովը. յորում էին Կեսարիա, Բեթսան և Պէլէքի (Գեղեցիկ-բերդ) նշանաւոր ամրոցն: Այս մեր պատմութեան (և Հեթմոյ թագաւորութեան) ատենը՝ Սիդոնի տէրութիւնն այլ անցեր էր Իսլէմեան ատէմն, և տիրէր զօրաւոր իշխան¹ մը, Պալիան (Գ կամ Գ) որդի Յովհաննու՝ տիրոջ Պէրութի, (զոր կ'անուանէին le vieux sire de Berouth). որ և Կիպրոսի թագաւորութեան պայլ էր. Պալիան ալ անոր պայլ անուանեցաւ (1246ին, բայց տարիէ մը մեռաւ, 1247): Իր այրին Մարգարէտ որ Յովհ. Պրիէնայ (Երուսաղէմի թագաւորին) եղբոր դուստրն էր, կու հոգար թէ տէրութիւնը և թէ իր մատուց պայազատ որդին Յուլիան կոչուած: Պալիանայ մէկ հօր եղբորորդին կոմսն Յովհան Իսլէմեան² Յոսպէի տէր էր, և շատոնց առած էր ի կնութիւն՝ Հեթմոյ քոյրը՝ Մարգ. զոր մեր յիշատակագրաց մէկն փռանկաբար կոչէ Կալ-Մարտի գոնդէ՝ Ճոֆան (Marie countesse de Jaffe). Իսկ Պալիանայ պայազատն և տէրն Սիդոնի Յուլիան՝ առաւ զՖիմի. ինչպէս յեա քիչ ժամանակի՝ Տիւրոսի տէրն այլ (Սրոյ տէրն՝ ըստ մեր պատմըաց) Ամաւրի Լիւսինեան՝ առաւ ի կնութիւն զԶապլուն՝ դուստր Գ. Լեոնի, որդւոյ Հեթմոյ և եղբոր Ֆիմեայ: Գրեթէ թ. գարուն կէտը բոլոր Ասորւոյ նշանաւոր քաղաքաց և տէրութեանց քիչոցն՝ Հայոց նոր թագաւորութեան օրիորդներն էին. ոչ միայն ի Փիւնիկէ, այլ և

1 Փրեատերիկոս Բ. Գերմանիոյ կայսրն՝ իբրև թագաւոր Երուսաղէմի, այն թագաւորութեան բոլոր տէրութեանց վրայ իրեն երեսփոխան դրեր էր այս Պալիանը:

2 Ասիկայ է վերջին և բուն կարգադրող Երուսաղէմեան օրինագրոց:

բարձրագոյն գահուց վրայ, յԱնտիոք, ՚ի Մարտիոս Կոնստանտինոսի և մինչև ՚ի Բիւզանդիոն:

Ասոնցմէ էր և Ֆիմի, իբրև 14 տարեկան, երբ (1251) պատանին Յուլիան պայազաան Սիզոնի և իր խնամակալ մայրն Մարգարիտա՝ խնդրեցին զնա իրենց հարս. որ և շատ հաւանօրէն՝ առաջին հարսն ելաւ իր հօր արքունի դարպասէն, երբ մեծ շինութեան և փառաց մէջ էր այն արքունիքն. երբ չորս կարիճ և մեծ իշխան եզրարք թագաւորին Հեթմոյ՝ Թե Թիկունք էին անօր, և երկուք այլ աղօթիւք օգնէին, (Բարսեղ արքեպիսկոպոսն Մրազարկու, և կրտերն Յովհաննէս Բարուն), և ամենուն վրայ հսկէր՝ հինաւուրց եղևնոյ պէս հովանանալով՝ ծեր և առոյգ արքայահայրն Կոստանդին: Յուլիանու և Ֆիմիի պսակին պայմաններն, այսինքն օժտին վերաբերած խնդիրքն և դաշինքն՝ բաղդովի պահուած գտուեցաւ Մալգայի ասպետաց զիւանաց մէջ և հասաւ մէջի, այն ատենուան Փռանկաց լեզուով գրուած. միայն ստորագրութիւնն հայերէն կարմրագիր գրած մեր թագաւորին խկական ձեռքն, ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՆՈՐ ՀԱՅՈՅ, և իր արքունի կախեալ կնքովը վաւերացած, ինչպէս որ կ'ըսէ այլ թղթին վերջը. Et por so qui cestes lettres soient fermes é estables, ci avons escrit l'escrit de nostre main vermoil é sayelé de notre ceau pendant. Գահնագիրքն էին մէկ կողմէն ինքն Հեթում թագաւոր, մէկայլ կողմէն արիկինն Սիզոնի և իր տիրորդին (la gentille dame de Sayette, dame Margarite, é le gentil seignor de Sayette Sire Julian). խկ խոստակատարք կամ վեկայքն էին Հիւրընկալ կամ Երուսաղեմի ասպետաց Կարգապետն՝ Գուլիելմ. Շագնէօֆ (frère Guilliam de Castelnov), և Հեթմոյ քեռայրն Յոհան Իպլինեան (gentil cunte de Jafe sire

Johan d'Ibilyn): Իսկ պայմանքն էին, որ Շև
 Թուժ տայ իր դուստրը (notre filie damoiselle
 Fémie) առ Յուլիան, և օժտի համար 25000
 սառակինեան-բիզանդ ոսկի՝ Ա.բ.բեայի կշառով
 (xxv. m. besans sarrazines au pois d'Acre),
 որոց մէկն կ'արժէր չորս խաչակնիք բիզանդ շայոց
 (quatre besans de nos staurat por un besant
 sarrazines): Այս հայկական ստակը (սգաւրագ-
 խաչակնիք) Թուի Թէ մանրիկ ոսկի մ'էր, իսկ
 սառակինեան բիզանդն 10-12 Ֆրանդ մը կ'արժէր
 ըստ ոմանց գրամագիտաց. որով Ֆիմեայ օժիան
 300000 Ֆրանգի մօտ կ'ըլլայ¹. որուն երբորդ
 մասն՝ որ է 8000 բիզանդ (96000 Ֆր.), գոհարե-
 դէն, մարդարիա, և ոսկւոյ ու արծաթի զարդեր
 պիտի տար հայրն, իր օրիորդը խաւրած առնն.
 իսկ մնացեալ 17000ն այլ զուտ ստակով պիտի
 վճարէր, պօսկը կատարելէն ետև: Հարսնածուք
 այլ պիտի պարտաւորէին այն կանխիկ արուած
 օժիտը՝ յօգուտ հարսին պահէլ կամ դարձնել
 'ի կաշուածս. և ամենևին ազատ Թողուլ զբամ-
 բիջը ուղած տեղը կենալու կամ երթալու, հետը
 ուրիշ մարդ չգնելով՝ բայց երէք ձիաւոր: Եւ 'ի
 հաստատութիւն բանիս՝ Յուլիան և Մարգարիա,
 իրենց ազգականքն և պատուաւոր մարդիկ՝ պիտի
 ստորագրէին, և իրենց կապարէ կնքովը կնքէին

¹ Լեոն Ա թագաւորն՝ իր Եօզեֆիմի կամ Ստեֆանի
 դուստրը՝ Երուսաղեմի (Յովհան) Թագաւորին կին տալու
 առնն՝ անոր հարսանեաց պատրաստութեան համար միայն
 'ի Հիւրընկալ ասպետաց 50000 սառակինեան բիզանդ ոս-
 կի փոխ կամ փոխնորդ առեր էր: — Ըստ ոմանց սառա-
 կինեան ոսկին կ'արժէր Ֆր. 9, 50: Ասոր ածեքովն էր
 գրեթէ Բիւզանդացի ոսկին այլ. կայր և Բիւզանդ կո-
 շուած արծաթ ստակ՝ «պէր» կոչուած. և կըրնայ ըլլալ
 Թէ Հեթմոյ խաչակնիք Բիզանդն ալ արծաթ ըլլայ, Թէ
 և այդ մեծութեամբ արծաթ դեռ չէ գտուած:

պայմանագիրը: Այս ընկերն ետև պիտի կտա
բուէր հարսանիքն՝ ի տօնի Խաչվերացին, ի սեպ-
տեմբերի, կամ անկէ ետև:

Թերևս զիտեցիր, Հայկակ, որ փեսային մայրն
կու յիշուի, իսկ հարսին՝ ոչ: Մինչդեռ իր նազելի
դստերաց առաջին հարսնութեան խօսք կ'ըլլար,
մայրն՝ Զապէլ զշխոյն՝ փոխադրեցաւ յերկնային
առագաստն, վախճանելով ի սկիզբն 1252 տարւոյ,
որուն վերջերը կատարեցան հարսանիքն Ֆի-
մեայ¹: Արդեօք ասիկայ առաջին հարուած մը
չէր օրիորդին, և պատճառ մը արամութեան սրբ-
տին, սգոյ և հարսնութեան պատմութեանները
յիրար շփոթելով: ... Սակայն թողունք որ հայրն
և հարազատքն սրբեն աչուրները, և « քաջալե-
րեաց քոյր մեր » ըսելով՝ յուզարկեն փառօք իր
տիկնութեան տեղը. մենք այլ մօտենանք այս տեղ-
ւոյս ծանօթանալու:

Գ

Հիմակուան Ասորւոց երկրին մեծ և բանուկ
նաւահանգրտան (Պէյրութ) իբրև 45 մլոն մը
վար դէպ ՚ի հարաւ՝ ծովեզերքը պզտի հրուան-
գանի պէս երկրնցած երկրին վրայ՝ շինուած և ծա-
նօթ է Սայփէ քաղաքն, որ վերոյիշեալ պայմա-
նագրին մէջ Սայէդ կոչուի: Հին Ասորիք և Եբրայե-
ցիք Թայտան կոչէին, ինչպէս մեր Ս. Գրոց մէջ
այլ գրուած կայ, Թուր և Թայգան, որք ըստ Յու-
նաց և Լատինաց Տիւրոս և Սիդոն կ'ըսուին, և
ստեպ յիշուին ՚ի հին և ՚ի նոր կտակարանս, և
ճանաչուին իբրև երկու հարազատ քորք և տիկ-
նայք բովանդակ Միջերկրականի արևելեան ծով-

¹ Ասոր վկայէ և Վենետկեցի ժամանակագիրն Սա-
նուոյ:

ափանց: Տիւրօս՝ թէպէտ և աւելի նշանակող է մեծ էր և թագուհի ծովուց կոչուէր ¹ Յիզոնի մանակս, սակայն դուտար էր Սիզոնի, որ շատ դարեր մինակ ծաղկելէ վերջը ծնաւ զՏիւրօս, և ինքն մայրն ծովային քաղաքաց Փիւնիկիոյ՝ աշխարհիս հնագոյն վաւերական քաղաքաց մէկն էր. վասն զի Նոյ նահապեալին թոռան՝ Քանանու՝ անգրանիկն Սիզոն՝ շինեց զայն և իր անունը դրաւ, որ նշանակէ ձուկն կամ ձկնորս: Եթէ ՚ի սկզբան՝ Վենեակոյ պէս ձկնորսաց աստատանաբան մ'էր, քիչ ատենէն վաճառականութեան մայրաքաղաք եղաւ. և երբ իր դուտարն՝ Տիւրօս՝ գերազանցեց այլ յայսմ մասին, դեռ ինքն մայրն Սիզոն ծաղկէր: Ոչ միայն վաճառականութեամբ՝ այլ և ճարտարապետական արուեստով աննման էր, մօտն ունենալով Լիբանանու հին և անսպառ մայրիները. որոցմէ կարածը և կարող ու կոկող կու խաւրէր ինչուան առ Սողոմոն, Աստուծոյ տաճար, և իրեն պաշտա շինելու համար: Նաև Տիւրօսի մէջ տիրէր հարստութեամբ. « Եւ իշ » իտնք քո (Տիւրօսի) բնակիչք Սիզոնիացւոց »¹: Սիզոն կրնար ինքզինքը պաշտպանել այլ ոչ միայն ՚ի ծովէ ամուր բերգով և դողովը, այլ և ՚ի ցամաքէ. և ինչուան Աստուծոյ ժողովրդեան՝ Իւրայելացւոց՝ ձեռքէն այլ ճողոպրեց զինքը. « Եւ » Ասեր ոչ եբարձ... զբնակիչսն Սիզոնի »². վասն զի Յեսու Նաւեայ այս (Ասերայ) ցեղին վիճակեր էր զՍիզոն, զոր Մեծ³ անուանէին այն ատենն այլ. և իրմէ շատ առաջ՝ Յակոբ նահապեան իր Չաբուզոն որդւոյն սահմանները ինչուան հոն կ'ընդարձակէր. « Չաբուզոն յեզերս ծովու բնա.

1 Եզեկիէլ, Իլ:

2 Դատաւ. Ա. 51:

3 Յեսու ԺԹ. 28:

» կեսցէ... և ձգեսցի մինչև 'ի Սիդոն »¹: Արեւոյք միշտ պատկառանքով և նախանձով կուրացնէին անոր գոռոզութեանը ու զօրութեանը վրայ և կուսպանային մարգարէից բերնով (Նզեկիէէ և Նսայի). և ինչուան զծովն՝ որուն առաջին իշխողն եղաւ՝ իրեն գէմ կ'ուզէին գրգռել. «Յամօթ » լեր, Սիդոն, ասէ ծով »²: Այսպէս ծովն քաղաքին, քաղաքն ծովուն սաստելով և իշխելով, Սիդոն կրցաւ հազարով տարիներ պերճաբար կանգնիլ իր բարձրաւանդակին վրայ, լցուիլ ծովու և ցամաքի վաճառօք, և անոնց արդասեօքը յղփանալ և շփանալ, նման ուրիշ մեծահարուստ շահաստան քաղաքաց, որոց նման այլ զեղծման և անիծից տեղ մը դարձաւ: Մինչև ինքնին Տէրն ծովու և ցամաքի և Սասուածն մեր, իր մարգարէն անօրէնութեան ասեն՝ ուրքով կոխելով անոր սահմանները, և վարդապետութեանը մէջ ուրիշ գոռոզ քաղաքներ խրատելով կ'ըսէր. «Նթէ 'ի » Տիւրոս և 'ի Սիդոն եղեալ էին զօրութիւնքն՝ » որ 'ի ձեզ եղեն՝ վաղու ևս արդեօք խորզով և » մօխրով ապաշխարեալ էր »³: Բայց թերևս նոյն երկրպագելի ոտքերն էին՝ որ ազատեցին ըզ-Սիդոն հիմնայատակ կործանմանէ կամ ծովուն ալեաց մէջ ծածկուելէն:

Արդարև նախախնամեալ քաղաքաց և տեղերուն մէկն կ'երևի ինծի Սիդոն, և (ոչ միայն Ֆիմեայ, այլ) ասոր համար է որ չեմ կրնար շու-

1 Ենուեք ԽԹ, 15: — կ'ըսեն թէ այս Չարուզն նահապետս՝ և Սոփոնիա մարգարէն՝ թաղուած են 'ի Սիդոն: Քաղաքին մօտ քարաբլրի մը կող շատ դերեզմաններ փորուած են, որոց մէկը հին փիւնիկեցի թագաւորի մը՝ յամին 1855 բերին 'ի Բարիզ:

2 Նսայի, ԻԳ:

3 Մամօթ. ԺԱ, 21:

տով հեռանալ անկէ. զոր ոչ թողունք Յակոբայ, ոչ Յեսու և ոչ թագաւորք Հրէից կրցան նուաճել. Նարուքողոնոսոր 13 տարի աշխատելով երբ չկրցաւ տիրել Տիւրսի, անոր հետ թողուց Սիդոնն այլ. մեծն Աղէքսանդր՝ բանագոյն քան զԲաբելոնաց բռնաւորն՝ առաւ քանդեց ամայացուց զՄուր, բայց չգտաւ Մայդանի. գոռող դուստրը՝ աւազի և ալեաց մէջ խղզեց, զմայրը շոյեց շինեց, դարձրնելով անոր իր հրաժարած և մշակ դարձած թագաւորը (Աբդողոնիմ) : Իրմէ ետքը Յունաց, Հռովմայեցուց, Արաբացուց և Թուրքաց ձեռքէն անցնելով՝ Խաչակրաց ատեն այլ դեռ չէն քաղաք մ'էր, եղեւնափայտէ պաշտանելով. և երբ ասոնց ձեռքն ընկաւ՝ (յամին 1111) Եւստաքիոս Կառնիէ անուամբ Փռանկ ասպետի մը արուեստաւ, ուսկից անցաւ Իսլլինեան տոհմին, ինչպէս առաջ ըսի. և թէ ասոնց ատեն և թէ վերջը, թէ և շատ փոփոխութիւն կրեց, բայց միշտ բաւական բանուկ մնաց. ինչպէս ինչուան հիմայ այլ՝ Գամասիոսի հետ վաճառակցութեամբ բաւական չէն ու բազմամարդ է :

Գ

Ահա այս քաղաքիս և անոր երկրին տիկին եկաւ Ֆիմի. որոյ դաշուսան թէ և ՚ի սկզբան շնորհաւոր եղաւ, բայց քիչ ատենէն Սիդոն իր տիկնոջ այլ բազմաց այլ սգաւոր եղաւ : Շատ տարի չէր (1250) որ այլազգիք կոխեր և աւրեր էին զանիկա, երբ Ֆիմեայ դաշուն սկսաւ նոր ոգի առնուլ և ծաղկիլ. վասն զի մէկ կողմէն ասոր հայրն՝ թագաւորն Հայոց Հեթում՝ անոր պաշտպան կենար և գանձերովը կու ճոխացըներ. ուրիշ կողմէ՝ անակնկալ բարեբաղդութեամբ՝ աւելի մեծ ազգի մեծ թագաւոր մը եկաւ օգնական Սիդոնի,

և ազնուապէս պատուազիր անոր տիկնոջը, գերագոյնն և սիրելագոյնն թագաւորաց Փռանկաց Սուրբն Լուդվիկ, որ նախ 'ի Կիպրոս եղած ատենն (1248-9), ծանօթացեր էր ընդ Հեթմոյ: — Այն ատենուան թագաւորաց մէջ չկայ մէկն քան զՀեթում՝ նմանագոյն Լուդվիկի՝ զգօնութեամբ, քաջութեամբ և առաքինութեամբ վարուց: Լուդվիկ յետ արշաւանացն յԵգիպտոս և պատերազմին և գերութեանն և ազատելուն, դառնալով Ասորոց կողմերը՝ Թիմիի հոն եկած տարին (1252), և յաջորդ տարին այլ անգործ չկենալով, սկսաւ այն երկրին բոլոր ծովեզերեայ քաղաքները նորոգել և ամրացնել. այսպէս կ'ընէր և Սիդոնի այլ որոյ տէրն՝ Յուլիան իր ուրիշ իշխանակցաց նման՝ պատիւ կու սեպէր անանկ մեծ թագաւորէ մը օգնութիւն և պաշտպանութիւն գանելը: Հոս անտարակոյս իր նորահարսն տիկինն այլ՝ Թիմի՝ պատուեց զՍուրբ թագաւորն Փռանկաց և անոր գշխոյն՝ որ իր սկեսրին անուամբ Մարգարիտա կոչուէր: Երկու տարի անոր այցելութեամբը՝ դաւա իրեն նոր հայր մը. կրցաւ քննել ու զննել այն սքանչելի անձին վրայ՝ ինչ որ իր հօրը և մօր Զապելի վրայ քիչ կամ շատ տեսեր էր 'ի ազայութեանն. և ինքն գեռ դալար և կախուղ հասակաւ և սրտով՝ կու տպաւորէր 'ի հոգին՝ անոր ընտիր ընտիր առաքինութեանց կերպարանքը. և անշուշտ անոր իմաստութենէն աւելի կու զարմանար բարեպաշտութեանը վրայ, որ ուր այլ ըլլար՝ անխափան իր աղօթքները և կանոնական ժամերը կատարէր: Թերևս տեսաւ այլ Սուրբ թագաւորին ձեռքը սաղմոսիկ մը, որ յԵգիպտոսի բանալին մէջ՝ բոլոր ստացուածքներէն և գրքերէն մէկհատիկ ստացուածք մնացեր էր, և անով իր գերութիւնը կու մխիթարէր. թերևս անկէ շարժեալ և ինքն գիւրազգած տիկինն Թիմի՝ էրբ

արամուժեան հարուածներն առաւ՝ Խոյնպիտի մխիթարանք մը խնդրեց, և ընկալաւ իր Գաւթաւիկէն Էրիմֆէ + Իւնի իր հօրեղբորը: Ո՞վ գիտէ, քանի՞ քանի՞ անգամ Սիզոնի ապարանից եկեղեցւոյն կամ մատարան մէջ՝ սուրբ ծիրանաւոր արքային հետ ծիրանածին տիկինն Յիմի 'ի ծունկ իջած՝ Աստուծոյ երկրիս վրայ կատարած ամենէն ահեղահարաշ խորհրդեան (պատարագի) առջև, հրաժեւեալ սրտերնին կու բարձրացընէին յերկնից յերկինս:...

Փափազելի էր մեզի այլ հիմայ հեռուանց այսպիսի հանգիսից մէջ գտուիլ յերկար. բայց սուրբ և բարի թագաւորն՝ յերկար չէր կենար մէկ տեղ մը. անգագար մէկ մը հոս, մէկ մ'ի Տիւրոս կու փուժար, անկէ յԱքքեա և 'ի Յոպպէ: Այս եաքի քաղաքս եղած ատենը՝ յամին 1253, զոյժ հասաւ իրեն, թէ թշնամիք կու սպառնան Սիզոնի. Սիզոն պաշարուեր է, Սիզոն առնուեր է. արիւն և կրակ կու լափեն զՍիզոն:... Արդեօք ի՞նչ եղաւ մտաղաշ բամբիշն. ո՞ւր փախաւ, ո՞ւր ամրացաւ Յիմի. և եթէ սուր և հուր չհասան այլ իրեն, հապա վախն ու գուժն ինչեր չեն հասցըներ: — Փուժա՛, վազէ, սուրբ թագաւոր, գուցէ հասնիս ու հալածես այն անօրէնները՝ որ քու խկ դեռ նոր դրած շինուժեան քարերդ կու քանդեն... Թող հիմայ անոր հօրաբրոջը ապարանքը (Յոպպէի կոմսուհւոյն), և փուժա՛ զինքն ազատելու. անոր թշնամիքն՝ քու այլ թշնամիք են. և թերևս աւելի քուկդ՝ քան թէ անոր. կարծեմ թէ քու վրէժդ կ'ուզեն անկէ առնուլ. և փոխանակ քաջ հաւուգ՝ տկար վառեկի մը հետ կու զարնուին:

Յիրաւի թշնամեաց այս արշաւանքս կերպով մը Ս. Լուգվիկի համար էր. և կերպով մը Լուգվիկ պարտական էր պաշտպանուժեան Սիզոնի և

անոր տիրոջ ու տիկնոջը (Ֆիմեայ) : Վասն զի պէտք է գիանաս, Հայկակ, որ երբ Սթապաւորն գերութենէն դարձաւ՝ հաշտութեան դաշինք գնելով զինքը գերող Եգիպտոսի սուլտանին հետ, (որ արևելեան քրիստոնէից ամենէն մեծ և ահաւոր թշնամին էր), ուրիշ այլազգի իշխանք և սուլտանն Հալէպի և Գամասկոսի՝ նախ ամբեցան. վերջը այս ետքինս՝ սկսաւ դադտուկ գրգել զԼուզվիկ՝ որ միաբանի իրեն և քրիստոնէայ իշխանաց հետ, ու Եգիպտոսի սուլտանին գէժ ելլէն : Սուրբ և հաւատարիմ թագաւորն մերժեց անոր վառ և խարդախ խորհուրդը, և քանի որ Մորայ սուլտանն իր գրած դաշինքը կը պահէ, ես այլ պարտական եմ, կ'ըսէր, պահելու իմ խոսամուկքս : Տեսաւ Հալպայ սուլտանն (Մէլէք-էլ-Նասր Եուսուֆ) որ մէկ կողմէն Եգիպտոսի սուլտանն՝ դաշանցը համար յետ պիտի կենայ քրիստոնէից փնասելէն, մէկայլ կողմէն Փռանկայ թագաւորն՝ թէ և չխառներազմիր՝ բայց քրիստոնէից երկիրները կ'ամրացնէ. իսկ ուրիշ և իրեն աւելի մօտիկ կողմէն՝ թագաւորն Հայոց՝ Թաթարաց հետ բանագնաց կ'ըլլայ. արդէն անոր եղբայրն Սմբատ գունդատապլ դարձեր էր մեծ զանին քովէն, և հիմայ ինքն Հեթում կու պատրաստուէր երթալու, և իրեն ու քրիստոնէից օգնական բերելու Թաթարաց անդիմանալի զօրութիւնը, որոյ առաջին հարուածը՝ այն քրիստոնէից մօտ տեղուանքը՝ ինքն Հալէպի սուլտանն պիտի առնուր :

Արդ երբ յուսահատեցաւ նա Սուրբ թագաւորը հրապուրելէն՝ ռիսայաւ անոր, և ինչպէս ամեն վառ կ'ընէ՝ դարձաւ իր հրապուրածին գէժ, ու դարձրնէլ ջանաց զԵգիպտոսի սուլտանն այլ, որոյ գէժ կ'ուզէր ինքն երթալ : Երկու անիրաւքն այլ գտան զիրար. բայց Մէլէք-էլ-Աշրաֆ-Մուսա

(Մտրայ սուլտանն) աւելի խոստապահ կամ աւելի խորամանկ էր, տեղէն ջարժեցաւ, սակայն գաղտուկ հաւանութիւն տուաւ ընկերին. այն ասէն Նասր ձայն տուաւ իր սահմանաց մէջ և մտերը բնակող Թիւրքմէնից. ու իբրև իր երկու թշնամի բարեպաշտ Թագաւորաց վրէժը մեկէն առնուլ ուղերով՝ յանկարծակի վազեց Սիդոնի վրայ, որ Բամասկոսէ (Շամ) հազիւ մեկ երկու աւուր ճամբայ հեռու է, իսկ 'ի Յոպպէէ (Նա. քա), յԱնտիոքայ և 'ի Սոյ, ուր զօրաւոր իշխանքն քրիստոնէից՝ Լուգվիկ, Հեթում և Պեմունդ գտուէին՝ շատ աւելի հեռու:

Անակնկալ և ահաւոր եղաւ ասպատակն ու աւերակն. Սիդոն դեռ բաւականամբութիւն չունէր. կոխան եղաւ թշնամեաց, որք անոր ցամաքային բերդն այլ առին աւրեցին. վազեցին նաև ծովային բերդին վրայ, ուր անշուշտ ապաւիններ էր և տիկինն Ֆիմի. բայց հոս՝ ծովն ամբոջաւ և չամբոջուց զՍիդոն, հապա մանաւանդ յիշեց և կատարեց իր հին խօսքը. «Ո՞չ երկնեցի և ո՞չ ծնայ» և ո՞չ սնուցի երիտասարդս, և ո՞չ բարձրացուցի» կուսանս»¹. որոց մէջ հիմայ բարձրագոյն բազմած դեռ կուսապեղ տիկինն Սիդոնի, ծովուն ալիքներէն աւելի՝ աղօթիւքը կու պաշտպանէր բերդին: Յետ քաջուեցան արիւնարբու և աւերածու թշնամիքն, բայց չարաչար նշաններ թողլով իրենց գաղանութեանը. 800 հոգի օրակոտոր եղած սփռած էին Սիդոնի մէջ և ճամբուն վրայ, 400 հոգի այլ երկաթի զարնուած և գերի վարած², շատ շէնքեր այլ աւերած:

Ասոնց մէջ չեմ տարակուսիր որ Ֆիմի իրեն

¹ Եսայի, ԻԳ:

² Ըստ ոմանց 2000 գերի այլ ջարդեցին քշելու ասանին:

պաշտօնէն աւելի կու սիրէր մատուռ մը՝ քան թէ արեւելեան դրան քովերը՝ որ Շամայ ճան-
բուն վրայ կու նայի, մատուռ մը՝ զոր նախնի
քրիստոնէից բարեպաշտութիւնն կանգնեցրէր և դա-
րուց դար աւանդութեամբ սրահէր ու պատուէր.
մատուռ մը՝ որ և հիմայ այլ կեցած պատուի,
թէ և փոփոխեալ ՚ի մզկիթ, Նէղդի-Սիդան կու
չուած: Այս շէնքս այն տեղն է շինուած՝ ուր 1200
տարի յառաջ քան զՄիսի իրեն համասեռ Փիւ-
նիկեցի մը, մայր մը, մեծ տրամեալ սիրտ մը՝ կե-
ցեր կու լար ու կանչէր, կ'ուզէր բժշկել իր սրտին
սիրուն կտորը, չարաչար տանջուած ու լլկուած
ազջիկը. — շատերն լսեցին ձայնն ու լացը, և ոչ
ոք կրցաւ օգնել. և միայն կրցողն այլ չուզէց: Ա-
րարիչն ամենեցուն՝ այն ատեն հոն մարդկօրէն
քայլելով կ'անցներ. լսեց ու չսկըտ զարկաւ...
Բայց ո՞վ զօրութիւն հաւատոց, ո՞վ մեծութիւն
սիրոյ, դու գրեթէ աստուածային հնարից այլ
յաղթեցիր: Ասորի կիսն ճանչցաւ զՔրիստոս. և
պահանջեց ինչ որ իր ցաւոց և անոր ողորմու-
թեանը կու վայէր. « Աղորմեաց ինձ, որդի Բաւ-
» թի, դուստր իմ չարաչար այսահարի »¹. Քրիս-
տոս լռութեամբ կ'երթար. կիսն ետեւէն առջեւէն
աղաղակելով կ'արգելուր. Քրիստոսի աշակերտ-
ներն կ'աղաչէին, կիսն առաջ անցնելով գեախն
կ'ընկնար, « երկիր պագանէր նմա և ասէր. Տէր,
» օգնեա ինձ »: — Քրիստոս կ'ըսէր թէ ինքն չը-
րէից բժշկութեան համար զրկուած է, որք Աս-
տուծոյ ընտրած որդիք սեպուած էին, և թէ
որգւոց պատրաստուած հացը՝ չէր վայլեր շու-
ներու տալ: — « Այո՛ Տէր », խոստովանեցաւ
մեծահամբեր և մեծիմաստ կիսն, այո՛ Տէր, բայց
« եւ շունք ՚ի փշրանաց սեղանոյ մանկանցն կե-

» րակրին » : — Ո՛հ, ներէ մեզի այլ ըսեալու, ով Տէր մեր, որ կարծեմ հոս քու գթութեանդ աւելի դժար եկաւ համբերելն, քան թէ այն տառապեալ կնկան՝ իր ցաւոցը. և այլ չէիր կրնար ուշանալ կանչելու, « Ո՛վ կին գու, մեծ են հաւ » : —
 » ւատք քո. եղիցի քեզ որպէս և կամիս : Եւ »
 » բժշկեցաւ դուստր նորա ՚ի նմին ժամու » : —
 Ահա այս գերաբանչ գորովալի տեսարանին տեղն էր, ուր իսկապէս և մարմնապէս կեցաւ Աստուածն մեր Քրիստոս, և ուր կինն Փիւնիկ Ասորի՝ ընկաւ իր օտքը. այս տեղս էր կանգնած այն մատուռն և հիմուռ մզկիթն, ըստ բարեպաշտ և հաւանելի աւանդութեան. և ուր հաւատացելոց հետ սաեպ այցելութեան և աղօթից կու գար՝ Փիւնիկն հաւատոց և ցաւոց ժառանգն Ծիմի. և հիմայ այլ անշուշտ իր քաղքին և ժողովրդեան կոտորածոց վրայ կոտորուելով՝ մայրօրէն ցաւակցութեամբ սրտանց կ'աղաղակէր առ Փրկիչն, « Տէր, օգնեա՛ ինձ » :

Ե

Հոս մարգասէր Տէրն մեր յօգնութիւն կամ ՚ի միսթարութիւն հասուց զԼուզվիկ, որ գոնէ աւելի մեծ վտանգէ աղաատեց զՍիգոն. անշուշտ իր գալստեանը կասկածով՝ փութացեր փախեր էին թշնամիքն ՚ի Պանէաս (կամ ՚ի Կեսարիա Փիլիպպեայ, ըստ աւետարանին). ուր գունդ մը քաջաց խաւրեց հալածեց զանոնք և քաղաքը առաւ : Իսկ ինքն կու շտապէր գալ ՚ի Սիգոն. որոյ հարուածէն ետև քանի մ'օր անցեր էր, և զեռ անթաղ մնացեր էին սպանեալքն. և արդէն սկսեր էին դերեզմանի մեջ առնելու կերպարանքին փոխուիլ : Զկրցաւ սուրբ թագաւորն արասուիքը բռնել, և նախ իր հեան եղող Ս. Պապին նուր-

րակին՝ գերեզմանի երկիր մը օրհնել առանձին, մեր ջր դարձաւ իրեններուն՝ հրամեց օր թաղեն: Ասոնք՝ որ աւելի թշնամի ջարդել փափագէին քան թէ ընտանի թաղել, և իրենց առաջնորդին սիրտը չունէին, պժգացին զըռեցան, երեսնին յետ դարձուցին. վատք քան զՄարթա՝ ըսելով, թէ « Լոսեալ իցէ, քանզի չորեքօրեայ է »: Այն ատեն Լուգվիկ իր սիրոյ և սրբութեան սքանչելի գործոց մէկն հոս ցուցուց. ձիէն վար ցատքեց և առջի հանդիպած դիակը վերուց շալկեց թագաւորական թիկանցը վրայ, և իբրև խուրձ մը գեղնած ցորենոյ պարկի մէջ դնելով՝ տարաւ ինչուան գերեզմանոցը, իջուց փոսին մէջ, թաղեց, ծածկեց, կնքեց կաթիլ մ'արտասուօք: Հինգ օր այսպէս աշխատեցաւ մեռելակրութեան. ոչ միայն առանց դանելու, այլ նահատակաց մարմին սեպելով՝ կրելու ատեն ծոմ կու պահէր և յարգութեամբ կ'իջեցընէր զանոնք իրենց քնարանը: Այս օրինակէս զարնուած զօրքն և վարձկանք՝ հետեւեցան իրենց սիրոջը: Ծովածին Սիդոնի բարձրացեալ երխասարդքն և կուսանքն՝ վերջապէս հանգչեցան ՚ի հայրենի հող մահուն:

Աւրիշ գեղեցիկ և համանման գործ մ'այլ ըրաւ այն մեծ և եղբայրասէր թագաւորն ՚ի Սիդոն. ատենելով որ իր նորոգութիւններն նորէն աւրուեր են, քաջալերեցաւ աւելի ամուր շինելու. և հոս այլ իրեններուն օրինակ տալով ժրութեան՝ հասարակ մշակի պէս սկսաւ կիր ու ծեփ շաղուել և քարերը կրել, պատերը հիւսել:

Այն ձմեռուան (1253-4) գրեթէ մեծ մասն հոս ՚ի Սիդոն անցուց Լուգվիկ. և դեռ կ'ուզէր կենալ և շինքերը պսակել, երբ իրեն այլ յանկարծ հասաւ տրտմագին հարուած մը: Օր մը յանկարծ Յօբայ երեք բարեկամացը պէս եկան իրեն՝ իր խոստովանահայրն, Պապին նուիրակն

և Տիւրոսի արքեպիսկոպոսն . իմացուցին զմահ իր մօրը , Պլանչ դշտոյի , զոր և թագաւորութեան նը տեղակալ գրեր էր , սալորականէ աւելի կու սիրէր և յարգէր : Խիտ սաստիկ ցաւ զգաց , բայց սրբութեամբը ծածկեց . և մէկէն ընկաւ իր մտարանը մէջ՝ ուր լսեց այս գոյժը , գոհացաւ զԱստուծոյ՝ որ այնքան ատեն իրեն պարգևեր էր այնպիսի մայր մը . և հանգստեան պաշտօն ընել տալէն ետև՝ փութացաւ ժողովեց մարդիկը , և ուրիշ ատենի թողլով սուրբ Երկրին ազատութեան հօգը , տուաւ վերջի ողջոյնը իր ասպնջական տիրոջ և տիկնոջ , և ամենայն քրիստոնեայ իշխանաց և բազմութեան հաւատացելոց . որք ետևէն գացին մինչև յԱքքեա , և մեծ արամութեամբ յուղարկեցին նաևով 'ի Կիպրոս , ուսկից նաւեց դարձաւ 'ի Գաղղիա :

Այս գիպուածս համառօտիւ յիշէ մեր ժամանակագիրն (Մաղաքիա) ԶԲ . (1253-4) « Ռէ տէ Ծրանցն (Լոյզ կամ Լուիզ) վերստին շինեաց ըզ » Սայտայ և գնաց յաշխարհ իւր » . ինչպէս յառաջ այլ Յոպպէի համար յիշէ . « ԶԱ . (1252-3) . « Ռէ տէ Ծրանցն շինեաց զՃաֆն » : — Հիմակուան Սայտայի բարձրագոյն մասին վրայ կիսաւեր մեծ աշտարակ մը կայ . մնացորդ շինուածոց կամ նորոգութեանց Ս . Լուզվիկի :

Պէտք չէ տարակուսիլ՝ որ Լուզվիկի երթալուն վրայ ամենէն աւելի ցաւոլաց մէկն եղաւ Զիմի , որոյ գեւաւէր սրտին այս այլ կակուղ հարուած մ'էր . և այնչափ աւելի էր հօգն ու վախն՝ որչափ որ նոյն տարին իր հայրն Հեթում թագաւոր այլ ելաւ գնաց երկար ճամբով 'ի Թաթարստան . ուսկից ինչուան որ իր տեղը դարձաւ գաղարելու՝ տարիներ անցան : Բայց այն քանի մը տարիները , (և մինչև 'ի 1260 տարին) անվտանգ կ'երևին . վասն զի 'ի Հայս կառավար և պահա-

պան կեցեր էր Յիմիի պապն, մեծախելք թաղա-
 ւորահայրն Կոստանդին, իր մեկայլ կարիճ՝ որ
 դւօքն. ուրիշ կողմանէ այլ թաթարաց դալուն
 վախն կու զսպէր զայլաղգիս՝ որ քրիստոնէից ա-
 ւելի մնաս չհասցընեն, որպէս զի իրենք այլ ա-
 ւելի մնաս չկրեն:

9

Այս տարիներուս մէջ ծլեցաւ ծաղկեցաւ Յի-
 մի իր զաւակօքը, որ երեք միայն յիշուին. երկու
 մանչ, զորս Յուլիան իր հօր և հօրեղբօր անուամբ
 կոչեց, և մէկ աղջիկ՝ զոր իր մօրն անուամբը: Ա-
 սոնց անուանքն այլ իրենց մօրը հետ վայելբար
 և փաղաքշարար նշանակուած կու գանեմ ար-
 քայեղբօր Յովհաննու ձեռօք, իր ընծայած նա-
 խայիշեալ գրքին մէջ. ահաւասիկ.

« Զիմաստութեամբ Երեան և զամենայն բարեձեու-
 յ թեամբ զարգարեան, զսիրողն Աստուծոյ և զսպասա-
 ւորն ամենայն ծառայից նորա, զարբածին բամբիշն Յի-
 մի, և զաստուածապարգև զաւակսն նորին՝ զՊաւլոսն
 և զԾոնոսն և զհեղանազն Մարգարոսն¹, յիշեցէք ՚ի Քրիս-
 տոս Աստուած » . և այլն:

Մարկրուն հեղանազ դատրիկն Յիմեայ՝ հարս գը-
 նաց Կուխտոնի կամ Կիայ՝ ժիպլէի տիրոջ, որ է
 հինն Գեբալ Ս. գրոց կամ Բիբլու Յունաց, հիմայ
 Ճեպիւէ կամ Ճեպայիւ կոչուած², որ այն ատեն Իպ-

1 Մամուն Մարգարիտ անուան փաղաքշականն է:
 2 Պերութեն վեց եօթն ժամ հեռու դէպ ՚ի հիւսիս,
 ծովեզերքը: — Այս Կի՝ Մարկրունի էրիկն՝ յամին 1282
 հրամանաւ. Տաճարականաց կարգապետին փորձեց առ-
 նուէլ զՏրիպօլիս քաղաքը, և անոնց մատնութեամբը չկրք-
 ցաւ առնուլ. և գրեց այս դիպուածին պատմութիւնը՝ որ
 կու պահուի ինչուան հիմա:

լինայ սէս փռանկ տէրութիւն մ'կր. այն տն-
րանց մէկուն դուստրը կին առաւ Պալիանն՝ ան-
դրանիկն Յիմի, և երկու աղջիկ ունեցաւ. որոց
մէկն անուանեց իր սիրելի մօրն անուամբ Յիմի,
որ յետոյ եղաւ կին Հելմոյ Տարաշխափ. (սա էր
Թոռն Հեթմոյ՝ եղբօր Ս. Ներսիսի Լամբրոնա-
ցւոյ):

Աւելորդ է ինծի խօսքով խորհրդածելն՝ որ Յի-
մի իրեն մեծ հոգ ըրեր էր իր զաւակաց (Թերևս
և Թոռանց) կրթութիւնը, և կու ջանար զանոնք
այլ իրեն սէս զարգարել ամենայն բարեխնու-
թեամբ. իրեն սէս ընել սիրողս Աստուծոյ և ծառայից
նորա: Այս բաներս թէ և հօրեղբօր մը բերնով
և ձեռքով գրուած են իրեն համար, սակայն գրո-
ղին սուրբ և բարձր աստիճանն և վարքն վկայ՝ որ
ճշմարտութեամբ պատշաճած են անոր. և կու
յայտնեն՝ որ այն ատենուան բաղմամբիւ մանր
տէրութեանց տիկնայց մէջ առաջիններէն մէկն
էր (և մեզի ծանօթից մէջ առաջինն) Յիմի, ի-
մաստութեամբ և բարեպաշտութեամբ արգարև
լցեալ և զարգարեալ: Եւ ասոնք էին մեծ զէնք և
զեղք հարուածոց և արամութեան դիւրազգած
և դժասէր սրտին. իր ծնողաց և Ս. Լուգվիկի օ-
րինակներն՝ իրեն կենդանի հայելի մ'էին նմանու-
թեան. և Թերևս անոնց այլ՝ ամեն բանէ աւելի՝
հանգիստած փորձանքներն և վիշտերն եղան մեծ
առիթք բարեպաշտութեան և սրբութեան: Ա-
մենուն, բայց աւելի իշխանազանց և մեծատանց
համար հարկաւոր կու ճանչնայ մեր սուրբ կրօն-
քըն՝ այսպիսի հարուածներ, որ զիրենք ցնցելով՝
բակեն աշխարհիս ունայնութեանց և պաճուճա-
նաց կալուն փափկութիւններէն, և լաւագոյն
կենաց և աշխարհի ստոյգ և անանց բարեացը փա-
փագեցընեն: Գուցէ նուազ կ'ըլլար 'ի Զապէլ, 'ի
Հեթում, 'ի Լուգվիկ և 'ի մերս Յիմի՝ այս սուրբ

փափագս, և թէ վատերնին այլ պակաս ըլլային՝
 Աւրեմն անվախ բնորոտեմք քննենք թէ ուրիշ կ'ընչ
 փորձանք ու ցաւեր եկան ասոր. մտնաւանդ թէ
 թողունք որ գան, և այլ աւելի փորեն խորցընեն,
 բարակցընեն և զարգարեն այն ազնիւ սիրտը:

Է

Յիմիի քանի մը տարի հանգստեան միջոցը՝ մե-
 ծամեծ քաղաքական դիպուածք եղան յարևելս.
 հայրն՝ Հեթում՝ դարձաւ 'ի Թաթարաց. մեծ
 (Մանգու) խաքանին եղբայրը՝ ահաւոր Հուլա-
 զու զանը՝ բիւրաւոր զօրօք ետեւէն բերելով, որ
 քանի մը տարուան մէջ՝ քրիստոնէից նեղութիւն
 առող բանաւորները և տէրութիւնները ջնջեց-
 նախ Հաւիտի կամ Աւազակաց ըսուած բանաւո-
 ըր. յետոյ Պաղտատու հին և մեծ ամիրապետու-
 թիւնը (1258). վերջը (1259-60) Սիդոնը աւեր
 և արիւն դարձընող Հալապ և Շամայ սուլտանը
 (Մէլէք-էլ-Նասըր), բռնեց և գերի զրկեց 'ի Պարս-
 կաստան. ու անկէ նուաձած երկիրները դար-
 ձուց տուաւ Հեթմոյ և ասոր փեսային՝ Անաիո-
 քայ իշխանին: Մնաց միայն Եգիպտոսի զօրաւոր
 սուլտանն. ասոր վրայ այլ կու պատրաստէր յար-
 ձըկելու՝ Հայոց և Լատինաց օդնականութեամբ,
 երբ հասաւ իր եղբօր (Մանգու զանի) մահուան
 լուրն, ու փութացաւ Հուլազու դառնալ յար-
 ևեւելս մեծ զանին ընտրութեան համար. - արև-
 մտեան կողմերուն (յԱսորուոց երկիրը) պահա-
 պան թողլով զօրօք՝ Քիթբուղա կամ Քէթուպո-
 դա-նոյին զօրավարը: Ասոր համար մեր Հեթում
 Պատմիչն կ'ըսէ թէ, Քրիստոսի երկրպագութեան
 եկող մոգուց ցեղէն էր. և բարի ու քրիստոնէա-
 սէր ըլլալով՝ սկսաւ խաղաղութեամբ կառավար-

րեւ իրեն յանձնուած կողմերը ¹: Գժբաղդարար
քրիստոնէից կողմէն եղած անխոհեմութիւն մը՝
մեծ շիտթութեան և վնասու պառճառ եղաւ, և
նոր ցաւոց՝ մեր Սիգոնի տիկնոջ: Վասն զի այս տէ-
րութեան երկրին մէկ մասն՝ որ ինչպէս առաջ
յիշեցի, Պէլֆորգ կ'ըսուէր ², Շամայ երկրին
սահմանակից էր, և բնակչաց մէկ մասն այլ Թուրք
էին, որք հիմայ զսպուած 'ի Թաթարաց՝ ասոնց
տուրք կու տային. և անշուշտ ութ տարի առաջ
Սիգոնի վրայ ասպատակողաց ընկեր էին: Հիմայ
Սիգոնացի և Պէլֆորգեցի տաքգլուխ մարզկանց
մէ ոմանք՝ կամ հին վրէժն առնըլու համար, կամ
նոր առիթ մը գանկելով՝ այս Թուրքաց գեղերն ու
արտերը կոխեցին, աւրեցին, ոչ առանց սպանու-
թեան տեղացեաց, որոց մէկ մասն այլ իրենց ստա-
ցուածով և անասնովը գերի քաշեցին: Մօտերը
ձիաւոր Թաթարաց սղտի գունդ մը կար Քիթ-
բուղայի քեռորդւոյն կամ եղբորորդւոյն հրամա-
նին տակ. մէկէն վաղեց այս կարիճս Սիգոնացոց
ետեէն, պատուիրելով որ գերին և աւարը թո-
ղուն. անոնք իրենց անշահ յաղթութեան և ա-
ւարներուն վայելմամբ տաքցած և գինովցած, ա-
ւելի մեծ յանգստութեամբ և կուրութեամբ Թա-
թարաց այլ դէմ գարձան, և քանի մը հոգի ըս-
պաննեցին. անոնց հետ մէկտեղ կարիճ՝ առաջ
նորդնին այլ:

Գեռ Թաթարաց բարկութեան և վրէժխնդրու-
թեան փորձն առած չէին քրիստոնէայք. Քիթ-
բուղա՝ հոս ոչ անարգար իրաւամբք քաշեց կո-

¹ Քերայիդ Թաթարաց ցեղէն էր, որոց մէջ շատոնց
մտեր էր քրիստոնէութիւն: — Տ'ՈՒՀՈՒՆ:

² Յանուն բերդաւանին, որ հիմայ թուի Քիւլ-լի-է-լ-
լի-+է-ճ, Լիբանան լեռանց հարաւային ստորոտը, Նահր-
է-Լիյրանի (Լէոնդ) գետոյն եզերքը:

խեց աւրեց Սիգոնացւոց սահմանները, և նոյն խակ քաղաքն այլ առաւ. նորաչէն սարսուղաց մեծ մասը քակեց, ցամաքին բերդը փլուց, դէպ 'ի ծովային բերդը դիմնդներէն մէկ քանին այլ սպաննեց. բայց այս բերդս ծովով շրջապատած և սաշապանած ըլլալով՝ չկրցաւ առնուլ: Հոն դարձեալ ապաստանած Թիմի՛ որսորդէ փախած և ծառին բարձրագոյն ճղերուն մէջ սահուրտած թռչնոյ պէս հու սարսէր սարսափէր. և թերևս աղատելու հնարք չէր տեսներ, թէ որ անակնկալ դիպուած մը չհեռացրնէր անկէջ զԹաթարս:

Հուլիոսի հեռանալը և թողած Թաթարաց քիչու որու թիւնը լսելով Նգիսպոսի սուլտանն Քուզգուզ՝ յարձակեցաւ 'ի Պաղեսալին. Քիթբուղա՛ ցրուած զօրքերը ժողկելով՝ գէմն ելաւ. հասան իրարու՝ Նապլուսայ (Սամարիոյ) մօտ Այն-ճալութ (Սղբիւր Գողխագայ) ըսուած տեղը. սաստիկ եղաւ պատերազմն. Քիթբուղա մեծ քաջութեամբ կռուեցաւ և աւելի մեծ կարճութեամբ մեռաւ: Թաթարներն՝ որ առաջի անգամ էր որ հու յաղթուէին, հալածեցան Ասորւոց երկրէն դուրս, որուն տիրեցին Նգիսպոսցիք, բայց 'ի քանի մը ծովեզերեայ քաղաքներէ, որոց մէկն այլ էր կիսաւեր դժբաղդ Սիգոնն:

Ասոր տէրն Յուլիան՝ որ տասն տարի չտիրած՝ երկու երեք անգամ տեղւոյն աւերիլը տեսաւ, հիմայ այլ երկու կողմէն մեծ վտանգի մէջ գտուելով՝ թէ Նգիսպոսացւոց և թէ 'ի Թաթարաց, և նորէն ոչ Ս. Լուզվիկի մօտաւոր գալստեան յոյս ունենալով, և ոչ աներօջը (Հեթմոյ), առանց ասոր խորհուրդ հարցընելու՝ յուսահատական հրնարք մը մտածեց, որոշեց, կատարեց: Սիգոնն այլ Պէլֆորգն այլ իրենց սահմաններովը ծախեց Տաճարական ասպետաց. «Ճուլիան Սայտայու,» տէրն՝ ծախեաց Գամփլուն զՍայիտէն և զՊիա-

» Ֆորզն »), կ'ըսէ մեր ժամանակագիրն Սյուրանը նիս վրայ շատ դժարեցաւ թագաւորն Հեթում թէ Յուլիանու և թէ անոր երկիրը գնող ասպետաց, որք կերպով մը իր գասեր իրաւանց այլ կ'անիրաւէին: Անշուշտ Հեթում իրաւունք ունէր, բայց Յուլիան այլ իր գլխին ճարը հոգալու հու ստիպուէր. մանաւանդ որ ուրիշ իրեն նմաններէն այլ կային նոյնպէս մտածողք: Իրմէ քիչ մը վերջը (1261) իր ազգակիցն Պալիան՝ տէրն Արսուֆայ (որ նոյն Փիւնիկիոյ եզերքը Նաֆայի մօտ ուրիշ ամուր քաղաք մ'է) իր երկիրը ծախեց Հիւրնիկալ (Հոսպիտալի) ասպետաց: Քանի մը տարի ետև (1268) Պիպարս Փնաուխտար սուլտանն Եգիպտոսի առաւ զՊէլֆորդ բերդաքաղաքը. նոյն տարին առաւ և զԱնախոք այլ, որոյ տիկինն էր քոյրն Յիմեայ:

Այս ամեն գիպուածքս մէկմէկ հարուածք և առիթք էին արամութեան իր սրտին. և մանաւանդ երկու տարի առաջ (1266) հանդիպած կսկծալին, իր եղբոր՝ Թորոսի՝ սպանուիլն յԵգիպտացոց՝ պատերազմի մէջ, և միւս եղբոր Լևոնի (Գ) գերութիւնը, ու հօրը մեծ տառապանքը՝ ինչուան որ ազատեց զնա: Այս ցաւալի տարիներուն մէջ՝ Յիմի անշուշտ ապաստանած էր իր հօր թագաւորութեան երկրին մէջ, և անոր սգակից կ'ըլլար, հեազհետէ կրելով և խմանալով ինչ որ « սեփական է մարդկան, նժդեհութիւն և » պանգրխտութիւն և փորձանք »: Թէպէտև քիչ մը վերջը բոլոր Ալիկիոյ և իր արքունի ընտանեաց հետ ուրախացաւ՝ ազատութեամբ Լևոնի (1268), բայց եղբայրը գանելով՝ գրեթէ հայրը կորուս. վասն զի Հեթում զորդին թագաւորեցընելով՝ ինքն հրաժարեցաւ ի թագէ և յաջխարհէ, և կրօնաւորելով քիչ առենէ մեռաւ, (28 հոկտեմբ. 1270): Նոյն օրերը հասաւ և Ս. Լուգվի-

կի մահուան լուրն, որ երկու ամսով յառաջ վախճաներ էր (25 օգոստ.) : Այսպէս դրեթէ երկու հօր սուգ ու ցաւ մէկտեղ կրեց Ֆիմի : Անոնցմէ առաջ վախճաններ էին իր հօրեղբարց մէկ քանին, և աւելի առաջ (1262) անոնց նահապետական հայրն՝ Կոստանդին :

Բայց իր սրտին մերձագոյն և մասնակից անձն, իր ամուսինն՝ Սիդոնը ծախելէն 15 տարի ետև « Մեռաւ ճուղիան, Սայաայոյ տէրն » (1275) ըստ ժամանակագրին. այն տարին՝ որ Կիւլիկիոյ մէջ սաստիկ սով և մարդամահ այլ եղաւ ¹ : Յուլիան իր տեսած և կրած փորձանքներէն և գուցէ իր կնոջ և աներոջ բարեպաշտութենէն յորդորուելով՝ կամու թողեր էր իր աշխարհային փառքը. նախ Տաճարական ասպետաց կարգը մանկելով, յետոյ Արքայութեան ըսուած կրօնական կարգը, յորում և մեռաւ Աբբեա քաղքին մէջ, իր այրւոյն սրտին մեծագոյն վէրք և տրամուլթեան առիթ թողլով :

Ը

Այլ միթէ նուազ կսկիծ եղած էր անոր մայրենի սրտին՝ կորուստ իր կրտսեր և կայտառ որդեկին. ինչ լայն և խոր սպառառուածք բացաւ այն ազնիւ սրտին մէջ՝ տարաժամ և տարագէտ լուր մը, թէ քու ջաջուռ ու ճօճուն ճուանդ չկայ... մարեցաւ անոր լուսաւոր արեակն : Արդարև ջուրք մարեցին, ընկղմեցին, խեղդեցին զճուան. — անոնց մէջ լուացուելուն կամ լողալուն ատեն, թէ անոնց վրայէն անցնելուն : — Քիտցածնիս այս է, որ օր մը Ֆիմեայ առջև բերուեցաւ փռուեցաւ ճուան երկայն հասակաւը, գեռէն հանած լու-

¹ Վահրամ :

չանայ շալակի մը պէս. — ջրերն՝ որ իր այնքան շնորհքը քաղէր կլէր էին, անշուշտ մէկ կակուղ և խոնաւ շնորհք մ'այլ գեռ թողեր կամ աուեր էին կերպարանացը. զոր փոխանակ կէս ծածկելու՝ բոլորովին բաց թողուին գաղաթէն վար կախուած քամուած ու մէկ փունջ եղած խարտեաչ գիսակներն... գեռ ամեն բան ըման և նոյն կուտեսնէր Ծիմի՝ իր ճուանին վրայ. միայն չարժեքէն և իր վիզը չպլուրէլէն հաւատաց մայրն՝ որ որդին անշնչացեր... մեներ է. « Եւ եգել զպղիս նորա » : ...

Թողունք այս պժգալի տեսարանը, որ եթէ սրտահաուեր է ամեն հանգիստողի, ինչ պիտի ըլլայ մօր մը սրտին և Ծիմիի պէս մօր մը : ... Հոս ձեռքընիս կու կապուի, շրթունքնիս կու փակուին. հոս՝ արգարև միայն միթարանք ու անդորր կրքնայ տալ այն՝ Որ ամենամեծն է : Իջիր արդ հիմայ, ո՛վ բարի հօրեղբայր, իջիր քու Բարձրբերդի սուրբ գիտանոցէդ, և բեր քու թունէիդ այդ Ամենահնարին ներշնչեալ սուրբ պատգամները, բեր քու ձեռագիծ դրբոյիդ, և փորձով Թողովողն ու փորձանօքն Յորայ՝ սփոփէ այդ իրաւացի տրամեալ սիրտը : Ահաւագիկ մէկ յիշատակարան մ'այլ արքայեղբորն Յովհաննու առ Ծիմի, նոյն դրոց մէջ, ոտանաւոր չափով¹.

Յաստուածային սերըն հարեալ
Սա՛ որ հրրով նորին վառեալ,
Որ եւ ըզտառս այս ըստացեալ
Բամբիչըն մեծ՝ Ծիմի կոչեալ.
Հեթմոյ քաջի նա դուստրը լեալ,
Որ էր արքայ Հայոց օձեալ.

¹ Որոյ անագլուխ տառերն կապեն Յոհաննէ... տե՛լ :

Անցաւ որ զայս ծանուցեալ,
 Անանց թագին այն բաղձացեալ,
 Նորափետուր սովաւ պըճնեալ
 Լի լապտերօք ընդառաջեալ.
 Նոր փեսային է հարսնացեալ,
 Մըտից գրախափն արժանանալ:
 Եղկելիս սովաւ թախծեալ
 Երկամբք մատանցս ըզսա ստանալ.
 Սակս որոյ ի մի գործ սկըսեալ
 Փոքր ինչ յայլոց օժանդակեալ:
 Ստացողք վերջոյ եւ որք օգտեալ՝
 Հայցեմք բարի մասըն մեզ սալ, և այլն:

Այն տարին որ Ֆիմի այրիացաւ՝ իր աւելի
 բարձրիշխան քոյրն այլ Չապլուն՝ այրի մնաց
 մահուամբ բրնձին Անտիոքու՝ Ձ Պեմունդի, (1275,
 մայիս 11), որոյ աղահասակ որդւոյն (Ի Պեմուն-
 դի) խնամակալ եղաւ ինքն մայրն. և հաւանօրէն
 14 տարի ետքը տեսաւ իր և անոր տէրութեան
 բոլորովին վերջանալը, երբ Քելաուն կամ Քալիլ
 Աշրաֆ սուլտանն Եգիպտոսի՝ առաւ զԱնտիոք
 ու վերուց անկէ քրիստոնէից 200 տարուան պա-
 յազատութիւնը: — Իրեք տարի վերջը (1291)
 մէկայլ Չապլունն այլ (իրենց եղբօր՝ Գ Լևոնին
 դուստրն) արկինն Տիւրոսի՝ զբկեցաւ իր արկնու-
 թենէն. վասն զի երբ Եգիպտացիք առին զԱբ-
 քեա՝ քրիստոնէից ամենէն ամուր ապաստանա-
 րանը, անոր պաշտպան ասպետքն փախան ապա-
 ւինեցան մեր Ֆիմեայ հին ապաւէնը, ՚ի ծովային
 բերդն Սիդոնի. բայց երբ թշնամիք նաւերով մօ-
 տեցան անոր, անկէջ այլ փախան գնացին ՚ի Կի-
 պրոս: Այս բաներուս ականատես Պատմիչն Հե-
 թում՝ կ'ըսէ. « Աշրաֆ էառ զԱբքա ՚ի քրիստո-
 » նէիցն և թողին քրիստոնէքն առանց պատերազ-
 » մի զՍուր (Տիւրոս), զՍայակ (Սիդոն), զՊե-

» բուժ. և յայսմ ամի ջնջեցաւ քրիստոնէութիւնն
 » 'ի Սէհլէն¹»: Ուրեմն Յուլիանու և Ծիմեայ թող-
 լէն 31 տարի ետև այլ՝ դեռ ասպետաց ձեռքն էր
 Սիդոնի ծովապատ ամրոցն. և այս տարի յեա-
 ուրիշ քաղաքաց և բերդից՝ մտանեցաւ այլազ-
 դեաց ձեռքը. թէպէտ և անոր պայազատքն իրենց
 օտարութեան մէջ այլ պահէին իրենց կորուսած
 տէրութեան անուշը. և ինչուան գրեթէ հարիւր
 տարի վերջ այլ՝ (1368) կու յիշուի Փիլիպ Իսպի-
 նեան տէր Սիդոնի, որ 'ի Կիպրոս բնակէր, և
 հաւանորէն Յուլիանու և Ծիմեայ տոհմէն էր:

Թշնամիք՝ որ շատ անգամ յարձակեր և վարն-
 տուեր էին 'ի Սայտայէ, հիմայ պարսպ և ան-
 պահապան գանեկով՝ քարերէն և աշտարակնե-
 րէն առին վրէժնին, փլցրնելով և թափելով՝ եր-
 բեմն զանոնք ծիծաղող և երբեմն ծեծող ծովուն
 ծոցը. որ և մահաձայն մանչամաք մաս մը ծած-
 կեց, մաս մը ալիքներէն դուրս թողուց մինչև այս-
 օր, 'ի տեսիլ նաւողաց յափունս Փիւնիկիոյ: —
 Այսպէս եղաւ վախճան տէրութեան առաջին և
 հնագոյն ծովամայր քաղաքին, որոյ վերջին դա-
 հանիստ տիկինն եղեր էր Ծիմի:...

Թ

Արդեօք հասա՞ւ իր ակընջին այն սրտաթափ
 պարսպաց փլէլուն գղրգմունքն, և ալէկոծեալ
 ծովուն խոխոջալն այն աւերակաց մէջ. արդեօք
 իր խորացեալ սրտէն հնչեց արձագանգ մը 'ի պա-
 տասխանի ծիւրեալ և ծորեալ Մայգանին ծփա-
 նացը՝ այն անձերանալի ծովուն կոհակացը մէջ:
 — Եթէ ոչ մանչումն և կոծումն ծովուն և Մայ-

¹ Այսինքն 'ի ծովեզերքէն, որ արարերէն — շէլ կը-
 սուի:

դանոց՝ սակայն անշուշտ եղածին համբարանն հասնող
սաւ հնչեց ու ընկաւ Ծիմի ընտրած նոր-ն յե-
տին ապաստանարանի մը ամբարգոյն սփարսպաց
տակ :

Այս ապաստանարանս էր զոր շատ թագաւորք
և անթագք ընարեցին իբրև մէկ հասիկ ամբոց
սրտի և հոգւոյ՝ ընդդէմ ամենայն մարկաց, խռո-
վութեանց և աշխատութեանց աշխարհի. ուր ոչ
շատ տարի առաջ՝ նոյն ինքն իր հայրն Հեթում
այլ, յետ 45 տարւոյ երկար և բազմազիպուած
թագաւորութեանն՝ եկեր էր իր մեծ և յօգնած
սրտին յետին մտիթարութիւնը և հանդիսաւր
գանկելու : — Այս ապաստանարանս էր հաւա-
տաւորաց վանք մը՝ զոր բնուեց, գտաւ և մը-
տաւ Ծիմի այլ, յետ իր այնքան նժդէհ-ն-ի-անն,
դանդիսպո-ի-անն և քոյնանցն. և ոչ այնքան տըրտ-
մութեամբ տուաւ իր ծովակոծ Մայդանի սպա-
րանից՝ որչափ ուրախութեամբ տուաւ բոլոր աշ-
խարհիս ծովածուփ կենաց՝ մնաք բարովը, բսե-
լով. « Ամենայն դբօսանք ձեր և ալիք ձեր անցին
» ՚ի վերայ իմ ». և քաշուեցաւ ՚ի խորն խաղա-
ղութեան, լսիկ սրբիկ սպասել ամենէն վերջի և
ամեն բան վերջացնող դիպուածին. մինչև որ
ճգնողական վարուքն « Հանգեաւ ՚ի Քրիստոս տի-
» կինն Ծիմի, կրօնաւորն, քոյրն Անն թագաւո-
» րի ». ինչպէս կ'ըսեն արքունական Յայամա-
ւորք. ՚ի մէջ բազմաթիւ անկնայց Ծիմեաց՝ սե-
փականելով ասօր՝ կրօնաւոր կոչումը : . . .

Հանգեաւ . . . : Ա՛հ, սրբան խոր է այս հնչումս, և
սրբան քաղցր իր ազգեցութիւնն այնպիսի սրտի
մը, որ յերկար ալէկոծուած ՚ի ծովու կենցա-
ղոյս՝ եկեր նստեր է մէկ կրօնական առանձնու-
թեան մը մէջ՝ իր մնացեալ օրերուն հանդիսաւր
բնարուելու, և աւելի մեծ և անվերջ հանգստեան
մը փոխազգրուելու : . . . Հանգեաւ ուրեմն այն քու

նրբազգած օրախիզ, ով ատկին Սիգոնի, որոջ փայլի, կութեանը՝ շատ խիստ և փշուտ էր այնպիսիքս, քան անոր վայելքն. արդարև մեծողի ես եղեր գու, խմաստութեամբ լցեալ, սիրող Աստուծոյ և սպասաւոր նորա. երանի՛քեզ: — Ո՛հ, ինչո՞ւ գու այլ չհետեւեցար այս քու հօրքրոջդ՝ ով ատկին Տիւրոսի՝ գոռողք Զապլուն, և յետ իրեն պէս գահդ կորսընցընելու՝ ուրիշ գահից և բարձից ետէ ընկնալով, ոչ թէ միայն այսպիսի խաղաղ և երջանիկ հանգիստ մը չգտար, այլ և անանկ կատարած մ'ունեցար՝ զոր յիշելն իսկ պժգալի է՝:

Բայց էրբ, և ո՞ւր հանգեաւ, և ո՞ւր արդ հանգչի մերս Ծիմի: . . . Պատմութիւնն ձայն չի տար: Բայց ինձ հաւանական կ'երևի՝ թէ իր պարկեշտ նշխարքն այլ՝ իր բարեպաշտ ծնողացը՝ քով (Զապելի և Հեթմոյ՝) խաղաղեցան ՚ի դամբանս Գրազարի վանաց. ուր՝ ինչպէս իրմէ առաջ՝ գեռ վերջն այլ եկան ընկան հանգչեցան թագով ու սաղաւարտով յօգնած գլուխք: Արիսոս, որ ժամանակն և թշնամութիւնն կամ ջնջեց կամ ծածկեց զանոնք. Բէօլէմէնք և Գարամանք ռանակոխ ըրին և գասպանատունն թագաւորաց և վարդապետաց Հայոց՝ զԻրազարի: -

1 Զապլուն անդրանիկ դուստր Գ Լեւոնի՝ եղբօր Ծիմեայ՝ հարսնացաւ Ամաւրեայ Լուսինեան, որ իր եղբօր (Հենրի) թագաւորութիւնը (կիսրոսի) յափշտակեց. բայց քիչ ատենէն սպանուեցաւ. Զապլուն իր զաւակօքը զերկուեցաւ ՚ի Հայս, առ եղբայր իւր Օշին թագաւոր. բայց ժառանգութեան համար շատ վէճերու և հակառակութեանց պատճառ եղաւ երկու թագաւորութեանց մէջ: Երբ Օշին մեռաւ և իր տղայ որդին Լեւոն Ե թագաւորեց, իր խնամակալն Օշին Պալլ բանակեց զԶապլուն իր անդրանկան (Հիւկ), և սպաննեց (1525) բռնութեամբ կամ նեղութեամբ: Զապլունի որդիք են Նաե ճուան և Կի (Գուխտոն) թագաւորք մեր, և Պեմունդ, ամենքն ալ սպանմամբ մեռած (1545. 1545):

Ո՛հ, արդեօք դեռ հիմայ այլ այն մեր յեմիսն չհայրենի երկրին վրայ՝ այնչափ պատկով նազող գլխոց հեռ, քարեղէն բարձի մը վրայ՝ 600 տարուան քունով՝ կու հանգչի՞ քու թանկագին գըլուխդ այլ, Ֆիմի: — Արդեօք կանճմբտած կողերով կուկլկայ կաղնին¹, կամ մշտնջենաւոր եղերամօր պէս երկրամածեալ հողմատանջ եղևինն Տուրոսի՝ այնքան աւերակաց մէջ միայն անաւեր ածելով, դեռ կու պաշտպանե՞ն քու նշխարքդ ծածկող տասպանաքարը. — և այն քարին վրայ՝ արդեօք սրատես լուսինն իր գողգոջուն ճառագայթներովը կրնայ՞ դեռ կարգալ մամռասպառ արձանագիր մը, օրինակ իմն.

Ի կափարուժ խաչապահակ փոքուս վիմի

Կայ մեծօգի եւ հեղ աիկին Սայտայ՝ Ֆիմի:

— Եւ արդեօք այն լուս քնարանին վրայ տարուէ տարի թափած տերևներուն նման, դեռ ցամքած թաղանթ մը մնացեր է՝ այն կակուղ և կարմրուկ սրտին, զոր այնչափ անմեղ արամութիւնք բարակ ճամբաներով փորեցին ու խորեցին, և երկնաւոր մխիթարութիւնք՝ լայնեցին ու լցուցին. — այն սրտին, զոր եթէ փորձանք երկրի՝ իջուցին ՚ի գահէ և ՚ի փառաց, երկինք՝ բարձրացուցին մօտ իր սրբակեաց ճնողացը և Ս. Լուգվիկի. — այն սրտին, որ իր արենակցաց և անուանակցաց մէջ՝ ամենէն մաքուր և սիրուն յիշատակ մը թողլով, պարտական կ'ընէ զհայ հայրենիս՝ իր գարութէց մէջ անմտաց պահելու և գլխաին աիկինն Սիդոնի՝ Չապելաժինն Ֆիմի:

¹ Լեռ և բերդ մօտ ՚ի պահակն կամ ՚ի լեռնանցս կիւլիկոյ, որ հիմայ կոչի կիւլիկոզուլ:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Ա. Ռ. Հ Ա. Յ Կ Ա. Կ

Ահա վերջին խարոյկն է որ կու միայ մեր հայրենական հսկմանց վառարանին անկիւնը, ու շայկակ. և այս ճաթառող ու վառվառուն մախրիքս՝ վաղը առտու պիտի դառնին ցուրտ մոխիրք. և այնպէս մնան, մինչև որ տարւոյն երեք եղանակներն ալ դառնան լրանան, և նորէն գայ չորրորդն: Եւ երբ նորէն դառնայ գայ այս եղանակս, արգեօք մենք ալ նորէն պիտի գանենք զիրար՝ մեր վառարանին քով:...

Ահա գարնանաբեր լուսնին նորարծարծ ճառագայթներն՝ սրտաուհանաց ապակիներէն ներս ցայտելով, կու հրաւիրեն զմեզ բանալ փականքը, ելնել դուրս, տեսնել նորէն զբնութիւն: Բնութիւն նորոգեալ, իբրև իր ստեղծմանը առաւօտուն, իբրև առաջին իրիկունը, յորում նոր վառած լուսնին ճաճանջից տակ՝ կու հանգչէր խաղաղիկ, ինչպէս սպիտակազգեստ մօր մը շղարչից մէջ՝ անգրանիկն անուշաբուն:...

Այլ մինչդեռ հոս այսպէս պայծառ ծագէ և ծիծաղի լուսնակս, միթէ երկրիս ուրիշ կողմեր ալ չեն թաղուած թաթղուած մթութեան մէջ: Միթէ երկրիս քրոջ՝ ծիածաւալ ծովուն ծուփ

Ծուփ ծոցերուն մէջ՝ չկան ալէկոծ նաւեր՝ որ
անգունդէ անգունդ սահելով՝ գոնէ ինկնելու վրէ-
ջին յատակը տեսնելու համար՝ աստղիկ մը լու-
սիկ մը կու մուրան վերէն, և չեն տեսներ:...

Այսպէս է կենաց ընթացքն. երբեմն լոյս և
երբեմն մութ. և միշտ հարկ է երթալ, ինչուան
որ հասնինք արարչագիր կէտը: — Սակայն ով որ
զերկիրս յատակ մը կու ճանչնայ այն տաճարին՝
որոյ վերնայարկն է երկին, միշտ անխռով կ'եր-
թայ, խաղաղ կ'ապրի:

Քանի որ սրտի սիւնակն շիտակ է, և հոգւոյն
կարմիր կանթեղն վառ է, յաջող է մարդուս:

Մեր խարոյկն կու մարի. լուսնակն ալ կու
ծածկի կու մաշի: Սիրալիր սիրտն անսպառ է:
Սնմահութեան ակնկալու հոգին՝ երջանիկ է:

Հաւատարիմն Աստուծոյ և իր անձին՝ հաւա-
տարիմ է և հայրենեաց: Անհաւատարիմն հայ-
րենեաց՝ չէ հաւատարիմ և իր հոգւոյն և ոչ եր-
կնից: — Ամենէն սուրբ և ազնիւ գործ և աշխա-
տանք երկրիս վրայ՝ երկնից և հայրենեաց համար
եղածներն են: Թէպէտ և զանազան են հասակք
և վիճակք, այլ ամենքն ալ ըստ չափու և ըստ
վիճակի իւրեանց՝ պարտական են երկնից և հայ-
րենեաց:...

Ահա կու հնչէ հասարակ գիշերուան պահն:...
Մեր միայնախօսութեանց ժամերն անցան. կու
սկսին ժամք գործոց և աշխատութեանց: Վաղն,
նոր օր, նոր դարուն, 'ի նոր կեանս կու հրաւիրէ
զքեզ, Հայկակ:

Նորարողքոջ բնութեան մէջ բացուած՝ նոր
կոկոն մարդկութեան, ծաղիկ Հայութեան, ա-
ւոյգ հասակաւ ձեացեալ, արգ կու վայլէ որ ձեա-
նաս քաղաքական կենօք. վիճակ մը ընարելով, և
գործ մը կատարելով յերկրի, յօգուտ ընտա-
նեաց և հայրենեաց, և հաճոյ երկնից:

Հարկ է որ մնաս բարով ըսենք իրարու, անմեղ
 ապ պահելով մեր հայրենեաց Յուշիքը: Առ-
 նում ես իմ հասակիս ցուպը, և իջնեմ բլբէս
 վար. առնուս գու ալ հասակիդ յարմար աշխա-
 տութեան գործիդ, օրհնել տաս երկնից, և երես
 գէս 'ի վեր, 'ի բլուրն կենաց: — Արդ սուրբ հո-
 գիք նախնեաց մերոց՝ քեզ ցարեխօս և պաշտպան,
 հայրենեաց շաւղէն՝ անշեղ ըլլայ քու վիճակիդ
 ճամբան. բաղդդ՝ յերկրէս յերկինք հասնի ան-
 խափան:

Սակայն ինչ ալ որ ըլլայ քու վիճակդ կամ
 գործդ, յիշէ Հայկակ, որ գործն՝ իրմով չէ ազ-
 նիւ կամ մեծ, այլ ընողն է որ կ'ազնուացընէ կու
 սրբացընէ զգործը: — Առանց գործողի՝ գործք
 մեռեալ սոսկ անուն մ'են. մարդս՝ զանունը բան
 կ'ընէ, բանը գործ, գործը՝ կենդանութիւն, և
 զկենդանութիւնն՝ անմահութիւն:

Յաջողութիւնն շատ հեղ երկնից շնորհք մ'է.
 բայց առանց երկրիս վրայ աշխատելու՝ վերէն յա-
 ջողութիւն չիջներ: Մանաւանդ թէ յաջողու-
 թիւնն պատրաստ է իբրև զարև և զանձրև. բայց
 և թէ ագարակն սերմանուած չէ՝ ինչ բուսցընեն
 երկնից շողն ու ցօղն:

Մարդս փոքրիկ արարած մ'է, բայց սոքերն
 երկրիս ամեն կողմն ալ կըրնան կոխել. երկու ձեռ-
 քովը կըրնայ ծայրէ՛ի ծայր աշխարհակալել. սրբ-
 օին՝ պզտիկ կու գայ տիեզերաց սահմանն. միտքն՝
 անսահմանութեան մէջ ճամբայ կու բանայ. հո-
 գին՝ կու տիրէ երկնից. սէրն՝ կու հասնի Արար-
 չին առջև, և կ'ըսէ. Ահաւասիկ եմ:

Փոքրիկ արարածն այն մարդ՝ մեծ աշխարհք
 մ'ալ է ինքնին. վասն զի Աստուծոյ դաստակերա
 է, Աստուծոյ պատկեր է, թէ և աղաւաղեալ. և
 ունի սկզբնաարդիին զօրութիւնը:

Արարչագործ մատանց բարձրագոյն կերտուած

քնն՝ չեն Այրարատեան կատարքն կամ դառաթն
 Եմաւոնի, այլ ուսերուդ վերև կանգնած իմաս-
 տից տաճար՝ գլուխդ է. բարձր և բարակ բա-
 նուած: Չկայ ծաղիկ արժանաւոր այդոր պսակ
 ըլլալու. ոչ ոսկին և արծաթ՝ որ հողէ կ'ենեն,
 ոչ ծիրանի ծովերէ խալսած բուստ և մարգարիտք:
 Ո՛հ. գեղեցիկք են մայիսի առաւօտուն ցօղակաթ
 վարդակարմիր փնջիկքն այլ՝ դալար ճակտի մը
 բողբոսած. սակայն շատ աւելի պայծառ է ամօթ-
 ղածութեամբ խայծեալ երեսն. և աւելի աղնիւ՝
 անոր վրայ շարուած աշխատութեան կայլակ-
 ներն:

Կենաց կարևոր և վայելուչ պիտոյքը լեցրնե-
 լէն աւելորդ երկրաւոր շահք և վաստակք՝ ա-
 նարդ և անիրաւ են այնպիսի գլխոյ մը, որ երկնից
 և հայրենեաց մաքուր իմաստներովը լցուած է:

Եթէ քաղաքական կեանք օրինաւոր են՝ ի վե-
 րայ երկրի, անհրաժեշտ պարտք են և հայրենեաց
 ջանքն:...

Լալով կու ծնանիմք, խաղով կու մեծնամք.
 աշխատութեամբ պէտք է մարդ ըլլանք. մէկ ձեռ-
 քով մեզի, մէկ ձեռքով մեզի նմանեաց օգնեմք.
 սիրով կենակցինք, պատուով ապրինք, յուսով
 ծերանամք, գոհութեամբ մեռնինք. սրբութեամբ
 աւանդենք փչօղին՝ մեր շունչը. թաղուինք օրհ-
 նութեամբ. մնամք՝ ի հայրենիս՝ հայրենեաց չափ,
 և յերկինս՝ Աստուծոյ չափ:...

Ահա ազգք և ազնիք, մեզի մօտ և հեռի, Հայ-
 կակ, ամենքն զբաղած են իրենց հայրենի ադա-
 րակը շէնցընելու. և անդրանիկն ազգաց՝ մեր ազգն՝
 կրքնայ ըլլալ յեամամնաց:.. Մարդ, սիրտ ունող
 մարդ՝ չի կրքնար լսել զայս՝ առանց սոսկալու,
 թող թէ Հայ մարդ:

Ա՛ռ և դու ուրեմն, ո՛վ Հայկակ, քու վիճա-
 կիդ յարմար աշխատութեան գործիդ, վերցնուր

յերկինք, օրհնել տուր. և աշխատէ: Աշխատէ
յերկրի, միտքդ յերկինս, սիրտդ հայրենեացդ
վրայ:

Առանց երկնից օրհնութեան՝ չի յաջողիր գործ
հայրենեաց 'ի վերայ երկրի: Չոր երկինք չօրհ-
ներ, 'ի զուր օրհնեն և հայրենիք. և զոր չեն օրհ-
ներ հայրենիք՝ նա չօրհնուիր և յերկնից:

Կու բուսնի և սերմն առելութեան, կու ծած-
կէ դաշտեր. սպասէ, և կու տեսնես փուշ և տա-
տասկ:

Սիրոյ սերմին՝ թէ և կորդացեալ երկրի մ'ա-
ւանդուի, անխոնջ և ամուր արօրին տակ, բըրա-
նաջան մշակին համբերութեամբ, վերջապէս կու
ծլի, ծաղկի, պտղաբերէ և սնուցանէ:

Եւ մշակն մշակաց, որուն ագարակն է բոլոր
աշխարհս, պատուիրեց մաճակալին ¹, շիտակ
գծել ու բշել, և ետև չնայիլ. երթալ յառաջ,
և շիտակ երթալ: Ո՛հ. երթալ և լալով, եթէ
հարկ է, երթալ և ցանել. կու հասնի օրն ալ խըն
տալով հնձելու, որաներով շալկած, ծաղկնե-
րով պսակուած դառնալու ²:

Ճշմարտ հայրենասիրութիւնն չէ ասուպ կամ
փայլակ մը յանկարծ երեցող և անցնող. ոչ հուր
մոլի և թափառիկ, և ոչ կայծակն անկուշա այ-
րող լափող. այլ հանդարտ ջերմութիւն մը, յըս-
տակ լուսով, անստգիւտ խղճով:...

Ո՛վ անձնուրաց ոգի, բարեխնդիր հայրենասի-
րութիւն. դու պատրաստէ, վառէ սրբէ զսիրտ
Հայկակայ: Քեզմով վառուած սիրան՝ անխայթ
և անմուխ լոյս կ'արձակէ. և եթէ խարկի մըրկի
սիրան, և անցնի երկնաւոր մասամբն, երկնու-
նակ մասն՝ մնայ 'ի վերայ հայրենեաց, որպէս հոս
մըրկի և կնդրրկի:

1 Դուկաս, Թ. 62:

2 Սաղմոս ձիւ. 6:

Եւ շատ սեղաններ, շատ տապաններ, շատ քարեր ու հողեր կան ՚ի Հայստտան, ուսկից զարկ զար և անգագար կու ծխէ հոտն անուշութեան, հոտն հայրենեաց. զոր չեն կրնար ջնջել ոչ զէնք և ոչ քէնք:

Վասն զի մեր առաքինի և ճշմարիտ, ընկերասէր, ազգասէր, որդեսէր և հայրասէր նախնիքն, այն երկրին վրայ իրենց պարկէշտ նշխարքը թողլով, անմահու թեան շքնչով վերէն անոր վրայ միշտ կու շքնչեն և կու շրջնչեն:

Շնչեցէք ո՛վ շունչք մտաբացք, սրտարծարծք, հոգեվառք. շնչեցէք հոգիք Գրիգորեանց, Ներսիսեանց, Սահակեանց, Մովսիսեանց, Ղեւոնդեանց, Վարդանանց, Վահանանց, Սմբատաց, Աշոտոց, Լեւոնեանց և Հեթմեանց. սուրբ թագաւորք, հայրապետք, վարիչք և վարդապետք Հայոց, շնչեցէք յերկնից յերկիր: Թառնուի՛ ձեր երկնաւոր շունչն՝ յերկրաւոր շունչ Հայկակայ. որ երբ հասնի աւանդելու իր վերջին շունչն ալ եթէ հանգարտ ու հեղիկ, և եթէ հրահատ ու հառաչաձայն, հաւասարապէս խառնուի՛ ձերիներուն հետ:

Եւ երբ իր օրական և տարեկան շրջաններուն պէս՝ երկիրս իր բազմագարեան շրջանն ալ աւարտելով՝ դադրի և կտարի, և նոր երկրի մը հրաւիրակ փողն հնչէ, այս հին լուծեալ և լքեալ երկրիս վերջին արձագանգաց միջէն՝ վերջնագոյն արձագանգ մ'ալ ըլլայ՝ քուկդ, սուրբ սէր հայրենեաց:...

Եւ, ո՛հ, թէ այն խորին և լռին արձագանգաց՝ նուազ վանգիւն մ'ըլլա՛ր այս իմ՝ քեզի նուիրածս, Հայկակ, ՅՈՒՇԻԿՔ ՀԱՅՐԵՆԵԱՍ ՀԱՅՈՑ:

Յ Ա Ն Կ

ԺԸ. Խօսնակն եկեղ. յանապատս Հայոց	5
ԺԹ. Աղգային վիպասանութիւնն	103
Ի. Վահան Գողթնացի	129
ԻԱ. Ատախկեան մեղու 'ի լերինս Հայոց	201
ԻԲ. Նէարբոս և Պօլիքսոս	237
ԻԳ. Սարկաւազ Սուխեատէս	279
ԻԴ. Յիզիաբուզիա	309
ԻԵ. Երազ Վարդան կայսեր	333
ԻԶ. Բ Վարդան կայսր	351
ԻԷ. Նեառղք 'ի Հայս	377
ԻԸ. Առաջին ասպատակ Նեառղաց 'ի Հայս	415
ԻԹ. Խուչ Խաչիկ	433
Լ. Երզնկա, և Յովհան Երզնկացի	457
ԼԱ. Լեւոն վերջին	495
ԼԲ. Ֆիմի	533
ԼԳ. Վերջաբան առ Հայկակ	567

ՈՒՂՂԱԳՐԵԼԿԻՔ

Էջ	ՏՈՂ.		
165	5	մտացող	մտածող.
303	24	հաճելով	ահաճելով
438	28	պահուէին	պահէին
514	8	օժիտ	վարձանք
516	27-8	մխիթարուէր	մխիթարուէին
571	31	երկնաւոր	երկրաւոր

საქართველოს
საქართველოს
საქართველოს